МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV-XVIII СТ.

ФЕРНАН БРОДЕЛЬ

СТРУКТУРА ПОВСЯКДЕННОСТІ: МОЖЛИВЕ І НЕМОЖЛИВЕ

ОСНОВИ

Фернан БРОДЕЛЬ

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV — XVIII ст.

1

Ω ОСНОВИ

Фернан БРОДЕЛЬ

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV – XVIII ст.

Том I

Fernand BRAUDEL

CIVILISATION MATÉRIELLE, ÉCONOMIE ET CAPITALISME, XVe – XVIIIe SIÈCLE

Tome I

LES STRUCTURES DU QUOTIDIEN: LE POSSIBLE ET L'IMPOSSIBLE

Фернан **БРОДЕЛЬ**

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV – XVIII ст.

Том I

СТРУКТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ: МОЖЛИВЕ І НЕМОЖЛИВЕ

Переклав з французької
Григорій Філіпчук

Київ
«ОСНОВИ»
1995

ББК 63.3(0)
Б88

Фернан Бродель (1902—1986) — один із найвідоміших французьких істориків повоєнного часу. Метод його досліджень історії Західної Європи полягає в розгляді деталей матеріальної бази людського життя — оселі, харчів, одягу, техніки, грошей та інших факторів, які раніше ніколи не стояли в центрі відомих економічних історій. Авторові вдається побачити помітні й малопомітні зміни в техніці, відносинах власності, символах культури, які, створивши критичну масу, привели світ до промислової революції.
Розрахована на фахівців та широке коло читачів.

Видання здійснюється за сприяння Посольства Франції в Україні та при фінансовій підтримці Міністерства Закордонних Справ Франції

Перекладено за виданням:
Fernand Braudel

Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe—XVIIIe siècle
tome 1

LES STRUCTURES DU QUOTIDIEN:
LE POSSIBLE ET L'IMPOSSIBLE
Armand Colin
103, boulevard Saint-Michel, Paris 5^{e}

Б $\frac{0503010000—22}{95}$ Без оголош.

ISBN 5-7707-7640-4 (т. 1)
ISBN 5-7707-7639-0

Поль Бродель, яка також надала мені можливість створити цю книжку

ВСТУП

Коли 1952 року Люсьєн Февр доручив мені написати цей твір для щойно започаткованої ним серії «Долі світу», я, звісно, не уявляв собі, в яку нескінченну справу втягуюсь. У принципі йшлося про просте узагальнення праць, присвячених економічній історії доіндустріальної Європи. Та, не кажучи вже про те що я часто відчував потребу звертатися до джерел, зізнаюсь, що під час дослідження мене розчарувало пряме знайомство з так званими економічними реальностями в період між XV та XVIII століттями. Розчарувало з тієї простої причини, що ці реальності погано вкладаються, а то й зовсім не вкладаються в традиційні класичні схеми — ні в схему Вернера Зомбарта (1902 р.), підкріплену багатими доказами, ні в ту, що її створив Йосиф Кулішер (1928 р.); не вкладаються вони й у теорії самих економістів, що розглядали економіку ніби якусь однорідну реальність, яку можна добути з її оточення і яку, можливо, й варто оцінювати такою, якою вона є: адже нічого не можна збагнути поза числами. Розвиток доіндустріальної Європи (що розглядається відірваною від решти світу, начеб його й не існувало) постав би у вигляді її пришвидшеного вступу до раціонального світу ринку, капіталістичних підприємств і інвестицій аж до промислової революції, що поділила історію людей на дві частини.

Насправді ж доступна для спостережень дійсність до XIX ст. була набагато складніша. Звичайно, можна простежити еволюцію або, точніше, *кілька* еволюцій, що дотикаються одна до одної, стимулюють одна одну, навіть суперечать одна одній. Власне, визнати, що існує не *одна,* а *кілька* економік. Та, яку описують переважно,— це так звана ринкова економіка, цебто механізм виробництва й обміну, пов'язані з діяльністю людей у сільському господарстві, з майстернями, крамницями, з біржею, банками, ярмарками і, зрозуміла річ, з ринками. Саме з цих ясних, навіть «прозорих» реальностей і з легко вловимих процесів, що їх плекають, і почав складатися понятійний апарат економічної науки. Отже, вона з самого початку замкнулася, обмеживши себе якимсь обраним полем зору й виключивши з розгляду всі інші.

Але ж під ринком простягається непрозора для погляду зона, яку часто важко спостерігати за браком достатнього обсягу історичних даних; це та елементарна базова діяльність, що простежується всюди й масштаби якої просто фантастичні. Цю широчезну зону на рівні грунту я назвав, за браком кращого визначення, *матеріальним життям,* або *матеріальною цивілізацією.* Двозначність такого виразу очевидна. Та я вважаю, якщо мій погляд на речі буде прийнято стосовно минулого — як, видимо, поділяють його деякі економісти й щодо теперішнього,— то рано чи пізно знайдеться вдаліша вивіска для означення цієї інфраекономіки, цієї другої, неформальної, половини економічної діяльності, цієї економіки самодостатності, обміну продуктів і послуг у дуже короткому радіусі.

З іншого боку, *над* обширною поверхнею ринків, а не під нею, здіймаються активні ієрархічні соціальні структури: вони спотворюють процес обміну на свою користь, розхитують порядок, що встановився; бажаючи того, а іноді й не бажаючи, вони породжують аномалії, «завихрення» й ведуть свої справи досить своєрідним шляхом. На цьому верхньому поверсі кілька великих купців Амстердама в XVIII ст. або Генуї в XVI ст. могли здалеку похитнути цілі сектори європейсь-

кої, а то й світової економіки. Таким чином, гурти привілейованих дійових осіб утягувалися в круговерть і розрахунки, про які основна маса людей не має уявлення. Так, *грошовий курс,* пов'язаний з торгівлею на далекі відстані й заплутаний функціонуванням кредиту, утворює складне мистецтво, відкрите в найкращому разі небагатьом обраним. Ця друга, непрозора, зона, що лежить над ясною картиною ринкової економіки й утворює ніби верхній рубіж, видається мені — і читач це побачить — переважною сферою капіталізму. Без неї капіталізм немислимий; він міститься й розквітає в ній.

Ця потрійна схема, що поступово вимальовується переді мною в міру того як розглядувані явища майже самі собою визначалися, і є, либонь, те, що мої читачі вважатимуть за найдискусійніше в цій праці. Чи не веде вона врешті-решт до надто жорсткого поділу, навіть до протиставлення одне одному пункт за пунктом ринкової економіки та капіталізму? Я й сам не одразу ж і не без вагань сприйняв такий підхід. Та, зрештою, дійшов висновку, що з XV по XVIII ст., і навіть значно раніше, ринкова економіка була примусовим, накинутим порядком, і, як будь-який накинутий порядок (соціальний, політичний чи культурний), вона викликала опір, розвивала сили, що опиралися їй, діяли як згори, так і знизу.

Мене по-справжньому впевнило в цій думці те, що через ту саму гратчатку я вельми швидко й виразно розгледів поділ сучасних суспільств. У них ринкова економіка й далі керує всім обсягом обмінів, *які контролює наша статистика.* Але хто стане заперечувати, що конкуренція, яка становить собою прикметну ознаку ринкової економіки, зовсім не панує над усією сучасною економікою? Сьогодні, як і вчора, існує особливий світ, у якому перебуває капіталізм як такий, на мій погляд, *справжній* капіталізм, завжди багатонаціональний, споріднений з капіталізмом Ост- і Вест-Індських компаній і різного масштабу монополій, юридично оформлених і фактичних, які колись існували, й, у принципі, у своїй основі аналогічні сьогоднішнім монополіям. Хіба ми не можемо твердити, що фірми Фуггерів та Вельзерів були *транснаціональними,* як сказали б нині? Адже вони були зацікавлені у справах цілої Європи, а представників мали і в Індії, і в Іспанській Америці. І хіба Жак Кер на століття раніше не вів справ такого самого розмаху на території від Нідерландів до Леванту?

Однак збіги ширяться й далі, бо вслід за економічною депресією, що настала після кризи 1973—1974 рр., почала вимальовуватися нова, сучасна форма позаринкової економіки: її прихований натуральний обмін, прямий обмін послугами, як кажуть, «робота потайки», та плюс до того ще численні форми надомництва й самодіяльного «ремесла». Це рівень діяльності, що лежить нижче ринкового, або за межами ринку, доволі значний, аби привернути увагу економістів: хіба він не дає щонайменше від 30 до 40 відсотків національного продукту, які в такий спосіб випадають з будь-якого статистичного обміну навіть у промислово розвинених країнах?

Ось таким чином потрійна схема *зробилася* точкою обліку праці, який я свідомо замислив поза сферою дії теорії, будь-яких теорій — лише під знаком конкретного спостереження й тільки порівнювальної історії. Історії, порівнювальної в часі, з використанням мови, яка мене ні разу не підвела,— мови тривалої часової протяглості й діалектики минулого та теперішнього. Історії, порівнювальної для можливо ширшого простору, бо моє дослідження тією мірою, якою це було в моїх силах, охоплює цілий світ, воно має «всесвітній» масштаб. У всякому разі, на першому плані залишається конкретне спостереження. З самого початку й до кінця я ставив перед собою мету побачити й показати, зберігаючи за побаченим його об'ємність і складність, його різноманітність, що мають у собі відмінні риси самого життя. Якби можна було розтяти живий організм і відокремити один від одного три рівні (гадаю, вони були б корисною формою класифікації цього організму), історія була б наукою об'єктивною, якою вона, мабуть, не є.

Три томи, що складають цю працю, мають такі назви: «Структури повсякденності: можливе і неможливе», «Ігри обміну», «Час світу». Останній є хронологічно побудованим дослідженням форм, що послідовно змінювали одна одну, і переважних аспектів міжнародної економіки. Одне слово, це *історія*. Перші два томи куди складніші, багато місця відведено для типологічного дослідження. Перший том (уже публікувався 1967 р.) є, як висловився П'єр Шоню, своєрідним «зважуванням світу», цебто спробою визначити межі можливого в доіндустріальному світі. Одна з таких меж — місце в історії «матеріального життя», що було тоді величезним. Другий том — «Ігри обміну» — зіставляє економіку й надекономічну діяльність капіталізму. Слід було розрізняти ці дві величезні площини, пояснити їх одну через одну: як через їхню взаємодію, так і через їхнє протистояння.

Чи я зможу переконати всіх? Звісно, ні. Але в такому діалектичному русі я знайшов принаймні одну перевагу, що не мала собі рівних: ідучи новим і якоюсь мірою мирним шляхом, уникнути надміру пристрасних суперечок, що їх викликає і далі «вибухонебезпечне» слово «капіталізм». До того ж на третьому томі вигідно позначилися ті пояснення та обговорення, які йому передували: він нікого не зачепить.

Отже, замість однієї книги я просто напишу три. Але моє наполегливе прагнення охопити в цій праці цілий світ поставило переді мною завдання, для розв'язання яких я, фахівець з історії Заходу, був щонайменше погано підготовлений. Тривале перебування й знайомство з матеріалами в мусульманських країнах (10 років у Алжирі) та в Америці (4 роки в Бразилії) стали мені в добрій пригоді. Але Японію я побачив через пояснення та настанови Сержа Балажа, Жака Жерне, Дені Ломбара. Даніель Торнер, здатний зробити з будь-якої людини доброї волі індолога-початківця, взявся за мене з усією своєю запальністю та щедрістю, перед якою неможливо встояти. Скільки разів він приходив до мене вранці з хлібиною та рогаликами для сніданку й з книжками, які мені належало прочитати. Я ставлю його ім'я на чільне місце в довгому списку тих, кому завдячую появу цієї праці, списку, який можна було б продовжувати без кінця. Мені допомагали всі — слухачі, учні, колеги, друзі. Не можу забути синівську допомогу Альберто й Браніслави Тененті, співробітництва Міхаеля Келя та Жана-Жака Емарденкера. Марі-Тереза Лабіньєтт допомагала мені в архівних розшуках і в підготовці бібліографічних посилань, Анні Дюшен — у нескінченній роботі з примітками. Жозіана Очоа понад десять разів терпляче передруковувала варіанти, що змінювали один одного, мого тексту. Розеліна де Айяла, працівниця видавництва Арман Колен, сумлінно й ефективно займалася проблемами редагування та верстки. Я висловлюю цим моїм безпосереднім співпрацівницям найщирішу дружню подяку.

Нарешті, без Поль Бродель, яка щоденно брала участь у моєму дослідженні, мені забракло б мужності для того, щоб переробити перший том і завершити два нескінченних томи, що пішли за ним, для того, щоб запезпечити необхідну ясність і логіку пояснень та висновків. Ми й цього разу довго працювали з нею пліч-о-пліч.

16 березня 1979 року

ПЕРЕДМОВА

І ось я на порозі першої книжки — найскладнішої з трьох томів цієї праці. Річ у тім, що кожен з цих розділів сам по собі може видатися читачеві недоступним. Складність непомітно виникає з множинності поставлених цілей, з труднощів розкриття незвичних тем, які всі треба включити в доладну оповідь — по суті, з непростого зведення воєдино *параісторичних* розмірковувань, звичайно ізольованих одне від одного й викладених у вигляді побічних сюжетів у традиційній розповіді: демографії, харчування, костюма, житла, техніки, монети, міста. Але задля чого їх поєднувати?

Головним чином задля того, аби окреслити поле дії доіндустріальних економік і охопити його в усьому обсязі. Чи існує якась межа, «стеля», яка обмежує все життя людей, окреслюючи його ніби більш чи менш широкою прикордонною смугою, якої завше важко досягти й яку ще важче подолати? Така межа, що виникала в будь-яку епоху, навіть у нашу,— це грань між *можливим* і *неможливим,* між тим, чого можна досягти, хоч і не без зусиль, і тим, що залишається недосяжним для людей. Учора — тому що харчування людей було недостатнім, їх чисельність — надто малою або ж надто великою (порівняно з їхніми ресурсами), їхня праця — недостатньо продуктивною, а оволодіння природою лише ледь намітилося. З XV до кінця XVIII ст. ця грань майже не стерлася, й люди навіть не досягли межі своїх можливостей.

Особливо наголосимо на цій повільності, цій інертності. Наприклад, наземний транспорт досить рано оволодів елементами, які могли б дозволити його вдосконалити. Втім, то тут, то там можна помітити, як зростає швидкість сполучень завдяки будівництву доріг, поліпшенню екіпажів, що перевозили товари та пасажирів, заснуванню поштових станцій. Та все ж таки цей прогрес стане загальним тільки близько 1830 р., цебто напередодні залізничної революції. Лише тоді перевезення по дорогах розширюються, впорядковуються, пришвидшуються і, в кінцевому підсумку, демократизуються; лише тоді виявляється межа можливого. Й це не єдина галузь, де потверджується таке запізнення. Врешті-решт, тільки з XIX ст., з повною перебудовою світу, настане розрив, оновлення, революція на всій протяглості рубежу між можливим та неможливим.

Це забезпечує нашій книжці певну єдність: вона являє собою довгу подорож за межами тих вигод і звичок, якими нас щедро обдаровує сучасне життя. Власне, вона переносить нас на іншу планету, до іншого людського життя. Звісно, ми могли б вирушити у Ферне до Вольтера (ця уявна подорож нічого нам не коштуватиме) й довго з ним розмовляти, не відчувши великого захоплення. В плані ідей люди XVIII ст.— наші сучасники; їхній рух, їхні пристрасті й досі залишаються досить близькими до наших, так що ми не відчуємо себе в іншому світі. Проте коли б господар Ферне затримав нас у себе на кілька днів, нас надзвичайно вразили б усі деталі його повсякденного життя, навіть його догляд за самим собою. Між ним і нами розверзлася б страхітлива безодня: у вечірньому освітленні будинку, в опаленні, засобах транспорту і їжі, недугах, способах лікування... Отже, слід раз і назавжди абстрагуватися від реальностей, що оточують нас, щоб належним чином здійснити цю подорож назад, у глибину віків, аби осягнути ті

правила, що надто довго втримували світ у стабільності, яку дуже важко пояснити, коли мати на оці ті фантастичні зміни, що мали потім статися.

Складаючи цей перелік можливого, ми часто стикаємося з тим, що я у «Вступі» назвав матеріальною цивілізацією. Адже у можливого є не тільки верхня межа; воно обмежене й знизу — всім громаддям тієї «іншої половини» виробництва, яке не належить повністю до руху обміну. Це матеріальне життя, що скрізь присутнє, повторюється, все заповнює , проходить під знаком рутини. Хліб сіють так само, як сіяли завжди; кукурудзу саджають так само, як її саджали завжди; рисове поле вирівнюють так само, як його вирівнювали завжди; і по Червоному морю плавають так само, як плавали завжди. Ненаситне минуле, що вперто обстоює свою присутність, монотонно ковтає крихкий час людей. І ця поверхня застійної історії величезна: до неї у своїй переважній більшості належить сільське життя, цебто життя 80—90 відсотків населення земної кулі. Ясна річ, було б дуже важко визначити достоту, де воно завершується й де починається гнучка і жвава ринкова економіка. Звичайно ж, ця цивілізація не відокремлена від економіки так, як відокремлюється вода від масла. До того ж не завжди можливо незаперечно з'ясувати, по який бік бар'єру перебувають доступні для спостереження дійова особа, фактор чи явище. І треба показати *матеріальну цивілізацію,* що я й зроблю водночас із *цивілізацією економічною* (якщо можна так сказати), яка існує з нею поруч, обурює її і, протистоячи їй, пояснює її. Але не виникає сумніву, що бар'єр усе ж таки є, а це тягне за собою величезні наслідки.

Подвійний відлік, економічний і матеріальний, насправді ж виник внаслідок багатовікового розвитку. Матеріальне життя в проміжку між XV та XVIII ст.— це продовження стародавнього суспільства, стародавньої економіки, що перетворювалися дуже повільно, непомітно. Поступово вони створили над собою — із здобутками й прорахунками, які легко собі уявити,— суспільство вищого, ніж вони самі, рівня, тягар якого їм мимоволі девелося нести на собі. І відтоді завжди існували верхній і нижній рівні й нескінченно варіювалися їхні співвідношення. Хіба не виграло матеріальне життя в Європі у XVII ст. із занепадом економіки? Та й у нас на очах після регресу, що почався в 1973—1974 рр., матеріальне життя явно виграє. А отже, по обидва боки рубежу, невиразного за самою своєю природою, існують перший і другий поверхи; і якщо верхній просувається вперед, то нижній відстає. Так, добре знайоме мені село ще 1929 р. жило заледве не в XVII або XVIII ст. Таке відставання буває або мимовільним, або навмисним. До XVIII ст. ринковій економіці бракувало сил, аби оволодіти і на свій розсуд надати форми всій масі інфраекономіки, яку часто захищають віддаленість та ізоляція. І навпаки, якщо нині є величезний позаринковий, «позаекономічний» сектор, то це пояснюється радше опором на базовому рівні, ніж нехтуванням і недосконалістю обміну, що його організовує держава або ж суспільство. Проте в силу ряду причин результат може бути лише аналогічним.

У всякому разі, співіснування «низу» й«верху» накидає історикові діалектичний підхід, який багато що прояснює. Як зрозуміти міста без сіл, грошовий обіг без натурального обміну, поширення злиднів без зростання розкоші, білий хліб багачів без сірого хліба бідняків?

Мені залишається виправдати останній вибір: не більш і не менш ніж залучення до сфери історичного вивчення повсякденного життя. Чи було це корисно? Необхідно? Адже повсякденність — це дрібні факти, ледь помітні в часі й просторі; що більше ви звужуєте поле спостереження, то більше у вас шансів опинитися в оточенні матеріального життя: кола великого радіуса звичайно відповідають «великій» історії, торгівлі на далекі відстані, мережі національних або міських економік. Коли ж ви звужуєте час спостереження до дрібних проміжків, то отримуєте чи то якусь подію, чи то якийсь факт. Подія повинна бути унікальною і єдиною: будь-який факт повторюється і, повторюючись, набуває загального характеру

або, ще краще, стає структурою. Він поширюється на всіх рівнях суспільства, характеризує його спосіб існування й спосіб дії, нескінченно його увічнюючи. Іноді буває достатньо кількох кумедних історій, щоб висвітлити й показати спосіб життя. На одному малюнку, створеному близько 1513 р., зображений імператор Максиміліан І, який бере їжу з тарілки рукою. А через два століття принцеса Палатинська розповідала, як Людовік XIV, уперше допустивши своїх дітей до власного столу, заборонив їм їсти інакше, ніж він їв сам, і користуватися виделкою, як навчав їх надміру запопадливий вихователь. Тож коли Європа винайшла гарні манери поведінки за столом? Я бачу японську одежу XV ст. і помічаю, що у XVIII ст. вона майже така сама. Один іспанець розповідає про свою розмову з японським урядовцем, здивованим і навіть приголомшеним тим, що не минає і кількох років, як європейці з'являються у вельми відмінному від колишнього одязі. Безглуздя моди — явище чисто європейське. Хіба це мало важить? З маленьких пригод, з дорожніх нотаток вимальовується суспільство. І ніколи не повинно бути байдуже, яким чином на різних його рівнях люди їдять, одягаються, вмебльовують житло. Ці миттєвості до того ж фіксують від суспільства до суспільства контрасти й несхожості зовсім не поверхові. Відтворити такі картини — захоплива гра, і я не вважаю її марною справою.

Отже, я просувався в кількох напрямах: можливе й неможливе, перший і другий поверхи, картини повсякденного життя. Взагалі слід було сказати про багато що. Тож як це зробити? [1]

[1] Примітки, позначені в тексті, подаються наприкінці тому.

Розділ I

ТЯГАР КІЛЬКОСТІ

Матеріальне життя — це люди й речі, речі й люди. Вивчити речі — їжу, житло, одяг, предмети розкоші, знаряддя, грошові кошти, плани сіл та міст — одне слово, все що служить людині,— не єдиний спосіб відчути її повсякденне існування. Чисельність тих, між ким діляться багатства землі, теж має при цьому своє значення. І зовнішня ознака, яка одразу ж, з першого погляду, відрізняє світ сьогоднішній від людства до 1800 р.,— це якраз недавнє й незвичне зростання чисельності людей: 1979 р. їх у світі величезна кількість. За чотири століття, що їх охоплює ця книга, населення світу, безперечно, подвоїлося; зате в нашу епоху воно подвоюється кожні тридцять-сорок років. Цілком зрозуміло, що це наслідок матеріального прогресу. Але в цьому прогресі сама чисельність людей також є причиною, як і наслідком.

У всякому разі, вона видається нам чудовим «індикатором»: він підбиває підсумок успіхів і невдач. Чисельність людей сама собою окреслює диференціальну

Варшава 1795 р. Роздача юшки біднякам біля колони короля Сігізмунда III. (Фото Александри Скаржинської.)

Ніколя Пуссен. «Чума філістимлян». До недавнього часу спустошення від пошестей та голоду уривали будь-яке демографічне піднесення регулярними спадами й лихом. (Фото Жиродона.)

географію земної кулі: тут континенти ледь заселені, там — перенаселені, тут цивілізації, а там — іще первісні культури. Вона визначає вирішальне співвідношення між різними масами людей, що живуть на землі. І що цікаво: саме ця диференціальна географія часто-густо зазнає найменше змін від учорашнього дня до сьогоднішнього.

Але ось що, навпаки, змінилося — і змінилося зовсім,— це сам ритм зростання людності. Нині це безперервне піднесення, більш чи менш швидке залежно від суспільства та економіки, але безперервне. Учора ж — це піднесення, відтак спади на взірець припливів та відпливів, що змінюють один одного. Таке чергування, такі демографічні припливи та відпливи були символом життя минулих часів: спади й піднесення, що змінювали одне одного, причому перші вперто зводили майже нанівець — але не до кінця! — другі. Порівняно з цими фундаментальними реальностями все (або майже все) може видатися другорядним. Безперечно, треба починати з людей. А відтак настане час поговорити і про речі.

НАСЕЛЕННЯ СВІТУ: ЦИФРИ, ЯКІ ДОВОДИТЬСЯ ВИГАДУВАТИ

Лихо в тому, що навіть нині ми ніколи не знаємо точної чисельності населення світу: коливання оцінок досягають 10%. Тож які неповні наші знання про чисельність населення світу вчорашнього! Але ж як для короткострокового циклу, так і для довгострокового, як на рівні місцевих реальностей, так і на величезній шкалі всесвітніх реальностей — усе пов'язане з кількістю, з коливаннями чисельності людей.

Система припливів та відпливів

З XV до XVIII ст. населення то збільшується, то зменшується, і все змінюється. Якщо людей стає більше, відбувається й піднесення виробництва та обміну; розширюється хліборобство на перелогових, лісистих, болотянистих, гористих землях. Спостерігається зростання мануфактур, збільшення розмірів сіл і ще частіше — міст; зростають масштаби пересування людей. Посилюється й конструктивна реакція на тиск, що його спричинює зростання кількості населення: це неминуче. Звичайно, спостерігається й збільшення війн та зіткнень, наскоків та розбою; розростаються армії або озброєні ватаги; більше, ніж звичайно, суспільство породжує нових багатіїв або нових привілейованих; процвітають держави, що становлять собою водночас і болячку, і доброчинство. І рубежу можливого досягається легше, ніж завжди. Такі звичайні ознаки. Проте не вихвалятимемо беззастережно демографічні піднесення. Населення, яке зростає, завважує, що його відносини з простором, який воно займає, з тими багатствами, які воно має у своєму розпорядженні, змінилися; і водночас воно долає «критичні точки» [1], і щоразу вся його структура опиняється під загрозою. Одне слово, рух ніколи не буває простим і однозначним: демографічне перевантаження, що наростає, часто завершується — а в минулому неодмінно завершувалося — тим, що можливості суспільства прогодувати людей виявляються недостатніми. Ця істина, що була банальною аж до XVIII ст., ще й сьогодні дійсна для деяких відсталих країн. І тоді певний рубіж підвищення добробуту виявляється нездоланним. Адже, посилюючись, демографічні піднесення призводять до зниження життєвого рівня, вони збільшують і без того завше велике число тих, хто недоїдає, злидарів і волоцюг. Пошесті й голод — останній передує першим і супроводжує їх — відновлюють рівновагу між кількістю ротів та недостатнім харчуванням, між попитом і пропозицією робочої сили, і ці дуже жорсткі поправки становлять сильний бік епохи старого порядку.

Якщо необхідні якісь конкретні дані, що стосуються Заходу, то я відзначив би зростання населення з 1100 по 1350 р., ще одне — з 1450 по 1650 р. та ще одне, за яким уже не судилося відбутися спаду,— з 1750 р. Отже, ми зіставили три великі періоди біологічного зростання, але за двома першими, в самій середині досліджуваної епохи, настають спади — вкрай різкий з 1350 по 1450 р. і менш різкий, радше сповільнення темпів зростання, ніж спад,— з 1650 по 1750 р. Нині будь-яке зростання людності в решті країн спричинює зниження рівня життя, але, на щастя, без жорсткого скорочення кількості людей (принаймні після 1945 р.).

Кожен спад вирішує певне число проблем, знімаючи напругу й поліпшуючи становище тих, хто вижив; звісно, це ліки в кінській дозі, та все ж таки ліки. Після Чорної смерті середини XIV ст. та ударів пошестей, що йшли слідом за нею і загострили її, успадковані багатства зосереджуються в небагатьох руках. Обробляються лише добрі землі (менше клопоту й більша продуктивність), рівень

життя та *реальний* заробіток тих, хто вижив, підвищуються. Саме таким чином починається в Лангедоці століття 1350—1450 pp., коли селянин зі своєю патріархальною родиною став господарем порожньої землі: ліс і дикі звірі посіли місце сіл, що колись тут процвітали [2]. Але невдовзі чисельність людей зросте й вони відвоюють те, що відібрали в них дикі звірі та рослини; люди очистять від каміння поля, викорчують дерева та чагарі, але сам їхній прогрес ляже важким тягарем їм на плечі й знову породить злидні. З 1560 чи з 1580 р. у Франції, як і в Іспанії, і в Італії, і, либонь, скрізь на Заході, людей знову стає надто багато [3]. Пісковий годинник перекидається, і знову починається звичайна, монотонна історія. Отже, людина буває щасливою лише в короткі проміжки й помічає це, тільки коли буває вже надто пізно.

Причому ці тривалі флуктуації помічаються й за межами Європи і приблизно в той самий час. Китай і Індія прогресували або переживали регрес у тому самому ритмі, що й Захід, так ніби все людство скорялося велінню якоїсь первісної космічної долі, порівняно з якою решта його історії була істиною другорядною. Так завжди вважав Ернест Вагеманн, економіст і демограф. Синхронність очевидна в XVIII ст., більш ніж вірогідна — в XVI ст., і можна допустити її наявність у XIII ст.— на просторах від Франції Людовіка Святого до далекої монгольської держави в Китаї. Це мовби змішувало проблеми й враз їх спрощувало. Зростання народонаселення, доходить висновку Вагеманн, слід було б приписувати дії причин, вельми відмінних від тих, які визначають економічний та технічний прогрес і успіхи медицини [4].

У всякому разі, ці флуктуації, більш-менш синхронні від одного краю суходолу до іншого, допомагають уявити, зрозуміти, що різні людські маси протягом століть перебувають між собою у відносно сталому кількісному співвідношенні: одна рівна з другою або ж удвічі перевищує третю. Знаючи кількість однієї з них, можна вирахувати величину другої і, йдучи таким шляхом, установити (з похибками, властивими такому способу розрахунків) чисельність усієї маси людей. Інтерес, який становить собою це глобальне число, очевидний: хоч би яким невизначеним і неточним з необхідності воно було, це число допомагає змалювати біологічний розвиток людства, що розглядається як єдина маса, як єдиний фонд, як сказали б статистики.

Обмаль цифр

Ніхто не знає чисельності населення всього світу між XV та XVIII ст. Статистики не зуміли дійти єдиної думки, грунтуючись на нечисленних і ненадійних цифрах, що розходяться між собою, цифрах, що їх пропонують їм історики. На перший погляд, на цих сумнівних засадах нічого неможливо збудувати. Одначе варто спробувати.

Цифр мало, і вони не дуже надійні; вони стосуються тільки Європи і — з часу появи деяких чудових праць — Китаю. Там у нас є переписи та оцінки, що майже заслуговують на довіру. Якщо грунт і не дуже твердий, на нього все ж таки можна ступити без великого ризику.

Але як бути з рештою світу? Нічого або майже нічого нема про Індію, яка, не дуже дбаючи про свою історію взагалі, не більше турбувалася й про цифри, які б цю історію висвітлювали. Про Азію за межами Китаю фактично нема жодних даних, за винятком Японії. Звичайно, нічого нема й про Океанію, якої європейські подорожі XVII— XVIII ст. лише злегка торкнулися. Тасман досяг Нової Зеландії в травні 1642 р., а Тасманії, острова, який назвуть його ім'ям,— у грудні того самого року. Кук дістався Австралії через століття, 1769 р., а відтак — 1783 р., а Бугенвіль до Таїті — Нової Цитери, якої він так і не відкрив,— у квітні

Ідеальне уявлення про Конкісту: 1564 р. жителі Флориди приймають французького дослідника Р. де Лондоньєра. Гравюра Теодора де Врі з картини Ж. Лемуана де Морга. (Фото Бюлло.)

1768 р. Втім, чи треба торкатися цих рідкісних, розпорошених людських груп? Статистики просто записують за Океанією два мільйони душ, хоч би про який момент ішлося. Про Тропічну Африку, на південь від Сахари, теж нема нічого вірогідного, за винятком цифр, що розходяться між собою, работоргівлі, починаючи з XVI ст., цифр, на базі яких, крім того, навіть коли б вони були і надійні, неможливо було б зробити всіх потрібних висновків. Нарешті, нічого певного нема про Америку або, точніше, є принаймні два підрахунки, що суперечать один одному.

Анхель Розенблат визнає єдиний метод — регресивний: відлік назад, виходячи із сьогоднішніх цифр [5]. Це означає, що для обох Америк наступного дня після Конкісти ми отримуємо дуже низьку цифру: від 10 до 15 млн. людських істот; і це нечисленне населення, вважає він, у XVII ст. ще зменшилося — до 8 млн. Знову зростати, до того ж повільно, воно починає лише з XVIII ст. Але американські історики з Каліфорнійського університету в Берклі (Кук, Симпсон, Бора) [6] — для лаконічності їх напевне називають «берклійською школою» — зайнялися розрахунками та інтерполяціями, спираючись на часткові дані досліджуваної епохи, відомі для деяких областей Мексики одразу ж після європейського завоювання. Результати дають дуже перебільшені цифри: 11 млн. для 1519 р. (оцінка, запропонована 1948 р.); але всі документи, додані до розрахунків або розглянуті докладніше 1960 р., доводять цю вже й так неймовірну величину до 25 млн. жителів

для самої тільки Мексики. Згодом чисельність населення постійно скорочується, і до того ж швидко: 1532 р.— 16 800 000, 1548 р.— 6 300 000, 1568 р.— 2 650 000, 1580 р.— 1 900 000, 1595 р.— 1 375 000, 1605 р.— 1 000 000 душ; повільне піднесення настає з 1650 р., а явне — з 1700 р.

Ці нечувані цифри примусили б нас визначити чисельність населення цілої Америки близько 1500 р. у 80—100 млн. чоловік. Ніхто не повірить цьому, незважаючи на свідоцтва археологів та багатьох історіографів Конкісти, враховуючи й отця Бартоломе де Лас Касаса. Що цілком вірогідно, так це те, що з європейським завоюванням Америка пережила величезний біологічний крах, який, може, й не зменшив числа його мешканців у 10 разів, але, безперечно, він був страхітливий,— його навіть не можна порівняти з Чорною смертю та катастрофами, що супроводжували її в Європі у жахливому XIV ст. Завинили в цьому й жорстокості немилосердних війн, і безприкладний тягар невільницької праці в колоніях. Та наприкінці XV ст. демографічний стан індіанського населення був досить хистким, зокрема через відсутність будь-якого молока тваринного походження, що примушувало матір плекати дитину грудьми до 3—4 років і, позбавляючи жінку на час цього тривалого плекання фертильності, робило будь-яке швидке демографічне піднесення ненадійним [7]. І ось на цю масу американських індіанців, що перебувала в нетривкій рівновазі, ринула хвиля жахливих захворювань, що їх викликали мікроби недуг, аналогічних тим, які в такий самий драматичний спосіб спричинили присутність білих людей у басейні Тихого океану у XVIII ст. і особливо — в XIX ст.

Збудники й переносники хвороб, цебто віруси, бактерії і паразити, завезені з Європи або Африки, поширювалися швидше, ніж тварини, рослини й люди, доставлені також з того боку Атлантики. Індіанське населення Америки, що адаптувалося тільки до власних патогенних агентів, перед цими новими небезпеками було беззбройне. Тільки-но європейці досягли Нового Світу, як 1493 на Санто-Домінго спалахнула віспа. 1519 р. вона з'явилася в обложеному Мехико навіть ще до того, як до нього вдерся Кортес, а з 30-х років XVI ст.— у Перу, випередивши прихід сюди іспанських солдатів. До Бразилії віспа дістається 1560 р., а до Канади — 1653 р. [8]. І це захворювання, проти якого в європейців частково вже був виробився імунітет, завдало тубільцям страхітливого удару. Те саме можна сказати про кір, грип, дизентерію, проказу, чуму (перші пацюки *дістануться* до Америки 1544—1546 рр.), венеричні хвороби (важливе питання, до якого ми ще повернемося), тиф, елефантіаз — про всі ці захворювання, занесені білими чи неграми, але які набули, всі без винятку, нової вірулентності. Звичайно, залишаються сумніви з приводу істинної природи деяких недуг, але навала хвороботворних мікробів — доконаний факт. Населення Мексики страшенно потерпіло від жахливих пошестей: 1521 р.— віспи, 1546 р.— «моровиці», що погано піддається визначенню (очевидячки, тифу чи грипу); другий страшний спалах цієї моровиці забрав 1576—1577 рр. два мільйони життів [9]. Деякі з Антильських островів цілком знелюдніли. Цілком зрозуміло, що важко відмовитись від усталеної думки — вважати жовту лихоманку ендемічною для тропічних районів Америки; але вона, імовірно, африканського походження. В усякому разі, жовта лихоманка відзначається із запізненням: на Кубі — 1648 р., а в Бразилії — 1685 р. Звідтіль вона поширюється по всій тропічній зоні Нового Світу; в XIX ст. її ареал простелиться від Буеноса-Айреса до узбережжя Північної Америки, і вона досягне навіть середземноморських портів Європи [10]. Неможливо говорити про Ріо-де-Жанейро XIX ст., не згадавши цієї його смертоносної супутниці. Характерна деталь: якщо доти масові пошесті винищували місцеве населення, то тепер головними жертвами цього захворювання, що стало ендемічним, виявляються прихідці — білі. 1780 р. в Портобельйо недуга вразила екіпажі галіонів, і цим великим кораблям довелося простояти дощовий сезон у гавані [11]. Отже,

Новий Світ терпить від цих страхітливих пошестей. І ми побачимо, як вони відродяться, коли європеєць осяде на островах Тихого океану, в іще одному біологічно ізольованому раніше світі. Наприклад, пропасниця в Індонезії та Океанії з'являється пізно: 1732 р. вона звалюється на Батавію, спустошуючи її [12].

Отже, розрахунки А. Розенблата й істориків з Берклі, обережність першого й романтизм других можна примирити між собою. І ті і ті цифри можуть бути правильними або ж правдоподібними залежно від того, говоримо ми про час до чи після Конкісти. Тож облишмо думки Войтинських та Амбре. Останній твердив, ніби «в жодну епоху, що передували епосі Колумба, на просторах від Аляски до мису Горн ніколи не жило понад 10 млн. людських істот» [13]. Нині ми можемо сумніватися в цьому.

Як рахувати?

Приклад Америки показує, як простими (навіть надто простими) методами можна, відштовхуючись від деяких *відносно* надійних цифр, вирахувати й додумати інші. Ці ненадійні шляхи з повною підставою непокоять історика, який звик задовольнятися лише тим, що *доведено* неспростовним документом. У статистика нема ні цього занепокоєння, ні цієї ніяковості. «Нам можуть дорікнути,— не без гумору пише соціолог-статистик Поль А. Ладам,— у тому, що ми не надаємо значення деталям. Ми відповімо, що деталі неважливі — інтерес викликає лише порядок величин» [14]. Порядок величин, імовірна стеля або базис, максимальний або мінімальний рівень.

У цій суперечці, де всі учасники мають слушність і не мають її, ми полишаємо розрахунки. Вони постійно передбачають, що між чисельністю населення різних частин земної кулі є якщо й не сталі, то принаймні такі, що дуже повільно змінюються, співвідношення. Такої думки дотримувався Моріс Гальбвакс [15]. Інакше кажучи, населення цілого світу повинно було мати свою *структуру,* яка частогусто мало змінюється: кількість співвідношення між різними гуртами людства *загалом і в цілому* збереглися б. Берклійська школа виводить загальноамериканські цифри з цифр часткових, що стосуються Мексики. В такий самий спосіб, більш-менш знаючи населення району Триру близько 800 р., Карл Лампрехт, а відтак Карл Юліус Белох вирахували величину, що є дійсною для цілої Німеччини [16]. Проблема завжди залишиться однією і тією самою: спираючись на ймовірні співвідношення, виходити з відомих цифр, аби перейти до цифр куди вищого рангу, які є правдоподібними й фіксують порядок величин. Цей порядок не завжди не має сенсу, за умови, якщо в ньому вбачати те, чим він є. Ліпше було б мати реальні цифри. Але їх у нас нема.

Рівність Китаю та Європи

Викликають сумніви стосовно Європи докази, підрахунки й цифри великого попередника історичної демографі К. Ю. Белоха (1854—1929 рр.), а також П. Момберта, Дж. К. Рассела та останнього видання книжки М. Рейнара [17]. Ці цифри можна узгодити між собою: кожен з них старанно запозичив їх у сусіди. Що ж до мене, то я вибрав або *домислив* найвищий рівень, аби щоразу розпросторювати Європу аж до Уралу, включивши до неї й «дику Європу» на Сході. Цифри, що пропонувалися для Балканського півострова, Польші, для Московії та скандинавських країн, дуже ризиковані — навряд чи вони правдоподібніші, ніж ті, що їх статистики пропонують для Океанії чи Африки. Таке розширення здава-

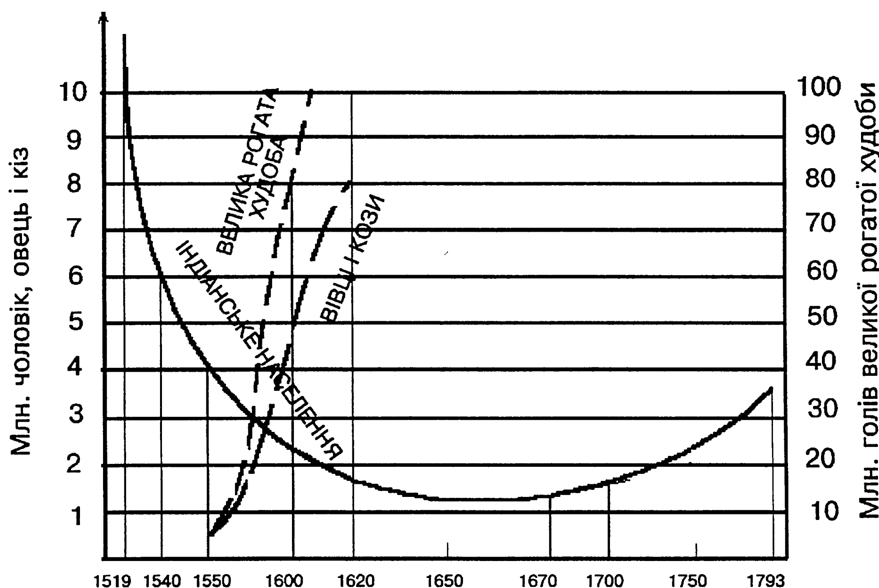

Мексика: людина звільняє місце для стад. (За даними П. Шоню: Р. Саипи. «L'mérique latine», Histoire universelle. «Encyclopedie de la Pléiade.)

лося мені необхідним: Європі, обраній за одиницю виміру, воно надає одних і тих самих просторових розмірів, хоч би яку епоху ми розглядали. Крім того, це розпросторення до Уралу ліпше врівноважує терези: розширена Європа з одного боку, Китай — з другого; ця рівність підтверджується в XIX ст.— часі, починаючи з якого ми маємо якщо не достовірні, то принаймні прийнятні цифри.

У Китаї цифри, що грунтуються на офіційних переписах, зовсім не набувають від цього беззаперечної цінності. Це фіскальні цифри, а той, хто говорить про фікс, веде мову про шахрайство або про ілюзію або ж про те й те водночас. Е. П. Ашер справедливо вважає, що загалом це надто занижені цифри, і він їх збільшив — з усією недостовірністю, яку криє у собі будь-яка подібна операція [18]. Те саме зробив і останній з істориків, що вдався до далеких від досконалості підрахунків [19]. «Сирі» цифри, поставлені поруч, відкривають, крім того, явно неможливе: падіння й піднесення, аморальні за розмахом навіть для китайських масштабів. Безперечно, вони часто є мірою «порядку й влади в імперії так само, як рівня населення». Так, 1674 р. загальна цифра знижується на 7 млн. проти попереднього року через велике повстання васалів — повстання у Саньгуя. Відсутні в переписі не померли — вони вийшли з підлеглості центральній владі. Тільки-но їх підкорено знову, статистика відзначає стрибок, який годі пояснити природним приростом населення, навіть максимальним.

Додаймо, що переписи не завжди спираються на один і той самий грунт. До 1735 р. підраховували *йен-тінів,* оподатковуване населення — чоловіків від 16 до 60 років; отже, це число слід відповідно збільшити, виходячи з того розрахунку, що вони складали 28% усього населення. Навпаки, 1741 р. перепис охоплює реальне число людей, і чисельність населення визначається в 143 млн., тоді як розрахунок на основі *йен-тінів* давав для 1734 р. 97 млн. Звести кінці з кінцями можна, допускається чимало підрахунків згруба, але чи може це нас задовольнити [20]? Одначе в довготерміновому плані ці цифри зберігають свою цінність — фахівці згодні з цим, і найдавніші цифри, що належать до мінського Китаю (1368—1644 pp.), зовсім не є найнадійнішими, навіть навпаки.

Одне слово, ви бачите, з яким матеріалом нам доводиться працювати. При позначенні цих цифр на графіку встановлюється лише приблизна рівність між

Європою до Уралу та Китаєм, обмеженим територією його корінних провінцій. Утім, нині баланс дедалі більше змінюється на користь Китаю у зв'язку з його перевагою в рівні народжуваності. Але груба рівність, приблизна чи ні, залишається при всіх застереженнях одним із найяскравіших структурних елементів історії земної кулі для останніх п'яти-шести століть. І саме з неї ми можемо виходити при приблизному розрахунку населення світу.

Населення світу в цілому

Від моменту, коли ми маємо у своєму розпорядженні правдоподібні статистичні дані, цебто від XIX ст. (1801 р.— перший справжній перепис по самій тільки Англії), Китай та Європа репрезентує кожне з них *приблизно* чверть усього населення планети. Мабуть, законність такої пропорції, звернутої в минуле, зовсім не гарантована абсолютно. Учора й сьогодні Європа та Китай мали найбільше населення на землі. Якщо воно зростало швидше, ніж в інших регіонах, можливо, варто було б для періоду, що передував XVIII ст., прийняти для кожного з цих масивів порівняно з рештою людства пропорцію не 1:4, а 1:5. Кінець кінців ця обережність лише вказує на нашу невпевненість у даних.

Отже, надаймо коефіцієнт 4 або 5 двом кривим — для Китаю і для Європи, щоб отримати чотири ймовірні криві руху населення світу, що відповідають 4 або 5 Європам, 4 або 5 Китаям. Припустімо, що на зведеному графіку ми одержимо складну криву, яка окреслює між найнижчими й найвищими цифрами межі широкої зони можливостей (і огріхів). І між цими межами, у сусідстві з ними, уявімо собі лінію, яка представляла б населення цілого світу в його розвитку з XIV по XVIII ст.

Взагалі з 1300 по 1800 р. крива збільшення цього нселення при такому підрахунку йтиме в довгочасовому плані вгору, звісно не враховуючи різких і короткострокових падінь, про які ми вже говорили. Якщо для початкової точки відрахунку, 1300—1350 рр., прийняти найнижчу оцінку — 250 млн., для кінцевої — найвищу (1380 млн.— для 1780 р.), то зростання складе понад 40%. Ніхто не зобов'язаний у це вірити. Встановивши максимум для початкової точки відрахунку — 350 млн. і мінімум для кінцевої — 836 млн. (найнижча цифра, запропонована Уїлкоксом[21]), ми все ще отримаємо збільшення на 138%. Протягом півтисячоліття воно відповідало б середньому регулярному приросту порядку 1,73% (звісно, ця регулярність є чимось уявним), а отже,— рух, ледь помітний протягом багатьох років, якщо він був постійним. Проте за цей величезний проміжок часу населення світу, безперечно, подвоїлося. З цим просуванням уперед не змогли впоратися ні економічний безлад, ні катастрофи, ні масова смертність. Немає жодного сумніву, що це вельми істотний факт світової історії з XV по XVIII ст. і не лише в сенсі рівня життя: все мусило пристосуватися до такого всеохопливого натиску.

І це майже не здивує істориків Заходу: всі вони знають багато непрямих свідоцтв (освоєння нових земель, еміграції, розорювання цілини, поліпшення земель, урбанізація), які потверджують вирахувані дані. Але висновки й пояснення, які ці історики роблять на їх основі, спірні, бо вони вважали, нібито цей феномен обмежений Європою, тоді як залишається фактом — і це найважливіший, найхвилюючіший з усіх фактів, які нам належить відзначити в цій книжці,— що людина подолала численні перепони до її кількісного зростання *на всіх територіях, які вона займала.* Якщо цей людський натиск — явище не лише європейське, а й всесвітнє, слід переглянути багато перспектив та пояснень.

Однак перш ніж дійти такого висновку, важливо повернутися до деяких підрахунків.

Спірні цифри

Ми запозичили в статистиків метод, скориставшись найвідомішими цифрами — тими, які стосуються Європи та Китаю,— щоб на їхній основі підрахувати чисельність населення на земній кулі. Статистики не матимуть підстав це заперечувати. Але, опинившись перед такою самою проблемою, самі статистики обрали інший спосіб. Вани розчленували операцію й послідовно підрахували населення кожної з п'яти «частин» світу. Яка цікава пошана до шкільної форми поділу світу! Та який же їхній наслідок?

Нагадаймо, що вони раз і назавжди записали за Океанією 2 млн. жителів, що малоістотно: ця питома вага заздалегідь розчиняється серед наших огріхів. Достоту так само за Африкою від одного її краю до другого записано 100 млн. І ось про це варто посперечатися, бо така постійність, з якою визначають чисельність населення самої тільки Африки, на наш погляд, малоймовірна. А притягнена за вуха оцінка матиме сумнівні наслідки для загальної оцінки.

Ми звели до таблиці оцінки фахівців. Зауважмо, що всі їхні розрахунки починаються з пізньої дати — 1650 р. й що вони постійно оптимістичні, враховуючи й недавнє обстеження, виконане Організацією Об'єднаних Націй. Загалом ці оцінки видаються мені досить завищеними, в усякому разі в тому, що стосується Африки, а відтак і Азії.

Ризиковано від самого початку — 1650 р.— приписувати одну й ту саму чисельність населення (100 млн.) динамічній Європі й тодішній відсталій Африці (виключаючи, проте, її присередземноморські терени). Так само нерозумно пропонувати для Африки 1650 р. як найнижчі цифри цих таблиць (250 чи 257 млн. чоловік), так і дуже високу цифру — 330 млн., либонь надто поквапливо прийняту Карр-Саундерсом.

Африка всередині XVII ст. напевне мала життєстійке населення. Від середини XVI ст. воно витримувало дедалі масовіший відплив людей, викликаний американською работоргівлею; цей відплив додається до давніх уже втрат на користь іспанських країн, утрат, що мали тривати до XX ст. Так могло бути тільки завдяки певній біологічній стійкості. Іншим доказом тієї стійкості є опір цього населення проникненню європейців: «чорний континент» не відкриється в XVI ст. для португальців (незважаючи на кілька їхніх спроб), як відкрилася перед ними Бразилія — без будь-якого опору. Ми маємо також кілька свідоцтв наявності тут досить густого хліборобського населення з гарними, всебічно розвиненими селами — картина, яку зіпсує європейське вторгнення XIX ст. [22]

Проте якщо європеєць не дуже прагне захопити країни Тропічної Африки, то лише тому, що вже на самому узбережжі його зупинили «згубні» захворювання: переміжна або постійна пропасниця, «дизентерія, сухоти, водянка», не кажучи вже про численних паразитів — недуги, яким він сплачує дуже тяжку данину [23]. Ці хвороби, так само, як і сміливість войовничих племен, стали перешкодою. Крім того, пороги й бари — наносні смуги в гирлі рік — закривають ріки: хто піднявся б по диких водах Конго? З іншого ж боку, американська епопея та далекосхідна торгівля вимагають використання усіх ділових можливостей Європи, інтереси якої виявляються пов'язаними з іншими регіонами. «Чорний континент» самостійно й дешево постачає золотий пісок, слонову кістку, людей. Чого з нього ще вимагати? А що ж до работоргівлі, то вона зовсім не мала тих величезних масштабів, у які надто охоче вірять. Навіть вивезення рабів до Америки було обмежене хоч би транспортними можливостями. Для порівняння: вся ірландська імміграція в Америці з 1769 по 1774 р. становила тільки 44 тис. чоловік, цебто лише 8 тис. на рік [24]. Достоту так само в XVI ст. з Севільї до Америки вирушало 1—2 тис. іспанців на рік [25]. Отже, навіть прийнявши для работоргівлі зовсім *неймовірну* цифру — 50 тис. чоловік щороку (її буде до-

НАСЕЛЕННЯ СВІТУ В МІЛЬЙОНАХ ЖИТЕЛІВ (1650—1950 рр.)

	1650 р.	1750 рр.	1800 рр.	1850 рр.	1900 рр.	1950 рр.
Океанія	2	2	2	2	6	13 *
Африка	100	100	100	100	120	199 *
Азія	257 * 330 * 250 ***	437 * 479 * 406 ***	602 ** 522 ***	656 * 749 ** 671 ***	857 * 937 ** 859 ***	1272 *
Америка	8 * 13 ** 13 ***	11 * 12,4 ** 12,4 ***	24 ** 24,6 ***	59 59 59	144 144 144	338*
Європа (враховуючи Європейську Росію)	103 * 100 ** 100 ***	144 * 140 ** 140 ***	187 ** 187 ***	274 * 266 ** 266 ***	423 * 401 ** 401 ***	594 *
Всього: 1 2 3	470 545 465	694 733,4 660,4	915,6 835,6	1091 1176 1098	1550 1608 1530	2416

Джерела: * Бюлетень ООН, грудень 1951 р.
** Дані Карр-Саундерса.
*** Дані Кучинського.
Цифри без зірочок збігаються в усіх трьох джерелах.
Цифри Карр-Саундерса для Африки заокруглені до 100.

сягнено хіба що в XIX ст., в останні роки торгівлі неграми), отримаємо чисельність африканського населення в крайньому разі лише 25 млн. Коротко кажучи, маса в 100 млн. людських істот, приписувана Африці, не має під собою жодних вірогідних даних. Вона, безперечно, повторює першу глобальну й досить ненадійну оцінку, запропоновану Грегором Кінгом 1696 р. (95 млн.). Усі задовольнялись повторенням цього числа. Але ж звідки його взяв він сам?

Адже ж ми маємо кілька оцінок: наприклад, Дж. Рассел [26] вважає, що населення Північної Африки в XVI ст. становило 3,5 млн. (сам я без солідних доказів оцінював його в 2 млн.). Про Єгипет XVI ст. ми не маємо зовсім даних. Чи можна говорити про 2 млн. або 3 млн., беручи до уваги, що перші серйозні оцінки в 1798 р. дають для Єгипту 2,4 млн. жителів, а нинішнє співвідношення робить Північну Африку та Єгипет рівними щодо чисельності жителів? Населення кожного з цих регіонів нині становить саме собою десяту частину африканців. Якщо ми візьмемо те саме співвідношення для XVI ст., населення Африки могло б становити від 24 млн. до 35 млн. чоловік, залежно від того, яку з трьох наведених цифр ми оберемо; остання належить до кінця XVIII ст., а дві інші — до XVI ст. Цифра в 100 млн. досить далека від цих приблизних розрахунків. Звичайно, це не доказ. Але навіть і не ризикуючи зупинитися з певністю на якійсь цифрі, ми, проте, рішуче проти цифри 100 млн.

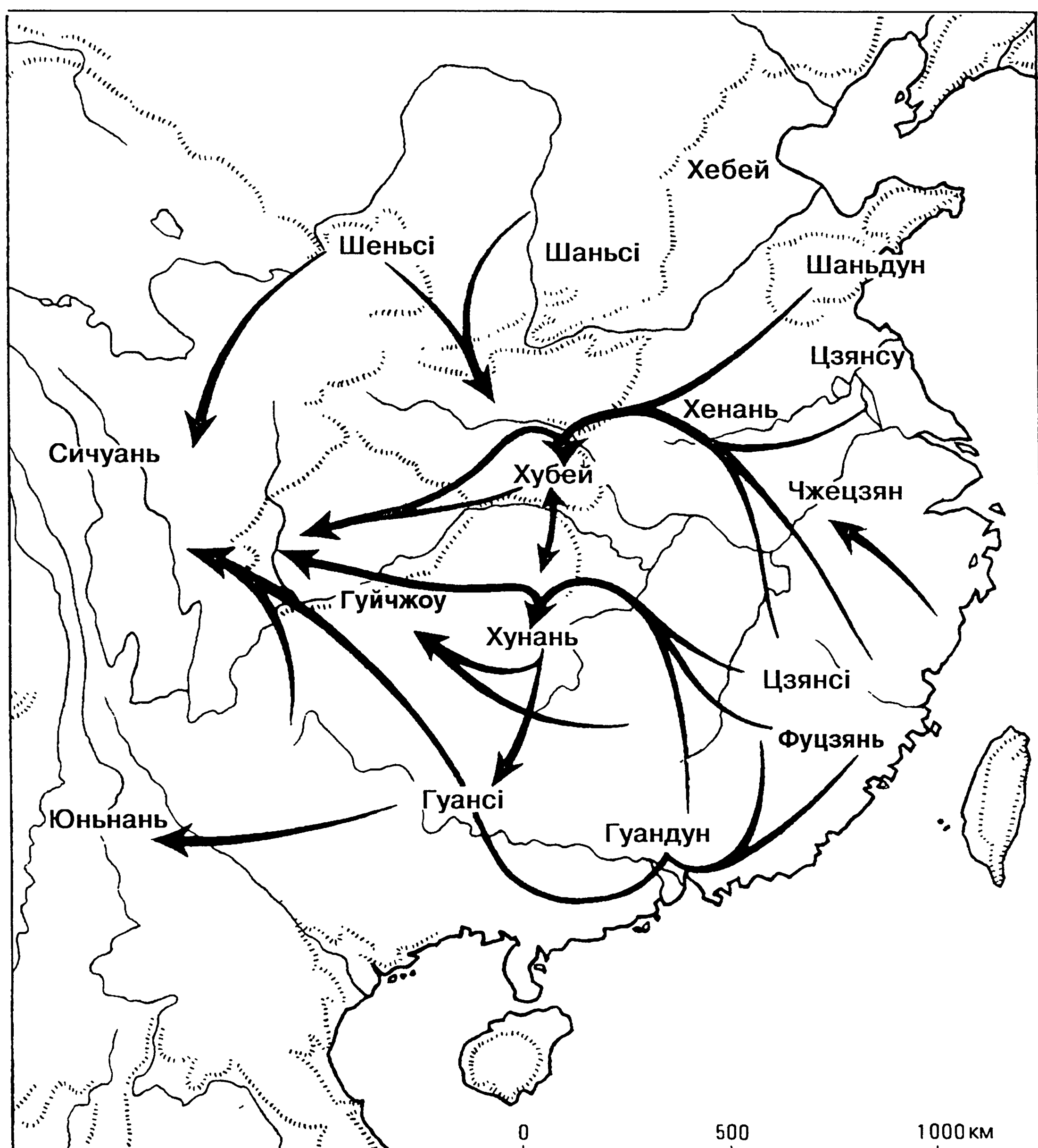

ВНУТРІШНІ МІГРАЦІЇ В КИТАЇ У XVIII ст.

Інтенсивне демографічне піднесення XVIII ст. збільшує в Китаї міграцію між провінціями, загальну картину якої дає ця карта. Див.: L. Dermigny. Le Commerce à Canton au XVIII siècle.

Надто високі й цифри, що пропонуються для Азії, але тут суперечки не настільки серйозні. Карр-Саундерс вважає, що Уілкокс помилився, визначивши населення Китаю близько 1650 р., цебто через шість років після здобуття Пекіна маньчжурами, в 70 млн. чоловік [27], і відважно подвоює цю цифру (150 млн.). У цей зламний період китайської історії можна сперечатися про все й усе брати під сумнів (скажімо, чи не були *йєн-тіни* просто нашими вогнищами — звичайними фіскальними одиницями?). Зі свого боку Уілкокс спирався на текст «Дун Хуа-ду» (в перекладі Чан Ханшена). Припустімо, що його цифра низькувата; але все ж таки належить враховувати жахливе спустошення маньчжурського завоювання. Крім того, для 1575 р. Е. П. Ашер реконструював чисельність населення на рівні 75 млн., а для 1661 р.— 101 млн. [28] 1686 р. офіційна цифра становила 61 млн., а реконструйована — 98 млн. за даними одного й 120 млн.— за даними іншого автора. Але це 1680 р., тобто тоді, коли нарешті цілком усталився «маньчжурський порядок». А близько 1639 р. якийсь мандрівник говорить приблизно про 60 млн. жителів, та ще нараховує по 10 чоловік на вогнище — коефіцієнт навіть для Китаю ненормальний.

Тільки напередодні 1680 р. а точніше, повторного завоювання Тайваню в 1683 р., починається, мов довга хвиля припливу, приголомшливе демографічне піднесення в Китаї. Країна виявляється захищеною прихованою широкою експансією на континенті, яка невдовзі приведе китайців до Сибіру, Монголії, Туркестану, Тибету. В кордонах властиво Китаю країна переживає вкрай інтенсивну колонізацію. Освоюються всі низовини, пагорби, що піддаються зрошенню, а відтак і гористі терени, де число піонерів, що спалювали ліс, зростає. Нові культури, завезені португальцями в XVI ст., такі, як арахіс, солодкий батат і особливо кукурудза, поширюються повсюдно до того, як з'явиться з Європи картопля, яка набуде значення лише в XIX ст. Ця колонізація триває без особливих перепон до 1740 р., після чого клапоть землі, що припадав на душу населення, починає поступово зменшуватися; без жодного сумніву, населення зростає швидше, ніж оброблювані площі [29].

Ці глибокі зміни дозволяють напевне говорити про «хліборобську революцію» в Китаї, що поєднувалася з могутньою демографічною революцією, яка її випередила. Ймовірні цифри такі: 1680 р.—120 млн. , 1700 р.— 130, 1720 р.— 144, 1740 р.— 165, 1750 р.— 186, 1760 р.— 214, 1770 р.— 246, 1790 р.— 300, 1850 р.— 430 млн. чоловік... [30] Коли 1793 р. секретар англійського посла Джордж Стаунтон запитав китайців, яке населення імперії, вони гордо, хай, може, й не щиро, відповіли йому: 353 млн. [31].

Але повернімося до населення Азії. Звичайно його оцінюють як удвічі або втричі численніше, ніж населення Китаю; радше вдвічі, ніж утричі, бо Індію не прирівнюють до китайського масиву. Оцінка населення Декану в 1522 р. (30 млн.), виходячи з спірних документів, *дала б* для Індії загалом цифру в 100 млн. жителів [32] — рівень вищий, ніж сучасна йому «офіційна» китайська цифра (в що ніхто не зобов'язаний вірити). До того ж протягом цього століття Індія терпітиме від тяжкого голоду, що спустошить північні терени [33]. Але недавні дослідження індійських істориків відзначають у Індії в XVII ст. розквіт і велике демографічне піднесення [34]. Проте неопублікована французька оцінка 1797 р. приписує Індії тільки 155 млн. мешканців [35], тоді як з 1780 р. Китай *офіційно* заявляє про 275 млн. Статистичні хитрощі Кінгслі Девіса не дадуть нам правильного уявлення про це відставання Індії [36]. Та їх не можна брати на віру.

У всякому разі, населення Азії, яке, за нашими припущеннями, було вдвічі чи втричі більше за населення Китаю, нараховувало б 240 або 360 млн. чоловік 1680 р. й 600 або 900 млн.—1790 р. Повторюю: ми віддаємо перевагу, особливо для середини XVII ст., нижчій цифрі. А населення світу близько 1680 р. можна було б підрахувати з допомогою такої операції додавання: 35 або 50 млн.—

Африка, 240 або 360 млн.— Азія, 100 млн.— Європа, 10 млн.— Америка та 2 млн.— Океанія. І ми опинилися б перед порядком величин, отриманих при нашому першому розрахунку й з таким самим ступенем неточності.

Століття в порівнянні одне з одним

Уточнення по всіх континентах відповідно до їхнього простору не повинні виключати складнішого контролю змін у часі, від одного століття до іншого. Поль Момберт [37] дав перший його взірець у застосуванні до Європи в період 1650—1850 рр. Він керувався двома міркуваннями: останні за часом цифри — найменш спірні з усіх; по-друге, якщо при зворотному обрахунку йти від найнедавніших до найвіддаленіших у минулому рівнів, то необхідно припускати наявність між ними *прийнятних* градієнтів збільшення. Це означає, що стосовно Європи для 1850 р. слід узяти цифру 266 млн. чоловік і вивести з неї (зрозуміла річ, при менш крутих градієнтах, ніж ті, що їх застосовує, наприклад, В. Ф. Уілкокс) такі цифри: 211 млн. для 1800 р., 173 млн. для 1750 р. і відповідно для 1650 р. та 1600 р.— 136 і 100 млн. чоловік. А це означає надати більшого значення XVIII ст. порівняно з прийнятими оцінками й частину приросту, яку звичайно приписують XIX ст., «повернути» попередньому століттю (зрозуміло, що ці цифри наводяться з всілякими застереженнями).

Отже, ми опиняємося перед *розумними* річними рівнями приросту, загалом підтвердженими деякими вибірковими оцінками: з 1600 по 1650 р.— 6,2%, з 1650 по 1750 р— 2,4%, з 1750 по 1800 р.— 4%, з 1850 р.— 4,6%. Для 1600 р. ми повертаємося до цифри К. Юліуса Белоха: приблизно 100 млн. жителів для *всієї* Європи. Але ми не маємо ніяких серйозних даних, аби продовжити цей рух назад, від 1600 до 1300 р. , через той бурхливий період, на котрий, як ми знаємо, припадає різкий спад між 1350 та 1450 рр., а відтак швидке піднесення з 1450 по 1650 рр.

Звісно, ми можемо на свій страх і ризик узяти собі на озброєння розмірковування П. Момберта, що полегшує справу. Найменш ризикована цифра для 1600 р.— 100 млн. європейців — вершина тривалого піднесення, в оцінці якого можна вагатися між трьома градієнтами: першим — 6,2%, як показує рух з 1600 по 1650 р., другим — 2,4% між 1650 і 1750 рр. і третім — 4% з 1750 по 1800 р. Логічно розмірковуючи, ми прийняли б принаймні останній процент, щоб врахувати інтуїтивно відчуту (але не встановлену) швидкість піднесення між 1450 і 1600 рр. У результаті 1450 р. Європа нараховувала б приблизно 55 млн. жителів. Якщо, погоджуючись з усіма істориками, вважати, що через Чорну смерть та її наслідки населення континенту втратило принаймні одну п'яту своєї чисельності, цифра для 1300—1350 рр. виявилася б на рівні 69 млн. чоловік. Ця цифра мені не здається неправдоподібною. Спустошення й несподівані лиха Східної Європи, разюча кількість сіл, що зникли по всій Європі під час кризи 1350—1450 рр. ,— усе це дозволяє вірити в можливість цього високого рівня, близького до розважливої цифри Ю. Белоха (66 млн.).

Деякі історики бачать у швидкому зростанні населення за «довге XVI ст.» (1451—1650 рр.) певне «відновлення» після попередніх спадів [38]. Якщо триматися наших цифр, то спочатку мала відбутися компенсація втрат, а відтак перевищення колишнього рівня. Звичайно ж, усе це досить спірне.

Недостатність старих пояснень

Залишається проблема, відзначена на самому початку: загальне зростання населення світу. В усякому разі, таке піднесення в Китаї, не менш яскраво виражене й безперечне, як і в Європі, зобов'язує переглянути старі пояснення. Хай посумують історики — ті, хто вперто намагається пояснити демографічний прогрес Заходу зниженням смертності в містах (яка все ж залишається дуже високою) [39] прогресом гігієни й медицини, відступом віспи, численними водогонами, різким зниженням дитячої смертності, а потім і загальним зниженням рівня смертності, зниженням середнього шлюбного віку. Все це доволі вагомі докази.

Але тоді треба було б, аби й для інших регіонів, а не для самого тільки Заходу, ми мали у своєму розпорядженні аналогічні або ж настільки вагомі пояснення. Адже в Китаї, де шлюби завжди були «ранніми й багатодітними», не вдалося б покликати на допомогу ні зниження середнього шлюбного віку, ні стрибка у рівні народжуваності. Що ж до гігієни в містах, то 1793 р. величезний Пекін, за словами англійського мандрівника, налічував 3 млн. мешканців [40]. І він, безперечно, посідав меншу площу, ніж Лондон, якому далеко було до цієї фантастичної цифри. В низеньких будиночках спостерігалася неймовірна скупченість. І гігієна тут нічим не могла допомогти.

Достоту так само, якщо не виходити за межі Європи, чим пояснити швидке зростання чисельності населення в Росії (воно подвоюється з 1722 по 1795 р.— з 14 до 29 млн.), попри те, що там немає лікарів та хірургів [41], а в містах відсутня будь-яка гігієна?

А якщо вийти за межі Європи, то як пояснити збільшення населення у XVIII ст.— як англосаксонського, так і іспано-португальського,— в Америці, де нема ні лікарів, ні будь-якої гігієни, що заслуговувала б на увагу (в усякому разі, нема їх у Ріо-де-Жанейро, столиці Бразилії з 1763 р., яку невідступно переслідує жовта лихоманка й де, як і скрізь у Латинській Америці, лютує як ендемічна недуга віспа, руйнуючи хворих «до самісінських кісток» [42]? Отже, в будь-якій країні зростання населення могло б відбуватися по-своєму. Але чому всі випадки цього зростання припадають на один і той самий або ж майже на один і той самий час?

Безперечно, всюди спостерігалося розширення просторів, доступних для людей, особливо з відновленням загального економічного піднесення у XVIII ст. й навіть набагато раніше. В усіх країнах світу відзначається тоді внутрішня колонізація, заселення порожніх або майже порожніх теренів. Європа виграла від розширення життєвого простору та надлишку продовольства завдяки заморським територіям, а також східним районам Європи, які, за словами Маблі, виходять із свого «варварського» стану як у Південній Росії, так, наприклад, і в лісистих частинах Угорщини, ще більше заболочених і непридатних для проживання людини, там, де так довго утримувався військовий кордон з Турецькою імперією, який з того часу було відсунуто далеко на південь. Таке твердження правильне й для Америки, чого нема потреби особливо доводити. Але воно справедливе й для Індії, де почалася колонізація чорноземів *регур* на околицях Бомбея [43]. Та ще правильніше це щодо Китаю, який удався в XVII ст. до заселення стількох незайнятих і пустельних земель усередині країни або поряд з нею. «Хоч би яким це видалося парадоксальним,— пише Рене Груссе,— коли б виникла потреба порівняти історію Китаю з історією якоїсь іншої великої людської спільноти, то на думку спали б Канада або Сполучені Штати. В обох випадках ідеться в основному про підкорення величезних незайманих територій народом-хліборобом, що мав проти себе тільки нечисленне напівкочове населення,— підкорення, що здійснювалося всупереч мінливостям політичного життя» [44]. І ця експансія триває, а точніше, починається заново від XVIII ст.

Однак якщо в усьому світі відновилася загальна експансія, то це тому, що число людей зросло. Йдеться радше про наслідок, ніж про причину. Справді ж, завжди існували простори, які можна було зайняти (причому вони були легко доступні) щоразу, коли люди цього хотіли або ж коли мали в цьому потребу. Ще й нині не бракує незайнятих площ; але ж це вже «завершений» світ, як запевняв Поль Валері, запозичуючи термінологію в математиків, світ, де, як зауважив один розважливий економіст, «людство не має більше в своєму розпорядженні ні другої долини Міссисипі, ні другої території Аргентини» [45]. Можна ще освоїти екваторіальні ліси, степи, навіть арктичні терени та справжні пустелі, де сучасна техніка може дати напрочуд багато [46].

По суті ж, проблема не в цьому. Питання по-справжньому стоїть так: чому «географічна кон'юнктура» починає працювати в один і той самий момент, хоч доступним простір взагалі був завжди? Саме синхронність становить проблему. Міжнародна економіка, дійова, але така ще слабка, не може сама вважатися причиною такого загального й могутнього руху. Вона настільки ж причина, наскільки й наслідок.

Кліматичні ритми

Ця більш-менш певна одноманітність піддається лише єдиному поясненню. Нині таке пояснення вже не викликає посмішки в учених: це — зміни клімату. Найновіші ретельні дослідження істориків та метеорологів свідчать про безперервні коливання температури, так само, як і зон атмосферного тиску й режиму опадів. Ці варіації впливають на дерева, водяні потоки, льодовики, рівень морів, на ріст рису і на ріст пшениці, оливкових дерев та виноградної лози, впливають як на тварин, так і на людей.

Отже, між XV та XVIII ст. світ і далі становить собою величезну селянську країну, де від 80 до 90% людей живуть плодами землі, і тільки ними. Ритм, якість, недостатність врожаїв визначають усе матеріальне життя. З цього випливають різкі потрясіння, схожі на укуси, що вражають як заболонь дерев, так і людську плоть. І деякі з цих змін виявляються скрізь водночас, хоча їх досі ще намагаються пояснити гіпотезами, які відкидаються одна за одною: так було ще вчора з гіпотезою про зміну швидкості реактивного струменя (jet stream). Так, у XIV ст. спостерігалося загальне похолодання в північній півкулі — з наступом льодовиків, утворенням берегового припаю на морях, із суворішими зимами. Відтоді маршрут вікінгів до Америки перекривають небезпечні для плавання крижини. «Нині прийшла крига... Ніхто не може плавати по старому шляху, не ризикуючи життям»,— пише норвезький священик усередині XIV ст. Ця кліматична драма, мабуть, означала кінець норманських колоній у Гренландії. Свідоцтвом цього могли б бути тіла їхніх останніх поселенців, знайдені у мерзлому грунті [47].

Так само і з епохою Людовіка XIV — це, за словами Д. Дж. Шоува, «малий льодовиковий період» [48]. І цей період — куди самовладніший диригент, ніж король-сонце, диригент, воля якого так само виявляє себе в Європі, зоні зернових культур, як і в Азії — зоні рисових полів та степів, в оливкових гаях Провансу, як і в Скандинавських країнах, де надто пізнє танення снігу та криги й надто рання осінь більше не лишають пшениці часу для визрівання; так було в жахливі 90-і роки XVII ст., найхолодніші за сім століть [49]. І в Китаї до середини XVII ст. зростає кількість стихійних лих — катастрофічних посух, навал сарани,— а у внутрішніх провінціях, як і у Франції Людовіка XIII, одне за одним вибухають селянські повстання. Все це надає змінам рівня матеріального життя додаткового сенсу й, *можливо,* пояснює їхню одночасність. Така ймовірність

Крига на ріках, річках та озерах — дорогоцінне свідоцтво мінливості клімату. В 1814 р., як і в 1683 р. (див. т. II цієї праці) на Темзі, що замерзає «від Лондонського мосту до мосту Блек Фрайярз», було влаштовано великий ярмарок. (Фото Снарка.)

фізичної взаємозумовленості у світі й певної єдності біологічної історії в масштабах усього людства ніби надала земній кулі її перевісної гармонії задовго до Великих відкриттів, до промислової революції та взаємопроникнення економік.

Якщо, як я гадаю, це «кліматичне» пояснення й має в собі частку істини, стережімось усе ж таки надмірних спрощень. Будь-який клімат — вельми складна система, і його вплив на життя рослин, тварин та людей може виявлятися лише непрямим шляхом, різним залежно від місця, від вирощуваної культури та пори року. В Західній Європі з її помірним кліматом існує, скажімо, «негативна кореляція між кількістю дощів, що випадали з 10 червня по 20 липня, і числом зерен (у колосі) пшениці та позитивна кореляція між відсотком (сонячних днів) у період з 20 березня по 10 травня й тим самим числом зерен» [50]. І якщо бажаєш пов'язати серйозні наслідки з погіршенням клімату, то треба, аби таке погіршення сягнуло країн цієї помірної зони, найгустіше заселених і колись «найважливіших для прохарчування Західної Європи» [51]. Це самоочевидно. Адже приклади безпосереднього впливу клімату на врожаї, що їх наводили історики, надто часто стосуються маргінальних районів та культур, щось подібне до вирощування пшениці в Швеції. За нинішнього, ще «точкового» стану досліджень неможливо зробити широке узагальнення. І пам'ятаймо про первісну слабкість людини перед обличчям величезних сил природи. «Календар», хоч сприятливий, хоч ні, панує над людьми. Цілком логічно, що історики економіки за старого порядку бачать її ритм зумовленим чергуванням високих, менш високих і низьких врожаїв. Ці швидкі зміни, що повторюються, пускають у рух величезні коливання

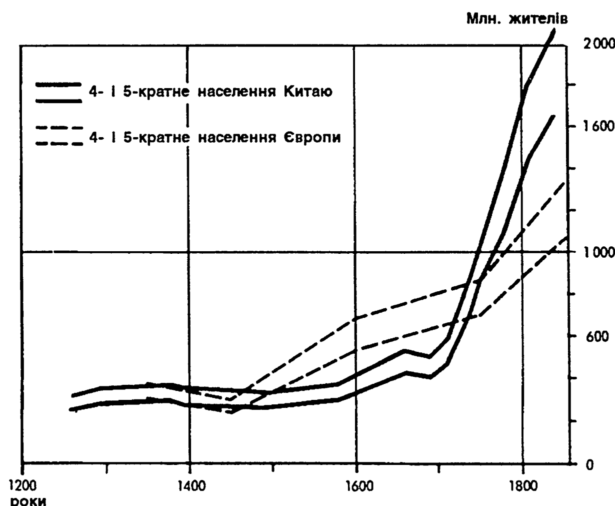

НАСЕЛЕННЯ СВІТУ (XIII—XX ст.)

цін, від яких залежатимуть тисячі речей. І хто ж не подумав би при цьому, що ті приховані звуки, які настирливо звучать, частково залежали від мінливої історії клімату? Нині нам відоме вирішальне значення мусону: проста його затримка призводить до непоправних спустошень у Індії. Варто цьому явищу повторитися два-три роки поспіль — і ось уже настає голод. Тут людина не звільнилася від цього жахливого тиску. Та не забуватимемо й про збиток від посухи 1976 р. у Франції і Західній Європі або про аномальну зміну вітрового режиму, який у 1964—1965 рр. спричинив катастрофічну посуху в Сполучених Штатах на схід від Скелястих гір [52].

Твердження про те, ніби людей минулих часів таке «кліматичне» пояснення, таке залучення до справи небес здивувало б, може тільки викликати посмішку. Вони й самі аж надміру намагалися пояснити хід усіх земних справ, індивідуальні чи колективні долі, недуги рухом зірок... Оронцій Фіней, математик і свого часу окультист, у 1551 р., спираючись на астрологію, передбачив: «Якщо Сонце, Венера та Місяць зійдуться під знаком Близнюків, письменники мало зароблять у цьому році, а слуги будуть непокірні своїм панам і шляхтичам. Але на Землі буде величезний достаток пшениці, а дороги будуть небезпечні через численних розбійників» [53].

ШКАЛА ВІДЛІКУ

Сучасне населення світу (відоме з точністю до 10%) становить нині, в 1979 р., приблизно 4 млрд. чоловік. Якщо його зіставити з дуже приблизними цифрами, які ми навели, то ця маса становить 5—12-разове збільшення населення минулих часів, залежно від того, беремо ми за базу 1300 чи 1800 р. [54] Ці коефіцієнти — 1:12 і 1:5 — і їхні проміжні значення зовсім не золотий перетин, який би все пояснив. Тим паче, що зіставляються зовсім не однакові реальності: нинішнє людство не утворює насправді збільшеного в 12 разів людства 1300 чи 1350 рр. навіть з самого тільки біологічного погляду, оскільки вікові піраміди далеко не ідентичні. Проте порівняння загальних цифр саме собою відкриває деякі перспективи.

Міста, армії і флоти

Так, ми, історики, у своїх ретроспективних подорожах до XIX ст. зустрічаємося з маленькими, за нашими нинішніми вимірами, містами, а також із маленькими арміями: і ті, і ті вмістилися б на долоні.

Кельн, у XV ст. найбільше місто Німеччини [55] на перехресті двох потоків судноплавства по Рейну — вгору й униз за течією — і великих сухопутних шляхів, налічує лише 20 000 жителів у ту епоху, коли сільське й міське населення Німеччини становило співвідношення 10:1 і коли вже відверто відчувався тиск урбанізації, хоч би яким низьким він нам видався. Тож згодьмося, що гурт у 20 000 жителів становив собою тоді скупчення людей, сил, талантів та їдців куди більше — з врахуванням усіх пропорцій,— ніж агломерація в 100 000 чи 200 000 душ сьогодні. Уявіть собі, що могла означати в XV ст. самобутня й активна культура Кельна. Так само, говорячи про Стамбул XVI ст., якому слід приписати щонайменше 400 000 жителів, а то і, що цілком імовірно, 700 000 [56], ми маємо право твердити, що це місто-чудисько, яке можна порівняти, за інших рівних умов, з найбільшими сучасними агломераціями. Щоб існувати, йому потрібні були всі овечі отари Балкан, рис, боби й пшениця Єгипту, пшениця й ліси країн Чорного моря, бики, верблюди, коні Малої Азії. А для відтворення населення — все наявне населення імперії та плюс іще раби, яких привозять завдяки татарським наскокам з України і яких турецькі ескадри захоплюють на берегах Середземного моря; всіх їх продають на гігантському рабському ринку Башистан у центрі величезної столиці.

Скажемо також, що, звичайно ж, армії найманців, які на початку XVI ст. воюють між собою за Італію, дуже невеликі: 10 000—20 000 чоловік, 10—20 гармат. Ці імператорські солдати на чолі зі своїми славетними командирами, такими, як Пескара, Конетабль де Бурбон, де Леннуа, Філібер Шалонський, громлять собі на втіху в наших шкільних підручниках інші армії найманців, що ними командують Франциск І, Бонніве або Лотрек,— їх і було в основному 10 000 чоловік, німецьких ландскнехтів та іспанських аркебузирів, 10 000 добірних людей. Добірних, але таких, що з часом швидко втрачають боєздатність, як це сталося пізніше й з наполеонівською армією в період між Булонським табором і війною в Іспанії (1803—1808 рр.). Від Бікокки (1522 р.) до поразки Лотрека під Неаполем (1528 р.) вони перебувають на першому плані; їхнім зенітом була Павія (1525 р.) [57]. Але ці 10 000 чоловік — спритних, розбещених і немилосердних (саме вони були горезвісними «героями» пограбування Риму) — це набагато більше, ніж нинішні 50 000 або 100 000. Якби в ті давні часи вони були численнішими, їх неможливо було б ні привести в рух, ні прогодувати, хіба що в казково багатій країні. Тож перемога біля Павії — це успіх аркебузирів, але ще більше —

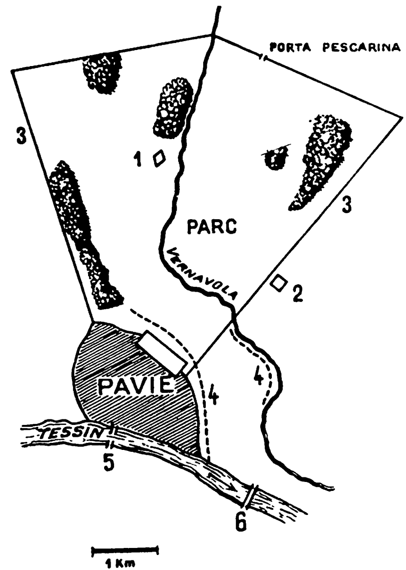

БИТВА ПІД ПАВІЄЮ.

1. Мірабелло.— 2. Псарня.— 3. Цегляний мур довкола парку.— 4. Укріплення французів.— 5. Міст Сан-Антоніо, зруйнований на початку облоги.— 6. Дерев'яний міст, зруйнований герцогом Алансонським під час битви. (За даними Р. Тома.)

успіх порожніх шлунків. Армію Франциска I надто добре годували в укріпленнях, що захищали її від гармат ворога; ці укріплення містилися між мурами міста Павії, яке вона обложила, та герцогським парком, мисливським угіддям, обгородженим муром, тобто в дуже обмеженому просторі, де несподівано розгорнулася битва 24 лютого 1525 р.

І достоту так само в страшну, вирішальну битву під Марстон-Мурі (2 липня 1644 р.), що стала першою поразкою королівської армії під час драматичної громадянської війни в Англії, були втягнені лише обмежені сили: 15 000 роялістів і 27 000 парламентських військ. Уся армія парламенту, зауважує Пітер Ласлетт, могла б «розміститися на пасажирських суднах «Куїн Мері» та «Куїн Елізабет»; і він робить висновок: «Мініатюрні розміри людських спільнот — це... факт, характерний для *світу, який ми втратили*» [58].

Деякі подвиги наберуть у наших очах своїх справжніх розмірів, якщо ми, враховуючи це, абстрагуємося від цифр, які з самого початку зробили б їх такими, що вони не заслуговували б на нашу увагу. Такі, наприклад, подвиги, як діяльність іспанського інтендантства, здатного, використовуючи свої великі «розподільчі порти» — Севілья, Кадис (а згодом — Лісабон), Малага, Барселона,— перемішувати галери, флоти й полки-tercios на всіх морях і землях Європи. Такий подвиг, як битва під Лепанто (7 жовтня 1571 р.), де зіткнулися іслам та християнство, загалом принаймні 100 000 чоловік на двох ворожих флотах у їхньому повному складі — як на легких галерах, так і на важких кораблях з круглими огородженнями, що супроводжували їх [59]. 100 000 чоловік — це однаково, коли б ми уявили собі флот, який би нині взяв на свої борти 500 000 або мільйон чоловік. Через п'ятдесят років, приблизно 1630 р., Валленштейн нібито зібрав під своїми прапорами 100 000 солдатів [60] — це ще більше досягнення, що допускає виняткову організацію служби постачання, так би мовити, рекорд. Армія Віллара, яка здобуде перемогу під Дененом (1712 р.), налічує 70 000 чоловік, але ж це армія розпачу й останньої спроби [61]. Пізніше, як, скажімо, 1744 р., коли судити за словами Дюпре д'Оне, головного інтенданта армії, цифра з 100 000 солдатів, очевидно, стала нормальною, принаймні в теоре-

тичному плані. Кожні чотири дні, пояснює він, належить передбачити роздачу цій кількості вояків 480 000 пайок, виходячи з можливостей продовольчого складу, цебто 120 000 раціонів на день (адже є й подвійні пайки). Рахуючи по 800 пайок на повіз, «знадобилося б,— доходить висновку він,— усього тільки 600 повозів, 2 400 коней, яких запрягають четвернею» [62]. Коли все це стало просто, з'явилися навіть залізні печі на колесах для випікання пайкового хліба. Але на початку XVII ст. трактат про артилерію, що викладав різні потреби армії, озброєної гарматами, обрав за розрахункову цифру 200 000 чоловік [63].

Ці приклади ілюструють усі ті докази, які було б легко повторити для безлічі випадків. Розміри втрат, завданих Іспанії вигнанням морісків (1609—1614 рр.; за досить надійними розрахунками, щонайменше — 300 000 душ) [64], Франції — скасуванням Нантського едикту [65], Чорній Африці — негроторгівлею для потреб Нового Світу [66] й знову Іспанії — заселенням Нового Світу білими людьми (в XVI ст., либонь, тисяча чоловік виїздила щороку, а всього — 100 000), відносна незначущість цих цифр становить загальну проблему. Річ у тім, що Європа через свою політичну роздрібленість, через негнучкість своєї економіки була нездатна віддавати більше людей. Без Африки вона не змогла б освоїти Новий Світ з багатьох причин, зокрема через клімат, а також тому, що не могла віддавати надто велику частку своєї робочої сили. Безперечно, сучасники легко перебільшують, та все ж таки наслідки від'їзду емігрантів повинні бути відчутні в Севільї, аби 1526 р. Андреа Наваджеро міг сказати: «До Індій виїхало стільки чоловіків, що місто Севілья знелюдніло й опинилося майже під владою жінок» [67].

Такі самі думки висловив і К. Ю. Белох, намагаючись визначити справжнє значення Європи XVII ст., поділеної між трьома державами, що сперечалися за неї одна з одною: Оттоманською імперією, Іспанською імперією та Францією Людовіка XIII і Ришельє. Підрахувавши людські маси, які ці держави мали у своєму розпорядженні в Старому Світі — приблизно 17 млн. чоловік на кожну з них,— він дійшов висновку, що це й був той рівень, перевищивши який можна було сподіватися на роль великої держави [68]. Ми далеко пішли відтоді...

Передчасно перенаселена Франція

Багато інших порівнянь, зроблених водночас, дали б такі самі важливі пояснення. *Припустімо*, що близько 1600 р. населення світу становить одну восьму сучасного, що населення Франції (в її нинішніх політичних кордонах) становило 20 млн.; це ймовірно, якщо навіть і не цілком достовірно. Тогочасна Англія нараховувала щонайбільше 5 млн. чоловік [69]. Якби населення тієї та іншої країни зростало в середньому світовому ритмі, Англія повинна б налічувати сьогодні 40 млн. жителів, а Франція — 160 млн. Можна зразу сказати з приводу Франції (або Італії, або навіть Німеччини XVI ст.), що це, ймовірно, вже перенаселені країни, що для своїх можливостей того часу Франція обтяжена надміром людей, злидарів, зайвих ротів, небажаних осіб. Уже Брантом казав, що вона «повна вщерть» [70]. За браком свідомої політики верхів еміграція організовується сяктак: скажімо, досить широко — до Іспанії в XVI та XVII ст. або пізніше — на «острови» Америки або ж залежно від мінливості релігійних переслідувань, «цього тривалого кровопускання», яке починається для Франції 1540 р. з першими систематичними переслідуваннями протестантів і завершується тільки в 1752—1753 рр., з останньою великою еміграцією, що відбулася слідом за кривавими репресіями в Лангедоці» [71].

Одне історичне дослідження свідчить про ще вчора невідомий розмах еміграції з Франції до країн Іберійського півострова [72]. Цю еміграцію доводять ста-

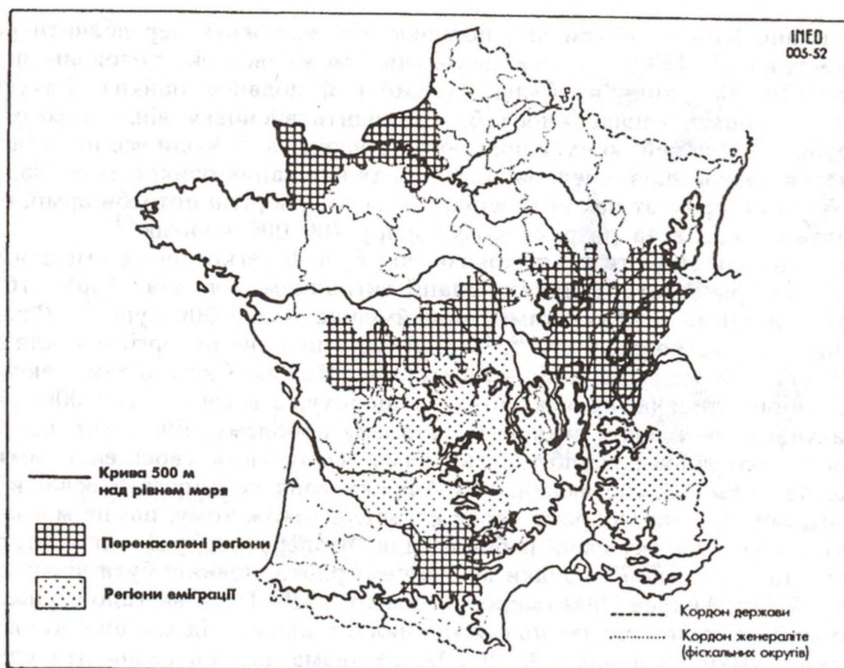

ПЕРЕНАСЕЛЕНІ ОБЛАСТІ Й ЗОНИ ЕМІГРАЦІЇ У ФРАНЦІЇ 1745 р.

Карта Ф. де Денвіля в «Популясьйон», 1952, № 1. Див. коментарі в т. III цієї праці

тистичні підрахунки так само, як і настійливі повідомлення мандрівників [73]. 1654 р. кардинал де Рец розповідає, що був украй здивований, почувши, як у Сарагосі всі говорять його рідною мовою, в Сарагосі, де була величезна кількість французьких ремісників [74]. Через десять років Антуан де Брюнель дивуватиметься з великого числа *гавачос* (глузливе прізвисько, яке давали французам) у Мадриді (їх чисельність він оцінює в 40 000 чоловік), які «видають себе за іспанців і твердять, нібито вони валони або вихідці з Франш-Конте чи Лотарингії, аби приховати, що вони французи, й уникнути через це утисків» [75].

Це вони постачають іспанській столиці її ремісників, чорноробів, її дрібних спекулянтів, яких ваблять сюди високі заробітки й прибутки, на які можна тут розраховувати. Особливо це стосується мулярів та інших будівельних робітників. Але й у сільських місцевостях повно емігрантів: без селян, що приїздили з Франції, іспанські землі часто-густо залишалися б необробленими. Ці деталі свідчать про широку, постійну, змішану, з погляду соціального складу, еміграцію. Це — очевидне свідчення перенаселеності Франції. Жан Еро, сір де Гурвіль, у своїх «Спогадах» розповідає, що в Іспанії 1669 р. перебувало 200 000 французів — цифра величезна, але цілком правдоподібна [76].

І ось у країні, яка століттями знемагала під тягарем цієї чисельності, виникає, а точніше зміцнюється, на початку XVIII ст. добровільне обмеження народжуваності. Як пише Себастьєн Мерсьє 1771 р., «в проявах своєї пристрасті чоловіки самі стежать за тим, аби уникнути появи в домі дитини» [77]. Після 1789 р., у вирішальні роки Революції, різке зниження рівня народжуваності явно

свідчить про поширення протизаплідних засобів [78]. Чи не варто розглядати це як реакцію — у Франції набагато ранішу, ніж у інших країнах,— на довгі роки, позначені очевидною перенаселеністю?

Густота населення і рівні цивілізації

Якщо поверхня суходолу становить 150 млн. кв. км, то *середня* сучасна густота населення земної кулі з її 4 млрд. жителів дорівнює 26,7 чоловіка на кв. км. Такий самий розрахунок для часу між 1300 і 1800 рр. дав би щонайменше 2,3 чоловіка на кв. км і щонайбільше — 6,6 чоловіка на кв. км. Припустімо, що далі ми підрахували б нинішню, 1979 р., площу найбільш населених зон (200 чоловік на кв. км і більше), тоді ми отримали б основну площу *густо заселених цивілізацій* наших днів, а саме — 11 млн. кв. км; такий підрахунок робився знову й знову, і робився часто. Саме на цій вузькій смузі зосереджено 70% людських істот — майже 3 млрд. чоловік. Сент-Екзюпері це висловив на свій манір: світ водограїв та будинків — тільки вузька смужка на поверхні земної кулі; варто було йому помилитися першого разу, і його літак загубився серед парагвайського тропічного пралісу; а варто було помилитися вдруге, і він приземлився в пісках Сахари... [79] Підкреслимо ці образи, цю асиметрію, абсурдність населеного світу — *ойкумени.* Людина залишає земну кулю на 9/10 порожньою, часто будучи змушеною до цього, а то й через недбальство, а також тому, що історія — нескінченний ланцюг її зусиль — вирішила інакше. «Люди,— писав Відаль де Ла-Блаш,— не поширювалися по землі, наче олійна пляма, з самого початку вони збиралися разом, як коралі», цебто нагромаджувалися «послідовними шарами» в «певних точках мілин людського населення» [80]. З першого погляду ми були б схильні зробити висновок, що між 1400 і 1800 рр. ніде не було тих по-справжньому густих людських мас, які створюють цивілізацію,— настільки низька густота минулих епох. Насправді ж тільки сама асиметрія спостерігається у світі, поділеному на вузькі, але густо заселені, і обширні, але порожні, з рідким населенням, місцевості. І тут треба звести цифри до їхнього справжнього масштабу.

Отже, ми знаємо, як розміщувалися по всьому світу близько 1500 р., напередодні того часу, коли в Америці почали даватися взнаки результати європейського завоювання, цивілізації, розвинуті культури та культури примітивні. Документи тієї епохи, пізніші повідомлення, обстеження етнографів учора й сьогодні дають нам цінну картину, бо, як відомо, культурні кордони досить мало змінюються протягом століть. Людина живе переважно в рамках власного досвіду й у міру руху поколінь опиняється в пастці своїх колишніх здобутків. Людина — цебто гурт, до якого вона належить: одні індивіди його полишають, інші вливаються до нього, але гурт лишається прив'язаним до даного простору, до знайомих йому земель. Він уріс у землю корінням.

Карту, яку ми відтворюємо, склав для всього світу, яким він був близько 1500 р., етнограф Гордон В. Г'юз [81]; вона промовляє сама за себе. На ній вирізнені 76 цивілізацій і культур, тобто 76 невеликих ділянок, різних формою й площею, що загалом становить 150 млн. кв. км суходолу. А що ця карта вельми важлива й до неї доведеться часто звертатися, то подивимося на неї уважно з самого початку. Ці 76 часточок мозаїки накреслюють певну класифікацію, починаючи з часточки № 1 — Тасманії і закінчуючи останньою, № 76,— Японією. І класифікація по висхідній лінії проглядається легко: 1) під номерами 1—27 розміщені первісні народи, збирачі, риболови; 2) від 28 до 44 номера — кочовики й скотарі; 3) від 45 до 63 — народи з примітивним хліборобством, передусім мотичним, розпорошені, що цікаво, у вигляді безперервного пояса довкола всього світу; 4) і, нарешті, від 64 до 76 — цивілізації, народи, що живуть відносно густими масами й володіють багатьма технічними засобами та перева-

ЦИВІЛІЗАЦІЇ, «КУЛЬТУРИ» Й ПЕРВІСНІ НАРОДИ БЛИЗЬКО 1500 р.

1. Тасманійці.— 2. Пігмеї Конго.— 3. Ведла (Шрі Ланка).— 4. Андаманці.— 5. Сеноі і семанги.— 6. Кубу.— 7. Пунани (Борнео).— 8. Негритос Філіппін.— 9. Сібонеї (Антильські острови).— 10. Же-ботокуди.— 11. Індіанці Гран-Чако.— 12. Бушмени.— 13. Австралійці.— 14. Індіанці Великого Басейну (США).— 15. Індіанці Нижньої Каліфорнії.— 16. Індіанці Техасу та північного сходу Мексики.— 17. Патагонці.— 18. Індіанці південного узбережжя Чилі.— 19. Атапаски та алгонкини (північ Канади).— 20. Юкагири.— 21. Ескімоси центральні та східні.— 22. Ескімоси західні.— 23. Камчадали, коряки, чукчі.— 24. Айни, нівхи, гольди.— 25. Індіанці Північно-Західного узбережжя (США та Канади).— 26. Індіанці колумбійського плато.— 27. Індіанці Центральноі Каліфорнії.— 28. Оленярські народи.— 29. Канарські острови.— 30. Кочовики Сахари.— 31. Кочовики Аравії.— 32. Пастухи гірських районів Близького Сходу.— 33. Пастухи Паміру та Гіндукушу.— 34. Казахи.— 35. Монголи.— 36 Пастухи Тибету.— 37. Осілі тибетці.— 38. Західносуданські

народи.— 39. Східносуданські народи.— 40. Сомалійці та галла Північно-Східної Африки.— 41. Нілотські народи.— 42. Скотарі Східної Африки.— 43. Західні банту.— 44. Готтентоти.— 45. Папуаси Меланезії.— 46. Мікронезійці.— 47. Полінезійці.— 48. Індіанці Америки (схід США).— 49. Індіанці Америки (захід США).— 50. Індіанці Бразилії.— 51. Індіанці Чилі.— 52. Народи Конго.— 53. Народи Східноафриканського Міжозер'я.— 54. Народи Гвінейського узбережжя.— 55. Народи нагір'їв Ассаму та Бірми.— 56. Племена нагір'їв Індонезії.— 57. Народи гірських районів Індокитаю та Південно-Західного Китаю.— 58. Гірські та лісові племена Центральної Індії.— 59. Малагасійці.— 60. Кариби.— 61. Мексиканці, майя.— 62. Перуанці та андські народи.— 63. Фінни.— 64. Кавказькі народи.— 65. Ефіопи.— 66. Осілі мусульманські народи.— 67. Народи Південно-Західноі Європи.— 68. Народи Східного Середземномор'я.— 69. Народи Східної Європи.— 70. Народи Північно-Західної Європи.— 71. Індія (на карті не вирізнені мусульмани та індуїсти).— 72. Народи рівнинних регіонів Південно-Східної Азії.— 73. Рівнинні народи Індонезії.— 74. Китайці.— 75. Корейці.— 76. Японці. (За Дж. В. Г'юзом.)

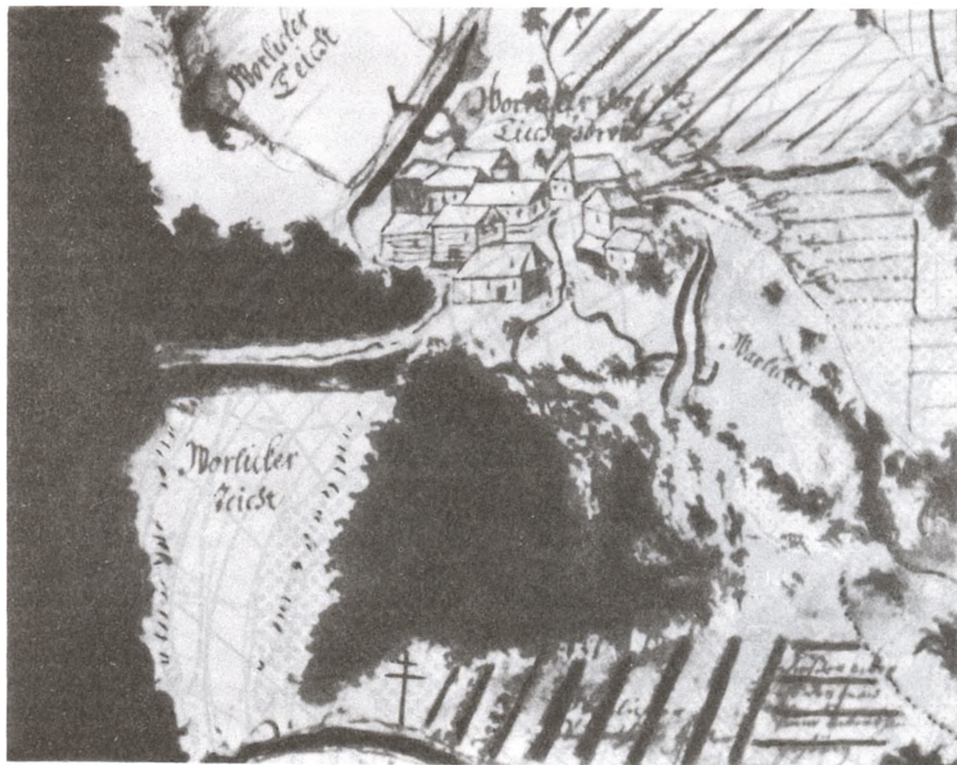

Село в Чехії (на шляху до Праги) в оточенні своїх полів, лісів і трьох рибних ставків. Близько 1675 р., в ньому всього десяток будинків. Приблизно така сама величина решти сіл, зображених на тій самій серії планів. (Центральні архіви карт, Орлик, А. 14. Офіційна фотографія архівів.)

гами: свійськими тваринами, сохою, плугом, возом і особливо — містами... Навряд чи варто доводити, що саме ці, останні 13 часточок мозаїки-пояснення і є «розвинуті» країни, всесвіт, *обтяжений* людьми.

На вершині шкали класифікація є, до речі, в одному-двох випадках спірною. Чи не заслуговують з повним правом бути розміщеними на цьому рівні номери 61 і 62, цебто цивілізація ацтеків, або мексиканська, і цивілізація інків, або перуанська? Безперечно, так, якщо говорити про їхні достойності — їхній блиск, їхнє мистецтво, їхній самобутній світогляд; так, коли ідеться про дива астрономічних розрахунків давніх майя; і знову так, коли подумати про їхню довговічність: вони переживуть страшний удар завоювання білими льдьми. І навпаки — ні, коли врахувати, що вони послуговуються винятково мотикою і костуром-копачем; що, за винятком лами, альпака й вігоні, вони не знають великих свійських тварин; що їм невідоме колесо, склепіння, повіз і металургія заліза, хоча її протягом століть і навіть тисячоліть знали культури досить скромного рівня Тропічної Африки. Взагалі, коли виходити з наших критеріїв матеріального життя, доведеться відповісти негативно. Такі самі вагання й така сама стриманість виникають і тоді, коли йдеться про № 63, цебто про фінно-угорські групи Сибіру, на які тільки-но почав поширюватися вплив сусідніх цивілізацій.

Але після цієї суперечки залишаються 13 цивілізацій, які утворюють у світовому масштабі довгий і вузький пояс по всьому простору Старого Світу — неши-

року смугу водограїв, розораних земель, густозаселених площ, що їх людина тримає у своїх руках настільки міцно, наскільки вона могла тоді їх тримати. До того ж, якщо ми залишили осторонь американський випадок, що відхиляється від норми, зауважмо, що там, де цивілізована людина жила в 1500 р., вона була вже там і 1400 р., і там же вона житиме 1800 р. і живе нині. Підбити підсумок неважко: це Японія, Корея, Китай, Індокитай, Індонезія, Індія, країни ісламу; чотири різні Європи (найбагатша — романомовне Середземномор'я; найбідолашніша — грецька, пригнічена турецьким завоюванням; найактивніша — північна; найнерозвиненіша — російсько-лапландська). Сюди ж додаються два цікавих випадки: під № 64 — стійкі цивілізації Кавказу, а під № 65 — невикорінна цивілізація *хліборобів* Абіссинського нагір'я...

Разом вони заселяють, можливо, 10 млн. кв. км, майже 20-разову площу сучасної Франції, незначний простір. Це пояс високих густот населення, чітко індивідуалізований, наскільки це можливо, пояс, який, mutatis mutandis *, можна простежити й у сучасній географії світу (де, ймовірно, на 11 млн. кв. км живуть 70% усіх людських істот). Якщо ми візьмемо це нинішнє співвідношення між людською масою цивілізацій та всім людством, а саме — 70%, то густота населення в цих добірних зонах підвищилась, мабуть, з 1300 до 1800 р. (відповідно до наших крайніх орієнтирів) із 24,5 (мінімум) до 63,6 (максимум) чоловіка на кв. км [82]. А в 1600 р., якщо дотримуватися погляду, який обрав К. О. Белох, наш середній показник виявиться між 28 і 35. Отже, це істотний поріг: якщо в тогочасній Європі, щоб вважатися великою державою, слід було мати 17 млн. чоловік населення, то у світовому масштабі рівень, на якому є очевидним переповнення і настає те відчуття ліктя, за якого живе й розквітає цивілізація, становить близько 30 чоловік на кв. км.

Якщо й далі розглядатимемо 1600 р. , то Італія нараховує 44 чоловіка на кв. км, Нідерланди — 40, Франція — 34, Німеччина — 28, Піренейський півострів — 17, Польща й Пруссія — по 14, Швеція, Норвегія й Фінляндія — близько 1,5 чоловіка на кв. км. Але останні три країни перебувають у ту епоху ще на стадії раннього середньовіччя, вони розташовані на периферії Європи, і в її житті беруть участь тільки вузькі смужки їхніх територій [83]. Що ж до Китаю, його 17 провінцій (18-а — Ганьсу — належала тоді до Китайського Туркестану), то густота населення в ньому заледве перевищує 20 чоловік на кв. км. (у 1578 р.) [84].

Одначе це рівні, такі низькі для нас, говорять уже про очевидне перенаселення. На початку XVI ст. за зону набору ландскнехтів переважно править Вюртемберг, найбільш населена місцевість Німеччини (44 жителі на кв. км) [85]. Франція утворює широкий терен еміграції за рівня 34 чоловіка на кв. км., а Іспанія — всього за рівня 17 чоловік на кв. км. Але багаті й уже «індустріалізовані» Італія та Нідерланди витримують і загалом зберігають у себе вище демографічне навантаження. Адже перенаселення — функція водночас і числа людей, і ресурсів, що їх вони мають у своєму розпорядженні.

Е. П. Ашер розрізняє в історичній демографії три рівні населеності. В нижній частині шкали — населеність зони першопрохідців (посилаючись на Сполучені Штати, він веде мову про «Рубіж»), цебто сам початок заселення простору, зовсім неосвоєного або мало освоєного людиною. Населеність на другій стадії (Китай, Індія до XVIII ст., Європа до XII чи XIII ст.) коливається між 15 і 20 чоловіками на кв. км. Відтак настає «густа» населеність — понад 20 душ на кв. км. Остання цифра, либонь, надто скромна. Але очевидно, що за традиційними нормами та цільність населення, яку ми відзначали в 1600 р. для Італії, Нідерландів та Франції (44, 40 і 34), вже відповідає стану демографічної напруженості. Зау-

---

* Внісши необхідні поправки *(латин.).— Приміт. перекладача.*

важмо, що, за підрахунками Жана Фурастьє, для Франції часів Старого порядку, щоб забезпечити їжею одну людину, потрібно було, з урахуванням сівозміни, 1,5 га орної землі [86]. Це приблизно стільки, скільки називав Даніель Дефо 1709 р. і 3 акри добротної землі, або 4 акри землі середньої якості (тобто від 1,2 до 1,6 га) [87]. Будь-яка демографічна напруженість тягне за собою — і ми це побачимо — чи то вибір на користь того або того продукту харчування, особливо між м'ясом і хлібом, чи то перетворення хліборобства, чи то звернення до широкої еміграції.

Ці зауваження підводять нас тільки до порога найістотніших проблем історії населення. Серед усього іншого нам слід би знати співвідношення міського та сільського населення (це співвідношення становить дуже важливий індикатор історії зростання в давніші часи) і ліпше уявляти собі сільські поселення відповідно до норм географії розселення. Скажімо, наприкінці XVIII ст. біля Санкт-Петербурга розкидані далеко одне від одного брудні хутори фінських селян; будинки німецьких колоністів стоять невеличкими групами; російські ж села порівняно з ними — великі поселення [88]. Центральна Європа на північ від Альп має досить невеликі села. Отримавши можливість ознайомитися з численними поземельними планами колишніх маєтків у Розенбергів, а відтак Шварценбергів у Чехії поблизу австрійського кордону, в місцевості, де в багатьох штучних озерах розводили коропів, щук та окунів, а також з документами центральних архівів у Варшаві, я був вражений украй малими розмірами цієї безлічі сіл Центральної Європи в XVII—XVIII ст.: часто-густо лише десяток будинків... Нам тут далеко до сіл-міст Італії або великих селищ між Рейном, Маасом і Паризьким басейном. І чи не була ця мізерність сіл у стількох країнах Центральної і Східної Європи однією з головних причин, що визначали долю селянства? Воно виявлялося тим більше обеззброєним перед шляхтичами, що в нього було відсутнє почуття ліктя, властиве жителям великих спільнот [89].

Ще на які думки наводить карта Гордона В. Г'юза

Таких думок принаймні три:

1. Велика стійкість осідків «культур» (перших успіхів людини) та «цивілізацій» (її подальших успіхів), бо їхнє розташування було відтворене, починаючи з нинішніх часів, простим регресивним методом. Отже, їхня конфігурація стабільна, а їхня сукупність становить таку собі географічну характеристику, не менш стійку, як Альпи, Гольфстрим або течія Рейну.

2. Ця карта також показує, що до панування Європи весь світ був уже розвіданий і освоєний людиною протягом століть чи тисячоліть. Людина зупинялася тільки перед великими перепонами: неосяжними просторами морів, важкодоступними горами, величезними лісовими масивами (Амазонії, Північної Америки, Сибіру) й великими пустелями. І все ж таки, якщо подивитися пильніше, то не виявиться морського простору, який би дуже рано не спонукав людей до пригод і не розкрив би своїх таємниць (мусони Індійського океану відомі з часів античної Греції). Не було жодного гірського масиву, в якому не знайшлися б свої проходи та перевали; не було лісів, куди б не проникла людина; не було пустель, які б вона не перетнула. Що ж до «придатного для життя та плавання» світового простору [90], то немає жодного сумніву: кожна найменша його частина вже до 1500 р. (та й до 1400 або 1300 р.) мала свого власника, своїх користувачів. Навіть суворі пустелі Старого Світу надають прихисток войовничим об'єднанням кочовиків — від № 30 до № 36,— про яких нам іще доведеться вести мову в цьому розділі. Одне слово, Всесвіт, «наше давнє пристановище» [91], був відкритий давно,

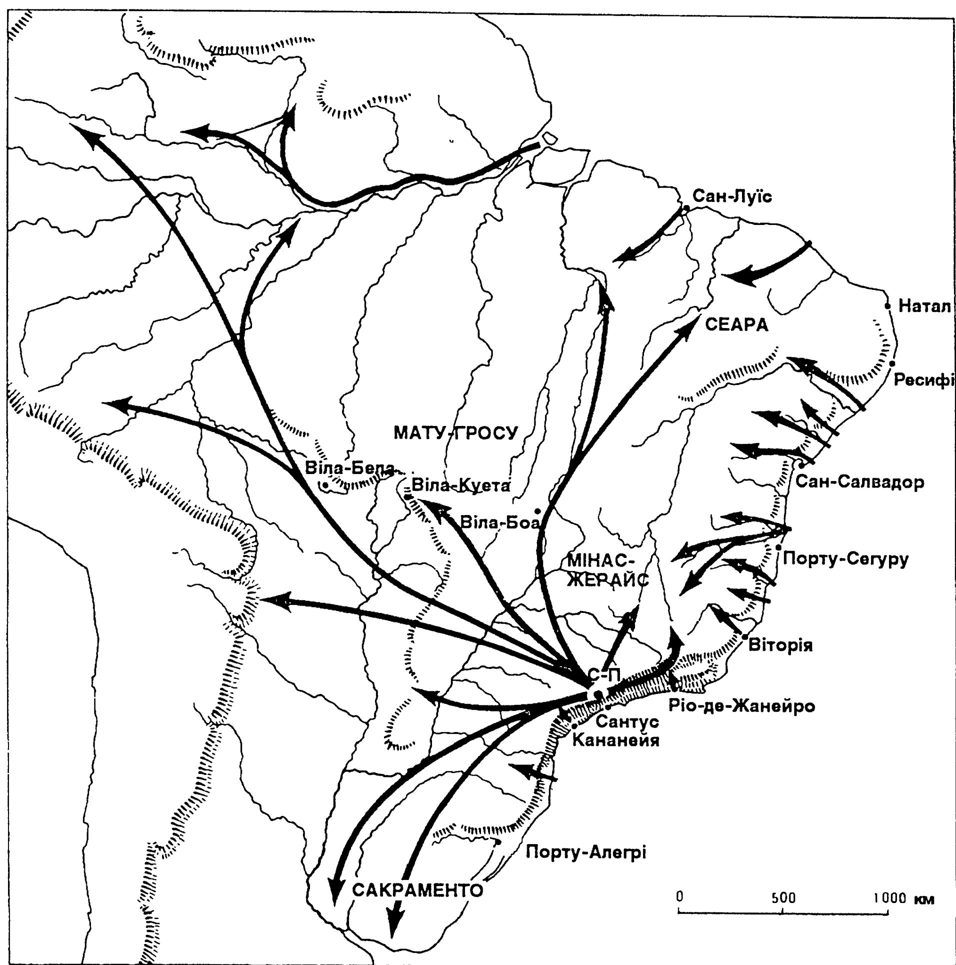

Бразильські експедиції — бандейри (XVI—XVIII ст.). Бандейри вирушали головним чином з міста Сан-Паулу. Паулісти пройшли по всій внутрішній Бразилії. (За даними А. д'Ескраньйоль-Тоне.)

задовго до Великих відкриттів. Сам перелік рослинних багатств був складений так точно «з самого початку писаної історії, що жодна харчова рослина, яка має значення для всіх людей, не була додана до списку тих рослин, що були відомі раніше,— настільки уважним і повним було обстеження, якому піддали первісні люди рослинний світ» [92].

Тож зовсім не Європа відкриває Америку чи Африку, не вона зриває пелену з цих таємничих континентів. Дослідники Центральної Африки в XIX ст., яких ще вчора так розхвалювали, подорожували на плечах чорних носіїв. І велика їхня помилка, помилка всієї тодішньої Європи полягала в тому, що вони вірили, ніби відкривають Новий Світ... Достоту так само *бандейранти* із Сан-Паулу — міста, заснованого 1554 р.,— які відкривали південно-американський континент і епопея яких гідна захоплення, протягом XVII та XVIII ст. тільки відкривали наново старі стежки й доступні для пірог річки, що їх використовували індіанці. Й загалом саме португало-індіанські метиси, ці *мамлюки,* ніби вели їх за руку [93].

Така сама історія сталася й з французами, які відкрили в XVII і XVIII ст. завдяки канадським метисам, цим «звуглілим головешкам», землі від Великих озер до Міссисипі. Європа відкривала світ повторно, і часто-густо чужими очима, чужими ногами й чужим розумом.

Що вона змогла зробити сама, так це відкрити Атлантику, оволодіти її важкими просторами, подолати її течії та вітри. Ця пізня перемога відчинила Європі двері й шляхи всіх морів світу. Відтоді на службу білій людині було поставлено єдність морів всесвіту. Європа в ореолі слави — це флоти, кораблі й ще раз кораблі, пінаві сліди на морських водах. Це морські народи, порти, верфі. Петро Великий не помилявся щодо цього під час своєї першої подорожі на Захід (1697 р.): він вирушає працювати до Голландії, на саардамські верфі біля Амстердама.

3. Останнє зауваження: вузькі зони з густим населенням не завжди однорідні. Поруч з добре освоєними регіонами (Західна Європа, Японія, Корея, Китай) Індонезія та Індокитай, правду кажучи, утворюють простір, мовби лише «засіяний» кількома заселеними районами. Та й сама Індія зовсім не повністю освоєна своїми змішаного походження цивілізаціями. Країни ісламу — це ряд узбереж, *сахелі*, по краях незайнятих просторів та пустель, по берегах рік, морів; вони приліпилися до боків Чорної Африки на Рабському березі (Занзибар), як і в завороті Нігеру, де раз по раз створюються войовничі мусульманські імперії. Навіть Європа на сході, за межами диких прикордонних теренів, дивиться в порожнечу.

Книга диких людей і звірів

Бачити самі тільки цивілізації — це завжди велика спокуса: адже вони — головне. До того ж цивілізації виявили чудеса винахідливості, щоб відтворити своє давнє обличчя, знаряддя, вбрання, будинки, звичаї, навіть свої традиційні пісні. На нас чекають їхні музеї. Внаслідок цього кожна їхня «клітиночка» має добре відоме забарвлення. Часто все тут самобутнє: вітряк у Китаї обертається в горизонтальній площині; в Стамбулі внутрішній бік лез ножиць вигнутий, а розкішні ложки виготовлені з перцевого дерева; японське ковадло, як і китайське, не схоже на наше; кораблі в Червоному морі та в Персидській затоці збудовані без жодного цвяха... І кожна «клітиночка» має свої рослини, своїх свійських тварин — у всякому разі, свої способи їх використання, свої улюблені форми будинків, виняткову свою місцеву їжу... Сам запах кухні може воскресити в пам'яті обличчя цілої цивілізації.

Але цивілізації — це зовсім не вся краса, не вся сіль землі людей. За їхніми межами, а іноді перетинаючи сам їхній масив або оперізуючи їх, тихесенько жевріє первісне життя, і широчезні простори утворюють «вікна». Саме в цих районах треба уявити собі сюжети книги про диких людей і звірів, або золотої книги давнього мотичного хліборобства, раю в очах цивілізованих людей, бо при слушній нагоді вони тут охоче звільняються від звичних обмежень.

Найбільше число картин цих диких людських спільнот нам дасть Далекий Схід — на островах Індонезії, в горах Китаю, в північній частині японського острова Хоккайдо, на Формозі або в самому центрі такої контрастної Індії. Європа не має таких «дикунів» — малих народів, що випалюють, «пожирають» ліси на високих місцевостях, аби на незатоплюваних землях цих прогалин вирощувати рис [94]. Європа дуже рано приручила своїх горян, одомашнила їх, не ставлячись до них як до паріїв. Навпаки, на Далекому Сході не було ні цих зв'язків, ні цих труднощів. Численні зіткнення відзначаються тут немилосердною жорстокістю.

Полювання на тюленя: цей малюнок 1618 р. зображує пригоду шведських мисливців, віднесених на крижині разом зі своєю здобиччю в море. До суходолу вони дісталися тільки через два тижні. Стокгольм. Національний музей. (Фототека видавництва А. Колен.)

Китайці безперервно воюють зі своїми дикими горянами — скотарями, мешканцями «смердючих хижин». Такі самі конфлікти спалахують в Індії. 1565 р. в Декані кіннота та артилерія мусульманських султанів з півночі в битві під Талікотою завдали смертельного удару індуїстському царству Віджаянагар. Переможці не одразу ж захопили його величезну столицю, але місто залишилося без захисту, без повозів і тяглових тварин — усе пішло з військом [95]. І тоді на столицю напали дикі народи з сусідніх пралісів та джунглів — бринджарі, ламбаді, куруба,— пограбувавши її дотла.

Але ці дикуни мовби оточені кільцем ворожих їм цивілізацій, ув'язнені ними. Справжні дикі люди живуть в інших місцях і цілком вільні, щоправда, на вкрай незручних територіях і за межами населених теренів. Це маргінальні народи, Randvölker, Фрідріха Ратцеля, «*неісторичні*» народи німецьких істориків та географів (а чи це справді так?). Учора на крайній півночі Сибіру «12 000 чукчів жили на просторах у 800 000 кв. км, а тисяча ненців — на 150 000 кв. км замерзлого півострова Ямал» [96]. Бо «звичайно саме найменш забезпечені гурти людей вимагають найбільших просторів» [97], якщо тільки це твердження не варто було б перевернути: на таких величезних, але ворожих людині просторах можуть зберегтися тільки найпростіші форми суспільного життя, яке підтримується викопуванням із землі коріння та бульб рослин або влаштуванням засідок на диких звірів.

У всякому разі, там, де населення рідшає, навіть на просторах, які здаються мало зручними, а то й такими, що не піддаються для використання, кишать дикі

Полювання на вепра в Баварії з допомогою рогатини та вогнепальної зброї (1531 р.). Баварський національний музей, Мюнхен.

звірі. Віддалитися від людей означає зустрітися з ними. Коли читаєш розповідь мандрівників, складається враження, ніби на тебе йдуть усі звірі землі. Ось азійські тигри, що нишпорять довкола сіл і лісів, і, за словами одного з мандрівників XVII ст., дістаються плавом у дельті Гангу до рибалок, які заснули у своїх човнах, і нападають на них. Іще нині на Далекому Сході довкола гірських поселень випалюють зарості, аби утримати на відстані страшного людожера [98]. Коли настає ніч, ніхто не почувається в безпеці, навіть у житлі. В містечку неподалік від Кантона, де опиняються в полоні єзуїт де Лас Кортес та його нещасливі товариші (1626 р.), людина виходить з хижі, і її викрадає тигр [99]. А китайська картина XIV ст. зображує велетенського тигра з рожевими плямами на шкурі серед гілок квітучих плодових дерев; він тут явно добре знайоме чудовисько [100]. Мабуть, правду кажучи, надто добре знайоме на всьому Далекому Сході.

Сіам — це долина ріки Менам; на ріці — вервечки будинків на палях, ринки, житла на човнах, переповнені своїми мешканцями; по краю долини — два-три міста, в тім числі й столиця, і рисові поля. А далі — величезні ліси, неосяжні простори, залиті водами ріки. На рідкісних клаптях незатоплюваних лісових земель живуть тигри та дикі слони й навіть, як твердить Е. Кемпфер [101], сарна. Інше чудовисько, лев, панує в Ефіопії, в Північній Африці, в Персії біля Басри, та й по шляху до Афганістану через Північно-Західну Індію. В ріках Філіппін кишать крокодили [102], на узбережних рівнинах Суматри та Індії, на плоскогір'ях Ірану володарюють вепри; на північ від Пекіна постійно полюють на диких коней, ловлячи їх за допомогою ласо [103]. За словами Джемеллі Карері, в горах довкола Трапезунда вили дикі собаки, заважаючи йому спати [104]. На невеликих диких

корів полюють у Гвінеї, водночас, навпаки, все тікає від стад слонів та гіпопотамів, цих «морських коней» (sic!), які на тих самих теренах спустошують поля «рису, проса та іншої зелені... Подеколи бачили їхні стада в триста-чотириста голів разом» [105]. У велетенській Південній Африці, порожній і безлюдній за межами районів, що прилягають до мису Доброї Надії, поруч з дуже рідкісними людьми, що «за своїм способом життя радше нагадують диких звірів, ніж людей», трапляються «люті» тварини — сила-силенна левів і слонів, що вважаються найбільшими у світі [106]. Це зручна нагода згадати про слонів у Північній Африці, за часів Карфагена та Ганнібала, подумки перенісшись на багато століть назад і на інший край континенту. Можна теж згадати й про справжнє полювання на слонів (також північніше, в центрі Тропічної Африки), яке з XVI ст. давало європейцям величезну кількість слонової кістки [107].

Що ж до вовків, то вони поширені по всій Європі від Уралу до Гібралтарської протоки, а в її горах скрізь панують ведмеді. Повсюдна присутність вовків, стурбованість, яку вони викликають, роблять полювання на них показником «здоров'я» сіл і навіть міст, свідоцтвом минулих добрих років. Тільки-но слабне увага до боротьби з ними, за економічного спаду, за суворих зим, вовків стає сила-силенна. 1420 р. вовчі зграї проникають до Парижа через пробоїни у фортечних мурах або через брами, що погано стереглися; а у вересні 1438 р. вони знову з'являються тут і нападають на людей — цього разу за межами міста, між Монмартром та Сент-Антуанською брамою [108]. 1640 р., перепливши річку Ду біля міських млинів, вовки з'являлися в Безансоні й «поїдали» дітей на вулицях» [109]. Усталені Франциском І близько 1520 р. «великі єгермейстри» влаштовують гучні облави, до яких залучають шляхтичів та селян; так було 1765 р. в Живодані, де «спустошення, вчинені вовками, породили легенду про існування якогось страхітливого звіра» [110]. 1779 р. один француз писав: «Здається, у Франції намагаються знищити саме вовче поріддя, як це зробили понад сто років тому в Англії; але нелегко виловити їх у такій великій і такій відкритій з усіх боків країні, як наша, хоча це й удалося здійснити на острові на зразок Великобританії» [111]. Та хіба не обговорювали депутати торговельного стану 1783 р. пропозицію, зроблену кілька років раніше, а саме: «Ввезти до Англії вовків, у кількості, достатній для знищення великої частини населення» [112]. Навіть щодо вовків Франція, пов'язана із землями континенту, з далекими лісами Німеччини або Польщі, не може уникнути наслідків свого географічного положення перехрестя. Ще 1851 р. у Веркорі було повно вовків [113].

Куди приємнішу картину становили собою рябчики, фазани, білі зайці та білі куріпки в Альпах, червоні куріпки, які наполохали біля Малаги коней Томаса Мюнцера [114], нюрнберзького лікаря, що подорожував 1494 р. разом з друзями в гористих глибинних районах Валенсії. На початку XVI ст. спостерігалася навала диких тварин у вюртенберзькому районі Раус-Альб; але селянам заборонили використовувати проти них великих собак: на це мали право тільки лісничі [115]. В Персії повним-повно вепрів, оленів, козуль, газелей, левів, тигрів, ведмедів, зайців, а крім того, величезна кількість голубів, диких гусей, качок, горлиць, воронів, чапель і два види куріпок... [116]

Що вільніший від людей простір, то, природно, більше там живе тварин. Єзуїт Вербіст (1682 р.), який мандрував по Маньчжурії в складі величезного, з 100 000 коней, супроводу китайського імператора, буркочучи й падаючи з ніг від утоми, був присутній на фантастичному полюванні: за один лише день тут було вбито 1000 оленів та 60 тигрів [117]. На острові Маврикій, де 1639 р. ще не було населення, нині горлиць та зайців так багато й вони такі неполохливі, що їх ловлять руками [118]. У Флориді 1690 р. диких голубів, папуг та інших птахів так багато, що «звідси часто вивозять цілими кораблями яйця й птахів» [119].

Звісно ж, у Новому Світі все виглядає перебільшеним. Тут багато безлюдних

Полювання в Персії у XVII ст. з використанням соколів, списів та рушниць. Дичини сила-силенна. Фрагмент мініатюри. Музей Гіме. (Фото Жана-Абеля Лаво.)

зон (despoplados), а між ними на великих відстанях одне від одного розсіяні поодинокі містечка. На території майбутньої Аргентини для переїзду з Кордови до Мендоси 1600 р. єпископові Сантьяго-де-Чилі Лісарразі знадобилося 20 днів за тієї швидкості, з якою рухалися 12 великих дерев'яних повозів, запряжених 30 парами биків [120]. Тут було мало місцевих тварин, якщо не рахувати страусів, лам і трохи далі на південь — морських корів [121]. Навпаки, порожні землі були зайняті тваринами, завезеними з Європи (кіньми, великою рогатою худобою), які швидко розмножувалися самі по собі. Величезні стада диких биків проклали по рівнині постійні шляхи сезонних пересувань; ці бики пастимуться на волі аж до XIX ст. Табуни диких коней, зливаючись один з одним, іноді здаються на обрії якимись пагорками невиразних обрисів. Хіба непотішна сприйнята Лісаррагою серйозно історія про промахи новаків в Америці, з яких завжди з пов-

ним правом кпинить старожитець? У пампі, де не знайдеш жодної тріски, навіть «завбільшки з мізинець», такий «новак» раптом помічає вдалині горбик і захоплено скрикує: «Швидше б туди, там нарубаємо дров!»[122].

Можна було б обмежитися цим анекдотом, однак для охочих до барвистих картинок є історії куди кращі, скажімо про Сибір, що відкрився для росіян у той самий час, коли Америка відкрилася для західних європейців. Навесні 1776 р. російські офіцери зарано покинули Омськ і опинилися на шляху до Томська, коли на ріках почала скресати крига. Довелося спускатися по Обі на імпровізованому суденці, зробленому з видовбаних дерев'яних колод, зв'язаних докупи. Проте це небезпечне плавання виявилося, за словами військового лікаря, швейцарця, який описав його, захопливим. «Я нарахував принаймні з 50 островів, де було так багато лисиць, зайців та бобрів, що можна було бачити, як вони наближаються до самої води... Ми мали задоволення дивитися на ведмедицю з чотирма ведмежатами, що прогулювалися вздовж ріки». Додайте до цього «жахливу кількість лебедів, журавлів, пеліканів, диких гусей... різноманітних диких качок, особливо червоних... Болота кишать бугаями, вівчариками, в лісах повно водяних курочок, глухарів та інших птахів... Після заходу сонця ці хмари пернатих своїми зойками зчиняли такий страшний шум, що ми не могли розчути один одного»[123]. На околиці Сибіру величезний, майже незаселений півострів Камчатка[124] від початку XVIII ст. поступово оживає. Хутро приваблює сюди мисливців та купців; ці, останні доправляють його до Іркутська, а звідти воно потрапляє чи то до Китаю через ярмарок у сусідній Кяхті, чи то до Москви, а далі — на Захід. Мода на котикове хутро зароджується саме в той час, раніше його використовували лише мисливці та аборигени. Тільки-но ціни на це хутро підскочили, полювання на котиків несподівано набрало гігантського розмаху. Близько 1770 р. воно перетворилося на величезний організований промисел. Кораблі, збудовані й споряджені в Охотську, мають численні екіпажі, бо аборигени, з якими дуже часто поводилися жорстоко, настроєні вороже; подеколи вони вбивають людей, спалюють судно. З іншого боку, треба було брати з собою провіант на чотири роки, завозити здалеку сухарі й крупи. Звідси величезні витрати на продовольче постачання, через що всю цю справу прибирають до своїх рук далекі іркутські купці: з допомогою системи паїв вони ділять між собою видатки й прибутки. Плавання охоплює район до дуги Алеутських островів і триває 4—5 років. Полювання провадиться в гирлах рік, де котики буквально кишать. «Трапер» — *промышленник* — або переслідує в човні тварин, які мусять спливати на поверхню, аби вдихнути повітря, або вичікує появу першого припаю: на ньому мисливці та собаки легко наздоганяють котиків, таких незграбних на суходолі, і, перебігаючи від одного до іншого, оглушують їх на бігу, а згодом підбирають. Подеколи цілі крижини припаю відриваються від берега, несучи у відкрите море мисливців, собак та туші котиків. Трапляється, що корабель, заблокований кригою в північних морях, зостається без дров і харчів. Команда мусить харчуватися сирою рибою. Але ці труднощі не зупиняють припливу мисливців, що дедалі наростає[125]. Близько 1786 р. в північній частині Тихого океану з'являються англійські й американські кораблі. В цих умовах Камчатка швидко втрачає все поголів'я чудових тварин; мисливцям доводиться пробиватися дедалі глибше, до американського узбережжя, аж до широти Сан-Франциско, де на початку XIX ст. росіяни зіткнуться з іспанцями. Та велика історія майже цим не зацікавиться.

Навіть наприкінці XVIII ст. на величезних просторах світу ще знаходять вогнища своєрідного первісного життя тварин, і людина, що з'являється серед цього раю, стає тоді там трагічною інновацією. Лише хутряною лихоманкою можна пояснити те, що 1 лютого 1793 р. корабель «Лайон», який віз до Китаю посла Макартні, відкрив на острові Амстердам у Індійському океані, майже на 40-му градусі південної широти, п'ятьох страшенно брудних людей — трьох французів

і двох англійців. Бостонські кораблі, які торгують у Кантоні шкурами американських бобрів або шкурами нерпи, роздобутими на самому острові, висадили цих п'ятьох під час попереднього рейсу. І ті влаштували гігантське побоїще: за один літній сезон уколошкали 25 000 тварин. Одначе представниками острівної фауни були не лише тюлені, тут жили й пінгвіни, кити, акули плюс сила-силенна всілякої риби. «Було досить кількох волосіней з багатьма гачками на кожній, аби впіймати стільки риби, що нею могла б харчуватися команда «Лайона» цілий тиждень». А біля впадіння в океан прісноводих потоків кишіли лини, окуні, а також раки. «Матроси опускали у воду корзини з принадою із акулячого м'яса й перегодя витягували їх, наполовину наповнені раками...» А ось інші дива: пернаті — жовтодзьобі альбатроси, великі чорні буревісники, так звані «срібні птахи», голубі буревісники — нічні птахи, їх переслідують хижі птахи й мисливці на тюленів, які їх принаджують, запалюючи смолоскипи, і «вбивають їх безліч... ці птахи навіть є для них основним харчем, і мисливці кажуть, що м'ясо з них чудове. Голубий буревісник завбільшки з голуба...» [126]

Щоправда, до XVIII ст., мабуть, будь-де можна було розгорнути «книгу джунглів». Розумно буде її загорнути, аби в ній не заблукати. Але яким свідченням вона є слабкості людини під час розселення її по світу!

ЗАВЕРШЕННЯ БІОЛОГІЧНОГО СТАРОГО ПОРЯДКУ З НАСТАННЯМ XVIII ст.

Що зазнало краху у XVIII ст. як у Китаї, так і в Європі, то це Старий біологічний порядок — сукупність необхідностей, перепон, структур, відносин, кількісних показників, які доти були нормою.

Рівновага завжди в підсумку переважає

Між рухом народжень та смертей відбувається нескінченна гра. Загалом за Старого порядку все завершується рівновагою: обидва коефіцієнти — народжуваності та смертності — розташовуються поруч, на рівні 40%. Те, що приносить життя, забирає назад смерть. Якщо 1609 р. в маленькій общині Ла-Шапель-Фужере [127], яка нині ввійшла до складу передмістя Ренна, за даними запису в церковних книгах, відбулося 50 хрещень, то, виходячи з цифри 40 народжень на 1000 жителів, цебто помноживши число хрещень на 25, можна припустити, що населення цього великого села становило приблизно 1250 чоловік. Англійський економіст Вільям Петті в своїй «Політичній арифметиці» (1690 р.) підраховував населення на основі числа смертей, множачи його на 30 (що означає в кінцевому підсумку деяку недооцінку смертності [128]).

На коротких часових відтинках актив і пасив ідуть пліч-о-пліч: якщо переважає один із суперечників, то одразу ж реагує другий. 1451 р. чума скосила в Кельні, як нам твердять, 21 000 чоловік; а в роки, що настали після цього, тут відбулося 4000 шлюбів [129]; навіть якщо ці цифри перебільшені, що цілком імовірно, все ж таки спостерігається очевидна компенсація. У Зальцведелі, містечку бранденбурзького Альтмарку, 1581 р. померло 790 чоловік, цебто вдесятеро більше, ніж у звичайний час. Число шлюбів упало з 30 до 10. Але наступного року, незважаючи на зменшення населення, відбулося 30 шлюбів, за якими пішли численні компенсаційні народження [130]. У Вероні 1637 р., одразу ж після чуми, що, як кажуть, забрала половину населення (щоправда, хроністи охоче перебільшують), солдати гарнізону, майже всі — французи, яких було досить багато, щоб вижити за пошесті, одружуються з вдовами, і життя знову вступає у свої права [131]. Німеччина, що дуже потерпіла від лиха Тридцятирічної війни, по закінченні лихоліття переживає демографічне піднесення. Це феномен компенсації, що справляє цілющий вплив на країну, яку на чверть чи навіть наполовину спустошила війна. Італійський мандрівник, що відвідав Німеччину невдовзі після 1648 р., в епоху, коли кількість населення Європи перебувала в стані застою або знижувалася, відзначає, що «було мало чоловіків, здатних носити зброю, але ненормально багато було дітей» [132].

Якщо рівновага не відновлюється досить швидко, то втручається влада. Після жахливої Чорної смерті у Венеції, яка так послідовно обмежувала можливість осісти в місті, щедрий декрет від 30 жовтня 1348 р. надавав повне громадянство (de intus et de extra) кожній особі, яка приїде туди протягом року, щоб поселитися, з родиною та майном. А втім, міста, як правило, й живуть тільки за рахунок цих припливів ззовні. Але звичайно ці припливи відбуваються самі по собі.

Отже, піднесення та спади на коротких часових відтинках регулярно компенсують одне одного, як це показує одноманітна подвійна крива народжень і смертей до XVIII ст., що нагадує зуби пили, хоч би де вона була накреслена на Заході — у Венеції чи Бове. Що ж до малолітніх дітей, які постійно перебувають під загрозою, і всіх тих, кого ставить під загрозу вбогість їхніх ресурсів, то пошесть завжди вельми швидко візьме на себе клопіт вкорочення їм віку. Бідні завжди стають першими жертвами. Ці століття минають під знаком численних

прикладів «соціально зумовленого знищення беззахисних». 1483 р. у Крепі, біля Санліса, «третина населення жебрає, і старці щоденно помирають на гноїськах» [133].

Тільки з XVIII ст. життя подолає смерть і постійно випереджатиме відтоді свою суперницю. Проте зберігається можливість контрнаступів смерті — скажімо, в тій самій Франції в 1772—1773 рр. або під час кризи 1779—1783 рр. (див. графік), що виринула з глибин. Ці, ще пам'ятні тривоги показують ненадійність наступного поліпшення, яке опиняється під загрозою, перебуваючи в залежності від постійно хисткої рівноваги між харчовими проблемами та виробничими можливостями.

Голод

Протягом століть голод приходить до людей з такою настійливістю, що стає елементом їхнього біологічного режиму, однією із структур їхнього повсякденного життя. Дорожнеча та нестача харчів фактично постійні й добре знайомі навіть Європі, хоч вона й перебуває в привілейованому становищі. Невелика кількість багачів, що аж занадто добре харчуються, нічого не змінює в цьому правилі. І хіба могло б бути інакше? Врожайність зернових невисока. Два поганих врожаї поспіль ведуть до катастрофи. В західному світі, може завдяки клімату, такі катастрофи часто пом'якшуються. Те саме відбувається й у Китаї, де рано розвинута техніка хліборобства, спорудження гребель та мережі каналів, що правили водночас за засіб зрошування та перевезень, а відтак ретельний обробіток рисових плантацій на півдні, з їхніми двома врожаями на рік, тривалий час давали можливість підтримувати певну рівновагу, навіть після великого демографічного вибуху XVIII ст. Але зовсім інакше стоїть справа в Московії, де клімат суворий і нестійкий, і в Індії, де повені та посухи набирають характеру апокаліптичних нещасть.

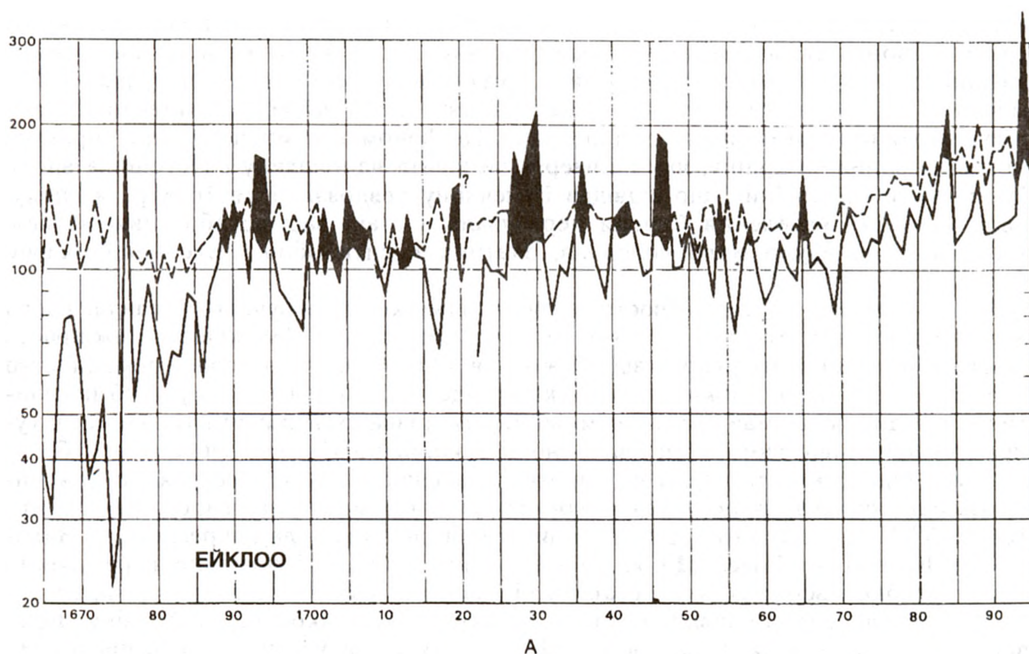

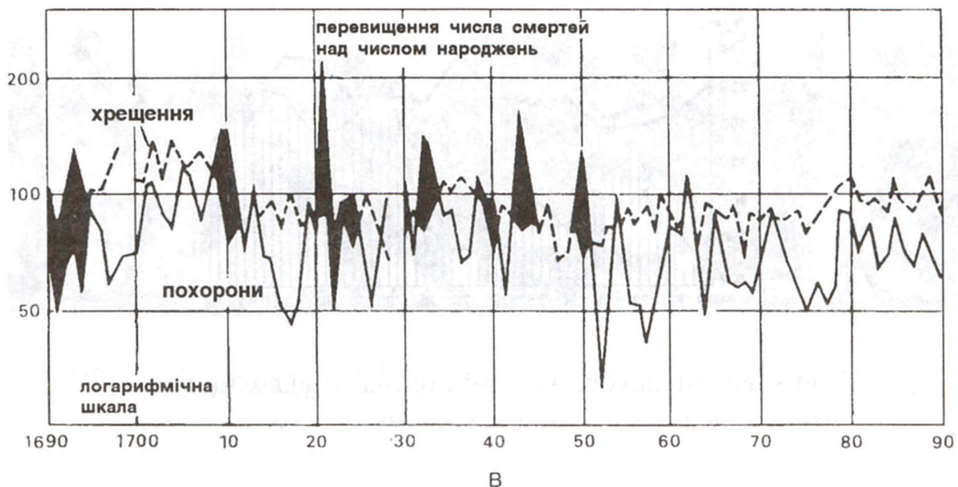

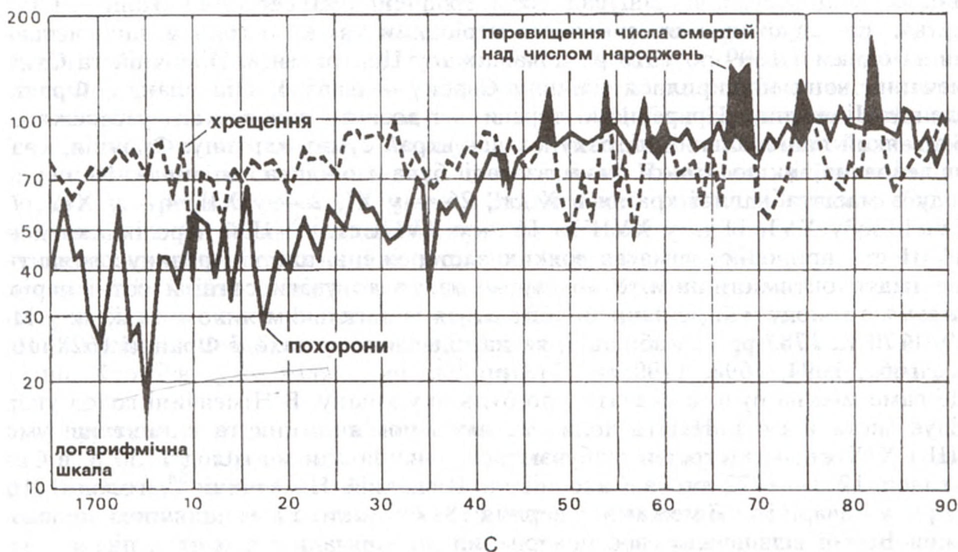

ДЕМОГРАФІЧНІ ПОКАЗНИКИ В СТАРОВИНУ: ХРЕЩЕННЯ ТА ПОХОВАННЯ

Три приклади: А. Місто у Фландрії; Б. Місто в Нижньому Провансі; В. Місто в Бовезі.
Ці приклади серед сотень інших показують співвідношення між смертністю та народжуваністю. Чорні піки відповідають періодам, коли смертність перевищувала народжуваність. З XVIII ст. число їх падає, хоча й не без винятків, як, скажімо, в Еразі (графік Б.) Див. також стрибки смертності у Франції 1779 та 1783 рр. (графік на с.). (Графіки складені за даними М. Моріно та А. де Во (А), Р. Баерля (Б), П. Губера (В).

Написи на графіках:
А: Ейколо.
Б: Число смертей перевищує число народжень. Хрещення Поховання. Логарифмічна шкала.
В: Число смертей перевищує число народжень. Хрещення. Поховання. Логарифмічна шкала.
На графіку на с. 54 (оригіналу): в тис. Роки. Народження. Смерті.

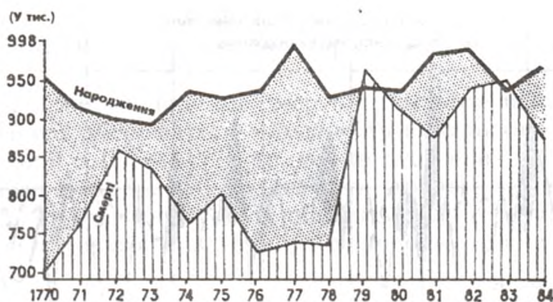

РУХ ФРАНЦУЗЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПЕРЕД РЕВОЛЮЦІЄЮ

(Витяг з кн.: M. Reinhard et A. Armengaud. Histoire gênêrale de la population mondiale.)

Проте культури з чудовою врожайністю (кукурудза, картопля, до яких ми ще повернемося) поширюються в Європі із запізненням, та й методи сучасної інтенсивної агрокультури теж засвоюються повільно. З цих та інших причин голод постійно навідує й спустошує континент, полишаючи після себе пустелі. Нема сумнішого видовиська, що віщувало катастрофічні події середини століття (Чорну смерть), ніж спустошення, викликані періодами тяжкого голоду, що наставали один за одним з 1309 по 1318 р.: почавшись у Центральній, Північній та Східній Німеччині, вони поширилися на цілу Європу — Англію, Нідерланди, Францію, Південну Німеччину, Прирейнські терени — і досягли лівонського узбережжя [134].

Будь-який національний підрахунок дає вкрай сумну картину: Франція, країна привілейована, якщо тільки така взагалі була можлива, спізнала 10 періодів голоду в масштабі цілої країни в X ст., 26 — у XI, 2 — у XII, 4 — у XIV, 7 — у XV, 13 — у XVI, 11 — у XVII та 16 — у XVIII ст. [135]. Цей перелік, складений у XVIII ст., природно, вимагає всяких застережень, але він ризикує виявитися лише надто оптимістичним. У ньому не взято до уваги сотні й сотні періодів *локального* голоду, які не завжди збігаються із загальним лихом: такі, як у Мені 1739, 1770 та 1785 рр. [136], або такі, як на підвденному заході Франції 1628, 1631, 1643, 1662, 1694, 1698, 1709 та 1713 рр. [137].

Це саме можна було б сказати про будь-яку країну. В Німеччині голод уперто навідує міста й села. Навіть коли настають пом'якшення та сприятливі умови XVIII і XIX ст., катастрофи відбуваються одна за одною: голод 1730 р. в Силезії, голод 1771—1772 рр. в Саксонії та Південній Німеччині [138], голод 1816—1817 рр. у Баварії і за її межами; 5 серпня 1817 р. місто Ульм подячною відправою служби Божої відзначало своє повернення до нормального життя після нового врожаю.

Ще одні статистичні дані: Флоренція, розташована в краю, який практично не є вбогим, з 1371 по 1791 р. пережила 111 голодних років проти всього тільки 16 вельми врожайних [139]. Щоправда, Тоскана гориста, в ній переважають виноградники та оливкові дерева, і до XIII ст. завдяки своїм купцям вона могла розраховувати на сицилійське зерно, без якого не змогла б прожити.

А втім, не будьмо надто легковірними, уявляючи собі, ніби самі тільки міста, які звикли нарікати, зазнавали цих ударів долі. В містах є свої комори, свої запаси, свої «зернові контори», закупівлі за кордоном і взагалі справжня політика завбачливих мурах. Села, хоч як це парадоксально, іноді терплять куди більше. Селянин, що живе в залежності від купців, від міста, від шляхтичів, майже не має запасів. У разі голоду, в нього не залишається іншого виходу, ніж податися

Джованні делла Роббіо. «Годування голодних». Одне з панно теракотового фризу, покритого емаллю, що зображує різні форми доброчинності (XVI ст.). Пістоя, лікарня Чеппо. (Фототека видавництва А. Колен.)

до міста, сяк-так прилаштуватися там, жебрати на вулицях, а нерідко й помирати там на майданах, як це було в XVI ст. у Венеції та Ам'єні [140].

Невдовзі містам довелося боронитися від цих постійних нашесть, у яких брали участь не лише самі голодні з околиць; ці, останні, приводили в рух справжні армії злидарів, що подеколи приходили дуже здалеку. 1573 р. місто Труа побачило, як на його полях та вулицях з'явилися жебраки-«чужинці», зголоднілі, в лахмітті, вкриті вошима та паразитами. Їм дозволили залишитися там лише двадцять чотири години. Та невдовзі буржуа занепокоїлися, побоюючись «спокуси» для злидарів самого міста й довколишніх сіл. «Щоб примусити цих зайд піти геть, з усього міста зібралися на нараду багаті мешканці та керівники названого Труа, бажаючи знайти спосіб зарадити цьому лихові. Постанова цієї наради була такою, що їх треба прогнати з міста... Задля цього наказали напекти багато хліба й роздати його цим злидарям, яких би зібрали біля однієї з брам міста свого, не розкриваючи таємниці; і, видавши кожному по хлібині та по монеті, примусили б їх вийти з міста через цю браму, котру зачинили б за останнім з них. А їм би пояснили з фортечних мурів, аби йшли вони з Богом шукати харчів до інших місць і в цей Труа не поверталися до зерна нового врожаю. Що й було зроблено. Хто був дуже наляканий після цього випадку, так це бідарі, прогнані з міста Труа... » [141].

Така буржуазна жорстокість незмірно посилиться наприкінці XVI ст. і ще більше в XVII ст. Проблемою було не дозволити злидарям завдавати людям шкоди. В Парижі хворих та інвалідів завжди розміщували в шпиталі, здорових же використовували на важких і виснажливих роботах по нескінченному очищенню міських кюветів і каналів, причому скутими по двоє. В Англії наприкінці правління Єлизавети з'являються «закони про бідних» (*poor laws*), фактично — закони *проти* бідних. Поступово на всьому Заході множиться число будинків для бідних і небажаних осіб, де поселена туди людина є засудженою до примусової праці — в *робітнях (workhouses)*, як і в німецьких *виховних будинках* (*Zuchthaüser*), або у французьких *гамівних будинках* (*maisons de force*), щось на зразок, наприклад, того комплексу напівтюрем, який об'єднала під своїм керівництвом адміністрація паризького Великого шпиталю, заснованого 1656 р. Це «велике ув'язнення» злидарів, душевнохворих, правопорушників, синів, яких їхні батьки в такий спосіб віддають під нагляд,— один з психологічних аспектів суспільства XVII ст., суспільства розважливого, але немилосердного у своїй розважливості. Але це, можливо, майже неминуча реакція на зростання злиднів у тому важкому столітті. Промовистий факт: у Дижоні 1656 р. міська влада

дійшла навіть до того, що заборонила городянам подавати приватну доброчинну допомогу й прихистити злидарів. «У XVI ст. чужинця-жебрака лікують або годують, перш ніж його вигнати. На початку XVII ст. йому голять голову. Пізніше шмагають батогом, а наприкінці століття останнім словом пригнічення стало засилання його на каторжні роботи» [142].

Така картина в Європі. В Азії — у Китаї, Індії — все куди гірше: там щоразу голод нагадує ледь не кінець світу. В Китаї життя людей залежить від рису, вирощеного в південних районах, в Індії — від рятівного рису з Бенгалії, від пшениці й проса північних теренів; але все це треба перевозити на величезні відстані. І кожен удар спричиняє страшні наслідки. Голод 1472 р., який дуже вдарив по Декану, викликав широку еміграцію вцілілих від лиха до Гуджарату та Малви [143]. В 1555 та 1596 рр. під час великого голоду, що охопив усю північно-західну Індію, спостерігалися, за словами тогочасних хроністів, сцени людоїдства [144].

І такий самий жахливий голод спіткав Індію в 1630—1631 рр. , охопивши майже цілу країну. Один голландський купець залишив нам страхітливий його опис. «Люди бродять тут і там,— пише він,— не маючи пристановища, полишивши своє місто чи село. Їхній стан видно одразу ж: глибоко запалі очі, безбарвні, покриті піною губи, висхла шкіра, під якою проступають кістки, живіт, що висить, наче порожній мішок. Одні плачуть або голосять з голоду. Інші в агонії лежать на землі». До цього додаються звичні драми: покинення дружин і дітей, продаж дітей батькам, або ж діти, які, щоб вижити, продають самі себе, гуртові самогубства... І тоді зголоднілі люди розпорюють животи мертвих або вмирущих «і з'їдають їхні нутрощі». «Сотні й сотні тисяч людей помирали,— пише далі наш

Іспанські солдати, обшарпані та зголоднілі, під час облоги Ер-на-Лісі; на задньому плані — укріплення міста. Фрагменти картини Пітера Снайєрса, 1641 р. (Фото Ороноза.)

купець,— тож країна була вкрита трупами, які залишилися непохованими. Від них ширився такий сморід, що все повітря було наповнене й заражене ним... В одному селі людське м'ясо продавалося на ринку» [145].

Навіть коли документи не мають таких деталей, досить буває лише однієї з них, аби викликати жах. 1670 р. перський посол, який відвідав могольського імператора Аурангзеба, повертається додому в супроводі «численних рабів» (щоправда, всіх їх відберуть у нього на кордоні), яких він отримав майже задарма *через голод* [146].

Той, хто повертається до привілейованої Європи, туди приїздить загартованим, розрадженим або покірним долі, наче він повернувся з подорожі на край ночі. Такі жахи справді траплялися там лише в ранні, темні століття західного середньовіччя або ж на її східних околицях, де спостерігається таке саме відставання. Коли, як пише один історик, ми хочемо судити «про катастрофи історії по числу жертв, які вони забирають, то голод 1696—1697 рр. у Фінляндії слід розглядати як найжахливішу подію європейської історії»: тоді зникла чверть чи третина населення цієї країни [147]. Схід є найгіршою частиною Європи. Голод далі довго лютує там і після XVIII ст., незважаючи на відчайдушні спроби подолати його, вдаючись до «харчів голодних часів» — диких трав і плодів, здичавілих культурних рослин, що їх знаходять серед польових, садових і лугових бур'янів або на узліссях.

Але ця ситуація іноді виникає й у Західній Європі, особливо в XVII ст., у «малий льодовиковий період». 1662 р. в районі Блуа, як зазначає один свідок, «таких злиднів не бачили впродовж п'яти століть». Їжа бідарів складалася із «капустяних качанів з висівками, намоченими в трісковому розсолі» [148]. Саме того року бургундські виборні (члени виборних колегій були помічниками інтенданта в розкладці податку.— *Ред.*) у своїх записках королю доповідали, що «голод цього року прирік на страждання або й смерть понад 10 000 родин вашої провінції, а третину мешканців навіть добрих міст примусив харчуватися травою» [149]. Хроніст додає до цього: «Дехто з них там їв чоловічину» [150]. За десять років до того, 1652 р., інший хроніст, священик Машере, відзначав, що «народ Лотарингії та інших довколишніх місцевостей доведено до такої великої сутуги, що люди поїдають траву на луках, наче тварини, особливо жителі сіл Пуйї та Парно в Бассиньї... і вони чорні й худющі мов скелети» [151]. Один бургундець повідомляв, що 1693 р. «дорожнеча зерна в усьому королівстві була така велика, що люди там помирали з голоду»; 1694 р. біля Мелана пожнивували до того, як хліб дозрів, бо «багато людей харчувалося травою, наче тварини». 1709 р. страшна зима вигнала на всі дороги Франції силу-силенну волоцюг [152].

Звісно, ці чорні картини не слід нанизувати одну за одною. Та все ж таки не будьмо надто оптимістичними! Брак продуктів харчування й недуги, до яких він призводить,— цинга (вона особливо далася взнаки з початком великого мореплавства), пелагра, надто у XVIII ст., як наслідок харчування самою тільки кукурудзою, бері-бері в Азії,— все це ознаки безпомилкові. Не може завести в оману й стійке збереження юшок та супів у харчуванні народу або хліб, в який домішували різних домішок низького гатунку і який випікали з великими, раз на один-два місяці, проміжками. Він майже завжди був цвілим і черствим. У деяких місцевостях його рубали сокирою. В Тиролі хліб з домішкою подрібненого зерна, що призначався для дуже тривалого зберігання, випікали двічі або тричі на рік [153]; «Словник Треву» (1771 р.) прямо твердить: «Селяни звичайно досить дурні, бо харчуються лише грубою їжею».

«Милостиня Дієго де Алькала» (1645). Картина Мурільйо. В гурті дітей та літніх людей жебрак простягає свою миску. (Фото Андерсона-Жиродона.)

Пошесті

Поганий врожай — це ще так-сяк. Але далі підскакують ціни, настає голод, а він ніколи не приходить сам: рано чи пізно він відкриває шлях пошестям, в яких, звичайно ж, є свій власний ритм [154]. Головною дійовою особою, що нагонить жах, є чума — «багатоголова гідра», «дивний хамелеон»,— така різноманітна в своїх формах, що сучасники, які не надто добре придивляються до них, плутають її з іншими недугами. Найголовнішим персонажем танцю смерті, яка є постійним явищем, виступає одна із структур життя людей.

Але, правду кажучи, чума — тільки одна з хвороб серед безлічі інших; вони мандрують разом з нею і такі самі заразні завдяки соціальній скупченості, великим стовпищам людей, в яких недуга причаюється й дрімає, а відтак одного чудового дня відбувається новий її спалах. Можна було б написати цілу книгу про густонаселені цивілізації, про пошесті та ендемії і про ритм, в якому зникають, а потім знову повертаються ці жорстокі мандрівниці. Якщо вести мову про саму тільки віспу, то одна медична книга 1775 р., коли вже заговорили про щеплення, оцінює її як «найпоширенішу з усіх хвороб»: з кожних 100 чоловік вона вражає 95, і один із семи хворих помирає [155].

Однак нинішній лікар майже не зміг би попервах орієнтуватися серед цих хвороб, замаскованих їхніми тодішніми назвами: описи їхніх симптомів нерідко збивали з пантелику. До речі, ніщо не дає нам права твердити, що такі недуги завжди були зіставні з тими, які нам відомі нині, бо хвороби видозмінюються, вони мають власну історію, яка залежить від можливої еволюції мікроорганізмів і вірусів та від зміни людського середовища, де вони живуть [156]. Тільки випадок дозволив недавно (1922 р.) Гастону Рупнелю за допомогою одного паразитолога з числа його друзів відкрити висипний тиф, що його переносять воші; ця недуга лютувала в XVII ст. у Дижоні та інших місцевостях під назвою «пурпурової (або багряної) лихоманки» [157]. Це та сама «багряна лихоманка», яка близько 1780 р. «косила сотнями убогих парижан у Сен-Марсельському передмісті... В могильників опускалися руки» [158]. Але питання про «пурпур» іще не розв'язане остаточно.

Що подумав би нинішній лікар про описану Гі де Шоліаком, чия «Велика хірургія» витримає з 1478 по 1895 р. 69 видань, про «чуму» 1348 р. з її двома характерними періодами: перший, доволі тривалий (до двох місяців),— лихоманка і харкання кров'ю; другий — абсцеси і легеневі явища? Або ж про цю пошесть 1427 р., що отримала в Парижі незрозумілу назву «ладендо» і була описана як невідома недуга: «Починалась вона з нирок, начебто людина відчувала дуже гострі ниркові кольки, а відтак її кидало в холод і переймало тремтіння, тож вона тиждень або десять днів не могла як слід ні пити, ні їсти, ні спати». До цього додавався «кашель, такий сильний, що в церкві не можна було розчути, що каже священик, через гучний кашель парафіян» [159]. Безперечно, йшлося про грип, викликаний особливим вірусом типу грипу, названого «іспанкою» після першої світової війни, або «азіатського грипу», що налетів на Європу в 1956—1958 рр. ... Або ось іще одна хвороба, яку описує нам л'Етуаль: «На початку квітня (1595 р.) король (Генріх IV) тяжко захворів на гостре запалення слизової оболочки, яке спотворило все його обличчя. Такі запалення спричинював у Парижі великий холод, що стояв тут, незважаючи на пору року: він призвів до кількох дивних і раптових смертей, викликаних *чумою* (курсив наш), яка поширилася в різних частинах міста; все це були бичі Господні, і від них не було порятунку ні для великих, ні для малих» [160]. Зате нині зникла недуга, яка спустошувала Англію з 1486 по 1551 р.,— *просяна лихоманка*. Вона нагадувала водночас серцеве, легеневе й ревматичне захворювання, і хворі, яких страшенно трясло в лихоманці й обливало потом, часто помирали за кілька годин. П'ять великих пошестей —

Лікування сифілісу припіканням. З гравюри на дереві кінця XV ст. Національна бібліотека, Кабінет естампів.

Recepte en 'Pilules pour guerir le mal de Naples ſans faire ſuer.

DROGVES.

Prenez.
- *Miel blanc, ou de Narbonne, 2. onces.*
- *Roſes rouges ſeches pulveriſées, 2. onces.*
- *Precipité rouge, demy once.*

PREPARATION.

Melez tout cela enſemble & incorporés le bien: Enſuite formés en de Pilules de la groſſeur d'un Pois commun, pour l'vſage ſuivant,
Donnés 4. ou 5. de ces Pilules aux plus foibles, pendant 3. matins de ſuite: Si le malade ne ſuë pas aſſes, vous augmenterez la doſe, & il ne bougera pas du lit juſqu'à ce que le flux ſoit paſſé.

«Рецепт лікування сифілісу». Лікування ртуттю 1676 р.

у 1486, 1507, 1518, 1529 і 1551 рр.— укоротили віку силі-силенній жертв. Цікаво, що, починаючись майже завжди в Лондоні, ці пошесті не зачепили на Британських островах ні Уельсу, ні Шотландії. І тільки особливо люта пошесть 1529 р. поширилася на континент, помилувавши Францію, але налетівши на Фландрію, Голландію, Німеччину, діставшись аж до швейцарських кантонів [161].

Але ж яку недугу можна розпізнати в «незаразній» епідемії серпня 1597 р. в Мадриді, що викликáла, як свідчили очевидці, пухлини в паху, під пахвами, в горлі? Тільки-но починалась лихоманка, хворі через п'ять-шість днів одужували й повільно отямлювалися або дуже швидко помирали. До речі, це були вбогі люди, що жили у вогких будинках і спали на долівках [162].

Інша складність: недуги приходять разом, «у них немає майже нічого спільного, крім інфекції,— такими є дифтерит, холерина, черевний тиф, «колючка», віспа, пурпурова лихоманка, «шишка», «дендо», «так» або «аріон», європейська холера, або «гарячка», до того ж коклюш, скарлатина, грипи, інфлуенца...» [163] Цей перелік, складений для Франції, з деякими варіантами можна знайти й у інших країнах. В Англії поширені такі недуги: переміжна пропасниця, англійська просяна лихоманка, хлороз, або «зелена хвороба», жовтяниця, виснаження, епілепсія, ревматизм, сечокам'яна недуга, жовчокам'яна недуга [164].

Уявімо собі слабку опірність перед цим масованим натиском погано захищеного через недоїдання населення! Зізнаюсь, що мене майже переконало тосканське прислів'я, яке я часто наводив: «Найкращий засіб від пропасниці — добре наповнений казанок». Адже за неспростовним свідченням очевидця, в Росії під час голоду 1921—1923 рр. пропасниця спалахнула по всій країні, виказуючи одні й ті самі симптоми і в тропічних місцевостях, і поруч з Полярним колом [165]. Цілком очевидно, що недоїдання було «розмножувачем» хвороб.

Ще одне правило, яке не знає винятків: пошесть перестрибує від одного людсь-

кого масиву до іншого. Алонсо Монтекукколі, якого великий герцог Тосканський відіслав до Англії, проїде, як він сам пише 2 вересня 1603 р., через Булонь, а не через Кале, куди, згідно з логікою торговельних зв'язків, щойно «проникла» чума з Англії [166]. Це — тільки маленький приклад поряд з тими могутніми рухами, які приносять на Захід чуму з Китаю та Індії через транзитні пункти, що завжди активно діють у Константинополі і Єгипті. Сухоти теж давно звичні для Європи: хвороба Франциска II (сухотний менінгіт), Карла IX (сухоти легень), Людовіка XIII (сухоти кишечника) є доказом того (1560, 1574, 1643 рр.). Але з XVIII ст. в Європі закріпилася форма сухот, що, либонь, прийшла з Індії, форма, яка виявиться більш вірулентною, ніж та, що лютувала доти. В усякому разі, вона буде найстійкішим захворюванням у Європі періоду романтизму та всього XIX ст. Знову ж таки в Індії холера, яка існувала тут як ендимічне захворювання (вона викликалася бацилою-*вібріоном*), 1817 р. поширилася на весь півострів, а відтак вийшла за його межі, набравши масштабів сильної і страшної пандемії, що невдовзі докотилася аж до Європи.

Ось іще один гість, і цього разу саме впродовж тих століть, які є нашим об'єктом спостережень: сифіліс. Власне, він сягає доісторичної епохи, його сліди мають на собі ще первісні скелети. Клінічні випадки відомі до 1492 р. Але сифіліс робить особливий стрибок у своєму поширенні з часу відкриття доколумбової Америки: тоді подейкували, що це «подарунок», помста переможених. З чотирьох-п'яти теорій, яких нині дотримуються медики, найімовірнішою є, мабуть, та, яка розглядає створення або, точніше, «відтворення» хвороби як наслідок статевих стосунків між двома расами (вплив *treponeta pertenue* на *treponeta pallidum*) [167]. У всякому разі, недуга виказує себе в жахливих масштабах у Барселоні, починаючи з урочистостей з нагоди повернення Колумба (1493 р.), а потім поширюється вчвал; це епідемічна, швидка й смертельна хвороба. За чотири-п'ять років вона охопить усю Європу, переходячи з країни до країни під оманливими назвами: неаполітанська хвороба, французька хвороба, *the frenche disease* або *lo mal francioso*; цю термінологічну війну виграє Франція завдяки своєму географічному розташуванню. З 1503 р. цирульники-хірурги Отель-Дьє твердитимуть вельми претензійно, ніби вони виліковують захворювання за допомогою припікання розпеченим залізом. У такій вірулентній формі сифіліс дістається в 1506—1507 рр. Китаю [168]. Потому завдяки використанню ртуті він набере в Європі своєї класичної пом'якшеної форми, що повільно розвивається й проти якої є свої ліки та свої лікарні (*The Spittle*) в Лондоні [169]. З кінця XVI ст. хвороба пошириться на все населення — від «жебраків» та «жебрачок» до шляхтичів та принців. Малерб, якого називали Батьком Любострасником, «похвалився, що тричі виганяв недугу потом» [170]. Знаменитий історик і лікар Грегоріо Мараньйон [171] додав до звичного діагнозу, поставленого медиками минулого Філіппу II, спадковий сифілітичний фон, який без ризику помилитися можна приписати всім колишнім принцам та королям. Персонаж театру Томаса Деккера (1572—1632) висловлює те, що знав у Лондоні кожен: «Наскільки правильно, що в юрмі напевне є кишеньковий злодій, настільки напевне шльондра підхопить на свято святого Михайла клієнта, а опісля в того буде сифіліс» [172].

Чума

Величезне «досьє» чуми не перестає розростатися, і пояснення накопичуються дедалі більше й більше. Передусім у недуги принаймні дві форми: з одного боку, легенева чума, нова форма хвороби, що вийшла на історичну арену з пандемією 1348 р. в Європі; з другого — чума бубонна, давніша (в паху утворюються й загнивають бубони). Це «мітки Господні» — *the God's tokens,* або частіше *tokens,* по-французькому — *tacs,* схожі на металеві або шкіряні жетони, що їх запускають у обіг крамарі. «Трапляється, що й один буває фатальним...» Чорна (легенева) чума з'являється завдяки вірусу, який переносять блохи пацюка виду *Mus Rattus.* А цей вид, як казали нам учора, мовби заполонив Європу та її зерносховища одразу ж після хрестових походів. Він нібито помстився за Схід, як 1492 р. помстилася за щойно відкриту Америку бліда спірохета.

Безперечно, слід відмовитися від цього надто спрощеного моралізаторського пояснення. Чорний пацюк, *Mus Rattus*, знаний у Європі з VIII ст., цебто з епохи Каролінгів; і так само як і сірий щур, *Mus Decumanus*, що нібито витіснив чорного пацюка, прогнавши в такий спосіб винуватця пошестей, бо сам він не є переносником збудників чуми. Нарешті, сама чорна чума прийшла до Центральної Європи не в XIII ст., як твердили, а щонайпізніше в XI ст. До того ж сірий щур влаштовується в льохах будинків, а чорний пацюк живе переважно в коморах, у сусідстві із зерном, яким він харчується. І їхні нашестя радше перекривають, ніж виключають одне одного.

Все це зовсім не означає, що пацюки та їхні паразити не відіграли своєї ролі; навпаки, таку роль потверджує дуже ретельне дослідження (із залученням 30 000 документів), присвячене спалахам чуми в Юльзені (Нижня Саксонія) в 1560—1610 рр. [173]. Якщо відсутність недуги у XVIII ст. треба пояснювати зовнішніми умовами (екзогенними, як сказали б економісти), то нагадаємо про заміну дерев'яних будинків цегляними після великих міських пожеж XVI, XVII та XVIII ст., про зрослу чистоту всередині будинків і особисту гігієну та про вилучення з житлових приміщень дрібних домашніх тварин, цебто про усунення тих умов, які дозволяли вошам кишіти в оселях. Але в цій галузі, де медичні дослідження тривають, навіть після того, як Йєрсен відкрив 1894 р. специфічного збудника чуми, і далі можливі несподіванки, які могли б спростувати наші пояснення. Сама бацила зберігається в грунті деяких місцевостей Ірану, і нібито саме там нею заражаються гризуни. Отже, чи були ці небезпечні місцевості у XVIII ст. осторонь тих маршрутів, які ведуть до Європи? Я не наважуюсь ні поставити таке запитання, ні твердити, що Індія та Китай, яких так часто звинувачують історики, мають право на визнання за ними пом'якшувальних обставин.

Хоч би якими були *причина* чи *причини*, але з XVIII ст. це лихо на Заході пом'якшується. Останнім його яскравим виявом стане відома марсельська чума 1720 р. Проте в Східній Європі недуга залишається загрозливою: так, 1770 р. Москва спізнала страшну пошесть чуми. Отець Маблі напише (коло 1775 р.): «Війна, чума або Пугачов укоротили віку стільком людям, скільком не зміг цього зробити поділ Польщі» [174]. Жахлива гостя ще з'явиться 1783 р. в Херсоні, а 1814 р.— в Одесі. На території Європи останні великі спалахи чуми, наскільки нам відомо, припадають не на Росію, а на Балкани — в 1828 —1829 та 1841 рр. Ідеться про чорну чуму, поширенню якої знову посприяли дерев'яні будинки.

У свою чергу бубонна чума залишається ендемічною для спекотних і вологих місцевостей — Південного Китаю, Індії та самісінької брами Європи — для Північної Африки. Чума в Орані, яку описав Альбер Камю, датується 1942 р.

Попередній короткий виклад жахливо безглуздий. Але надто значна документація своєю масою кидає виклик історикові. Необхідна була підготовча робота, яка вимагає неабияких знань, для того, щоб скласти порічні карти лока-

Китаєць, уражений сифілісом. Ілюстрація з «Картин різних видів віспи». Живопис на шовку, XVIII ст. Національна бібліотека, Кабінет естампів.

лізації недуги. Вони відзначили б її глибину, її розмах, її одноманітні хвилі між 1439 та 1640 рр. Безансон зустрічався з чумою 40 разів. Доль спізнав її в 1565, 1586, 1629, 1632, 1637 рр., а Савойя — в 1530, 1545, 1551, 1564—1565, 1570, 1580, 1587 рр. У XVI ст. вона десять разів спалахувала в Лімузені, двадцять два рази охоплювала Орлеан. У Севільї, де б'ється тодішнє серце світу, недуга завдає ударів подвійної сили в 1507—1508, 1571, 1582, 1595—1599, 1616, 1648—1649 рр. [175] Щороку підсумок сумний, навіть якщо він і не досягає фантастичних цифр, що їх подають хроніки, навіть якщо трапляються «дрібні» спалахи чуми, а вряди-годи й хибні тривоги.

Точні підрахунки для Баварії дають з 1621 по 1635 рр. разючі середні цифри: на 100 смертей у нормальний рік припадає в «ненормальний» 155 — у Мюнхені, 195 — в Аугсбурзі, 487 — у Байрейті, 556 — у Ландсберзі та 702 — у Штраубінгу. Й щоразу недуга особливо дуже вражає дітей до одного року, і, як правило, більше жінок, ніж чоловіків.

Усі ці цифри треба розглянути наново, зіставити одні з одними, так само, як важливо зіставити описи та зображення, бо часто-густо вони створюють одну й ту саму картину, перераховують одні й ті самі більш-менш ефективні заходи (карантини, сторожу, нагляд, ароматичні паління, дезинфекції, застави на шляхах, ізоляцію, перепустки, свідоцтва про стан здоров'я — *Gesundheitspäse* в Німеччині, cartas de salud у Іспанії), ті самі безглузді підозри, ту саму схему соціальних відносин.

Тільки-но оголошують про випадки нездужання, багатії, якщо можуть, квапливо тікають до своїх заміських будинків. Кожен думає тільки про себе. «Ця недуга робить нас же жорстокішими в ставленні один до одного, ніж коли б ми були собаками»,— писав у вересні 1665 р. Семюел Пепіс [176]. А Монтень розпові-

Процесія проти чуми, очолена папою римським. Під час процесії падає й помирає один з ченців. „Très Riches Heures du duc de Berry", f° 71 verso. Музей Конде, Шантільї. (Фото Жиродана.)

дає, як він, коли на його землі прийшла пошесть, «шість місяців був за жалюгідного провідника» для своєї родини, який блукав, шукаючи собі даху над головою, «родини, приголомшеної, яка нагонила жах на своїх друзів та на самих себе, сіяла страх скрізь, де вона намагалася осісти» [177]. Що ж до злидарів, то вони залишаються на самоті, зігнані до зараженого міста, де держава їх годує, ізолює, де вона тримає їх наче у в'язниці й наглядає за ними. «Декамерон» Боккачо — це зібрання розмов та оповідок, що відбувалися на віллі неподалік Флоренції під час Чорної смерті. В серпні 1523 р. метр Нікола Версорі, адвокат у Паризькому парламенті, полишив своє помешкання; одначе в містечку Гранж-Бательєр, тоді ще за межами Парижа, куди він приїхав у сільський будинок до своїх вихованців, хвороба забере його дружину за три дні — виняток, який не заперечує цінності застосування застережливих заходів. Літа того 1523 р. чума знову вдарила в Парижі по вбогих людях. Як писав той самий Версорі у своїй «Книзі розуму», «смерть обернулась головно проти бідних, тож паризьких вантажників, поденників, котрих до цього лиха в Парижі було багато, залишилося мало... Що ж до кварталу Мале Поле, то весь він був очищений від бідних людей, яких там раніше жило велике число» [178]: «названа заразна недуга завжди накидається на бідних людей... Бог з милості своєї цим удовольняється... Багаті ж уживають застережливих заходів» [179]. Жан-Поль Сартр мав підстави писати: «Чума діє лише як посилювач класових взаємин: вона б'є по злидоті й береже багатих». У Савойї після закінчення пошесті багатії, перш ніж знову поселитися в своїх належно продезинфікованих будинках, поселяють туди на кілька тижнів біднячку-«випробувачку», яка, ризикуючи власним життям, має перевірити, чи усунена небезпека» [180].

Чума посилює також те, що ми назвали б утечею з посад: члени магістрату

міської управи, посадові особи, прелати забувають про свої обов'язки. У Франції парламенти тікають у повному складі — з Гренобля в 1467, 1589, 1596 рр.; з Бордо в 1471, 1585 рр.; з Безансона в 1519 р.; Ренна в 1563 та 1564 рр. І як цілком природне сприймається те, що 1580 р. кардинал д'Арманьяк полишає своє місто Авіньйон, вражене недугою, і їде до Бедаррида, а відтак — до Сорга, і повернеться він до Авіньйона тільки через десять місяців, коли будь-яка небезпека зникне. Один авіньйонський буржуа занотовує в своєму щоденнику: «Він може мовити протилежне сказаному в Євангелії — *Ego sum pastor et non cognovi oves meas* (Я пастир і не знаю овець своїх)» [181]. Тож не станемо звинувачувати заднім числом мера Бордо Монтеня, який під час пошесті 1585 р. не повернувся на свою посаду, або багатого авіньйонця італійського походження Франсуа Драгоне, який у своїх орендних угодах передбачав можливість того, що йому доведеться покинути місто й поселитися в своїх орендарів, що він і зробить 1588 р. під час нового спалаху чуми. «В разі зарази, не дай, Боже, вони (орендарі) зобов'язуються надати мені кімнату в будинку... і я зможу поставити своїх коней у стайні для приїзду та від'їзду, а вони зобов'язуються надати ліжко для мене» [182]. Коли в Лондоні 1664 р. спалахнула чума, двір покинув місто, подавшись до Оксфорда; найбільші багачі зі своїми родинами, служниками й нашвидкуруч зібраними пожитками квапилися зробити те саме. В столиці більше ніхто не робив позовів: «усі правники опинилися в селах», 10 000 будинків було полишено, двері й вікна деяких із них були забиті навхрест сосновими дошками, а приречені недугами будинки були позначені червоними хрестами [183]. Подумати лише, наскільки оповідь Данієля Дефо про цю останню лондонську чуму, викладена ретроспективно (1720 р.), відповідає звичайній схемі, що одноманітно повторювалася тисячі разів: ті самі вчинки (мерців «здебільшого жбурляють на повіз, як звичайнісінький гній») [184], ті самі застережні заходи, той самий розпач, та сама соціальна дискримінація [185].

Нині жодна хвороба, хоч би яких справжніх спустошень вона завдала, не спричиняє такого божевілля й таких колективних драм.

Так, відвідаємо Флоренцію в товаристві точного у своїх описах мемуариста, який вціліє від чуми 1637 р., правду кажучи, найбільшої в його житті пригоді. Читаючи його, знову бачиш в уяві забарикадовані будинки, перекриті для руху вулиці, по яких їздить лише служба для підвозу продуктів харчування або пройде якийсь священик, а найчастіше — безжальні вартові чи, як виняток, проїде карета когось привілейованого, кому дозволили на певний час покинути огорожу власного дому. Флоренція мертва: жодних справ, жодних релігійних служб, за винятком якоїсь випадкової меси, що її священик відправляє на перехресті й за якою ув'язнені в будинках люди крадькома спостерігають з вікон [186].

У «Милосердному капуцині» отця Моріса де Толона [187] перераховані у зв'язку з чумою в Генуї 1656 р. необхідні застережні заходи: не розмовляти з підозрілим городянином, стоячи так, щоб на тебе віяв вітер з його боку; палити ароматичні речовини для дезинфекції; прати або ще ліпше спалювати одяг та білизну підозрюваних у захворюванні; особливо — молитися і, нарешті, зміцнювати поліцію. Уявімо собі на тлі цих приписів Геную, багатюще місто, яке піддали таємному пограбуванню, бо його багаті палаци покинуті мешканцями. А гори мерців накопичуються на вулицях, і нема іншої ради позбутися цих трупів, як вантажити їх на човни, що їх виводять у відкрите море, аби там спалити. Можу зізнатися, що я, фахівець з XVI ст., давно вже дивувався й далі дивуюся з видовиська зачумлених міст наступного століття та їхніх страхітливих утрат. Не можна заперечувати, що ситуація погіршувалася від століття до століття. В Амстердамі чума володарює щороку з 1622 по 1628 р; підсумок — 35 000 померлих. У Парижі вона панує 1612, 1619, 1631, 1638, 1662 і востаннє — 1668 р. [188] Слід зауважити, що з 1612 р. в Парижі «силоміць забирали хворих з їхніх осель і звозили до шпиталю

Чума великої рогатої худоби 1745 р. Голландський естамп Й. Ерссена. (Роттердам, фонд «Атлас ван Столк».)

св. Людовіка та до лікарні для причинних у Сен-Марсельському передмісті [189]. В Лондоні чума спалахувала п'ять разів з 1593 по 1646—1665 рр., забравши, як зазначають очевидці, загалом 156 463 жертви.

Загальне поліпшення настає з XVIII ст. Одначе чума 1720 р. в Тулоні та Марселі буде вкрай вірулентною. За словами історика, загинуло понад половину марсельців [190]. Вулиці були переповнені «трупами, напівзогнилими та обгризеними собаками» [191].

Циклічна історія недуг

Недуги з'являються, по черзі то посилюються, то слабнуть, іноді зникають. Так було з проказою, яку починаючи з XIV та XV ст. перемогли на нашому континенті, може, драконівськими способами, вдаючись до ізоляції хворих (до речі, досить дивно, але нині прокажені, що перебувають на волі, ніколи не спричинюють зараження). Так само було з холерою, яка зникає в Європі у XIX ст.; з віспою, що, мабуть, кілька років тому погасла у світовому масштабі; з сухотами та сифілісом, блокованими на наших очах дивом антибіотиків; проте ще неможливо передбачити майбутнє, бо, як твердять, сьогодні сифіліс знову дає про себе знати з безперечною вірулентністю. І так само справа стоїть із чумою, яка після тривалої ремісії XIII—XIV ст. раптом різко спалахнула з Чорною моровицею, започаткувавши новий чумний цикл, який піде на спад тільки у XVIII ст. [192].

А насправді ж чи не відбувалося почережне загострення та пом'якшення через те, що людство тривалий час жило ізольовано, ніби поділене між різними планетами? І чи обмін хороботворними носіями інфекцій між такими «планетами» не призвів до катастрофічних несподіванок такою мірою, якою кожна з груп людства

володіла специфічною для неї опірністю (або чутливістю) щодо цих патогенних агентів? Саме це переконливо доводить недавня книга Вільяма Мак-Ніла [193]. Відтоді, як людина позбулася своєї звичної тваринної сутності, з того моменту, як вона стала панувати над рештою живих істот, вона виявляє стосовно них *макропаразитизм* хижака. Та водночас людина, на яку безупинно нападають дрібні мікроорганізми — мікроби, бацили та віруси, сама виявляється жертвою *мікропаразитизму*. Чи, власне, ця гігантська боротьба не створює історії людей? Вона триває через посередництво живих зв'язків: патогенний елемент, який може за певних умов проіснувати сам по собі, звичайно передається від одного живого організму до іншого. Людина, яка є, хоч і не єдиною, мішенню для цього безперервного бомбардування, пристосовується, виробляє антитіла, домагається стерпної рівноваги з чужинцями, які проникають у неї. Але це рятівне пристосування вимагає великого часу. Тільки-но збудник хвороби виходить зі своєї «біологічної ніші» й досягає людського гурту, що доти не хворів, а отже, був беззахисний, як відбувається вибух, спалахують катастрофічно великі пошесті. Мак-Ніл вважає, і він, може, має рацію, що пандемія 1346 р., Чорна моровиця, яка вразила цілу або майже цілу Європу, була наслідком монгольської експансії, що призвела до пожвавлення Шовкового шляху й полегшила рух патогенним елементам через Азійський континент. І таким самим чином, коли наприкінці XV ст. європейці створили єдину мережу міжнародних торговельних обмінів, доколумбова Америка зазнала вбивчого впливу невідомих їй недуг, завезених з Європи. А натомість Європу вразив сифіліс, що певним чином трансформувався; він навіть за рекордно короткий час дістався до Китаю: він проник туди в перші роки XVI ст.; тоді як кукурудза та батат, теж американського походження, з'являться там в останні роки того самого століття [194]. В ближчий до нас час, 1832 р., така сама біологічна драма спостерігається з появою в Європі холери, що прийшла сюди з Індії.

Але ці піднесення та спади хвороб залежать не лише від людини, її більшої чи меншої вразливості, більшого чи меншого набутого імунітету. Історики медицини без вагань запевняють — і я гадаю, що вони цілком мають слушність,— що кожен збудник захворювання має власну історію, паралельну історії його жертв, і що еволюція недуг багато в чому залежить від зміни, подеколи від мутацій самих збудників. Звідси й чергування складних рухів то в один бік, то в інший, і несподіванки — то вибухи пошестей, то тривалі періоди сонливості або навіть остаточного згасання. З таких мікробних або вірусних мутацій можна вирізнити добре відомий нині випадок із збудниками грипу.

Слово «грип» у значенні недуги, яка захоплює, затискає в кулак, виникло, либонь, не раніше весни 1743 р. [195]. Але грип розпізнають або вважають, що розпізнають у недугах, які з'явилися в Європі з XII ст. Він виявиться однією з тих хвороб, які, бувши раніше невідомими в Америці, винищать індіанців. Коли 1588 р. грип звалив з ніг (але не скосив) усе населення Венеції — аж до того, що спорожніла Велика Рада, чого ніколи не траплялося під час чуми,— його хвиля на цьому не зупинилася, вона дійшла згодом до Мілана, до Франції, Каталонії, а відтак і до Америки [196]. Грип уже тоді був тією летючою, готовою перетворитися на всесвітню, пошестю, якою він є нині. 10 січня 1768 р. Вольтер писав: «Обходячи довкола світу, грип пройшов через наш Сибір (тобто через Ферне, біля Женеви, де він мешкав) і заволодів моєю старою й хирлявою постаттю». Але ж які різні симптоми пов'язуються з цією назвою «грип»! Якщо вести мову лише про великі пошесті, то грип-*іспанка* 1918 р., куди смертельніший, ніж перша світова війна, не схожий на так званий *азійський* грип 1957. Справді ж, є кілька різних штамів вірусу, і якщо вакцини сьогодні ненадійні, то це тому, що нестійкий вірус грипу зазнає постійної і швидкої мутації. Вакцини майже завжди спізнюються порівняно з інфекцією. Дійшло до того, що

окремі лабораторії зробили спробу, аби її визначити, примусити в лабораторних умовах видозмінитися in vitro * вірус грипу, що лютує в цей момент, і об'єднати в єдиній вакцині тих мутантів, у яких є шанси відповідати майбутнім формам грипу! Грипозний вірус, безперечно, особливо нестабільний, та хіба не можна уявити собі, що якась кількість збудників недуг також з часом зміниться? Таким чином можна було б, мабуть, пояснити перевтілення сухот, то непомітних, то вірулентних. Або згасання бенгальської форми холери, яку нині, очевидно, ось-ось змінить холера, що прийшла із Сулавесі. Або появу нових і порівняно недовговічних захворювань на взірець англійської *просяної лихоманки* XVI ст.

Біологічний Старий порядок тривалого часу: 1400—1800 рр.

Отже, в житті людей триває нескінченна боротьба принаймні на два фронти: проти вбогості й браку харчування — це «меркантизм» людини — та проти підступної і багатоликої недуги, що чатує на неї. І в обох цих планах людина епохи Старого порядку постійно перебуває в нестійкому становищі. Хоч би де жила людина, до XIX ст. вона могла розраховувати лише на короткий відрізок життя, плюс кілька років додаткового для багатих. «Незважаючи на недуги, що їх викликають у них надмірне харчування, брак фізичної активності й свій гандж, — писав один англійський мандрівник 1793 р., маючи на увазі Європу,— вони живуть на десять років довше, ніж люди нижчого класу, бо останніх передчасно виснажують праця й утома, а їхня убогість не дозволяє їм придбати те, що необхідне для підтримання свого існування» [197].

Ця окрема демографія багатих, що є досить жалюгідним досягненням, розчиняється на рівні середніх показників. У XVII ст. в Бовезі від 25 до 33% новонароджених помирало у віці до одного року й тільки 50% доживали до 20 років [198]. Життя коротке й ненадійне — в далекі роки минулого про це промовляють тисячі деталей. «Ніхто не здивується, бачачи, як 1356 р. юний дофін Карл (майбутній Карл V) править Францією в 17 років і помирає 1380 р. у віці 42 років, маючи репутацію мудрого старця» [199]. Конетабль Анн де Монморансі, який помер на коні в битві під Сен-Дені 1567 р. у віці 74 роки, є винятком; 55-річний Карл П'ятий, коли він зрікається свого престолу в Генті 1556 р., уже дуже літня людина. Його син Філіпп II, що помер 1598 р. у віці 71 року, протягом 20 літ, як тільки його слабке здоров'я викликало якусь тривогу, змушував велику надію в серцях своїх сучасників змагатися з найстрашнішими побоюваннями. Нарешті, жодна королівська родина не залишилася незачепленою жахливою смертністю тієї епохи. «Новий опис міста Парижа» 1722 р. перераховує імена принців та принцес, похованих з 1662 р. в монастирі Валь-де-Грас, що його заснувала Анна Австрійська; це здебільшого діти віком кількох днів, кількох місяців, кількох років [200].

Можна собі уявити, наскільки суворіша була доля бідних. 1754 р. один «англійський» автор зауважив: «Французькі селяни не те що заможні — вони не мають навіть найнеобхіднішого. Це той рід людей, який починає хиріти до сорокарічного віку через відсутність можливості відновлювати свої сили відповідно до їхніх витрат. Почуття людяності болить, коли порівнюєш їх з іншими людьми, особливо ж — із нашими англійськими селянами. Вже сам зовнішній вигляд французьких хліборобів промовляє про їхнє виснаження» [201].

А що тоді говорити про європейців, які живуть за межами свого континенту; їм бридко «коритися звичаям країн, де вони — чужинці, і вони затято дотри-

---

* Буквально — «в склі» (*латин.*). По-науковому — «в культурі». (*Приміт. перекладача*).

Вуличні сцени в Гоа кінця XVI ст. Національна бібліотека, Кабінет естампів. (Фото Жиродона.)

муються там своїх фантазій та пристрастей... це призводить до того, що часто-густо вони знаходять там свою могилу» [202]. Це міркування іспанця Кореаля з приводу умов життя в Портобельйо повторює думку француза Шардена або німця Нібура. Останній, говорячи про високу смертність англійців у Індії, кладе її на карб їхнім помилкам, надмірному вживанню м'яса та «міцних португальських вин», що їх ті п'ють у найгарячіші години дня, виготовленому для Європи одягу, який надто обтягує їх; цей одяг він протиставляє «широкому й вільному тубільному вбранню» [203]. А що Бомбей — «кладовище англійців», то в цьому винен неабияким чином і клімат міста: він такий убивчий, що це відзначає й одне прислів'я: «Два мусини в Бомбеї — ось і все життя людини» [204]. В Гоа, місті втіх, де розкошують португальці, в Батавії — іншому місті насолод для європейця, страхітлива смертність виявляється зворотним боком цього галантного й марнотратного існування [205]. Суворі умови колоніальної Америки анітрохи не були кращими. Ведучи мову про отця Джорджа Вашингтона, Огастина, який помер у 49 років, історик додає: «Але помер він надто рано. Щоб домогтися успіху у Віргінії, йому треба було пережити своїх суперників, своїх сусідів і своїх жінок» [206].

Те саме правило діяло й для неєвропейців. Наприкінці XVIII ст. один мандрівник зауважив з приводу сіамців: «Хоч серед сіамців панує помірність... не видно, щоб вони жили довше», ніж живуть у Європі [207]. 1766 р. якийсь француз пише про турків так: «Хоча лікарі та хірурги турків і не мали тих знань, якими збагатилися за століття (наші) медичні й хірургічні факультети, за їхніми власними твердженнями, турки старіють, як і ми, коли їм удається уникнути страшного лиха чуми, яка щороку спустошує цю імперію» [208]. Осман-ага, турецький тлумач (він вивчив німецьку мову за час свого тривалого перебування в полоні — у

1688—1699 рр.), який жваво, а подеколи в стилі шахрайського роману розповідав нам про своє життя в християнському світі, був одружений двічі: від його першого шлюбу народилися три дочки та п'ять синів, а вижили тільки двоє; від другого — троє дітей, а вижили двоє [209].

Така сукупність фактів, що утворюють той біологічний Старий порядок, про який ми вели мову: загалом це рівні права життя й смерті, дуже висока дитяча смертність, голод за голодом, постійне недоїдання, страшні пошесті. Натиск цього порядку ледь пом'якшується під час піднесення у XVIII ст., зрозуміла річ, по-різному, залежно від місця. Тільки певна частина Європи, навіть не вся Західна Європа, починає від нього звільнятися.

Весь цей процес проходить повільно. Ми, історики, говорячи про нього, ризикуємо подати його надміру пришвидшеним. Усе XVIII ст. ще позначене різкими збільшеннями смертності. Так було в тій самій Франції, про що ми вже вели мову; таке збільшення видно й за середніми за десятиріччя цифрами для Бремена — з 1709 по 1759 р. смертність постійно була вищою за народжуваність. У Кенігсберзі, в Пруссії, число смертей з 1782 р. складало в середньому 32,8%, але не досягало 46,5 у 1772 р., 45 — у 1775 р. і 46% у 1776 р. [210]. Згадайте про жалобу, що раз по раз повторювалася в родині Йоганна Себастьяна Баха... І. П. Зюсмільх, творець соціальної статистики, знову пише про це 1756 р.: «В Німеччині... селянин і бідняк помирають, жодного разу в житті не скориставшись будь-якими ліками. Ніхто й не думає про лікаря — почасти тому, що він надто далеко, а почасти ж... тому, що він надто дорогий...» [211]. Така сама картина спостерігається в ті часи й у Бургундії: «Хірурги живуть у місті й не виїздять звідти задарма». В Кассе-ле-Вітто відсутня лікарня, а ліки коштують близько 40 ліврів, і «сердешні жителі воліють нині радше загинути, ніж запрошувати на допомогу хірургів» [212].

До того ж смертність серед жінок набагато вища через часті пологи. Проте, хоча хлопчиків народжується більше, ніж дівчаток (ще й нині співвідношення становить 102 до 100), з усіх цифр, які ми маємо з XVI ст., випливає, що жінок більше, ніж чоловіків, у містах і навіть у селах (за деякими винятками, до яких належали колись Венеція, а згодом — Санкт-Петербург). Села Кастилії, де в 1575 і 1576 рр. провадилися обстеження, нараховували підвищений відсоток удів [213].

Якби довелося узагальнювати найголовніші риси цього Старого порядку, то було б важливо, безперечно, наголосити на його здатності до компенсації впродовж короткочасних циклів, таких самих потужних, хоч і не таких уже й швидких, як ті несподівані удари, яких зазнавали живі. В тривалому плані компенсація відбувається непомітно, але в кінцевому підсумку їй належить останнє слово. Відплив ніколи не забирає того, що приніс попередній приплив. Це тривале піднесення, важке й дивовижне, є тріумфом кількості, від якої так багато залежало.

ЧИСЛЕННІ ПРОТИ СЛАБКИХ ЧИСЛОМ

Кількість поділяє світ, організовує його, надає кожному масиву людей, що живуть на землі, його питомої ваги, з самого початку, або ж майже з самого початку, визначає його рівень культури і дійовість, ритм біологічного (й навіть економічного) зростання й навіть долю його захворювань та опору їм: густе населення Китаю, Індії, Європи — це величезні резервуари недуг, що діють або дрімають і завжди ладні поширитися.

Але кількість тисне й на взаємини живих мас між собою, на ті стосунки, які характеризують не лише світову історію людей — обміни, торгівлю, а й нескінченну історію їхніх війн. Чи можна не звертати на це уваги в книзі, присвяченій матеріальному життю? Війна — це багатогранна діяльність, вона присутня завжди, навіть на «нульовому» рівні історії. Отже, кількість заздалегідь накреслює обриси історії, її силові лінії, повторення, її очевидну типологію. В боротьбі, як і в щоденному житті, шанси зовсім не в усіх рівні. Кількість майже безпомилково поділяє гурти людей на панів і підданих, на пролетарів і привілейованих у розумінні їхніх нормальних можливостей і шансів на успіх у цей момент.

Безперечно, в цій ділянці, як і в інших, значення має не лише кількість. На війні, як і в мирний час, дуже висока вага техніки. Однак техніка, хоч вона й не дає переваг *усім* численним гуртам населення однаковою мірою, все ж таки є породженням кількості. Людині XX ст. ці твердження видаються очевидними. Для неї кількість — це цивілізація, це могутність, це майбутнє. Та чи можна було так сказати вчора? На думку спадає безліч прикладів, що одразу ж примушують твердити протилежне. Хоч би яким парадоксальним це виглядало — а саме так сприймав справу Фюстель де Куланж [214], коли він розглядав долі Риму та Німеччини напередодні вторгнення варварів,— інколи виграє грубіший і менш чисельний, або ж так *здається, що він виграє*, як це покаже Ганс Дельбрюк [215], який нарахував сміховинно малу кількість варварів, що перемогли Рим.

Проти варварів

Коли цивілізації програють чи так здається, що програють, переможець завжди видається за «варвара». Так ведеться говорити. Для грека варвар — це кожен негрек; для китайця — кожен некитаєць; а ще зовсім недавно основним виправданням європейської колонізації було те, що вона несе «цивілізацію» варварам і первісним народам. Звісно ж, саме цивілізовані народи створили варварові репутацію, яку він заслужив хіба що наполовину. Але не слід кидатися в іншу крайність і буквально сприймати хвалебні промови (турецького) історика Рашида Сафета Атабінена про Аттилу [216]. Але що напевне варто переглянути, так це міф про силу варварів. Щоразу, коли варвар отримує перемогу, це трапляється тому, що він більш ніж наполовину цивілізувався. Він завжди довго перебував у передпокої і, перш ніж проникнути до світлиці, десять разів стукав у двері. Якщо він і не засвоїв досконало цивілізації сусіди, то принаймні серйозно потерся біля неї.

Саме це доводить класичний приклад германців у їхніх стосунках з Римською імперією в V ст., про те саме свідчить і історія арабів, тюрків, монголів, маньчжурів, татар, її одноманітні повтори. Тюрки й туркмени були здебільшого перевізниками, караванниками на шляхах з Центральної Азії до Каспію та Ірану. Вони часто відвідували сусідні цивілізовані краї і нерідко давали їм себе проковтнути цілком. Монголи Чінгісхана та Хубілая, тільки-но відійшовши від свого шаманізму (а то й зберігши йому вірність), не справляють враження грубих варварів. І ось небавом їх приваблює на сході китайська цивілізація, а на заході — марево ісламу; кочовики відчувають роздвоєність і поривають зі своєю

Монгольські вершники на полюванні (XV ст.). Музей Топкапи, Стамбул. (Фото Ролана Мішо-Рафо.)

колишньою долею. Маньчжури, які 1644 р. завоюють Пекін, а відтак і решту Китаю,— народ змішаного складу. Серед них численні монгольські елементи, але й китайські селяни вже дуже часто проникали до Маньчжурії, за Велику Китайську стіну. Маньчжури — це, якщо хочете, варвари, але вже заздалегідь китаєзовані, їх підштовхують до завоювань економічні та соціальні бунти у величезному Китаї; ці бунти мовби здійснюють керівництво завойовниками на відстані.

А головне — варвар тріумфує лише якийсь короткий час. Дуже швидко його ковтає підкорена ним цивілізація. Германці «варваризували» імперію, а відтак самі розчинилися в країнах винарства [217]; тюрки з XII ст. перетворилися на прапороносців ісламу; монголи, а потім маньчжури зникли в масі китайців. Двері завойованого будинку зачиняються за варварами.

Поступове зникнення «чистих» кочовиків до XVII ст.

Треба ще зауважити, що «варвари», які й справді небезпечні для цивілізації, майже всі належать до одного різновиду людей: до кочовиків пустель та степів, що лежать у центрі Старого Світу; і *тільки* Старий Світ знав цю виняткову категорію в складі людства. Низка посушливих і знедолених країв, що протяглися від Атлантики до узбережних морів Тихого океану, утворює нескінченної довжини запальний шнур. За найменшої іскри він спалахує й згоряє по всій своїй довжині. Коли в цих володарів коней та верблюдів, що так само суворі в ставленні до самих себе, як і до інших, починаються зіткнення, настає посуха або демографічне піднесення, це спонукає кочовиків полишати свої пасовиська й вторгатися до сусідів. З роками наслідки цього руху ширяться за тисячі кілометрів.

В епоху, яка ніби уособлює собою повільність, ці люди становлять собою саму швидкість, саму несподіваність. На кордонах Польщі будь-яка тривога, яку ще в XVII ст. постійно викликає найменша загроза з боку татарської кінноти, майже негайно зумовлює скликання масового ополчення. І тут кваптяться озброїти фортеці, наповнити склади, забезпечити зарядами гармати (якщо ще є час), зібрати вершників, установити загородження між фортецями. Коли, як це траплялося багато разів, вторгнення кочовиків удається — скажімо, через гори й численні порожні простори Трансильванії,— воно обертається для сіл і міст таким лихом, з яким не порівняти навіть навали турків. Останні принаймні мають звичку відкликати свої війська напередодні зими, після свята святого Георгія. Татари ж залишаються на місці, зимують тут зі своїми родинами й розоряють країну дотла [218].

Але ж ці картини, жах яких передають нам тогочасні західні газети,— ніщо порівняно з великими завоюваннями кочовиків, що підкорювали Китай або Індію. Європа мала перевагу, вона уникла цих завоювань, незважаючи на окремі епізоди (гуннів, аварів, угорців, монголів), що збереглися в пам'яті. Її прикрили собою народи Сходу: їхні нещастя вберегли її спокій.

Сила кочовиків полягала і в недбальстві, у відносній слабкості людей, які утримували позиції на підступах до цивілізованих країв. Так, Північний Китай, рідко заселений до XVIII ст.,— це порожній простір, куди будь-хто може проникнути. В Індії мусульмани дуже рано, з X ст., заволоділи Панджабом, і відтоді ворота країни на шляхах до Ірану та Хайберського проходу так і не зачинялися. В Східній та Південно-Східній Європі надійність загороджень у різні століття була різною. Саме посеред такого недбальства, таких слабкостей і такої інколи неефективної пильності й пересувається кочовий світ: фізичні закони штовхають кочовиків коли на Захід, коли на Схід, залежно від того, де їхнє вибухове існування зустрічає менший опір, то до Європи, то в бік країн ісламу, Індії або Китаю. Класична праця Едуарда Фютера [219] відзначає 1494 р. існування зони циклону, величезний приплив повітря до Індії, роздрібленої між володарями та міськими республіками: всю Європу манить до себе цей край низького тиску, що породжує бурі. Так само ураганний вітер підхоплює степові народи, наполегливо штовхаючи їх на Схід або на Захід по шляхах найменшого опору.

Так, мінський Китай 1368 р. прогнав монголів і спалив їхній головний центр — Каракорум у пустелі Гобі [220]. Але за цією перемогою потягся тривалий період інерції, яка зумовила повернення кочовиків на схід. Порожній простір, що утворився в підсумку просування їхніх перших хвиль, виявив тенденцію приманювати до себе нових кочовиків, які просувалися все далі й далі з заходу, з проміжком рік, два, десять, двадцять років. Ногаї переправилися через Волгу в східному напрямі близько 1400 р., і це стало початком повільної зміни напряму руху народів Європи. Народи, які понад два століття кочували на захід, до тендітної Євро-

Караван вирушає в пустелю. Ілюстрація до «Макамам» ал-Харірі. Національна бібліотека, ms. ar. 5847, f° 31. (Фото Національної бібліотеки.)

пи, відтоді стали протягом двох-трьох століть рухатися на схід, куди їх манила слабкість далекого Китаю. Наша карта узагальнює картину цього перевороту: вирішальними його епізодами стануть приголомшливе завоювання Північної Індії Бабуром 1526 р. та взяття Пекіна маньчжурами 1644 р. Ураган іще раз налетів на Індію й Китай.

У результаті Європа на заході зітхнула з полегкістю. Якщо росіяни взяли 1551 р. і 1566 рр. Казань та Астрахань, то сталося це не тільки завдяки пороху й пищалям. Послабився натиск кочовиків на півдні Росії, і це полегшило просування росіян у чорноземні краї Поволжя, Дону та Дністра. При цьому давня Московія втрачала своїх селян, які тікали з-під тяжкої влади панів. А на ці полишені землі приходили селяни з Прибалтики та Польщі, порожні ж простори, що утворювалися після них, свого часу заповнювали вихідці з Бранденбурга та Шотландії. Загалом це своєрідна естафета; саме такою бачать цю мовчазну історію, це переселення від Німеччини до Китаю з його підводними течіями, ніби прихованими під оболонкою історичного процесу, два чудових історики — Александр і Еуген Кулішери.

Пізнє завоювання Китаю маньчжурами завершиться до 1680-х років установленням нового порядку. Північний Китай, що міцно тримається й борониться, починає заселюватися знову під прикриттям рятівного просування до Маньчжурії, звідки прийшли переможці, а відтак до Монголії, Туркестану, Тибету. Росіяни, які безперешкодно захопили Сибір, наштовхнуться на опір китайців уздовж Амуру й будуть змушені укласти 7 вересня 1689 р. Нерчинську угоду. Відтоді китайці просунулися від Великого муру аж до країв, що лежать у сусідстві з Каспійським морем. Але навіть ще до цих успіхів багатоликий світ пастухів

рушив у зворотний бік на захід, пройшовши в протилежному напрямі вузьку Джунгарську браму, класичну «шийку» всіх міграцій між Монголією та Туркестаном. Але цього разу далі його потік не зустріне розчиненої брами. На заході він наштовхнувся на нову Росію — Росію Петра I,на фортеці, укріплення й міста Сибіру та Нижнього Поволжя. Вся російська література наступного століття переповнена оповідями про ці постійні сутички.

Фактично на цьому й завершується велика доля кочовиків. Порох і гармати переважили швидкість, ще до кінця XVIII ст. цивілізації перемогли в Пекіні, як і в Москві, в Делі, як і в Тегерані (після гострої тривоги, викликаної тут поганськими завоюваннями). Кочовики, приречені залишатися в себе вдома, постануть такими, якими вони є насправді: вбогими гуртами людських істот, яких поставили на місце і які змирилися з цим. Загалом ідеться про винятковий випадок — випадок тривалого паразитизму, який, одначе, безповоротно минув. Випадок майже абсурдний, незважаючи на його величезний резонанс.

Завоювання просторів

Утім, уже так склалося, що цивілізації завжди виграють гру. Вони беруть гору над «культурами», над первісними народами, вони заволодівають і порожнім простором. У цьому, останньому випадку, найвигіднішому для них, цивілізаціям випадає будувати все, але саме в цьому й полягає великий шанс для європейців на трьох чвертях простору Америки, росіян у Сибіру, англійців у Австралії та Новій Зеландії. Яким великим був би шанс для білих, якби в Південній Африці до бурів та англійців не з'явилися негри!

У Бразилії з появою португальця первісний індіанець зникає: він поступається місцем новому поселенцеві. Паулістські експедиції-*бандейри* просуваються майже в порожнечі: менш ніж за століття шукачі пригод, що вирушили з Сан-Паулу в гонитві за рабами, самоцвітами та золотом, подолають половину Південноамериканського континенту — від Ріо-де-ла-Плати до Амазонки та Анд,— не освоївши її. Їм не виявляли опору доти, поки єзуїти створили свої індіанські резервації, що їх *паулісти* не церемонячись грабуватимуть.

Такий самий процес відбувається й під час просування французів або англійців у Північній Америці чи іспанців на пустельній півночі Мексики, де ці останні опинилися віч-на-віч із нечисленними й грубими індіанцями-чичимеками. На них іще в XVII ст. ведеться систематичне полювання; щороку починаючи з листопада їх цькують, «як диких звірів». В Аргентині й особливо в Чилі справи складаються не так просто, бо тут індіанець принаймні запозичив у завойовника коня, й араукани аж до початку XX ст. уперто чинитимуть опір колоністам [221]. Правду кажучи, йдеться радше про підкорення простору, а не людей (тих просто знищують). І тому слід було передусім подолати простір. У XVI ст. повільні повози аргентинської помпи, запряжені парою волів; каравани мулів у Іспанській Америці; нарешті, в XIX ст. фургони переселенців на Захід у США, фургони, які стануть знаменитими після вестернів,— такими були знаряддя цього мовчазного завоювання, що регулярно закінчувалося формуванням фронту колонізації, зони піонерів, звідки все знову вирушало з ще більшою силою. На цих околицях життя колоніста починається з нуля: людей тут занадто мало, щоб над ними могло запанувати суспільне життя, тут кожен сам собі господар. Анархія, що так вабить людей, панує якийсь час, а потім установлюється порядок. Але на той момент кордон просунувся вже трохи далі в глибину континенту, принісши з собою той самий дух анархії та тимчасовості. Це *пересувний кордон,* у наявності якого романтична концепція Ф. Дж. Тернера ще вчора, 1921 р., вбачала саму генезу Америки та її найсвоєрідніших відмітних рис [222].

Завоювання порожніх або майже порожніх просторів, легкість такого завоювання властиві й просуванню росіян у XVI ст., коли торговці сіллю, мисливці на хутро й козаки вчвал верхи на своїх конях підкорили Сибір. Окремі спалахи опору одразу ж були погашені. Виростали міста, фортеці, заїзди, мости, поштові станції з возами, саньми, кіньми (1587 р.— Тобольськ, 1648 р.— Охотськ, 1652 р.— Іркутськ неподалік від озера Байкал). Так, для військового лікаря російського війська, швейцарця з походження, Сибір 1776 р.— це етапи, виснажливі дні поїздок верхи, коли дуже важливо до кінця дня дістатися до необхідного нічного пристановища — острогу або міста [223]. Взимку купець із санним обозом, який не дістався до такого місця, ризикує бути назавжди похованим під снігом разом зі своїми людьми, тваринами й крамом. Повільно складається мережа доріг та міст. Російські землепрохідці дісталися 1643 р. до басейну Амуру, 1696 р. вони обстежили величезний півострів Камчатку, а наступного століття досягли Аляски, де їхні колоністи оселилися 1799 р. Це було швидке, хоч і тендітне,— але тому воно тим більше гідне захвату,— мирне завоювання. Берінг, який зробив Охотськ базою своїх дослідницьких плавань, 1726 р. знайшов у цьому укріпленні тільки кілька російських родин. А Джон Белл, який 1719 р. подорожував по Сибіру, рухаючись по головній дорозі, «протягом шести днів не бачив ні будинків, ні жителів» [224].

Коли культури чинять опір

Усе ускладнюється, і розмова набирає зовсім іншого напряму, коли просування колоністів відбувається не в порожнечі. Незважаючи на запеклі заперечення компаративістів, не можна плутати горезвісну «германську колонізацію» в країнах Східної Європи — *Ostsiedlung* — та подвиг просування американського «кордону». З XII по XIII і навіть XIV ст. колоністи з Германії в широкому розумінні (вони часто були з Лотарингії або з Нідерландів) поселялися на схід від Ельби завдяки політичному та соціальному заохоченню, а також насильницьким шляхом. Пришельці зводили села посеред широчезних лісових прорубів, ставили будинки вздовж доріг. Вони, либонь, принесли (з собою) важкий плуг із залізним лемешем, створили міста й запровадили в них, як і в слов'янських містах, німецьке право — магдебурзьке, якщо йшлося про внутрішньо-континентальні райони, любекське — в приморських краях. Ми маємо тут справу з рухом величезного масштабу. Але ця колонізація відбувається на землях, уже зайнятих слов'янським населенням з більш-менш міцною організацією, яка покликана протистояти пришельцям і, якщо буде така потреба, проковтнути їх. Біда Германії полягала в тому, що вона склалася пізно й своє просування на схід почала вже після того, як там поселилися слов'янські народи, що були прив'язані до землі і, як доводять дані розкопок, спиралися на свої міста куди міцніше, ніж це було заведено вважати в недалекому минулому [225].

І це саме треба буде повторити з приводу російських завоювань, тепер уже не в бік майже незаселеного Сибіру, а до південних рік [226] — Волги, Дону, Дністра,— в тому самому XVI ст., завоювань, також позначених великою свободою селянської колонізації. Степи між Волгою та Чорним морем не були густо заселені, вони правили за зону пересування кочових народів — ногайців та кримських татар. Ці кіннотники, що нагонили страх, були ніби авангардом ісламу та великої Турецької імперії, яка їх підтримувала й при нагоді штовхала вперед. Туреччина навіть допомагала їм у боротьбі з росіянами, надаючи вогнепальну зброю, якої не мали захисники Казанського та Астраханського ханств [227]. Тож нехтувати цими супротивниками московітянам не доводилося. Під час своїх наскоків татари доходили до самої Трансильванії, Угорщини, Польщі, вдиралися

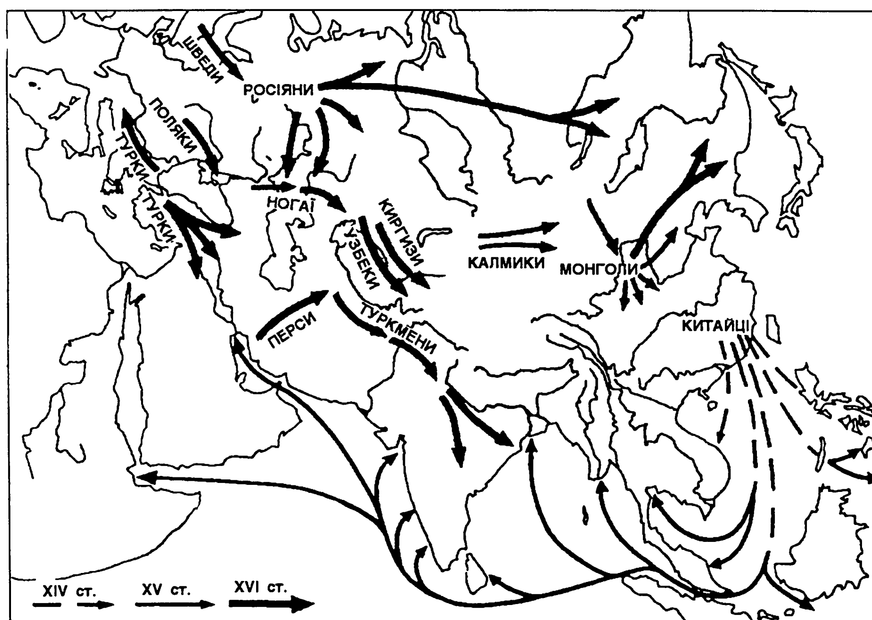

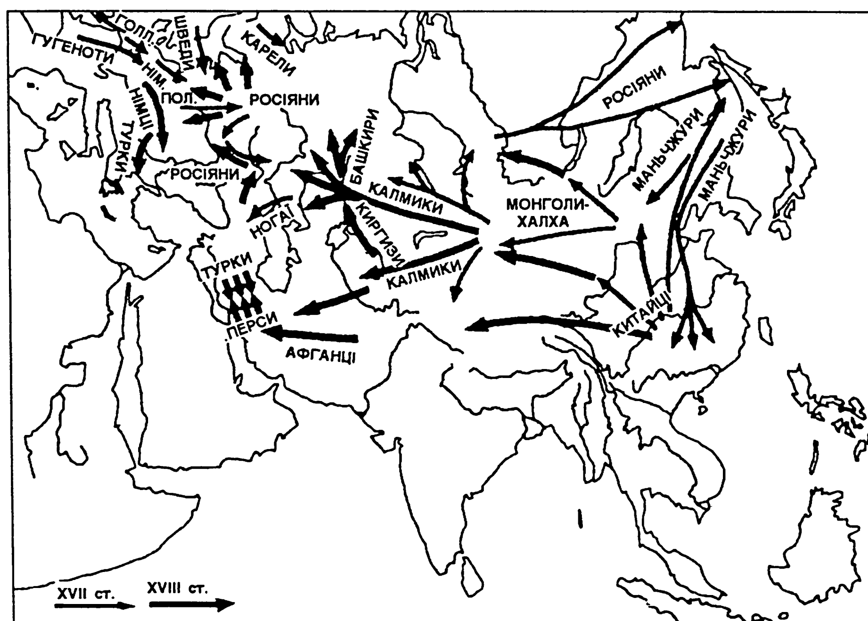

Міграції в Євразії (XIV—XVIII ст.). Суперечність між двома картами очевидна: на першій міграція по суходолу відбувається із заходу на схід. Зверніть увагу на першій картині на морську експансію китайців, таку значну на початку XV ст., і на збіг сухопутних міграцій, спрямованих у бік Індії та Китаю. На другій карті слід відзначити вмиротворення країни маньчжурами в XVIII ст. (взяття Пекіна в 1644 р.), що викликало широку експансію Китаю на континенті й зупинення просування росіян. Кочовиків відкинуто на захід і в Європейську Росію. (За даними А. та Е. Кулішерів.)

на Україну та в Московію, яких вони жорстоко розоряли. Під час одного із своїх наскоків, 1572 р., татари захопили Москву. (Москва була спалена татарами 1571 р.— *Ред.*) Слов'янських бранців регулярно продаватимуть на невільницьких ринках Стамбула. Відомо також, що 1696 р. Петро I зазнав поразки у спробі пробити «вікно» до Чорного моря й що зуміла зробити це лише через сто років Катерина II. Проте це не означало, що татар було відкинуто: вони залишаться на місці.

А втім, російська селянська колонізація була б неможлива без фортець, без допомоги козаків, що тікали від закону. Як кінні воїни, вони здатні були чинити опір винятково рухливому супротивникові. Маючи човни, вони підіймалися й спускалися ріками, перетягували човни волоком з одного плеса на інше; так, близько 1690 р. козаки в кількості 800 чоловік перетягли свої човни з Дону на Волгу, переслідуючи калмиків. А як мореплавці, вони на своїх «чайках» з вітрилами з кінця XVI ст. займаються морським розбійництвом на Чорному морі [228]. Тож у цих краях сучасна Російська імперія розбудовувалася не на порожньому місці, так само, як не без певних зусиль та не без несподіванок доведеться їй просуватися в XIX ст. на Кавказ і в Туркестан, знову виступаючи проти ісламу.

Наші пояснення можна було б підкріпити й іншими прикладами. Так було, наприклад, під час запізнілої та ефемерної колонізації Чорної Африки європейськими державами в XIX ст. або під час завоювання іспанцями Мексики й Перу; ці слабкі цивілізації, а власне — культури, впали під натиском усього якихось кількох чоловік. Але нині ці країни знову стають індіанськими або африканськими.

Культура — це цивілізація, яка ще не досягла своєї зрілості, свого соціального оптимуму й не забезпечила свого зростання. А тим часом — і процес цей може затягтися — сусідні цивілізації експлуатують її тисячею способів; і це природно, хоч і зовсім несправедливо. Хай читач згадає знайому нам з XVI ст. торгівлю на узбережжі Гвінейської затоки. Вона є типовим прикладом такої економічної експлуатації, яких повно в історії. На узбережжі Індійського океану кафри Мозамбіку твердять, що коли мавпи «не розмовляють, то це тому, що вони бояться, аби їх не примусили працювати» [229]. А самі ці люди мали нещастя розмовляти, купувати бавовняні тканини, продавати золотий пісок... Дії сильних завжди дуже прості, завжди одні й ті самі. Нічим не відрізнялася з цього погляду поведінка финикійців та греків у їхніх факторіях та колоніях. Так само поводилися арабські купці на Занзибарському березі, починаючи з XI ст., венеціанці й генуезці в Кафі або Тані в XIII ст. або ж китайці в Індонезії, для яких ця країна була ринком золотого піску, прянощів, перцю, невільників, цінного дерева й ластівчиних гнізд ще до XIII ст. На хронологічному «просторі» цієї книги хмари китайських перевізників, купців, лихварів і перекупників експлуатують «колоніальні» ринки. І я б сказав, що саме через широкий розмах і легкість цієї експлуатації Китай залишився, незважаючи на свій інтелектуальний потенціал і свої відкриття (наприклад, паперові гроші), таким мало винахідливим, таким мало сучасним з погляду розвитку капіталізму. Йому багато чого діставалося надто легко...

Від ринку до колонії лише один крок; достатньо тільки, аби експлуатований почав хитрувати чи протестувати: завоювання не забариться. Та все ж таки доведено, що культури, напівцивілізації (це слово підходить навіть для кримських татар) зовсім не супротивники, які не заслуговують на увагу. Їх витісняють, а вони з'являються знову, наполегливо прагнучи вижити. Відібрати в них майбутнє назавжди неможливо.

Цивілізації проти цивілізацій

Коли ж цивілізації стикаються одна з одною, відбуваються драми, і сучасний світ ще не позбувся їх. Так, якась одна цивілізація може переважити іншу: саме це обернулося трагедією для Індії після перемоги англійців під Плессі 1757 р., що стала початком нової ери для Англії і для цілого світу. Річ не в тому, що Плессі, або точніше Палассі, біля сучасної Калькутти, було перемогою, в чомусь винятковою. Скажемо без хвастощів, що французи Дюплекс або Бюссі зробили б те саме анітрохи не гірше. Та Плессі мало величезні наслідки, і саме з цього й пізнаються великі події: в них буває продовження. Достоту так само абсурдна опійна війна 1840—1842 рр. започаткувала століття «нерівності» для Китаю, який опинився в колоніальній залежності, не бувши колонією. А що ж до світу ісламу, то в XIX ст. він зазнає краху, якщо виключити Туреччину, та й то із застереженнями... Але Китай, Індія, світ ісламу в різних його частинах повернули собі незалежність під час ланцюгового процесу деколонізації після 1945 р. Ось що при ретроспективному погляді надає цим бурхливим подіям в очах сучасної людини характеру епізодів, хоч якою була б їхня тривалість. Вони посідають свої місця більш чи менш швидко. А відтак одного чудового дня розвалюються, наче театральні декорації.

Вся ця спрощена картина історичних доль, зведена до одного й того самого рівня, розвивається зовсім не під знаком кількості, простої гри сил, різниці потенціалів або просто притягання. Однак упродовж віків кількість сказала своє слово. Не забуваймо про це. Матеріальне життя знаходить у цьому одне із своїх правильних пояснень, точніше сказати, одну із своїх вимушених меж та своїх констант. Якщо забувати про роль війни, одразу ж стирається весь соціальний, політичний, культурний (релігійний) пейзаж. І самі ж обміни втрачають сенс, бо найчастіше це нерівні обміни. Європи не зрозуміти без її рабів і підлеглих їй економік. Як не зрозуміти й Китаю, коли не нагадати про існування всередині країни диких культур, які йому протистояли, а віддалік від нього — країн, що жили в його орбіті й під його гнітом. Усе це має неабияке значення в балансі матеріального життя.

Наприкінці скажемо, що ми користувалися числами, аби намалювати, на перший погляд, диференційовану картину доль світу між XV та XVIII ст.. У ній люди ділилися на великі масиви, які, опиняючись перед потребами свого повсякденного життя, були озброєні так само неоднаково, як і різні гурти всередині того чи іншого суспільства. Так ми показали в масштабах земної кулі всіх колективних дійових осіб, з якими ще не раз зустрічатимемося на наступних сторінках. І вони ще яскравіше постануть перед нами в 2-му томі, присвяченому переважним рисам економічного життя й капіталізму, які, безперечно, ще різкіше, ніж матеріальне життя, поділяють світ на розвинуті й відсталі регіони відповідно до класифікації, знайомої нам з драматичних реальностей сучасного світу.

Брейгель Молодший. «Обід женців». Брюссель. Приватна колекція.
(Фото Жиродона.)

Розділ 2

ХЛІБ НАСУЩНИЙ

У період між XV та XVIII ст. харчування людей складалося переважно з рослинних продуктів. Ця істина очевидна для доколумбової Америки, для Тропічної Африки. Вона була неспростовна для азійських цивілізацій рису вчора й неспростовна ще сьогодні: тільки незначне вживання м'ясної їжі зробило можливою ранню появу, а відтак і сенсаційні успіхи зростання людських мас Далекого Сходу. І з дуже простої причини: якщо судити про економіку лише з одного арифметичного підрахунку калорій, то хліборобство за рівних площ набагато переважає тваринництво; добре чи погано, хліборобство може прогодувати в десять, у двадцять разів більше людей, ніж його суперник. Про це казав уже Монтеск'є, маючи на увазі рисівницькі країни: «Земля, яку в деяких місцевостях використовують для відгодівлі худоби, тут використовується безпосередньо для підтримання життя людей» [1].

Так відбувається скрізь, і не лише в XV—XVIII ст. : кожне демографічне піднесення вище певного рівня спонукає посилене звернення до рослинних продуктів харчування. Зернові чи м'ясо — вирішення цієї альтернативи залежить від кількості людей. Це один з головних критеріїв матеріального життя: «Скажи мені, що ти їси, і я скажу тобі, хто ти». На свій манір це саме говорить німецьке прислів'я: «*Der Mensch ist was er isst*» («Людина є те, що вона їсть») [2]. Її їжа свідчить про її соціальний ранг, про цивілізацію або культуру, яка її оточує.

Для мандрівників перехід від якоїсь культури до певної цивілізації, від низької густоти населення до порівняно високої (або навпаки) був пов'язаний із значними змінами в харчуванні. Перший купець *Московітянської компанії* Дженкінсон, який приїхав 1558 р. до Москви через далекий Архангельськ, спустився по Волзі. Неподалік від Астрахані він помітив на берегах ріки «величезне тирло татар-ногайців»: пастухів-кочовиків, які не мають «ні міст, ні будинків», які грабують і вбивають, які не знають іншого ремесла, крім війни, не вміють ні обробляти землю, ні сіяти і які кпинять з московітян, проти яких воюють. Хіба можуть бути справжніми чоловіками ці християни, що їдять пшеницю і її ж п'ють (пиво й горілку виготовляють із зерна)? Ногайці п'ють молоко, їдять м'ясо — і це зовсім інша річ. Продовжуючи свою мандрівку, Дженкінсон перетинає пустелі Туркестану, ризикуючи померти там з голоду й спраги, і, діставшись долини Амудар'ї, знаходить там прісну воду, кумис і конину, але не знаходить хліба [3]. Ці відмінності й взаємні кпини між скотарями та хліборобами спостерігаються й у самісінькому серці Заходу — між жителями району Бре й хліборобами Бовезі [4], між кастильцями й скотарями Беарну, цими «коровопасами», з приводу яких лихословлять південці, хоч це лихослів'я й взаємне. Ще разючіша відмінність у способі харчування (особливо вона впадає в око у Пекіні) монголів, а згодом маньчжурів, які подають м'ясо великими шматками, по-європейському, і китайців, для яких кухня — мистецтво, майже ритуал; вона повинна поєднувати зернові продукти — *фан* — як основу, з додачами — *цай,* — де вміло використовують овочі, підливи, приправи й трошки м'яса або риби, неодмінно дрібно нарізаних [5].

Що ж стосується Європи, то вона загалом уся м'ясоїдна: «Понад тисячу років черево Європи обслуговувала м'ясарня» [6]. В середні віки Європа впродовж сто-

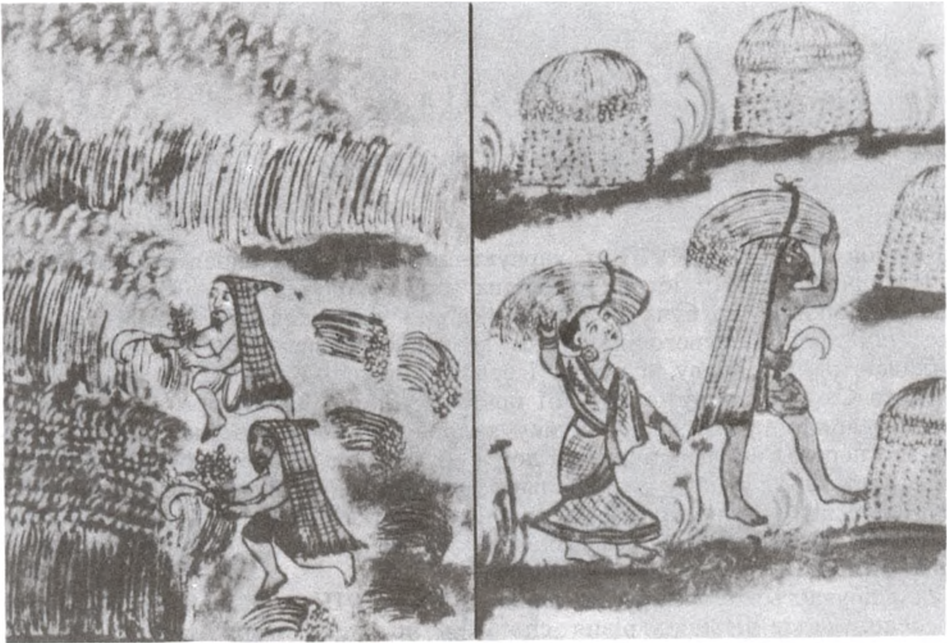

Жнива на Малабарському березі (Індія) в XVI ст. (Фото Ф. Кілісі.)

літь знала завалені м'ясом столи, воно вживалося на межі можливого, так само, як у Аргентині XIX ст. Річ у тім, що за межами свого середземноморського узбережжя Європа довго лишалася наполовину пустельною землею, з широчезними площами для випасу тварин, і внаслідок цього євпропейське хліборобство дало скотарству широкі можливості. Але після XVII ст. скотарство швидко втрачає це привілейоване становище, бо із збільшенням числа людей у Європі ніби бере реванш загальне правило потреб у рослинних харчах; так тривало принаймні до середини XIX ст. [7]; тоді, *й тільки тоді*, наукові форми ведення тваринництва й масовий довіз американського м'яса — солоного, а згодом мороженого,— звільнять Європу від цієї м'ясної стриманості.

А втім, європеєць, залишаючись вірним цьому давньому, завжди бажаному привілеєві, від найперших контактів з заморськими країнами домагається його там для себе: пани тут харчуються м'ясом. Вони нестримно об'їдаються ним у Новому Світі, який щойно наповнили стада із Старого Світу; на Далекому Сході властивий європейцям смак до м'яса викликає огиду й подив. Один мандрівник XVII ст. каже: «Треба бути дуже великим паном, щоб отримати на Суматрі, та ще й на цілий день, варену або смажену курку. Тож вони й кажуть, що дві тисячі християн (мається на увазі ті, які приїхали із Заходу) незабаром з'їдять на їхньому острові всіх биків і всю свійську птицю» [8].

Цей вибір харчування і суперечки, які він викликає, є наслідком процесів вельми далекого минулого. Мауріціо навіть напише: «В історії харчування тисяча років майже нічого не змінили» [9]. Насправді ж долю харчування людей накреслили й визначили в основних рисах дві давні революції. Наприкінці палеоліту ці «всеїдні» істоти перейшли до полювання на тварин: почалося «велике м'ясоїдство», смак до якого вже ніколи не зникає,— «ця потреба в м'ясі й крові, цей «азотний голод» або, якщо хочете, жадоба тваринних білків» [10].

Друга революція — це неолітична революція VII чи VI тис. до н. е., яка принесла хліборобство й появу культурних злаків. Почали розширюватися поля за рахунок мисливських угідь та екстенсивного скотарства. Минали століття, і люди, яких ставало дедалі більше, виявилися відкинутими до рослинної їжі — сирої і вареної, найчастіше несмачної, завжди одноманітної, незалежно від того, бродила вона чи ні. Це каші, супи, хліб. Відтоді через усю історію проходить протилежність між двома групами людства: рідкісними споживачами м'яса й численними споживачами хліба, каш, варених коренеплодів і бульб. У II тис. до н. е. в Китаї «правителів великих провінцій називали... пожирачами м'яса» [11]. В античній Греції казали, що «в тих, хто харчується ячмінною кашею, нема ніякого бажання воювати» [12]. Через багато століть, 1776 р., один англієць твердив: «Більше відваги помічаєш у тих людей, які вдосталь їдять м'яса, ніж у тих, хто вдовольняється легшою їжею» [13].

Тому наша увага з XV по XVIII ст. буде звернена передусім на переважні види їжі, отже, на ті, які дає хліборобство, найдавніше з усіх ремесел. Але хліборобство щоразу з самого початку орієнтувалося — мусило орієнтуватися — на ту чи ту панівну рослину, а відтак будуватися залежно від того давнього первісного вибору, від якого в майбутньому залежатиме все або майже все. В трьох з таких рослин — пшениці, рису та кукурудзи — виявилася блискуча доля; вони й нині виборюють одне в одного оброблювані землі світу. Вони були «рослинами цівілізації» [14], які вельми глибоко організовували матеріальне, а подеколи й психологічне життя людей, отже, завдяки їм створювалися майже необоротні структури. Їхня історія, той «детермінізм цивілізації» [15], тягар якого вони звалили на плечі селянства й на все життя людства,— ось основний предмет цього розділу. Переходячи від одного з цих злаків до іншого, ми мовби здійснимо кругосвітню подорож.

ПШЕНИЦЯ

Пшениця — це передусім Захід, але не тільки сам Захід. Задовго до XV ст. її вирощували в Північному Китаї поруч із просом та сорго. Там її «висаджували в ямки» й не жали серпом, а «виривали зі стеблом» мотикою. Її вивозили по Юньлянхе, «ріці, що несе зерно», аж до Пекіна. Епізодично вона траплялася в Японії й навіть у Південному Китаї, де, за словами де Лас Кортеса (1626 р.), селянину інколи щастило зібрати врожай пшениці між двома врожаями рису [16]. І була вона просто додатковим зерном, бо китайці «не більш знайомі із замісом хліба, ніж ні способом смаження м'яса», а також тому, що, бувши допоміжним продуктом, «пшениця (в Китаї) завжди дешева. Іноді з неї робили щось на зразок хліба, який, перемішавши з дрібно покришеною цибулею», випікали на парі над котлом, а взагалі, за словами одного західного мандрівника, це «вельми важке тісто, що лежить у шлунку, мов камінь» [17]. У XVI ст. в Кантоні виготовляли сухарі, проте для Макао та Філіппін. Пшениця також забезпечила китайців локшиною, кашами та пампушками на свинячому салі, але не хлібом [18].

Чудову пшеницю вирощували теж на сухих рівнинах басейну Інду й верхів'їв Гангу, каравани навантажених биків, що пересувалися по всій Індії, обмінювали пшеницю на рис. В Ірані найпростіший вид хліба — прісні коржики — дешево продавався скрізь, часто бувши плодом неймовірно тяжкої праці селянина. Наприклад, на околицях Ісфахана «землі, що їх відводили під пшеницю, важкі, і щоб їх зорати, запрягають чотири, а то й шість биків. І на ярмо передньої пари садовлять хлопчика, який підганяє биків костуром» [19]. Додаймо до цього те, що всі знають: пшеницю вирощують скрізь довкола Середземного моря, навіть в оазах Сахари, а особливо в Єгипті, де через нільські повені, що припадають на літо, землю обробляють взимку, на грунтах, з яких зійшла вода, і в кліматичних умовах, не дуже сприятливих для тропічних рослин, але придатних для пшениці, яку вирощують подекуди і в Ефіопії.

Почавши з Європи, пшениця спізнала не одного тріумфу далеко від неї. Російські колоністи принесли її на схід, до Сибіру, далі Томська та Іркутська. З XVII ст. російський завойовник шукав свого щастя на українських черноземах, де 1793 р. закінчаться пізні завоювання Катерини II. На Україні пшениця запанувала задовго до цієї дати, хоч не завжди до речі. «Ще нині на Поділлі та на Волині,— повідомляється 1771 р. в одному мемуарі,— стоять високі, мов будинки, бурти попрілої пшениці, якою можна було б прогодувати цілу Європу» [20]. Така сама картина надмірного, катастрофічного багатства спостерігалась тут 1784 р. Один французький агент відзначав: «На Україні пшениця така дешева, що чимало хліборобів відмовляються її вирощувати. Одначе цього зерна тут уже так багато, що воно годує не тільки значну частину Туреччини, а й навіть забезпечує експорт до Іспанії і Португалії» [21], а також до Франції, через Марсель; тамтешні кораблі завантажувалися чорноморською пшеницею чи то на островах Егейського моря, чи то в Криму, наприклад, у Гозлеві — майбутній Євпаторії; проходження корабля через турецькі протоки було пов'язане з труднощами, про які легко здогадатися.

Але насправді велика година «російської» пшениці наспіє згодом. 1803 р. в Італії прихід російських кораблів, навантажених українською пшеницею, в очах італійських хліборобів виглядав як катастрофа. Трохи пізніше, 1818 р., на загрозі цього зерна наголошувалося в палаті депутатів у Франції [22].

Задовго до цих подій пшениця перетнула Атлантичний океан. В Іспанській Америці їй довелося долати підступи надто спекотного клімату, зажерливих комах, культур-суперниць (кукурудзи, маніоки). Успіху в Америці пшениця домоглася із запізненням — у Чилі, на берегах ріки Св. Лаврентія, в Мексиці, а ще більше — в англійських колоніях в Америці в XVII ст. й особливо у XVIII

ст. Тоді бостонські вітрильники повезли пшеничне борошно й зерно на Антильські острови, де вирощували цукрову тростину, а відтак і до Європи, і в Середземномор'я. Починаючи з 1739 р. американські кораблі вивантажують пшеницю — зерно й борошно — в Марселі [23].

В XIX ст. пшениця спізнає тріумфу в Аргентині, в Південній Африці, в Австралії, в преріях Канади та Середнього Заходу США, скрізь утверджуючи своєю присутністю експансію Європи.

Пшениця і другорядні зернові культури

Та повернімося до Європи. При першому ж розгляді пшениця постає тим, чим вона є насправді,— фігурою складною. Радше було б сказати «хліби», los panes, як це повторюється в багатьох іспанських текстах. Передусім хліб є різної якості: у Франції найліпший часто називали «головним хлібом». Поруч з ним продається хліб середньої якості, «малий хліб» — суміш пшениці з іншим зерном, найчастіше з житом. До того ж пшениця ніколи не вирощується сама. Давня злакова культура, вона вирощується поряд з ще давнішими культурами. Полба — двозерна пшениця — вирощується в Італії ще в XIV ст. Близько 1700 р. вона зустрічається в Ельзасі, в Пфальці, в Швабії й швейцарському нагір'ї, як хлібний злак, а наприкінці XVIII ст.— в Гелдерні та графстві Намюрському (де її, як і ячмінь, використовують передусім на корм свиням і для виготовлення пива). Аж до початку XIX ст. полбу вирощували в долині Рони [24]. Просо посідало ще важливіше місце [25]. Якщо 1372 р. обложена генуезцями Венеція вистояла, то це сталося завдяки запасам проса в її коморах. Ще в XVI ст. Синьйорія залюбки заповнювала цим зерном, яке довго зберігалося (подеколи до 20 років), склади укріплених міст у своїх володіннях на материку. Й саме просо радше, ніж пшеницю, вивозили в далматинські фортеці або до країн Леванту, коли там бракувало продуктів харчування [26]. В XVIII ст. просо це сіяли в Гасконі та Італії, як і в Центральній Європі. Але то була дуже груба їжа, якщо судити з наступного коментаря одного єзуїта, наприкінці того самого століття; той, захоплюючись користю, яку китайці мають з різних видів свого проса, вигукнув: «За всіх наших успіхів у премудрощах допитливості, марнославства й безкорисливості, наші селяни Гасконі та бордокських ланд так само мало просунулися вперед, як і три століття тому, в способах приготування зі свого проса не такої дикої і не такої нездорової їжі» [27].

Пшениця має й інших, важливих співтоваришів. Такий є ячмінь, кінський корм у країнах Півдня. В XVI ст. й пізніше на всьому угорському кордоні, де бої між турками та християнами були неможливими без кінноти, казали: «Поганий врожай ячменю — отже, не буде війни» [28]. Що далі на північ, то більше тверда пшениця поступається місцем м'яким пшеницям, ячмінь — вівсові, а надто — житові, яке пізно з'явилося на землях Півночі: очевидно, воно прийшло сюди не раніше великих вторгнень V ст. Згодом там жито поширилося й утвердилося разом з трипіллям [29]. Голод у Європі дуже рано спонукав балтійські кораблі, навантажені житом, так само, як і пшеницею, плисти все далі й далі: в Північне море, в Ла-Манш, відтак у океанські порти Піренейського півострова, а потім, під час великої кризи 1590 р., як масове явище,— і в Середземне море [30]. Всі ці зернові використовувалися ще й у XVIII ст. для випікання хліба там, де не було пшениці. «Житній хліб,— писав 1702 р. лікар Луї Лемері,— не так насичує, як пшеничний, і дещо обтяжує шлунок». Ячмінний хліб, додає він, «підкріплює сили, але менш тривний, ніж хліб пшеничний і житній». І лише північани випікають вівсяний хліб, «до якого вони звикли» [31]. Але залишається суворим фак-

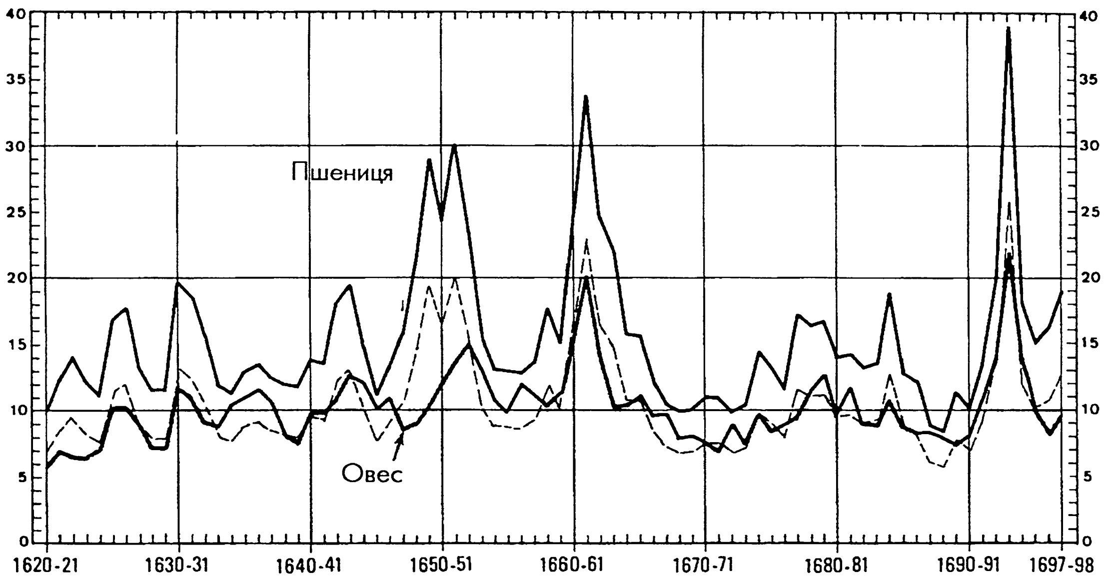

Ціни на пшеницю та овес згідно з паризьким прейскурантом. Пунктирна лінія позначає гадану криву цін вівса, яка була б «природною», на думку Дюпре де Сен-Мора (2/3 ціни пшениці.)

том те, що впродовж цілого XVIII ст. засіяні зерном землі розподілилися у Франції приблизно навпіл між «bled» (цебто хлібними злаками, пшеницею та житом) і «дрібним зерном» (ячменем, вівсом, гречкою й житом) і що, з іншого боку, жито, яке було близько 1715 р. на рівних із пшеницею, 1792 р. співвідносилося з нею як 2:1 [32].

Іншим допоміжним злаком був рис, що ввозився із басейну Індійського океану з класичної античності, який середньовічні купці отримували в торговельних конторах на островах Леванту і навіть у Іспанії, де араби дуже рано запровадили цю культуру: в XIV ст. рис з Мальйорки продавався на ярмарках Шампані, а валенсійський рис вивозили аж у Нідерланди [33]. З XV ст. рис вирощували в Італії і він дешево продавався на ринку у Феррарі. Про того, хто сміявся, казали, що він, мовляв, наївся рисового супу, вдаючись до не дуже складної гри слів: «*Che aveva mangiato la minestra di riso*» *.

До того ж рис поширився в усіх краях Апеннинського півострова, надавши згодом поштовху розвитку великих фільварків у Ломбардії, П'ємонті й навіть у Венеції, в Романьї, Тоскані, Неаполі та на Сицилії. Ці рисові плантації, коли вони розквітнуть під егідою капіталізму, пролетаризують селянську робочу силу. Це все буде гіркий рис (*riso amaro*), що важко діставатиметься людям. Достоту так само рис посяде чільне місце в турецьких володіннях на Балканах [34]. Він дійде й до Америки, де наприкінці XVII ст. Кароліна стане великим його експортером — через Англію [35].

---

* «Riso» по-італійському означає не лише «рис», а й «сміх». (*Приміт. перекладача*).

Але на Заході рис залишався допоміжним продуктом, він майже не спокушав багатих, незважаючи на те, що набув деякого поширення як страва, зокрема, зварений на молоці. Рис, вивезений кораблями з Єгипту (Александрія) 1694 та 1709 рр., забезпечив у Франції «харчування для бідних» [36]. У Венеції з XVI ст. рисове борошно в голодні роки домішували до іншого борошна для випікання «народного хліба» [37]. У Франції рисом годували в лікарнях, казармах, на кораблях. У Парижі служники церкви часто роздавали бідним «економічний рис», змішаний з потовченою ріпою, гарбузом і морквою та зварений на воді в казанках, яких ніколи не мили задля збереження рисових залишків і «осаду» [38]. На думку розважливих людей, рис, змішаний з просом, дозволяв випікати дешевий хліб, який знову ж таки призначався для бідних, «аби ті були ситі від одного споживання їжі до іншого». Це більш-менш відповідало, за інших рівних умов, тому, що відбувалося в Китаї, де бідним, «які не могли купити чаю», пропонували окріп, в якому варилися біб та овочі, плюс коржі «з тіста, приготовленого з товченого бобу» — того самого бобу, який завжди використовували для «підливи, що нею присмачують їжу»... Може, тут ідеться про сою? В усякому разі, про продукт нижчої якості, що призначався, як рис або просо на Заході, для погамування голоду бідноти [39].

Скрізь між пшеницею та зерновими, що доповнюють її, існує тісна кореляція. Це вже показують криві, які можна збудувати, відштовхнувшись від цін в Англії починаючи з XIII ст. [40]: ті ціни, знижуючись, поводяться однаково; коли ж вони підвищуються, їхня одноманітність дещо зменшується, бо жито, ця пшениця бідних, у періоди дорожнечі зазнавало різких піків, перевищуючи іноді в ціні й пшеницю. Навпаки, ціни на овес відставали. «Ціна хлібного зерна завжди зростає більше, ніж ціна на овес,— указував 1746 р. Дюпре де Сен-Мор,— (через) нашу звичку харчуватися пшеничним хлібом (зробимо поправку: принаймні в багатих), тоді як коней виряджають у села на випас, тільки-но підскакує ціна на овес» [41]. Сказати «хліб і овес» означає сказати «люди й коні». Для Дюпре де Сен-Мора це нормальне співвідношення (він каже «природне», так само, як казали давні економісти, які бажали, аби між золотом і сріблом неодмінно було співвідношення (2:1) — 3:2. «Щоразу, коли протягом певного періоду сетьє * вівса... продається, наприклад, на третину дешевше, ніж сетьє пшениці, все перебуває в своєму природному співвідношенні». Якщо те співвідношення порушується, це означає голод; і що збільшується розрив, то тяжчий голод. «1351 р. сетьє вівса коштувало чверть ціни сетьє пшениці, 1709 р.— одну п'яту, 1740 р.— третину. Отже, дорожнеча 1709 р. була більша, ніж 1351 р., а 1351 р.— більша, ніж 1740 р.»

Мабуть, така аргументація підходила до реальностей, що їх автор мав у себе перед очима. Але зовсім інша річ надавати їй чинності закону для часу з 1400 по 1800 р. Так, між 1596 і 1635 рр. і, певне, впродовж великої частини XVI ст. овес у Франції, очевидно, коштував *приблизно* наполовину дешевше за пшеницю [42]. Тільки 1635 р. починає накреслюватися «природне» співвідношення 3:2. Було б надто просто вслід за Дюпре де Сен-Мором робити звідси висновок про латентну дорожнечу в XVI ст. і шукати її коріння в бунтах епохи, вважаючи, що нормалізація настала близько 1635 р., з відновленням відносного *внутрішнього* миру. Можна було б на тих самих підставах згадати про те, що 1635 р. Франція Ришельє вступала в період, який наші підручники називають Тридцятилітньою війною. Отже, овес, без якого були б неможливі ні коні, ні кавалерія, ні артилерійські запряги, цілком природно, зріс у ціні.

---

* Старовинна міра рідких і сипучих тіл — зерна, що коливалася залежно від часу й місця — від 150 до 300 літрів. (*Приміт. перекладача*).

Збирання каштанів у XIV ст. Ілюстрація до «Tacuinum santitatis in medicina». (Фото з Національної бібліотеки.)

І поєднання одного з одним хлібних злаків ніколи не створювало достатку. Людина Заходу мусила пристосовуватися до хронічної нестачі. Першою компенсацією їй було звичне споживання бобових чи лжеборошна з каштанів або гречки, яку з XVI ст. сіють у Нормандії та Бретані після зібраної пшениці і яка встигає там дозріти ще до зими [43]. Мимохідь зауважмо, що гречка не злакова рослина, вона належить до роду Polygonum. Та дарма! Для людей вона — «чорна пшениця». З каштанів роблять борошно, печуть коржі — те, що в Севеннах та на Корсиці гучно називають «деревним хлібом». В Аквітанії (де їх називали «bellotes») та інших місцевостях каштани часто відігравали ту саму роль, яку в XIX ст. відіграватиме картопля [44]. В південних країнах то був куди важливіший ресурс, ніж звичайно заведено казати. Це потверджує маршалок Карл V в Харандильї біля Юсти, в кастильській Естремадурі (1556 р.): «Що тут добре, то це каштани, а не пшениця: та, яку можна знайти, жахливо дорога» [45].

Навпаки, зовсім ненормальним виглядає вживання як їжі в Дофіне взимку 1674—1675 рр. «жолудів і коріння»: це ознака страшного голоду. 1702 р. Лемері повідомляв, сам не вірячи в це, «що ще є місця, де жолуді використовували для тієї самої потреби» [46].

Справжні допоміжні види зерна, стручкові, сочевиця, боби, чорний, білий і сірий горох, нут також є дешевим джерелом білків. Вони — «малі харчі» — *menudi*, або *minuti*, як називають їх венеціанські документи. Тільки-но якась місцевість на материку зоставалася без своїх *menudi* внаслідок літнього урагану, що траплялося нерідко, повідомлення про лихо одразу ж спонукало до втручання венеціанських властей. Адже «малі харчі» розглядалися як «зернові» — це доводять тисячі документів, що ставлять їх поряд із самою пшеницею. Наприклад, якомусь кораблеві з Венеції або Рагузи доручалося завантажитися в Александрії

(Єгипет) пшеницею або бобами. Генерал-капітан Гренади 2 грудня 1539 р. пише, що важко буде знайти нут і боби в достатній для флоту кількості, а щодо ціни, то вони продаються «по ціні пшениці» [47]. У листуванні однієї з іспанських «пресидіос» в Африці близько 1570 р. твердиться, ніби там солдати віддають перевагу перед пшеницею та сухарями нутові — *garbanzos* [48]. *Biave*, венеціанська Зернова контора, завжди враховувало у своїх прогнозах та оцінках врожаю всю сукупність зернових і бобових. Наприклад, 1739 р. воно відзначало добрий врожай хлібів, але пересічний — *menuti*, «дрібного зерна», до якого тоді зараховували квасолю та просо [49]. В Чехії розкопки раннього середньовіччя виявили, що тамтешні жителі харчувалися радше горохом, ніж хлібним зерном. Бременський прейскурант 1758 р. наводить разом із цінами на зернові й ціни на бобові (*Getreide* і *Hülsenfrüchte*). Достоту так само прейскуранти в Намюрі й Люксембурзі XVII та XVIII ст. показують наявність на ринку поруч із пшеницею жита, гречки, ячменю, вівса, полби та гороху [50].

Пшениця та сівозміни

Пшеницю не можна без великого збитку сіяти два роки поспіль на одній і тій самій землі. Її щороку треба сіяти на іншому полі, для неї потрібна сівозміна. Отже, жителеві Заходу здавалося великим дивом те, що в Китаї, як писав де Лас Кортес 1626 р., росте рис «на одній і тій самій землі, якій вони жодного року не дають відпочити, як це роблять у нашій Іспанії» [51]. Чи це ймовірно, чи навіть можна було в таке повірити? В Європі, та й скрізь, де вирощують пшеницю, вона щороку змінює поле. Для її вирощення потрібно вдвічі або втричі більше площі проти тієї, яку вона займає, залежно від того, раз на два чи на три роки її сіють на одному й тому самому полі. Отже, пшениця належить до дво-чи трипільної системи.

У найзагальніших рисах, якщо не брати до уваги кількох невеликих за площею зон з досить розвинутим хліборобством, майже без парів, Європа була поділена між двома системами. На півдні пшениця або інші хлібні злаки по черзі займають половину оброблюваних земель, а друга половина залишається під паром, як кажуть у Іспанії,— *en barbechos*. На півночі земля ділиться на три поля: поле озимих зернових, поле ярих зернових, що їх сіють навесні (ці культури називали також *mars, marsage, carêmes, trêmis, trêmois...*), і, нарешті, поле під паром. Ще недавно в Лотарингії орні землі общини, в центрі яких лежить село, поділялися на три поля, схожі на сектори грубо окресленого круга, що тягнеться до найближчого лісу: пшениця, овес, пар (який називають *les versaines*). Потім пшениця посідала місце парів, овес ріс там, де була торік пшениця, а пари змінювали овес. Такою була трирічна сівозміна: наприкінці третього року відновлювався початковий стан. Отже, було дві системи: в одній земля, що відводилася під пшеницю, відпочивала довше, в іншій — пшениця, зі збереженням усіх пропорцій, щороку займала більшу площу (за умови, що цю площу повністю засівали пшеницею, чого, власне, не було ніколи). На півдні зерно відзначалося багатшою клейковиною, а на півночі — вищою врожайністю; до того ж неабиякий вплив на врожай мали і якість землі, і клімат.

Але така система правильна тільки в найзагальніших рисах: на півдні землі обробляли «за третинами» (з дворічними парами), так само, як на півночі, наприклад, у Північному Ельзасі від Страсбурга до Віссамбура [52], вперто дотримувалися двопільної сівозміни. Трипілля, що розвинулося пізніше, поступово витісняє двопілля, проте воно зберігається на досить великих просторах як стародавнє письмо, що проступає на палімпсесті.

Природно, що поєднання типів сівозмін було правилом на межі між ареалами цих двох великих європейських систем. Обстеження овернського краю Лімань

Оранка. Мініатюри з «Часовця Блаженної діви Марії». XVI ст. (Фото Бюлло.)

у XVI ст. відзначає переплетіння дво-і трипільних сівозмін залежно від грунтів, робочої сили, чисельності сільського населення [53]... Навіть на крайньому півдні «двопільної» зони, довкола Севільї, був 1755 р. невеликий район трипільної сівозміни, очевидно, такої, що відповідала ротації культур на півночі.

Та облишмо ці варіації. В принципі незмінним лишається те, що кожні два або три роки в сівозміні настає «мертвий сезон», перепочинок від вирощування зернових. Цей «мертвий сезон» дає змогу грунтові під паром відновити свої багатства мінеральних солей. Тим більше, що землю угноювали, а потім зорювали: тоді вважали, що повторна оранка провітрювала грунт, очищала його від бур'янів і підготовляла високий врожай. Джетро Талл (1674—1741 рр.), один із провісників революції в англійському сільському господарстві, рекомендував повторну оранку поруч з угноєнням грунту та ротацією культур [54]. Документи свідчать навіть про сім оранок, ураховуючи й передпосівні. В XIV ст. в Англії, як і в Нормандії, вже йшлося про три оранки — навесні, восени й узимку. 1328 р. в Артуа земля, що призначалася під пшеницю, «добре обробляється з чотирма ораннями, одним узимку й трьома — влітку» [55]. В Чехії у фільварках Черніних 1648 р. було

правило орати чотири рази або тричі, залежно від того, під пшеницю чи під жито відводилася земля. Запам'ятаймо слова одного савойського хлібороба, виголошені ним 1771 р. : «У деяких місцях ми виснажуємо себе нескінченною оранкою й оремо до чотирьох або до п'яти разів задля одного врожаю пшениці, часто-густо вельми пересічного» [56].

З іншого боку, культура пшениці вимагає ретельного угноєння, якого ніколи не має овес або будь-яка інша з ярих культур — *mars, marsage*, або *trêmois*; отже, на відміну від сучасних показників врожай вівса, що висівався частіше, ніж пшениця, був звичайно наполовину нижчий за врожай пшениці. Гній, що призначався для пшениці, мав таке важливе значення, що перебував під пильною увагою господаря. Щодо гною орендна угода, вкладена в Пікардії 1325 р. ченцями-картезіанцями, передбачала в разі незгоди арбітраж довірених осіб. У Чехії у великих (безперечно, дуже великих) панських володіннях був реєстр внесення гною — *Düngerregister*. Навіть довкола Санкт-Петербурга «вносять у землю гній, змішаний з соломою. Під усі зернові орють двічі, а під *Winterroggen* (озиме жито; це пише свідок-німець) — тричі» [57]. В Нижньому Провансі в XVII та XVIII ст. постійно рахували й перераховували необхідні вози гною, як ті, що вже їх розкидали на полі, так і ті, що їх ще не поставив спільник. Деякі орендні угоди передбачали навіть, аби гній, перш ніж його розкидають на поля, перевірив той, хто мав на це право, або щоб за його підготовкою вівся нагляд [58].

Те, що були допоміжні види добрив — зелені добрива, попіл, перегній з листя на селянському подвір'ї або на сільській вулиці,— не означало того, що не худоба залишається головним джерелом добрив, а мешканці сіл і міст, як це є на Далекому Сході. Проте міські нечистоти використовували для удобрення на околицях деяких міст, як, скажімо, у Фландрії, чи довкола Валенсії в Іспанії, чи навіть довкола Парижа [59].

Одне слово, пшениця та тваринництво тісно пов'язані одне з одним, вони — супутники одне в одного, тим більше, що є потреба використовувати тварин у запрязі: неможливо подумати, щоб людина, здатна спушити киркою щонайбільше гектар за рік [60] (в ієрархії енергетичних джерел вона стоїть далеко позаду коня й бика), взялася сама готувати просторі «хлібні» землі. Запряг необхідний кінний у північних країнах, з биків або мулів (причому з мулів дедалі більше) — на півдні.

Так на базі вирощування пшениці та інших зернових (з регіональними варіантами, які неважко собі уявити) в Європі виникла «складна система взаємин і звичок, настільки зцементована, що в ній нема щілин, вони просто неможливі»,— як казав Фердинан Ло [61]. Все тут на своєму місці — рослини, тварини й люди. Справді, ніщо в ній неможливе без селян, без запрягів у плуги й без сезонної робочої сили під час жнив і обмолоту, якщо жнива й обмолот ведуться вручну. Родючі землі низин відкриваються для робочої сили з убогих і часто-густо суворих горішніх країв. Про цей зв'язок як про тверде життєве правило свідчать численні приклади (Південна Юра й Домб, Центральний масив і Лангедок...). Ми маємо безліч нагод побачити такі «вторгнення» до тосканської Маремми, де панує пропасниця, щойно приходить величезна юрба женців, що шукають високої платні (1796 р.— до *5 паолі* * на день). Сила-силенна їх постійно стають жертвами пропасниці. Тоді хворих кидають самих, без догляду, в хижках разом з худобою, залишивши їм оберемок соломи, трохи застояної води й сірого хліба, цибулину й головку часнику. «Багато людей помирає без лікаря й без священика» [62].

---

* Старовинна срібна монета. (*Приміт. перекладача*).

Сівба. Рукопис (Mss 90089) з Британського музею, XIII ст. (Фото музею.)

Одначе ясно, що земля під хлібами — доглянута, з відкритими полями (*open-field*, з регулярною і загалом пришвидшеною сівозміною, з невдоволенням селян тим, що надто скорочують площі, зайняті під зернові,— опиняється в зачарованому колі. Щоб підвищити її продуктивність, треба збільшити кількість добрив, а отже — кількість великої худоби, коней та биків, цебто розширити пасовиська, при потребі навіть за рахунок хлібів. 14-а максима Кене рекомендує: «Сприяти збільшенню поголів'я худоби, бо то вона дає землям добриво, що родить багаті врожаї». Трипільна сівозміна, яка дає змогу землям, відведеним під пшеницю, попередньо відпочивати впродовж року, не дуже дозволяючи вирощувати «додаткові» культури на парах, загалом забезпечує тільки досить низькі врожаї. Безперечно, землі під пшеницею цілком відрізняються від рисових полів, цих закритих, замкнених у собі світів. Для худоби, яку треба прогодувати, є ще ліси, перелоги, сіножаті, трава на узбіччях шляхів. Але це ресурси малі. Однак існував певний вихід, який було відкрито й до якого вже вдавалися давно, але лише в окремих невеликих регіонах: в Артуа, в Північній Італії й у Фландрії з XIV ст., у деяких краях Німеччини в XVI ст., а потім у Голландії та Англії. Він полягав у чергуванні зернових та кормових культур, із тривалою сівозміною, яка зліквідовує або істотно скорочує пари. Це давало подвійну перевагу: велика рогата худоба отримувала корм, а врожаї зернових зростали за рахунок відновленого в такий спосіб мінерального багатства землі [63]. Та, незважаючи на рекомендації агрономів, число яких дедалі зростало, «хліборобській революції», що почалася 1750 р., знадобилося ще ціле століття, аби завершитися в такій країні, як Франція, де, особливо на північ від Луари, як відомо, переважають посіви зернових. Адже там хліборобство, в якому питому вагу мають зернові, перетворюється воістину на залізний нашийник, на структуру, від якої відходять дуже важко й з острахом. У Босі, де досягнення зернового господарства слід би вважати взірцевими, орендні угоди довго нав'язуватимуть дотримання системи трьох «сезонів», або трьох «полів». Тут не одразу навчилися «сучасної» агрикультури.

«Жнець» В. Ван-Гога. (Нюпен, 1885 р.) Фонд Ван-Гога, Амстердам.

Жнець, з «Часловця Богоматері» (так званого «Часловця Еннесі», XVI ст.). Королівська бібліотека, Брюссель. Обидва вони використовують одним і тим самим рухом два однакових знаряддя — кайло й серп. Відстань у часі понад два століття, щоправда, йдеться про одну й ту саму місцевість.

Звідси — песимістичні міркування агрономів XVIII ст.; вони бачили першочергову, якщо не єдину, умову прогресу агрикультури в ліквідації парів і запровадженні культурних лук. Саме за таким критерієм вони постійно визначали рівень модернізації сільського господарства. 1777 р. автор «Топографічного словника Мена» відзначав: «З боку Майєнна чорноземи важкі для обробітку, а ще важчі вони біля Лаваля, де... найліпші орачі з шістьма биками й чотирма кіньми можуть виорати за рік лише 15—16 арпанів *. Тому землю лишають відпочивати 8, 10, 12 років поспіль» [64]. Те саме лихо спостерігалося в бретонському Фіністері, де час перебування під парами «може тривати 25 років на поганих землях і від 3 до 6 — на добрих». Артуру Юнгу, який проїздив через Бретань, видалось, що він перебуває ніде інде, як у країні гуронів [65].

Проте, на жаль, тут ідеться про фантастичну помилку в міркуваннях, про помилку в оцінці перспектив, що недавно переконливо показав у своїй статті Жак Мюлльє на величезному числі прикладів і доказів. Справді, у Франції, як і в інших частинах Європи, є багато й чималих регіонів, де трави переважають зернові, де худоба — це головне багатство, той комерційний «надлишковий продукт», яким може жити кожен. Такими є кристалічні масиви, невисокі гори, перенасичені вологою або заболочені зони, рідколісся, узбережні райони (у Франції її довжелезний океанський фасад тягнеться від Дюнкерка до Байонни). Тож там, де є цей світ трав, він становить собою інше обличчя сільського Заходу, яке недооцінювали агрономи XVIII та початку XIX ст. , засліплені своїм прагненням будь-що збільшити врожайність зернових і в такий спосіб задовольнити потреби населення, яке кількісно зростало. Природно, історики, не замислюючись, ішли за ними. Але ж очевидно, що в таких регіонах пари, якщо вони там були, виявлялися активним елементом, а не «мертвим сезоном» або мертвим вантажем [66]. Трава тут годує стада, чи то йдеться про постачання м'яса, про молочні продукти, про м'ясну худобу чи про робочу — про лошат, коней, телят, корів, биків, віслюків, мулів. А втім, як би годувався Париж без цієї «іншої» Франції? Як постачалися б великі ринки худоби в Со та Пуассі? Звідкіль узялися б численні тяглові тварини, в яких мали потребу армія й транспорт?

Помилка полягає в переплутанні парів у зернових краях і в районах скотарства. За межами зернових країв з правильною сівозміною непридатний сам термін «пар». Біля Майєнна або Лаваля, як і в інших районах (навіть на околицях Рима), періодичне орання пасовиськ і засівання їх зерновими на один чи два роки були тільки способом відновити луки — цей метод, до речі, використовують і нині. Так звані пари в цьому випадку — далеко не «мертві», необроблені пари, якими вони досить часто були за трипільної сівозміни. До них належали природні пасовиська, що час від часу відновлювалися оранкою, а також і *культурні* пасовища. Наприклад, у Фіністері завжди сіяли різновид очерету, який називали *jan*, він, незважаючи на свій зовнішній вигляд, є просто кормовою травою. Цього не знав Артур Юнг, і він сприйняв за ганебно занедбані перелоги справді *культурні* луки, якими були ці очеретища. У Вандеї або на пуатуському Гатині таку саму роль відігравав дрок [67]. Тут знову ж таки йшлося про дуже давнє використання місцевих рослин. Але не випадає дивуватися, що в цих так званих «відсталих» регіонах почали широко вирощувати кукурудзу, культуру водночас кормову й придатну для вживання її людиною як їжі і відносно рано, в другій половині XVIII ст., поширилися ріпа, бруква, капуста, турнепс — одне слово, сучасні кормові рослини, пов'язані із «хліборобською революцією» [68].

---

* Старовинна французька земельна міра, яка дорівнює близько 50 арам. (*Приміт. перекладача*).

Отже, у Франції і, безперечно, в усій Європі, регіони, багаті на худобу й бідні на пшеницю, протистояли регіонам, багатим на пшеницю, але бідним на худобу. Існували контраст і взаємодоповнення. Зернові культури мали потребу в запряжній худобі й у гною, а в скотарських краях бракувало зерна. Таким чином, «рослинний детермінізм» західної цивілізації виходив не з самих лише хлібів, а й з поєднання хлібів та трав. І нарешті, жива самобутність Заходу полягала у вторгненні в життя людей, що вирощували худобу,— джерела м'яса й енергії. Такого необхідного й успішного використання тварин у господарстві рисівницький Китай міг не знати, він міг навіть знехтувати його, відмовившись від заселення й використання своїх гористих місцевостей. У всякому разі, ми повинні змінити свій звичний погляд щодо Європи. Скотарські краї, що їх агрономи минулого мали за краї з відсталою агрикультурою, приречені на використання «поганих земель», постануть у світлі статті Жака Мюлльє більш здатними забезпечити добробут своїх селян (щоправда, не таких численних), ніж «добрі землі» під зерновими [69]. Якби нам випало ретроспективно обирати для себе місце проживання, ми, безперечно, віддали б перевагу місцевості від Бре до Бовезі, лісистій і трав'янистій півночі Арденн, мальовничим рівнинам півдня і, може, навіть, незважаючи на зимові морози, околицям Риги або Ревеля перед селами чи відкритими полями Паризького басейну.

Низькі врожаї, компенсація і катастрофи

Непрощенна провина хлібів — їхня низька врожайність, вони погано годують людей. Усі останні дослідження потверджують це гнітючою кількістю деталей і цифр. Хоч би де проводилися обстеження, їхні результати з XV по XVIII ст. розчаровують. Для висіяного зерна врожай часто-густо є лише п'ятикратним, а інколи й набагато нижчим. А що треба було відрахувати звідси зерно для наступної сівби, то для харчування залишалось чотири зерна на одне посіяне. Що становить собою така врожайність з погляду нашої звичної шкали продуктивності землі, яку підраховують у центнерах з гектара? Перш ніж удатися до цих простих підрахунків, треба застерегти читача від їхньої простоти. В такій справі замало правдоподібності, до того ж різними бувають варіанти залежно від якості землі, способів хліборобства, річних коливань клімату. *Продуктивність,* цебто співвідношення між тим, що вироблено, і кількістю витрачених для цього зусиль (ідеться не лише про працю),— величина, яка важко піддається оцінці й напевне — змінна.

Сказавши це, припустімо, що висіяли від 1 до 2 гектолітрів пшениці на гектар, як сьогодні (не враховуючи меншого розміру зерна і, отже, більшої кількості зерен на гектар), і виходитимемо із середнього обсягу насіння в 1,5 гектолітра. За п'ятикратного врожаю ми отримаємо 7,5 гектолітра, або приблизно 6 центнерів. Це дуже низька цифра. Тож саме це й казав Олів'є де Серр: «Господар може бути задоволений, коли його володіння приносять йому загалом, з урахуванням поганих і добрих років, п'ятикратний або шестикратний врожай» [70]. Те саме казав 1757 р. Кене з приводу «дрібного господарства» свого часу, системи, яка переважала у Франції: «Кожен арпан дає в середньому чотирикратний врожай з вирахуванням насіння й без урахування десятини...» [71]. За словами сучасного історика, у XVIII ст. в Бургундії «нормальна продуктивність землі середньої якості складала загалом, з вирахуванням насіння, 5—6 центнерів з гектара» [72] Такий порядок величин цілком правдоподібний. Близько 1775 р. у Франції було, мабуть, 25 млн. жителів. Загалом вона жила за рахунок власного хліба: враховуючи добрі й погані роки, те, що вона вивозила, дорівнювало тому, що вона ввозила. Якщо припустити, що споживані хлібні злаки становили по 4 гектолітри на людину річне, то

країна мала виробляти 100 млн. гектолітрів, або 80 млн. наших центнерів. Насправді ж виробництво, яке, крім того, мало забезпечити насінне зерно й те зерно, що призначається на корм тваринам, повинно набагато перевищувати цю цифру. За високою оцінкою Ж.-К. Тутена, воно становило загалом 100 млн. центнерів [73]. Якщо припустити, що хлібами була засіяна площа в 15 млн. гектарів, то це знову виведе нас на цифру врожайності в 6 центнерів. Отже, ми лишаємося в межах нашої початкової оцінки, між 5 і 6 центнерами — це цифри песимістичні, але вони майже не підлягають сумніву.

Одначе така відповідь, яка нібито виглядає досить обгрунтованою, аж ніяк не дає уявлення про всю реальність проблеми. Звертаючись до надійних рахункових документів, ми знаходимо цифри, які чи то набагато перевищують цю приблизну середню величину в 5—6 центнерів з гектара, чи то куди менші, ніж вона.

Разючі підрахунки Ганса-Гельмута Вехтера щодо *Vorwerk Domänen* — великих маєтків Тевтонського ордену, а згодом герцогів Прусських стосуються майже 3000 цифр (з 1550 по 1695 р.) і показують таку середню врожайність (у центнерах з гектара): пшениця —8,7 (але йдеться про крихітні ділянки); жито — 7,6 (враховуючи географічну широту місця, культура жита виявляє тенденцію стати першорядною за важливістю); ячмінь — 7; овес — 3,7. Кращі, але й далі низькі цифри — ті, що їх дає обстеження для Брауншвейга, цього разу для XVII і XVIII ст.: пшениця — 8,5; жито — 8,2; ячмінь — 7,5; овес — 5 [74]; Дехто може сказати, що це пізні рекорди. Але ж на початку XIV ст. такий землевласник як Тьєррі д'Ірсон в Артуа, який дбав про добре керівництво власними маєтками, збирав в одному із своїх володінь у Рокстopі (за сім відомих років — з 1319 по 1327 р.) на одне посіяне зерно 7,5; 9,7; 11, 6; 8,7; 7; 8,1 зерна відповідно, цебто приблизно від 12 до 17 центнерів з гектара [75]. Достоту так само Кене називає для «великих господарств», захисником яких він був, врожайність у 16 і більше центнерів з гектара — рекорд, що його можна записати в актив сучасної, капіталістичної агрикультури (до неї ми ще повернемося) [76].

Але поруч з такими рекордами, які ніяк не є середніми цифрами, ми маємо в своєму розпорядженні безліч сумних даних. Дослідження Леоніда Житковича [77] встановило низький рівень врожайності в Польщі. З 1550 по 1650 р. в середньому 60% врожаю жита були дво- — чотирикратні (а 10% були нижче двократного). Впродовж наступного століття ці цифри ще більше знижуються, і помітне поліпшення настає тільки наприкінці XVIII ст., коли чотири- — семикратні врожаї становили в середньому 50% усіх врожаїв. Для пшениці й ячменю врожаї були трохи більшими, але їхня еволюція була схожою. Навпаки, в Чехії з другої половини XVII ст. спостерігалося певне підвищення врожайності. А Угорщина та Словаччина були так само скривдженими, як і Польща [78]. І справді, Угорщина тільки в XIX ст. стане великим виробником пшениці. Не слід гадати, нібито на старих землях Заходу врожайність завжди була найліпшою. В XVI — XVIII ст. у Лангедоці сіяч мав «важку руку». Часто-густо тут сіяли на гектар 2 або навіть 3 гектолітри [79]. Овес, ячмінь, жито й пшениця росли надто густо, пригнічуючи самих себе, як відзначав це по всій Європі ще Александр Гумбольдт [80]. Таке густе висівання давало в Лангедоці XVI ст. жалюгідну врожайність: менш ніж трикратну 1580—1585 рр. ; в середньому від чотирикратної до п'ятикратної в найліпші роки XVII ст., між 1660—1670 рр. Відтак — нове падіння й починаючи з 1730 р. повільне зростання до середньої шестикратної цифри тільки після 1750 р. [81]

Підвищення врожайності і розширення посівних площ

Такі повільні середні цифри не виключали постійного повільного прогресу, як це показує грунтовне дослідження Б. Г. Сліхера ван Бата (1963 р) [82]. У чому його заслуга? Він згрупував усі відомі цифри врожайності зернових, які, взяті окремо, майже не мали жодного сенсу. Будучи поєднані, вони окреслюють довготривалий цикл прогресу. В цій повільній гонитві можна розрізнити групи «бігунів», що йдуть з однаковою швидкістю. Головна група (I) — Англія, Ірландія, Нідерланди; на другому місці (II) — Франція, Іспанія, Італія; на третьому (III) — Німеччина, Швейцарські кантони, Данія, Норвегія, Швеція; на четвертому (IV) — Богемія в широкому розумінні, Польща, Прибалтика й Росія.

Якщо підрахувати врожайність для чотирьох головних злаків (пшениці, жита, ячменю та вівса) в зібраних зернах на одне посіяне, то виявляється можливим накреслити залежно від групи й досягнутої врожайності чотири фази — А, Б, В, Г.

ВРОЖАЙНІСТЬ ЗЕРНОВИХ У ЄВРОПІ (1200—1820 рр.)

А.	*До 1200—1249 рр. Врожайність від 3:1 до 3,7:1*	
	I. Англія, 1200—1249 рр.	3,7
	II. Франція, до 1200 р.	3
Б.	*1250—1820 рр. Врожайність від 4,1:1 до 4,7:1*	
	I. Англія, 1250—1499 рр.	4,7
	II. Франція, 1300—1499 рр.	4,3
	III. Німеччина, Скандинавські країни, 1500—1699 рр.	4,2
	IV. Східна Європа, 1550—1820 рр.	4,1
В.	*1500—1820 рр. Від 6,3:1 до 7:1*	
	I. Англія, Нідерланди, 1500—1700 рр.	7
	II. Франція, Іспанія, Італія, 1500—1820 рр.	6,3
	III. Німеччина, Скандинавські країни, 1700—1820 рр.	6,4
Г.	*1750—1820 рр. Врожайність вище 10:1*	
	I. Англія, Ірландія, Нідерланди, 1750—1820 рр.	10,6

За даними Б. Г. Сліхера ван Бата

Отже, перед нами серія повільних, скромних просувань від А до Б, від Б до В, від В до Г. Вони не виключають досить тривалих відступів, таких, як, приблизно кажучи, з 1300 по 1350-й, з 1400 по 1500-й та з 1600 по 1700-й рр. Вони також не виключають подеколи досить великих варіацій від року до року. Але головне — це запам'ятати *довготривалий цикл* прогресу на 60—65%. Можна ще зауважити, що для прогресу в останній фазі, в 1750—1820 рр., характерне висування вперед густонаселених країн — Англії, Ірландії, Нідерландів. Цілком очевидно, що існувала кореляція між піднесенням *врожайності* та зростанням населення. Й останнє зауваження: початковий прогрес був відносно найбільшим. Просування від А до Б пропорційно більше просування від Б до В. Перехід від трикратної до чотирикратної врожайності був вирішальним кроком; загалом це означало вихід на сцену перших міст Європи або нове піднесення тих міст, що не зникли за час раннього середньовіччя. Адже зрозуміло, що міста залежали від надлишкового виробництва зерна.

ПАДІННЯ ВРОЖАЙНОСТІ ЗЕРНОВИХ (1250—1750 рр.)

		Врожайність на 1 посіяне зерно	Зменшення (в %)
Англія	1250—1299	4,7	
	1300—1349	4,1	16
	1350—1399	5,2	
	1400—1449	4,6	14
Англія	1550—1599	7,3	13
Нідерланди	1600—1649	6,5	
Німеччина	1550—1599	4,4	
Скандинавські країни	1700—1749	3,8	18
Східна Європа	1550—1599	4,5	
»	1650—1699	3,9	17

За даними Б. Г. Сліхера ван Бата

Нема нічого дивного в тому, що посівні площі часто були просторі, особливо за кожного нового демографічного піднесення. Італія в XVI ст. була охоплена інтенсивною роботою по поліпшенню земель, у яку генуезькі, флорентійські, венеціанські капіталісти вкладали величезні суми. Відвоювання землі в рік, у морських лагун, у боліт, лісів і ланд — уся ця повільна робота безугавно терзає Європу, прирікаючи її на нелюдські зусилля; і надто часто ця робота завдає шкоди селянському життю. Залишаючись рабом своїх панів, селянин, виявляється, є рабом самого хліба.

Часто твердили, що хліборобство було найбільшим промислом доіндустріальної Європи. Та це був промисел, пов'язаний з нескінченними труднощами. Навіть у північних країнах, цих годувальницях континенту, землі, що розорюються додатково, становлять собою тільки крайній засіб, «економічний ривок», неефективний у тривалому часі. Розширення посівів пшениці прирікало на поступове зниження врожайності — ми мимохідь бачили це на прикладі Польщі, а графік Г. Г. Вехтера ясно підтверджує це і для Пруссії [83]. Правильно це й для Сицилії. І навпаки, орієнтуючись на кормові культури й тваринництво, Англія в XVIII ст. дуже різко збільшила в себе врожайність зернових.

Локальна і міжнародна торгівля хлібом

Село жило своїми врожаями, а місто — надлишковим продуктом, ось чому мудрість для міста полягала в тому, щоб постачатися за рахунок близьких околиць, «у своїх власних володіннях», як уже 1305 р. рекомендувала рада, що зібралася в Болоньї [84]. Це постачання за рахунок вузької зони радіусом у 20—30 км рятувало від дуже дорогих перевезень і від завжди ненадійного звертання до чужинців. Воно було тим більше надійне, що майже завжди міста тримали довколишні села у своїх руках. У Франції аж до часів Тюрго та «Борошняної війни»

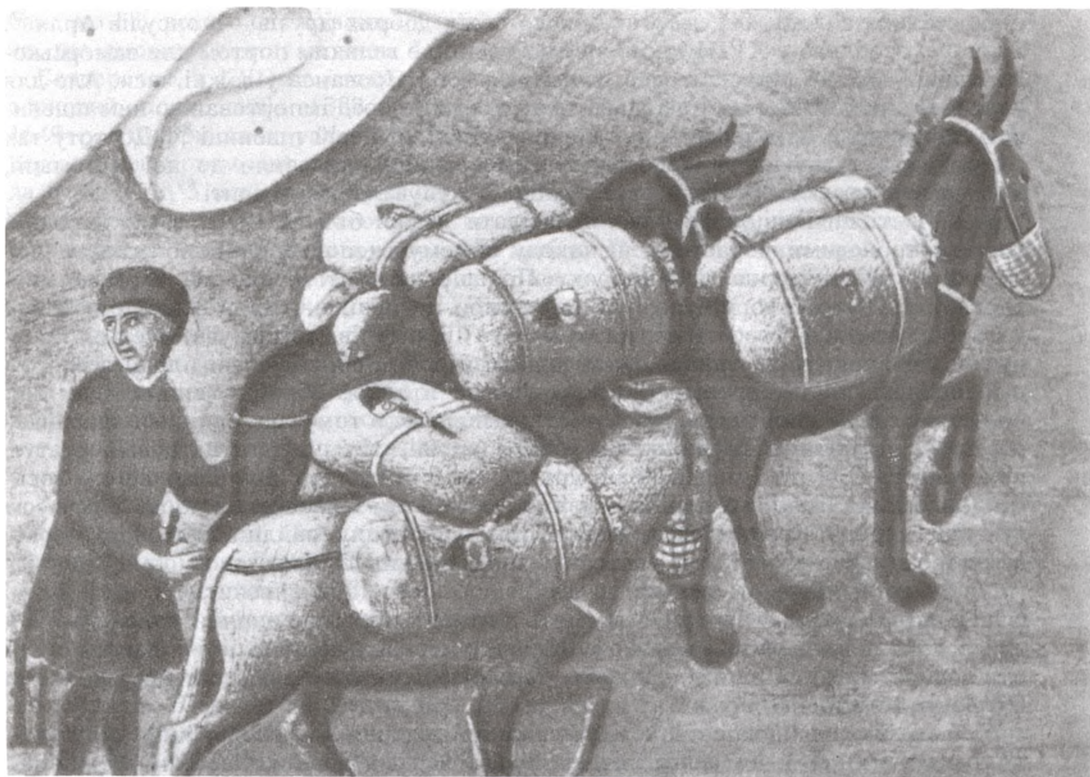

Перевезення хліба на мулах в Італії. Пінакотека Сієни. (Фото Скали.)

навіть до самої Революції, селянин був зобов'язаний продавати пшеницю на ринку найближчого міста. Під час заворушень, супутних голодному літові 1789 р., бунтарі зуміють схопити зерноторговців, яких мали за спекулянтів; усіх їх давно знали. Безперечно, це правильно для цілої Європи. Наприклад, де в Німеччині XVIII ст. не вживали заходів проти «лихварів», спекулянтів зерном, проти *Getreidewucher*?

Життя цих локальних обмінів проходило не без перешкод. Будь-який поганий врожай примушував міста звертатися до багатших житниць. Поза всяким сумнівом, з XIV ст. північні пшениця й жито досягають Середземномор'я [85]. Доти Італія отримувала візантійську, а потому турецьку пшеницю. Великим постачальником завжди була Сицилія, яка виступала ніби в ролі нинішніх Канади, Аргентини та України ще до появи цих назв.

Такі житниці, порятунок для великих міст, мусили бути легкодоступними, лежати на берегах моря або судноплавних рік, бо перевезення по воді важких вантажів були вигідні. До кінця XV ст. в роки високого врожаю Пікардія або Вермандуа вивозили хліб до Фландрії по Шельда, а до Парижа — по Уазі; Шампань і Барруа в XIV ст. постачали Париж, починаючи від Вітрі-ле-Франсуа, по Марні, подеколи небезпечному судноплавному шляху [86]. В ту саму епоху пшениця з Бургундії перевозилася в бочках по Соні та Роні, і для цих хлібних вантажів з верховин рік Арль правив за перевалочний пункт. Тільки-но Марсель починає

побоюватися голоду, він звертається до своїх добрих друзів — консулів Арля [87]. Пізніше, особливо у XVIII ст., Марсель сам стане великим портом для заморського хліба. Саме до Марселя звертатимуться всі з Прованса у важкі часи. Але для власного споживання місто віддаватиме перевагу перед імпортованою ним пшеницею, що зіпріла при перевезенні морем, добрій місцевій пшениці [88]. Достоту так само Генуя харчувалася дорогою пшеницею, яку привозили до неї з Романії, а сама вона реекспортувала дешеву, що її купувала на Леванті [89].

З XVI ст. північні хліба почали посідати дедалі більше місце в міжнародній торгівлі зерновими. І часто — на шкоду самому експортеру. Якщо згадати про велику кількість зерна, яку щороку Польща вивозить, пояснює торговельний словник (1797 р.), то можна подумати, ніби ця країна — одна з найродючіших у Європі. Але той, хто її знає, цю країну та її жителів, дотримуватиметься іншої думки, бо якщо там і трапляються родючі й добре оброблювані площі землі, то є й інші регіони в Європі з ще родючішими й добре оброблюваними землями, проте вони не експортують зерна. «Істина полягає в тому, що єдиними власниками там є шляхта, а селяни — це раби, і перші, аби підтримувати свій статус, присвоюють собі піт і плоди праці других, які становлять щонайменше сім восьмих населення й які змушені харчуватися ячмінним і вівсяним хлібом. Тимчасом як інші народи Європи споживають більшу частину найліпшого свого зерна, поляки залишають собі таку часточку своєї пшениці та жита, що можна подумати, ніби вони збирають врожаї тільки задля того, аби вивозити їх за кордон. Ощадливі шляхтичі й буржуа самі їдять житній хліб, а пшеничний призначається тільки для стола великих вельмож. Не буде перебільшенням, коли скажемо, що одне-єдине місто в інших державах Європи споживає більше пшениці, ніж усе Польське королівство [90].

Майже завжди Європа знаходила на своїх околицях — на північній чи східній (Турецька імперія), чи навіть південній (варварські країни, Сардинія, Сицилія) рідкозаселені або слабкорозвинуті країни, здатні постачати зерно, якого їй бракувало. Цей маргинальний феномен часто видозмінювався. Закривалася одна житниця — відкривалася інша; в першій половині XVII ст. нею була Швеція (Лівонія, Естонія, Сканія) [91], потому, з 1697 і аж до 1760 р.— Англія під впливом експортних премій, що сприяли обгородженням, а у XVIII ст. — англійські колонії в Америці [92].

Принадою щоразу були готівкові гроші. В хлібній торгівлі багаті завше платили готівкою, а бідні, як і належало, піддавалися спокусі посередників, від чого ті мали зиск. Ними були купці-лихварі, що в Неаполітанському королівстві, як, до речі, і в інших місцях, скуповували хліб на корені. Венеція вже 1227 р. платила за пшеницю в Апулії золотими зливками [93]. Так само в XVI і XVIII ст. крихітні бретонські кораблі звичайно перевозили пшеницю, якої бракувало в Севільї й особливо в Лісабоні, а везли звідти платню за неї в сріблі, а то й у португальському «червоному золоті», що для будь-якої іншої торгівлі заборонялося [94]. В XVII ст. постачання хліба через Амстердам до Франції та Іспанії також оплачувалося дзвінкою монетою. «В останні роки,— писав 1754 р. якийсь лжеанглієць,— саме величезна кількість нашої пшениці та її експорт підтримували наш грошовий курс» [95]. 1795 р. Франція перебувала на межі голоду. Емісари, послані до Італії, не знайшли іншого способу роздобути хліб, як повезти з Марселя до Ліворно скрині із срібним посудом, що його «продали на вагу, наче срібло, не звертаючи уваги на майстерну роботу, яка коштувала не менше самого матеріалу» [96].

Проте ця найважливіша торгівля ніколи не оперувала такими великими кількостями зерна, як це можна було б *апріорі* припустити. В Середземномор'ї жило в XVI ст. приблизно 60 млн. чоловік. Рахуючи 3 гектолітри на душу, загальне споживання становило б 180 млн. гектолітрів, цебто 145 млн. центнерів. А грубий підрахунок показує, що морська торгівля давала 1—2 млн. центнерів, тобто

близько 1% всього споживання. І відсоток цей був би ще менший, якби припустити, що споживання становило 4 гектолітри на людину.

Безперечно, в XVII ст. становище залишалося таким самим. Гданськ, головний зерновий порт, вивіз 1382 тис. центнерів 1618 р. та 1200 тис. центнерів 1649 р. (цифри заокруглені) [97]. Якщо припустити, що Північ Європи загалом дорівнювала трьом-чотирьом Гданськам, то вся та велика кількість зерна становила б від 3 до 5 млн. центнерів. Отже, коли додати сюди 1 млн. центнерів, який могло поставити Середземномор'я, це становило б загалом щонайбільше 6 млн. центнерів на всю європейську торгівлю хлібом. Це число величезне, але водночас воно мізерне проти 240 млн. центнерів, що їх споживають європейці (100 млн. жителів по 3 гектолітри кожен). Причому ці рекордні показники експорту не збережуться: так, у 1753—1754 рр. Гданськ вивозить усього 52 000 ластів, тобто 624 000 центнерів [98]. Тюрго оцінював міжнародну хлібну торгівлю в цей період у 4—5 млн. центнерів, а Зомбарт вважав це число надмірним [99]. І, нарешті, не забуватимемо, що ці додаткові маси зерна перевозяться майже виключно водними шляхами, тож лише морським державам щастило уникати голоду, який раз у раз повторювався [100].

Звісно, беручи до уваги тогочасні технічні можливості, можна й далі захоплюватися торгівлею на такі далекі відстані. Можна дивуватися з того, як за дорученням папи Бенедикта XII флорентійський дім Барді зумів 1336 р. відвезти апулійську пшеницю до Вірменії [101]. Або з того, що флорентійські купці з XIV ст. майже щороку могли оперувати 5—10 тис. тонн сицилійського хліба [102]. Або захоплюватися тим, як великому герцогу Тосканському, Венеції та Генуї вдалося за посередництвом міжнародних купців і за допомогою переказних векселів на Нюрнберг і Антверпен переправити з Балтики й Північного моря кілька десятків тисяч тонн зерна, аби зліквідувати дефіцит його в Середземномор'ї в тяжкі 90-ті роки XVI ст. [103]. Або бути враженим тим, що багата, але ще примітивна Молдова в XVI ст. постачала Стамбулу в добрі й погані роки по 350 000 гектолітрів зерна. Або тим, що наприкінці XVIII ст. до Стамбула прийшов бостонський корабель, навантажений американськими борошном та зерном [104]...

Так само з повним правом ми можемо захоплюватися доками та складами в сицилійських портах навантажень (*caricatori*) [105], Гданську, Антверпені (що став важливим зерновим портом з 1544 р.), Любеку або Амстердамі; або ж у портах розвантажень — Генуї чи Венеції (в цьому місті 1602 р. було 44 пакгаузи). Або милуватися організацією торгівлі зерном, що її полегшував хід векселів, зернових «розписок» (*cédola*) сицилійських *вантажовідправників* [106].

Однак у кінцевому підсумку така торгівля зерном залишалася маргінальною, епізодичною, перебуваючи під «пильнішим наглядом», ніж справи інквізиції. Довелося чекати XVIII ст., аби склалося, та й тоді не без певних труднощів, кілька великих систем закупок, складування, перерозподілу, без яких важкий товар, що швидко псується, не міг би регулярно обертатися на великі відстані. Ще в XVI ст., ні у Венеції, ні в Генуї, ні у Флоренції (хіба що за винятком, та й то із застереженнями, родини Барді Корсі) не було незалежних оптових купців, які хоч би якоюсь мірою спеціалізувалися на торгівлі зерном. При нагоді вони займалися нею під час великих криз. Солідні португальські торговельні контори, в тім числі Хіменеси, що в часи великої кризи 1590 р. фінансували значні перевезення північного хліба до Середземномор'я, отримали з цього, на думку фахівця, не менше 300—400% прибутку [107]... Але один випадок — це не норма. Звичайно оптовики бачили мало вигоди в цій ризикованій торгівлі, що зв'язувала їм руки. Щоправда, концентрація таких торгових операцій настане лише з XVIII ст. Торгівля зерном (*bleds*) у Марселі під час голоду 1773 р. була майже монополізована жменькою купців, що диктували свої умови [108].

Міжнародна торгівля хлібом: човни, навантажені польським зерном, що плавають по Віслі, підпливають до Гданська. Фрагмент картини, відтвореної в томі III цієї праці.

Серед відомих нам великих операцій із зерном можна назвати великомасштабні закупівлі хліба в Росії Густавом-Адольфом; закупівлі Людовіка XIV на амстердамському ринку 1672 р., напередодні його вторгнення до Голландії; або наказ про негайну закупівлю 150—200 тис. буасо * жита в Польщі, Мекленбурзі, Силезії, Гданську та інших місцях за кордоном (що згодом коштувало йому ускладнень з Росією), який видав Фрідріх II 27 жовтня 1740 р., наступного дня після того, як він дізнався про смерть імператора Карла VI. Багато з цих великих операцій були пов'язані з військовими заходами держав, і це показує приклад Фрідріха II: в разі потреби доводилося звертатися до всіх житниць водночас, бо ринок був обмежений. До того ж перешкоди для вільної торгівлі збільшувалися наче навмисне, ускладнюючи й так важке її функціонування. Саме це показує

* Старовинна міра сипучих тіл, що дорівнює приблизно 13 літрам. (*Приміт. перекладача*).

історія Франції в останні роки Старого порядку. Прагнучи зробити ліпше, адміністрація монархії, зліквідувавши надто вільну приватну ініціативу, створила для власної вигоди монополію хлібної торгівлі, радше — систему купців та агентів, які служили їй, і все це на свої кошти й собі на велике лихо. Але стара система, нездатна впоратися з постачанням великих міст, відкривала простір для страхітливих зловживань і численних хабарів, звідки й народилася легенда про «Пакт голоду» [109]. Одразу ж зауважмо, що не було диму без вогню.

Все це дуже серйозно. Хліб — це життя Франції, як і життя всього Заходу. Ми знаємо про «Борошняну війну», що вибухнула після невчасних заходів Тюрго, які стосувалися вільного продажу зерна [110]. «Пограбувавши ринки й пекарні,— каже сучасник,— вони можуть пограбувати наші будинки, а нас перерізати». І додає: «Починають грабувати ферми, тож чому б їм не пограбувати замків?» [111].

Хліб і калорії

Нині людині потрібно від 3500 до 4000 калорій на день, якщо вона живе в багатій країні й належить до привілейованого класу. Такий рівень був знайомий і до XVIII ст. Але ще менше, ніж сьогодні, він складав норму. Одначе, якщо в наших підрахунках потрібна точка відліку, візьмімо цю цифру — 3500 калорій. До речі, до такого високого рівня приводять розрахунки Дж. Гемілтона з приводу ситності раціонів, які отримували екіпажі іспанського флоту Індій близько 1560 р. [112] Звичайно, це рекордний показник, якщо, нехтуючи авторитет і мудрість Куртеліна, із заплющеними очима покладатися на цифри інтендантства, для якого юшка, яку воно видавало, завжди добра...

Зауважмо, що нам відомі й вищі показники, коли йдеться про стіл королів або привілейовані верстви, як, скажімо, на початку XVII ст. в Павії, в колегії св. Карла Борромея. Насправді ж такі окремі рекорди не повинні породжувати великих ілюзій. Тільки-но ми звертаємося до середніх величин, які, наприклад, стосуються великих мас міських жителів, то часто рівень спадає до 2000 калорій. Так було в Парижі напередодні Революції. Звичайно ж, ті ще нечисленні цифри, що ми маємо у своєму розпорядженні, ніколи не дають точного розв'язання проблем, які нас цікавлять. Тим паче, що заперечується навіть і сам критерій калорійності, на засадах якого й слід судити про здорове харчування, що вимагає збалансованості між вуглеводами, білками та жирами. І чи треба враховувати ті калорії, що є у випитому вині й горілці? Усталилося правило ніколи не приписувати їм понад 10% калорій у спожитому раціоні; те, що випивається понад ці відсотки, в розрахунках не береться до уваги. Проте це не означає, що такий надлишок не впливав на стан здоров'я чи на витрати питущих.

Однак деякі закономірності розглядаються. Так, співвідношення між різними типами ситих продуктів робить очевидним чи то різноманітність, чи то, — що трапляється куди частіше,— одноманітність меню. Одноманітність виявляється щоразу, коли частка вуглеводів (скажемо простіше, навіть з невеликою похибкою, зернових) *набагато* перевищує 60% раціону, відбитого в калоріях. Тоді частка м'яса, риби, молочних продуктів досить обмежена, і переважає одноманітність. Їсти — це означає ціле своє життя споживати хліб і знову хліб (або каші).

Якщо дотримуватися цього критерію, то з'ясовується, що Північну Європу вирізняло велике споживання м'яса. Південна ж Європа більшу частину раціону відводила вуглеводам, звісно, крім тих випадків, коли йшлося про військові конвої, де бочки із солониною та тунцем поліпшували звичайні харчі.

Нема нічого несподіваного й у тому, що стіл багатих був різноманітніший, ніж стіл бідноти; ознакою відмінності була радше якість, а не кількість [113]. На розкіш-

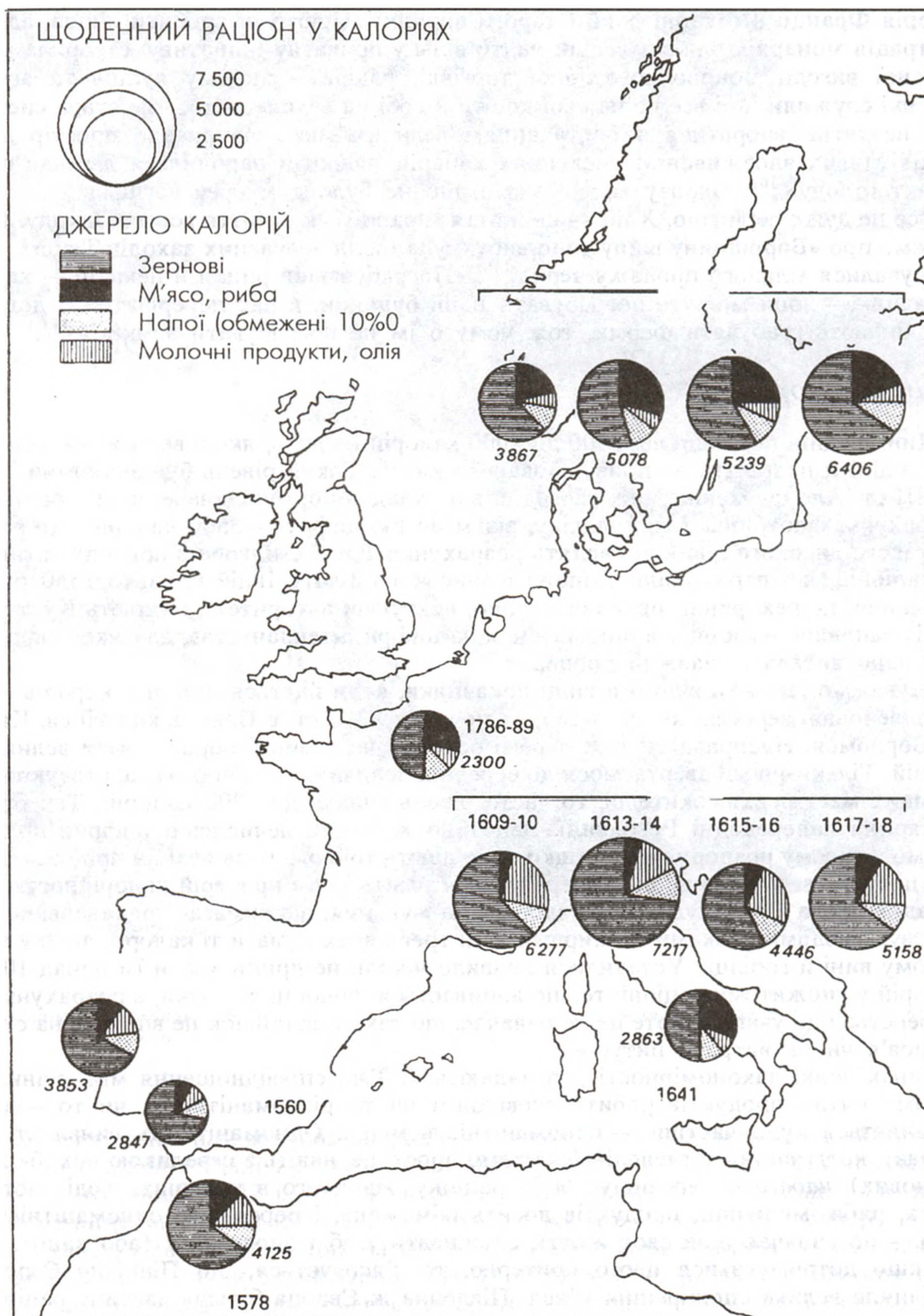

Режим харчування в минулому (оцінка в калоріях). Карта складена на основі кількох обстежень і подає відносно привілейовані набори продуктів. Щоб скласти справжню карту для Європи, довелося б відшукати тисячі прикладів на всіх соціальних рівнях і в різні періоди. (За даними F. Spooner, „Régimes alimentaires d'aurefois".)

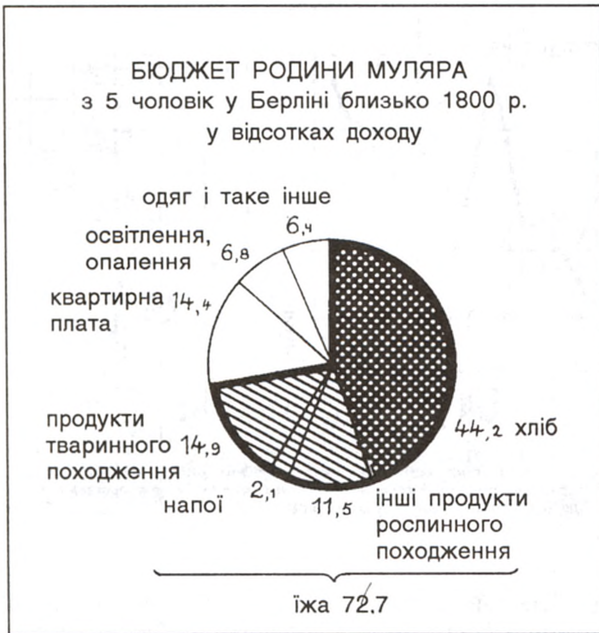

Бюджет родини муляра в Берліні близько 1800 р. Напрошується порівняння з вирахуваними цифрами середніх витрат парижанина на продукти харчування в 1788 та 1854 рр. (с. 104). Хліб становить тут набагато більше 50 % витрат родини на їжу — величезна частка, якщо враховувати відносні ціни на зернові. Отже, тут перед нами точний взірець того, яким одноманітним і вбогим міг бути режим харчування.
(За даними В. Абеля.)

ному столі генуезької родини Спінолів у 1614—1615 рр. зернові становили тільки 53% калорій, тоді як приблизно в той самий час вони досягали 81% в споживанні бідних у лікарні для хронічно хворих (зауважимо, що 1 кг зерна еквівалентний 3000 калорій, а 1 кг хліба — 2500). Якщо порівняти інші види їжі, то виявиться, що Спіноли споживали майже стільки м'яса й риби, зате вдвічі більше молочних продуктів і жирів, ніж згадані хворі, і до їхньої незмірно різноманітнішої їжі входило багато плодів, овочів та цукру (3% витрат). І так само можна бути певним, що вихованці колегії св. Карла Борромея (1609—1618 рр.), незважаючи на те, що вони отримували високі харчові раціони — майже неймовірні: від 5100 до 7000 калорій щоденно,— якщо й споживали надмірно багато їжі, то не дуже різноманітної. Зернові продукти складали до 75% загальної кількості калорій, і їжа вихованців не була або просто не могла бути вельми вишуканою.

Рано чи пізно скрізь (де можливе обстеження) в містах утверджувалося різноманітніше харчування, принаймні різноманітніше, ніж у селі. В Парижі, де, як ми вже зазначали, рівень споживання близько 1780 р. становив приблизно 2000 калорій, зернові сягали тільки 58% їхньої загальної кількості, цебто десь коло фунта хліба на день [114]. А втім, це відповідає й ранішим і пізнішим цифрам, що дають для *середнього* хлібного раціону парижанина: 540 г у 1637 р., 556 — у 1728—1730 рр., 462 — у 1770 р., 587 — у 1788 р., 463 — у 1810 р., 500 — у 1820 р. та 493 г у 1854 р. [115]. Звичайно, достоменність цих величин не є гарантована, як і не є гарантована цифра 180 кг на людину, до якої, згідно з досить спірним розрахунком, *видимо,* піднялося на початку XVII ст. річне споживання у Венеції [116]. Але за іншими даними можна припустити існування у Венеції добре оплачуваного й вимогливого трудящого класу й наявність у заможних людей витончених смаків, властивих старожитцям міста.

Загалом нема жодного сумніву, що село споживало хліба значно більше, ніж місто, причому за найнижчими нормами шкали споживання міських робітників. За словами Леграна д'Оссі, 1782 р. споживання чорнороба або селянина у Франції

Заробітна платня і ціна на жито в Геттингемі (XV—XIX ст.) Ціна на жито вирахувана в срібних рейхсмарках, а заробітна платня (заробіток дроворуба, що працював відрядно) виражена в кілограмах жита. Очевидна кореляція між зростанням цін на жито й зниженням реальної заробітної платні, і навпаки. (За даними В. Абеля.)

досягало 2—3 фунтів хліба на день: «але той, хто має іншу їжу, не споживає його стільки». Проте ще й сьогодні в Південній Італії можна побачити на будівельному майданчику робітників, які на обід їдять великий круглий буханець хліба, а також кілька помідорів та цибулин, що ніби є приправою до нього; цікава сама їхня назва: *companatico* — те, що їдять з хлібом.

Цей тріумф хліба, зрозуміла річ, викликаний тим, що за рівної калорійності зерно (а також спирт із зерна, як додає польський історик, мимохідь бажаючи виправдати схильність селян своєї країни не лише їсти, а й пити своє зерно [117]) було відносно найдешевшою їжею. Близько 1780 р. воно коштувало в 11 разів дешевше за м'ясо, в 65 разів — за морську рибу, в 9 разів — за яйця, втричі — за масло та олію... В бюджеті середнього парижанина, розрахованому для 1788 та 1854 рр., хліб, це найперше джерело енергії, стоїть лише на третьому місці витрат — після м'яса й вина, становлячи в обох випадках 17% усіх витрат [118].

Ось що виправдовує цей хліб, про який ми вели мову й про який слід було б сказати стільки поганого. Він був для бідних ніби манною небесною і «його дорожнеча... правила за міру ціни на інші продукти харчування». Себастьєн Мерсьє писав: «І ось 1770 р. хліб дорогий третю зиму поспіль. Іще з минулого року половині селян довелося вдаватися по допомогу доброчинності. А ця зима доведе людей до крайньої біди, бо в тих, хто досі жив, продаючи своє майно, нині більш нема чого продавати» [119]. Якщо в бідних не було хліба, то це означало, що в них не було нічого. Не забуватимемо той хвилюючий бік питання, те рабство, в якому хліб тримав виробників, посередників, перевізників, споживачів. Вони постійно жили в напруженні, у воєнній настороженості. «Хліб, що годує людину, був водночас і її катом»,— каже, точніше, повторює Себастьєн Мерсьє.

Ціни на зерно і рівень життя

Навряд чи слова Мерсьє були перебільшенням. У Європі хліб — це половина повсякденного життя людей. Ціни на хліб безугавно змінювалися з примхи мінливої погоди, що визначала врожаї і володарювала над ними, а також залежно від запасів і транспорту, залежно від самих врожаїв, нарешті, залежно від пори

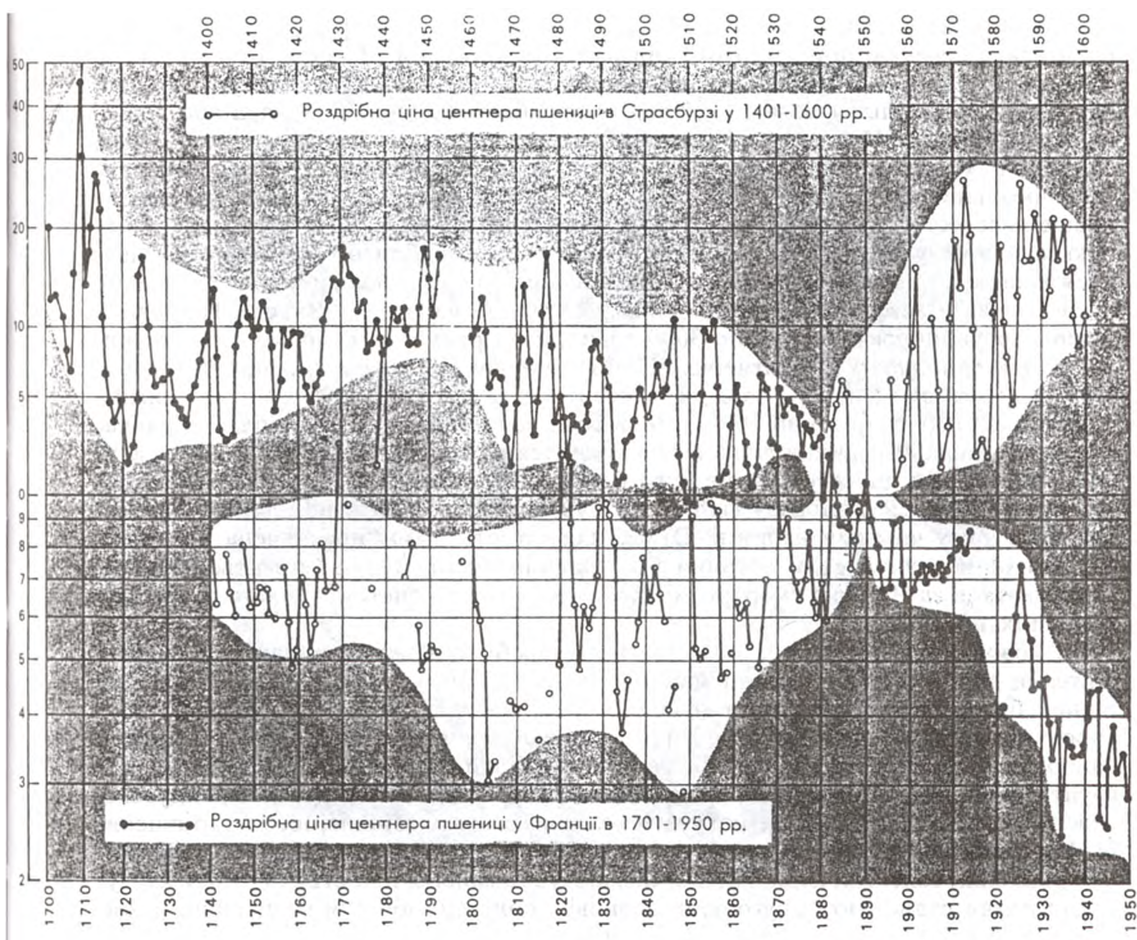

ДВА ПРИКЛАДИ РЕАЛЬНИХ ЦІН НА ПШЕНИЦЮ

Цей графік прагне підкреслити, що означає рух реальної заробітної платні, вираженої в пшениці. Старовинні міри приведені до сучасних центнерів, а ціни зернового хліба розраховані в десятках годин праці чорнороба. Лінія «10» (100 годин праці) становить небезпечний рівень, за яким для працівників починалося важке життя; при 200 годинах воно ставало катастрофічним, а вище 300 наставав голод (рекордна цифра була досягнута 1709 р. понад 500). Цікавість графіка полягає в перетині двох кривих: лінія 100 годин була пройдена в 1540—1550 рр. і повернення до такого низького рівня відбулося тільки в 1880—1890 рр., після дуже довгого періоду дорогого життя. Цей графік — нове свідоцтво відносного добробуту народу в XV ст., незважаючи на кілька серйозних тривог, явно пов'язаних із поганими врожаями. (За даними Р. Грандамі — R. Grandamy — в кн.: J. Fourastié. Prix de vente et prix de revient. 14ᵉ série.)

року. На наших ретроспективних графіках ціни мають вигляд коливань записів сейсмографа. Ці варіації тим більше позначалися на житті бідних, що ті рідко могли себе вбезпечити від сезонних зростань цін, зробивши великі запаси в сприятливий момент. Чи можна розглядати варіації як своєрідний барометр, який показує рівень життя мас у межах коротких і тривалих циклів?

Є кілька способів, здатних прояснити питання; їх небагато й усі вони недосконалі: порівнювати ціни на хліб і заробітну платню (але вона часто виплачувалася натурою або ж частково натурою й частково грішми); підраховувати заробітну

платню в пшениці чи житі (так учинив В. Абель, чий графік ми запозичили); встановити середню ціну типової «корзини з продуктами» (згідно з пропозицією Фелпса Брауна та Шели Гопкінс) [120]; нарешті, взяти за одиницю виміру годинний заробіток низькооплачуваних робітників, звичайно помічників муляра або розмішувачів розчину. Цей останній метод — метод Жана Фурастьє та його учнів, зокрема Р. Грандамі,— має свої переваги. Про що в кінцевому підсумку говорять такі «реальні» ціни? Звісно, про те, що ціна центнера хліба (ми вважаємо за краще перевести старовинні міри на цю одиницю) аж до 1543 р. трималася нижчою за величину оплати 100 робочих годин, а відтак приблизно до 1883 р. залишалася вищою за цю критичну лінію. Це більш-менш окреслює ситуацію у Франції, а крім того, в *загальних рисах* — схожу ситуацію на всьому Заході. Працівник відпрацьовує щороку *приблизно* 3000 годин; його родина з чотирьох душ споживає на рік *приблизно* 12 центнерів... Підняття вище лінії, що відповідає 100 робочим годинам за центнер, завжди небезпечне; вище лінії 200 годин — сигнал тривоги, а з перетином лінії 300 годин роботи за центнер настає голод. Р. Грандамі вважає, що 100-годинна лінія завше долалася по вертикалі, цебто спостерігалися чи то швидке підняття, як це було близько середини XVI ст., чи то різке падіння, як 1883 р. Рух щоразу відбувався дуже швидко, тільки-но ця лінія перетиналася в тому чи тому напрямі. Отже, для століть, яким присвячена ця книга, реальні ціни зсунулися в поганий бік. Єдиним благодатним виявиться період, який настане за Чорною смертю, і це зобов'яже нас до систематичного перегляду колишніх поглядів.

Висновок: злидні городян, що живуть на заробітну платню; злидні й сільських жителів, де заробітки в натурі йшли в такому самому ритмі. Отже, закон для бідних був досить ясний: вони мусили обмежуватися зерном низького гатунку, «продуктами менш дорогими, які, проте, все ж таки давали достатню кількість калорій», і «відмовлятися від їжі, багатої на білки, на користь харчування, що грунтувалося на крохмальних продуктах». У Бургундії напередодні Французької революції «селянин, якщо не рахувати великих землевласників, їсть мало пшениці. Цей розкішний злак призначався на продаж, для маленьких дітей, для кількох рідкісних свят. Він куди більше забезпечує гаманець, ніж стіл... Основу харчування селян становлять другорядні зернові... *conceau*, або суміш пшениці з житом, саме жито — в порівняно багатих родинах, у найбідніших — ячмінь і овес, у Бресе та в долині Сони — кукурудза, в Морвані — жито й гречка» [121]. В П'ємонті близько 1750 р. середнє споживання в гектолітрах виглядало так: пшениця — 0,94, жито — 0,91, інші зернові — 0,41, каштани — 0,45, а всього — 2,71 гектолітра на рік [122]. У цьому радше недостатньому раціоні пшениця посідає скромне місце.

Хліб багатих, хліб і каша бідних

Так само, як є зерно і зерно, є хліб і хліб. У грудні 1362 р. в Пуатьє, «коли ціна сетьє пшениці досягла 24 су, існувало чотири різновиди хліба: хліб шуан без солі, солоний хліб шуан, хліб «сафлер» та хліб «рібуле». Шуан, солоний або несолоний, був білим хлібом найвищого гатунку з просяного борошна. Хліб «сафлер» (цей термін уживають і нині) випікався з непросіяного борошна. Що ж до «рібуле», то його, безперечно, виготовляли з борошна, яке на 90% складалося з висівок, «дрібні часточки яких пуатською говіркою й досі називають *рібуле*». Ці чотири гатунки відповідали спокійним періодам середньої ціни на пшеницю. Коли ціни трималися низькими чи радше помірними, дозволялося випікати тільки три гатунки хліба. Та коли ціни підскакували, можна було виготовляти аж сім гатунків дуже різної якості; власне, розгортався цілий спектр різновидів поганого хліба [123]. Ніщо не

Обід у голландській селянській родині. На табуреті стоїть єдина миска з кашею. Праворуч — піч, ліворуч — приставна драбина, що править за внутрішні сходи в будинку. Гравюра А. Ван-Остаде, 1653. Національна бібліотека, Кабінет естампів. (Фото Національної бібліотеки.)

може ліпше показати, якою мірою нерівність була правилом (приклад Пуату — тільки один серед сотень інших). Нерідко в хлібі залишалася від хліба сама лише назва. Часто-густо його зовсім не було.

Європа, вірна давній традиції, до самого XVIII ст. харчувалася грубими юшками та кашами. Каші були давніші за саму Європу. *Puls* етрусків та стародавніх римлян готувався з проса; інша каша, *alica,* — з картопляного борошна й навіть хліба. Трапляються згадки про карфагенську *alica* — святкову страву, до якої додавали сиру, меду та яєць [124]. *Polenta* перед тим як її стали готувати з кукурудзяного борошна, була кашею з підсмажених і розмелених ячмінних зерен, часто змішаних із просом. В Артуа в XIV ст.— безперечно, і раніше й уже напевне в пізніші часи — з «вівса готували грюмель — кашу, що її широко споживало сільське населення» [125]. В XVI ст. і аж до XVIII ст. у Солоні, Шампані, Гасконі була звичною просяна каша. В Бретані до неї часто додавалася густа гречана каша на воді або на молоці, яку називали гру [126]. На початку XVIII ст. у Франції

лікарі прописували хворим вівсяну кашу за умови, що її «приготують з добре вирощеного вівса».

Ця давня практика не зовсім зникла й нині. Шотландська й англійська *porridge* — це вівсяна каша. В Польщі та Росії готують кашу з подрібненого й підсмаженого жита, звареного на взірець рису. Не слід особливо сумніватися, що дотримувався давньої традиції під час іспанської кампанії 1809 р. і той сердешний англійський гренадер, який розповідав: «Ми готували цю пшеницю, варячи її, наче рис; або ж, якщо нам було так зручніше, розтирали зерно між двома плескатими каменями й потім варили, отож виходила ніби густа каша» [127]. Осман-ага, молодий турецький *сипахі*, полонений австрійцями під Темешваром 1688 р., на подив своїм охоронцям, ще легше впорався з труднощами. Коли казенний хліб — *das Kommissbrot* — закінчився, інтендантство роздало солдатам (які дві доби взагалі нічого не отримували) їхні пайки борошном. І лише Осман-ага зумів замісити його на воді й спекти в гарячому попелі. Він розповів, що вже раніше опинявся в такій самій скруті [128]. Але йдеться майже про хліб, у всякому разі — про прісний хліб без дріжджів, спечений у попелі, який часто їдять у Туреччині та Персії.

Отже, білий хліб — це рідкість і розкіш. Дюпре де Сен-Мор писав: «У всіх французьких, іспанських, англійських оселях пшеничний хліб їдять не більше як два мільйони чоловік» [129]. Якщо це зауваження сприймати буквально, то число тих, хто їв білий хліб, навряд чи перевищувало 4% всього населення Європи. Ще на початку XVIII ст. більш ніж половина сільського населення харчувалася нехлібними злаками та житом, і в борошні «бідняцького» млива лишалося багато висівок. Пшеничний хліб і білий хліб, хліб шуан (мався на увазі, безперечно, «хліб каноників», хліб капітулу) тривалий час залишалися предметом розкоші. Давнє прислів'я радило: «Не з'їдай зразу свій шуан» [130]. Хоч би як називався цей білий хліб, він існував давно, але виключно для споживання багатих. 1581 р. кілька молодих венеціанців, що по дорозі до Компостели, в Іспанії, залізли, аби погамувати голод, до будинку, який стояв на відшибі десь біля Дуеро, і не знайшли там «ні справжнього хліба, ні вина — нічогісінько, крім п'яти яєць і великої хлібини з житнього борошна із домішками, на яку не можна було дивитися; дехто зміг з'їсти один-два кусні» [131].

У Парижі, навіть окрім білого хліба, досить рано почалася славна доля «м'якого хліба» (*pain mollet*), випеченого з добірного питльованого борошна із додаванням пивних дріжджів замість «простої» розчини. Якщо до тіста додавали молоко, то виходив хліб по-королівськи (*pain à la Reine*), від якого була в захваті Марія Медичі [132]. 1668 р. медичний факультет марно засуджував застосування дріжджів, бо ними й далі користувалися при випіканні булочок, і щоранку жінки відносили їх булочникам цілими корзинами, «що їх вони клали собі на голову, наче молочарки». Саме собою зрозуміло, м'який хліб залишався розкішшю. Один парижанин казав 1788 р., що цей хліб «зі своєю хрумкою золотистою скоринкою ніби ображає лимузенський круглий буханець... він виглядає мов аристократ серед сіромашні» [133]. А втім, така розкіш вимагає достатку. Щойно починається «дорожнеча», як, скажімо, в Парижі у вересні 1740 р., і одразу ж дві постанови парламенту забороняють «випікати інші види хліба, крім *сіро-білого*»; м'який хліб і булочки піддаються забороні, так само, як і використання пудри на борошняній основі, яку тоді широко вживали для перук [134].

Тільки між 1750 та 1850 рр. відбулася справжня революція білого хліба. В ці роки пшениця витісняє інші зернові (так сталося в Англії); потім хліб дедалі більше й більше випікають з борошна, трохи краще очищеного від висівок. Водночас шириться думка, нібито для здоров'я споживачів придатний лише хліб з дріжджевого тіста. Дідро вважав будь-яку кашу неїстівною, «якщо вона ще не перебродила» [135]. У Франції, де хлібна революція почалася рано, 1780 р. заснували Національну школу випікання хліба, а трохи згодом наполеонівський солдат

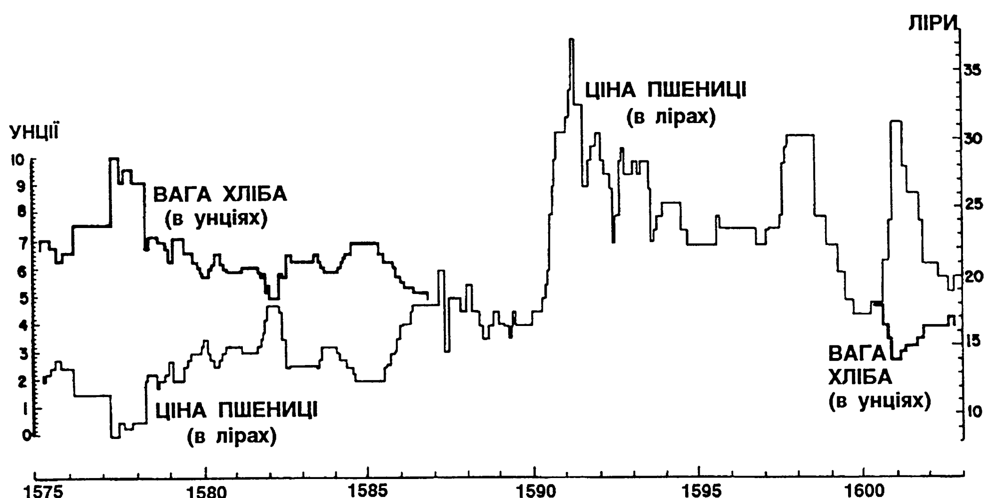

Вага хліба і ціни на пшеницю у Венеції наприкінці XVI ст. (За даними кн.: F. Braudel. „La vita economica di Venezia nel secolo XI", in. La Civilità veneziana del Rinascimento.)

стане поширювачем цього «дорогоцінного блага — білого хліба» по всій Європі [136]. Проте в масштабі континенту ця революція буде напрочуд повільною і, повторюємо, завершиться тільки до 1850 р. Задовго до повної своєї перемоги — в міру того як наростатимуть традиційні вимоги багатих і нові претензії бідних,— вона дасть відчути свій тиск на саме поширення культур. Від початку XVII ст. пшениця панувала довкола Парижа, в Мюльсьєні або Вексені, але у Валуа, Брі та Бовезі їй довелося чекати своєї пори до кінця століття. А Західна Франція залишилася вірною житові.

Запам'ятаймо цю перевагу Франції щодо білого хліба. А втім, де ж їсти білий хліб, як не в Парижі? — заявив Себастьєн Мерсьє. «Я люблю добрий хліб, я його знаю, впізнаю з першого погляду» [137].

Купувати хліб чи пекти свій?

Ціна хліба в продажу не змінювалася: варіювалася його вага. В загальних рисах правило мінливості ваги дійсне для всього західного світу. У Венеції, як показує наш графік, складений для останньої чверті XVI ст., середня вага хліба, що продавався в пекарнях на площі Св. Марка або на Ріальто, змінювалася обернено пропорційно до ціни на пшеницю. Таку саму практику виказують і регламенти, оприлюднені в Кракові 1561, 1589 та 1592 pp.: ціна не змінюється, варіюється вага. Те, що фіксують регламенти,— це хлібні еквіваленти (при хлібі різної якості й ваги) монети в один *грош*, а саме для 1592 р.— 6 фунтів житнього або 2 фунти пшеничного хліба [138].

Були винятки, в усякому разі, ним був Париж. Липневий регламент 1372 р. розрізняв три види хліба: хліб шайї; хліб з товстою скоринкою, або міський; «прикрашений» хліб (останній — ситний). За рівної ціни їхня вага становила відповідно — 1, 2 й 4 унції. Отже, в цю епоху ми перебуваємо в нормальних умовах — за постійної ціни й мінливої ваги. Та, починаючи з 1439 р., вага трьох гатунків хліба закріплюється раз і назавжди на рівні півфунта, одного й двох фунтів [139]. «Відтоді саме ціна хліба змінюється разом з ціною пшениці». Все це так сталося, безпе-

Ринок на Перлахплац у Аугсбурзі (XVI ст.). Сцени відповідають окремим місяцям. Ліворуч: жовтень — продаж дичини; листопад — продаж дров, сіна, тут-таки заколюють свиню; грудень — продаж

зерна вроздріб. Праворуч: з ратуші виходить довга вервечка буржуа, одягнутих у хутряний одяг. На задньому плані — сільська місцевість... (Міське художнє зібрання, Аугсбург.)

Хлібна піч у Кракові, XV ст. Кодекс Бальтазара Бема. Краків, Бібліотека Ягеллонського університету. (Фото Марека Ростворовського.)

речно, тому, що дуже рано пекарям, які жили за межами столиці — в Гонесі, Понтуазі, Аржантеї, Шарантоні, Корбеї тощо,— дозволили приїздити до міста продавати «печений хліб» на вагу. В Парижі, як і в Лондоні, хліб купували більше на одному з 10 чи 15 міських ринків, ніж у хлібних крамницях [140].

Продукція пекарів призначалася лише для частини споживачів, хоча пекарі були тоді в усій Франції поважними особами, поважнішими, ніж самі мельники, бо вони безпосередньо купували пшеницю й тому опинялися на становищі купців. Слід брати до уваги також домашні печі, що випікали хліб, навіть у містах, випікання й продаж домашнього хліба. У XV ст. в Кельні, у XVI ст. в Кастилії і навіть ще нині селяни приїздять на світанку із сусідніх сіл до міста продавати хліб. У Венеції привілеєм послів було постачання їх сільським хлібом з околиць міста: вважалося, що він ліпшої якості проти хліба венеціанських пекарів. І було чимало багатих будинків у Венеції, Генуї та інших місцях, що мали зернову комору й власну піч для випікання хліба. Прості люди теж часто самі пекли собі хліб, якщо судити про це з картини XVI ст., на якій зображено міський ринок у Аугсбурзі; зерно там продається маленькими мірками (до речі, вони теж збереглися в міському музеї).

За даними офіційних підрахунків, які цілком заслуговують на довіру, у Венеції 1606 р. кількість пшениці, яку переробляли пекарі, не перевищувала 182 000 стара * за загального його споживання 483 600 стара; з них ринки забирали 109 500 стара, а «будинки», які постачали себе самі» [141],— 144 000 стара. Решта

* Міра сипучих тіл, що дорівнює близько 0,6 гектолітра. (*Приміт. перекладача*).

йшла на виготовлення сухарів, необхідних для флоту. Таким чином, кількість хліба, що його випікали пекарі, ледь перевищувала ту, яку пекли в домашніх печах [142]. І це у Венеції!

Коли в серпні 1673 року в Генуї зайшла мова про те, щоб заборонити домашнє випікання хліба, це викликало чимале збудження. Французький консул пояснював: «Народ бурчить... мабуть, (міські власті) хотіли б примусити всіх купувати хліб на ринку, й подейкують, що тут є шляхтичі (читай: великі купці міста), які пропонують 180 000 екю на рік за те, щоб отримати цей дозвіл на випікання хліба, бо... звичай такий, що кожен пече хліб у себе вдома, а якщо цю постанову буде ухвалено, ніхто більше не зможе цього робити, що призвело б до великих витрат,

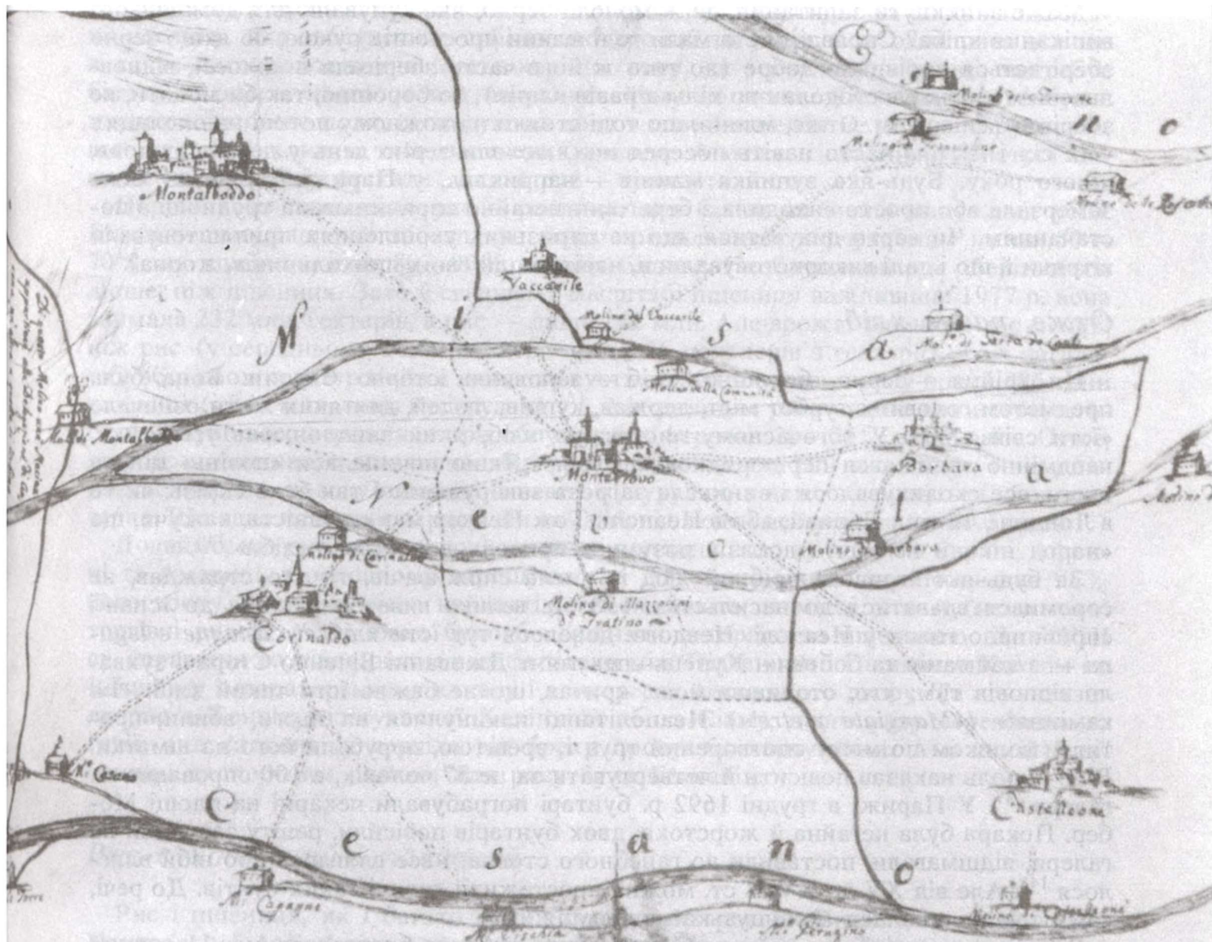

Густота розташування млинів. На цій карті 1782 р. (погано зорієнтованій: північ — внизу, південь — вгорі, ліворуч — Адріатичне море, праворуч — Апенніни) зображено п'ять великих сіл (з яких одне подвійне, Монтальбоддо й Ваккариле), розташованих між чотирма річками в регіоні Марке позад Анкони. Населення, яке нараховувало загалом 15 971 житель і розмістилося на площі приблизно 450 км^2, мало 18 млинів, тобто один млин на 880 жителів, тоді як у Франції — в середньому на 400 (див. далі с. 303). Але все залежало від потужності цих млинів, від числа посадів і каменів; нам ці дані невідомі. (Фото Серджо Ансельмі.)

бо хліб, який продають на ринках... продають по ціні 40 лір за міну *, а коштує він приблизно 18, крім того, названий хліб, який продається, добрий лише в день випікання, а наступного дня він стає кислий, і їсти його неможливо. Ця справа викликає великий галас, і вчора на майдані Сан-Сіре, де збирається старовинне вельмишановне панство, побачили наклеєну листівку, яка різко виступала проти уряду й погрожувала покласти край його тиранії» [143]. Якщо вірити словам Пармантьє, то практика випікання хліба в домашніх умовах зникне «в більшості міст» Франції тільки близько 1770—1780 рр. [144] Жан Мейєр відзначає повне припинення індивідуального випікання в Нанті 1771 р. і пов'язує це явище з переходом до білого пшеничного хліба [145].

Може виникнути запитання, де ж мололи зерно, яке купували для домашнього випікання хліба? Справді, міста мали тоді млини просто під рукою, бо якщо зерно зберігається порівняно добре (до того ж його часто зберігали в колоссі, відновлюючи молотьбу в стодолах по кілька разів на рік), то борошно, так би мовити, не зберігається зовсім. Отже, млини, що тоді стояли на кожному потоці на околицях усіх сіл і міст, а часто навіть посеред них, мололи зерно день у день упродовж цілого року. Будь-яка зупинка млинів — наприклад, у Парижі, тільки-но Сена замерзала або просто виходила з берегів,— негайно спричинювала труднощі з постачанням. Чи варто дивуватися, що на паризьких укріпленнях прилаштовували вітряки й що і далі використовувалися, навіть мали своїх прихильників, жорна?

Отже, панує хліб

Ця трійця — зерно, борошно, хліб — заповнює історію Європи. Вона була предметом головних турбот міст, держав, купців, людей, для яких жити означало «їсти свій хліб». У тогочасному листуванні хліб, який заполонював усі думки, неодмінно залишався першорядною фігурою. Якщо починалася «повінь» цін на нього, все сколихувалося і виникала загроза заворушень. І так було скрізь: чи то в Лондоні, чи то в Парижі, або в Неаполі. Тож Неккер мав слушність, кажучи, що «народ ніколи не почує доказів розуму з приводу дорожнечі хліба» [146].

За будь-якої тривоги дрібний люд із числа споживачів, ті, хто страждав, не соромився вдаватися до насильства. 1585 р. велике вивезення хліба до Іспанії спричинило голод у Неаполі. Невдовзі довелося тут їсти хліб *di castagne e legumi* — з каштанів та бобових. Купець-спекулянт Джованні Віченцо Сторачі зухвало відповів тим, хто, оточивши його, кричав, що не бажає їсти такий хліб: «Їж каміння!» («*Mangiate pietre*!») Неаполітанці накинулися на нього, вбили, протягли волоком по місту спотворений труп і, зрештою, порубали його на шматки. Віце-король наказав повісити й четвертувати за це 37 чоловік, а 100 спровадив на галери [147]. У Парижі в грудні 1692 р. бунтарі пограбували пекарні на площі Мобер. Покара була негайна й жорстока: двох бунтарів повісили, решту засудили на галери, відшмагали, поставили до ганебного стовпа, і все вляглося або ніби вляглося [148]. Але від XV до XVIII ст. можна простежити тисячі таких бунтів. До речі, саме так починалася Французька революція.

Зате дуже гарний врожай сприймався наче небесне благословення. 11 серпня 1649 р. в Римі відправили врочисту месу, щоб віддячити Богові за зібраний нарешті високий врожай. Префект Паллавічині, що завідував продовольчим постачанням, враз став героєм: «Він наказав наполовину збільшити буханець хліба»! [149] Читач легко зрозуміє цю зовсім не загадкову фразу: ціна хліба в Римі не змінювалася, варіювалася лише його вага, що було правилом майже скрізь. Отже, Паллавічині враз підвищив на 50% (щоправда, дуже ненадовго) купівельну спроможність найбідніших людей, тих, хто не їв майже нічого, крім хліба.

---

* Міра сипучих тіл, що дорівнює чверті літра. (*Приміт. перекладача*).

РИС

Рис, як і пшениця, і навіть більше, ніж вона,— рослина, що панує безмежно й тиранічно.

Багато читачів історії Китаю, написаної великим вченим [150], мабуть, посміхалися, постійно наштовхуючись на авторські порівняння: такий-то імператор був китайським Гуго Капетом, а такі-то — Людовіком XI, або Людовіком XIV, або Наполеоном. Кожна людина Заходу, аби орієнтуватися в знанні народів Далекого Сходу, змушена звертатися до цінностей власної культури. Тож, говорячи про рис, ми говоритимемо й про пшеницю. А втім, обидві рослини — злаки, та й та — вихідці з країн із сухим кліматом. Згодом рис перетворився на ту напівводяну рослину, яка забезпечила собі високі врожаї та успіх. Але одна риса все ще виказує його походження: густе коріння рису, як і коріння пшениці, потребує багато кисню, а цього стояча вода дати йому не може. Як наслідок, не буває жодного рисового поля, де нерухома вода в певні моменти не почала б рухатись, щоб стало можливим таке насичення киснем. А отже, гідравлічні пристрої повинні час від часу пускати воду в рух і зупиняти його.

Порівняно з пшеницею рис — рослина, яка більш чи менш панує над усім. Більш — тому, що рис забезпечує своїх прихильників харчуванням не на 50—70%, як пшениця, а на 80—90% і навіть більше. Необлущений рис зберігається ліпше, ніж пшениця. Зате у світовому масштабі пшениця важливіша. 1977 р. вона займала 232 млн. гектарів, а рис — лише 142 млн. Але врожаї пшениця дає менші, ніж рис (у середньому 16,6 центнера проти 26 центнерів з гектара). Тож загальний збір обох культур майже врівноважується: 366 млн. тонн рису проти 386 тонн пшениці (і 349 млн. тонн кукурудзи) [151]. Але дані для рису спірні: вони стосуються необлущеного зерна, яке при облущуванні втрачає 20—25% своєї ваги. Отже, цифра, що визначає загальний збір рису, падає нижче 290 млн. тонн, і він опиняється далеко позаду пшениці й навіть кукурудзи, в яких зберігається оболонка зерна. Ще одна незручність рису: він вимагає від людей неймовірно великої праці.

Додаймо, що рис, незважаючи на деякі вогнища його культури в Європі, Африці та Америці, в основному вирощують на Далекому Сході, який нині дає 95% його збору. Нарешті, його найчастіше споживають на місці, а тому нема такої торгівлі рисом, яку можна було б порівняти з торгівлею пшеницею. До XVIII ст. справжня торгівля рисом велася тільки між Південним і Північним Китаєм по Великому імператорському каналу і в інтересах пекінського двору. Та ще вивозили рис з Тонкіну, із сучасної Кохінхіни або з Сіаму, цього разу переважно до Індії, яка споконвіку терпіла від браку продуктів харчування. А в самій Індії єдиним експортним ринком для рису була Бенгалія.

Рис суходільний і поливний

Рис і пшениця, як і багато інших культурних рослин, вихідці із сухих долин Центральної Азії. Але до пшениці успіх прийшов раніше, ніж до рису: початок поширення рису належить до 2000 р. до н. е., а пшениці — принаймні до 5000 до н. е. Отже, пшениця має перевагу давності в кілька десятків століть. Тривалий час рис серед суходільних рослин був величиною зовсім малою. Перша китайська цивілізація його не знала й будувалася в Північному Китаї, на безмежній оголеній рівнині, на основі трьох класичних злаків, що їх вирощують і нині: сорго з його стеблами заввишки з 4—5 метрів, пшениці та проса. Останнє, на думку англійського мандрівника (1793 р.),— це «барбадоське просо, яке китайці називають *гаолян,* цебто великий хліб. У всіх провінціях Північного Китаю це зерно дешевше за рис. Ймовірно, воно було першим, яке тут почали вирощувати. Із давніх

китайських книг дізнаємося, що обсяг мір визначався числом зерен цієї рослини, яке такі міри вміщували в собі. Отже, сто зерен становили *чжу*...» [152] В Північному Китаї європейським мандрівникам, які 1794 р., падаючи з утоми, дістались до околиць Пекіна, подали в заїзді лише «поганий цукор та тарілку напівсирого проса» [153]. Каші з пшениці, проса та сорго поруч із соєю й солодким бататом і нині ще тут звичайна їжа [154].

Порівняно з цим раннім розвитком тропічний Південний Китай, лісистий і болотянистий, ще довго буде краєм відсталим, де людина, як вона це робить і нині на островах Тихого океану, харчувалася іньямом — ліанами, що дають бульби, з яких отримують крохмаль,— або таро (колоказією). Остання рослина споріднена з буряком; іще й у наші дні в Китаї листя таро — типова риса невеликих насипних грядок, це свідчить, що колись таро відігравало неабияку роль. До іньяму та колоказії не додавалися ні солодкий батат, ні маніок, ні картопля, ні кукурудза — ці американські рослини перебралися через моря до Азії тільки після відкриття європейцями Нового Світу. Цивілізація рису, що на той час добре там укорінилася, вчинила їм опір: маніок прижився тільки в одному регіоні Траванкур у Декані, а солодкий батат — у Китаї (XVIII ст.), на Цейлоні й на далеких Сандвічевих островах, загублених посеред Тихого океану. Нині на Далекому Сході бульбоплоди відіграють досить скромну роль. Першість тримають зернові, передусім рис: 1966 р. у всіх мусонних краях Азії його зібрали 200 млн. тонн проти 140 млн. тонн усілякого іншого зерна — пшениці, проса, кукурудзи, ячменю [155].

Поливний рис спершу з'явився в Індії, а потім, найімовірніше, між 2150 та 2000 рр. до н. е., дістався по суходолу чи по морю до Південного Китаю. Там він поступово закріпився у своїй класичній формі, яку ми знаємо. З поширенням рису величезний пісковий годинник життя китайців перекинувся. Місце стародавньої Півночі посів новий Південь, тим більше, що Півночі, на своє горе відкритій у бік пустель і торговельних шляхів Центральної Азії, випало спізнати лиха вторгнень та плюндрувань. З Китаю (і з Індії) культура рису поширилася до Тибету, Індонезії і Японії. Для країн, що прихистили його, рис був «способом отримати свої свідоцтва про цивілізованість» [156]. Рис у Японії приживався, що почалося близько I ст. н. е., особливо повільно, він посів головне місце в харчуванні японців лише в XVII ст. [157].

І нині рисові плантації займають на Далекому Сході дуже скромні площі — звісно, вони складають 95% світових площ під зрошуваним рисом, проте це тільки 100 млн. гектарів у 1966 р. [158]. За межами цих привілейованих зон на величезних просторах розповсюдилася, добре чи погано, *культура суходільного рису*. Цей низьковрожайний рис є основою життя слабкорозвинутих народів. Уявімо собі закут вирубаного й спаленого лісу на Суматрі, на Цейлоні або в аннамській Кордильєрі. На очищену землю без будь-якої підготовки (пні залишаються на місці, жодної оранки не проводиться, а за добриво править попіл) розкидають зерно. Воно проростає і через п'ять з половиною місяців дозріває врожай. Після нього можна спробувати посадити деякі інші культури — бульбові, баклажани, ранні овочі. За такого режиму пісні грунти зовсім виснажуються. І наступного року виникає потреба «з'їсти» іншу ділянку лісу. За такої *десятирічної* ротації теоретично потрібен 1 кв. км на 50 жителів, а насправді — приблизно 25, бо понад половину гірських грунтів неможливо використати. Якщо строк ротації, протягом якого може відродитися ліс, становить не 10, а 25 років (найчастіші випадки), густота населення складає 10 чоловік на один кв. км.

Лісовий «пар» щоразу дає легко оброблювані пісні грунти, на яких можна орудувати примітивними знаряддями. Все врівноважується, але, цілком очевидно, за умови, що населення надмірно не зростатиме, що знищений ліс сам відроджуватиметься після періодичних спалювань. Такі системи хліборобства по-місцево-

Рисовий розсадник у Китаї XIX ст. (Національна бібліотека.)

му називаються: *ладанг* — у Малайзії та Індонезії, *рай* — у горах В'єтнаму, *джунг* — у Індії, *таві* — на Мадагаскарі, куди арабські мореплавці завезли рис близько X ст. Усе це прості режими харчування «з борошняним м'якушем сагової пальми» або ж плодами хлібного дерева як доповнення. Звідси далеко до «методичного» вирощування рису на плантаціях, але водночас далеко й до виснажливої праці, якої він вимагає.

Диво рисових плантацій

Ми маємо стосовно рисових плантацій стільки образів, свідоцтв і пояснень, що показали б цілковитий брак доброї волі, аби не спромогтися зрозуміти всього. Малюнки в китайському трактаті 1210 р. «Генчжеду» дають нам уявлення про плантації, розташовані в шаховому порядку, про їхні клітинки з кілька арів кожна, про зрошувальні помпи з ножними педалями, про висаджування розсади, про жнива та такий самий, як і нині, плуг, запряжений одним буйволом [159]. Картини залишаються такими самими, хоч би до якого часу вони належали, навіть нинішні. Наче нічого не змінилося.

З першого погляду вражає незвично повне використання найкращих земель. 1735 р. єзуїт Дюальд писав: «Усі рівнини обробляються. Не побачиш ні огорож, ні канав, майже нема дерев — так вони бояться втратити бодай п'ядь цієї землі» [160]. Те саме казав на століття раніше, в 1626 р., інший чудовий єзуїт, отець де Лас Кортес, і тими самими словами: «Що не було ні п'яді землі... навіть крихітного клаптя, який би вони не обробили» [161]. Кожна клітинка рисової плантації, обмежена невисокими дамбами, мала сторони з півсотні метрів. Сюди приходила й звідси виходила вода — мулиста, і це було благом, бо вода з намулом відновлює родючість грунтів і відлякує комара-анофелеса, носія збудника пропасниці. Навпаки, для таких комарів сприятлива чиста вода пагорбів і гір; зони *ладанг* або *рай* — краї, де пропасниця ендемічна через обмежений демографічний приріст. Ангкор-Ват із своїми рисовими плантаціями, залитими мулистою водою, був у XV ст. квітучою столицею; зруйнували його не самі по собі наскоки сіамців — вони лише розладнали його життя й сільськогосподарські роботи. Вода в каналах очистилася — і поширилася пропасниця, а разом з нею і ліс, що все ковтає [162]. Аналогічні драми можна помітити й у Бенгалії XVII ст. Тільки-но рисова плантація виявляється надто вузька, тільки-но її заливають сусідні чисті води, як спалахує руйнівна пропасниця. У западині між Гімалаями та Сивалікськими пагорбами, де б'є стільки чистих джерел, пропасниця панує повсюдно [163].

Звісно, вода — це велика проблема. Вона може затопити рослини: для того, щоб упоратися з величезними перепадами води, в Сіамі та Камбоджі довелося використовувати надзвичайну гнучкість рису, стебла якого іноді виростають заввишки 9—10 метрів. Жали його з човна, зрізаючи волоть і залишаючи на місці солому, яка інколи буває неймовірної довжини [164]. Неабияка складність полягає в тому, щоб залити поле водою, а потім її спустити. Так, часто-густо воду проводили з джерел, розташованих на узвишшях, по жолобах із бамбукових стовбурів. Її черпали з криниць, як це робилося на рівнині вздовж Гангу, а нерідко й у Китаї. На Цейлоні воду брали з великих резервуарів, що їх тут називають *tanks*, але танки-водонакопичувачі майже завжди лежать низько, а подеколи глибоко вкопані в землю. Одначе то тут, то там треба було подавати воду на рисову плантацію, розташовану вище,— звідси й ті рудиментарні норії або ті помпи з педалями, вигляд яких не змінився й нині. Замінити їх паровою чи електричною помпою означало б позбутися дешевої людської праці. Де Лас Кортес бачив, як працювали такі водоподавачі. Він пише: «Іноді вони підіймають воду невеликою й зручною машиною, своєрідною норією, яка не потребує коней. Усе простіше простого (це каже Лас Кортес): один-однісінький китаєць цілий день крутить ногами цей механізм» [165]. Доводиться також, перекриваючи заслінки, переганяти воду з клітини на клітину. Ясна річ, вибір системи зрошення залежав від місцевих умов. Коли жоден спосіб іригації не був можливий, використовували дамби рисової плантації, що затримували дощівку, якої в мусонних регіонах Азії вдосталь для того, аби підтримувати чималу частину рівнинного хліборобства.

А загалом усе це — величезне зосередження праці, людського капіталу, і ретельне пристосування до місцевих умов. Крім того, ніщо б так не спрацьовувало, якби головні лінії такої зрошувальної системи не були міцно пов'язані одна з одною й не контролювалися згори. Це вимагає міцного суспільства, державної влади й надзвичайно багато праці. Великий імператорський канал від Голубої ріки (Янцзи) до Пекіна був водночас і могутньою іригаційною системою [166]. «Перевантаженість» рисовими плантаціями спонукає і надмірний розвиток держави. Спонукає вона й звичну скупченість сіл — як із причини примусової колективної праці на іригаційних системах, так і через таку часту в китайських умовах відсутність безпеки.

Отже, рисові плантації спричинили собою в тих зонах, де вони розквітали, високу чисельність населення й міцну соціальну дисципліну. Якщо близько

Обмолот рису вручну. Малюнок Ічо Ганабуса (1652—1724 рр.). Париж. Галерея Жанет Остьє. (Фото Неллі Деле.)

1100 р. центр ваги Китаю перемістився на південь, то «завинив» у цьому рис. Близько 1380 р. населення Південного Китаю, як засвідчують офіційні цифри, співвідносилося до населення Північного як 2,5:1 — на Півночі жило 15 млн. чоловік, на Півдні — 38 млн. [167]. Але справжній «подвиг» рису полягав, до речі, не в тому, що під нього постійно використовувалася одна й та сама оброблювана земля, і не в стабільних врожаях завдяки ретельній іригаційній праці, а в тому, що з рисових плантацій удавалося збирати два, а то й три врожаї на рік.

Про це можна судити з сучасного календаря Нижнього Тонкіну: сільськогосподарський рік там починається з саджання розсади в січні. Через п'ять місяців настають жнива — так званий «врожай п'ятого місяця»,— і відбувається це в червні. І слід квапитися, аби через п'ять місяців отримати інший врожай, десятого місяця. Зібране зерно негайно звозять до житниці, і рисові поля заново спушують, вирівнюють, удобрюють і заливають водою. В жодному разі тут не сіють зерно розкиданням по плантаціях: воно сходило б надто довго. Молоду прорість рису беруть із розсадників, де вона росте вкрай щільно на щедро вдобреному грунті. Відтак рисові надростки саджають заново на відстані 10—12 см один від одного. Вирішальну роль у цій справі відіграє розсадник, надмірно вдобрений людським калом і міськими нечистотами. Розпал жнив десятого місяця — найважливіших — припадає на листопад. І одразу після жнив починається оранка напередодні січневого саджання розсади [168].

Жорсткий хліборобський календар скрізь фіксує послідовність цих швидких робіт. У Камбоджі після дощів, що полишають калюжі води, перша оранка «розбуджує рисове поле»; один раз поле орють від країв до середини, а наступного разу — від середини до країв. Щоб не залишати за собою заглибин, де збиралася

б вода, селянин, ідучи поруч зі своїм буйволом, проводить упоперек борозен одну або кілька скісних канавок, відводячи через них надлишок води... Потім виполюють бур'ян, залишають його гнити, виганяють крабів, які рояться в неглибокій воді. І неодмінно виривають сіянці правицею й ударяють ними по лівій нозі, «щоб збити землю з коріння, яке ще полощуть у воді» [169].

Ці види робіт, що виконуються один за одним, відбиті в прислів'ях, у звичних образах. У Камбоджі пустити воду на поля із сіянцями означає «втопити горобців і горлиць». Коли з'являються перші волотьки, кажуть, що «рослина вагітна»; коли рисове поле прибирає золотавої барви — «барви крила папуги». Через кілька тижнів, у жнива, коли зерно, «налившись молоком, обважніло», починається гра чи майже гра, яка зводиться до складання снопів чи то «сінником», чи то «перемичкою», чи то «пеліканом, що злітає», чи то «собачим хвостом», чи то «слоновою ногою»... Коли завершується обмолот, зерно провіюють, відокремлюючи «голос рису» (*падді*), цебто «шелестливу полову, що її відносить вітер».

Рицаря Шардена, людину західну, що бачила, як вирощують рис у Персії, вразила тут швидкість його виростання: «Це зерно дозріває через три місяці, хоч його й пересаджують після того, як пробилися паростки... Бо його пересаджують по стеблу в дуже зволожену й намулисту землю... Через тиждень після того, як рис підсох, він дозріває» [170]. У швидкості дозрівання й криється таємниця двох врожаїв — двох врожаїв рису або, якщо це діється набагато північніше,— одного врожаю рису, а другого — пшениці, жита чи проса. Можна навіть мати три врожаї: два — рису й один, у проміжку між ними,— пшениці, ячменю, гречки або овочів (ріпи, моркви, бобу, нанкинської капусти). Отже, рисова плантація — це справжня фабрика. Гектар землі під хлібом у Франції в часи Лавуазьє давав у се-

Обмолот рису в Японії ціпами. Париж. Галерея Жанет Остьє. (Фото Неллі Деле.)

редньому 5 центнерів; гектар же рисового поля часто приносить 30 центнерів необлущеного рису-падді. Після облущення з них виходить 21 центнер харчового рису по 3500 калорій на кілограм, тобто гігантська цифра — 7350 тис. калорій з гектара проти 1500 тис. калорій від пшениці й тільки 350 тис. калорій тваринного походження, якби цей гектар землі, бувши відведеним для відгодівлі тварин, виробив 150 кг м'яса [171]. Ці цифри показують величезну перевагу рисового поля й рослинної їжі. І звісно ж, не з ідеалізму цивілізації Далекого Сходу віддали перевагу рослинним харчам.

Ледь відварений на воді, рис був там повсякденною їжею, як у людей Заходу — хліб. Не можна не згадати італійського *pane e companatico*, бачачи, наскільки вбогі додатки до рисового раціону селянина Тонкінської дельти, що добре харчується в наші дні (1938 р.): «5 г свинячого жиру, 10 г *пиос тат* (риб'ячої підливи), 20 г солі й дрібка зелені, яка зовсім не дає калорій», на кілограм білого рису (він давав 3500 калорій із загального числа 3565) [172]. Середній щоденний раціон індійця, що харчується рисом, 1940 р. був різноманітніший, але не менш рослинний за характером: «560 г рису, 30 г гороху й квасолі, 125 г свіжої городини, 9 г олії та рослинних жирів, 14 г риби, м'яса і яєць плюс мізерна кількість молока» [173]. Безперечно, таким самим «нем'ясним» було харчування тих пекінських робітників, 80% *витрат* яких на їжу 1928 р. становили зернові, 15,8% — овочі та приправи й 3,2% — м'ясо [174].

Ці нинішні реальності мало відрізняються від реальностей учорашніх. У XVII ст. на Цейлоні один мандрівник здивувався з того, що «посолений рис, зварений на воді, приправлений зеленню та цитриновим соком, вважається неабиякою стравою». Навіть «великі люди» їли дуже мало м'яса або риби [175]. Отець Дюальд 1735 р. відзначав, що китаєць, який цілий день безперервно пропрацював, «часто по коліна у воді... ввечері буде радий отримати рис», зварену зелень і трохи чаю. Слід зауважити, що в Китаї завжди варять рис на воді й він для китайців те саме, що для європейців хліб, і ніколи не викликає відрази» [176]. Ось раціон китайця за повідомленням отця де Лас Кортеса: «Мисочка звареного без солі на воді рису, що є повсякденним хлібом тутешніх місць» (насправді — чотири-п'ять таких чашок), «котру підносять до рота лівою рукою, тримаючи в правиці дві палички, і, подувши спочатку на рис, квапливо посилають його в шлунок, наче кидають у мішок». З цими китайцями марно було говорити про хліб чи про сухарі. Якщо вони мали пшеницю, то їли її у вигляді зварених на парі пампушок, з розтопленим свинячим смальцем. [177].

Ці китайські «булочки» зачарували 1794 р. Гіня та його супутника. Вони намастили їх «трохи маслом» і одразу ж, розповідає він, «досить успішно заморили хробачка після мимовільних постів, дотримуватися яких нас примусили мандарини» [179]. Хіба тут не можна вести мову про вибір, зумовлений своєю цивілізацією, про панівні смаки й навіть вибагливість у їжі, що є наслідком свідомого віддання переваги, виявом чогось подібного до почуття зверхності? Відмовитися від культу рису означало б приректи себе на занепад. «Люди мусонних регіонів Азії,— каже П'єр Гуру,— віддають перевагу рисові перед бульбоплодами та зерновими у вигляді каші» (й у вигляді хліба). Сьогодні японські селяни сіють ячмінь, пшеницю, овес, просо — але тільки між двома врожаями рису або в умовах вимушеного суходільного хліборобства. Тільки необхідність примушує їх споживати ці зернові, «що їх вони вважають жалюгідними». Цим пояснюється те, що нині рис просунувся, наскільки це можливо, далеко на північ Азії, до 49° північної широти, в ті краї, де інші культури, безперечно, були б куди доречнішими [179].

На «рисовому режимі» (враховуючи й побічні продукти переробки рису) перебував увесь Далекий Схід, навіть європейці, що осіли в Гоа. Португалки цього міста, констатував Мандельсло 1639 р., віддають перевагу рисові перед хлібом, «тільки-но вони до нього звикають» [180]. З рису в Китаї виготовляли також і вино,

яке «п'янить незгірш, як іспанські вина», «вино бурштиново-жовтої барви». Наслідуючи китайців чи через вельми низьку ціну рису на Заході, у XVIII ст. «в деяких місцях додумалися гнати з нього дуже міцну горілку, але у Франції вона заборонена, так само, як і горілка із зерна й жому» [181].

Отже, багато рису й мало м'яса, а то й зовсім нема м'яса. В таких умовах можна уявити собі винятково тиранічну владу рису. Коливання цін на нього зачіпало все, навіть денну платню солдатів, яка підвищувалася й знижувалася разом з ціною рису, наче йшлося про змінну шкалу зарплатні [182]. В Японії було ще краще: рис до реформи й вирішальних змін XVII ст. сам правив за гроші. Ціна на рис на японському ринку з 1642—1643 по 1713—1715 рр. зросла в десять разів, посприявши знеціненню монети [183].

Таку славу рисові забезпечив другий врожай на рік. Коли його було започатковано? Напевне, другому врожаєві вже було кілька століть, коли 1626 р. отець де Лас Кортес захоплювався кількома врожаями на рік біля Кантона. На одній і тій самій землі, писав він, «вони отримують один за одним три врожаї на рік: два врожаї рису й один — пшениці, сорокакратний і п'ятдесятикратний щодо посіяного зерна, завдяки помірній спеці, атмосферним умовам та чудовим грунтам, набагато ліпшим і родючішим, ніж будь-яка земля в Іспанії або Мексиці» [184]. Поставмося скептично щодо збирання сорокакратного чи п'ятдесятикратного і, може, навіть до третього врожаю пшениці, але запам'ятаймо його враження від надмірного достатку. Що ж до часу цієї вирішальної революції, то різні швидкостиглі сорти рису, які дозрівають узимку й дозволяють збирати два врожаї на рік, були завезені з Тьямпи (Центральний і Південний Аннам) на початку XI ст. Поступово ця новація підкорила одну за одною спекотні провінції Китаю [185]. Від XIII століття все вже склалося. Тоді ж і почалося велике демографічне піднесення Південного Китаю.

Вина рису

Успіх рису й та перевага, яку йому віддають, ставлять цілий ряд проблем, як, між іншим, ставить їх і пшениця, панівна рослина Європи. Рис, зварений на воді — власне, «каша»,— як і спечений хліб у Європі, був «основною їжею». Це означає, що все харчування численного населення будувалося на одноманітному використанні цієї їжі, використанні щоденному. Кухня — це мистецтво доповнювати основну їжу, робити її привабливою. Отже, ситуації схожі. З тією тільки різницею, що для Азії нам часто-густо бракує історичних даних.

Успіх рису мав численні, широкі й очевидні наслідки. Рисові плантації займають дуже незначні площі — це вельми важливий факт. По-друге, їхня висока продуктивність дозволяє їм годувати численне населення з надто високою густотою. Якщо повірити одному, може, занадто оптимістичному історикові, то впродовж шести чи семи століть на кожного китайця нібито припадало щороку 300 кг рису або іншого зерна й по 2000 калорій на день [186]. Навіть якщо ці цифри, певне, надто завищені й *безперервність* такого достатку буде спростована — в усякому разі, недвозначними ознаками злиднів та селянськими повстаннями [187], людям, які харчувалися рисом, була забезпечена певна стабільність харчування. Інакше як би вони вижили, бувши такими численними?

Проте зосередження рисових полів і робочої сили в низинних місцевостях логічно тягне за собою деякі «відхилення», як сказав би П'єр Гуру. Так, у Китаї, де, на відміну від Японії або Філіппін, гірський рис принаймні до XVIII ст. залишався винятком, мандрівник ще 1734 р. перетинав майже пустельні нагір'я між Нінбо та Пекіном [188]. У результаті Далекий Схід зневажливо відкинув те, що знайшла в своїх горах Європа,— активний людський капітал, стада, бурхливе

життя,— і що вона змогла використати. Який же великий то був програш! Але як би китайці використовували гористі місцевості, якщо вони не мали ніякого уявлення про лісове господарство або про скотарство, якщо вони не споживали ні молока, ні сиру й дуже мало їли м'яса, якщо вони не прагнули зробити своїми спільниками гірські народи, коли ще ті існували,— радше навпаки! Перефразовуючи П'єра Гуру, уявімо собі Юру або Савойю без стад, з анархічно знищеними лісами, з активним населенням, зосередженим на рівнинах, на берегах рік та озер. За це якоюсь мірою несуть відповідальність культура рису, його величезна кількість і харчові традиції китайського населення.

Пояснення слід шукати в довгій і наразі ще погано вивченій історії. Якщо іригація й не така стародавня, як твердить китайська традиція, її все ж таки провадили в широких масштабах уже в IV — III ст. до н. е. водночас із державною політикою інтенсивного розорювання цілини та розвитком більш наукової агрономії [189]. Саме тоді Китай, звернувшись до гідротехнічних робіт і інтенсивного виробництва зернових, визначив у ханьську епоху класичне обличчя своєї історії. Попри те, що це обличчя, накресливши, якщо знову звернутися до хронології Заходу, найраніше — в століття Перікла, остаточно утвердиться в усій своїй повноті лише з широким розповсюдженням швидкостиглих південних сортів рису; а це веде нас до періоду XI—XII ст., епохи наших хрестових походів. Узагалі, коли виходити з жахливо повільного ритму розвитку цивілізацій, класичний Китай, у своїй матеріальності, почався тільки вчора. Він виростає з довгої хліборобської революції, яка зламала й оновила його структури і яка, безперечно, була вельми важливим фактом історії людей на Далекому Сході.

Нічого подібного не було в Європі, де задовго до гомерівських часів існувала аграрна цивілізація країн Середземномор'я — пшениця, маслини, виноград і тваринництво, де на всіх рівнях гір, до самих рівнин біля їхнього підніжжя буяло життя пастухів. Телемак згадував, як він жив серед брудних горян Пелопоннесу, «пожирачів жолудів» [190]. Сільське життя Європи завжди спиралося на хліборобство й скотарство водночас, на «оранку й випас». Випас постачає поруч з добривом, необхідним для зернових, тяглову силу тварин, що широко застосовувалася, і істотну частину харчування. Зате в Європі гектар ріллі з його сівозмінами годував набагато менше людей, ніж у Китаї.

На рисівницькому Півдні, що замкнувся в собі, китаєць не те що зазнав поразки в освоєнні гір — він просто його не робив. Позбувшись, або майже позбувшись, свійської худоби й зачинивши свою браму перед жалюгідними горянами, що вирощували суходільний рис, він процвітав, але мусив практикувати всі ремесла, при потребі — тягти плуга, перетягувати линвою судна або підіймати їх, переправляючи з одного плеса на інше, пиляти дерева, бігати по дорогах, доставляючи новини й постанови. Буйволи на рисових полях, яких тримали надголодь, насилу працювали, а коней, мулів та верблюдів, як на Півночі, тут не було; але Північ — це зовсім не Китай культури рису. Рисівницький Південь став у кінцевому підсумку прикладом тріумфу замкнутого в собі селянства. Ця культура рису орієнтувалася не на зовнішній світ, не на нові землі, а передусім на міста, що рано виникли. Саме міськими нечистотами, вуличним брудом, калом міських мешканців удобрювали рисові плантації. Звідси цей нескінченний рух туди-сюди селян, які ходили до міста збирати цінні добрива, «що за них вони платили зеленню, оцтом або грішми» [191]. Звідси й ті нестерпні запахи, що витають над китайськими містами та полями. Такий симбіоз села й міста був міцніший, ніж на Заході, а це багато означає. За все це ніс відповідальність не сам рис, а його успіхи.

Потрібне було різке демографічне піднесення XVIII ст., щоб почалося використання під сільськогосподарські культури пагорбів і деяких гірських схилів з поширенням кукурудзи й солодкого батату, завезених з Америки на два століття раніше,— таке поширення було явищем революційним. Адже рис, хоч би

ДВА АСПЕКТИ ВИРОЩУВАННЯ РИСУ

1. Оранка поля плугом, запряженим буйволом, щоб примусити воду всмоктатися й зволожити землю.

який він був важливий, не виключав інших культур. І не лише в Китаї, а й у Японії, і в Індонезії.

Токугавська Японія (1600—1868 рр.) пережила в XVII ст., коли від 1638 р. вона була закрита, чи майже закрита, для торгівлі із зовнішнім світом, сенсаційне зростання економіки й населення: близько 1700 р. тут нараховувалося 30 млн. жителів і сама лише столиця Едо (Токіо) мала їх мільйон. Такий прогрес став можливим завдяки тільки постійному зростанню хліборобського виробництва, що годувало ці 30 млн. чоловік на невеликій території, яка «в Європі дала б можливість прогодувати лише 5 або 10 млн. жителів» [192]. Передусім спостерігалося повільне збільшення виробництва рису як наслідок поліпшення насіннєвого матеріалу, вдосконалення зрошувальної мережі й системи спуску води, селянського ручного знаряддя (зокрема, винайдення великого дерев'яного гребеня — *сенбакокі*,— що призначався для вимолочування рису) [193] і ще більше завдяки надходженню в продаж багатших і ефективніших добрив, ніж екскременти людини та тварин, скажімо, таких, як сушені сардини, ріпакова, сойова або бавовняна макуха. Ці добрива часто складали від 30 до 50% експлуатаційних витрат [194]. А з іншого боку, товарність хліборобства, що зростала, породила велику торгівлю рисом з її купцями-скупниками, а також викликала розширення виробництва допоміжних культур — бавовни, ріпаку, конопель, тютюну, бобових, шовковиці, цукрової тростини, кунжуту, пшениці... Найважливішими були бавовна й ріпак: ріпак поєднувався з рисом, бавовна — з пшеницею. Ці культури збільшили валові збори в сільському господарстві, щоправда, вимагаючи подвоєної чи потроєної

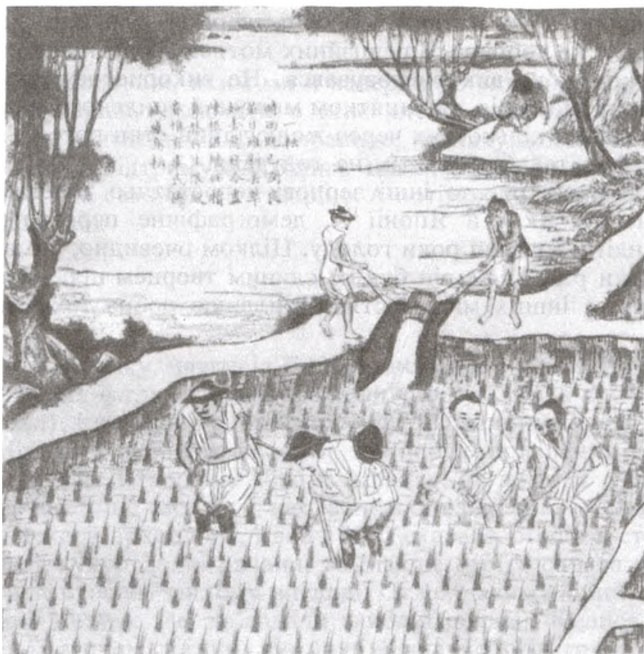

2. Зрошення рисового поля.
Гравюри за малюнками з «Генчжеду». Національна бібліотека, Кабінет естампів. (Фото з Національної бібліотеки.)

кількості добрива порівняно з рисовими плантаціями й удвічі більше робочої сили. За межами рисових плантацій, на «полях», трипільна сівозміна часто зводила докупи ячмінь, гречку й ріпу. Тим часом, як рис і далі обкладався дуже важкими натуральними оброками (панові йшло 50—60% врожаю), ці нові культури спричинили появу грошових податків, вони пов'язали сільський світ із сучасною економікою й ними пояснюється виникнення якщо не багатих, то принаймні заможних селян і на земельних ділянках, які ще були й залишаються крихітними [195]. Ось що могло б довести, якби була в цьому необхідність, що і рис теж складне явище, особливості якого ми, фахівці з історії Заходу, тільки-но починаємо розгадувати.

Існувало дві Індії, як було два Китаї. Рис міцно тримав у своїх «обіймах» Індостанський півострів, досягав долішньої течії Інду, вкривав широчезну дельту й долину долішньої течії — Гангу, але залишав величезні площі для пшениці й ще більше — для проса, здатного задовольнитися малородючими грунтами. Згідно з недавніми працями істориків Індії, велике піднесення хліборобства, що сталося із створенням Могольської імперії в Делі, було пов'язане з розширенням розорювання цілини й зрошення, з диверсифікацією продукції і заохоченням вирощування технічних культур, таких, як індиго, бавовна, шовковиця для розведення шовкопрядів [196]. Міста переживали в XVII ст. велике демографічне зростання. Як і в Японії, виросло виробництво й почав складатися обмін, зокрема рису та пшениці, на велетенські відстані по суходолу, морю й ріках. Та, на відміну від Японії, тут, мабуть, не спостерігалося прогресу хліборобської техніки. Бики й буйволи

відігравали значну роль як тяглові й в'ючні тварини, але їхні висушені кізяки правили за паливо, а не добриво. З релігійних мотивів людський кал, на противагу китайському прикладу, не використовувався. Не використовувалося для харчування й величезне стадо корів, за винятком молока й топленого масла, що до того ж вироблялися в малих кількостях через жалюгідний стан поголів'я, яке загалом не мало хлівів і яке, так би мовити, не годували.

У кінцевому підсумку рис та інші зернові недостатньо забезпечували життя великого континенту. Як і в Японії [197], демографічне перевантаження XVIII ст. виллється в Індії у трагічні роки голоду. Цілком очевидно, що в усьому цьому винен не сам тільки рис, адже він був не єдиним творцем перенаселеності вчора й сьогодні в Індії та інших місцевостях. Він лише робив таку перенаселеність можливою.

КУКУРУДЗА

Це захопливий персонаж, яким ми й завершимо вивчення панівних рослин, не бажаючи, поміркувавши, включати в їхнє число маніок, який в Америці став основою лише для примітивних і, як правило, незначущих культур. Кукурудза ж, навпаки, непослабно підтримувала блиск цивілізацій або напівцивілізацій інків, майя й ацтеків — цих самобутніх створінь. А потім вона зробила особливу кар'єру в світовому масштабі.

Нарешті з'ясовано її походження

Усе просто в її випадку, навіть із її походженням. Учені XVIII ст., спираючись на спірні прочитання й тлумачення, вважали, що кукурудза прийшла і з Далекого Сходу (вона теж!), і з Америки, де європейці її відкрили з часів першої породожі Колумба [198]. Можна з певністю сказати, що перше пояснення не годиться: саме з Америки кукурудза підкорила Азію й Африку, де певні її сліди, і навіть деякі скульптури йоруба * ще могли б нас збити з пантелику. Останнє слово в цій галузі мало належати археології, і вона його сказала. Якщо в стародавніх шарах і не зберігаються кукурудзяні качани, то інакше стоїть справа з її пилком, який може зберігатися в закам'янілому вигляді. Отже, закам'янілий пилок було знайдено на околиці Мехико, де закладали глибокі шурфи. Колись місто стояло на березі висушеної згодом лагуни, від чого й значно осів грунт.

У давніх болотянистих землях міста поробили свердловини й на глибині 50—60 м (тобто йдеться про кількість тисячоліть до нашого часу) знайшли крупинки пилку кукурудзи. Цей пилок належав подеколи вирощуваним нині видам, а подеколи дикій кукурудзі принаймні двох видів.

Та ось проблему прояснили недавні розкопки в долині Техуакан, за 200 км південніше від Мехико. Ця посушлива зона, яка щозими перетворюється на величезну пустелю, завдяки своїй посушливості зберегла навіть зерна давніх видів кукурудзи, її качани (від них залишилися тільки остьові частини) й погризене листя. Рослини, останки людей і побутове сміття трапляються у сусідстві з виходами на поверхню підземних вод. Печерні житла дали археологам значний матеріал і показали їм усю ретроспективну історію кукурудзи.

«У стародавніх шарах один за одним зникають усі сучасні види кукурудзи... В найдавнішому з них, що нараховує 7—8 тис. років, присутня тільки примітивна кукурудза, і все вказує на те, що вона ще не була культурною рослиною. Ця дика кукурудза невелика... Розмір дозрілого качана становив усього 2—3 см; у ньому було тільки з півсотні зерен, що розташувалися в гніздах м'якого приквіткового листя. В качана була дуже тендітна вісь, а шолупиння, що його огортало, не становило собою міцної обгортки, тож зерна, мабуть, легко розсіювалися» [199]. В такий спосіб кукурудза забезпечувала собі виживання на відміну від культурної, в якої зерна залишаються «бранцями» шолупиння, яке не розкривається при дозріванні. Тут потрібне втручання людини.

Звичайно, завісу загадки ще не знято остаточно. Чому зникла ця дика кукурудза? Можна звинуватити в цьому привезені європейцями стада худоби, зокрема кіз. Нарешті, де була батьківщина цієї дикої кукурудзи? Вважається, що нею була Америка, але ще будуть потрібні дискусії і пошуки, аби достоту визначити в Но-

---

* Народ, що живе в західних і південно-західних районах Нігерії та Беніну. (*Приміт. перекладача*).

Жінка розтирає кукурудзу на борошно. Мексиканське мистецтво, Антропологічний музей у Гвадалахарі. (Фото Жиродона.)

вому Світі батьківщину рослини, яку чудово перетворила людина. Спершу називали Парагвай, Перу, Гватемалу. Всіх їх «випередила» Мексика. Та й у археології трапляються свої несподіванки та проблеми. Цьому хвилюючому питанню ніби судилося залишитися без остаточного розв'язання: фахівці говорять, принаймні мріють, про додатковий центр початкового поширення кукурудзи — на азійських верховинах, колисці майже всіх зернових культур світу, або в Бірмі.

Кукурудза і американські цивілізації

У кожному разі, з XV ст., коли завершилося становлення ацтекської та інкської цивілізацій, кукурудза давно вже була на американському континенті в поєднанні з маніоком, зокрема на сході Південної Америки. Або ж вона траплялася сама по собі й на суходолі чи на зрошуваних терасах Перу й на берегах мексиканських озер. Щодо суходільної культури, то сказане нами з приводу рису стосовно систем *ладанг* або *рай* дозволяє бути лаконічним, щоб дати уявлення собі про ротацію культури кукурудзи на богарних землях, щороку на новій ділянці лісу чи чагарників; щоб мати таке уявлення, досить побачити на мекси-

канському плато Анагуак великі пожежі савани й величезні масиви диму, коли літаки (над цим плоскогір'ям вони літають на висоті всього 600—1000 м) провалюються у внутрішні повітряні ями через стовпи гарячого повітря. Це спосіб *мільпа*. 1697 р. Джемеллі Каррері помітив його, так би мовити, за кілька кроків від Мехико, в горах біля Куернаваки. «Тут була,— зауважив він,— лише трава, така суха, що селяни її спалили, аби удобрити землю» [200].

Інтенсивна культура кукурудзи траплялася на берегах мексиканських озер і в ще ефективнішому вигляді — на терасних полях Перу. Прийшовши з берегів озера Титикака, інки, йдучи по андських долинах, шукали земель для свого населення, що зростало. На схилах гір вони спорудили уступи, пов'язані між собою сходами, і, що дуже важливо, ці уступи зрошувалися низкою каналів. Іконографічні матеріали без пояснень, досить велемовно промовляють про це хліборобство. Ось селяни з костурами-копалками і їхні дружини висаджують насіння. Ось швидко дозріле зерно, яке доводиться захищати від птахів — Бог знає, скільки їх! — і від якоїсь тварини (безперечно, лами), що з'їдає качан. Ще одна картинка — і ось уже жнива... Тепер виривають стебло із землі разом з качанами (стебло має в собі багато цукру й є цінним харчовим продуктом). Вирішальне значення має порівняння цих наївних малюнків Поми де Айяла з фотографіями, зробленими в гірському Перу 1959 р. Ми бачимо на них того самого селянина, який могутнім рухом устромлює в землю довжелезного костура-копалку й підіймає великі грудки землі, тимчасом як селянка, наче в минулі часи, кидає зерно. В XVII ст. Кореаль бачив у Флориді, як тубільці робили підпали й двічі на рік, у березні та липні, орудували «загостреними шматками дерева», аби закопати насіння [201].

Кукурудза — безперечно, чудова рослина. Вона швидко формується, і фактично її зерна бувають їстівні навіть ще до того, як вони дозріли [202]. Врожай у посушливій зоні колоніальної Мексики був сімдесяти-вісімдесятикратний від посіяного зерна; в Мічаокані стоп'ятдесятикратний врожай розглядався як низький. Біля Керетаро на добротних землях відзначали рекордні цифри, в які важко повірити: вісімсоткратний врожай. У тій самій Мексиці в спекотних і помірних краях вдається навіть збирати два врожаї — *рієго* (із зрошенням) і *темпораль* (за рахунок опадів) [203]. Уявімо собі в колоніальну епоху врожайність, аналогічну сучасній у дрібних господарствах,— від 5 до 6 центнерів з гектара. Їх легко отримати, бо культура кукурудзи завжди вимагала тільки невеликих зусиль. Фернандес Маркес Міранда, археолог, який виявив увагу до таких реальностей, краще за будь-кого показав у недавньому минулому переваги, які мають селяни, що вирощують кукурудзу: вона вимагає від них лише 50 днів роботи на рік, один день з кожних семи чи восьми, залежно від сезону [204]. І ось селяни вільні, занадто вільні. Кукурудза зрошуваних терас в Андах або узбереж озер на мексиканських нагір'ях призводить (чи її це провина, чи провина зрошення, чи суспільств з високою густотою населення, які мали гнобительський характер через саму чисельність цього населення?) у будь-якому разі до теотекратичних держав, які є вкрай тиранічні; і все це сільське дозвілля використовується для величезних робіт на єгипетський кштальт. Без кукурудзи тут нічого не було б можливе: ні гігантські піраміди майя або ацтеків, ні циклопічні мури Куско або дивовижні чудеса Мачу-Пікчу. Аби їх спорудити, потрібно було загалом, щоб вирощувалася сама (або майже сама) кукурудза.

В цьому полягає проблема: з одного боку, диво, а з другого — жалюгідні результати. І як завжди, ми маємо спитати себе, хто ж винен? Звичайно, люди. Але також і кукурудза.

Що було винагородою за всю цю працю? Кукурудзяний коржик, цей поганющий повсякденний хліб, ці «пироги», що їх випікали на череп'яних мисочках на повільному вогні, або ж підсмажене подрібнене зерно. Ні те, ні те не було достат-

нім для харчування. Потрібна була додача м'яса, якого постійно не було. Нинішній селянин-індіанець у зоні вирощування кукурудзи ще надто часто буває злидарем, особливо в Андах. Чим він харчується? Кукурудзою, ще раз кукурудзою й сушеною картоплею (відомо, що наша картопля перуанського походження). Їжу готують просто неба на грубці, складеній з каміння. Єдине приміщення — низька халупка — поділене між худобою й людьми. Одяг, якого не скидають, зітканий на допотопних верстатах з вовни лами. Єдиний вихід — жувати листя коки, яка погамовує відчуття голоду, спраги, холоду й утоми. А спосіб утечі від дійсності — пиття *чічі*, пива, яке виготовляється з пророслої або перетвореної на жуйку кукурудзи (з ним іспанці познайомилися на Антильських островах і принаймні його назву вони поширюють по всій індіанській Америці), а то й міцного перуанського пива — *сора*. Тобто небезпечних напоїв, що їх власті марно намагалися заборонити. Такі напої виводять з рівноваги цих сумних кволих жителів, викликаючи сцени сп'яніння, що нагадують óбрази Гойї [205].

Серйозний недолік полягав у тому, що кукурудза не завжди була під рукою. В Андах через холод вона не піднялася вище середини гірського схилу. В інших місцях вона посідала невеликі площі. Отже, була потреба в тому, аби зерно циркулювало, хоч би чого це коштувало. Ще й нині спостерігаємо драматичні сезонні переміщення індіанців-юре, які живуть на півдні від Потосі,— вони спускаються вниз, до зон проростання кукурудзи, із своїх нелюдських висот 4 тис. м. Засоби оплати їм дають ніби Богом послані поклади солі, що їх юре розробляють наче кам'яні кар'єри. Щороку в березні вони вирушають у подорож, яка в обидва кінці займає принаймні три місяці, на пошуки кукурудзи, коки й спиртного. Чоловіки, жінки, діти — всі йдуть пішки, і мішки з сіллю мовби утворюють вал довкола їхніх таборів. Це невеликий, пересічний приклад циркуляції кукурудзи або ж кукурудзяного борошна, яке вічно було в обміні [206].

У XIX ст. таке пересування вантажів на мулах (зі стоянками, *ранчо*, складами, з неодмінними виплатами на переправах) спостерігали Александр фон Гумбольдт у Новій Іспанії [207] та Огюст де Сент-Ілер — у Бразилії [208]. Від цих перевезень залежало все, навіть гірничі розробки з перших же ударів кайла. А втім, хто заробляв більше — гірники, що шукали срібло або золото, чи ж торговці продуктами харчування? Тільки-но в такій циркуляції траплялась якась затримка, як її наслідки негайно позначалися на ході «великої історії». Свідченням того є доповідь, зроблена на початку XVII ст., Родриго Віверо, генерал-капітаном порту Панами, куди привозили з Арики, з перевалочним пунктом у Кальяо, срібло з рудників Потосі. Далі коштовний вантаж перетинав перешийок на мулах, а відтак на човнах по ріці Чагрес і діставався до Портобельйо на Антильському (Карибському) морі. Але погоничів та човнярів треба було годувати, без цього не було б ніякого транспорту. А Панама жила тільки привізною кукурудзою — чи то з Нікарагуа, чи то з Кальдери (Чилі). У неврожайному 1626 р. тільки відрядження з Перу корабля з 2 чи 3 тис. *фанега* (цебто 100—150 т) кукурудзи врятувало становище й дозволило перекинути білий метал через гори на перешийку [209].

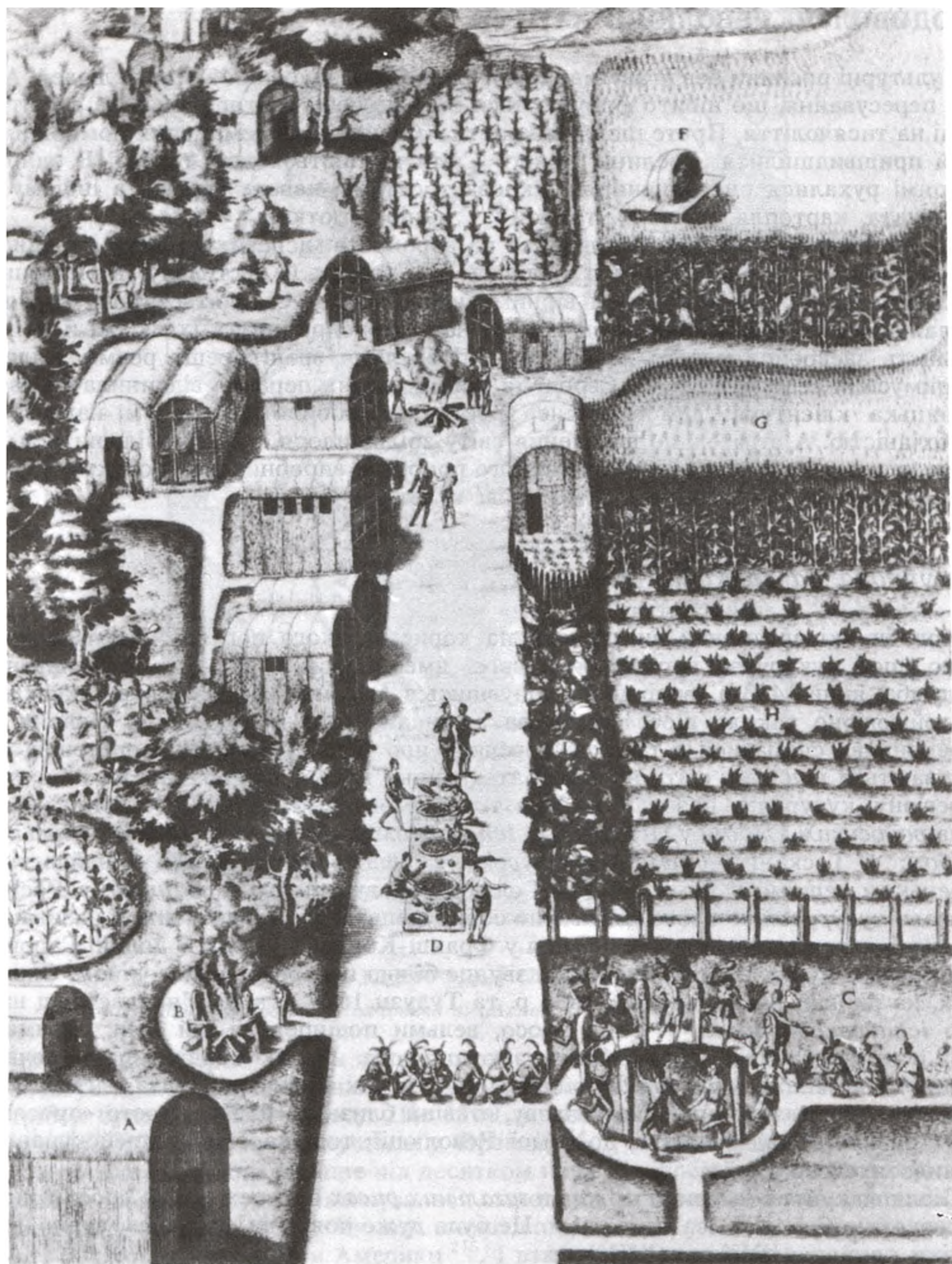

Індіанська плантація кукурудзи: табір індіанців-секота у Віргінії. Ми бачимо його розташованим на узліссі з усіма своїми хижами, мисливцями, святами, з тютюновими (E) та кукурудзяними (H і G) полями. Кукурудза, пояснював де Брі, висаджена з великими проміжками між грядками через важливість цієї рослини «з широким листям, схожим на листя великого очерету». Théodore de Bry. Admiranda Narratio... 1590. pl. XX. (Фото Жиродона.)

ПРОДОВОЛЬЧІ РЕВОЛЮЦІЇ XVIII ст.

Культурні рослини без угаву мандрують і вносять збурення в життя людей. Але їхні пересування, що нібито відбуваються самі по собі, розтягуються на століття, іноді на тисячоліття. Проте після відкриття Америки ці переміщення помножилися й пришвидшилися. Рослини Нового Світу дістаються до Старого. В одному напрямі рухалися рис, пшениця, цукрова тростина, кавове дерево, в іншому — кукурудза, картопля, квасоля, томати [210], маніок, тютюн...

Скрізь ці прибульці наштовхувалися на ворожість місцевих культур і традицій харчування: в Європі картоплю мали за їжу клейку й нестравну; в Південно-Східному Китаї, що залишився вірним рисові, й нині ставляться до кукурудзи зневажливо. Та все ж таки, незважаючи на таке неприйняття їх як їжі й на повільність засвоєння нового досвіду, всі ці рослини врешті-решт розмножилися й примусили себе визнати. В Європі та інших місцях першою відчинила їм двері бідняцька клієнтура; демографічне зростання зробило їх згодом нагальною необхідністю. А втім, якщо населення світу збільшилося, зуміло збільшитися, то чи це не сталося частково з причини того приросту виробництва продуктів харчування, що його зробили можливим нові культури?

Кукурудза за межами Америки

Хоч би які аргументи висувалося на користь такого погляду, але малоймовірно, щоб кукурудза вирвалася зі своєї американської «тюрми» до плавання Колумба, який 1493 р., вперше повернувшись з Америки, привіз зерна кукурудзи. Малоймовірно також, щоб вона була африканського походження. Навряд чи переконливо спиратися в таких суперечках про її походження на претензії, що висуваються в усьому світі, на роль батьківщини кукурудзи, бо, залежно від часу й регіону, кукурудзу називали якими тільки могли іменами. В Лотарингії вона була *родоським хлібом;* у Піренеях — *іспанським хлібом;* у Байонні — *індійським хлібом*; у Тоскані — *сирійською дурою;* в решті частин Італії — найчастіше *турецьким зерном;* у Німеччині та Голландії — *турецькою пшеницею;* в Росії її назвали *кукурузой* — слово це саме по собі турецьке, але в Туреччині її називають *румським* (християнським) *хлібом;* а у Франш-Конте — *тюркі.* В долині Гаронни та Лораге кукурудза змінила свою назву ще більш непередбаченим чином. Справді ж, на ринках Кастельнодарі 1637 р. та Тулузи 1639 р. вона з'явилася під назвою *іспанського проса.* А саме просо, вельми поширене в цій зоні, отримало тоді в прейскурантах назву *французького проса.* Відтак обидва злаки почали називатися *великим просом* і *дрібним просом,* аж поки кукурудза, витіснивши культуру проса, захопила і його назву, ставши близько 1655 р. просто «просом». Так тривало понад століття, до самої Революції; тоді нарешті в прейскурантах з'явилося слово «*маїс*». [211].

Після відкриття Америки можна в *загальних рисах* простежити за просуванням кукурудзи в Європі та за її межами. Це була дуже повільна «кар'єра», вирішальні успіхи прийшли тільки у XVIII ст.

Однак у гербаріях великих ботаніків описи цієї рослини почали з'являтися з 1536 р. (Жан Рюель), гербарій же Леонгарда Фукса (1542 р.) подає точне її зображення, додаючи, що ця рослина тоді була на всіх городах [212]. Але що нас цікавить, так це те, коли кукурудза полишила городи, тобто дослідні ділянки, й здобула собі місце на полях і на ринках. Треба було, аби селяни звикли до нової культури, навчилися її використовувати і, що ще важливіше, харчуватися нею. Кукурудза часто в часи цього завоювання поєднувалася з квасолею, яка також прийшла з Америки й дозволяла відновлювати грунт: *fagioli* (квасоля) та *grano*

НАЗВИ КУКУРУДЗИ НА БАЛКАНАХ

(За даними Траяна Стояновича в: „Annales E. S. C.", Т 966, р. 1031.)

turco (турецьке зерно) разом заполонять Італію. І близько 1590 р. Олів'є де Серр констатує їхній спільний прихід до його рідного Віваре [213]. Але для всього цього потрібен буде час, багато часу. Ще 1700 р. один агроном дивувався з того, що кукурудза так мало культивується у Франції [214]. Так само й на Балканах кукурудза поселилася щонайменше під десятком назв. Та щоб уникнути уваги фіску й панських оброків, вона обмежувалася городами й тими землями, що лежали віддалік від великих доріг. Чималі площі вона посяде у XVIII ст., цебто через двісті років після відкриття Америки [215]. І взагалі тільки у XVIII ст. вона заживе успіху в Європі.

В цілому така затримка викликає подив, адже бували й винятки, й ранні успіхи, і переконливі результати. З Андалусії, де кукурудза вже трапляється близько 1500 р., з Каталонії, з Португалії, досягнутої нею близько 1520 р., з Галісії, зачепленої нею приблизно в той самий час, кукурудза прийшла, з одного боку, до Італії, а з другого — до Південно-Західної Франції.

Сенсаційний успіх мала кукурудза у Венеції. Її культура, що з'явилася там, як вважають, близько 1539 р., на рубежі XVI та наступного століття поширилася на

всій материковій частині республіки. І ще навіть раніше вона прижилась у Полезині, найбільшому районі неподалік від Венеції, районі, де в XVI ст. вкладали великі капітали й де проводилися експерименти з новими зерновими на великих полях; природно, саме тому, що тут з 1554 р. швидко розповсюдилося *grano turco*[216].

У Південно-Західній Франції культура кукурудзи спершу прийшла до Беарну. З 1523 р. у регіоні Байонни, а близько 1563 р. і в селах Наварренксу[217] кукурудза використовувалася на зелений корм. Їй ще буде потрібно трохи часу, аби тут стати складовою частиною харчування народу. А в районіТулузи її успіху посприяв занепад культури вайди[218].

У долині Гаронни, як і у Венеції і взагалі в усіх районах, де впроваджувалася кукурудза, без особливого задоволення відмовилися від хліба на користь кукурудзяних коржів, як і належало, вбогі селяни чи городяни. Ми читаємо написане 1698 р. з приводу Беарну: «Міллок (читайте: маїс) — це різновид хліба, що прийшов з Індій, де ним харчується народ»[219]. За словами російського консула в Лісабоні, кукурудза «є головною їжею простолюду Португалії»[220]. В Бургундії «*gaudes*», що їх випікають у печі з кукурудзяного борошна, становлять їжу селян і вивозяться до Дижона»[221]. Але ніде кукурудза не набула поширення в заможних класів, реакція яких була на неї такою самою, як у одного мандрівника XX ст. в Чорногорії на «ці важкі кукурудзяні буханці, що їх скрізь зустрічаєш... і чий золотаво-жовтої барви м'якуш вабить око, але відштовхує шлунок»[222].

Кукурудза мала на своєму боці незаперечний доказ: свою врожайність. Незважаючи на пов'язану з нею небезпеку (їжа, в складі якої переважає кукурудза, викликає пелагру), хіба не вона поклала край голодним рокам, що раз у раз повторювалися у Венеції? *Мільяс* Півдня Франції, італійська *полента,* румунська *мамалига* ввійшли, таким чином, у харчування мас, які з власного досвіду знали — і не забуватимемо цього! — їжу голодних часів куди огиднішу. Жодне харчове табу не встоїть перед голодом. Більше того, кукурудза, їжа людей, а також і тварин, знайшла собі місце на парах і визначила «революцію», що її можна порівняти з тим успіхом, який випав на тих самих парах на долю кормових культур. І, нарешті, дедалі важливіша роль цього зерна в отриманні щедрих врожаїв збільшила кількість хліба, що *надходив для продажу*. Селянин їв свою кукурудзу й продавав свою пшеницю, ціна на яку була майже вдвічі більша. Адже то факт, що у XVIII ст. у Венеції завдяки кукурудзі експорт складав від 15 до 20% виробництва зерна — масштаби, які можна порівняти лише з вивезенням хліба з Англії 1745—1755 рр.[223]. Франція в ту епоху споживала майже все зерно, що вироблялося в ній, за винятком 1—2%. Але й у Лораге «в XVII ст., а особливо у XVIII ст. кукурудза, забезпечуючи головну частку їжі селянина, дозволила пшениці стати культурою, що призначається для великої торгівлі»[224].

Так само й у Конго кукурудзу, завезену португальцями з Америки на початку XVI ст. (вона називалася *Musa* та *Mputa* — «португальський колос»), прийняли не від доброго життя. Пігаффета вказував 1597 р., що там цінували її набагато нижче, ніж інше зерно, що годували кукурудзою не людей, а свиней[225]. Такою була початкова реакція. Поступово кукурудза посіла перше місце серед корисних рослин на півночі Конго, в Беніні, в країні йоруба. А хіба не говорить про її безперечний тріумф те, що нині кукурудза там оспівується в історичних легендах? Зайвий доказ того, що харчування — це не просто матеріальний акт[226].

Підкорити Європу, підкорити Африку було порівняно легко. Кукурудза здійснила подвиг зовсім іншого масштабу, коли вона проникла до Індії, Бірми, Японії і Китаю. До Китаю вона прийшла рано, в першій половині XVI ст., водночас і по суходолу, через бірманський кордон (тоді вона й поселилася в Юньнані), і морським шляхом, через Фуцзянь, порти якої підтримували постійні зв'язки з Індонезією. До речі, через ті самі порти прийшли на початку XVII ст. арахіс, а пізні-

ше — солодкий батат; посередниками цього разу були чи то португальці, чи то китайські купці, що торгували з Молуккськими островами. Проте аж до 1762 р. культура кукурудзи не мала великого значення, обмежуючись Юньнанью й кількома округами Сичуані й Фуцзяні. Власне, вона зазнає тріумфу лише тоді, коли швидке зростання населення у XVIII ст. зробить необхідним зорання пагорбів і гір за межами рівнин, залишених під рисові плантації. І знову ж з необхідності, а не з доброї волі частина населення Китаю відмовиться від своєї улюбленої їжі. Тоді ж кукурудза широко проникла на північ і навіть поширилася далі, в Корею. Вона долучилася до проса й сорго, традиційних культур півночі, і це її поширення відновило демографічну рівновагу Північного Китаю щодо Південного, куди більше заселеного [227]. І Японія теж сприймає кукурудзу плюс ще цілу низку нових рослин, що прийшли до неї почасти через посередництво Китаю.

Ще важливішою є картопля

Картопля зустрічається в Південній Америці з 2000 р. до н. е. на таких висотах, де вже не може процвітати кукурудза. Звичайно висушена, щоб довше зберігатися, вона зробилася рятівним ресурсом [228].

Поширення картоплі в Старому Світі буде зовсім несхожим на поширення кукурудзи: таке саме повільне або ж навіть ще повільніше, воно, проте, не скрізь було однакове. Китай, Японія, Індія, мусульманські країни картоплі майже не сприйняли. Успішно закріпиться вона в Америці — вона «підкорить» увесь Новий Світ,— а ще більше — в Європі. Картопля колонізувала Європу країна за країною: впровадження нової культури набуло характеру революції. Економіст Вільгельм Рошер [229] (1817—1894 рр.) навіть твердив (звичайно, дещо поспішно), нібито картопля стала причиною зростання європейського населення. Скажемо, щонайбільше — однією з причин, і зробимо уточнення. Демографічне піднесення в Європі вже відбулося, перш ніж нова культура могла справити на нього свій вплив. 1764 р. один з радників польського короля казав: «Я хотів би впровадити (в нашій країні) культуру картоплі, яка майже невідома» [230]. 1790 р. довкола Санкт-Петербурга її вирощували самі тільки німецькі колоністи [231]. Але ж у Росії, як і в Польщі, як і в інших країнах, населення зростало задовго до цих років.

Нова культура поширювалася дуже повільно, але чи це не є загальним правилом? Іспанці познайомилися з картоплею 1539 р. в Перу. Іспанські купці навіть постачали сушену картоплю індіанцям на рудники у Потосі, але поява нової рослини на Іберійському півострові не мала негайних наслідків. У Італії, яка виявила більше уваги, ніж Іспанія — бо вона була більш заселена,— ця рослина викликала до себе цікавість раніше, тут почалися експерименти, вона отримала одну із своїх найперших серед багатьох назв: *tartuffoli.* А там — *turma de tierra, papa* і *patata* в Іспанії; *batata, batateira* в Португалії; *patata, tartuffo, tartuffola* в Італії; *cartoufle, truffe, patate, pomme de terre* у Франції; *potato of America* в Англії; *irish potato* в Сполучених Штатах; *Kartoffel* у Німеччині; *Erdapfel* біля Відня; я вже не кажу про слов'янські, угорські, китайські, японські назви [232]... 1600 р. Олів'є де Серр згадує про картоплю й точно описує спосіб її обробітку. 1601 р. Каролус Клузіус дав її перший ботанічний опис у момент, коли, за його власним свідченням, картопля вже завоювала більшу частину німецьких городів. Згідно з традицією, трохи раніше, близько 1588 р., того самого року, коли до Англії йшла непереможна армада, завдяки Уолтерові Релі картопля нібито «висадилася» в Англії. Можна засперечатися, що ця прозаїчна подія мала куди більші наслідки, ніж зіткнення ворожих флотів у водах Ла-Маншу та Північного моря!

Загалом у Європі картопля цілком виграла партію наприкінці XVIII ст., а то й у XIX ст. Але, як і кукурудза, вона спізнала то там, то тут і більш раннього

Інки саджають і збирають картоплю. Їхні знаряддя: костур-копач й мотика. Перуанський кодекс XVI ст. (Фототека видавництва А. Колен.)

успіху. У Франції, яка особливо відставала в Дофіне й Ельзасі, де картопля завоювала поля з 1660 р. [233], а відтак — у Лотарингії, де вона прижилася близько 1680 р. і де, зустрічаючи критику й опір ще 1760 р., вона 1787 р. стала «головною й здоровою їжею» сільських жителів [234]. Ще раніше, з першої половини XVII ст., картопля прийшла до Ірландії й тут, разом з невеликою кількістю молочних продуктів, стала у XVIII ст. майже виключною їжею селян, заживши всім відомого успіху, а також зазнавши катастрофи [235]. В Англії вона теж домоглась успіху, але тривалий час її там вирощували переважно на експорт, а не для внутрішнього споживання [236]. Адам Сміт шкодував, що англійці зневажливо ставляться до харчового продукту, який цілком довів свою дієтичну цінність в Ірландії [237].

Незаперечний успіх мала нова культура в Швеції та Німеччині. До речі, саме перебуваючи в полоні у Пруссії під час Семилітньої війни, Парманть́є (1737—1813 рр.) «відкриє» для себе картоплю [238]. І все ж таки 1781 р. в приельбських місцевостях не було жодного лакея, жодного служника, який згодився б їсти *tartoffeln*. Вони охочіше змінювали господарів: «*Lieber gehn sie auser Dienst*» [239].

По суті, скрізь, де поширювалася культура картоплі, пропонуючи свої бульби замість хліба, виникав опір. Казатимуть, нібито її вживання як їжі викликає

Інки саджають і копають картоплю. Їхні знаряддя: костур-копач та мотика. «Перуанський кодекс XVI ст.» (Фототека видавництва А. Колен.)

проказу. Твердитиму, що вона викликає скупчення газів; і 1765 р. це визнала «Енциклопедія», додавши: «Але що таке вітри для сильних органів селян і робітників!» Тож нічого дивного, що в тих країнах, які картопля завоювала швидко й широко, це завоювання утверджувалося під загрозою більш чи менш драматичних труднощів... Під загрозою голоду, як це було в Ірландії, бо той клапоть землі, який давав хліб для однієї людини, чудово міг прогодувати картоплею дві [240]. І ще більше — під загрозою війн, які плюндрували зернові поля. Хлібороби дорожать картоплею, пояснював один документ, що стосувався Ельзасу, «бо вона ніколи не піддається... воєнним плюндруванням»: армія може простояти літо табором на картопляному полі, не знищивши останнього врожаю [241]. Власне, всяка війна, очевидно, стимулювала вирощування картоплі: в Ельзасі — протягом другої половини XVII ст.; у Фландрії — під час війни з Аугсбурзькою лігою (1688—1697 рр.), а відтак війни за Іспанську спадщину і, нарешті, війни за Австрійську спадщину, яка збіглася із зерновою кризою 1740 р.; в Німеччині — під час Семилітньої війни й особливо війни за Баварську спадщину (1778—1779), яку й назвали «картопляною війною» [242]. І остання перевага: врожаї нової культури в деяких місцевостях не оподатковувалися десятиною,

і саме за судовими процесами, що їх влаштовували (великі) землевласники, можна було чітко простежити поширення картоплі в Південних Нідерландах, починаючи від 1680 р., і в Сполучених провінціях — приблизно від 1730 р.

Революційне піднесення споживання картоплі К. Ванденбрук вираховував для тих самих фламандських районів непрямо — за скороченням споживання зернових, яке це піднесення спричинило. Воно знизилося з 0,816 кг на людину на день 1693 р. до 0,750 кг 1710 р., 0,680 кг — 1740 р., 0,476 кг — 1781 р. та 0,450 кг — 1791 р. Таке падіння означає, що в споживанні Фландрії картопля на 40% посіла місце зерна. І це потверджує той факт, що у Франції, загалом ворожій картоплі, хлібний раціон упродовж XVIII ст. радше зріс, ніж скоротився [243]. «Картопляна революція» почалася тут, як і в багатьох інших регіонах Європи, тільки в XIX ст.

Насправді ж вона становила частину ширшої революції, яка вигнала з городів на поля найрізноманітніші овочі та бобові і яка, бувши в Англії ранньою, не уникнула уваги Адама Сміта. 1776 р. він писав: «Під картоплю, ріпу, моркву, капусту — овочі, які раніше обробляли тільки заступом,— нині орють плугом. Усі види городини також стали набагато дешевшими» [244]. Через тридцять років один француз відзначав силу-силенну свіжих овочів у Лондоні, «які вам подають у всій їхній чудовій природній простоті, як дають овес коням» [245].

Картопля — їжа простонародна. Допомога бідним у Севільї 1645 р. складалася з казана картоплі. Фрагмент картини, відтвореної на с. 000. (Фото Жиродона.)

Пшениця, завезена до Америки іспанцями. Індіанець обробляє її для себе тими самими знаряддями, що і європеєць. (Фото Маса.)

Важко їсти незвичний хліб

Щоб пересвідчитися в тому, що у XVIII ст. в Європі відбулася справжня революція в харчуванні (навіть якщо потрібно було близько двох століть для її завершення), досить подивитися, які гострі конфлікти можуть виникнути, коли стикаються дві протилежні харчові традиції, загалом щоразу, коли хтось опиняється за межами своєї країни, поза сферою своїх звичаїв і своєї повсякденної їжі, полишений на чуже піклування. В цьому європейці дають нам найкращі приклади — одноманітні, постійні, але щоразу показові — харчових бар'єрів, які так важко долалися. Подумайте тільки: в країнах, що стали приступними для їхньої допитливості або для експлуатації ними, європейці ніколи не відмовлялися від своїх звичок — до вина, горілки, м'яса, шинки, яка, бувши завезена з Європи й навіть уже з черв'яками, цінувалася на вагу золота... А щодо хліба, то вони докладали всіх зусиль, аби й далі мати його під рукою. Вірність зобов'язу-

вала! Джемеллі Карері, перебуваючи в Китаї, діставав для себе пшеницю й примушував готувати з неї сухарі й коржі; «коли не було сухарів, до рису, звареного на парі, як його варять у цій країні, і без будь-якої приправи, мій шлунок не міг пристосуватися» [246]. На Панамський перешийок, де хліб не росте, борошно привозили з Європи, і «воно не могло бути там дешевим», а отже, хліб був розкішшю. «Його мали тільки європейці, що жили в містах, та багаті креоли, а ще вони їдять його з шоколадом або із зацукрованими плодами». А для всіх інших трапез наказують готувати їм кукурудзяні коржі, різновид поленти, і навіть касаву, «присмачену медом» [247].

Коли в лютому 1697 р. мандрівник Джемеллі Карері приїхав з Філіппін до Акапулько, він, природно, не знайшов там хліба. Цей приємний сюрприз чекав на нього згодом, по дорозі до Мехико, в масатланській *trapiche* — харчевні,— «де ми знайшли... добрий хліб, а це неабищо в тих горах, де всі жителі їдять тільки кукурудзяні коржі» [248]. Це зайва нагода нагадати нам, що в Новій Іспанії на зрошуваних або на незрошуваних землях (*riego* або *secano*) існувало неабияке виробництво хліба, що призначався для вивезення до міста. І ось нарешті ми, історики, можемо бути задоволеними: у вівторок 12 березня 1697 р. Карері став у Мехико свідком народних заворушень. «Того дня відбулося щось на зразок повстання: чернь прийшла під вікна віце-короля вимагати хліба...» Негайно було вжито заходів, аби завадити народові спалити палац, «як він це зробив за часів графа Галое 1692 р.» [249]. Чи не складалася ця чернь із білих, як нам здається? Припустімо, що було саме так, аби зробити трохи поквапливий висновок: білий хліб — біла людина. Зрозуміла річ, в Америці. Якщо ж ішлося, наприклад, про міських метисів, індіанців і чорних невільників, то можна битися об заклад, що те, чого вони домагалися під завжди багатозначною назвою «хліб», могло бути тільки кукурудзою...

А ЯК РЕШТА СВІТУ?

Загалом *панівні* рослини, хоч би якими важливими вони були, присвоїли собі тільки невелику частину світу — достоту кажучи, ту саму, де жило густе населення, де склалися чи складалися цивілізації. А втім, вислів «панівні рослини» не повинен уводити нас в оману: якщо вони, освоєні масою людей, вплітались в їхній спосіб життя настільки, що визначали його й замикали в межах іноді необоротного вибору, то не менш правильне й протилежне — саме цивілізації, які панували, закладали основи їхнього успіху й робили його можливим. Культури пшениці, рису, кукурудзи, картоплі трансформувалися за розсудом того, хто їх використовував. Доколумбова Америка знала п'ять-шість різновидів картоплі, а наукове землеробство вивело з них тисячу. Нема нічого спільного між кукурудзою примітивних культур та кукурудзою *зернового поясу* нинішніх Сполучених Штатів.

Одне слово, те, що ми розглядаємо як рослинне багатство, є також значною мірою багатством культурним. Для утвердження такого успіху щоразу вимагалося, аби він був опосередкований «технічним середовищем» того суспільства, яке домагалося цього успіху. Якщо маніоку можна відмовити в званні панівної рослини, то не тому, що касава — борошно, отримане з коріння маніока після його нарізання, промивання, сушіння та подрібнення — їжа нижчої якості. Навпаки, в багатьох африканських країнах вона й нині — порятунок від голоду. Але «взятий на озброєння» примітивними культурами, він не уник їхньої подальшої долі. В Америці, як і в Африці, маніок залишився їжею корінного населення й не спізнав такого соціально зумовленого розквіту, який випав на долю кукурудзи або картоплі. Навіть на його рідній землі в нього з'явилися конкуренти: зернові, завезені з Європи. У цьому конкретному випадку їх зрадила сама історія. Маніок, бульбоплоди тропічних країн, кукурудза (певний її різновид) і благословенні плодові рослини — банан, хлібне дерево, кокосова й олійна пальми — служили людським колективам, які, хоч і менш привілейовані, ніж люди рису або пшениці, стійко займають дуже великі простори — скажемо для лаконічності — «мотичним землеробам».

Мотичні землероби

Що вражає ще нині, так це величина території, де панує робота чи то костуромкопачем (своєрідною примітивною мотикою), чи то властиво мотикою. Ці території простягалися довкола всієї землі, наче кільце, «пояс», що, за словами німецьких географів, включає Океанію, доколумбову Америку, Африку на південь від Сахари, чималу частину Півдня й Південного Сходу Азії (там, до речі, вони межують із зонами самого хліборобства, а іноді розташовуються з ними посмужно). Поєднання цих двох форм хліборобства особливо характерне для Південно-Східної Азії, для Індокитаю в широкому розумінні слова.

Відзначимо ж, по-перше, що ця нинішня особливість земної кулі — надзвичайно давня й зберегла свою силу протягом усього періоду, що охоплює ця книга. По-друге, що йдеться про населення, чудово однорідне за межами неминучих локальних варіацій. По-третє, що в міру того, як минали століття, воно, це населення, виявляється, що цілком природно, доступним для зовнішніх впливів.

1. *Стародавня особливість.* Справді ж, якщо ми повіримо історикам первісного суспільства та археологам, які й далі сперечаються з цього приводу, мотичне хліборобство виникло в результаті прадавньої землеробської революції, що передувала тій,— яка близько IV тисячоліття до н. е. породила плугове хліборобство. Можливо, воно сягає V тисячоліття, гублячись у пітьмі дописемної історії. І так

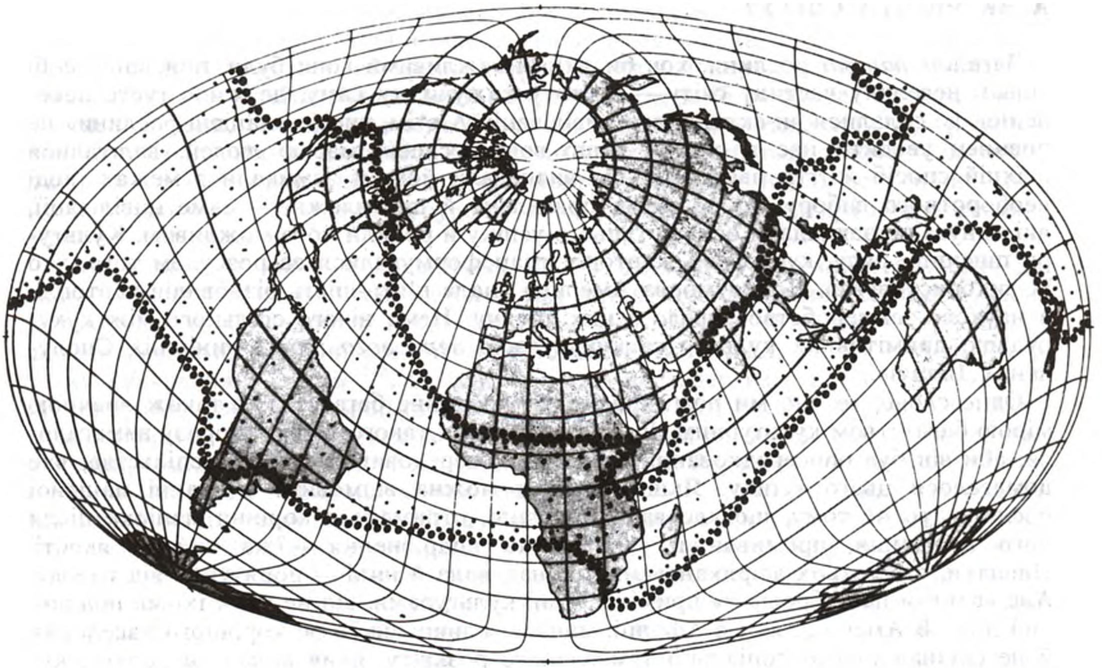

«ПОЯС» МОТИЧНИХ КУЛЬТУР

Слід відзначити виняткову ширину зони на всьому Американському континенті й на островах Тихого океану (за даними Е.Верта). На думку Ю. Дешана (лист автору від 7 січня 1970 р.), Верт помиляється, зараховуючи Мадагаскар у зону мотичного хліборобства. На острові користуються дуже довгим заступом, ангаді, очевидно, індонезійського походження.)

само, як і інша, ця землеробська революція почалася, очевидно, в стародавній Месопотамії. В будь-якому випадку йдеться про досвід, який прийшов з глибини віків і триває завдяки одноманітному повторенню завчених уроків.

З нашого погляду, неістотно, що розрізнення землеробства плугового й без плуга спірне, бо, мовляв, породжує якийсь технічний детермінізм. У своїй оригінальній книжці (1966 р.) [250] Естер Бозерап пояснює, що за описаної нами системи *ладанг* будь-яке збільшення числа ротів, які треба годувати, наштовхуючись на обмеженість території, веде за собою скорочення *часу* для перелогу, який залишають задля відродження лісу. І саме така зміна ритму примушує у свою чергу перейти від одного знаряддя до іншого. При такому поясненні знаряддя — наслідок, а не причина. Костура-копача досить або зовсім не потрібно, коли йдеться про те, щоб серед попелу й звуглілих пнів (повторюю, стовбурів не корчують) сіяти розкиданням, загортати насіння або саджати живці. Але якщо лісобліг не відроджується через надмірну швидкість зміни культур, виростає трава; а випалити її недостатньо, бо вогонь не спалює коріння. Тоді стає в пригоді мотика, якою виполюють траву. Це добре видно в Африці на південь від Сахари, де вирощують культури водночас і на згарищах лісу, і на згарищах савани. Нарешті з'являється заступ або рало — тоді, коли на величезних відкритих і вивільнених від чагарів просторах дедалі пришвидшується ритм посівів за допомогою постійного обробітку грунту.

А це означає, що наші мотичні хлібороби відсталі й що ще слабкий демографічний тиск не примушує їх звершувати подвиги й удаватися до гнітючої, важкої

праці погоничів запрягів. Отець Джованні Франческо Романо не помилявся з цього приводу, спостерігаючи 1648 р. сільськогосподарські роботи конголезьких селян під час дощового сезону. Він писав: «Їхній спосіб обробітку землі не вимагає великої праці через щедру родючість грунту (ми, мабуть, не згодимося з цим доказом); вони не орють і не копають землю, а лише легенько дряпають її мотикою, аби накрити насіння. За такої невтомливої праці вони збирають багаті врожаї за умови, що випаде вдосталь дощу» [251]. Зазначмо наприкінці, що праця селянина з мотикою продуктивніша (з урахуванням витрат часу й зусиль), ніж праця хліборобів-орачів Європи чи рисівників Азії. Але вона виключає наявність суспільства з густим населенням. Такій примітивній праці сприяє не грунт чи клімат, а необмеженість перелогів, що є в розпорядженні мотичних хліборобів (з причини саме слабкої населеності), й суспільні форми, які утворюють мережу звичок, що її важко розірвати, все те, що П'єр Гуру називає «технічним обрамленням».

2. *Гомогенність комплексу*. Людський світ мотичних хліборобів — а це найвразливіша деталь — відповідає досить одноманітному комплексу майна, рослин, тварин, знарядь, звичок. Такому одноманітному, що можна заздалегідь сказати, зовсім не боячись помилитися, що будинок мотичного селянина, хоч би де він жив, буде прямокутний і одноповерховий; що цей селянин уміє виробляти грубу кераміку; що він користується примітивним ручним ткацьким верстатом; що готує й споживає бродильні (але не спиртні) напої і тримає дрібних свійських тварин і птахів — кіз, овець, свиней, курей, собак, а подеколи й бджіл (але жодної великої худоби). Свою їжу цей селянин добуває із звичного рослинного світу, що його оточує: банан, хлібне дерево, олійна пальма, гарбуз-горлянка, таро, іньям. Що побачив 1824 р. на Таїті моряк російської служби? Хлібні дерева, кокосові пальми, плантації банана й «маленькі обгороджені поля іньяму та солодкого батату» [252].

Природно, що між просторими зонами такого мотичного хліборобства накреслюються варіанти. Так, наявність в африканських степах і саванах великої худоби, буйволів та биків, мабуть, пов'язана з її поширенням у давнину, починаючи із зони хліборобів-орачів Абіссінського нагір'я. А здавна оброблюваний і характерний для зон мотичного землеробства банан (та обставина, що він не розмножується насінням, а тільки саджанцями, є, очевидно, доказом давності його культивування) відсутній, проте, в околишніх місцевостях, скажімо в Судані, на північ від Нігеру, або в Новій Зеландії, чий клімат вразив полінезійців-маорі (для них він видався суворим), яких їхні дивовижні за відвагою плавання на пірогах із балансиром закинули на ці бурхливі береги в IX—XVI ст.

Але істотний виняток становить доколумбова Америка. Мотичні хлібороби, що створили пізні й слабкі цивілізації Анд та мексиканських плато, брали свій початок від народів азійського походження, які кількома хвилями прийшли до Америки через Берингову протоку. Найдавніші сліди людини, знайдені досі, належать до часу між 48 та 46 тисячоліттями до н. е. Але археологічні розкопки тривають, і це датування ризикує в той чи той момент опинитися під сумнівом. Що, либонь, не підлягає дискусії, то це давність людини в Америці, її явно монголоїдні риси обличчя й неймовірна глибина минулого, що передувало успіхам американських індіанців. Полювання й рибальство зумовлювали ці безладні, на наш погляд, пересування дрібних гуртів людей доісторичного часу. Пройшовши весь континент з півночі на південь, вони близько 6 тисячоліття до н. е. дійдуть до Вогняної Землі. Чи не дивно, що тут, на краю світу, ще є коні — дичина, яка вже століття назад зникла в інших регіонах Нового Світу [253]?

Люди, що прийшли з півночі, до яких, можливо, приєдналися екіпажі якихось кораблів, що відпливали від китайських, японських або полінезійських берегів і котрих шторми гнали за Тихий океан, розсіялися на величезному просторі

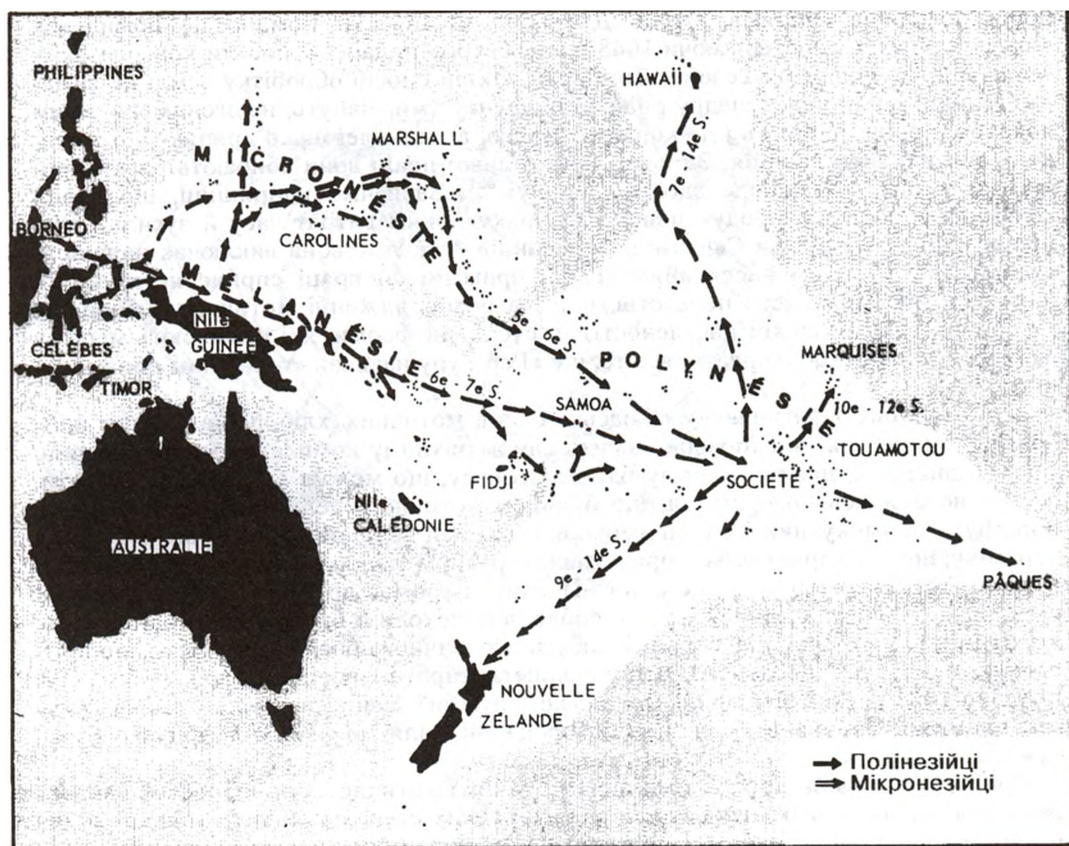

МІГРАЦІЯ МЕЛАНЕЗІЙЦІВ І ПОЛІНЕЗІЙЦІВ ДО XIV ст.

Відзначмо гігантські розміри трикутника полінезійських плавань: від Гавайських островів до острова Пасхи й Нової Зеландії.

Американського континенту ізольованими дрібними гуртами, що замкнулися у своїй ізоляції, створивши власні культури й мови, не пов'язані одна з одною. Дивно, що окремі з таких мов розкидані в географічному плані острівцями посеред лінгвістично чужих їм просторів [254]. Нечисленність перших прибульців з Азії дозволяє зрозуміти, що все склалося на місці, виключаючи окремі риси культури, які нагадують про віддалену спорідненість. Упродовж цього тривалого процесу прихідці використовували й розвивали сировинні ресурси. Тільки із запізненням з'явилося хліборобство, що грунтувалося на маніоку, солодкому бататі, картоплі й кукурудзі. Особливо на кукурудзі, яка, безперечно, прийшла з Мексики й спричинила ненормальне поширення мотики в помірних кліматичних зонах на півночі й півдні континенту, далеко за межами тропічних або спекотних районів зони вирощування маніоку.

3. *Недавні змішування*. Але навіть у примітивному світі мотики при такому змішуванні культурних форм, яке невдовзі випливло з єдності морських шляхів у світі, відбуваються нові змішування, й «украплювання» стають дедалі численнішими. Скажімо, я відзначав появу в Конго маніоку, садового батату, арахісу, кукурудзи; це були щасливі знахідки, що завдячували своє походження мореплав-

ству й торгівлі португальців. Але новаки росли як могли посеред місцевих рослин: кукурудза й маніок — поруч із просом різних кольорів, білим і червоним, з якого, розвівши його водою, можна було отримати своєрідну *поленту*. Ця полента, висушена, може зберігатися два-три дні. «Вона править за хліб і анітрохи не шкодить здоров'ю» [255]. Так само й завезені знову ж таки португальцями овочі — капуста, гарбуз, латук, петрушка, цикорій, часник — звичайно погано приживаються поряд з автохтонними горохом та бобами, але не зникають зовсім.

Найсамобутнішим лишається те «обрамлення», яке забезпечують африканські харчові дерева: кола, банани, а ще більше — пальми, які вельми різноманітні й дають олію, вино, оцет, текстильне волокно, листя... «Скрізь ми зустрічаємо дари пальми на городах і дахах будинків, у капканах для дичини й у вершах рибалок, у скарбниці (шматки тканини в Конго правили за гроші), як і в одязі, косметиці, терапії, харчах... У символіці (пальма) — дерево *чоловіче* й у певному сенсі шляхетне» [256].

Одне слово, не варто недооцінювати народи й суспільства, що спиралися на примітивне, але життєстійке хліборобство. Подумаймо, наприклад, про полінезійців, які з XIII ст. посідають величезний морський трикутник від Гавайїв до острова Пасхи та Нової Зеландії: це чималий подвиг. Але людина цивілізацій відкинула їх на другий план, залишивши далеко позад себе. Вона нібито згладила, знецінила успіхи цих народів.

А як же первісні народи?

Мотичні хлібороби ще не найнижча з прийнятих нами категорій. Їхні культурні рослини, їхні знаряддя, хліборобство, житла, мореплавство, скотарство, їхні досягнення свідчать про рівень кльтури, який у жодному разі не заслуговує на нехтування. Нижній щабель посідають людські гурти, які не практикують хліборобства, живуть збиранням, рибальством, полюванням. Ці «шукачі здобичі» займають, до речі, на карті Гордона В. Г'юза досить великі ареали — з № 1 по № 27. Їм належать неосяжні простори, але використовувати їх їм перешкоджають ліси, болота, мандрівні ріки, дикі звірі, тисячі птахів, крижини й негода. Такі гурти не панують над довколишньою природою; щонайбільше, вони продираються через створені нею перепони та обмеження. Ці люди перебувають на нульовому рівні історії; подейкували — але це несправедливо,— ніби вони не мають своєї історії.

Одначе треба відвести їм певне місце при «синхронному» розгляді світу між XV та XVIII ст. Інакше наш спектр категорій і пояснень виявився б розгорнутим не повністю й утратив би частину свого сенсу. І все ж таки наскільки важко розглядати цих людей з позицій історика, так, наприклад, як ми розглядаємо французьких селян або російських колоністів у Сибіру! Ми не маємо ніяких даних, окрім тих, які можуть надати етнографи минулого, спостерігачі, що, бачачи, як ці народи живуть, намагалися збагнути механізм їхнього існування. Але чи такі першовідкривачі й мандрівники недавнього минулого, всі — вихідці з Європи, що шукали незвіданих або пікантних картин, не проектували надто часто власний досвід і своє бачення світу на інших? Вони оцінювали все в порівнянні й за контрастом. Але й такі спірні картини неповні, і їх надто мало. Та й не завжди легко їх спостерігати, а тим паче зрозуміти, чи йдеться тут про справді первісні народи, які живуть ледь не в кам'яному віці, а чи про ті народи, що використовують мотику, про які ми щойно вели мову,— про людей, настільки ж далеких від «диких», як і від «цивілізованих» суспільств із густим населенням. Індіанці-чічімеки Північної Мексики, що завдали іспанцям стільки клопотів, ще до приїзду Кортеса були ворогами осілих ацтеків [257].

Читати щоденники знаменитих мандрівників довкола світу від Магеллана до Тасмана, Бугенвіля й Кука — це означає загубитися в одноманітних і безмежних просторах морів, особливо Південного моря, яке саме тільки займає половину поверхні нашої планети. Це означає передусім почути, як моряки розповідають про свої турботи, про широти, про продукти харчування та прісну воду, про стан вітрил і стерна та про піднесення в настрої екіпажу... Зустрінуті землі, побачені під час випадкових стоянок, часто «губилися», тільки-но були відкриті й оглянуті. Їхні описи залишилися ненадійними.

Але не так було з островом Таїті, раєм у самісінькому центрі Тихого океану, відкритому португальцями 1605 р. і наново відкритому 1767 р. англійцем Семюелем Уолісом. Наступного року, 6 квітня 1768 року, до цього острова приплив Бугенвіль, через рік, майже день у день, 13 квітня 1769 р.— Джеймс Кук, і ці мореплавці створили репутацію острова, першооснову «тихоокеанського міфа». Та хіба «дикуни», яких вони описують, первісні? Зовсім ні. «Понад сто пірог різної величини й усі з балансирами оточили кораблі (Бугенвіля за день до того, як кораблі кинули кітву біля острова). Вони були завантажені кокосами, бананами й іншими плодами краю. Обмін цих чудових плодів на всілякі дрібнички провадився з повною довірою» [258]. Такі самі сцени відбувалися й тоді, коли приплив Кук на «Індеврі»: «Тільки-но ми кинули якір, як тубільці юрмою кинулися до корабля на човнах, навантажених кокосовими горіхами та іншими плодами»,— читаємо ми в корабельному журналі [259]. Вони, наче мавпи, занадто прудко видиралися на борт, крали, що могли, але згоджувалися й на мирний обмін. Така прихильна зустріч, обмін, торговельні угоди, що їх укладали без вагань, доводять уже існування певної культури й розвинутої соціальної організації. І справді, таїтяни не були «первісними»; незважаючи на те, що в них було вдосталь диких плодів та рослин, вони вирощували гарбузи й солодкий батат (напевне завезені португальцями), іньям і цукрову тростину; все це таїтяни їли в сирому вигляді. Вони розводили багато свиней та птицю [260].

Справжніх первісних людей «Індевр» зустріне перегодя, проходячи через Магелланову протоку або на шляху до мису Горн, а може, й зупиняючись біля берегів південного острова Нової Зеландії. Напевне відкрив він їх і тоді, коли кидав якір біля узбережжя Австралії, щоб поповнити запаси води й дров або полагодити судно. Загалом щоразу, коли він полишав пояс мотичних цивілізацій, що оперізує земну кулю.

Саме так Кук та його люди помітили в протоці Ле-Мер, біля південного кінця Америки, жменьку жалюгідних дикунів, що не мали анічогісінько; з ними мореплавці так і не змогли по-справжньому налагодити контакт. Коротко кажучи, це були, «мабуть, найнещасніші створіння, які нині є на землі» [261]: вдягнені в тюленячі шкури, вони не мали жодних знарядь, крім гарпунів і луків зі стрілами, задовольнялися хижками, погано захищеними від холоду. На два роки раніше, 1767 р. Семюел Уоліс також мав справу з цими самими позбавленими всього дикунами. «Один (з наших матросів), що вудив рибу, дав одному з цих американців живу рибину, яку щойно впіймав і яка була трохи більша за оселедця. Американець ухопив її із жадібністю собаки, якій пожбурили кістку; він спочатку вбив рибину, прикусивши біля зябер, а відтак заходився її їсти, почавши з голови й дішовши до самого хвоста, не викидаючи ні кісток, ні плавців, ні луски, ні нутрощів» [262].

Дикими були й ті первісні австралійці, яких донесхочу могли спостерігати Кук та його товариші. Вони вели мандрівний спосіб життя, не маючи жодного майна, жили трохи з полювання, але більше — з ловлі риби, яку їм щастило знаходити на мулистому дні після відпливу. «Жодного разу ми не бачили в їхньому краю ні цюйма оброблюваної землі».

Цілком очевидно, що й у Північній півкулі ми могли б знайти в глибині матери-

Англійський моряк у Новій Зеландії вимінює носовичка на лангуста. Малюнок з щоденника одного з членів екіпажу Кука (1763 р.). (Фото з Британського музею.)

ків ще численніші й не менш репрезентативні випадки. Сибір, до якого ми згодом повернемося, залишався незрівнянним етнографічним музеєм аж до наших днів.

А хіба не була улюбленим полем для спостережень густонаселена Північна Америка, де лютувала європейська колонізація — руйнівна й освітня? З цього погляду, я не знаю нічого переконливішого, як перше загальне враження, ніж «Загальні спостереження про Америку» брата Прево [263]. Адже Прево, зводячи докупи працю отця де Шарлевуа, спостереження Шамплена, де Лескарбо, де Лаонтана й де Потрі, накидає досить широку картину, де на неосяжних просторах, що простелилися від Луїзіани до Гудзонової затоки, вирізняються колоритні гурти різних індіанців. Між ними були «абсолютні відмінності», що виявлялися в святах, віруваннях, звичаях цих надзвичайно різноманітних «диких націй». Для нас найголовнішою відмінністю є не те, людожери вони чи ні, а те, обробляють вони землю чи ні. Щоразу, коли нам показують індіан, які вирощують кукурудзу або інші рослини (до речі, вони залишали таку роботу для своїх жінок); щоразу, коли ми знаходимо мотику, або простий костур, або довгий заступ, який не можна назвати автохтонним; щоразу, коли описують різні тубільні способи приготування кукурудзи, або впровадження в Луїзіані культури картоплі, або навіть тих індіан на Заході, які культивують «дикий овес», перед нами — осілі або напівосілі селяни, хоч би які примітивні вони були. І, з нашого погляду, ці селяни не мають нічого спільного з індіанцями — мисливцями й рибалками. До речі, рибалками дедалі менше й менше, бо європейське вторгнення систематично, хоч і не прагнуло цього навмисне, відтісняло їх із багатих на рибу берегів Атлантики й річок Сходу, а далі переслідувало їх на їхніх-таки мисливських територіях. Хіба баски, відмовившись від свого первісного промислу — гарпунного полювання на китів,— не вдалися до торгівлі хутром, яка, «не вимагаючи таких витрат і зусиль, давала

тоді більше прибутку?» І до того ж вдалися досить швидко [264]. Але ж то були часи, коли кити підіймалися по ріці Св. Лаврентія, і «інколи у великій кількості». І ось індіанців-мисливців починають переслідувати скупники хутра. Їх примушують до обміну, спираючись на форти Гудзонової затоки або на селища на ріці Св. Лаврентія; вони переносять свої вбогі мандрівні поселення, щоб захопити зненацька тварин, «яких беруть на снігу» капканами та сильцями,— козуль, рисей, куниць, білок, горностаїв, видер, бобрів, зайців та кролів. Саме так європейський капіталізм заволодів величезною масою американських шкур та хутра, яка невдовзі могла вже конкурувати із здобиччю мисливців далеких сибірських лісів.

Ми могли б змалювати багато інших таких картин, аби зайвий раз пересвідчитися: людська історія *єдина* в своєму оновленні впродовж тисячоліть і в своєму тупцюванні на місці, синхронія й діахронія тісно пов'язані одна з одною. «Хліборобська революція» відбулася не тільки в кількох обраних вогнищах — на зразок Близького Сходу в VII або VIII тисячоліттях до нової ери. Їй треба було поширитися, і її просування вперед відбувалися аж ніяк не водночас. Досвід людства розташовувався вздовж одного й того самого нескінченного шляху, але з паузами в століття. Нинішній світ ще не позбувся всіх мотичних хліборобів. І ще живуть то тут, то там нечисленні первісні люди, захищені негостинними землями, що є для них притулком.

Розділ 3

ЗАЙВЕ І ЗВИЧАЙНЕ: ЇЖА І НАПОЇ

Пшениця, рис, кукурудза, ці основні компоненти їжі для більшості людей, становлять собою ще порівняно просту проблему. Все ускладнюється, тільки-но звертаєшся до менш звичних видів їжі (й навіть до м'яса), а відтак до різноманітних потреб — одягу, житла. Бо в цих галузях завжди існують і незмінно одне одному протистоять необхідне й надлишкове.

Може, проблема постане яснішою, якщо з самого початку будуть розмежовані критерії для більшості — їжа для всіх, житло для всіх, костюми для всіх — і критерії для меншості, що ллють воду на млин привілейованих, несуть відбиток розкоші. Відвести належні місця середнім показникам та виняткам означає прийняти необхідний діалектичний підхід, явно не простий. Це означає приректи себе на рух то в одному, то в протилежному напрямі, від чорного до білого, від білого до чорного й таке інше, бо розподіл ніколи не буває бездоганним: неможливо раз і назавжди визначити розкіш — мінливу з природи, багатолику, суперечливу, що вислизає з рук.

Так, цукор був розкішшю до XVI ст.; перець нею лишався ще до кінця XVII ст. Розкішшю були спиртне й перші «аперитиви» в часи Катерини Медичі, перини з лебедячого пуху або срібні кухлі російських бояр — ще до Петра І. Розкішшю були в XVI ст. й перші мілкі тарілки, що їх 1538 р. Франциск І замовив майстрові своєї справи в Антверпені, й перші глибокі тарілки, так звані італійські, відзначені в переліку майна кардинала Мазарині 1653 р. А в XVI і XVIII ст. нею стала виделка (я наголошую: виделка) або ж звичайне скло для вікон — і те, і те прийшло з Венеції. Але виготовлення скла для вікон (починаючи з XV ст. воно варилося не на базі поташу, а на соді, що давало прозоріший матеріал, який легше було вирівнювати) в наступному столітті поширилося в Англії завдяки застосуванню при його варінні кам'яного вугілля. Тож сучасний історик, не позбавлений бодай якоїсь уяви, припускає, що венеціанська виделка йшла через Францію назустріч англійському склу [1]. Ще одна несподіванка: стілець — навіть іще нині — рідкість, небачена розкіш у країнах ісламу або в Індії. Солдати індійських частин, що дислокувалися під час другої світової війни в Південній Італії, були в захопленні від її багатств: подумати тільки, в усіх будинках є стільці! Предметом розкоші був і носовичок. У своєму «Гідному вихованні» Еразм пояснює: «В шапку або в рукав сякаються селюки; об передпліччя або об згин ліктя витирають носа кондитери. І висякатися в жменю, навіть якщо ти негайно її витреш об одяг, ненабагато вихованіше. А порядна поведінка — зібрати виділення носа в хустку, ледь відвернувшись від поважних людей» [2]. Так само в Англії ще в часи Стюартів були розкішшю помаранчі; з'являлися вони під Різдво, і їх, наче коштовність, зберігали до квітня або до травня. А ми ще не вели мови про костюм — невичерпну тему!

Тож розкіш залежно від епохи, країни чи цивілізації мала багато облич. Але що майже не змінювалося, так це та соціальна комедія без кінця й без початку, в якій розкіш виступала водночас і як ставка в грі і як мета; це вельми привабливе для соціологів, психоаналітиків, економістів та істориків видовисько. Звісно ж, вимагалося, аби привілейовані й глядачі, цебто маса, яка дивилася на них, були якоюсь мірою заодно. Розкіш — це не тільки рідкість і марнославство.

Це й успіх, соціальний гіпноз, мрія, якої одного чудового дня досягають бідні, і вона одразу ж утрачає весь свій колишній блиск. Історик медицини писав недавно: «Коли якась страва, що довго була рідкісною й жаданою, стає нарешті доступною масам, відбувається різкий стрибок у її споживанні, сказати б, ніби вибух апетиту, що тривалий час пригнічувався. Але виявившись «спопуляризованим» (в обох розуміннях цього слова — і як те, що «втратило свій престиж», і як те, що «поширилося»), цей вид страви швидко втратить свою привабливість... і накреслиться певне насичення» [3]. Отже, багаті приречені готувати життя для бідних у майбутньому. І врешті-решт це править їм за виправдання: вони пізнають ті успіхи, які рано чи пізно стануть здобутком маси.

У цих іграх завжди сила-силенна нісенітниць, претензій, дивацтв. «В англійських авторів XVIII ст. ми знаходимо екстравагантні похвали черепаховому супу: він, мовляв, чудовий, виліковує від виснаження й немочі, збуджує апетит. Не було жодного народного обіду (на зразок бенкету) в лорда (мера міста Лондона) без черепахового супу» [4]. Якщо залишитися в межах того самого Лондона, ми можемо замовити собі ретроспективно *смажену баранину, фаршировану устрицями*. Екстравагантність економічна: Іспанія оплачувала срібною монетою перуки, що їх виготовляли для неї в сатанинських північних країнах. «Але що ми можемо вдіяти?» — констатував 1717 р. Устаріс [5]. У той самий час іспанці купували вірність деяких північноафриканських шейхів за чорний тютюн із Бразилії. А якщо вірити Лаффемá, радникові Генріха IV, то багато французів, яких можна порівняти в цьому з дикунами, «отримують усілякі дрібнички ти химерні товари в обмін на свої скарби» [6].

І так само Індокитай та Індонезія постачали золотий пісок, коштовне сандалове або трояндове дерево, рабів або рис навзамін за китайські дрібнички: гребінці, лакові коробочки, монети з міді з домішком свинцю. Але розважмося: Китай у свою чергу коїв такі самі безглуздя через ластівчині гнізда Тонкіну, Кохінхіни та Яви або ж через «ведмежі лапи й лапи інших диких звірів, що туди доправляються засолені з Сіаму, Каboджі або Татарії» [7]. І, нарешті, якщо повернутися до Європи, 1771 р. Себастьєн Мерсьє вигукував: «Яка тлінна ця порцелянова розкіш! Одним ударом лапи кіт може завдати більше збитку, ніж сплюндрування двадцяти арпанів землі» [8]. Але ж на цей час ціни на китайську порцеляну падали, незабаром її використовуватимуть як звичайний баласт на кораблях, що поверталися до Європи. Мораль не має в собі нічого несподіваного: всяка розкіш старіє, мода минає. Але розкіш відроджується з попелу, навіть із самих своїх невдач. Власне, вона є відображенням різниці соціальних рівнів, розриву, якого ніщо не може заповнити і який відтворюється будь-яким рухом суспільства. Це нескінченна «класова боротьба».

Боротьба класів, але також і боротьба цивілізацій. Вони постійно силкуються виглядати «шикарно» в очах одна одної, грають одна перед одною ту саму комедію розкоші, яку багаті грають перед бідними. А що цього разу ігри взаємні, то вони створюють потоки, викликають пришвидшені обміни на близькій і далекій відстанях. Одне слово, як писав Марсель Мосс, «суспільство знайшло свій порив не у виробництві: великим пришвидшувачем була розкіш». Для Гастона Башляра «завоювання надлишкового більший духовний стимул, ніж завоювання необхідного. Людина створена бажанням, а не потребою». Економіст Жак Рюефф твердив навіть, що «виробництво — син бажання». Безперечно, ніхто не стане заперечувати ці пориви, ці необхідності навіть у наших сучасних суспільствах і перед обличчям масової розкоші, що заволодіває ними. Фактично нема суспільств без різних рівнів. І як учора, так і нині, найменша соціальна нерівність виливається в розкіш.

Але чи треба вслід за Вернером Зомбартом, який у минулому пристрасно обстоював таку точку зору [9], твердити, нібито розкіш, початок якій поклали

Розкіш венеціанського бенкету. П. Веронезе. «Весілля в Кані Галілейській», 1563 р. Фрагмент. (Фото Жиродона.)

двори західних володарів (а прототипом для них став папський двір у Авіньйоні), була творцем ранніх форм сучасного капіталізму? Хіба до XIX ст. з його новаціями різноманітна розкіш не була радше ознакою двигуна, який надто часто працював ухолосту, економіки, нездатної ефективно використати нагромаджені капітали, ніж елементом зростання? В цьому зв'язку можна твердити, що *певна* розкіш була і не могла не бути, дійсністю або недугою старого порядку, що вона була до промислової революції, а іноді й нині залишається, несправедливим, нездоровим, засліпливим і антиекономічним використанням «надлишків», вироблених у межах суспільства, невблаганно обмеженого в своєму зростанні. Американський біолог Т. Добжанський мав на увазі саме безумовних захисників розкоші та її творчого потенціалу, коли казав: «Що ж до мене, то мене не засмучує зникнення форм суспільної організації, що їх використовувало багато людей як старанно удобрений грунт, аби на ньому вирощувати рідкісні й гарні квіти витонченої і прекрасної культури» [10].

СТІЛ: РОЗКІШ І МАСОВЕ СПОЖИВАННЯ

Що стосується стола, то з першого погляду легко розрізнити два його краї: розкіш і злиденність, надмірне багатство й убозтво. Відзначивши це, звернімося до розкоші. Це видовисько для нинішнього спостерігача, який сидить у своєму кріслі, саме впадає в око, воно найкраще описане й до того ж найпривабливіше. Інший бік виявляється вельми сумним, хоч би як довго ми не сприймали романтизму *à la* Мішле, в цьому разі, однак, цілком природного.

Все ж таки запізніла розкіш

Хоча все це — питання оцінок, зазначимо все ж таки, що справжньої розкоші — або, якщо хочете, вишуканості стола — в Європі не було до XV або XVI ст. У цьому Захід відставав порівняно з іншими цивілізаціями Старого Світу.

Китайська кухня, що нині підкорила стільки ресторанів Заходу, має дуже стародавню традицію з правилами, ритуалами, мудрими рецептами, що майже не змінилися протягом тисячоліття, з великою увагою, як у відчуттях, так і в літературі, до різноманітності смаків та їх поєднання, з пошаною до мистецтва їсти, в якому, либонь, тільки французи (і зовсім в іншому стилі) можуть з нею посперечатися. Чудова недавня праця настійно підкреслює невідоме нам багатство китайської дієти, її різноманітність, її врівноваженість і дає тому не один доказ [11]. Та все ж я думаю, що в цій колективній праці сповнена ентузіазму стаття Ф. В. Моута мусить бути врівноважена статтями К. Ч. Чжана та Дж. Спенсера. Так, китайська кухня — здорова, смачна, різноманітна й винахідлива, вона чудово вміє використовувати все, що має в своєму розпорядженні, і лишається збалансованою: свіжі овочі й соєвий білок компенсують рідке споживання м'яса, а мистецтво консервування всіляких продуктів примножує її можливості. Але, говорячи про Францію, теж можна було б розхвалювати кулінарні традиції її різних провінцій і розмірковувати на прикладі останніх чотирьох-п'яти століть про кулінарні відкриття, про смак, про винахідливість у використанні різноманітних дарів землі: м'яса, птиці та дичини, зернових, вин, сирів, овочів і фруктів, не кажучи вже про різних смаків масла, смальцю, гусячого жиру, оливкової та горіхової олії, а також випробуваних способів домашнього консервування. Але питання в іншому: чи було це харчування більшості? У Франції — звичайно, ні. Селянин часто-густо продавав більше, ніж «надлишок», а головне, він не їв ліпшої частини своєї продукції: харчувався просом або кукурудзою й продавав пшеницю; раз на тиждень їв засолену свинину, а на ринок ніс свою птицю, яйця, козлят, телят, ягнят. Як і в Китаї, святкові бенкети уривали одноманітність і брак повсякденних харчів. І звичайно, вони підтримували народне кулінарне мистецтво. Але харчування селян, цебто величезної більшості населення, не мало нічого спільного з тим, що пропонували куховарські книги, які призначалися для привілейованих. Як нічого спільного воно не мало й з тим списком лагоминок Франції, що його 1788 р. складав якийсь гурман: з перигорськими індичками, фаршированими трюфелями, з тулузьким печінковим паштетом, з нераксьским паштетом із червоних куріпок, з тулонським паштетом із тунця, з пезенаськими жайворонками, холодцем із вепрових голів з Труа, домбськими вівчариками, каплунами з Ко, байоннською шинкою, в'єрзонськими вареними язиками й навіть з кислою капустою по-страсбурзькому... [12] Безумовно, так само було й у Китаї. Витонченість, різноманітність і навіть проста ситність — це для багатих. З народних прислів'їв можна зробити висновок, що м'ясо й вино були рівнозначні багатству, що для бідного мати кошти для існування означало мати

«рис, аби щось пожувати». І Чжан зі Спенсером сходяться на думці, що Джон Барроу мав усі підстави твердити 1806 р., що в галузі кулінарії відстань між бідним і багатим ніде в світі не була така велика, як у Китаї. На доказ цього Спенсер наводить такий епізод із знаменитого роману XVIII ст. «Сон у червоному теремі». Молодий і багатий герой випадково відвідує будинок однієї з своїх служниць. Служниця, підносячи йому тарілку, на якій гарно розіклала все найліпше, що в неї було — печиво, сушені плоди, горіхи,— зі смутком усвідомлює: «там нема нічого такого, що можна було б собі уявити, ніби її пан стане це їсти» [13].

Отже, коли ми говоримо про велику кухню в учорашньому світі, ми завжди опиняємося у сфері розкоші. І залишається фактом, що ця вишукана кухня, яку знала кожна дозріла цивілізація: китайська — з V ст., мусульманська — приблизно з XI — XII ст.,— тільки у XV ст. з'явилася на Заході, в багатих італійських містах, де вона стала дорогим мистецтвом зі своїми приписами й декором. Уже дуже рано Сенат у Венеції заперечує проти марнотратних бенкетів молодих аристократів і 1460 р. забороняє бенкети з витратами понад дукат на одного гостя. Звичайно ж, *banchetti* влаштовувалися й далі. Й Марино Сануто у своїх «Щоденниках» наводить меню й ціни деяких із цих князівських обідів у дні карнавальних веселощів. І мовби випадково ми відкриваємо там ледь не у вигляді ритуалу страви, заборонені Синьйорією: куріпок, фазанів, павичів... Трохи згодом Ортенсіо Ланді у своєму «Коментарі про найпрекрасніші й найпочварніші речі в Італії», який знову й знову друкувався у Венеції з 1550 по 1559 р., вагається у виборі, перераховуючи все, що могло б припасти до смаку гурмана в містах Італії: болонські ковбаси й сервелати, моденську *цампоне* (вид фаршированого окосту), фаррарські круглі пироги, *cotognato* (айвове варення) Реджо, часникові галушки й сири П'яченці, сієнські марципани, флорентійські «березневі сири» (*caci marzolini*), «тонкі» сосиски (*luganica sottile*) й шинковане м'ясо (*tomarele*) Монці, *фазани* й каштани К'явенни, венеціанську рибу й устриці і навіть *«пречудовий»* падуанський хліб, який сам по собі був розкішшю, не кажучи вже про вина, слава про які ростиме й далі [14].

Але в цю епоху Франція вже стала країною надзвичайно відмінної кухні, де будуть винайдені, а заодно й зібрані з усіх кінців Європи цінні рецепти, де вдосконалюватимуться оформлення й церемоніал світських свят гурманства й доброго тону. Багатство й різноманітність ресурсів Франції були здатні здивувати навіть венеціанця 1557 р. Джироламо Ліппомано, посол у Парижі, захоплювався достатком, що скрізь тут панував: «Є корчмарі, які нагодують вас за будь-яку ціну — за тестон * або за два, за екю, за чотири, десять, навіть за двадцять екю з людини, якщо ви забажаєте. Але за двадцять п'ять вам подадуть юшку з манни небесної або печеню з фенікса, одне слово, все, що є на землі найдорожчого» [15]. Але французька «велика кухня» утвердилася, мабуть, трохи пізніше, після пом'якшення, сказати б, «грубого обжирання», яким відзначилися Регентство й здоровий апетит самого регента. Або навіть іще пізніше, в 1746 р., коли нарешті вийшла у світ «Шляхетська куховарська книга» (*Cuisinière bourgeaise*) Менона, цінна книга, що витримала, з цілковитою підставою чи безпідставно, більше видань, ніж «Листи до провінціала» Паскаля [16]. Відтоді Франція, а точніше — Париж, претендуватиме на роль законодавця кулінарної *моди*. 1782 р. один парижанин твердив, що «вишукано їсти навчилися тільки півстоліття тому» [17]. Але, заявляє інший автор 1827 р., «мистецтво кулінарії за тридцять років досягло більшого успіху, ніж раніше впродовж століття» [18]. Щоправда, він мав перед собою пишне видовисько кількох великих паризьких «ресторанів» («корч-

* Старовинна срібна монета, вартістю від 10 до 20 су, що карбувалася за Людовіка XII. (*Приміт. перекладача*).

марі» тут не так давно перетворилися на «рестораторів»). І справді ж: мода панує на кухні так само, як і в одязі. Знамениті підливи одного чудового дня втрачають репутацію, і відтоді про них не згадують інакше, як із поблажливою посмішкою. «Нова кухня вся тримається на відварі й підливці»,— писав 1768 р. глузій — автор «Повчального словника» (*Dictionnaire sentencieux*). І навіщо ці колишні юшки? «*Суп!* Інакше кажучи, хамула,— повідомляє цей словник,— яку колись їли всі й яку тепер відкидають з порога як надто стару й надто шляхетську страву під тим приводом, що бульйон розслаблює тканини шлунка». Геть і зелень, овочі, що їх «вишуканість віку майже прогнала як їжу простонародну! Але капуста від цього стала ні менш здоровою, ні менш чудовою», і всі селяни її їдять упродовж цілого життя [19].

Інші дрібні зміни відбувалися майже самі по собі. Так, індичку завезли з Америки в XVI ст. Безперечно, голландський художник Йоахим Бюдкалер (1530 — 1573 рр.) був одним із перших, хто намалював її на одному зі своїх натюрмортів, що нині зберігається в Національному музеї в Амстердамі. Кількість індиків та індичок, кажуть нам, зросте у Франції з установленням внутрішнього миру за часів Генріха IV! Не знаю, що треба думати з приводу цієї найновішої версії побажання короля про «курку в кожному горщику», але безперечно, в усякому разі, що так сталося наприкінці XVIII ст. 1779 р. французький автор писав: «Саме індички певною мірою примусили зникнути з нашого столу гусей, що колись посідали на ньому найпочесніше місце» [20]. Чи слід розглядати жирних гусей часів Рабле як пройдений етап європейського гурманства?

Можна було б простежити моду ще й за дуже показовою історією увічнених мовою слів, які, проте, не раз змінювали своє значення: «перша страва», «легкі закуски», «рагу» тощо. Або обговорювати «добрі» й «погані» способи смаження різних видів м'яса! Але така подорож не мала б кінця.

Європа м'ясоїдна

Ми казали, що до кінця XV ст. в Європі не було витонченої кухні. Хай читача не засліплюють заднім числом ті або ті бенкети, скажімо, на зразок бенкетів двору бургундських Валуа,— ті водограї вина, ті вистави, що там розігрувалися, ті одягнені ангелами діти, що спускалися з небес на вірьовках... Виставлена напоказ кількість переважує якість. У найкращому разі, йдеться про розкіш обжерливості. І типовою рисою цієї розкоші — рисою, якою належало тривалий час вирізняти стіл багатих,— було марнотратство в споживанні м'яса.

У всіх своїх виглядах, звареним і засмаженим, поєднаним з овочами й навіть з рибою, м'ясо подавалось як суміш, накладена «пірамідою» на величезних *тарелях,* які мали у Франції назву *mets.* «Тож усі різновиди печені, навалені один на одного, становили єдину страву, до якої окремо подавали досить різноманітні підливи. Траплялось навіть, що всю їжу, не вагаючись, скидали в одну посудину, і ця дивовижна суміш також називалася *стравою* (*mets*)» [21]. Так само в 1361 та 1391 рр., для яких ми вже маємо французькі куховарські книги, говорили про тарілки (*assiettê*): обід із шести тарілок, або *страв,* складався, як ми сказали б, із шести перемін. І всі вони були розкішні, а часто й несподівані для нас. Ось друга *страва,* взята з «Паризького куховарства» (*Mênagier de Paris* — 1303 р.) і вибрана з числа чотирьох, які в книзі пропонуються одна за одною: яловичий холодець, листкові пиріжки, мінога, дві м'ясні юшки, біла рибна підлива плюс *arboulastre* — підлива, приготована на маслі й сметані, з цукром і плодовим соком [22]. Кожна така страва супроводжується рецептом, якого нинішньому кухареві не варто було б дотримуватися буквально. Всі такі експерименти завершувалися погано.

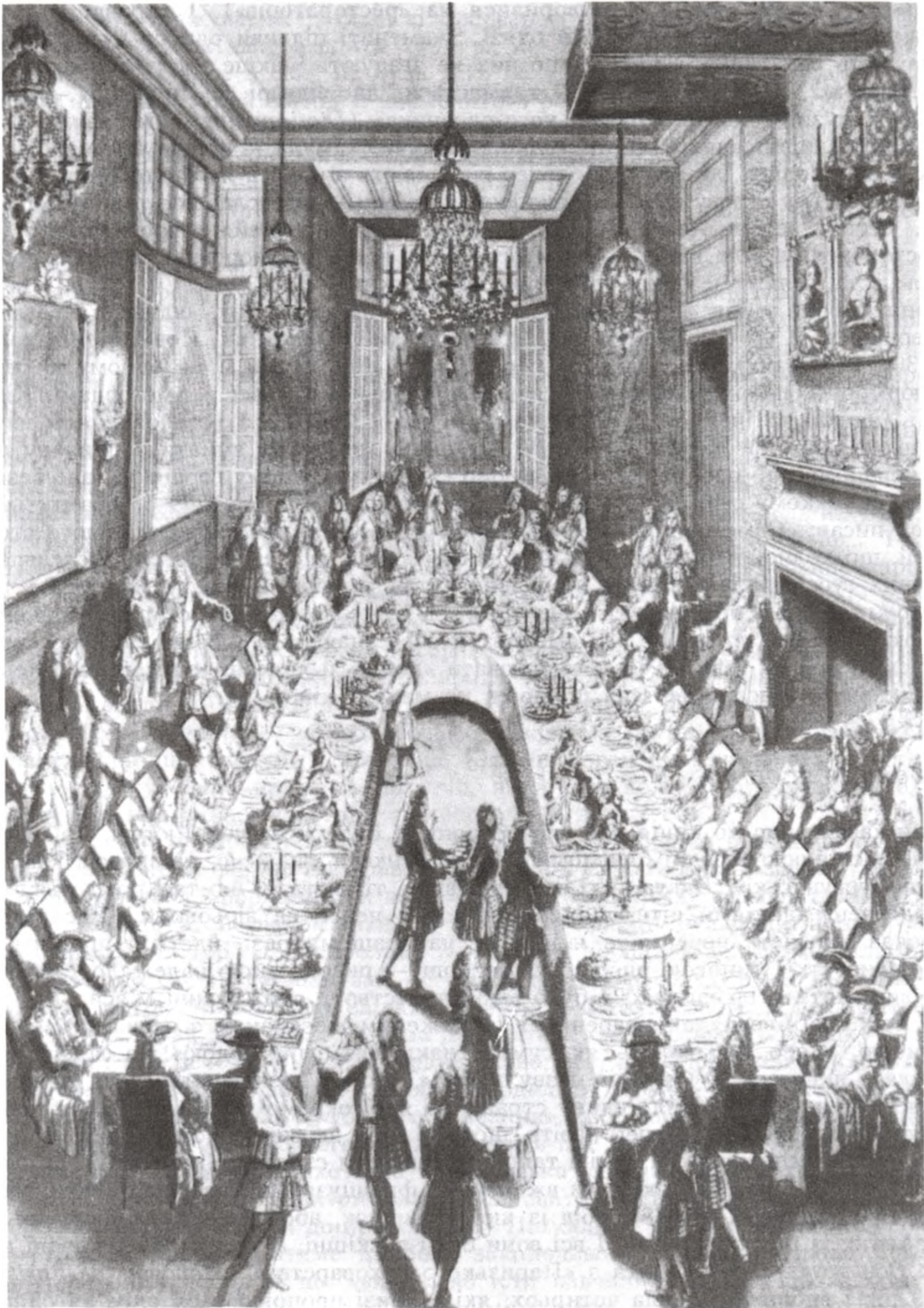

Бенкет, влаштований у Парижі герцогом Альбою 1707 р. на честь народження принца Астурійського. Гравюра Ж. І. Б. Скотена Старшого за Демаре. (Фото Роже-Віолле.)

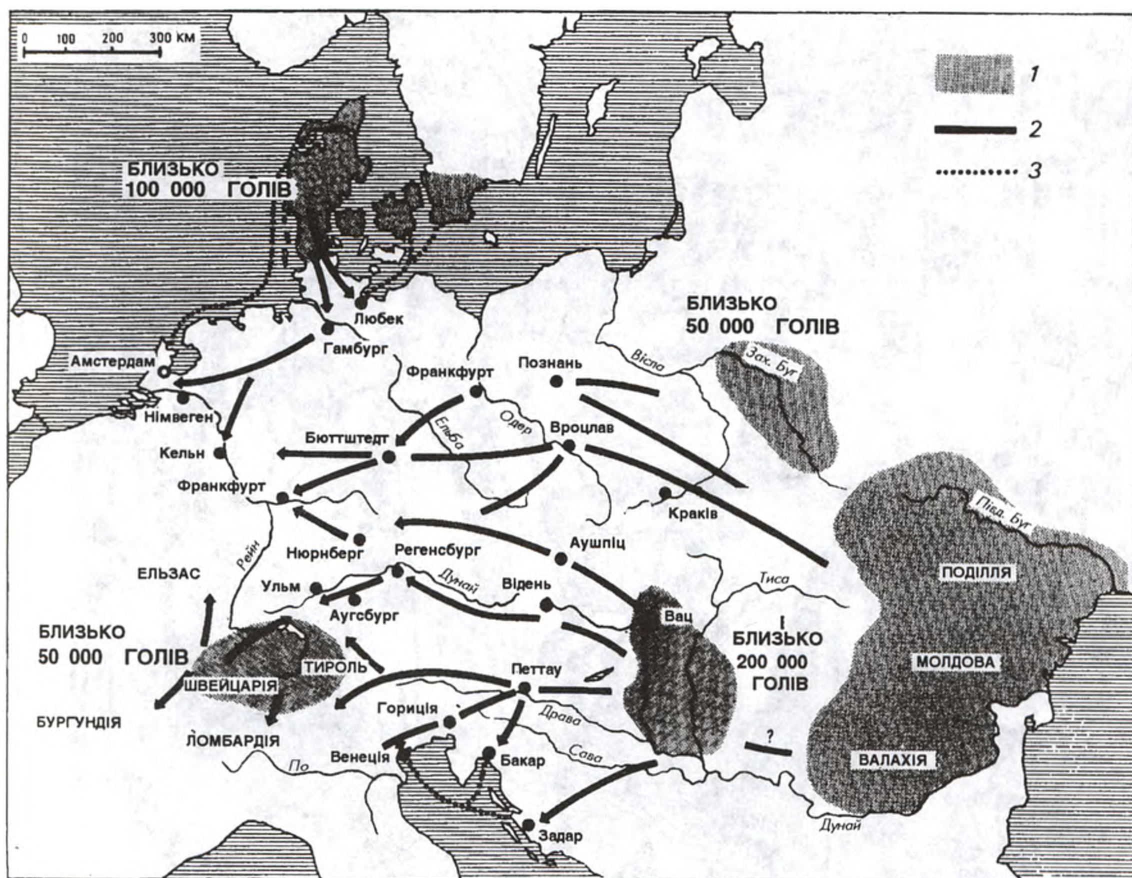

ТОРГІВЛЯ ВЕЛИКОЮ РОГАТОЮ ХУДОБОЮ В ПІВНІЧНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ БЛИЗЬКО 1600 р.

1. Зона скотарства.— 2. Сухопутні шляхи.— 3. Морський шлях. Бакар — стародавній Буккарі. Близько 1600 р. торгівля великою рогатою худобою, що постачала її на різниці Центральної та Західної Європи по суходолу та по морю, була значущою (400 000 голів). Але на паризьких ринках 1707 р. (див. т. II цієї праці) щороку продавали майже 70 000 биків. Це означає, що до цієї далекої торгівлі додавалася торгівля місцева й регіональна, яка в основному й забезпечувала споживання м'яса в Європі. (Wolfgang von Stromer. „Wildwest in Europa" in Kultur und Technik, № 2, 1979, S. 42. За даними Отмара Пікля.)

Очевидно, в XV і XVI ст. таке споживання м'яса не було розкішшю, що призначалася тільки для дуже багатих людей. Ще 1580 р. Монтень відзначав у південнонімецьких заїздах ті самі поділені на секції підставки для гарячого, які дозволяли служникам подавати разом як мінімум дві м'ясні страви й легко їх міняти — аж до семи страв, як він записує одного дня [23]. В м'ясарнях та харчівнях було багато м'яса: яловичини, баранини, свинини, курятини, голубів, козлятини, ягнятини... А щодо дичини, то кулінарний трактат, який, мабуть, належить до 1306 р., подає для Франції її довжелезний перелік. У XV ст. вепр був такий поширений на Сицилії, що веприна коштувала дешевше за м'ясо в крамницях. Рабле без упину веде мову про пернату дичину: чубатих і звичайних чапель, диких лебедів, бугаїв, журавлів, молодих куріпок, великих куликів, перепілок, припутнів, горлиць, фазанів, дроздів, польових жайворонків, фламінго, болотяних курочок, нурців [24]... За даними довгострокового (з 1391 по

Багатство м'ясарень у Голландії в XVII ст. Чи клієнтура тут тільки міська? Гравюра. (Колекція Віолле.)

1560 р.) прейскуранту орлеанського ринку, крім дичини (вепри, олені, козулі), регулярно в достатку була дрібна дичина: зайці, кролі, чаплі, куріпки, вівчарики, жайворонки, сивки, крячки-мандаринки [25]... Опис венеціанських ринків XVI ст. виказує таке саме багатство. І хіба це було нелогічно на напівзаселеному Заході? І хіба ми не читаємо в «Gazette de France» від 9 травня 1763 р. таке повідомлення з Берліна: «Оскільки худоба тут досить нечисленна», король наказав, аби до міста доправляли «сто оленів і вепрів на тиждень для харчування жителям»? [26]

Тож не сприйматимемо надто буквально скарг (найчастіше — літературного походження) з приводу харчування бідних селян, в яких багаті «відбирають вино, пшеницю, овес, биків, баранів і телят, залишаючи їм сам тільки ячмінний хліб». Ми маємо докази протилежного.

У Нідерландах XV ст. «м'ясо було таким *звичним у споживанні,* що голодна криза навряд чи зменшила попит на нього», а в першій половині XVI ст. його

Вечеря в селянській родині у другій половині XVII ст., що складається тільки з однієї страви, і без м'яса. Було й гірше — вечеря з каші в тій самій Голландії (1653 р.). Картина Егберта ван Хемскерка. (Фото А. Денж'яна.)

споживання тільки зростало (наприклад, у лікарні монастиря бегінок у Лірі) [27]. В Німеччині 1428 р. указ герцогів Саксонських проголошував: «хай знає кожен, що ремісники повинні отримувати для своєї полудневої та вечірньої трапез загалом чотири страви. Коли йдеться про скоромний день — суп, дві м'ясних і овочеву; коли ж ідеться про п'ятницю або про пісний день — суп, свіжу або солону рибу, овочі. Коли ж піст повинéн тривати, то й п'ять страв: суп, два види рибних, два гарніри з овочів. А крім того, хліб уранці й увечері». До цього додавалося ще легке пиво — *kofent*. Можуть сказати: це меню ремісників, городян. Але 1429 р. в Обергерггаймі (Ельзас), якщо покликаний на панщину селянин не бажав їсти разом з усіма на фермі управителя — *Maier*,— цей останній мусив посилати йому «до власного будинку два шматки яловичини, два шматки смаженого м'яса, порцію вина й на два *пфеніги* хліба» [28]. З цього приводу ми маємо ще й інші свідоцтва. У Парижі, писав 1557 р. один іноземний спостерігач, «свинина — звична їжа бідних людей, тих, хто справді бідний. Але будь-який ремісник,

будь-який торговець, хоч би який жалюгідний він був, бажає в скоромні дні їсти козулю й куріпку, так само, як і багачі»[29]. Звісно, ці багачі — свідки небезсторонні — дорікають бідноті за найменшу розкіш, що її та собі дозволяє, ніби вся суть у цьому. «Нині нема чорнороба,— пише Туано Арбо (1588 р.),— який не бажав би мати на своєму весіллі гобої та сакебюти (різновид чотириріжкової волинки)»[30].

Столи, завалені м'ясом, свідчать про регулярне постачання з найближчих сіл або гористих місцевостей (швейцарських кантонів), а в Німеччині та Північній Італії до того ж — із східних регіонів: Польщі, Угорщини, Балканських країн, які ще в XVI ст. переганяли на Захід напівдику худобу. В Буттштедті, біля Веймара, на найбільшому скототорговому ярмарку в Німеччині, ніхто не дивувався з пригону «небачених стад із 16 000, а то й 20 000 голів биків» водночас[31]. До Венеції худобу приставляли по суходолу або через далматинські морські порти; вони розташовувалися на острові Лідо, який водночас був і артилерійським полігоном, і місцем карантину для підозрілих кораблів. Голина, особливо тельбухи, була одним з видів щоденної їжі бідних міста Святого Марка. 1489 р. марсельські різники закуповували баранів аж до Сен-Флура в Оверні. З таких далеких країв імпортували не тільки тварин, а й різників: у XVIII ст. різниками у Венеції частенько були верховинці з Граубюндену, які охоче шахраювали з продажними цінами на голину. З Балкан спочатку албанці, а відтак, аж до нашого часу, епироти виїздять далеко за межі батьківщини працювати різниками або торговцями тельбухами[32].

Безумовно, Європа спізнала з 1350 по 1550 рр. період щасливого *індивідуального* життя. Після катастрофічної Чорної смерті робочої сили стало мало, й умови праці для тих, хто працював, були, зрозуміла річ, добрі. Ніколи *реальна* заробітна платня не була така висока, як тоді. 1388 р. нормандські каноніки нарікали на те, що не можуть знайти для обробітку землі «людину, яка згодилася б працювати за платню меншу, ніж заробляли на початку століття шестеро служителів»[33]. Такий парадокс, на якому доводиться наполягати, бо нерідко переважає спрощене уявлення, ніби що далі ми заглиблюємося в середньовіччя, то більше занурюємося в нещастя. Насправді, якщо говорити про рівень життя *народу*, цебто більшості людей, істинним виявляється протилежне. Ось безпомилкова деталь: до 1520 — 1540 рр. у ще малонаселеному Лангедоці селяни та ремісники їли білий хліб[34]. Погіршення стає помітнішим у міру того, як ми віддаляємося від «осені» середньовіччя, і зберігається до самої середини XIX ст., а в деяких регіонах Східної Європи, зокрема на Балканах, падіння тривало мало не до самої середини XX ст.

Зменшення м'ясного раціону починається з 1550 р.

На Заході це зменшення виявляється з середини XVI ст. 1550 р. Генріх Мюллер писав, що в Швабії «в селянській оселі їли інакше, ніж тепер. Тоді щодня було м'ясо й багато їжі; на ярмаркових гуляннях та на бенкетах столи ломилися під її тягарем. А сьогодні все дуже змінилося. І справді ж, які тяжкі настали часи, яка дорожнеча панує впродовж кількох років! І їжа найзаможніших селян, мабуть, гірша за ту, що була в поденників та служників учора»[35]. Історики марно врешті-решт не брали до уваги цих непоодиноких свідоцтв, вперто вбачаючи в них хворобливу потребу людей розхвалювати минулі часи. «О братове,— вигукував 1548 р. літній бретонський селянин,— де ті часи, коли рідко яке свято проходило без того, аби хтось із мешканців села не запросив до себе всіх пообідати, покуштувати його курятини, його гусятини, його окосту, його першого

ягняти й тельбухів його поросяти!»[36]. Нормандський шляхтич писав 1560 р.: «За часів мого батька щодня було м'ясо, страв було багато, а вина пили стільки, ніби це була вода»[37]. Перед Релігійними війнами, зауважує інший очевидець, «сільські люди (у Франції) були такі багаті й мали стільки всілякого добра, їхні будинки були так добре вмебльовані й містили стільки худоби та птиці, наче ці люди були знаттю»[38]. Але обставини дуже змінилися. Близько 1600 р. працівники мансфельдських рудників у Верхній Саксонії могли на свій заробіток харчуватися тільки хлібом, кашею та овочами. А нюрнберзькі ткачуки, що перебували в дуже сприятливих умовах, скаржились 1601 р., що отримують тепер м'ясо, яке належить їм за приписом щоденно, лише тричі на тиждень. На це господарі відповідали, що 6 крейцерів платні за пансіон не дозволяють їм щодня напихати м'ясом утробу ткачуків[39].

Відтоді першість на ринках належала зерновим. А що невдовзі ціна на них зросла, то бракувало грошей для оплати надлишків. Споживання м'яса відтепер знижуватиметься впродовж тривалого часу — приблизно до 1850 р. Дивне падіння! Звичайно, воно матиме перепочинки й винятки. Так було в Німеччині одразу ж після Тридцятирічної війни, де на землі, найчастіше вільній від населення, швидко відновлювалося поголів'я худоби. Так було й з 1770 по 1780 р. в Ожі й Бессені — важливих районах Нормандії: за безупинного зростання цін на м'ясо й падіння цін на хліб вони дедалі більше замінювали тваринництвом вирощування зернових, принаймні до великої кормової кризи 1785 р. А тоді, як досить логічний наслідок, настало безробіття, велика маса дрібного селянства — жертви демографічного піднесення, яке тягло за собою тяжкі наслідки,— була приречена на старцювання й волоцюзтво[40]. Але це тривало недовго, винятки лише підтверджують правило. Шаленство польових робіт, одержимість ними й хлібом зберігають свої права. В Монпезá, містечку Нижньої Керсі, число різників без упину зменшувалося: 18 — у 1550 р., 10 — у 1556 р., 6 — у 1641 р., 2 — в 1660 р. й один — у 1763 р. ... Навіть якщо впродовж цього періоду зменшилася кількість населення, то загальне його скорочення не могло бути вісімнадцятикратним![41]

Цифри, вирахувані для Парижа, дають між 1751 та 1854 рр. обсяги річного споживання м'яса на душу населення, які зменшуються від 51 до 65 кг; але Париж — це Париж. І Лавуазьє, який приписав йому на початку Революції високий рівень споживання — 72,6 кг, оцінював середнє споживання у Франції на той момент у 78,5 фунта (по 488 г у фунті), цебто по 23,5 кг. Та й цю цифру всі коментатори вважають ще оптимістичною[42]. Так само у XVIII ст. річне споживання м'яса в Гамбурзі, що лежить біля кордонів Данії, яка постачає м'ясо, досягло 60 кг на душу (щоправда, з них тільки 20 кг свіжого). Але для всієї Німеччини це споживання на початку XIX ст. було нижче 20 кг на душу на рік замість 100 кг наприкінці середньовіччя[43]. Важливим фактом залишалась первісність між різними містами (наприклад, Париж ще 1851 р. посідав привілейоване становище) та між містом і селом. 1829 р. один спостерігач прямо заявляє: «На дев'яти десятих території Франції бідняк і дрібний хлібороб харчуються м'ясом тільки раз на тиждень, та й то солоним»[44].

Отже, з настанням нових часів м'ясоїдна Європа почала втрачати своє привілейоване становище, а справжні ліки проти цього з'являться не раніше середини XIX ст. завдяки повсюдному поширенню в ці часи культурних лук, розвитку наукових методів тваринництва, а також використанню далеких пасовиськ Нового Світу. Європа тривалий час житиме в голоді... 1717 р. в Брі з території Меленського податного округу, що займає 18 000 га, 14 400 було відведено під ріллю проти 814 га (тобто, інакше кажучи, нічого), відведених під луки. І до того ж орендатори залишали «для потреб власного господарства тільки вкрай необхідне», продаючи корм за добру ціну в Парижі для годування численних

коней. Щоправда, на орних землях пшениця давала за доброго врожаю від 12 до 17 центнерів з гектара. Тож неможливо було встояти перед такою конкуренцією й перед такою спокусою [46].

Ми говорили, що в такому зворотному русі були різні варіанти. Він більше виражений у країнах Середземномор'я, ніж у північніших районах, що мають багаті пасовиська. Поляки, німці, угорці, англійці, мабуть, були менш обмежені в споживанні, ніж інші народи. А в Англії у XVIII ст. відбудеться навіть справжня «м'ясна революція» в межах революції в хліборобстві. На великому лондонському ринку Ліденголл, за словами іспанського посла, якому це повідомили, 1778 р. нібито продавали «за місяць більше м'яса, ніж споживають його в цілій Іспанії за рік». Та все ж таки навіть у такій країні, як Голландія, де «офіційні дані» про раціон високі [46] (якщо навіть і не точні), до його поліпшення наприкінці XVIII ст. харчування залишалося погано збалансованим: квасоля, трохи солонини, хліб (житній або ячмінний), риба, трохи свинячого сала й при нагоді — дичина... Але дичиною звичайно харчується селянин або шляхтич. Міські бідарі її майже не знають: «Для них є ріпа, смажена цибуля й сухий хліб, якщо не пліснявий» або ж глевкий ячмінний хліб та «слабке пиво» («подвійне» дістається багатим або п'яницям). Голландський городянин жив скромно. Звісно ж, національна страва — *hutsepot* — складалася з м'яса, яловичини або баранини, але дрібно нарізаного й вживаного завжди скупими порціями. Вечеря нерідко була з каші, яку готували з розмочених у молоці залишків хліба [47]. А втім,

Продаж солоного м'яса. „Tacuinum sanitatis in medicina" (початок XV ст.). Національна бібліотека, Париж.

у певний час виникла дискусія між лікарями з приводу того, добра чи шкідлива м'ясна їжа. «Для себе,— писав 1702 р. надто розумний Луї Лемері,— я вважаю, не вникаючи в усі ці суперечки, які мені видаються досить марними, що можна говорити про допустимість споживання м'яса тварин за умови, якщо воно буде помірним...» [48].

Зменшення м'ясного раціону супроводжувалося явним зростанням споживання копченого або солоного м'яса. Вернер Зомбарт не без підстав говорив про «солонинну революцію» кінця XV ст. у зв'язку з харчуванням у морі корабельних команд. Не меншою мірою солона риба, а ще більше — традиційні сухарі — постійно становили в Середземномор'ї головне меню моряків під час плавання. В Кадисі, на безмежних просторах Атлантики, започаткувалася галузь майже повного панування солоної яловичини, *la vaca salada*, яку постачало з XVI ст. іспанське інтендантство. Засолена яловичина надходила, головним чином, з півночі, зокрема з Ірландії, яка водночас експортувала й солоне масло. Та цією стравою займалося не тільки інтендантство. В міру того як м'ясо ставало розкішшю, солонина робилася звичайною їжею бідних (невдовзі до їхнього числа почали належати й чорні невільники в Америці). В Англії з кінця літа за браком свіжого м'яса *«солона яловичина була стандартною зимовою стравою» (the saltbeef was the standard winter dish)*. У Бургундії в XVIII ст. «свиня дає більшу частину м'яса, яке споживають у домі середняка. Рідко коли подвірні описи не згадують кількох шматків сала в засолювальній діжці. Свіжина — це розкіш, яка призначається для хворих, до того ж вона така дорога, що регулярно її купувати неможливо» [49]. В Італії та Німеччині мандрівні продавці ковбас (*Wursthändler*) становили собою частину міського краєвиду. Солона яловичина й ще більше — солона свинина — належали до вбогого м'ясного раціону європейської бідноти від Неаполя до Гамбурга й від Франції до околиць Санкт-Петербурга.

Безперечно, тут теж були винятки. Головний з них, і до того ж великий,— це англійці, які, писав 1770 р. П. Дж. Грослі, «живуть лише м'ясом. Того хліба, що його щоденно з'їдає француз, вистачило б чотирьом англійцям» [50]. У цьому разі той острів був єдиною «розвинутою» країною в Європі. Але такий привілей він поділяв з чималою кількістю відносно відсталих регіонів. Говорячи про своїх домбських селян, панна де Монпансьє розповідає нам 1658 р., що «вони добре вдягнені... (що вони ніколи не) платили станом». І додає: «чотири рази на день вони їдять м'ясо» [51]. Це варто було б ще довести, але така можливість зберігається, бо в XVII ст. Домб була ще диким і «неокультуреним» краєм. І ось саме в регіонах, погано освоєних людиною, було багато тварин, свійських і диких. А втім, імовірно, що нам, людям XX ст., звичайне життя в Ризі за часів Петра І або в Бєлграді за часів Тавернье (все там було «чудове», хоч і «вельми дешеве» — хліб, вино, м'ясо й величезні щуки та коропи, що їх ловили в Дунаї й Саві [52]) видалось би більш задовільним, ніж у Берліні, Відні чи навіть Парижі. З людського погляду, чимало знедолених країн були не бідніші за багаті країни. Рівень життя й далі визначається співвідношенням між числом людей і масою ресурсів, що є в їхньому розпорядженні.

І все ж привілейована Європа

Навіть в утятому вигляді привілей Європи залишався все ж таки привілеєм. Справді, досить уявити собі інші цивілізації. «В Японії,— писав один іспанець 1609 р.,— їдять м'ясо тільки дичини, яку забивають на полюванні» [53]. В Індії, на щастя, населення відчувало жах перед м'ясною їжею. За словами одного французького лікаря, солдати Великого могола Аурангзеба були дуже невибагливі до повсякденної їжі: «Якщо вони мають свій *кишерис,* або суміш рису з іншими

рослинними продуктами, яку поливають підливою з підсмаженого борошна й масла, вони задоволені». Ця суміш готувалася саме з «варених рису, бобу й сочевиці, потовчених разом»[54].

У Китаї м'ясо було рідкістю. М'ясної худоби не вирощували або майже не вирощували. Свійська свиня, відгодована на кухонних відходах (іноді з додачею трохи рису), птиця, дичина, навіть певні породи собак, яких пропонували в особливих м'ясарнях або якими торгували, нерідко розносячи їх «поголених чи з ледь помітною шерстю» у сплетених з верболозу клітках — на взірець того, як в Іспанії перевозять молочних поросят або козлят,— писав отець де Лас Кортес,— усі ці нечисленні тварини не могли б удовольнити апетити м'ясоїдного населення. За винятком монгольських народів, де варена баранина — звичайна річ, м'ясо ніколи не виступало як самостійна страва. Нарізане дрібними шматками, які одразу можна було вкидати в рота, іноді навіть шинковане, воно належало до складу *цай* — цих численних невеликих додач, у яких м'ясо чи риба змішуються з овочами, підливами й прянощами і які традиційно супроводжують рис. Хоч би якою витонченою й виваженою була насправді ця кухня, вона вражала європейця, в чиїх очах вона видавалася вбогою. Навіть багаті мандарини, зауважує отець де Лас Кортес, «беруть, наче бажаючи розбудити свій апетит, лише кілька шматочків свинини, або курятини, або якогось іншого м'яса... Хоч які вони багаті й великі, але м'яса споживають мізерну кількість, а якби вони

Витонченість китайської кухні. Живопис на шовку. (Фото Роже-Віолле.)

його їли, як ми, європейці, то всіх видів м'яса, яке вони мають, аж ніяк не вистачило б для цього... цього не витримала б родючість їхнього Китаю» [55]. Неаполітанець Джемеллі Карері, який 1696 р. перетнув Китай від Кантона до Пекіна й назад, страшенно обурювався через овочеву їжу, погано, на його думку, зварену, що її йому подавали в харчівнях; і якщо щастило, то купував у заїздах або на ринках то курей, то яєць, то фазанів, зайців, окіст, куріпок... [56] Європейський спостерігач робить висновок 1735 р.: «Китайці їдять дуже мало м'яса великої худоби,— і додає: — А отже, їм потрібно менше землі, щоб прогодувати тварин». Через сорок років місіонер у Пекіні зробив таке уточнення: «Надлишок населення, невигод і наслідків якого не підозрювали сучасні європейські філософи», примушує китайців «обходитися без допомоги биків і худоби, бо земля, яка могла б їх прогодувати, потрібна для існування людей». А звідси брак «добрива для землі, м'яса — для столу, коней — для війни» й «усе більше й більше праці та людей, аби мати ту саму кількість зерна, що є в інших країнах». І місіонер закінчує: «За інших рівних умов у Франції припадає принаймні десять биків на одного в Китаї» [57].

Китайська література свідчить про це саме. В часи Цинів гордий тесть розпатякував так: «Цими днями мій зять приніс мені два фунти сушеної оленини — і ось вона на цій тарілці». Різник буде в захопленні від високого сановника, «в якого більше грошей, ніж у самого імператора», і дім якого нараховує принаймні кілька десятків родичів і служників. І ось неспростовний доказ: він купує в різника «від 4000 до 5000 фунтів м'яса на рік, навіть коли нема ніяких урочистих церемоній»! Ось меню бенкету, до якого ввійшли всього-на-всього «ластівчині гнізда, курятина, качки, каракатиці, гіркі огірки Гуандуну...» І чого тільки не зажадає з їжі молода примхлива вдова! Щодня — вісім *финей* ліків, сьогодні качка, наступного разу — риба, іншого разу — свіжі овочі, узвар з пагонів бамбука або ще помаранчі, бісквіт, латаття, смажені горобці, солоні креветки і, звісно ж, вино — «вино ста квітів...» [58]. Усе це не виключало витонченості, і навіть надмірної й вельми дорогої витонченості. Та якщо європейці так погано розуміли пишноту китайської кухні, то це тому, що для них синонімом розкоші було м'ясо. Й ніхто нам не описує великої кількості м'яса ніде, крім Пекіна,— перед імператорським палацом та на деяких майданах міста. І до того ж ідеться про силу-силенну дичини з Татарії, яка завдяки зимовим морозам зберігається два-три місяці і яка така дешева, що козулю або вепра віддають за монету з восьми (реалів)» [59].

Та сама помірність і стриманість спостерігалася в Туреччині, де сушена яловичина (*pastermé*) була за їжу не лише для солдатів під час кампанії. Від XVI до XVIII ст. в Стамбулі, якщо відкинути необмежене споживання баранини сералем, на кожного мешканця на рік припадав один баран з третиною. А Стамбул — це Стамбул, місто привілейоване... [60] В Єгипті, житниці першорядної ваги, «спосіб життя турків,— як писав один мандрівник 1693 р.,— страшна кара. Їхній обід, навіть у найбагатших, складається з поганющого хліба, часнику, цибулі й кислого сиру. Коли ж до цього додається варена баранина, то це для них добрий стіл. Ніколи вони не їдять ні курей, ні іншої птиці, хоч би вони й були дешеві в цій країні» [61].

Якщо привілей європейців ішов по спадній на їхньому власному континенті, то він відроджувався для декого із них, з багатством справжнього нового середньовіччя, то на Сході Європи — скажімо, в Угорщині,— то в Колоніальній Америці — в Мексиці та Бразилії (в долині Сан-Франциско, де кишіли дикі стада й де для білих та метисів заклалася могутня «м'ясна цивілізація»), а ще більше — південніше, довкола Монтевідео або Буеноса-Айреса, де вершники забивали дику тварину задля самого тільки обіду... Таке винищення не зупинить неймовірно швидкого збільшення поголів'я вільної худоби в Аргентині, але дуже

швидко знищить цей живий потенціал на півночі Чилі: до кінця XVI ст. довкола Кокімбо виживуть тільки здичавілі собаки. В'ялене м'ясо (бразильське *carne de sol*) одразу ж зробилося головним продуктом для узбережних міст і для чорних рабів на плантаціях. *Charque* — м'ясо, очищене від кісток і зав'ялене, що виготовлялося в аргентинських *saladeros* (і знову ж таки призначалося для рабів та європейських бідарів) — було винайдене практично на початку XIX ст. І мовби у вигляді справедливої кари 1696 р. кволий мандрівник наприкінці нескінченного семи- чи восьмимісячного зворотного плавання з Маніли до Акапулько був просто приречений «у м'ясні дні» їсти «шматки зав'яленої на сонці яловичини або буйволятини... такі жорсткі, що їх неможливо жувати, якщо спершу їх добряче не потовкти ціпком (від якого вони не дуже відрізняються), та й перетравити без міцного проносного». І ще додаткова огида: в цій жахливій їжі кишать черв'яки [62]. Потреба в м'ясній їжі, цілком очевидно, не визнавала, або майже не визнавала, законів. Так, незважаючи на зовсім відверту огиду до них, флібустьєри Антильських островів, як і африканські негри, забивали і їли мавп (бажано — молодих), а в Римі жебраки й старці-євреї купували в особливих м'ясарнях буйволятину, перед якою решта населення переймалася жахом. Так само й у Ексі тільки близько 1690 р. почали забивати і їсти «биків», це «велике м'ясо», що тривалий час мало репутацію нездорового [63]. І водночас, повідомляв з деякою огидою французький мандрівник, у Данії «на ринку продається конина» [64].

Їсти надто добре, або химерність бенкетів

Після XV і XVI ст. величезна розкіш столу існувала в Європі хіба що для небагатьох привілейованих. А що ця розкіш була дивацтвом, то вона викликала надмірне споживання рідкісних страв. Потім цими стравами харчувалися служники, а залишки, навіть зіпсуті, перепродувалися дрібним крамарям. Хіба то не дивацтво: наказати привезти з Лондона до Парижа черепаху — «цю страву, що коштувала (1782 р.) тисячу екю, а насолоджуються нею сім-вісім гурманів». Порівняно з цим вепр *à la crapaudine*, розпростертий на риштаку, видається чимось зовсім звичайним. Той самий свідок розповідає нам: «Так, я сам на власні очі бачив такого вепра на риштаку для смаження, і більшого не бувало й на день святого Лаврентія. Вепра обкладають жаром, нашпиговують гусячою печінкою, поливають розігрітим смальцем, кроплять найвишуканішими винами й подають цілим разом з головою...» [65] А потім їдці легко доторкаються до різних частин тварини... Такі розваги знаті. Для короля або для найвельможніших дворів постачальники наповнювали свої корзини всім найліпшим, що було на ринку: м'ясом, дичиною, рибою. Дрібноті діставалися гірші шматки, та це за цінами, що перевищували ті, які платили багаті; а ще гірше те, що ці товари звичайно були фальсифіковані. «Паризькі різники напередодні Революції постачали до шляхетних будинків найліпші частини бичачої туші; народові вони продавали менш цінні її частини та ще додавали кісток, які іронічно називали «розвагами» (*rejouissances*)». Дуже погані шматки, обрізки, крихти або покидьки, що їх їли бідні, продавалися поза м'ясарнями [66].

Ще приклади рідкісних страв: рябчики, а то й вівсянки. З нагоди виходу заміж княгині Конті 1680 р. їх з'їли на 16 000 фунтів [67]. Вівсянка, ця пташка виноградників, була дуже поширена на Кіпрі, який вивозив її в XVI ст. до Венеції, законсервувавши в оцті; трапляється вона й у Італії, в Провансі, в Лангедоці [68]. Або свіжі устриці. Або ж молоді устриці з Дьєппа чи Канкаля, що дозрівають у жовтні; або суниці, або ананаси, що їх розводили в оранжереях довкола

Парижа. Для багатих призначалися химерні, навіть надто химерні, підливи, в яких змішувалися всі уявленні інгредієнти: перець, прянощі, мигдаль, амбра, мускус, трояндова вода... І не забуватимемо про неоціненних лангедоцьких куховарів, яких у Парижі цінували найдужче й наймали на вагу золота. Якщо бідний бажав узяти участь у цих святкуваннях, він мав домовитися з челяддю або піти на версальський роздрібний ринок залишків — *regrat*, там продавалися залишки з королівського столу, і чверть мешканців цього міста безсоромно ними харчувалася. «Ось туди заходить хтось із шпагою при боці й купує рибу тюрбо та голову лосося, рідкісний і вишуканий шматок» [69]. Може, було б розумніше й принадніше йому сходити до харчевні на вулиці Ла-Юшетт у Латинському кварталі або на набережну Ла-Валле (ту саму, де продавалися птиця й дичина) й там поласувати грубо звареним каплуном, виловленим із «постійного котла», де цей каплун, підвішений на великому гаку, варився разом з безліччю інших каплунів. А можна з'їсти цього каплуна гарячим у себе вдома або за кілька кроків звідси, поливши його бургундським...» [70]. Але ж це спосіб поведінки буржуа!

Сервірування столу

Розкішшю були оздоблення столу, посуд, столове срібло, скатертина, серветки, канделябри із свічками, вмеблювання їдальні. В Парижі XVI ст. був звичай наймати добротні будинки (або, ще краще, потрапляти до них за оплаченої співучасті сторожів) і приймати в них друзів, частуючи стравами, що їх приносив їм додому корчмар. Іноді тимчасовий господар укорінювався так, що справжньому господареві будинку доводилося його звідти проганяти. «В мій час монсиньйора Сальвіаті, папського нунція,— писав один посол (1557 р.),— тричі примушували переїздити протягом трьох місяців» [71].

Так само, як були розкішні будинки, були й розкішні заїзди. В Шалоні на Марні 1580 р., записує Монтень, «поселились ми в «Короні, де чудове житло й де на стіл подавали срібний посуд» [72].

Однак поставмо питання, безпосередньо дотичне до справи: як накрити на стіл, скажімо, на «компанію з тридцяти осіб високого стану, яких бажаєш розкішно почастувати»? Відповідь знаходимо в куховарській книзі Ніколя де Боннефона, що має несподівану назву «Сільські втіхи» (Les Délices de la campagne) і яку видано 1654 р. Відповідь: розкласти чотирнадцять приборів з одного боку, чотирнадцять — з другого; а що стіл має прямокутну форму, то посадовити одну особу «на чільному місці», а «одну чи дві — навпроти». Гості опиняться «на відстані ширини стільця один від одного». Треба, аби скатертина з усіх боків звисала до підлоги й на середині столу стояло кілька сільничок із зубцями та підставок, на які можна було б ставити великі переносні тарелі». Обід складатиметься з восьми перемін, і остання, восьма, буде, наприклад, з «рідких або сухих» варень, «поливи» на блюдечках, мускатних горіхів, верденських драже, цукру, «насиченого мускусом та амброю»... Метрдотель при шпазі віддаватиме накази про заміну тарілок «щонайменше при кожній переміні, а серветок — через кожні дві». Але цей ретельний опис, який навіть уточнює те, як «переміноватимуть» страви на столі при кожній переміні, нічого не говорить про те, як розмістити «прибор» для кожного їдця. В ту епоху він напевне складався з тарілки, ложки й ножа, менш упевнено можна говорити про виделку, й звичайно ж перед учасником обіду не ставили ні склянки, ні пляшки. Правила добропристойності залишаються неясними, оскільки автор рекомендував з метою засвідчити вишукані манери мати глибоку тарілку для супу, в яку гості могли б собі насипати його одразу ж «і не брати ложку за ложкою з супниці через огиду, яку вони можуть відчувати один до одного».

Стіл, накритий для весілля в Кані. Картина Х. Босха. Музей Бойманса — Ван Бенінгена, Роттердам.

Стіл, накритий в описаний спосіб, манера поведінки за ним — скільки було деталей, що їх одну за одною повільно нав'язувала практика, причому по-різному в різних регіонах. Використання ложки й ножа — досить давня звичка. Але послуговування ложкою стало загальним правилом тільки в XVI ст., так само, як і свої ножі. Як і склянка, що стоїть перед кожним. Давня поштивість вимагала, аби ти випивав зі своєї склянки й передавав її сусідові, який робив те саме. Або ж на вимогу учасників обіду служник приносив з буфетної чи з мисника, що стояв неподалік від столу, потрібний напій — вино чи воду. Монтень пояснює, що в Південній Німеччині, через яку він проїздив 1580 р., «кожен має свій срібний кухоль або чашу навпроти свого місця; той, хто прислуговує, турбується про те, щоб наповнити цей кухоль, щойно він спорожніє, не зрушуючи його з місця й наливаючи в нього вино звіддаля з олов'яної або дерев'яної посудини з довгим носиком» [73]. Вирішення вишукане, воно заощаджує працю служників; але в цьому разі кожен гість мусив мати перед собою (*endroit sa place*) персональний кухоль. У тій самій Німеччині за часів Монтеня кожен запрошений у гостину мав також свою тарілку — олов'яну або дерев'яну, а іноді — дерев'яну миску внизу й олов'яну тарілку зверху. Ми маємо свідоцтва того, що дерев'яні тарілки зберігалися в деяких німецьких селах і, безперечно, в інших місцях аж до XIXст.

Але до цих більш-менш запізнілих витончених удосконалень гості тривалий час задовольнялися дерев'яною дощечкою або ж *tranchoir*, скибкою хліба, на яку накладали свою порцію м'яса [74]. І тоді великої миски вистачало на все й на всіх: кожен брав з неї пальцями шматки на свій вибір. З приводу «швейцарців» Монтень зауважує: «Вони послуговуються стількома дерев'яними ложками з посрібленими ручками, скільки є людей (читай: у кожного їдця своя ложка), а іноді швейцарець не буває без ножа, яким вони беруть будь-які шматки й майже не сунуть пальці в миску» [75]. В музеях зберігаються дерев'яні ложки з металевими (не обов'язково срібними) ручками й ножі різної форми. Але це вже старовинне знаряддя.

Інакше було з виделкою. Звичайно старовинним інструментом була велика двозуба виделка, яка правила для того, щоб подавати гостям м'ясо, пересовувати його на грубці або в кухні, але не виделка індивідуальна, незважаючи на ті чи ті винятки.

Остання з'явилася загалом у XVI ст. і поширювалася вона з Венеції (і Італії в цілому), але повільно. Один німецький проповідник засуджував цю сатанинську розкіш: хіба Господь дарував би нам пальці, якби бажав, аби ми послуговувалися цим знаряддям? Монтень теж нехтував нею, бо засуджує себе за те, що їсть швидко, так швидко, що «вряди-годи від кваплива вості я кусаю власні пальці». А втім, він і прямо визнавав, що «мало допомагає собі ложкою та виделкою» [76]. В 1609 р. шляхтич де Вілламон, описуючи з багатьма деталями кухню турків та їхні традиції столування, додавав: «Вони зовсім не користуються виделками, як це роблять ломбардці або венеціанці» (він не каже «французи», й з повними підставами). У той самий час англійський мандрівник Томас Коріейт «відкрив» виделку в Італії, розважився нею, а відтак згодився взяти її з собою, аби з неї змогли поглумитися його друзі, які назвуть його *furciferus* — «виделконосій», або ще ліпше — «вилоносій» [77]. Чи не споживання суниць примусило послуговуватися виделкою багатих їдців? Це сумнівно. Наприклад, в Англії виделки не згадуються в описах раніше 1660 р. Користуватися ними стане звичним тільки близько 1750 р. Анна Австрійська протягом цілого свого життя зберігала звичку опускати пальці в тарілки з м'ясом [78]. У віденському дворі чинили так само принаймні до 1651 р. А хто користувався виделкою при дворі Людовіка XIV? Герцог Монтозьє, про якого Сен-Симон говорить як про особистість «дивовижно охайну». Але тільки не король, чиє вміння належним чином їсти пальцями рагу

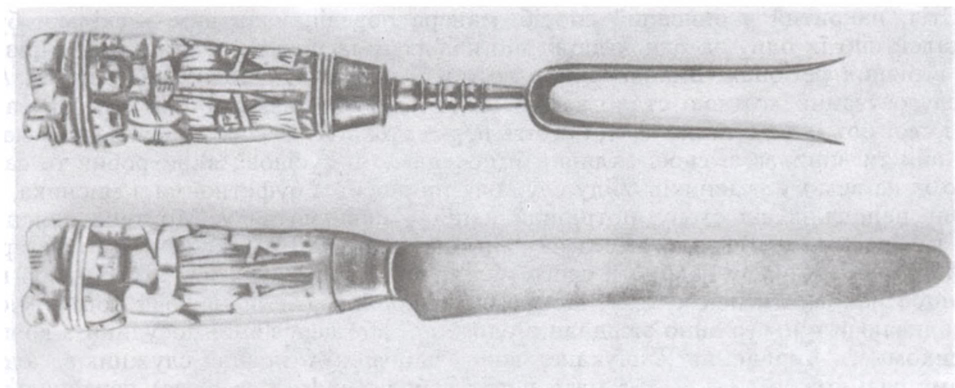

Столовий прибор з ручками із слонової кістки, XVII ст. Баварський Національний музей. Мюнхен.

з птиці розхвалює той самий Сен-Симон! Коли герцога Бургундського та його братів допустили на королівську вечерю й вони взялися за виделки, послуговуватись якими їх навчили, король заборонив їм брати їх у руки. Цей анекдот радо переказує принцеса Палатинська, яка, зі свого боку, заявляє, що вона, мовляв, «завжди користувалася при їді ножем і своїми пальцями» [79]. Ось чому й пропонували гостям так багато серветок у XVII ст.; проте й користування серветками в родинах поширилося тільки в часи Монтеня, коли судити з того, що він сам говорить нам про це [80]. Звідси й звичай «полоскання рук» (з допомогою глечика та тазика), що повторювалося кілька разів під час обіду.

Добрі манери прищеплюються повільно

Зміни, пов'язані із засвоєнням добрих манер, відбувалися повільно. Сама розкіш зали, в якій відбувалися обіди, стала у Франції звичною, і то в багатих родинах тільки в XVI ст. Доти шляхтич їв у себе в просторій кухні.

Весь церемоніал трапез передбачав наявність служників, яких дедалі ставало більше на кухні, довкола їдців — і не лише у Версалі, де завжди не припинялася метушня довкола їжі, або, як казали тоді, «довкола м'яса короля». Вся ця нова розкіш зачепила цілу Францію або цілу Англію тільки з XVIII ст. Близько 1765 р. Дюкло писав: «Якби люди, що повмирали 60 років тому, воскресли, вони не впізнали б Парижа, якщо говорити про стіл, одяг і звичаї» [81]. Ці слова стосуються, певне, всієї Європи, повсюдно охопленої розкішшю, та її колоній, де Європа завше любила відтворювати свої звички. З самого початку мандрівники із Заходу судили про звичаї і звички величезного світу тільки спогорда, оцінюючи їх якнайгірше. Джемеллі Карері 1694 р. дивувався з жестів свого господаря, перса, майже шляхтича, який приймав його за своїм столом, бо той «замість ложки послуговувався правою рукою, якою брав рис і клав його на тарілку (своїх гостей)» [82]. Або прочитаймо те, що пише 1728 р. про арабів Сенегалу отець Лаба: «В них не знають, що таке їсти за столом...» [83]. Ці вимогливі судді милували тільки витончених китайців, що сиділи за своїми столами з лакованими чашками й носили на поясі ніж та — в спеціальному футлярі — палички,

якими вони послуговувалися під час їди. Близько 1760 р. барон фон Тотт описує з гумором у Стамбулі гостину в заміському будинку «пані дружини першого драгомана» з числа багатих греків, які служили Великому туркові; вони цілком сприйняли місцеві звичаї, але намагаються від них відхреститися. «Круглий стіл, стільці довкола нього, ложки й виделки — всього вистачало, крім звички цим послуговуватися. Проте вони не бажали знехтувати нічим з наших звичаїв; ці звичаї починають здобувати в греків таку саму прихильність, як у нас — англійські звичаї. І я побачив під час нашого обіду жінку, яка брала пальцями маслини, а потім настромляла їх на виделку, щоб з'їсти по-французькому» [84].

Проте ще 1624 р. австрійський указ по ландграфству Ельзаському вточнював для молодих офіцерів правила, яких слід було дотримуватися, коли їх запрошували до столу ерцгерцога: приходити чисто вдягненим, не з'являтися напідпитку, не пити після кожного з'їденого шматка, а перш ніж випити, треба чисто витерти рот і вуса, не облизувати пальців, не плювати в свою тарілку, не сякатися в скатертину, не пити надто вже по-свинському... Такі інструкції з приводу вишуканих манер у Європі в часи Ришельє сьогодні викликають подив у читача [85].

За столом Христовим

У цій подорожі в минуле нема нічого повчальнішого, ніж картини, написані до появи цих пізніх витончених манер. А тих картин із зображенням на них стародавніх трапез безліч. Особливо останньої трапези Христа, Тайної вечері, яку писали багато разів відтоді, як на Заході з'явилися маляри; або ж трапези Христа в Симона, або весілля в Кані Галілейській, або трапези учнів у Еммаусі... Якщо на мить абстрагуватися від зворушливих персонажів, щоб бачити лише стіл, вишиті скатертини, сидіння (табурети, стільці, ослони) й особливо — миски, тарілки, ножі, то ми помітимо, що до 1600 р. на картинах не фігурували ні виделки, ні (практично) ложки. Замість мисок — скибки хліба, круглі або овальні дерев'яні дощечки, ледь заглиблені олов'яні диски, їхні голубуваті плями переважають, як правило, на картинах, написаних у Південній Німеччині. Окраєць або скибка черствого хліба часто лежить на дерев'яній або металевій платівці; її призначення — всотувати сік із відрізаного шматка. Потім цей «хліб-тарілку» роздавали бідним. Завжди є принаймні один ніж, іноді, коли він має прислужитися всім їдцям, великого розміру, часто — малі індивідуальні ножі. Само собою зрозуміло, вино, хліб і баранець присутні на Тайній вечері. Цілком очевидно, що йдеться не про розкішну чи пишну трапезу: оповідь опускає земну їжу й майже не затримується на ній. Та все ж таки Христос і його апостоли їдять мов ульмські чи аугсбурзькі бюргери, бо видовисько виявляється майже однаковим, ідеться чисто про зображення весілля в Кані Галілейській, бенкету Ірода чи то трапези якогось базельського майстра, оточеного родиною й турботливими служниками, чи то нюрнберзького лікаря, що святкує з друзями входини 1593 р. Наскільки я знаю, одна з перших виделок,.що фігурує в зображенні Тайної вечері, буде намальована Якопо Бессано (1599 р.).

Щоденна їжа: сіль

Але перегорнімо сторінку про розкіш і повернімося до повсякденного. Сіль може стати для нас добрим закликом до порядку, бо ця така проста речовина залежить від загальної і обов'язкової торгівлі. Цей товар необхідний для людей, для тварин, для засолення м'яса й риби, і він тим важливіший, що в торгівлю

ним утручаються уряди. Сіль була великим джерелом збагачення для держави й для купців — як у Європі, так і в Китаї; ми ще повернемося до цього. Бувши необхідністю, вона долала всі перепони, використовувала для себе будь-яку можливість. Так, бувши товаром важким, сіль використовувала річкові шляхи (вгору по Роні) й послуги кораблів Атлантики. Не було жодного родовища кам'яної солі, яке не експлуатувалось. Так само на Середземному морі або в Атлантичному океані солончаки, які можуть існувати тільки в спекотних районах, всі містилися в католицьких країнах, і північні моряки-протестанти мали потребу в солі Бруажа, Сетубала або Санлукари-де-Баррамеди. Незважаючи на війни, обмін відбувався завжди й завжди на користь великих об'єднань купців. І в такий самий спосіб каравани верблюдів постачали в Чорну Африку брили сахарської солі, незважаючи на пустелю, щоправда, в обмін на золотий пісок, слонову кістку або чорних невільників. Ніщо не може ліпше, ніж ці приклади, показати незнищенну потребу в такій торгівлі, як обмін сіллю.

Ми можемо бачити це вже в категоріях економічних і з погляду відстаней, які доводилося долати, і на прикладі невеликого швейцарського кантону Валле. В цьому краю обабіч Верхньої Рони була повна рівновага між чисельністю населення та ресурсами, за винятком заліза й солі. Особливо солі, яка потрібна була жителям краю для їхнього тваринництва, сироваріння й засолення м'яса. А сіль до цього альпійського кантону завозили дуже здалеку: з Пакке (в Лангедоці) — за 870 км, через Ліон; з Барлетти — за 1300 км, через Венецію; з Трапані, також через Венецію,— за 2300 км [86].

Сіль, найважливіша й незамінна, була священною їжею («в давньоєврейській мові, так само, як і в сучасній малагасійській, солона їжа — синонім їжі священної»). В Європі з її несмачною борошнянистою кашею спостерігалося високе споживання солі — 20 г на день на людину, вдвічі більше, ніж нині. Історик медицини навіть вважає, що селянські повстання на заході Франції в XVI ст., спрямовані проти податку на сіль, треба пояснювати потребою в солі, задоволенню якої, мовляв, суперечила діяльність державної скарбниці [87]. Втім, та чи та деталь показує або несподівано підтверджує нам численні сфери застосування солі, про які одразу ж і не подумаєш: наприклад, при виготовленні провансальської *boutargue* або при домашньому консервуванні спаржі, зеленого горошку, шампіньйонів, груздів, зморшків, артишокових стебел, яке поширилося у XVIII ст.

Повсякденна їжа: молочна продукція, жири, яйця

Розкоші ніколи не спостерігалися й у тому, що стосується сирів, яєць, молока, масла. Сири постачалися до Парижа з Брі, з Нормандії (*angelots* з краю Бре, ліваро, понлевек...), Оверні, Турені й Пікардії. Купували їх переважно в дрібних торговців, які продавали вроздріб будь-що й були пов'язані з довколишніми монастирями та селами: через них збувався монтрейський і венсеннський сир — «свіжозвурджений і відтиснутий у маленьких корзинках, сплетених з верболозу чи рогози» (*jonchées*) [88]. У Середземномор'ї сардинські сири (*cacio cavallo* [89] або *salso*) постачалися будь-куди: до Неаполя, Рима, Ліворно, Марселя або Барселони; їх вивозили цілими кораблями через Кальярі, і вони продавалися навіть ліпше за голландські сири, які у XVIII ст. заполонили нарешті ринки Європи та цілого світу. З 1572 р. тисячі голландських сирів контрабандним шляхом надходили до Іспанської Америки. У Венеції продавалися далматинські сири й величезні круги сиру з Кандії (Крит). 1543 р. в Марселі поруч з іншими споживали овернські сири [90]. Сиру в цій останній провінції було так багато, що в XVI ст. він

Тайна вечеря. Фрагмент гобелену з вівтарної завіси в Нюрнберзі, XV ст. Баварський Національний музей.

був головною основою харчування Гранд-Шартрез у Дофіне, і його використовували розтопленим у запіканках і підсмаженим на грінках. У Франції широко споживався ще до XVIII ст. швейцарський «справжній грюйєр». Близько 1750 р. Франція завозила його 30 центнерів на рік. Його «підробляли... у Франш-Конте, в Лотарингії, в Савойї і в Дофіне»; і якщо ці фальсифікації не мали репутації оригіналу та його ціни, вони все ж таки були досить поширені. На противагу цьому спроби відтворити пармезан, скажімо, в Нормандії не вдалися [91].

Сир, дешевий білок, був одним з найголовніших продуктів народного харчування в Європі; для кожного європейця, змушеного жити в далеких країнах, було дуже прикро залишитися без можливості його споживати. Французькі селяни 1698 р. збивали великі багатства на постачанні сиру війську, що воювало в Італії та Німеччині. Проте, зокрема у Франції, сир тільки повільно досягав

своєї кулінарної слави, визнання свого «благородства». Куховарські книги приділяють йому мало місця, не подають ні його якостей, ні назв його різновидів. До козячого сиру ставилися зневажливо, вважаючи його гіршим, ніж овечий чи коров'ячий. Ще 1702 р. для лікаря Лемері заслуговували на увагу тільки три «головних» сири: «рокфор, пармезан та ті сири, що їх привозять із Сассенажа в Дофіне... їх і подають до найвишуканіших столів» [92]. Рокфору тоді продавалося понад 6000 центнерів щороку. Сассенаж — це суміш коров'ячого молока з козячим та овечим, яку варять. Пармезан (як і флорентійський «марцоліно», *marizolino*, який згодом вийшов з моди) був надбанням епохи Італійських війн, після повернення Карла VIII. Та хоч би що казав з того приводу Лемері, що́ прохав надіслати собі з Парижа кардинал Дюбуа, коли він, перебуваючи з посольством у Лондоні 1718 р., писав своєму небожеві? Три дюжини понлевекських сирів і по стільки ж сирів марольських і брі, а також перуку [93]. У сирів, що виготовлялися в тих чи тих краях, уже були свої прихильники й шанувальники.

В ісламських країнах і далі до самої Індії ми відзначимо чільне місце, що його посідають такі скромні, але багаті з дієтичного погляду продукти, як молоко, масло й сир. Так, зауважує 1694 р. один мандрівник, перси майже нічого не витрачають (на їжу), вони «вдовольняються невеликою кількістю сиру та кислого молока, в який умочають місцевий хліб, тонкий, наче проскурка, несмачний і дуже сірий; вранці вони додають до нього рису (або плову), подеколи звареного на самій воді» [94]. До того ж плов, а часто — м'ясна приправа до рису свідчать про стіл заможних людей. Так напевне було в Туреччині, де прості молочні продукти — єдина їжа бідних: кисляк (*югурт*), залежно від пори року, в поєднанні з огірками або динею, цибулиною, головкою цибулі-порею, кашкою із сухофруктів. Поруч з югуртом не слід забувати *каймак* — ледь підсолені зварені вершки, плюс сири, що зберігалися в бурдюках (*тулум*), у вигляді кружал (*текерлек*) або куль — на взірець знаменитого *каскавалю* валаських верховинців, що їх викликали до Стамбула й навіть до Італії, бринзи, провареної кілька разів, як проварювали сардинський або італійський *cacio cavallo*.

Та не забуватимемо великий і впертий виняток віддалік на Схід — Китай. Він постійно ігнорував молоко, сир і масло; корів, кіз та овець там плекали лишень задля м'яса. Тоді що таке «масло», яке там, як він сам вважав, їв пан де Гінь? [95]. У Китаї масло застосовували тільки в рідкісних кондитерських виробах. Японія поділяла в цьому питанні огиду китайців: навіть у селах, де биків і корів використовували як тяглову силу для обробітку землі, японський селянин ще й нині не споживає молочних продуктів, які йому здаються «нечистими». Невелику кількість необхідної йому олії селянин видобуває з сої.

Навпаки, в горах Заходу молока споживалося так багато, що це створювало проблеми з постачанням. У Лондоні його споживання зростало щозими, коли всі багаті родини перебували в столиці. Влітку внаслідок протилежних причин воно зменшувалося, але й улітку, й узимку це споживання створювало умови для грандіозного фальшування. Молоко в широких обсягах розводили перекупники; розводилося воно навіть на фермах. «Великий землевласник у Сурреї,— розповідають нам (1801 р.),— має (на своїй молочній фермі) помпу, відому під назвою славетної Чорної корови, бо вона зафарбована в цей колір; запевняють, що ця помпа дає більше молока, ніж усі корови, разом узяті» [96]. Ми віддамо перевагу, мабуть, щоденному видовиську на вулицях, запруджених віслюками (понад 400), які привозили до Вальядоліда на століття раніше молоко з довколишніх сіл і постачали місто сиром, маслом та сметаною; один португальський мандрівник вихваляв перед нами їхню якість і дешевину. Ця столиця (перед якою, однак, Філіпп III незабаром віддасть перевагу Мадридові) — ніби місто з молочними ріками й кисільними берегами, де всього вдостачу: на пташиному ринку щодня продають понад 7000 штук птиці, баранина тут найліпша у світі, хліб

«Літня жінка з яйцями». Картина Веласкеса. 1618 р., до від'їзду митця із свого рідного міста Севільї. Національна галерея Шотландії, Бібліотека Купера Бриджмена.

чудовий, вино прекрасне, а забезпечення молочними продуктами розкішне для Іспанії, де постачання такими продуктами особливо мізерне [97].

Поширення масла, якщо відкинути величезний ареал прогірклого масла — від Північної Африки до єгипетської Александрії і далі — залишалося обмеженим Північною Європою. Решта території невеликого континенту — регіон смальцю, шпику, маслинової олії. Франція сама по собі уособлювала це географічне розмежування основ кулінарії. З луарських районів тече справжня ріка масла. В Парижі й далі його використання стає правилом. «У Франції не готують майже жодної підливи, до якої воно не входило б,— каже 1702 р. Луї Лемері.— А голландці та північні народи споживають його ще частіше, ніж ми, і твердять, ніби саме цим і пояснюється свіжий колір їхнього обличчя» [98]. Насправді ж навіть у Голландії споживання масла по-справжньому пошириться тільки у XVIII ст. Воно було властиве кухні багачів. Вихідці з Середземномор'я, змушені жити в цих чужих країнах або проїздити через них, нарікали на масло, вважаючи, що воно спричиняє зростання кількості прокажених. Дійшло до того, що багатий кардинал Арагонський, який мандрував 1516 р. по Нідерландах, по-

турбувався про те, щоб його супроводжував власний кухар, і віз у своєму багажі вдосталь оливкової олії. [99].

Париж XVIII ст., що ні в чому собі не відмовляв, щедро постачався маслом — свіжим, солоним (з Ірландії та Бретані) й навіть топленим по-лотаринзькому. Чимала частина свіжого масла надходила сюди з Гурне, містечка біля Дьєппа, де купці отримували «сире» масло й потім переробляли, щоб видалити сколотину, яка ще могла в ньому залишитися. «Тоді вони згортають його у великі брили, до шести фунтів, і відправляють до Парижа» [100]. Оскільки снобізм ніде не поступається своїми правами, то, згідно з «Повчальним словником» (*Dictionnair sentencieux*) 1768 р., «є тільки два види масла, про які наважується згадувати вищий світ — масло ванврське (ванвське) й масло з Ла-Фревале» [101], що на околицях Парижа.

Дуже широко вживались яйця. Лікарі повторювали старі приписи школи Салерно: надто не переварювати їх, їсти свіжими («*Si sumas ovum, molle sit atque novum*»). І ходили рецепти, як зберегти яйця свіжими. В усякому разі, їхня ринкова ціна була висока: як ціна широко вживаного товару вона невідступно трималася коливань кон'юнктури. За цінами кількох проданих яєць у Флоренції статистик встановлює вартість життя в XVI ст. [102] Справді, ціна яєць уже сама по собі є переконливим тестом для визначення рівня життя або купівельної спроможності грошей у тому чи тому місті, в тій чи тій країні. Був момент у Єгипті в XVII ст., коли можна було за «один соль вибирати між трьома десятками яєць, двома голубами або однією пулеркою»; на шляху з Магнесії до Бруса (1694 р.) «харчі недорогі: за одну пáра (дорівнює солю) можна купити сім яєць, за десять — курку, добру зимову диню — за два, і за ту саму ціну стільки хліба, що за день не з'їсти». А в лютому 1697 р. цей самий мандрівець записав біля Акапулько в Новій Іспанії: «Господар примусив мене заплатити у вісім разів дорожчою монетою (32 солі) за курку та по солю за яйце» [103]. Отже, яйця становили звичну їжу європейців. Звідси й подив Монтеня з приводу німецьких заїздів: там, пише він, «ніколи не подають яєць інакше, ніж крутими й порізаними на чотири частинки в салатах» [104]. Або подив Монтеск'є, що покидав Неаполь і повертався до Рима 1729 р.: він був прикро вражений тим, «що в цьому давньому Лаціумі мандрівникові не знайти ні курчати, ні голуба, а часто й яйця» [105].

Але в Європі це були винятки, а не правило, як на вегетаріанському Далекому Сході, де Китай, Японія, Індія майже не мали цього багатого й звичного внеску в їжу. Яйце там було рідкістю й не належало до їжі простого народу. Знамениті китайські качині яйця, що їх витримують у розсолі тридцять днів,— лагоминка для багатих.

Повсякденна їжа: дари моря

Величезна важливість моря для харчування людей могла би бути ще більшою. Справді ж, багато регіонів не знали — або майже не знали — харчових дарів моря, до яких, однак, було рукою подати.

Майже так само було й у Новому Світі, незважаючи на рибальство на Антильських островах і на їхні повні риби мілини, де на шляху до Веракруса кораблі подеколи ловили в спокійну погоду дуже багато риби; або незважаючи на казкове багатство берегів і мілин Ньюфаундленду, які були джерелом їжі — майже винятковим, і в усякому разі першорядним,— для Європи (хоча бочки з тріскою надходили у XVIII ст. до англійських колоній і на плантації американського Півдня); і на лососів, що підіймалися по холодних ріках Канади та Аляски; або ж незважаючи на ресурси внутрішніх вод невеличкої затоки Всіх

Святих біля Байї, де рух на північ холодних вод з підня пояснює активне полювання на китів і присутність уже в XVII ст. басків-гарпунерів... В Азії тільки Японія й Південний Китай, від гирла Янцзи до острова Хайнань, займалися рибальством. В інших місцях ішлося, очевидно, лише про невелику кількість суден — скажімо, в Малайї або довкола Цейлону. Або ж про такі рідкісні явища, як ловці перлин у Перській затоці біля Бендер-Аббаса (1694), які «цінують більше за перлини, що їх скуповують купці, свої сардини (висушені на сонці й призначені для повсякденної їжі), як щось надійніше й легше виловлюване»[106].

У Китаї, де річкове рибальство й розведення риби приносили великі прибутки (осетрів ловили в озерах на Янцзи й у Бейхе), рибу часто консервували у вигляді соусу, отриманого прямим бродінням, як це роблять у Тонкіні. Але ще й нині споживання її там мізерне — 0,6 кг на людину на рік; море не змогло проникнути в масу материка. Тільки Японія широко споживає як їжу рибу. Цю свою перевагу вона зберегла, і нині (при 40 кг риби на людину на рік і другому після перуанського риболовецькому флоті) Японія створює пару м'ясоїдній Європі. Рибне багатство приходить до неї з внутрішнього моря, до того ж японцям рукою подати до рибних місць Хоккайдо та Сахаліну, де зустрічаються величезні маси холодної води течії Оясіо з теплими водами Куросіо, так само, як у Північній Атлантиці біля Ньюфаундленду зливаються Гольфстрим і Лабрадорська течія. Поєднані запаси ланктону гарячих і холодних вод забезпечують багатий корм для риби, що тут кишить.

Європа, яка не була так різко спеціалізована, мала численні джерела постачання — близькі й далекі. Риба була там тим більш важлива, що приписи релігії збільшували число днів посту (166 днів на рік, включаючи великий піст, якого дотримувалися вкрай суворо до самого правління Людовіка XIV). Протягом цих сорока днів можна було продавати м'ясо, яйця й птицю тільки хворим, причому за умови подання подвійного свідоцтва — від лікаря та священика. Щоб полегшити контроль, продаж забороненої їжі в Парижі дозволявся лише одному «великому різнику» й у загороді Отель-Дьє[107]. Звідки й виникала величезна потреба в рибі — свіжій, копченій або солоній.

Одначе риби зовсім не завжди є вдосталь поблизу європейських берегів. Середземне море, яке так вихваляють, мало, за рідкісними винятками, лише обмежені ресурси: босфорський тунець, кав'яр з російських річок — улюблену їжу під час постів усього християнського світу до самої Ефіопії,— сушені кальмари й восьминоги, що з давніх-давен були «добрим генієм» грецьких островів, сардини й анчоуси Провансу... Тунець ловився також ставними неводами Північної Африки, Сицилії, Провансу, Андалусії, португальської Алгарві: Лагос цілими кораблями вивозив бочки солоного тунця в бік Середземного моря або на північ.

Для порівняння треба сказати про дуже багаті ресурси вузьких внутрішніх морів Півночі — Ла-Маншу, Північного моря, Балтики, а ще більше — про рибні запаси океану. В середні віки Атлантика знала активну риболовлю біля берегів Європи (лосось, макрель, тріска). В Балтійському та Північних морях з XI ст. провадився великий оселедцевий промисел; він створив багатство Ганзи, а відтак — рибалок Голландії та Зеландії. Саме голландець Віллем Бейкельсзон *нібито* відкрив близько 1350 р. спосіб швидко тельбушити оселедці, засолювати їх на самому риболовецькому кораблі й зараз же щільно вкладати в барила[108]. Але на рубежі XIV та XV ст. оселедець пішов з Балтики[109]. Відтоді голландські й зеландські кораблі виходитимуть на ловлю до ледь покритих водою мілин Доггер-банки, до англійських та шотландських берегів аж до Оркнейських островів. Але на ці «щасливі» місця прийшли й інші кораблі, і «оселедцеві перемир'я», що належно укладалися й більш-менш виконувалися, дозволили Європі

Полювання на кита. Дельфтська тарілка XVIII ст. Музей Карнавале. (Фото Морського міністерства.)

не залишатися без тієї провіденціальної їжі в розпал війн між Валуа й Габсбургами в XVI ст.

Оселедець експортувався до Східної та Південної Європи морським шляхом, по ріках, возами або на в'ючних тваринах. До самої Венеції доходили оселедці *bouffis, saurets* або *blancs:* «білі», цебто свіжозасолені; *saurs* або *saurets,* цебто копчені; *bouffis*, що їх піддавали *bouffissage*, цебто легенько підкопчені й підсолені... Часто до великих міст, наприклад до Парижа, поспішають «*chasse-marées*», бідняки, які женуть поперед себе жалюгідного коника, навантаженого рибою та устрицями. В «Криках Парижа» композитора Жанекена ми ще чуємо: «Свіжий нічний оселедець». У Лондоні це була зовсім незначна розкіш, яку міг собі дозволити молодий і ощадливий Семюел Пепіс,— з'їсти з дружиною та друзями барило устриць.

Але не подумайте, ніби морської риби вистачало в Європі донесхочу. В міру віддалення від морських берегів у бік внутрішніх регіонів Центральної або Східної Європи дедалі більше доводилося звертатись до річкової риби. Там не було жодної ріки чи річки, на якій не було б рибалок, що мали патент на ловлю: вони були навіть на Сені в Парижі. Величезний резерв становила собою далека Волга. Луара славилася своїми лососями й коропами, Рейн — своїми окунями. На початку XVII ст. португальський мандрівник вважав, що постачання морською рибою Вальядоліда було радше недостатнім, та й не завжди добрим за якістю, коли брати до уваги далекі перевезення. Цілий рік продавалися риба соль, маринади з сардинами та устрицями, інколи судаки; а під час великого посту із Сантандера привозили чудових дорад. Але нашого мандрівця приголомшила небачена кількість прекрасної форелі, яку привозили з Бургоса й Медини-де-Ріо-Секо й щоденно продавали на ринках; іноді її було стільки, що нею можна було б прогодувати половину міста — тодішньої столиці Іспанії [110]. Ми відзначали вже штучні ставки в Чехії й рибництво в багатих маєтках Півдня. Коропи були звичною їжею в Німеччині.

Ловля тріски

Великомасштабна ловля тріски на ньюфаундлендських мілинах з кінця XV ст. стала справжньою революцією. Вона викликала зіткнення між басками, французами, голландцями, англійцями, коли сильніші витісняли менш захищених. Ось у такий спосіб і витіснили іспанських басків, і доступ до ловлі залишився за державами, які мали могутні флоти,— Англією, Голландією й Францією.

Серйозною проблемою було те, як зберігати зловлену рибу, як її транспортувати. Тріску тельбушили й солили на борту ньюфаундлендського корабля або сушили на березі. Свіжосолона тріска — це *morue verte*, «яка щойно засолена й уся ще сира». Кораблі, що спеціалізувалися на приготуванні «солоної тріски», були малотоннажні, з десятком або дюжиною рибалок на борту плюс матроси, які різали, розчиняли, солили рибу в трюмі, часто заповненому до самих бамсів. Звичайно, прийшовши на мілину біля берегів Ньюфаундленду, вони лягали на дрейф. Досить великі вітрильники, навпаки, возили сушену, або готову, тріску. Припливши до ньюфаундлендських берегів, вони кидали кітву й ловили рибу з човнів. Її сушили на березі досить складним методом, який детально описує Саварі [111].

Кожен корабель, перш ніж вирушити на риболовлю, мав «запастися» сіллю, провіантом, борошном, вином, спиртом, волосінню, гачками. Ще на початку XVII ст. норвезькі й данські рибалки заходили по сіль до Санлукар-де-Баррамеди біля Севільї. Звісно, купці їм видавали сіль авансом; боржник розраховувався рибою, коли повертався з Америки [112].

Це відбувалося й у Ла-Рошелі впродовж XVI і XVII ст.— століть розквіту. Щовесни туди заходили численні вітрильники, часто тоннажністю 100 тонн, бо потрібні були досить просторі трюми: «Тріска не так багато важить, як потребує багато місця». На борту було 20—25 чоловік, що вказує на важливість робочої

Ловля тріски. Різні операції по виготовленню на березі «сушеної тріски» (XVIII ст.). Морський музей, Біарріц.

сили на цій невдячній роботі. Городянин — «корабельний агент» — постачав у кредит капітанові борошно, інвентар, напої, сіль згідно з умовами фрахтових угод, завізованих у нотаря. Біля Ла-Рошелі один тільки невеликий порт Олонн споряджав до сотні вітрильників і відправляв до протилежних берегів океану по кілька тисяч чоловік щороку. А що місто нараховувало 3000 жителів, то капітани мусили наймати своїх матросів в інших місцях, аж до Іспанії. В усякому разі, коли кораблі відпливали, гроші корабельного агента, авансовані у формі бодмереї *, були, власне, віддані на волю випадковостей риболовлі й мореплавства. Відшкодування витрат відбудеться тільки після повернення, починаючи з червня. До речі, кораблям, що поверталися першими, була забезпечена фантастичних розмірів премія. Капітана-переможця брали облогою в його готелі корабельні агенти, які сперечалися, сварилися, доходячи до бійки... Перемога була винятково вигідна. Всі чекали нової риби: «Хіба вона не чудова, поки свіжа?» Переможцеві подеколи вдавалося продати *малу сотню* (за звичаєм, 100—110 штук) за 60 ліврів, тоді як через кілька днів *тисяча* продаватиметься не більш ніж за 30 ліврів. Звичайно перегони вигравав один з олоннських кораблів, бо вони були призвичаєні до двох плавань на рік, до двох «сезонів» — «сезону премії» та «пізнього». Поспішливе відплиття з мілини в негоду таїло в собі чималий ризик [113].

Риболовецькі угіддя були невичерпні: на великій ньюфаундлендській мілині, неосяжному підводному плато, ледь покритому водою, для тріски було «головне місце скупчення... Саме тут вона, сказати б, проводить свої свята, і її кількість там така, що рибалкам, які припливають сюди з різних країн, залишається тільки від ранку до вечора закидати волосінь, витягувати, розчиняти впійману тріску й настромляти її нутрощі на гачок, щоб упіймати на них іншу. Один-однісінький рибалка іноді ловить їх на день 300—400 штук. Коли корм, який принаджує тріску на це місце, вичерпується, рибини розсіваються й вирушають воювати з мерланами, якими вони дуже люблять поласувати. Мерлани тікають від тріски, і саме полюванню на них цієї риби ми завдячуємо часте повернення мерланів до наших (європейських) берегів» [114].

«Це Бог послав нам тріску біля Ньюфаундленду!» — вигукнув 1739 р. один марселець. А на століття раніше французький мандрівник, так само сповнений захоплення, твердив, що «найкращий вид торгівлі в Європі — це плавання на ловлю тріски (*la molue* — таке написання тоді вживалося частіше, ніж *la morue*), адже, щоб роздобути цю тріску, не треба нічого витрачати (мається на увазі — не треба витрачати гроші, що правильно й неправильно), і коштує воно тільки тієї праці, щоб її впіймати й продати. В Іспанії отримують від неї чималі гроші, а у Франції нею харчується мільйон чоловік» [115].

Остання цифра, очевидно, вельми фантастична. Одна відомість кінця XVIII ст. подає деякі розрізнені цифри, що стосуються виловлювання тріски у Франції, Англії і Сполучених Штатах. 1773 р. зібралися на ловлю 264 французьких кораблі (тоннажністю 25 000 т з 10 000 чоловік екіпажу); 1775 р. — 400 англійських (відповідно 36 000 т і 20 000 чоловік) і 665 «американських» кораблів (25 000 т і 24 000 чоловік екіпажу). Цебто всього 1329 кораблів тоннажністю 86 000 т з 55 000 чоловік екіпажу; їхній вилов сягнув приблизно 80 000 т риби. Якщо враховувати голландців та інших європейських рибалок, то, мабуть, ми прийдемо до цифри принаймні 1500 кораблів і 90 000 т риби [116].

Листування одного онфлерського купця [117], сучасника Кольбера, ознайомить нас з головними відмінностями в якості риби: «gaffe» — тріска винятково вели-

* Позика під заклад корабля або вантажу або того й того на випадок непередбачених обставин плавання. (*Приміт. перекладача*).

ких розмірів; «marchande», «lingues» та «raguets» — свіжозасолена дрібна тріска, якій, однак, віддавали перевагу перед «viciées» — великою масою «зіпсутої» риби, пересоленої або недосоленої або пошкодженої підборами вкладачів. А що сира тріска продавалася поштучно, а не на вагу (як сушена), то доводилося вдаватися до послуг «сортувальників», які з одного погляду відрізняли «добрий» товар від «поганого» й визначали його масу. Однією з проблем купців, що продавали рибу, було перешкодити появі на онфлерському ринку голландського оселедця, що обкладався великим митом (*grands droits*), і ще більше — оселедця, якого ловили в заборонений час, особливо після Різдва, деякі нормандські бідолашні рибалки: в цей період риба була невисокої якості, зате ловилася у великій кількості й продавалася по викидних цінах: «Тільки-но з'явиться цей оселедець, не продаси й трiскового хвоста». Звідси й королівська заборона, яку схвалювали поважні трісколови.

Кожен порт спеціалізувався на якомусь виді рибальства, зважаючи на переважний попит тієї зони, яку він постачав рибою. Дьєпп, Гавр, Онфлер постачали Париж, який їв свіжозасолену тріску; Нант постачав тріску в краї з різними смаками, пов'язані з кораблеплавством по Луарі й з дорогами, що залежали від нього. Марсель у добрий і в поганий рік з'їдав половину французького вилову сушеної тріски, до речі, реекспортуючи добру його частину до Італії. Але було чимало кораблів і з Сен-Мало, які з XVII ст. припливали просто в італійські порти, зокрема до Генуї.

Ми знаємо безліч деталей постачання Парижа свіжозасоленою тріскою (білою тріскою, як ще казали). Перша путина (вихід у січні, повернення в липні), а відтак друга (вихід у березні, повернення в листопаді й грудні) визначали два етапи постачання. Перший був невеликий, другий багатший, але приблизно до квітня вичерпувався й він. Тоді наставав (причому по цілій Франції) тримісячний — квітень, травень, червень — період нестачі, а «втім, це пора, коли овочів ще мало, яйця дорогі й мало їдять річкової риби». Це й спричинювало різке збільшення значення свіжозасоленої тріски, яку англійці виловлювали біля своїх берегів, і високі ціни на неї,— тріски, якою постачав Париж порт Дьєпп, цього разу — простий посередник [118].

Майже всі кораблі припиняли ловити рибу під час великих війн на морі за світове панування — війни за Іспанську спадщину, війни за Австрійську спадщину, Семилітньої війни, Війни за незалежність (у Північній Америці)... Споживав тріску й далі тільки найсильніший, та й то із застереженнями.

Можна відзначити прогресивне розширення рибальства (не маючи можливості його зміряти), і напевне — збільшення середнього тоннажу, хоча час на дорогу — місяць або шість тижнів в обидва кінці — майже не змінювався. Дивом Ньюфаундленду було те, що там їжа для риби постійно відновлювалася й її завжди було вдосталь. Тріскові мілини поповнювалися планктоном, рибою та тими самими мерланами, до яких така ласа тріска. Вона без упину відганяла їх з ньюфаундлендських вод до берегів Європи, де на них чекали рибалки. Мабуть, колись у середні віки багато тріски було й біля європейських берегів, а потім вона, можливо, пішла в західному напрямі.

Європа накинулася на цю манну небесну. Так, нам розповідають, що в березні 1791 р. до Лісабона припливло 54 англійських кораблі, навантажені 48 110 квинталами тріски. «Який великий зиск мають англійці з самого цього продукту!» [119]. Близько 1717 р. витрати Іспанії тільки на придбання тріски становили понад 2 400 000 піастрів щороку [120]. Але ж тріска, як і будь-яка риба, що пропонується споживачеві, псується під час транспортування й робиться зовсім огидною. Навіть вода, в якій вимочували рибу, аби її знесолити, швидко починала тхнути, через що виливати її в стічні канави дозволялося тільки вночі [121]. Тож ми можемо зрозуміти глумливі фрази, покладені на вуста служниці (1636 р.):

«Я куди більше люблю скоромні дні, ніж великий піст... І куди більше я люблю в себе у котлі свинячу ковбасу з чотирма окостами, ніж бридкий трісковий бочок!» [122].

Справді, тріска була неминучим продуктом у пору великого посту або ж їжею бідних, «їжею, що її залишають для чорноробів»,— каже автор XVI ст. Так само, як нею були й китове м'ясо та жир, куди грубіші (за винятком язика — «чудового», за словами Амбруаза Паре), які, однак, споживала біднота під час великого посту [123] доти, аж поки цей жир, перетворений на ворвань, стали широко використовувати для освітлення, для варіння мила та в різних інших виробництвах. Тоді китове м'ясо зникло з ринків. Його тепер споживають як їжу, зазначається в одному трактаті 1619 р., тільки «кафри, які живуть у сусідстві з мисом Доброї Надії, люди напівдикі». Але він усе ж таки свідчить про використання в Італії солоного китового жиру, так званого «розкішного сала» [124]. В усякому разі, потреб у промисловості було досить для того, аби підтримувати дедалі активніший промисел на кита. Так, з 1675 по 1721 р. голландці послали до Шпіцбергену 6995 кораблів і загарпунили 32 908 китів, спустошивши сусідні моря [125]. Гамбурзькі кораблі регулярно відвідували гренландські води в пошуках китового жиру [126].

Після 1650 р. перець виходить з моди

В історії харчування перець посідає єдине в своєму роді місце. Проста приправа, яку нині ми далеко не вважаємо необхідною, він протягом століть був разом з прянощами головним предметом левантинської торгівлі. Все залежало від нього, навіть мрії першовідкривачів XV ст. Це була епоха, коли прислів'я проголошувало: «Дорого як перець» [127].

Річ у тім, що Європа тривалий час відчувала велику пристрасть до перцю й прянощів — кориці, гвоздики, мускатного горіха, імбиру. Не поспішаймо казати про манію. Крім того, що країни ісламу, Китай та Індія теж поділяли цей смак, будь-яке суспільство має свої гастрономічні пристрасті, різноманітні, завжди живучі й ніби необхідні. Це потреба порушити одноманітність страв. Один індійський письменник казав: «Коли палац обурюється прісното вареного рису без будь-яких додач, то там мріють про жир, сіль і прянощі» [128].

Це факт, що нині охочіше використовує прянощі найбідніша й найодноманітніша кухня слабкорозвинутих країн. Ми розуміємо під прянощами всі різновиди приправ, що їх споживають у наш час, у тім числі й стручковий перець, що прийшов до нас з Америки під багатьма назвами, а не тільки самі славетні прянощі країн Леванту. Стіл бідноти в Європі мав у середні віки власні прянощі — чебрець, майоран, лаврове листя, чебчик, ганус, коріандр і особливо часник, який знаменитий лікар XIII ст. Арно де Вільнев називав селянським знеболювальним засобом. Серед цих місцевих прянощів тільки шафран був предметом розкоші.

Римський світ із часів Плавта й Катона Старшого відчував пристрасть до лівійського *сільфіуму (silphium)*, загадкової рослини, що зникла в перші століття Імперії. Коли в 49 р. до н. е. Цезар забрав державну скарбницю, він знайшов у ній 1500 фунтів, цебто понад 490 кг *сільфіуму*. Потім запанувала мода на *асафетиду (asa foetida)*, перську пряність, «неприємний часниковий запах якої приніс їй прізвисько посліду сатани — *stercus diaboli*»; ще й нині вона застосовується в персидській кухні. До Рима перець і прянощі прийшли пізно, «не раніше від Варрона й Горація, а Пліній дивувався з прихильного прийому, який виявили перцеві. Його споживання розширилося, а ціни були відносно скромні. За словами Плінія, вишукані прянощі були нібито дешевші, ніж перець, але так буде згодом. Для перцю в кінцевому підсумку спорудять спеціальні комори —

horrea piperataria,— і, коли 410 р. Аларіх узяв місто, він захопив у них 5 000 фунтів перцю [129].

Захід успадкував перець і прянощі від Риму. Цілком імовірно, що й того й того йому потім бракувало за часів Карла Великого й майже повного закриття Середземномор'я для християнського світу. Але реванш був швидкий. У XII ст. наступ «пряного шаленства» не викликає вже ніякого сумніву. Захід жертвує задля нього своїми коштовностями і, щоб добути прянощі, встряє у важку левантинську торгівлю, яка охоплює половину земної кулі. Пристрасть ця була така, що поруч зі справжнім перцем, чорним або білим, залежно від того, очищений він від своєї темної шкуринки чи ні, прийняли для споживання й довгий перець, який теж прийшов з Індії і був замінником,— як стане ним починаючи з XV ст. лжеперець, або малагетта (*malaguette*), з Гвінейського узбережжя [130]. Фердинанд Католик марно намагався не допустити ввезення португальських кориці й перцю (що призводило до відпливу грошей), доводячи, що в його країні часнику цілком удосталь як пряності — «*buena especia es el ajo*» [131].

Свідоцтва куховарських книг показують, що ця манія прянощів зачепила все — м'ясо, рибу, варення, супи, дорогі напої. Хто наважився б варити дичину, не послуговуючись «гірким перцем» (*poivre chaut*), як нарікав уже Дуе д'Арсі на початку XIV ст.? «Паризьке куховарство» (1393 р.) зі свого боку радить «класти (в їжу) прянощі якомога пізніше»; ось узяті з нього приписи для приготування кров'яної ковбаси: «Візьміть імбир, гвоздику та трохи перцю й розтовчіть їх разом». А щодо *oille*, «страви, завезеної з Іспанії,— суміші яловичини, баранини, свинини з м'ясом качки, куріпки, голуба, перепела, пулярки (цілком явно це сьогоднішня популярна *олья подрида*),— то й вона, за цією книжечкою, присмачується сумішшю прянощів «ароматичних зел», східного чи інших походжень: мускатом, перцем, чебрецем, імбиром, васильком... Прянощі споживали також у вигляді зацукрених плодів та хитромудрих порошків для будь-яких передбачених медициною випадків. Щоправда, всі вони мали репутацію порошків, що «виганяли вітри» й «сприяли зачаттю» [132]. У Вест-Індії перець часто замінювався червоним стручковим перцем «*axi*» або «*chile*», яким щедро покривали м'ясо, що новачкові було не до снаги проковтнути й шматочка [133].

Одне слово, ці надлишки незмірні із запізнілим і помірним споживанням, що його пізнав римський світ. Щоправда, він споживав і мало м'яса — ще за часів Ціцерона воно підпадало під дію законів проти розкоші. Середньовічний же Захід, навпаки, мав привілей м'ясоїдства. Отже, чи не слід думати, що не завжди свіже м'ясо, яке погано зберігається, вимагало приправ, щедрого приперчення, пряних підлив? Це був спосіб пом'якшити кепську якість м'ясної їжі. Відтак, чи не спостерігалися, кажучи словами сучасних лікарів, досить цікаві психічні явища, пов'язані з нюхом? Очевидно, існувало своєрідне співвідношення між речами абсолютно несумісними — смаком до приправ «з гострим і легким фізіологічним запахом — таким, як часник, цибуля... й схильністю до тонших приправ, з ароматичним запахом, ніжним, що нагадує запах квітів» [134]. Останні неначе й запанували в середньовіччі.

Безперечно, справа не така проста. В усякому разі, в XVI ст. з різким зростанням довозу, що почався після подорожі Васко да Гами, вживання як їжі прянощів, що доти було великою розкішшю, збільшується, особливо на Півночі, де закупівля прянощів набагато перевершувала таку закупівлю в Середземномор'ї. Тож не просто примхи торгівлі й мореплавства примусили ринок, що перерозподілив прянощі, переміститися з Венеції з її «*Фондако дей Тедескі*» до Антверпена, перевалочного пункту Лісабона, а потім до Амстердама. Лютер, який, звісно, перебільшував, твердив, ніби в Німеччині було більше прянощів, ніж хліба! В будь-якому разі головні споживачі жили на Півночі й на Сході. В Голландії вважали 1697 р., що найкращим товаром «для холодних країн»

Перевезення прянощів тубільцями. G. Le Testu. Cosmographie universelle, f° 32 verso (XVI ст.). Бібліотека воєнного музею, Париж. (Фото Жиродона.)

після грошей були прянощі, які споживали «у величезних кількостях» у Росії та Польщі [135]. Може, перець і прянощі більше принаджували там, куди вони загалом прийшли пізніше? Чи, може, вони були ще новим видом розкоші? Абат Маблі, приїхавши до Кракова, бачить, як йому подають з угорським вином «досить багатий обід, який, либонь, був би дуже добрий, якби росіяни та конфедерати знищили всі ці ароматичні трави, яких тут споживають страшенно багато, як у Німеччині — кориці й мускатного горіха, що ними отруюють мандрівників» [136]. Отже, мабуть, у цей час смак до гострих приправ і прянощів був на Сході «середньовічним», тоді як на Заході давні кулінарні звички були трохи втрачені. Але ж ідеться про враження, а не про вірогідні дані.

Хоч би там що, але коли прянощі знижувалися в ціні, то вони починали з'являтися на всіх столах і їх споживання вже більше не було ознакою багатства та розкоші, і ось тоді використання їх скоротилося водночас із падінням їхнього престижу. Саме це дають зрозуміти куховарська книга 1665 р. (Франсуа де Ла Варенна) й та сатира Буало (1665 р.), яка бере на кпини зловживання прянощами [137].

З того моменту як голландці досягли Індійського океану та Індонезії, вони намагалися відновити, а згодом зберегти для власної вигоди монополію на перець та прянощі, борючись проти португальської торгівлі, що поступово витіснялася, а невдовзі — проти конкуренції англійської, а відтак і французької або данської. Вони силкувалися також утримати у своїх руках постачання Китаю, Японії, Бенгалії, Персії, і їм удалося компенсувати піднесенням своєї торгівлі з Азією те, чого їм не вдалося досягти в Європі. Цілком імовірно, що кількість перцю, який надходив до Європи через Амстердам (і минаючи місцевий ринок), зростала принаймні до самої середини XVII ст., а потім трималася на високому

рівні. 1600 р., до голландських успіхів, річні надходження були, можливо, порядку 20 000 (нинішніх) квинталів; отже, при 100 млн. європейців на одного жителя припадала щорічна частка з 20 г. Чи можна ризикнути припустити близько 1680 р. цифру споживання порядку 50 000 квинталів, і, отже, удвічі більшу, ніж у часи португальської монополії? Очевидно, як дозволяють це припустити продажі голландської Ост-Індської компанії з 1715 по 1732 р., було вже досягнуто межі. Що напевне, так це те, що перець перестав бути панівним товаром давніших часів і забрав за собою прянощі, як це було за часів Пріулі й Сануто, в епоху незаперечної величі Венеції. З першого місця, яке перець посідав у торгівлі компанії в Амстердамі ще в 1648—1650 рр. (33 % загального обігу), він у 1778—1780 рр. перемістився на четверте (11 %) слідом за текстилем (шовк і бавовна — 32,66 %), «тонкими» прянощами (24,43 %) чаєм і кавою (22,92 %) [138]. Чи було це типовим для закінчення споживання як розкоші й початку звичайного споживання? Чи просто зниженням надмірного споживання?

Відповідальність за таке зниження можна на законних підставах покласти на успіх нових предметів розкоші: кави, шоколаду, спирту, тютюну — і навіть на збільшення числа нових овочевих культур, які поволі врізноманітнювали стіл жителів Заходу (спаржа, цвітна капуста, помідори, стручковий перець, дині). Всі ці овочі найчастіше походили з європейських городів, особливо італійських (так, Карл VIII привіз звідти диню), іноді з Вірменії — як канталупа, або з Америки — як помідор, квасоля, картопля.

Залишається останнє пояснення, щоправда, не вельми переконливе. Починаючи з 1600 р., навіть ще раніше, спостерігалося загальне зменшення споживання м'яса, розрив із стародавньою харчовою традицією. І водночас у багатих упроваджується, принаймні у Франції, простіша кухня. Може, німецька й польська запізнюються, до того ж вони ліпше були забезпечені м'ясом і, отже, мали більшу потребу в перці та прянощах. Але пояснення це має лише вигляд правдоподібності, і могло б вистачити попередніх пояснень для отримання повнішої інформації.

Доказом того, що відбулося певне насичення європейського ринку, є те, що, за даними німецького економіста (1722 р.) та «англійського» очевидця (1754 р.), голландцям вряди-годи доводилося «спалювати або викидати в море багато перцю, мускатного горіха... щоб підтримати ціну на них» [139]. А втім, за межами Яви європейці не мали під контролем перцевих плантацій, а досліди П'єра Пуавра на Іль-де-Франс (Маврикій) і на острові Бурбон (Реюньйон), губернатором яких він був (1767 р.), очевидно, становили собою лише епізодичний інтерес. Те саме можна сказати й про аналогічні досліди у Французькій Гвіані.

А що ніколи ніщо не буває просто, то в XVII ст. у Франції, яка вже порвала з прянощами, запанувала пристрасть до ароматів. Вони є в рагу, кондитерських виробах, лікерах, підливах — це амбра, ірис, трояндова вода й настоянка на помаранчовому цвіті, майоран, мускус... Уявімо собі тільки, що «ароматичною водою» поливали яйця!

Цукор завойовує світ

Цукрова тростина — виходець з берегів Бенгалії — від дельти Гангу до Ассаму. Потім ця дика рослина переселилася на городи, її довго вирощували задля отримання з неї цукрового соку, а потім — самого цукру, який у ті часи розглядали як лікарський засіб. Він фігурував у приписах лікарів сасанидського Ірану. Так само у Візантії медичний цукор змагався з медом у звичайних лікарських приписах. У X ст. він фігурує у фармакопеї Салернської школи. Ще раніше від

цієї дати почалося його вживання як їжі в Індії та Китаї, куди тростину завезли в XIII ст. до н. е. й де вона швидко акліматизувалася в гористій зоні Гуандуну в сусідстві з Кантоном. Це було цілком природно. Кантон уже був великим портом Давнього Китаю, територія якого лісиста, а виготовлення цукру вимагає багато палива. Протягом століть Гуандун даватиме основну частину вироблюваного в Китаї цукру, і в XVII ст. голландська Ост-Індська компанія без особливих труднощів організує експорт до Європи китайського й тайваньського цукру [140]. Наприкінці наступного століття Китай сам вивозив цукор з Кохінхіни за надзвичайно низькими цінами, та все ж таки Північний Китай, очевидно, не знав цієї розкоші [141].

У X ст. тростина трапляється в Єгипті, і цукор виготовляється там за складною технологією. Хрестоносці відкрили її для себе в Сирії. Після падіння Сен-Жан-д'Арка й утрати Сирії в 1291 р. християни повезли цукор із собою, і він спізнав швидкого успіху на Кіпрі. Красуня Катарина Корнаро, дружина останнього з Лузиньянів і остання королева острова (в 1489 р. ним заволоділи венеціанці), була нащадком венеціанських патриціїв Корнаро, свого часу «цукрових королів».

Та ще раніше цього свого успіху на Кіпрі цукор, що його завезли сюди араби, набув розквіту на Сицилії, а відтак у Валенсії. Наприкінці XV ст. він опиняється в марокканському Сусі, з'являється на Мадейрі, потім — на Азорських

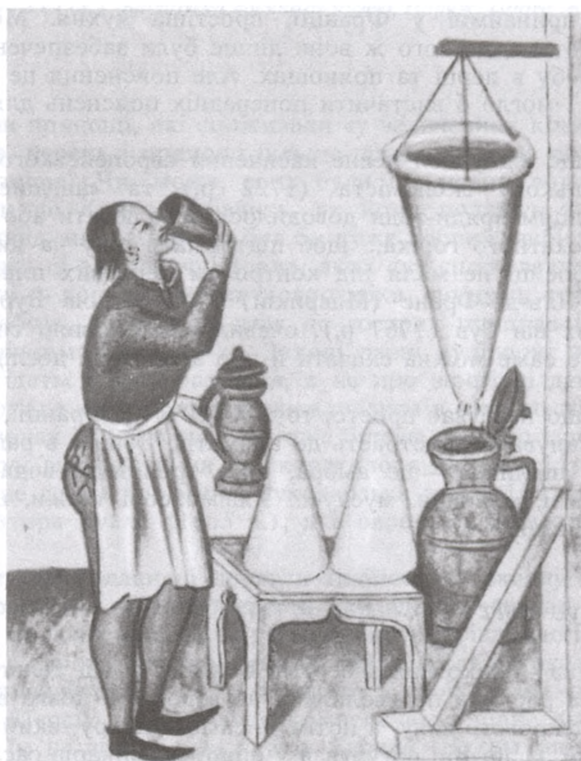

Цукрові головки й виготовлення сиропу в XV ст. Бібліотека Модена. (Фото Жиродона.)

та Канарських островах, на островах Сан-Томе й Принсипі у Гвінейській затоці. Близько 1520 р. цукор дістався до Бразилії, і там його процвітання утвердилося з другої половини XVI ст. Відтоді настав зламний етап в історії цукру. Нині, писав Ортелій у своєму «Театрі Світу» (1572 р.), «цукор, який раніше можна було дістати лише в крамничках аптекарів, які тримали його тільки для хворих, поїдають з обжерливості... Те, що колись було ліками, нині стало їжею [142].

Після вигнання голландців з Ресифі 1654 р. та через переслідування португальських марранів інквізицією [143] цукрова тростина й «пристрої» для виготовлення цукру потрапили в XVII ст. з Бразилії до Сан-Домінго, Гваделупи, на Голландський Кюрассао, на Ямайку й на Мартиніку, пора розквіту яких почалася близько 1680 р. Виробництво цукру з цього часу безперервно зростало. Якщо я не помиляюсь, рахунок кипрському цукру в XV ст. вівся на сотні, щонайбільше — на тисячі «легких» — по 50 кг — квинталів [144]. А сам тільки Сан-Домінго в найкращі свої часи, у XVIII ст., виробляє його 70 000 т. 1800 р. Англія нібито споживала 150 000 т цукру на рік, приблизно в 15 разів більше, ніж 1700 р. І 1783 р. лорд Шеффілд справедливо зауважив: «Споживання цукру може відчутно зрости. В половині країн Європи він лише ледь відомий» [145]. У Парижі споживання цукру напередодні Революції нібито становило 5 кг на людину на рік (якщо згодитися з тим, що населення столиці нараховувало тільки 600 000 жителів, а це, на нашу думку, сумнівно); 1846 р. споживання цукру становило всього 3,62 кг, і ця цифра надійніша. Оцінка для всієї Франції дає середнє, теоретичне, споживання 1 кг 1788 р. [146]. Можна бути певним, що, незважаючи на прихильність публіки, на відносне зниження ціни на нього, цукор був іще предметом розкоші. В багатьох селянських оселях Франції цукрова головка висіла над столом. Спосіб споживання був такий: до головки підносили свою склянку, аби цукор кілька секунд танув у ній. Насправді ж, якщо скласти карту споживання цукру, вона виявилася б вельми строкатою. Наприклад, у XVI ст. в Єгипті було дрібне виробництво варення та зацукровування плодів, а така цукроносна матерія, як жом цукрової тростини, застосовувалася при плавці золота [147]. Але через два століття цукру не знали ще цілі регіони Європи.

Скромні масштаби виробництва пояснювалися й пізнім початком вирощування цукрового буряку, хоча й відомого з 1575 р.; 1747 р. німецький хімік Маргграф вирізнив з нього цукор у твердому стані. Буряк почав відігравати свою роль з часів континентальної блокади, але ще буде потрібне ціле століття, аби він набув усього свого значення.

До того ж поширення цукрової тростини обмежене місцевостями зі спекотним кліматом (з цієї причини вона не просунулася в Китаї північніше Янцзи). Вона висуває також свої вимоги до торгівлі та виробництва. Цукрові потрібно багато робочої сили (в Америці це були чорні раби), потрібне дороге обладнання, цукрові заводи — *yngenios* — Куби, Нової Іспанії та Перу, рівнозначні їм бразильські *engenhos de assucar*, цукрові млини, або *engins,* французьких островів, англійські *engines*. Тростина мала розмелюватися валками, що їх пускали в рух тварини, сила води або вітру, а іноді, як у Китаї, людські руки. Або навіть не валками; її вичавлювали, викручували вручну, як у Японії. Сік рослини вимагав обробітку, підготовки, делікатного поводження й тривалого варіння в мідяних чанах. Кристалізований у глиняних формах, він давав цукор-сирець, або *moscouade*. Або ж після проціджения крізь білу глину — *sucre terre* або *cascande*. Далі можна було отримати десять різних продуктів плюс спирт. Часто цукор-сирець очищували в Європі — в Антверпені, Венеції, Амстердамі, Лондоні, Парижі, Бордо, Нанті, Дрездені тощо. Ця операція приносила майже такий самий доход, як і виробництво сировини. Звідси й виникали конфлікти між фабрикантами цукру й плантаторами-колоністами, які мріяли виробляти все на місці, або, як тоді казали, «влаштуватися на білому» (білому цукрі). Отже, вирощу-

вання цукрової тростини й цукроваріння вимагали капіталів і ланцюга посередників. Там, де такого ланцюга не було, продаж майже не виходив за межі місцевого ринку; так було в Перу, в Новій Іспанії, на Кубі до XIX ст. І якщо цукрові острови та бразильське узбережжя процвітали, то тільки тому, що до них було рукою подати — вони були розташовані на прийнятній відстані до Європи, якщо виходити з швидкості та вантажності тодішніх кораблів [148].

Були й додаткові перепони. «Щоб прогодувати колонію в Америці, треба було обробляти цілу провінцію в Європі»,— пояснював абат Рейналь [148]. Бо колонії, що виробляли цукор, не могли прогодуватися самі: тростина залишала мало місця для рідкісних «грядок» продовольчих культур. Це була драма монокультури цукрової тростини на бразильському північному сході, на Антильських островах, у марокканському Сусі, де археологи знаходять великі цукроварні давніших часів. 1783 р. Англія відправила до своїх вест-індських володінь, передусім на Ямайку, 16 526 барил солоного м'яса, яловичини та свинини, 5188 шматків шпику, 2559 бочок консервованих кендюхів [149]. У Бразилії харчування рабів забезпечували бочки ньюфаундлендської тріски, в'ялене м'ясо з внутрішніх районів, а незабаром і сушене м'ясо, обмащене яєчним жовтком (*charque*), що його кораблі постачали з Ріу-Гранді-ду-Сул. На Антильських островах «даром небесним» були солона яловичина й борошно з американських колоній Англії: їх тут отримували в обмін на цукор і ром (що їх, до речі, ці колонії невдовзі зможуть виробляти самі).

Взагалі не поспішатимемо й не говоритимемо про «цукрову революцію». Щоправда, вона починається рано; але вона й розвивається вкрай повільно. На початку XIX ст. їй іще бракувало розмаху. І, завершуючи розмову про цукор, ми не можемо сказати, що він був на столі в усіх. Одначе, тільки-но сказавши це, починаєш згадувати бунтівні настрої, які в часи *максимуму* викликав у революційному Парижі брак цукру.

НАПОЇ І «ЗБУДНИКИ»

Навіть для того щоб коротко накидати історію напоїв, треба зачепити трунки старовинні й нові, народні й витончені, з врахуванням різних змін тих і тих упродовж століть. Напої — це не тільки харчування. Вони завжди відігравали роль збудливих засобів, засобів забуття; подеколи, як у індіанських племен, оп'яніння було навіть засобом спілкування з надприродними силами. Хоч би там що, протягом століть, які нас цікавлять, алкоголізм у Європі не переставав зростати. Відтак до нього додалися екзотичні збуджувальні засоби: чай, кава — і не меншою мірою такий важкий для «класифікації» збудник — ні їжа, ні питво — як тютюн у всіх його видах.

Вода

Як це не парадоксально, але доводиться почати з води. Її не завжди було вдосталь і, незважаючи на точні приписи лікарів, які радили віддавати перевагу такій-то воді перед такою-то залежно від захворювання, доводилося вдовольнятися тією, яка була під рукою: дощовою, річковою, з водограю, з водойми, криниці, бочки чи мідяного резурвуара, в якому доцільно тримали запас води в кожному завбачливому домі. В крайньому разі — морською водою, яку в іспанських пресидіос у Північній Африці опріснювали перегонкою, інакше довелося б постачати воду з Іспанії або Італії. Ще одна крайність, сповнений розпачу випадок з мандрівниками, які подорожували по Конго 1648 р.: ці люди, які, зголоднівши, падали з ніг від утоми й спали на голій землі, змушені були «пити воду, що нагадувала кінську сечу» [150]. Ще одна мука з прісною водою на борту кораблів. Зберегти її в придатному для вживання вигляді було вкрай важким завданням, незважаючи на безліч рецептів і таємниць, що їх старанно пильнували.

А втім, цілі міста, хоч і дуже багаті, погано постачалися водою. Так було у Венеції, де криниці на майданах або на подвір'ях не викопані, як звичайно гадають, до рівня шару прісної води, що його можна було б досягти під дном лиману, а є резервуарами, до половини заповненими дрібним піском, крізь який фільтрується й очищається дощова вода, щоб потім зібратися в криниці посередині резервуару. Якщо дощ не випадає протягом багатьох тижнів, резервуари висихають, як це було під час перебування в цьому місті Стендаля. Якщо віє штормовий вітер, до них потрапляє солона вода. В нормальний час їх було недостатньо для величезного населення міста. Прісна вода повинна була надходити й надходила ззовні — не по акведуках, а в барках, що наповнювалися на Бренті й щоденно приходили по каналах до Венеції. І ці річкові водовози, *acquaroli*, навіть утворювали у Венеції особливий ремісничий цех. Таке саме неприємне становище було в усіх голландських містах, що мали тільки резервуари для дощової води, невеликі криниці й сумнівної чистоти воду з каналів [151].

Загалом водогонів було мало. Знаменитими, і цілком заслужено, були стамбульські акведуки та ще *puente* в Сеговії (його спорудили ще древні римляни, й відремонтували в 1841 р), який викликає захоплення в приїжджих. У Португалії в XVII ст. функціонували (і це було рекордом) водогони в Коїмбре, Томарі, Віладу-Конді, Елваші. В Лісабоні новий водогін Агуаш-Віваш, споруджений у 1729—1748 рр., постачав воду на віддалену від центру площу Рату. Й усі наввипередки прагнули отримати воду з цього водограю, куди приходили водоноси наповнювати свої червоні барильця з металевими руків'ями: такі барильця вони носили на шиї [152]. І цілком логічно, що першою турботою папи Мартина V, який знову поселився у Ватикані після великого розколу, була відбудова зруйно-

ваних римських акведуків. Пізніше, наприкінці XVI ст., щоб забезпечити велике місто водою, треба буде збудувати два нових водогони: *aqua Felice* та *aqua Paola*. В Генуї живлення водограїв забезпечував загалом водогін Скуффара, вода якого обертала колеса млинів міського муру, а відтак текла між різними кварталами східної частини міста. Джерела й підземні резервуари забезпечували водою й його західну частину [153]. В Парижі 1457 р. полагодили бельвільський водогін; разом з акведуком Пре-Сен-Жерве він постачатиме місто водою до XVII ст. Аркейський акведук, перебудований за Марії Медичі, доводив воду з Ренжі до Люксембурзького палацу [154]. Іноді воду для постачання городян підіймали з річок великі водяні колеса (Толедо, 1526 р.; Аугсбург, 1548 р.), і з цією ж метою застосовували потужні всмоктувальні й нагнітальні помпи. Така помпа біля Самаритянки, збудована в 1603—1608 рр., щороку подавала 700 кубометрів води, яку брала з Сени і яка розподілялася між Лувром та Тюїльрі. 1670 р. помпи біля мосту Нотр-Дам подавали з Сени 2 000 кубометрів води. Відтак вода з акведуків та від помп перерозподілялася по глиняних (як у римські часи) або дерев'яних (з видовбаних і стулених один з одним стовбурів — так було в Північній Італії з XIV ст., у Вроцлаві — з 1471 р.) або навіть свинцевих трубах; але свинцеві трубопроводи, зафіксовані в Англії з 1236 р., не набудуть великого поширення. 1770 р. вода Темзи, «яка зовсім недобра», надходила в усі лондонські будинки підземними дерев'яними трубопроводами, але не так, як ми уявляємо

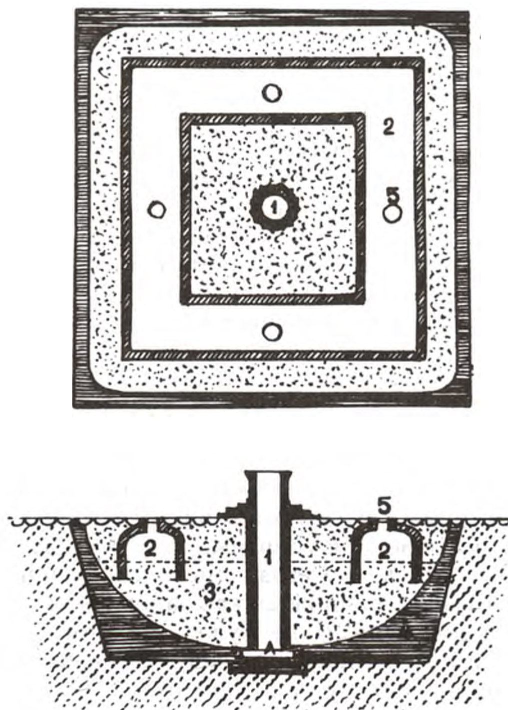

КОЛОДЯЗЬ-ВОДОЗБІРНИК У ВЕНЕЦІЇ: РОЗРІЗ І ПЛАН

1 Центральний колодязь.— 2. Резервуари-збірники дощової води — 3. Піщаний фільтр.— 4. Глиняна обробка.— 5. Вічка резервуарів-збірників, простою мовою названі piele (буквально — «кропильниця»). Профільтрована вода з'являється в центральному колодязі Сьогодні у Венеції є водогін, але венеціанські колодязі й дали існують на майданах або на подвір'ях. (За даними Е. Р Тринканато)

собі проточну воду з водогону. Вона «регулярно розподіляється тричі на тиждень відповідно до споживання у кожному домі... її отримують і зберігають у великих діжках із залізними обручами» [155].

У Парижі головним джерелом води залишалася Сена. Її вода, яку продавали водоноси, вважалася такою, що має всі достоїнства: бувши і мулистою і, отже, густою (що відзначав 1641 р. португальський посланник), вона ліпше тримає на собі човни (що, до речі, мало цікавило тих, хто її пив), чудова для здоров'я — а ось у цьому на законних підставах можна засумніватися. 1771 р. очевидець писав: «У рукаві ріки, що омиває набережну Пеллетьє, і між двома мостами багато фарбувальників тричі на тиждень виливають свою фарбу... Вигин ріки, що утворює набережну Жевр,— вогнище зарази. Вся ця частина міста п'є бридку воду» [156]. Заспокойтеся, це небавом виправлять. І вже ліпше вода із Сени, ніж із колодязів лівого берега, які ніколи не були захищені від просочування жахливих нечистот,— вода, на якій пекарі замішували свій хліб. Ця річкова вода, яка, природно, розладнувала шлунки, була, безперечно, «непридатна для чужинців»; але вони могли додати до неї кілька крапель оцту, купити профільтровану й «облагороджену» воду, навіть так звану королівську або ж ту, найліпшу з усіх, яку називали бристольською; вона, щоправда, трохи дорожча». Аж до 1760 р. ці винаходи нехтували: «Пили воду (Сени), не звертаючи на те особливої уваги» [157].

Це паризьке водопостачання забезпечувало життя (втім, кепське) 20 000 водоносів, які щоденно робили по три десятки «ходок» (тобто по два відра щоразу) аж до останніх поверхів (по два су за ходку). Тож коли 1792 р. брати Пер'є встановили в Шайо дві парові помпи, «надзвичайно цікаві машини», які підіймали воду на 110 футів над рівнем води в Сені «простою парою від окропу», це означало революцію. То було повторенням досвіду Лондона, який уже кілька років мав у своєму розпорядженні дев'ять таких помп. Передусім забезпечили водою район Сент-Оноре, найбагатший і, отже, здатний оплатити такий прогрес. Та якщо кількість цих машин збільшиться, непокоїлися сучасники, то що станеться з 20 000 водоносів? До речі, цей захід незабаром (1788 р.) обернеться фінансовим скандалом. Але дарма! У XVIII ст. була ясно поставлена проблема підведення питної води, накреслилися й іноді були досягнуті її рішення. І не тільки в самих столицях: скажімо, проект водопостачання для Ульма (1713 р.) доводить зворотне.

Та, незважаючи на все це, прогрес настав пізно. Доти в усіх містах світу неодмінно доводилося користуватися послугами водоносів. Португальський мандрівець, що вже згадувався, розхвалював чудову воду, яка в часи Філіппа III продавалась у Вальядоліді в чарівних бутлях або в глиняних глечиках різних форм і кольорів [158]. Водонос у Китаї послуговувався, як і паризький, двома відрами на коромислі, врівноважуючи в такий спосіб тягар цих відер. Але на малюнку 1800 р. ми бачимо, також у Пекіні, велику бочку на колесах із затичкою ззаду. Приблизно в той самий час одна гравюра показує нам «спосіб, у який жінки носять воду в Єгипті»,— двома глеками, що нагадують античні амфори; великий ставився на голову й притримувався лівою рукою, а маленький стояв на долоні граціозно зігнутої правиці. В Стамбулі релігійні приписи, що вимагали багатьох щоденних омивань *проточною* водою, спричинили повсюдну появу чималого числа водограїв. І, безперечно, там пили чистішу воду, ніж у інших місцях. Чи не з цієї причини турки ще сьогодні пишаються тим, ніби вони вміють розпізнавати смак води різних джерел, як француз хвалиться вмінням пізнавати вина різних місцевостей?

Що ж до китайців, то вони не тільки приписували воді різні достойності залежно від її походження — звичайній дощовій, воді грозового дощу (вона небезпечна), воді першого весняного дощу (благодатна), талій воді з граду або

Комфорт у XVII ст. Воду черпають у кухні. Картина Веласкеса. (Фото Жиродона.)

зимового інею, воді, зібраній у сталактитових печерах (найголовніші ліки), воді річковій, з джерела, з колодязя,— а й обговорювали небезпеки забруднення й корисність кип'ятіння будь-якої підозрілої води [159]. До речі, в Китаї пили тільки гарячі напої (були навіть продавці окропу на вулицях), і, безумовно, ця звичка дуже сприяла підтриманню здоров'я китайського населення [160].

Навпаки, влітку в Стамбулі скрізь продавали чашечками на вулицях снігову воду за дрібну монетку. Португалець Бартоломе Піньєйру да Вега захоплювався тим, що на початку XVII ст. у Вальядоліді також можна було за помірну ціну дозволити собі в спекотливі місяці насолоджуватися «холодною водою й замороженими плодами» [161]. Але найчастіше снігова вода була розкішшю, що призначалася для заможних. Так було у Франції, наприклад, де смак до такої води з'явився тільки завдяки примсі Генріха III. І в країнах, що прилягають до Середземного моря, де кораблі, навантажені льодом, іноді здійснювали досить тривалі плавання. Скажімо, мальтійські рицарі примушували постачати себе через Неаполь, і одна з їхніх скарг твердила 1754 р., що вони, мовляв, померли б, якби не мали проти своєї пропасниці «цих чудових ліків» [162].

Вино

Вино, якщо йдеться про його споживання, зачіпало цілу Європу; але тільки частину Європи, коли йдеться про його виготовлення. Хоча виноградна лоза (якщо й не вино) мала успіх у Азії, в Африці й ще більше в Новому Світі, які із запалом переробляли нав'язливий європейський взірець, проте саме винарство слід пов'язувати тільки з вузькою смугою Європейського континенту.

Європа — виробник вина — це сукупність її середземноморських країн плюс той регіон на північ, який додала до неї наполегливість виноградарів. Як сказав Жан Боден, «крім того, виноградна лоза не може рости за 49 градусом через холод» [163]. Лінія, проведена від гирла Луари на Атлантичному океані до Криму й далі — до Грузії і Закавказзя, означає північну межу *товарного* виноградарства, або однієї з найголовніших ланок економічного життя Європи та її найближчих сусідів на Сході. На широті Криму ширина такої виноробської Європи звужується до пружка, на якому виноградарство знову набере сили та активності тільки в XIX ст. [164] А це ж галузь, яка давно впровадилася. В античні часи там закопували на зиму нижні частини лоз, щоб захистити їх від холодних вітрів з України.

За межами Європи вино йшло слідом за європейцями. Щоб акліматизувати лозу в Мексиці, в Перу й Чилі, берегів якого досягли іспанці 1541 р., в Аргентині, починаючи з другого заснування Буеноса-Айреса 1580 р., були здійснені справжні подвиги. В Перу завдяки сусідству багатющого міста Ліми виноградники почали швидко процвітати в найближчих долинах, спекотливих і заражених пропасницею. Ще більших успіхів досяг виноград у Чилі, де йому сприяють грунти й клімат: лоза росла вже між першими *cuadras*, групами будинків міста Сантьяго, що зароджувалося. 1578 р. Дрейк захопив на широті Вальпараїсо корабель з вантажем чилійського вина [165]. Те саме вино на спинах мулів чи лам досягало високо розташованого Потосі. В Каліфорнії довелося чекати кінця XVII ст. й останнього ривка Іспанської імперії на північ у XVIII ст.

Але найблискучіших успіхів досягли виноградарі посеред Атлантики, між Старим і Новим Світом — на островах, що були нібито водночас новою Європою та «Передамерикою». На першому місці серед них стоїть Мадейра, де червоне вино поступово посідало місце цукру; відтак — Азорські острови, де міжнародна торгівля знаходила на півшляху до Америки вина з високим умістом спирту й де, що ще важливіше, втручалася політика, щоб замінити цими винами французькі з Ла-Рошелі й Бордо (угода лорда Метуена з Португалією належить до 1704 р.). І нарешті, Канарські острови, зокрема Тенерифе, звідки широко експортували до англосаксонської та Іспанської Америки, а то й до Англії біле вино.

На південь і на схід від Європи виноградна лоза зустріла впертий опір ісламу. Щоправда, на просторах, що їх він контролював, лоза зберігалася, і вино було предметом жвавої підпільної торгівлі. В Стамбулі біля Арсеналу господарі харчівень постійно збували його грецьким морякам, а Селім, син Сулеймана Пишного, особливо любитиме лікерне кіпрське вино. В Персії, де в капуцинів були шпалери й свої вина, які використовувалися зовсім не тільки під час богослужіння, місцеві ширазькі й ісфаханські вина мали міцну репутацію та свою клієнтуру. Ці вина доходили й до Індії у великих скляних бутлях, обплетених верболозом; вони виготовлялися в самому Ісфахані [166]. Як шкода, що Великі Моголи, які стали з 1526 р. спадкоємцями делійських султанів, не насолоджувалися цими міцними персидськими винами, замість того, щоб цмулити рисову горілку — араку!

Отже, Європа в самій собі містила суть проблем, пов'язаних з вином. І слід повернутися до північної межі лози, до цього довгого ланцюга зв'язків, що тяг-

«Пити для сп'яніння». Лава в церкві у Монреаль-сюр-Серен. Робота братів Риголе, XVI ст. (Фото Жиродона.)

неться від Луари до Криму. З одного боку, селяни — виробники й споживачі, звичні до місцевого вина, до його примх і доброчинств. З іншого — великі клієнти, не завжди досвідчені питці, але вони висувають свої вимоги, віддають перевагу звичайно винам з високим умістом спирту. Так, англійці дуже рано забезпечили добру репутацію мальвазії і кріпленим винам Кандії та грецьких островів [167]. Пізніше вони запровадять у моду портвейн, малагу, мадеру, херес, марсалу — славетні вина, всі міцні. Голландці з XVII ст. забезпечать кар'єру всіляким горілкам. Цебто йдеться про те, щоб напитися, не дуже турбуючись про смак. Південці з глумом дивилися на цих північних пияків, що, на їхній погляд, не вміють пити й свою склянку спорожнюють одним духом. Жан д'Отон, хроніст Людовіка XII, побачив, як німецькі солдати під час грабування замку у Форлі враз заходилися пити, «*dringuer*» (*trinken*) [168]. Та й хто не помітив би під час жахливого пограбування Рима 1527 р. солдатів, які вибивали днища в бочках і дуже швидко напивалися? На німецьких гравюрах XVI і XVII ст., які відображують селянські свята, майже неодмінно бачиш одного з їдців, що повернувся на ослоні, бажаючи позбутися наслідків надмірної пиятики. Базелець Фелікс Платтер, який жив у Монпельє 1556 р., визнавав, що «всі п'яниці» міста були німці. Їх знаходили під бочками з вином, де вони спали; вони були постійними жертвами всіляких грубих жартів [169].

Таке велике споживання вина на Півночі зумовило жваву торгівлю ним Півдня: морем — з Севільї та Андалусії до Англії та Фландрії або по течії Дордоні

й Гаррони — до Бордо та Жиронду; з Ла-Рошелі або з гирла Луари; по Йонні з Бургундії до Парижа, а відтак далі — до Руана; по Рейну; через Альпи (італійці говорили, що одразу ж після кожного збору врожаю винограду великі німецькі вози — *carretoni* — приїздили по нове вино Тироля, Брешії, Віченці, Фріулі, Істрії; з Моравії та Угорщини — до Польщі [170], а невдовзі Петербурга: назустріч сильній, але невибагливій спразі росіян. Звісно ж, вино пило не все населення Північної Європи, а тільки багаті. Такі, скажімо, як буржуа або якийсь священик, що жив з доходів від церковного майна у Фландрії XIII ст.; як польський шляхтич у XVI ст., який мав би себе за ображеного, коли б удовольнився пивом власної броварні, як його селяни. Коли 1513 р. Баярд, що перебував у полоні в Нідерландах, частував своїх друзів, питво було таке дороге, що «в деякі дні він витрачав двадцять екю на вино» [171].

Таким чином і мандрувало молоде вино, що було скрізь жаданим, його всюди зустрічали радо. Бо вино погано зберігається від року до року, воно прокисає, а зціджування, розливання в пляшки, регулярне використовування корків у XVI ст., а може, навіть і в XVII ст., були ще невідомі [172]. Тож близько 1500 р. бочка старого бордо коштувала тільки 6 турських ліврів, тоді як бочка доброго молодого вина коштувала 50 [173]. А у XVIII ст. все вже було навпаки, і в Лондоні збирання порожніх пляшок для виноградарів стало одним з вигідних промислів для міських злидарів. Перевозили вино в дерев'яних бочках (з клепок, із залізними обручами), а не так, як колись у часи Риму — в амфорах (хоча тут і там уперто зберігалася вірність традиції). Ці бочки, винайдені в римській Галлії, не завжди добре зберігали вино. Ні, радив 2 грудня 1539 р. гер-

Трапеза в монастирі: меню вбоге, але воно не виключає вина, яке в Середземномор'ї було частиною повсякденного. Фреска Синьйореллі, XV ст. Сієна, абатство Монте-Олівето. (Фото Скали.)

цог де Мондехар Карлові V, не варто купувати для флоту великої кількості вин. Якщо ці вина «мають самі по собі перетворитися на оцет, то ліпше хай вони залишаються у своїх господарів, ніж у Вашої Величності» [174]. Ще у XVIII ст. торговельний словник висловлював подив з того, що, мовляв, для римлян «давність вин» була ніби «свідоцтвом їхньої доброї якості, тимчасом як у Франції вважають, що вина, навіть із Дижона, Нюї та Орлеана, які найбільше піддаються збереженню, псуються, коли доходять до п'ятого або шостого листка» (цебто року). В «Енциклопедії» зазначається прямо: «Вина чотири- або п'ятирічної давності, які окремі особи так розхвалюють,— це зіпсуті вина» [175]. Одначе, коли Гі Патен зібрав тридцять шість колег, аби відсвяткувати своє обрання деканом, то, розповідає він, «я ніколи не бачив, щоб поважні люди стільки сміялися й стільки пили... Для цього бенкету я обрав найкраще бургундське *старе вино»* [176].

Утвердження репутації найкращих виноградників затрималося до XVIII ст. Найзнаменитіші з них, можливо, прославилися не стільки через свої достоїнства, скільки через зручності шляхів, що пролягали в сусідстві, й, особливо, через близькість водяних шляхів (це стосується як невеликих виноградників Фронтиньяна на узбережжі Лангедоку, так і просторих виноробських районів Андалусії, Португалії, Бордо або Ла-Рошелі); або через близькість до великого міста: сам лише Париж випивав 1698 р. близько 100 000 бочок вина, виробленого на орлеанських виноградниках. Вина королівства Неаполітанського — *greco, latino, mangiaguerra, lacrima cristi* — мали під боком велику клієнтуру в Неаполі й навіть у Римі. А щодо шампанського, то слава білого шипучого вина, яке почали виготовляти в першій половині XVIII ст., тільки через певний час затьмарить славу старих гатунків — червоного, рожевого й білого. Але в середині XVIII ст. це вже сталося: всі нинішні знамениті гатунки вже утвердили свої особливі відмінності. Покуштуйте, писав 1788 р. Себастьєн Мерсьє, «вин Романеї, Сен-Вівана, Сито, Грава — як червоних, так і білих... і віддайте шану токайському, якщо на нього вдасться натрапити, бо, на мою думку, це найперше вино на землі, і пити його повинні тільки господарі землі» [177]. «Торговельний словник» Саварі, перераховуючи 1762 р. всі французькі вина, найвище ставив вина Шампані та Бургундії. Він називає: «Шаблі... помар, шамбертен, бон, кло-де-вужо, воллене, романея, нюї, мюрсо» [178]. Цілком очевидно, що з подальшим розрізненням гатунків вино розвивалося дедалі більше як предмет розкоші. В той самий час (1768 р.) з'являється, за твердженням «Повчального словника», вислів «*одним духом випити шампанське*» («*sabler le vin de champagne*») — «наймодніший вислів серед людей добрих манер для показу квапливого ковтання» [179]. Але більше, ніж така вишуканість, історія якої завела б нас надто далеко, нас цікавлять тут звичайні «питущі», число яких не вгавало зростати. З XVI ст. пияцтво ширилося скрізь: скажімо, у Вальядоліді, де в середні віки споживання вина досягло 100 літрів на людину на рік [180]; у Венеції, де 1598 р. Синьйорії довелося знову вживати суворих заходів проти пияцтва в громадських місцях; у Франції, де про збільшення пияцтва на початку XVII ст. говорив Лаффема. А що це широко розвинуте міське пияцтво ніколи не вимагало високоякісних вин, то на виноградниках, які постачали вином міста, запанували високоврожайні грубі гатунки лози. У XVIII ст. це явище перекинулося й у самі села (там шинки означали для селян розорення) й посилилося в містах. Масове споживання вина стало нормою. Ця тріумфальна зірка шинків, що відкривалися біля паризьких брам, за межами міського муру — там, де за вино не платили *aides* — цього податку «з чотирьох су за ввезення пляшки вина, яка сама насправді коштує тільки три...» [181].

Дрібні буржуа, ремісники й гризетки,
Виходьте з Парижа й мчіть до шинків,

Де на вас чекають чотири пінти за два су
На двох дошках човна — без скатертин і серветок.
В цих бахусових місцях ви вип'єте стільки,
Що вино потече у вас із очей.

Цей рекламний проспект для бідних під тогочасною гравюрою не був ошуканством. А звідси й ряснота цих шинків на найближчих приміських околицях, у тім числі й славетного «Куртію» біля бельвільської «застави», заснованого якимось Рампоно, чиє ім'я «для маси людей у тисячу разів більше відоме, ніж імена Вольтера або Бюффона». Або «знаменитий салон злидарів» у Вожирарі, де й чоловіки й жінки босоніж із гамором танцювали в поросі. «Коли «Вожирар» повен, (недільна) публіка перебирається до «Пті-Жантійї», до «Поршерону» або до «Куртію» — і наступного дня ви дюжинами бачите перед шинками виноторговців порожні бочки. Цей народ напивається на тиждень» [182]. Так само й у Мадриді «за межами міста п'ють дешеве добре вино, бо там не платять мита, яке буває вищим за ціни на саме вино» [183].

Пияцтво, винні «розкоші»? Пошлемося на пом'якшувальні обставини. Споживання вина в Парижі напередодні Революції становило приблизно 120 літрів на людину на рік — величина, яка сама по собі ще не нагонить страху [184]. Насправді вино, головно низькоякісне, стало дешевим складником харчування. Його ціна падала, навіть відносно, щоразу, коли хліб ставав надто дорогим. Чи варто нам услід за істориком-оптимістом Вітольдом Кулою вірити, що вино (як і спирт) могло бути компенсацією, цебто давати дешеві калорії, кожного разу, коли бракувало хліба? Чи річ просто в тому, що, коли гаманець спорожнювали високі ціни голодного часу, вино, в якого залишалося менше споживачів, мусило падати в ціні? В усякому разі, не судитимемо про рівень життя з таких позірних надлишків. І подумаємо про те, що вино, з калоріями чи без калорій, часто було засобом забуття — тим, що ще нині кастильська селянка називає «*quita — peñas*» — «забуття турбот», «геть смуток». Це — червоне вино двох веласкесових куманців (Будапештський музей) або золотисто-жовте вино голландського малярства, що видається ще дорожчим,— у високих фужерах і чудових, кольору морської хвилі, потовщених склянках. Тут з ним поєднуються, на радість питущого, вино, тютюн, доступні дівчата й музика тих скрипалів, яких зробило модними саме XVII століття.

Пиво

Говорячи про пиво, ми ще раз затримаємося в Європі, якщо не братимемо до уваги те пиво з кукурудзи в Америці, про яке згадували мимохідь; якщо не говоритимемо про долю просяного пива, яке в негритянського населення Африки відігравало ту саму ритуальну роль, що хліб і вино в людей Заходу; і, нарешті, якщо надмірно не наполягатимемо на далеких джерелах цього вельми стародавнього напою. Справді, пиво знали завжди в давній Вавілонії, як і в Єгипті. Воно було відоме і в Китаї в часи Шанської династії, з кінця II тис. до н. е. [185]. Римська імперія, яка не відчула особливої любові до пива, стикалася з ним переважно віддалік від Середземного моря — скажімо, в Нуманції, яку облягав Сципіон 133 р. до н. е., або в Галлії. Імператор Юліан Відступник (361—363 рр.) випив пива лише один раз і сміявся з нього. Але ось у IV ст. ми бачимо в Трирі бочки з пивом, напоями бідарів та варварів [186]. У часи Карла Великого пиво було в цілій його імперії і навіть у його палацах, де на майстрах-пивоварах лежав обов'язок виготовляти добре пиво: *cervisam bonam... facere debeant* [187].

Пиво можна варити з пшениці або вівса, з жита або проса, з ячменю або навіть з полби. Та пивовари ніколи не обмежувалися тільки зерном: і нині вони

Найзнаменитіший паризький шинок за межами міста в XVIII ст.— «Куртій». (Фото Бюлло.)

додають до пророслого ячменю (солоду) хміль і рис. Але рецепти минулого були численні: додавали ще маку, грибів, ароматичних речовин, меду, цукру, лаврового листя... Китайці теж домішували до своїх просяних або рисових «вин» ароматичні або навіть лікарські інгредієнти. Використання хмелю, нині узвичаєне на Заході (хміль надає пиву його гіркуватого присмаку й забезпечує йому добре збереження), почалося нібито в монастирях у VIII чи в IX ст. (перша згадка в 822 р.) Застосування хмелю відзначено в Німеччині у XII ст. [188], в Нідерландах — на початку XIV ст. [189]; до Англії він прийшов із запізненням — на початку XV ст., і, як співається в одній пісні, яка ледь перебільшує (хоча хміль був заборонений до 1556 р.):

Хміль, Реформація, лавровий лист і пиво —
Всі прийшли до Англії в один і той самий рік [190].

Знайшовши для себе місце за межами регіонів виноградарства, пиво, справді, почуває себе як удома в просторій зоні північних країн — від Англії до Нідерландів, Німеччини, Чехії, Польщі й Московії. Його варили в містах і в шляхетських маєтках Центральної Європи, де «пивовари звичайно схильні ошукувати свого господаря». В польських фільварках селянин споживав до 3 літрів на день. Природно, що «пивне царство» не мало точних кордонів на Заході або Півдні. Воно просувалося, і навіть досить швидко, на південь, особливо в

XVII ст., з голландською експансією. В Бордо, царстві вина, де рішуче виступали проти впровадження броварень [191], привозне пиво лилося рікою в пивничках передмістя Шартрон, «колонізованого» голландцями та іншими чужоземцями [192]. І навіть більше того: з 1542 р. у Севільї, ще одній винній столиці, але також столиці міжнародної торгівлі, нібито була броварня. На Заході існувала широка й невизначена прикордонна зона, тут упровадження броварень ніколи не набувало характеру революції. Так було в Лотарингії з її виноградниками середньої якості та нестабільною врожайністю. Так було аж до самого Парижа. Для Леграна д'Оссі («Приватне життя французів», 1782 р.) пиво було напоєм бідних, і кожен період труднощів розширював його споживання; і навпаки, сприятлива економічна кон'юнктура перетворювала питців пива на питців вина. Відтак подається кілька прикладів з минулого, і «хіба не бачили ми самі,— додає він,— як горе Семирічної війни (1756—1763 рр.) призводило до таких наслідків? Міста, де доти знали лише вино, навчилися споживати пиво, і я сам знаю таке місто в Шампані, де за рік було споруджено водночас чотири броварні» [193].

Але з 1750 по 1780 р. пиво переживає в Парижі тривалу кризу (та суперечність лише позірна, бо в масштабах *довготривалих* це був період швидкого економічного розвитку). Число броварів скоротилося з 75 до 23, виробництво — з 75 000 мюїдів (1 мюїд дорівнює 286 літрам) до 26 000. Бідолашні бровари: адже щороку їм доводилося цікавитись врожаєм яблук і намагатися за рахунок сидру повернути те, що вони втрачали на пиві! [194]. З цього погляду ситуація не поліпшилася й напередодні Революції, повна перемога залишалася за вином: з 1781 р. його споживання в Парижі зросло до 730 000 гектолітрів (заокруглена річна цифра) проти 54 000 гектолітрів для пива, цебто співвідношення становило 13,5 до 1. А ось те, що потвердить теза Леграна д'Оссі: в період очевидних економічних труднощів — з 1820 по 1840 р.— споживання вина в Парижі співвідносилося із споживанням пива як 6,9 до 1. Спостерігався відносний успіх [195].

Але пиво існувало не лише під вивіскою вбогості, на зразок англійського *small beer*, яке варили вдома й яким щодень запивали холодне м'ясо та вівсяне печиво — *cold meat* і *oat cake*. Поруч із пивом за півгроша для народу Нідерланди з XVI ст. завозили з Лейпцига пиво як предмет розкоші для багатих. 1687 р. французький посол у Лондоні регулярно посилав маркізу де Сеньєле пакунки з англійським елем, «який називають ламбетським елем», а не з міцним елем, смак (якого) зовсім не подобається у Франції і (який) охмеляє, наче вино, і коштує так само дорого» [196]. Наприкінці XVII ст. пиво найвищого гатунку експортувалося з Брауншвейга й Бремена до самої Ост-Індії [197]. По цілій Німеччині, в Чехії, в Польщі бурхливе зростання міського пивоваріння, яке нерідко набувало промислових масштабів, відтісняло на другий план легке панське пиво, подеколи зварене без хмелю, й селянське. Щодо цього ми маємо багатющу літературу. Справді, пиво стало об'єктом законодавства [198], як і збут напою в тих місцевостях, де його споживали. Міста стежили за броварством. Так, у Нюрнберзі пиво можна було варити тільки від дня св. Михайла до вербної неділі. І видавалися книжки з вихвалянням якостей уславлених його гатунків, число яких зростало рік у рік. Так, скажімо, книга Генріха Кнауста, що вийшла 1575 р., подає перелік назв і прізвиськ цих знаменитих гатунків пива й розповідає про їхні медичні достойності для питців [199]. Та будь-якій репутації судилося змінюватися. В Московії, де все запізнювалося, споживач ще 1655 р. діставав ячмінне пиво («*cervoise*») та горілку в «*казенных кабаках*» водночас із закупкою (знову ж таки з метою поповнення скарбниці держави—торговця й монополіста) солоної риби, кав'яру або чорного каракуля, що його ввозили з Астрахані та Персії [200].

Отже, у світі були мільйони «пивних черев». Але жителі виноробних країн, що пили вина, глузували з цього північного напою. Так, іспанський солдат, учасник

битви під Нердлингеном, відчував до пива тільки зневагу й остерігався навіть доторкнутися до нього, «бо воно мені завше нагадувало кінську сечу, та ще від коня, хворого на лихоманку». Однак через п'ять років він наважився скуштувати його. На жаль, те, що він пив цілий той вечір, виявилося «кухлями проносного» («*potes de purga*») [201]. Те, що Карл V був фламандець, доводить саме його пристрасть до пива, якого він не denoted зречеться навіть під час свого усамітнення в Юсті, незважаючи на рекомендації свого лікаря-італійця [202].

Сидр

Два слова про сидр. Він родом з Біскайї, звідки прийшли яблуні відповідних сортів. Вони з'явилися на Контантені, в сільській окрузі Кана та в краї Ож близько XI чи XII ст. Згадки про сидр у цих районах, де, зауважмо, є виноградна лоза, хоч і північніше «товарного» кордону вина, зустрічаються в наступному столітті. Але новачок виступив не проти вина: він став конкурентом пива, й конкурував з ним успішно, бо пиво — це зерно, і пити його іноді означало позбавляти себе хліба [203].

Відтоді яблуня й сидр відвойовують собі грунт. До Східної Нормандії (низовини Сени та Пеї-де-Ко) вони прийшли наприкінці XV — на початку XVI ст. Ще 1484 р. представник цієї провінції в Генеральних штатах міг сказати, що різниця між Нижньою та Верхньою (Східною) Нормандією полягає в тому, що в першій є яблуні, яких нема в другій. А втім, у цій Верхній Нормандії пиво й особливо

Броварня «Три лілеї» в Гарлемі 1627 р. Картина Я. А. Матама. Музей Франса Гальса в Гарлемі.

вино (скажімо, з виноградників, розбитих у захищених закрутах Сени) вчинили опір. Сидр переможе пиво тільки близько 1550 р. і, саме собою зрозуміло, в простолюду [204]. В Нижньому Мені його успіх буде очевиднішим, бо починаючи з XV ст. сидр стане там (принаймні на південному заході провінції) напоєм багатих, а пиво залишиться напоєм бідноти. Та в Лавалі багаті чинитимуть опір до XVII ст.; перш ніж капітулювати, вони довго віддаватимуть перевагу поганенькому вину перед сидром, який вони залишали мулярам, служникам, покоївкам [205]. Чи не спричинився до цих невеликих змін загальний занепад у XVII ст.? Нормандія лежить надто близько до Парижа, і, природно, цей успіх сидру не міг не зачепити й столицю. Але не перебільшуватимемо: в добрий чи поганий рік парижанин між 1781 і 1786 рр. стане споживати 121,76 літра вина, 8,96 літра пива й 2,72 літра сидру [206]. Сидр залишається добрим питвом, але посідає останнє місце. А в Німеччині з ним змагався і сидр з диких яблук — питво досить пересічне за якістю.

Запізнілий успіх спиртного в Європі

Значущою новинкою, до певної міри революцією, стала, знову ж таки в Європі (ми лише на мить вийдемо за її межі), поява горілки та зернових спиртів, одне слово — спиртного. У XVI ст. спиртне, сказати б, створюється, XVII ст. забезпечує йому просування, а XVIII ст. його популяризує.

Горілку отримують шляхом перегонки, «викурювання» вина. Ця операція вимагає апаратури — перегінного куба («*alambic* — від арабського артикля «*al*» з поєднанням грецьким «*ambios*», посудина з довгою шийкою, в якій можна переганяти рідину), конструкцію якого в найліпшому випадку лише намітили греки, а відтак удосконалили римляни. Не викликає сумніву тільки один факт: на Заході перегінні куби вже були до XII ст., і, отже, була можливість перегонки в них усіляких рідин, які мали в собі алкоголь. Але перегонку вина тривалий час здійснювали аптекарі. Горілка, результат першої перегонки, а потім винний спирт, отриманий за другої перегонки й у принципі «позбавлений будь-якої вологи», були *лікарськими засобами*. Отже, алкоголь, можливо, був відкритий близько 1100 р. в Південній Італії, де в ту епоху «медична школа Салерно була найважливішим центром хімічних досліджень» [207]. Безперечно, байками є повідомлення, які приписують першу перегонку чи то Раймунду Луллію, що помер 1315 р., чи то Арно де Вільневу — химерному мандрівному лікареві, який вчителюватиме в Монпельє та Парижі й помре 1313 р. під час подорожі з Сицилії до Провансу. Він залишив працю з чудовою назвою «Збереження молодості». За його словами, горілка — *aqua vitae* — здійснює справжнє диво, виводячи зайву вологу, оживлюючи серце, виліковуючи кольки, водянку, параліч, переміжну пропасницю. Вона погамовує зубний біль, убезпечує від чуми. Одначе ці диволіки 1387 р. принесуть страшний кінець поганої пам'яті Карлу Лихому: лікарі загорнули його в сукно, просякле горілкою, яке до того ж для більшого ефекту зашили великими стібками; служник, бажаючи розірвати одну з цих ниток, підніс до неї свічку — сукно й хворого охопило полум'я [208]...

Горілка довго залишалася лікарським засобом, особливо від чуми, подагри, втрати голосу. Ще 1735 р. «Трактат про хімію» твердив, ніби «доречно використаний винний спирт є своєрідною панацеєю» [209]. Доти він уже тривалий час прислуговувався й для виготовлення наливок. Але навіть у XV ст. наливки, що готувалися в Німеччині на відварах прянощів, усе ще вважалися фармацевтичними засобами. Зміна намітиться лише в останні роки XV й у перші роки наступного століття. 1496 р. в Нюрнберзі шанувальники горілки траплялися не тільки серед хворих; доказом цього є те, що місто мусило заборонити вільний продаж

Пиво, вино й тютюн. Натюрморт Я. Янсзона ван де Вельде (1660 р.). Мауріцгейс, Гаага. (Фото А. Денж'яна.)

у святкові дні спиртного. Близько 1493 р. один нюрнберзький лікар писав навіть: «Маючи на увазі, що нині кожен призвичаївся пити *aqua vitae*, слід би пам'ятати про кількість, яку можна собі дозволити випити, і навчитися пити за своїми можливостями, якщо бажаєш поводитися як шляхтич». Отже, немає жодного сумніву: на цей час народилося викурене вино — *geprant Wein, vinum ardens,* або ще, як свідчать тексти, «вино від перегонки» — *vinum sublimatum* [210].

Але горілка вислизала від лікарів та аптекарів дуже дрібними кроками. Тільки 1514 р. Людовік XII надав корпорації торгівців оцтом привілей гнати горілку. Це означало, що лікарський засіб ставав загальним здобутком. 1537 р. Франциск I поділив цей привілей між оцтоварами й корчмарями; звідси й пішли чвари, які доводять, що їхня причина вже була варта того. В Кольмарі все це сталося раніше: місто наглядало за винокурами й торговцями горілкою з 1506 р., і відтоді їхній продукт фігурує в його фіскальних і митних відомостях. Горілка швидко набула масштабів національного виробництва, попервах дорученого бондарям — могутній ремісничій корпорації в країні, де процвітало виноградарство. Та саме тому, що бондарі отримували надто великі доходи, купці з 1511 р. намагаються заволодіти цим виробництвом. Зробити це їм удалося лише через п'ятдесят років. Чвари тривали, бо 1650 р. бондарі знову дістали право на винокурство, щоправда, за умови постачання своєї продукції купцям. Це добра нагода побачити серед торгівців горілкою всі славетні імена кольмарського

патриціату й пересвідчитися в тому, що торгівля спиртним уже посідала важливе місце [211].

На жаль, ми маємо мало таких обстежень, аби накреслити географію й хронологію першого промислового виробництва горілки. Деякі ознаки, які стосуються регіону Бордо, примушують думати, що там уже рано, в XVI ст., була винокурня в Гайяку й що з 1521 р. горілку вивозили до Антверпена [212]. Але чи це вірогідно? У Венеції горілка (*acquavite*) з'явилася (принаймні в митних тарифах) тільки 1596 р. [213]. У Барселоні про неї майже не було згадки до XVII ст. Окрім цих ознак, північні країни — Німеччина, Нідерланди, Франція північніше Луари — очевидно, розвивалися в цьому розумінні швидше, ніж середземноморські країни. Роль якщо не винахідника, то принаймні ініціатора належала явно голландським купцям і мореплавцям, які в XVII ст. зробили винокурство загальним явищем для атлантичного «фасаду» Європи. Займаючись своєю великою оптовою торгівлею вином у ту епоху, вони стикалися з численними проблемами, пов'язаними з транспортом, зберіганням, кріпленням. Горілка, додана до найслабкіших гатунків вина, робила їх міцними. Міцніша за вино, горілка за рівного обсягу вимагала менших транспортних витрат. Додаймо до цього смаки епохи...

Під впливом попиту й того, що проблема транспорту була менш важлива для горілки, ніж для вин, винокурство утверджувалось у внутрішніх районах, на виноградниках Луари, Пуату, Верхнього Борделе, Перигора й Беарна (жюрансонське вино — це суміш вина з горілкою). Так, під впливом зовнішнього поштовху народилася в XVII ст. слава коньяку й арманьяку. В цих успіхах усе мало значення: і гатунки лози (скажімо, *Enrageant* і *Folle Blanche* в обох Шарантах), і запаси дерева, і близькість до водяних шляхів. З 1728 р. через порт Тонне-Шарант вивезено приблизно 27 000 бочок горілки з податкового округу Коньяк [214]. З 1690 р. (а може, й раніше) переганяли навіть кепське вино долини Мааса в Лотарингії, як і виноградні вичавки, і всі ці продукти надходили по річці до Нідерландів [215]. Поступово горілку почали виробляти скрізь, де була сировина. Ясна річ, її виробництво набере особливого розмаху у виноробських регіонах Півдня: в Андалусії біля Хереса, в Каталонії, в Лангедоці.

Виробництво горілки збільшувалося швидко. В 1698 р. Сет експортував усього 2250 гектолітрів горілки; в 1725 р.— 37 500 (цебто 168 750 гектолітрів перегнаного вина); в 1755 р.— 65 926 гектолітрів (цебто 296 667 гектолітрів винної сировини) — рекордна цифра напередодні Семилітньої війни, що стала катастрофою для експорту. Водночас знижувалися ціни, 25 ліврів за «прут» (*verge* дорівнює 7,6 літра) в 1595 р., 12 — у 1698 р., 7 — у 1701 р., 5 ліврів у 1725 р. Далі після 1731 р. почалося повільне зростання ціни, і 1758 р. вона досягла 15 ліврів [216].

Цілком очевидно, що варто було б ураховувати різницю в якості [217] вище визначеного низького рівня, який фіксувала «голландська проба»: з продукту перегонки під час процесу бралася проба — наполовину заповнена колба. Заткнувши її пальцем, колбу перекидали й сколочували: якщо повітря, яке містилося в рідині, утворювало в ній пухирці певної форми, горілка мала міцність, яка забезпечувала їй торгівельну якість, цебто 47 — 50 градусів. Усе, що було нижче цієї проби, вважалося «бовтанкою» (*«brouilli»*), яку слід було вилити або перегнати наново. Середня якість називалася «три п'ятих» (*trois-cinq*), спирт 79—80 градусів, а найвищу міцність утворювали «три восьмих» — «чистий спирт» 92—93 градуси.

Виготовлення горілки було важким ремісничим виробництвом. Перегінний куб зазнавав тільки емпіричних і недостатніх модифікацій аж до появи кубів Вейгерта, в яких 1773 р. було застосоване постійне охолодження протитечією [218]. Але треба буде ще дочекатися вирішальних змін, які дозволять перега-

Російський «квасник». Квас був у Росії спиртним напоєм злидарів. Його виготовляють шляхом ферментації ячменю, а інколи навіть недоїдків хліба або кислих плодів. Гравюра Ж.-Б. Ле Пренса. Власність автора.

няти вино за один раз, і тих змін, які вніс до конструкції Едуард Адан, маловідомий винахідник, що народився 1768 р. Ці новації знизять собівартість і сприятимуть величезному поширенню спирту в XIX ст. [219].

Одначе споживання спиртного зростало дуже швидко. З'явилася звичка видавати горілку солдатам перед боєм, що на думку, висловлену одним лікарем 1702 р., не мало «поганих наслідків»! [220]. Одне слово, солдат стає звичним пияком, а виготовлення при нагоді горілки — військовим виробництвом. 1763 р. англійський військовий лікар навіть запевняв, що вино й спиртні напої мають тенденцію приглушувати «гнильні захворювання» і, отже, необхідні для доброго здоров'я військ [221]. Так само вантажники паризького Центрального ринку, чоловіки й жінки, привчилися пити горілку, розведену водою й «підкріплену» стручковим перцем — це було своєрідним способом боротися з податком, яким обкла-

далося вино при ввезенні до Парижа. Так само чинили й клієнти «курилень» — народних шинків, де втішалися робітники-курці, яких мали за ледарів [222].

Інший шлях збуту — мода на ароматизовані спиртні напої, так звані *ратафії,* які ми радше називатимемо лікерами. У своєму «Трактаті про харчові продукти» доктор Луї Лемері писав: «Спирти, що спалахують, на смак трохи їдкі й часто неприємні... Саме задля того, щоб позбутися цього неприємного смаку, були винайдені різні композиції, які назвали «ратафіями» і які є не що інше, як горілка або винний спирт, змішані з різними інгредієнтами» [223]. Мода відкрила лікери в XVII ст. Завжди ладен глузувати з приводу захоплень своїх сучасників, Гі Патен не забув дати визначення й знаменитому лікерові «росолі», що прийшов з Італії. «Ця *ros solis* (латиною — сонячна роса) не має в собі нічого сонячного, окрім вогню»,— пише він [224]. Але ці солодкі спиртні напої остаточно утвердилися. І з кінця століття добрі буржуазні підручники, на взірець «Упорядкованого будинку», вважатимуть своїм обов'язком описувати «справжній метод виготовляти всілякі гатунки наливок... за італійською модою» [225]. У XVIII ст. вже не полічити настояних на спирті наливок, які продавалися в Парижі: сетська вода, ганусівка, мигдальна вода, клеретні (що виготовлялися як вино «клерет», цебто підкріплені витяжкою з прянощів), ратафії на базі плодів, барбадоські води на основі цукру та рому, селерна, кропова, тисячоквіткова, гвоздична, божественна, кавова... Головним центром виробництва всіх цих «вод» був Монпельє, поруч із лангедоцькими горілками. Головним клієнтом — цілком очевидно Париж. На вулиці Ла-Юшетт купці з Монпельє влаштували великий склад, що по напівоптових цінах постачав шинкарів [226]. Те, що в XVI ст. було розкішшю, зробилося звичайним товаром.

Горілка не сама обійшла Європу й увесь світ. Передусім антильський цукор породив ром; він заживає великого успіху в Англії, Голландії та в англійських колоніях у Америці, ще більшого, ніж у решті Європи. Згодьмося, що це був досить поважний суперник. Горілка з вина зіткнулася в Європі з горілкою із сидру (яка з XVII ст. дасть незрівнянний кальвадос [227]), грушевою, сливовою, вишневою. Кірш (вишнева горілка), що прийшов з Ельзасу, Лотарингії та Франш-Конте, близько 1760 р. вживався в Парижі як *лікарський засіб.* Мараскін із Задара, знаменитий у 40-х роках XVIII ст., був монополією Венеції, що ревно оберігалася. Менш якісними, але небезпечними суперниками були марк (виноградна горілка) та спиртні напої із зерна: тоді говорили про хлібні горілки. Виноградні вичавки стали використовувати для перегонки в Лотарингії близько 1690 р. На відміну від такої горілки, яка вимагає повільного вогню, маркові потрібен чималий вогонь і, отже, багато дров. Наявність великої кількості дров у Лотарингії відіграла свою роль. Та поволі цей спосіб перегонки пошириться, наприклад, у Бургундії, марк якої невдовзі став найзнаменитішим серед усіх спиртних напоїв, а також у всіх виноробних районах Італії, кожен з яких мав власну *грапу* (виноградну горілку).

Великими конкурентами (приблизно такими, як пиво щодо вина) були спиртні напої із зерна: *Kornbrand* (хлібна горілка), горілка, віскі, джин і ялівцівка, що з'явилися північніше «товарного» кордону винограду; але коли саме почалося їхнє поширення, ми не знаємо [228]. Їхньою перевагою була скромна ціна. На початку XVIII ст. вся лондонська спільнота, від низів до верхів, донесхочу «напивалися» джину.

Природно, що вздовж північного кордону винарства простелилися регіони зі змішаними смаками: Англія, відкрита для горілки з континенту так само, як і для американського рому (там почав свою кар'єру *пунш*), що пила своє віскі й свій джин; або, ще більше, Голландія, що перебувала в самій зоні континенту між усіма виноградними горілками й усіма спиртними напоями із зерна у світі, враховуючи й ром Кюрасао та Гвіани. Всі ці спиртні напої контролювалися на

амстердамській біржі: перед вів ром, потім ішла виноградна горілка й далеко позаду цих «великих панів» — спиртне із зерна. В Німеччині між Рейном та Ельбою теж споживали й ті, й ті напої: 1760 р. з Франції до Гамбурга надійшло 4000 бочок виноградної горілки по 500 літрів кожна, цебто приблизно 20 000 гектолітрів. Регіони, що споживали винятково або майже винятково хлібний спирт, по-справжньому починалися тільки за Ельбою й довкола Балтійського моря. Того самого, 1760 р. Любек імпортував лише 400 бочок французької виноградної горілки, Кенігсберг — 100, Стокгольм — 100; Любек — «дуже мало, і то... тільки для ввезення до Пруссії». Адже, пояснює Саварі, Польша й Швеція, хоч вони й не виказують великої «стриманості стосовно цього пекучого напою, як інші... віддають перевагу хлібним гатункам горілки перед горілкою виноградною»[229].

У будь-якому разі Європа, мабуть, домоглася надто великого успіху у своїй алкогольній революції. В спиртному вона знайшла один із повсякденних своїх збудливих засобів, дешеві калорії, легкодоступну розкіш із брутальними наслідками. А небавом і держава, яка дивилася на спиртне насторожено, побачить у ньому вигоду для себе.

Алкоголізм за межами Європи

Насправді не було цивілізації, яка б не знайшла *свого* чи *своїх* розв'язань проблеми напоїв, особливо напоїв спиртних. Будь-яке бродіння рослинного продукту дає алкоголь. Саме це забезпечували канадським індіанцям кленовий сік, мексиканцям до й після Кортеса — *пульке* з агави, яка «охміляє, як вино», найзнедоленішим індіанцям Антильських островів або Латинської Америки — кукурудза чи маніок. Навіть індіанці тупинамба затоки Ріо-де-Жанейро, з якими 1556 р. познайомився Жан де Лері, навіть ці невинні істоти мали для своїх свят питво з пережованого, а потім залишеного бродити маніоку[230]. В інших місцевостях пальмове вино — це лише сік рослини, що переграв. У європейської Півночі були березовий сік, пиво із зерна; Європа, особливо Північна, до XV ст. захоплювалася медом (ферментованим водним розчином меду). Далекий Схід дуже рано мав власне рисове вино, що виготовлялося переважно з клейкого рису.

Чи перегінний куб надав Європі перевагу перед всіма цими народами, створивши можливість виробляти надспиртні напої на вибір — ром, віскі, *Kornbrand,* горілку, кальвадос, марк, виноградну горілку, джин, які всі мусили витікати з охолоджуваної трубки куба? Аби знати це, треба було б перевірити біля джерел рисової або просяної горілки Далекого Сходу, чи існувала вона тут до а чи після появи перегінного куба на Заході, що сталося загалом у XI—XII ст.

Очевидно, що європейські мандрівники не дають нам відповіді на це. Вони констатують наявність на початку XVII ст. араку (*arrequi*) в корсарському Алжирі[231]. Мандрівець Мандельсло твердив, що в Гуджараті 1638 р. «*terri* (пальмове вино), яке отримують від пальм... це рідина солодка й дуже приємна для пиття». Він додає: «З рису, цукру, фініків вони отримують арак, що є різновидом горілки, набагато міцнішої і приємнішої, ніж та, яку роблять у Європі»[232]. Для досвідченого лікаря, такого, як Кемпфер, *саке,* що його він пив у Японії 1690 р., є вид рисового пива, «такого міцного, як іспанське вино». Навпаки, *лау,* якого він покуштував у Сіамі, було, мабуть, різновидом перегінного вина *Branntwein*, поруч з яким мандрівники відзначали й *араку*[233]. Так само в листуванні єзуїтів зазначається, що китайське вино, виготовлене з «великого проса», або з рису,— це «справжнє пиво». В нього часто додають фрукти — «свіжі або зварені з цукром або висушені на сонці», звідки і їхні назви: «вина айвові, вишневі,

виноградні». Але китайці пили також і горілку, «перегнану в кубі й таку міцну, що вона горить, наче винний спирт» [234]. Трохи згодом, 1793 р., Джордж Стаунтон пив у Китаї «різновид жовтого вина», рисове вино, «так само, як і горілку. Горілка видається ліпше приготовленою, ніж вино, бо воно, як правило, каламутне, несмачне й швидко прокисає. Горілка ж була міцна; прозора й рідко мала присмак гару». Вона була «іноді такою міцною, що її проба виявлялася вищою за пробу винного спирту» [235]. Нарешті, німець Гмелін, дослідник Сибіру, дав нам опис перегінного куба, який використовували китайці, але це сталося лише 1738 р. [236].

Однак усе впирається в те, коли взагалі почалася перегонка. Більш чи менш достовірно відомо, що сасанидська Персія знала перегінний апарат. У IX ст. ал-Кінді не тільки говорить про перегонку парфумів, а й описує пристрої, що застосовуються для цього. Він розповідає про камфору, що її отримують, як відомо, перегонкою камфарного дерева [237]. Але ж камфору виготовляли в Китаї дуже рано. Втім, ніщо не виключає можливості того, що й горілка була відома в Китаї близько IX ст. Мабуть, саме так можна витлумачити два вірші таньської епохи, в яких ідеться про знамените *шао чжу* (обпечене вино) Сичуані в IX ст. Але треба вважати, що це питання залишається ще нез'ясоване, бо в тій самій колективній праці (1977 р.), де Е. Г. Шейфер знайомить із цим першим явищем перегонки, М. Фрімен датує первісний розвиток її технології початком XII ст., а Ф. В. Моут відзначає цю технологію як новинку, що належить до XII або XIII ст. [238].

Отже, було б важко встановити в цьому питанні пріоритет чи то Заходу, чи то Китаю. Може, варто було б зупинитися на перському походженні, тим паче, що одне з китайських слів, що позначають горілку, скопійовано з арабського *арак*.

Навпаки, не можна заперечувати, що виноградна горілка, ром і *agua ardiente* (горілка з цукрової тростини) були отруйним подарунком Європи американським цивілізаціям. Цілком імовірно, так само було й з *мескалем*, який отримують від перегонки серцевини агави, він відзначається набагато більшим умістом спирту, ніж *пульке*, яку також виробляють із цієї рослини. Індіанські народи страшенно потерпіли від цього алкоголізму, що став їм приступним. Либонь, така цивілізація, яка склалася на мексиканських плато, втративши свої давні структури й заборони, нестримно віддалася спокусі, що з 1600 р. призвела в ній до небаченого спустошення. Згадаймо, що пульке змогла дати державі в Новій Іспанії половину того, що давали їй срібні рудні! [239]. Втім, ішлося про свідому політику нових володарів. 1786 р. Бернардо де Гальвес, віце-король Мексики, вихваляв результати споживання пульке і, відзначаючи пристрасть індіанців до цього напою, рекомендував поширювати його на північ від Мексики серед апачів, які ще його не знали. Крім очікуваної (фінансової) вигоди, нема, мовляв, ліпшого засобу викликати в ній «нову потребу, яка їх жорстко примусить визнати вимушену залежність від нас» [240]. Так уже чинили англійці й французи в Північній Америці: перші поширювали ром, а другі — горілку, незважаючи на всі королівські заборони.

Шоколад, чай, кава

Водночас, чи майже водночас, із спиртним Європа відкрила серед світових новинок три нові збудливі й тонізуючі напої: каву, чай і шоколад. Усі три було запозичено із заморських країн: кава — арабська (а поперваx — ефіопська), чай — китайський, шоколад — мексиканський.

Шоколад прийшов до Іспанії з Мексики, Нової Іспанії, близько 1520 р. у виг-

ляді буханців і платівок. Не викликає подиву те, що в іспанських Нідерландах він з'явився 1606 р., трохи раніше, ніж у Франції. Тож, либонь, правдивим був анекдот, у якому йшлося про те, як Марія Тереза (її шлюб з Людовіком XIV відбувся 1659 р.) потайки п'є шоколад — це була іспанська звичка, якої вона ніяк не могла позбутися [241]. Справжнім ініціатором споживання шоколаду в Парижі став нібито на кілька років раніше кардинал Ришельє — брат міністра, архієпископ Ліонський, якому судилося померти 1653 р. Цілком імовірно, але шоколад тоді розглядали і як ліки, і як харчовий продукт. «Я чув від одного служника, що він (кардинал) послуговувався шоколадом, аби полегшити недуги своєї селезінки, і що цю таємницю він розвідав у якихось іспанських черниць, які привезли його до Франції»,— повідомляв пізніше один очевидець [242]. Через Францію шоколад близько 1657 р. дійшов до Англії.

Такі перші випадки його вживання були скромні й швидкоплинні. Листи пані де Севіньє повідомляють, що залежно від днів або чуток шоколад то викликав при дворі фурор, то потрапляв у неласку [243]. Сама вона була занепокоєна небезпеками, що таїло в собі нове питво, призвичаївшись, як і інші, змішувати його з молоком. Насправді ж доведеться чекати Регентства, аби шоколад узяв гору. Кар'єру йому забезпечив регент. Тоді «прийти на шоколад» означало бути присутнім при вставанні принца, бути в нього у ласці [244]. Та не перебільшуватимемо цей успіх. 1768 р. нам повідомляють, що в Парижі «великі п'ють його врядигоди, стариґани — часто, народ — ніколи». Врешті-решт, єдиним краєм, де шоколад мав тріумфальний успіх, була Іспанія: кожен чужинець глузував з делікатесу мадридців — густого шоколаду, запахченого корицею. Тож не без причин у Байонні близько 1727 р. осів європейський купець Аарон Колас, чиє листування дійшло до нас. Підтримуючи зв'язок з Амстердамом та ринком колоніальних товарів (зокрема, какао з Каракасу часто робило такий несподіваний гак), він зі свого міста стежив за ринком на півострові [245].

У Смірні в грудні 1693 р. Джемеллі Карері люб'язно пропонував шоколад турецькому азі. Однак той випив його й «чи то шоколад його сп'янив (але для нас це сумнівно), чи то так уплинуло на нього куріння тютюну, та він дуже розгнівався на мене, сказавши, нібито я дав йому випити спиртного, аби зворушити його й позбавити ясності розуму...» [246]

Чай прийшов з далекого Китаю (де його споживання поширилося на десять чи дванадцять століть раніше), привезений португальцями, голландцями, англійцями. Перевезення було тривалим і важким: треба було ввезти листя, чайники, порцелянові чашки, а також і смак до цього екзотичного напою, який європейці пізнали спершу в Індіях, де споживання чаю було досить поширене. Перший вантаж із чаєм привезли до Амстердама нібито 1610 р. з ініціативи Ост-Індської компанії [247].

Чайне дерево — у XVII і XVIII ст. казали «чайниця», але це слово не прижилося в мові — це чагарник, листя якого збирали китайські селяни. Ранні листочки, дрібні й ніжні, дають імператорський чай, який цінується тим вище, чим дрібніше листя. Відтак його сушать на вогні (зелений чай) або на сонці: тут чай ферментується й чорніє — це чорний чай. Той і той згортали вручну й відсилали далі у великих ящиках, оббитих свинцем або оловом.

У Франції появу нового напою відзначено тільки 1635 чи 1636 р., за даними Деламара, але це ще зовсім не означає, що він уже знайшов собі тут прихильність. Це добре дали відчути 1648 р. претендентові на медичний ступінь, який захищав дисертацію про чай. Гі Патен писав: «Є у нас кілька докторів, які її провалили, і деканові дорікали за те, що він її схвалив. Ви побачите цю дисертацію й посмієтеся з неї». Однак через десять років, 1657 р., ще одна дисертація, яку підтримував канцлер Сеґ'є (сам палкий шанувальник чаю), «освятила» достойності нового напою [248].

Шоколад у Іспанії. «Обід з шоколадом». Картина Ф. Сурбарана (1568—1664 р.). Безансонський музей. (Фото Бюлло.)

До Англії чай прийшов через посередництво голландців і власників лондонських кав'ярень, які близько 1657 р. запровадили його в моду. Семюел Пепіс вперше пив його 25 вересня 1660 р. [249] Але англійська Ост-Індська компанія почала імпортувати чай з Азії тільки 1669 р. [250] Насправді ж споживання чаю в Європі стане помітним лише в 20 — 30-х роках XVIII ст. Тоді почалася пряма торгівля між Європою та Китаєм. Доти більша частина такої торгівлі йшла через Батавію, засновану голландцями 1619 р. Китайські джонки доставляли туди свої звичні вантажі й трохи того грубого чаю, який сам тільки й зберігається й може витримати довгу подорож. Якийсь час голландцям удавалося платити за цей чай не грішми, а шалфеєм — у Європі також готували з шалфею питво, яке вихваляли за його медичні властивості. Але китайці не спокусилися; чай у Європі виявився щасливішим [251].

Англійці дуже швидко перевершили голландців. Експорт з Кантона був такий 1766 р.: на англійських кораблях — 6 млн. фунтів, на голландських — 4,5 млн., на шведських — 2,4 млн. і на французьких — 2,1 млн., цебто всього 15 млн. фунтів, приблизно 7 000 тонн. Поволі організовувалися справжні чайні флотилії. Дедалі більше сушеного листя вивантажувалося в усіх портах, які мали «індійські пристані»,— в Лісабоні, Лондоні, Остенді, Амстердамі, Гетеборзі, інколи — в Генуї та Ліворно. Вивезення чаю дуже зростало: з 1730 по 1740 р. з Кантона вивозили щороку 28 000 «піків» (1 *пікуль, picul*, дорівнює приблизно 60 кг), з 1760 по 1770 р.— 115 000, з 1780 по 1785 р.— 172 000 «піків» [252]. А коли точкою відрахунку обрати, як це зробив Джордж Стаунтон, 1693 р., то через століття можна буде зробити висновок про «збільшення в пропорції 1:400». У його час найбідніші англійці споживали 5 —6 фунтів чаю на рік [253]. І ось що надавало цій екстравагантній торгівлі її справжньої подоби: тільки мізерна частина Західної Європи — Голландії та Англії — прилучилася до нового напою. Франція споживала щонайбільше десяту частину власного довозу, Німеччина віддавала перевагу каві. Іспанія пила чаю іще менше [254].

Чи не правда, що в Англії новий напій ніби перебрав естафету від джину, який уряд звільнив від податку на виготовлення задля боротьби проти імпорту, що заполонював країну з континенту? Чи не правда, що в часи Георга II чай був лікарським засобом від безперечного пияцтва лондонської спільноти? Чи ж несподіване оподаткування джину 1751 р., з одного боку, і загальне зростання ціни на зерно — з другого, сприяли заморському гостеві, який до того ж мав репутацію засобу, що виліковує нежить, цингу, лихоманку? Це мовби стало кінцем гогартівського «шляху джину» (йдеться про графічну серію Гогарта). В усякому разі, чай здобув перевагу, і держава турботливо обіклала його податками (як, наприклад, у американських колоніях, де ці податки згодом вважали приводом для повстання). Одначе розквітла й небаченого розмаху контрабанда; йдеться про 6—7 млн. фунтів чаю, які щодня ввозилися з континенту через Північне море. В цій контрабанді брали участь усі порти, всі Індійські компанії плюс великі фінансисти в Амстердамі та інших місцях. До змови були причетні всі аж до англійського споживача [255].

У цій картині, що зачіпає саму тільки Північно-Західну Європу, відсутній один великий клієнт — Росія. Чай там був відомий, може, з 1567 р., навіть якщо його споживання майже не набуло широкого характеру до Нерчинської угоди (1689 р.) й навіть до заснування (значно пізніше — 1763 р.) Кяхтинського ярмарку, на південь від Іркутська. В написаному по-французькому документі кінця того століття з архівів Санкт-Петербурга ми читаємо: «(Товари), що їх привозять китайці... це кілька видів шовкових тканин, деякі лакові вироби, трохи порцеляни, великі партії тієї кантонської тканини, що в нас називають *нанкою*, а в росіян — *саржею*, і досить велику кількість зеленого чаю. Він набагато вищої якості, ніж той, який Європа отримує з-за безмежних морів, тож росіяни змушені платити до 20 франків за фунт, хоча вони рідко коли продають його дорожче як за 15—16. Щоб відшкодувати собі цю втрату, вони не пропускають жодної нагоди підняти ціну на своє хутро, яке є єдиним товаром, що його вони поста-

Шоколад у Італії: „La ciocolata". Картина П. Лонгі (1702—1785 рр.). (Фото Андерсон-Жиродона.)

чають китайцям. Але такі хитрощі приносять їм користі куди менше, ніж російському урядові, який бере 25-відсоткове мито з усього, що продається й купується»[256]. Одначе наприкінці XVIII ст. Росія не ввозила й 500 тонн чаю. Звідси далеко до тих 7000 тонн, що їх споживав Захід.

Відзначмо наприкінці цього розділу про чай на Заході, що Європа дуже довго не могла заволодіти цією рослиною. На Яві перші чайні кущі будуть посаджені тільки 1827 р., а на Цейлоні — лише 1877 р., саме після ураганів, які практично знищували кавові плантації на острові.

Цей успіх чаю в Європі, хай навіть обмежений Росією, Нідерландами та Англією, був безприкладною інновацією; але він утрачає значущість, якщо про цю подію судити в світовому масштабі. Ще й нині найважливішим виробником і споживачем чаю є Китай. Там чай відіграв роль рослини, пов'язаної з високою цивілізацією, такою самою мірою, як виноградна лоза на берегах Середземного моря. Обидва вони — виноград і чай — мають свої географічні ареали, де їхня культура, вельми стародавня, поволі трансформувалася й удосконалювалася. Справді, потрібна була ретельна, безперервна турбота, щоб удовольнити вимоги поколінь досвідчених споживачів. Відомий у Сичуані ще до н. е. чай завоював цілий Китай у XIII ст.[257] і, як пише П'єр Гуру, китайці «так витончили свій смак, що вміють розпізнавати чай різних районів, установлювати найтоншу його градацію... Все це дивним чином нагадує виноградарство на другому кінці Старого Світу, що теж було наслідком тисячорічного прогресу, досягнутого цивілізацією осілих селян»[258].

Будь-яка рослина, пов'язана з певною цивілізацією, страшенно поневолює цю цивілізацію. Підготувати грунт для чайних плантацій, посіяти зерна, підрізати чайні чагарі, щоб вони залишалися на висоті кущів, замість рости деревами, «якими вони і є в дикому стані», обережно зірвати листя, відтак обробити його того самого дня; висушити його природним способом або з підігрівом; скрутити, знову сушити... В Японії операція сушіння й згортання могла повторюватися шість-сім разів. І тоді чай певної якості міг продаватися на вагу золота — більша чи менша ніжність продукту залежить від його різновиду, від грунтів, іще більше — від часу збирання, бо молоде весняне листя більш запашне, ніж інше, нарешті, від обробки, завдяки якій чорні чаї відрізняються від зелених тощо. Саме найкращий зелений чай японці використовують для виготовлення порошкового чаю, який розчиняється в окропі (замість простого настоювання), за

Чай: деталь китайської картини XVIII ст. Музей Гіме. (Фото Жиродона.)

Капітан британського корабля на переговорах з китайцями. Вони п'ють чай. Такими їх побачили японці в Досімі в XIX ст. Естамп Чарлза Елліота (1801—1875 pp.). Національна бібліотека, Кабінет естампів.

старовинним китайським рецептом, який забули в самому Китаї й застосовують виключно під час знаменитої чайної церемонії *чжа-но-ю*. Церемонії такої ускладненої, що, як зазначається в одному мемуарі XVIII ст., для того, аби добре навчитися цього мистецтва, «в цій країні потрібен учитель, як потрібен учитель у Європі, аби навчитися досконало танцювати, виконувати реверанси тощо» [259].

Бо, звісно ж, чай має свої обряди, як мають їх вино й кожна рослина, що символізує цивілізацію, яка себе шанує. Навіть у бідняцьких будинках Китаю й Японії завжди, о будь-якій порі доби є готовий окріп для чаю [260]. Жоден гість не йде з гостини, не випивши запропонованої йому чашки чаю, а в заможних китайських будинках, повідомляють нам 1762 р., «є для цього вельми зручні прибори, як-от: орнаментований стіл (традиційний низький стіл), поруч із ним жаровня, коробки, миски, чашки, блюдечка, ложечки для варення, льодяники у вигляді горішків, щоб тримати їх у роті під час пиття чаю, бо так чай менше змінює свій добрий смак і має в собі не так багато цукру. Все це супроводжується різноманітними вареннями, сухими й рідкими — китайці вміють їх готувати набагато ніжнішими й смачнішими» [261], ніж європейські кондитери. Додаймо, проте, що, за словами одного мандрівника XIX ст., в Північному Китаї, де чай росте погано, «люди нижчих класів знають його тільки як розкіш і дудлять сам окріп з таким задоволенням, з яким заможні люди п'ють свою заварку із зеленого чаю,— вони вдовольняються тим, що називають цю воду чаєм» [262]. Чи не поширився дивний *ерзац* у вигляді окропу внаслідок соціального звичаю пити чай? Чи може, в Китаї, як і в Японії, було правилом пити гарячим усе: чай, саке, просову або рисову горілку, та й саму воду? Отець де Лас Кортес, випивши чашку холодної води, страшенно здивував своє китайське оточення, яке намага-

лося відрадити його від такого небезпечного вчинку [263]. Якби, зазначається в одній вельми розважливій книжці (1762 р.), «іспанці, які мають пристрасть пити в усі пори року (все) з льодом, чинили, як китайці, в них не лютувало б так багато недуг і вони не були б такими худющими й такими черствими на вдачу» [264].

Чай, загальний напій у Китаї та Японії, заволодів і рештою Далекого Сходу, але в набагато менших масштабах. Для довгого перевезення його пресували в компактні плитки, які каравани яків уже здавна перевозили з Янцзи до Тибету по найжахливішому шляху, який тільки є на світі. Верблюжі каравани везли їх до Росії, коли ще не було залізниці, а в деяких регіонах СРСР (колишнього) чай у вигляді цеглин і нині ще широко вживається.

Чай зробив кар'єру й у країнах ісламу. Дуже солодкий м'ятний чай став у Марокко національним напоєм, але прийшов він туди тільки у XVIII ст. й через посередництво англійців. І великого поширення він набув тільки в наступному столітті. Для інших мусульманських країн маршрути чаю нам відомі погано. Але хіба не прикметно, що всі успіхи чай здобув у країнах, де не знали виноградної лози: на півночі Європи, в Росії, в країнах ісламу? Чи треба робити з цього висновок, що ці рослини, які уособлюють свої цивілізації, виключають одна одну? Так гадав Устаріс, який 1724 р. заявив, що не побоюється розширення споживання чаю в Іспанії: Північ, мовляв, п'є його лише для того, «аби надолужити брак вина» [265]. І навпаки: європейські вина та спиртні напої не підкорили Далекого Сходу.

Історія кави ризикує збити нас з пантелику. В ній велике місце посідає анекдотичне, мальовниче, малоймовірне.

Як казали в минулому, кавове дерево [266] прийшло, можливо, з Персії; ймовірніше, що воно родом з Ефіопії. В усякому разі, кавове дерево й кава до 1450 р. майже непомітні. В ті часи каву пили в Адені. Наприкінці століття вона пошириться на Мекку, але 1511 р. там було заборонено її вживати. Нову заборону буде зроблено 1524 р. 1510 р. каву відзначено в Каїрі. В Стамбулі вона опинилася 1555 р., і відтоді її заборонятимуть або дозволятимуть з майже правильними проміжками. А тим часом кава поширилася по Турецькій імперії — в Дамаску, Алеппо, Алжирі. Ще до закінчення століття вона почувалася привільно в усьому, чи майже в усьому, мусульманському світі. Але в мусульманській Індії за часів Тавернье до неї ще не звикли [267].

Саме в мусульманських країнах і зустрічали європейські мандрівці каву, а вряди-годи й саме кавове дерево. Так сталося з італійським лікарем Проспеpо Альпіні, який жив у Єгипті близько 1590 р. [268], або з хвальковитим П'єтро делла Валле в Константинополі 1615 р. «Турки,— пише останній,— мають також інше питво; воно чорного кольору й улітку вельми освіжає, а взимку воно добре зігріває, не змінюючись, проте, в своїй суті й завжди залишаючись одним і тим самим напоєм, який п'ють гарячим... П'ють його довгими ковтками, не під час їди, а після неї, як своєрідні солодощі, або дрібними ковточками, аби продовжити собі на втіху розмову в колі друзів. У них не буває так, щоб вони, зібравшись до гурту, не пили цього напою. Для цього спеціально підтримують великий вогонь, біля якого тримають напоготові маленькі порцелянові мисочки, наповнені цією сумішшю, й коли вона досить гаряча, то люди, зайняті підготовкою цього напою, тільки те й роблять, що розносять мисочки всій громаді якомога гарячішими. Вони також роздають присутнім кілька зернят дині, щоб жувати під час чекання. І з цими зернятами та питвом, яке називають тут *кахфе,* вони розважаються, розмовляючи... подеколи по сім-вісім годин поспіль» [269].

До Венеції кава прийшла близько 1615 р. 1644 р. марсельський купець, якийсь де Ла-Рок, привіз перші її зерна до свого міста разом з коштовними чашечками та кавниками [270]. З 1643 р. новий напій з'явився в Парижі [271] і, можливо,

1651 р. — в Лондоні [272]. Але всі ці дати належать до першої швидкоплинної появи, а не до початку популярності чи широкого споживання кави.

Власне, саме в Парижі на каву чекав прийом, який визначив її подальший успіх. 1669 р. турецький посол Сулейман Мустафа Рача, гордовита, але ввічлива людина, приймав багато гостей і частував кавою своїх паризьких відвідувачів. Посольство цим нічого не домоглося, але кава мала успіх [273]. Як і чай, вона поперва вважалася чудодійним лікарським засобом. У трактаті «Споживання кави, чаю та шоколаду», що вийшов у світ у Ліоні 1671 р. без прізвища автора (може, ним був Якоб Спон), перераховувалися всі властивості, що їх приписували новому напою: він нібито «висушує будь-який нежить і виліковує застуду, позбавляє вітрів, зміцнює печінку, завдяки своїм очищувальним властивостям полегшує муки хворих на водянку; чудовий засіб проти корости й причини корови; приносить полегкість серцю й сприяє його життєво важливому биттю, полегшує болі в шлунку і додає апетиту; і так само добрий від мозкових нездужань внаслідок холоду, вогкості й ваготи. Пара, яка йде від нього, добра проти сльозливих очей і шуму у вухах; цей напій чудовий засіб від задишки, від харкотиння, від болів у селезінці, проти глистів, і приносить велику полегкість після того, як надто багато вип'єш (спиртного) або з'їси. Нема нічого ліпшого за каву для того, хто їсть багато плодів» [274]. Одначе інші медики й громадська думка твердили, нібито кава стримує статеву активність, що вона — «пійло скопців» [275].

Завдяки такій рекламі й незважаючи на різні звинувачення, кава в Парижі прижилася [276]. В останні роки XVII ст. з'явилися мандрівні торговці — вірмени, вдягнені по-турецькому, в тюрбанах, що носили перед собою лоток із кавником, гарячою переносною грубкою та чашками. Вірменин Гатарюн, відомий під ім'ям Паскаль, відкрив 1672 р. першу крамничку, де продавалася кава, в одному з наметів Сен-Жерменського ярмарку, що вже впродовж століть влаштовувався біля абатства, якому він підлягав, на місці нинішніх вулиць Дюфур і Сен-Сюльпіс. Справа в Паскаля йшла кепсько, і він перебрався на правий берег, на набережну Еколь-дю-Лувр, де якийсь час мав клієнтів із кількох вихідців з Леванту та мальтійських рицарів. Перегодя він переїхав до Англії. Незважаючи на поразку Паскаля, в Парижі й далі відкривалися нові кав'ярні. Скажімо, заснована ще одним вірменином, якимсь Малібяном, спершу на вулиці Бюсі, а відтак переведена на вулицю Феру. Найзнаменитішою кав'ярнею, заснованою на новий кшталт, був заклад Франческо Прокопіо Кольтеллі, колишнього офіціанта в Паскаля: він народився на Сицилії 1650 р. і згодом прийняв ім'я Прокопа Куто́. Він осів на Сен-Жерменському ярмарку, а потім — на вулиці Турнон і, нарешті, 1686 р.— на вулиці Фоссе-Сен-Жермен. Ця третя кав'ярня — «Прокоп» (вона є й нині) — стояла неподалік людного й елегантного центру міста, яким було в ті роки перехрестя Бюсі, а точніше — Новий міст (до того, як цей центр у XVIII ст. перемістився в Пале-Руаяль). І ще одна сприятлива нагода: тільки-но 1688 р. кав'ярню було відкрито, навпроти неї розташувався театр «Комеді Франсез». Успіх сицилійця довершила його вчасна поява в цій місцині. Господар зруйнував перетинки в двох сусідніх будинках, понаціпляв на стіни килимів та дзеркал, до стелі поприкріплював люстри й почав продавати не лиш каву, а й зацукрені плоди та лікери. Його кав'ярня стала місцем зустрічей нероб, базік, красномовців, інтелектуалів (одним із стовпів закладу був Шарль Дюфло, майбутній секретар Французької академії), гарненьких жінок. Поруч стояв театр, і Прокоп мав там своє приміщення, де він продавав прохолодні напої.

Новітня кава не могла лишатися привілеєм якогось кварталу або якоїсь вулиці. До того ж розвиток міста поволі ставив у невигідне становище лівий берег порівняно з берегом правим, більш людним, як показує це узагальнена картина розташування паризьких кав'ярень у XVIII ст.— всього було від 700 до 800 таких закладів [277]. Тоді й утвердилася слава кав'ярні Регентства, заснованої

1681 р. на майдані Пале-Руаяль (коли цей майдан збільшиться у своїх розмірах, кав'ярня переміститься на своє нинішнє місце на вулиці Сент-Оноре). Поступово слава кав'ярень відтісняла на задній план кабаре. Така сама мода впровадилася в Німеччині, Італії, Португалії. В Лісабоні кава, що надходила з Бразилії, була дешева, так само, як і мелена цукрова пудра, якої клали в каву стільки, що, як повідомляє один англієць, ложка стирчала в чашці [278].

До того ж кава — цей модний напій — не лишається напоєм самих фертів. Тимчасом як ціни на всі інші товари зростали, величезне виробництво на (тропічних) островах підтримувало ціну чашки кави на одному рівні. 1782 р. Легран д'Оссі пояснював, що «споживання (кави) у Франції потроїлося. Нема жодного буржуазного будинку,— додає він,— де вам не запропонували б чашки кави. Нема жодної продавчині, жодної кухарки, жодної покоївки, яка б не пила вранці кави з молоком. На ринках, на певних вулицях та в провулках столиці влаштувалися жінки, які продавали простолюдові те, що вони називають кавою з молоком, тобто поганеньке молоко, підфарбоване кавовою гущею, яку вони купили в служників панських будинків або в господарів кав'ярень. Напій цей міститься в бляшаній колонці з краном для розливу й грубкою для підтримання його в гарячому стані. Біля крамнички або рундука крамарки звичайно стоїть ослін. І ви з подивом бачите, як крамарка з Центрального ринку або вантажник, підійшовши до рундука, вимагає кави. Їм її подають в одній із тих порцелянових чашок, що їх вони назвали «*gênieux*». Ці поважні особи п'ють її стоячи, з корзиною за плечима, якщо принаймні, бажаючи особливо вишукано навтішатися нею, вони не дозволять собі покласти свою ношу на ослін і самим сісти на нього. Із своїх вікон, що виходять на чудову набережну, де я мешкаю (Луврська набережна, у сусідстві з Новим мостом), я часто спостерігав це видовисько в якомусь із тих дерев'яних балаганів, що їх понабудовували від Нового мосту до самого Лувру. І подеколи бачив картини, які примушували лише пошкодувати, що я не Тенірс чи Калло» [279].

Щоб скорегувати цю картину, намальовану свавільним паризьким буржуа, відзначимо, що наймальовничішим і найзворушливішим видовиськом були, либонь, мандрівні крамарки на розі вулиць рано-вранці, коли робітники йшли працювати. На спині в крамарки бляшана колонка, і продає вона каву з молоком «у глиняних кухлях за два су. Цукру в ній не так багато»... Проте ця кава мала величезний успіх: робітникам «це питво видалося дешевшим, ситнішим і смачнішим, ніж будь-яке інше. Тож вони п'ють його неймовірно багато; вони кажуть, що це підтримує їх часто до самого вечора. Отже, вони їдять лише двічі на день: в обід і під час вечірнього *петрушечника»* [280] — маються на увазі шматки холодної яловичини з петрушкою, олією та оцтом.

Якщо споживання кави так збільшилося з середини XVIII ст., і не тільки в Парижі й у Франції, то це тому, що Європа сама організувала її виробництво. Поки світовий ринок залежав від самих лише кавових плантацій на околицях Мохи в Аравії, європейський ринок неминуче був обмежений. Але ось 1712 р. кавові дерева почали садити на Яві, з 1716 р.— на острові Бурбон, 1722 р.— на острові Кайєнна (цебто кава перебралася через Атлантику), в 1723 — 1730 pp.— на Мартиніці, 1730 р.— на Ямайці, 1731 р.— на Сан-Домінго. Це не дати початку виробництва кави. Її імпорт до Франції з островів почнеться 1730 р. [281]. Треба було дочекатися, коли кавові дерева виростуть і розмножаться. 1731 р. отець Шарлевуа пояснював: «Нам приємно бачити, що кава збагачує наш острів (Сан-Домінго)... Дерево, на якому вона росте, вже стає таким гарним... наче воно місцеве, але треба дати йому час звикнути до грунту» [282]. Кави Сан-Домінго, що останньою з'явилася на ринку, буде сила-силенна й вона буде дешевша за всі інші: 1789 р. її виробництво досягло 60 млн. фунтів, тоді як за п'ятдесят років до того споживання кави в Європі становило, може, 4 млн.

фунтів. За якістю й ціною список завжди очолювало мокко. Відтак ішла кава Яви та острова Бурбон (високу якість визначали так: «зерна дрібні й голубуваті, як у яванської кави»), далі — кава Мартиніки, Гваделупи і, нарешті, кава Сан-Домінго [283].

Одначе слід остерігатися від перебільшення цифр споживання кави. До цього нас зобов'язує будь-яка сувора перевірка [284]. Франція 1787 р. імпортувала приблизно 38 000 тонн кави й реекспортувала з них 36 000 тонн, а в Парижі залишалося для його власного споживача близько тисячі тонн [285]. Деякі провінційні міста ще не сприйняли нового напою. У Ліможі городяни пили каву тільки «як ліки». Моди дотримувалися лише певні соціальні категорії, скажімо, поштмейстри на півночі.

Отже, треба було вивчити можливу клієнтуру. Через Марсель мартинікська кава після 1730 р. завойовує Левант, витіснивши аравійську [286]. Голландська Ост-Індська компанія, яка постачала кавою Персію та мусульманську Індію, що залишалися вірними мокко, забажала збувати там свої надлишки яванської кави. Якщо до 150 млн. європейців додати 150 млн. мусульман, то це дасть все ж таки для XVIII ст. потенційний ринок з 300 млн. чоловік (може, третина населення світу), які п'ють каву або здатні її пити. Це чиста умоглядність. Але кава, як і чай, цілком логічно стала «королівським товаром» — засобом збити багатство. В її виробництві, поширенні, успіхові був зацікавлений діяльний сектор капіталізму. Звідси й серйозний вплив кави на суспільне й культурне життя

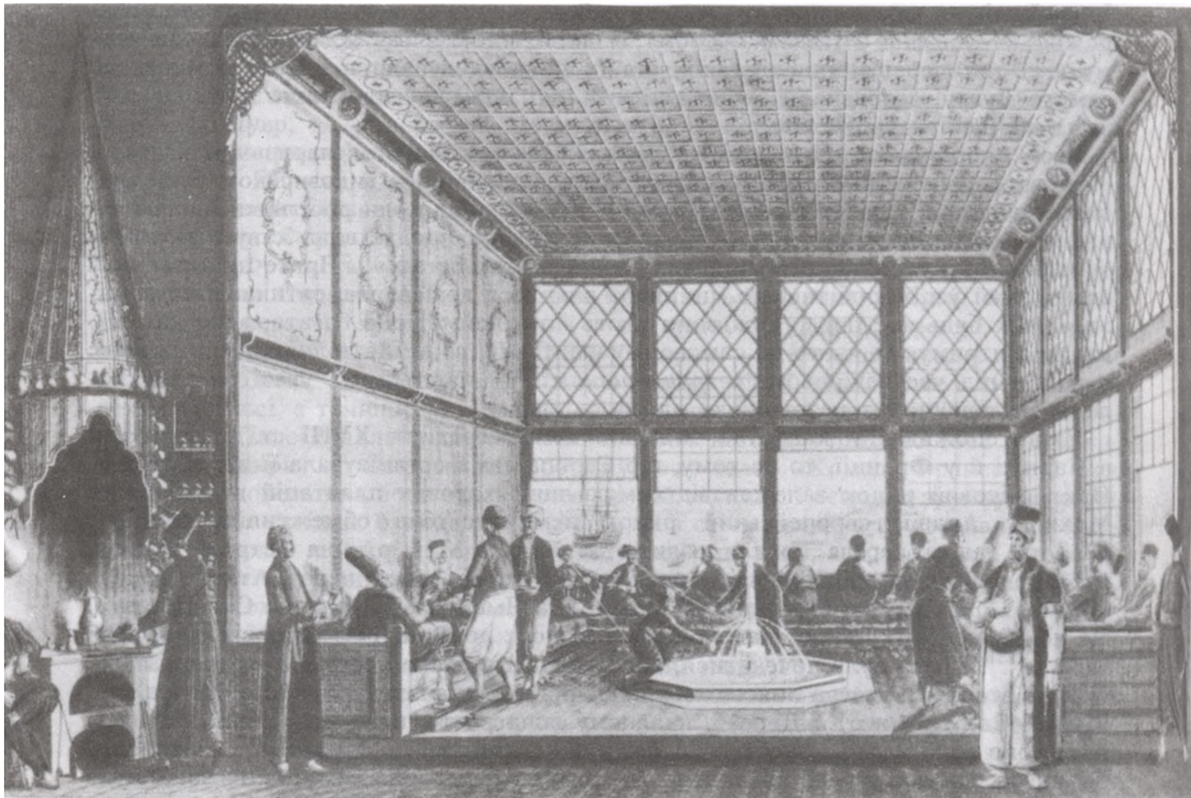

Інтер'єр турецької кав'ярні в Стамбулі. Національна бібліотека, Кабінет естампів.

Парижа. Кав'ярня-крамничка, де провадився продаж нового напою, стала місцем зустрічі фертів і гультіпак, а також пристановищем для бідарів. «Якась людина,— писав Себастьєн Мерсьє (1782 р.),— приходить до кав'ярні о десятій ранку й іде звідти об одинадцятій вечора (це обов'язковий час зачинення, за яким стежила поліція), вона обідає чашкою кави з молоком, а вечеряє холодними закусками» [287].

Оцінити повільність зростання популярності кави дозволяє анекдот. Картушу, якого зібралися стратити 29 листопада 1721 р., судовий виконавець, який сам пив каву з молоком, запропонував чашку такої кави: «Він відповів, що це не його напій і що він віддав би перевагу склянці вина та скибці хліба» [288].

Збудливі засоби: слава тютюну

Проти нових напоїв спрямовувалося безліч памфлетів. Один з них твердив, нібито Англію розорять її індійські володіння, а власне, це зробить «безглузда чайна розкіш» [289]. Себастьєна Мерсьє під час його уявної — ще б пак!—прогулянки по Парижу 2240 р. супроводжує «мудрець», який рішуче каже йому: «Ми заборонили три отрути, що ними ви постійно послуговувалися: тютюн, каву, чай. Ви стромляли собі в ніс поганючий порошок, який позбавляв вас пам'яті, вас, французів, хто й так її майже не мав. Ви обпікали свої шлунки лікерами, що їх

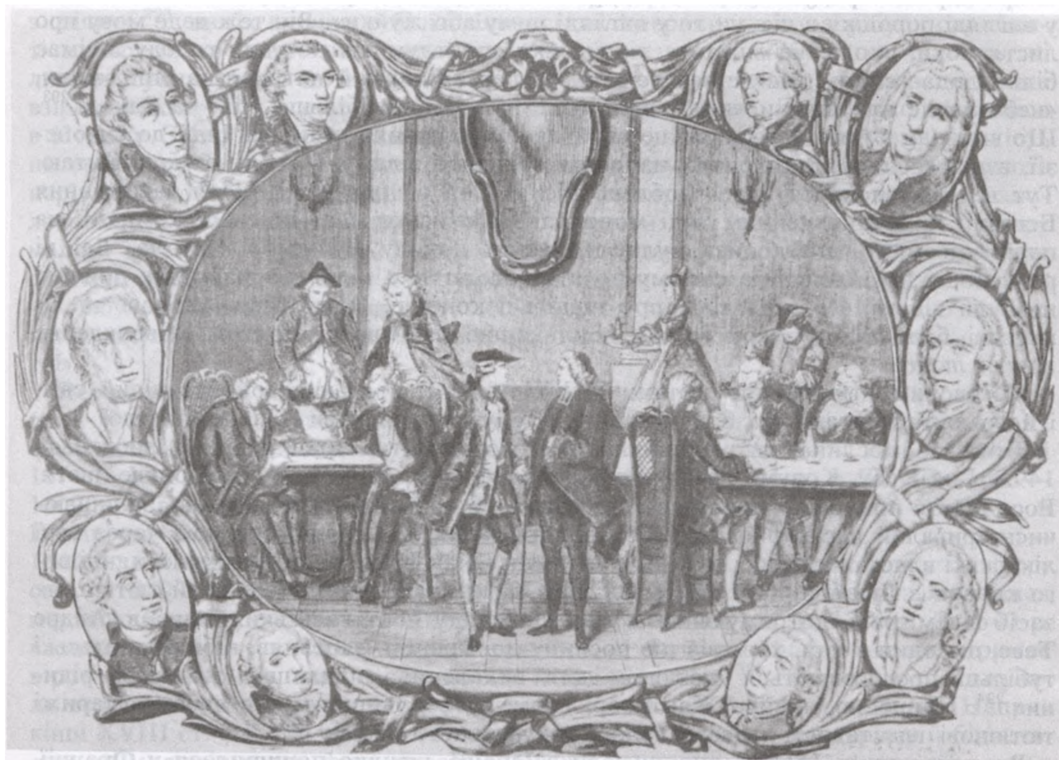

Кав'ярня «Прокоп», місце зустрічі елегантної публіки, з портретами його славетних клієнтів: Бюффона, Жильбера, Дідро, Д. Аламбера, Мармонтеля, Лекена, Ж.-Б. Руссо, Вольтера, Пірона, Гольбаха. (Фото Національної бібліотеки.)

руйнували, пришвидшуючи їхню роботу. Ваші такі звичні нервові недуги завдячували своє походження цьому зрошенню, яке розслаблює і вимиває з вас усі життєві соки» [290]...

Насправді ж кожна цивілізація має потребу в харчових надлишках і в ряді стимулянтів — «збудників». У XII та XIII ст.— шаленство прянощів і перцю; в XIV—перші спиртні напої, а відтак — чай, кава, вже не кажучи про тютюн. XIX — XX ст. матимуть свої, певні надлишки, свої зела — добрі чи бридкі. В усякому разі, мені подобається той венеціанський фіскальний документ, який на початку XVII ст. цілком розумно й не без гумору вточнював, що податок на воду з льодом (*acque gelate*), на каву, на шоколад, на «чайну траву» («*herba tè*») та інші напої («*bevande*») має на увазі всі подібні трунки, винайдені або такі, що ще належить винайти («*inventate, o da inventarsi*») [291]. Звісно, Мішле перебільшував, вбачаючи в каві з часів Регентства «напій майбутньої Революції» [292], але так само перебільшують і розсудливі історики, які ведуть мову про «Велике століття» й про XVIII ст., забуваючи про м'ясну кризу, про спиртну революцію і — далі з малої літери «р» — про кавову революцію.

Чи ми зі свого боку не спотворюємо перспективи? Ми гадаємо, що з наростанням чи принаймні із збереженням досить серйозних продовольчих труднощів у людства виникла потреба в компенсації згідно з постійним життєвим правилом.

Однією з таких форм компенсації був тютюн. Але куди його віднести? Луї Лемері — «лікар, професор медичного факультету Паризького університету та Королівської Академії наук» — без вагань говорить про нього у своєму «Трактаті про харчові продукти» (1702 р.), уточнюючи, що цю рослину «вживають чи то у вигляді порошку в ніс, чи то у вигляді диму або жуйки». Він теж веде мову про листя коки, схоже на миртове листя, яке «притлумлює почуття голоду, знімає біль і додає сили», але не згадує хінного дерева, хоча й натякає на опій, зілля, «небезпечне для споживання», поширене в турків ще більше, ніж на Заході [293]. Що випадає з його уваги, так це величезне поширення опію від Індії до Індонезії, вздовж одного з головних напрямів експансії ісламу, і аж до самого Китаю. Тут великий поворот буде зроблено після 1765 р., одразу ж після завоювання Бенгалії, з встановленням тоді монополії англійської Ост-Індської компанії на плантації маку, що колись були джерелом доходу Великого Могола. Всі ці реальності Луї Лемері на самому початку століття, з цілком зрозумілих причин, не були відомі. Не знав він і про індійські коноплі. Наркотики, харчові чи лікарські, були там великою силою, покликаною змінювати, стрясати повсякденне життя людей.

Поговоримо тільки про тютюн. У XVI — XVII ст. він завойовує цілий світ, і його кар'єра стане ще блискучішою, ніж у чаю чи кави — а це чимало!

Тютюн — рослина, яка прийшла з Нового Світу: припливши 2 листопада 1492 р. на Кубу, Колумб помітив тубільців, що курили згорнуте тютюнове листя. Рослина ця прийде до Європи з карібською або бразильською назвою, залишаючись тривалий час курйозом у ботанічних садах або бувши відомою через свої лікарські властивості, що їх їй приписували. Жан Ніко, посол найхристияннішого короля в Лісабоні (1560 р.), надіслав Катерині Медичі нюхальний тютюн, як засіб від мігрені, дотримуючись з цього погляду португальських звичаїв. Андре Теве, ще один з тих, хто ввіз цю рослину до Франції, запевняв, ніби бразильські тубільці послуговуються тютюном для видалення «надлишку мозкової рідини» [294]. Природно, якийсь Жак Гоорі (пом. 1576 р.) приписував якось у Парижі тютюнові властивості універсального лікувального засобу [295].

Рослина, яку з 1558 р. вирощували в Іспанії, швидко поширилася у Франції, Англії (близько 1565 р.), Італії, на Балканах, у Росії. 1575 р. вона з'явилася на Філіппінах, припливши туди на одному з «манільських галіонів». 1588 р. тютюн

проник до Віргінії, де перші успіхи його вирощування прийдуть тільки після 1612 р. У Японії він з'явиться близько 1590 р., в Макао — з 1600 р., на Яві — 1601 р., а в Індії та на Цейлоні — між 1605—1610 рр. [296]. Таке поширення тим більше варте уваги, що тютюн спершу не мав за собою ринку, який підтримав би його,— читай,— цивілізації, як його мали біля своїх далеких джерел перець (Індія), чай (Китай), кава (країни ісламу), навіть шоколад, який у Новій Іспанії спирався на «культуру» високого рівня розвитку. Тютюн прийшов від американських «дикунів», і, отже, слід було забезпечити вирощування рослини, перш ніж утішатися її благодійністю. Однак — і це його єдина своєрідна перевага — тютюн володіє високою адаптивною здатністю щодо найрізноманітніших кліматів і грунтів; вистачить клаптя землі, щоб виростити прибутковий врожай. В Англії він особливо швидко поширився в найдрібніших селянських господарствах [297].

Тільки з першими роками XVII ст. у Лісабоні, Севільї та особливо в Амстердамі почала вимальовуватись історія товарного тютюну, хоча кар'єра нюхального тютюну започаткувалася в Лісабоні щонайпізніше 1558 р. Але з трьох способів вживання тютюну (нюхання, куріння й жування) найважливішим були перші два. Дуже швидко «порошковий тютюн» матиме кілька різновидів залежно від інгредієнтів, що додаються до нього: мускусу, амбри, бергамоту, помаранчевого цвіту. З'явиться тютюн «на іспанський кшталт», з «мальтійським запахом», так само, як і з «римським», і «славетні дами стануть нюхати тютюн, як поважні пани». Одначе й далі тривала кар'єра «тютюну й у вигляді диму», пов'язаного чималий час з люлькою, згодом — з сигарами (згорнуті листки «завдовжки з свічку» [298], що їх курили тубільці Іспанської Америки, не одразу були сприйняті в Європі, за винятком Іспанії, де Саварі відзначав, мабуть, як рідкість, ці листки кубинського тютюну, «які вони курять без люльок, згорнувши їх на взірець ріжка» [299]), а ще пізніше — з сигаретами. Останні, безперечно, з'явилися в Новому Світі, бо французький мемуар 1708 р. відзначає «величезну кількість паперу», яку ввозили з Європи для «маленьких рурочок, в які вони загортають нарізаний тютюн для куріння» [300]. Сигарета пошириться з Іспанії в епоху наполеонівських війн: тоді з'явився звичай загортати свій тютюн у клапоть паперу малого формату — *papelito*. Відтак *папеліто* дістається до Франції, де здобуває симпатії молоді. Тим часом папір зробили тоншим, і сигарета в епоху романтизму набуває широкої популярності. Жорж Санд вигукнула, говорячи про лікаря, який лікував Мюссе у Венеції: «Всі його люльки не варті однієї моєї сигарети!» [301]

Перші випадки споживання тютюну відомі нам з суворих урядових заборон, поки уряди не спохопилися, що тютюн дає чудові можливості для збільшення фіскальних надходжень; у Франції тютюновий податок був запроваджений 1674 р. Ці заборони обійшли довкола світу: в Англії—1604 р., в Японії—1607—1609 рр., в Османській імперії — 1611 р., в Монгольській імперії —1617 р., в Швеції та Данії—1632 р., в Росії—1634 р., в Неаполі—1637 р., на Сицилії—1640 р., в Китаї—1642 р., в Папській державі — 1642 р., в Кельнському курфюрстві — 1649 р., у Вюртемберзі—1651 р. [302]. Зрозуміла річ, вони залишилися мертвою буквою, особливо в Китаї, де їх поновлювали аж до 1776 р. З 1640 р. вживання тютюну в Чжилі стало загальним. У Фуцзяні 1664 р. «кожен тримає в роті довгу люльку, запалює її, вдихає й видихає дим» [303]. Тютюном засаджували величезні райони, і він експортувався з Китаю до Сибіру й до Росії. Наприкінці XVIII ст. в Китаї курили геть усі — чоловіки й жінки, мандарини й біднота, «аж до малюків з два фути зростом. Як же швидко змінюються звичаї!» — так вигукував якийсь чжецзянський грамотій [304]. Так само було з 1668 р. і в Кореї, куди культуру тютюну завезли з Японії близько 1620 р. [305]. Але хіба не нюхали тютюну у XVIII ст. лісабонські хлопчаки? [306]. Всі види тютюну, всі способи його

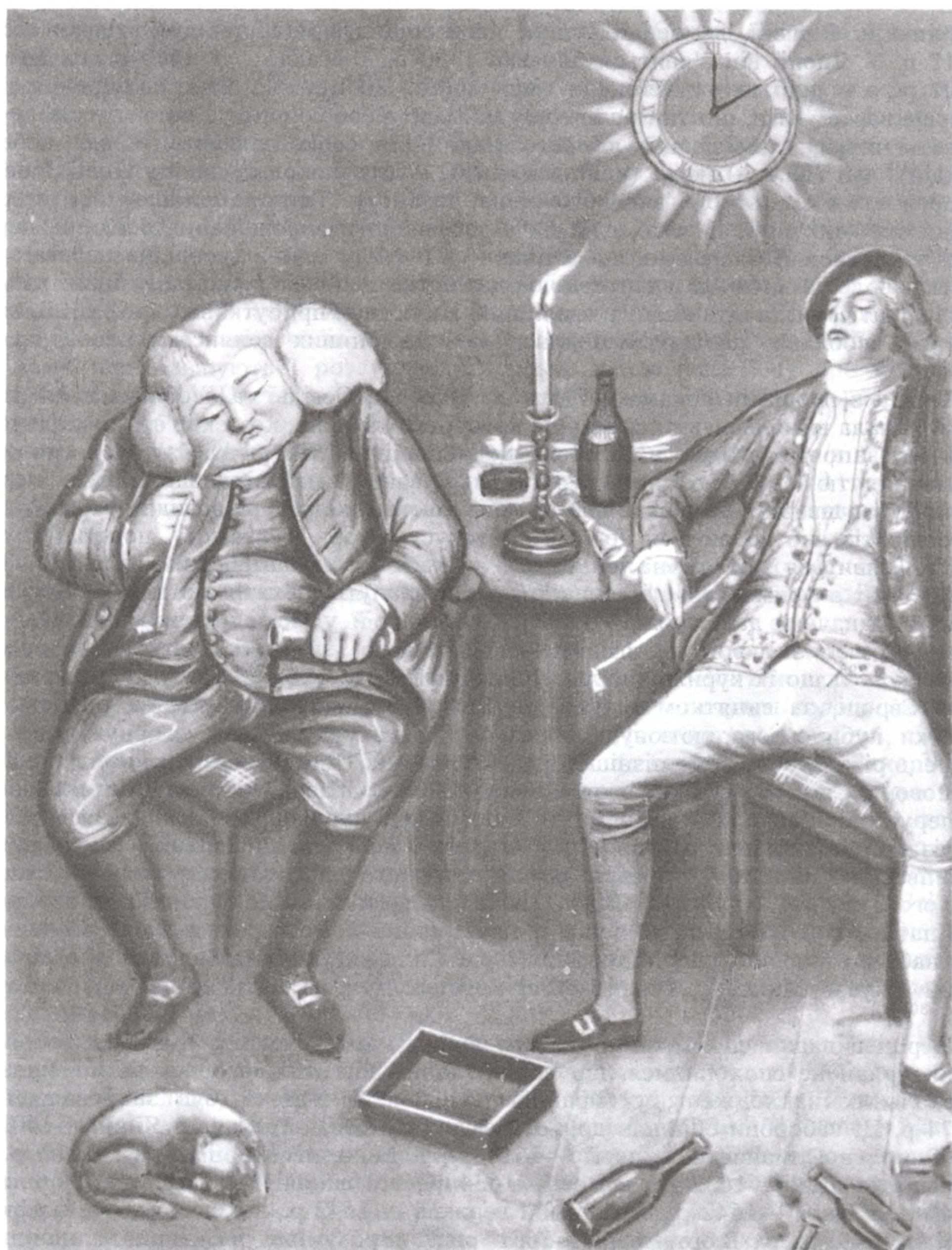

«Небачена втіха від пляшки й приятеля». Англійська гравюра 1774 р. Тютюн і портвейн замінили будь-яку розмову. (Фото Снарка.)

Веселий пияк (1629 р.). При ньому спорядження справжнього курця: люлька, тютюн, скіпки для припалення й жаровня. Картина Ю. Лейстерера (1629 р.). Державний музей, Амстердам.

вживання були відомі й прийняті в Китаї, враховуючи з XVII ст. і використання тютюну в суміші з опієм, що прийшло з Індонезії та з Формози завдяки голландській Ост-Індській компанії. «Найкращий товар, який можна везти до Ост-Індії,— це тютюн у порошку як севільський, так і бразильський»,— нагадувало оголошення 1727 р. У всякому разі, ні в Китаї, ні в Індіях не виникає такого руху проти тютюну, принаймні курильного (не нюхального!) тютюну, що у XVIII ст. якийсь час ширився в Європі й про який ми мало поінформовані. Зрозуміла річ, «антитютюновий» характер цього руху був досить відносний: хіба в Бургундії не всі селяни насолоджувалися курінням [307], а хіба всі багаті люди в Санкт-Петербурзі не курили? Вже 1723 р. кількість тютюну, віргінського й мерилендського, який імпортувала Англія, аби реекспортувати принаймні дві третини його до Голландії, Німеччини, Швеції, Данії, зросла до 30 000 бочок на рік й вимагала для доставки 200 кораблів [308].

У кожному разі, стосовно Африки треба говорити про зрослу моду: там успіх грубого чорного шнурового тютюну, третьорядного за якістю, зате обмащеного мелясою, аж до XIX ст. не переставав пожвавлювати торгівлю між Байєю та Бенінською затокою, де активна підпільна работоргівля проіснувала приблизно до 1850 р. [309].

Розділ 4

ЗАЙВЕ Й ЗВИЧАЙНЕ: ЖИТЛО, ОДЯГ І МОДА

У параграфах попереднього розділу, що охоплюють споживання — від споживання м'яса до вживання тютюну,— ми намагалися провести межу між зайвим і звичайним. Щоб закінчити таку подорож, залишається поговорити про житло й одяг; це також дає змогу розглянути паралельно життя бідних і багатих. Адже де ще розкіш могла виявити себе ліпше, ніж у цих галузях, що надають такий великий вибір: у будинку, в умеблюванні, в костюмі? Наскільки ця розкіш робиться настирною? Здавалося, що все їй належить по праву. І це ще одна нагода порівняти між собою цивілізації: жодна з них не вдавалася до тих самих рішень, що інша.

БУДИНКИ ЦІЛОГО СВІТУ

Щодо будинків періоду з XV по XVIII ст., то ми навряд чи зможемо вирізнити деякі безперечно загальні риси, що не криють у собі несподіванок. Побачити, помітити всі такі риси — про це годі й думати.

На щастя, в ста випадках проти одного ми опиняємося перед стабільними реальностями, в усякому разі, перед повільною еволюцією. Численні будинки, що збереглися й реставровані, переносять нас як у XVIII ст., так і в XVI ст. та й у XV ст. і навіть далі — скажімо, будинки на Золотій вулиці празьких Градчан або в чудовому селі Сантильяна біля Сантандера. 1842 р. один спостерігач заявив щодо Бове, що жодне місто не зберегло такої кількості старовинних жител, і описав нам «штук сорок дерев'яних будинків, які належать до XVI та XVII ст.» [1].

Крім того, всякий будинок будувався або перебудовувався за традиційними взірцями. Тут сила прецеденту відчувалася більше, ніж будь-де індé. Коли після жахливої пожежі 1564 р. у Вальядоліді зводилися наново будинки багатих, будівництву потрібні були муляри, представники, до речі несвідомі, старого мусульманського ремесла [2]. Цим і пояснюється реальний архаїзм цих нових і таких гарних будинків. Але звички, традиції діяли скрізь: це давня спадщина, якої ніхто не позбувся. Скажімо, тенденція мусульманських будинків до замкнутості. Один мандрівець, розповідаючи про Персію 1694 р., справедливо твердив, що всі заможні будинки «там однієї архітектури. Посеред споруди завжди є квадратна зала зі стороною в 30 футів, у центрі якої бачимо заповнену водою заглибину у вигляді ставочка, оточеного килимами» [3]. Сільським мешканцям ця постійність властива ще більше. Побачити 1937 р. біля Віторії на північ від Ріо-де-Жанейро спорудження будинку вельми вбогого селянина — *caboclo,*— що починається з крихкого дерев'яного каркасу, означає роздобути документ, який не має віку, дійсний протягом сотень років до нинішнього часу [4]. І достоту так само прості шатрища кочовиків з вовни, часто-густо зіткані на такому самому примітивному верстаті, що й колись давніше, проходять через століття без жодних змін.

Одне слово, «будинок», хоч де б він був, володіє стійкістю в часі й постійно засвідчує повільність руху цивілізацій та культур, що наполегливо прагнуть зберегти, втримати, повторити.

Будівельні матеріали для багатих: камінь і цегла

Повторення тим природніше, що будівельні матеріали варіюються мало й накидають у будь-якому регіоні певні вимушені вирішення. Звісно, це означає, що цивілізації живуть в умовах жорсткого імперативу каменю, цегли, дерева та глини. Але тут ми маємо справу з обмеженнями, що діють у рамках тривалої часової протяглості. Як зауважує мандрівник, «саме через цю відсутність каменю (додамо: й дерева) люди (в Персії) змушені зводити мури й будинки з глини». Насправді ж ідеться про будинки з цегли, іноді обпаленої, частіше — сирцевої, висушеної на сонці. «Багаті люди прикрашають такі стіни зовні сумішшю вапна, малахітової зелені й живиці, яка надає їм сріблястого кольору» [5]. Проте то були глиняні стіни, і географія пояснює це; але вона пояснює далеко не все. Люди теж мали що сказати.

Отже, за камінь, який був розкішшю, доводилося платити високу ціну, у противному разі треба було вдаватися до компромісів, виверту: чергувати камінь із цеглою — це вже робили римські та візантійські муляри й нині регулярно ще роблять турецькі або китайські; або використовувати дерево й камінь; або залишати камінь тільки для резиденції володарів та храмів богів. У інкському Куско камінь запанував цілковито, але в майя такий привілей мали тільки обсерваторії, храми, майданчики для гри у м'яч. Мандрівець легко уявить собі поруч із цими пам'ятками халупи з гілля та саманні будови для повсякденного життя, що їх він іще й сьогодні бачить довкола руїн Чичен-Іці або Паленке на Юкатані. Так само в Індії, у Декані, чудова кам'яна архітектура прямокутних за планом міст тягнеться на північ до пухких грунтів індо-гангської рівнини.

На Заході й у Середземномор'ї цивілізації каменю потрібні були століття, аби утвердитись. Треба було розробити каменярні, відібрати види каміння, легкі для обробки, які потім тверднуть на повітрі. Довелося століттями вкладати кошти.

Довкола Парижа є безліч кар'єрів пісковику, піску, грубого вапняку, гіпсу... Місто заздалегідь провадило підкоп під свою територію. Париж збудувався на величезних порожнинах — «з боку Шайо, Пассі та старого Орлеанського шляху», під «усім передмістям Сен-Жак, під вулицею Лагарп і навіть під вулицею Турнон» [6]. Аж до першої світової війни тут широко видобували грубий вапняк: на залізничних станціях «великого передмістя» його розпилювали пилою, а відтак розвозили по цілому Парижу на важких биндюгах. Проте такі картини не повинні вводити нас в оману: Париж не завжди був кам'яним містом. Для цього буде потрібна починаючи з XV ст. величезна робота, яку виконували сила-силенна теслярів, що приїздили з Нормандії, покрівельників, каменярів, лімузенських мулярів (ці були звичні до великого обсягу робіт), оббивачів, оздоблювачів, безліч тинькарів. За часів Себастьєна Мерсьє можна було простежити за білими слідами, які залишали за собою щовечора ці тинькарі, дорогу, якою вони поверталися до своїх осель [7]. А скільки будинків за тих часів було зведено тільки на камінному підмурку, а горішні їхні споруди залишалися ще дерев'яними? Під час пожежі на Малому мості 27 квітня 1718 р. дерев'яні будинки палахкотіли як смолоскипи, нагадуючи «велетенську піч для обпалювання вапна... де падали цілі бруси». Рідкісні камінні будинки ніби правили за захисні дамби, які вогонь не зміг подолати. Один очевидець відзначав, що «Пті-Шатле, збудований вельми добротно, врятував вулицю Ла-Юшетт та один бік вулиці Галанд» [8].

Отже, Париж тривалий час був дерев'яним містом, схожим на стільки інших — на Труа, який спалахнув умить під час пожежі 1547 р., на Дижон, де ще в XVII ст. будинки були дерев'яні, із солом'яною покрівлею. Тільки згодом запанує камінь, а з ним з'явиться й черепиця, зокрема позолочена [9]. В Лотарингії міські та сільські будинки були покриті гонтою, а кругла черепиця прийде сюди пізніше,

Вулиця в Дельфті близько 1659 р. Цегляні будинки, дерев'яні стулки віконниць, глухі засклені поверхні вікон. Державний музей, Амстердам. (Фото музею.)

хоча традиція, яка вперто, хоч і помилково, зберігається, бажає бачити в ній пережиток римської епохи [10]. В деяких районах Веттерау на Майні в XVII ст. доведеться забороняти крити будинки соломою або ж навіть нестандартною дранкою, безперечно через небезпеку пожеж. Адже ці пожежі так часто ставалися в Савойї, що 1772 р. адміністрація короля сардинського пропонувала подавати допомогу погорільцям «у містах, містечках та селах» у тім разі, якщо там нові дахи будуть череп'яні або шиферні [11]. Одне слово, і там, і тут камінь і черепиця впроваджувалися примусово, навіть ціною виплат премій. У XVIII ст. в долині Сони череп'яний дах залишався «символом достатку» [12], і ще в 1815 р. він був для житла французького селянина чимось винятковим [13]. На малюнку Нюрнберзького музею, де точно перераховуються сільські оселі, череп'яні дахи зафарбовані в червоний, а солом'яна покрівля — в сірий кольори. Можна піти на парі, що то був спосіб одразу ж відрізнити бідних селян від заможних.

Цегла теж не одразу затріумфувала на просторі від Англії до Польщі. Звичайно вона там посідала місце дерев'яних споруд. У Німеччині її успіх почався раніше — з XII ст., хоч і розвивався повільно.

В епоху, коли Париж стає камінним містом, Лондон, починаючи з часів Єлизавети, приймає цеглу. Трансформація завершилася після пожежі 1666 р., яка знищила три чверті міста — понад 12 000 будинків, завдяки наступному масовому й безладному новому будівництву, яке, безперечно, ніщо не могло б упорядкувати. Так само в XVII ст. в Амстердамі всі нові споруди зводилися з цегли — темної від захисної обмазки дьогтем та від контрасту з плямами фронтонів або карнизів з білого каменю. І в Москві 1662 р. будинки теж були ще дерев'яні, але ось уже кілька років, «чи то з марнославства, чи то з бажання вбезпечити себе від пожеж... вельми частих» споруджувалися «в досить великій кількості» цегляні будинки [14].

Отже, матеріали змінювали один одного в часі, і ця зміна означала лінію успіхів та збагачення. Але майже скрізь матеріали ці співіснували один з одним. Наприклад, у Китаї поруч із саманними та дерев'яними будинками чимале місце в архітектурі міських споруд та осель деяких привілейованих сіл посідала й цегла. Міські мури були звичайно цегляні, мости — часто камінні, а деякі дороги — бруковані. В Кантоні низькі одноповерхові будинки, що було правилом у Китаї, надто полегшені, майже без підмурків, зводилися з обпаленої або сирцевої цегли, обмащеної розчином з соломи та вапна [15]. Ні каменю, ні мармуру: то належало до царської розкоші. У величезній огорожі, якою обнесені пекінські палаци, раз по раз чергуються тераси, сходи та балюстради з білого мармуру, і «всі споруди зведені на підмурках з червонувато-сірого мармуру» заввишки із зріст людини [16]. Дахи із загнутими краями, покриті знаменитою лакованою черепицею, спираються на дерев'яні колони й на «ліс брусів, лежнів і бантин з дерева, вкритих зеленим лаком із золотавими візерунками» [17]. В китайській архітектурі таке поєднання мармуру та дерева майже не спостережено — за винятком імператорського палацу, міста «в собі», міста виняткового. Описуючи місто Чжаоцзінфу в провінції Чжецзян, яке «розташоване на одній з найчудовіших у світі рівнин і яке дуже нагадує Венецію», з його перекритими мостами каналами та вулицями, «вибрукуваними білим каменем», мандрівець додає: «Частина будинків змурована з тесаного каміння виняткової білини, що майже не має прикладу в інших містах Китаю» [18].

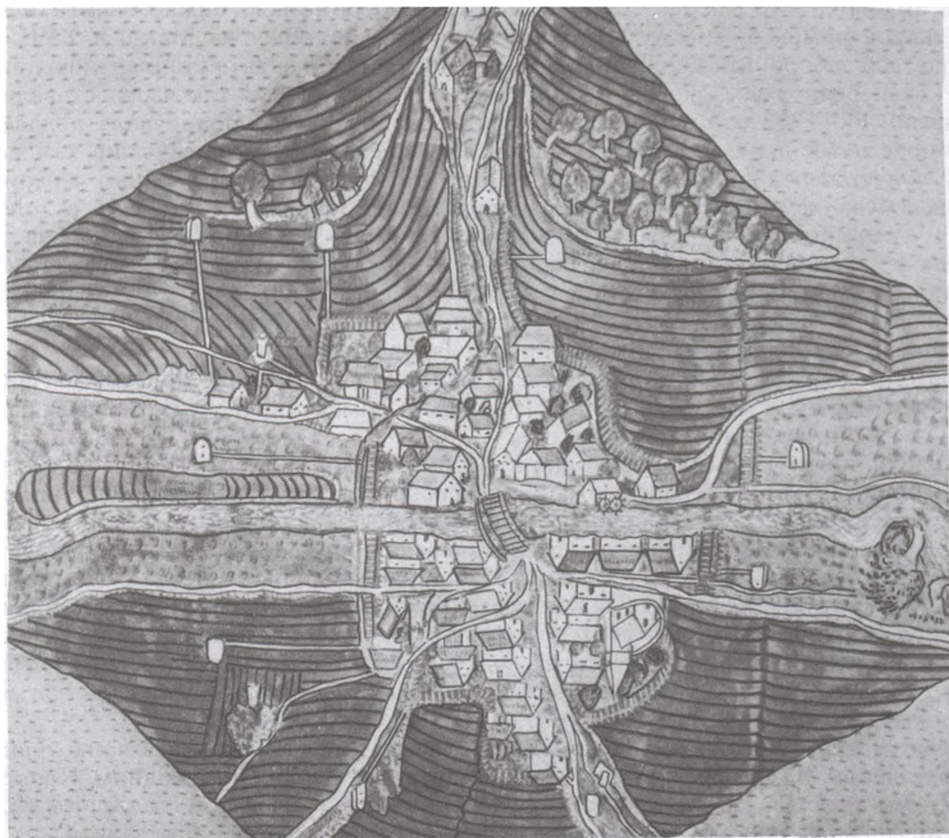

Велике село біля Нюрнберга 1600 р.: півсотні будинків, з них сорок із солом'яними покрівлями (темнішими) та десяток з череп'яними дахами (світлішими); два млини (один з них на два посади), луки, розорані поля. Село обведене частоколом. (Головне управління будівництва Нюрнберга.)

Інші будівельні матеріали: дерево, земля, тканини

У поєднанні з глиною або з сирцевою цеглою або без такого поєднання дерево панувало там, де географічні умови та традиції сприяли його використанню: в Пікардії, Шампані, в Скандинавських країнах і Московії, в прирейнських регіонах — і скрізь, де на його використанні неабияк позначалося певне відставання. Митці кельнської школи постійно зображували в XV ст. каркасні споруди із саманним заповненням стін. У Москві заздалегідь витесані дерев'яні зруби для будинку могли бути зібрані за кілька годин або ж перевезені туди, куди забажає покупець [19]. Ліс був скрізь, він визначав довколишній простір і краєвид, він пропонував і накидав свої умови. Чого ще було шукати? В Польщі, де ліс утворював величезні дрімучі масиви, як і в Московії, селянин, щоб спорудити будинок, «звалює сосни, вивозить їхні стовбури, розколює їх навпіл, укладає їх на чотири каменюки, розставлені в кутах квадрату, де вони утворюють основу; колоди він старанно вкладає плескатим боком досередини. На кінцях колод він вирубує виїмки, щоб перев'язувати їх у кутках, не залишаючи великих щілин між ними, і зводить у такий спосіб зруб з шість футів заввишки й з дванадцять завширшки, в якому вирізає два отвори: один — для світла, заввишки приблизно з фут, і другий — для входу людей, заввишки з чотири-п'ять футів. Двома-трьома квадратами скла або проолієного паперу закриває вікно. В одному з кутків зрубу височіють чотири жердини, що утворюють ребра зрізаної піраміди, переплетені обмащеним глиною верболозом; ця піраміда править за комин для диму з печі, змурованої всередині будинку». Всю цю роботу виконували з допомогою «єдиного інструменту» — сокири [20]. Цей взірець не був властивий тільки Східній Європі; його можна було побачити у французьких або італійських Альпах, та й оселі піонерів у Північній Америці, де умови були аналогічні, не дуже від нього відрізнялися.

Там, де дерева бракувало — і де воно через це ставало розкішшю,— єдиним будівельним матеріалом були земля, глина й солома. Біля португальського Гоа 1639 р. хижини «всі з соломи й маленькі; в них нема інших прорізів, окрім вузеньких дверей. Їхнє «вмеблювання» складається з кількох очеретяних мат, на яких люди сплять і їдять... Вони обмащують свої оселі коров'ячим кізяком, бо вірять, що це проганяє вошей» [21]. Ця картина характерна ще й нині для багатьох округ Індії: хижина залишається катастрофічно малою, без грубки, без вікон, а сільські вулички загачені худобою, для якої немає хлівів.

Сільські будинки Північного Китаю, якими їх описують Макартні або Гінь, переважно «зведені з сирцевої цегли або із земляної маси, недостатньо висушеної на сонці й засипаної між дошками... Подеколи стіни бувають просто з гілок, обмащених глиною. Покрівлі, як правило, солом'яні. Інколи — з дернини. Приміщення поділені гратчастими перетинками й обклеєні великими аркушами паперу із зображеннями божеств або із стовпчиками моральних напучувань. Довкола кожної хижини — порожній простір, обведений огорожею або обсаджений стеблами гаоляну (сорго)» [22]. Модель сучасного будинку нагадує ці старовинні описи. Дуже проста, вона утворює вузький прямокутник, у кращому разі — два або три прямокутники (тоді вони розташовані довкола подвір'я, обведеного муром). Саме на подвір'я виходять двері і (якщо вони є) вікна. Основний матеріал — головно цегла й черепиця на Півдні (ознака багатства чи традиція), саманні споруди й солома,— соргова або пшенична,— на Півночі.

Проте цегляний чи глиняний, але будинок майже завше спирався на дерев'яний каркас. Хіба споруду не називають у Китаї й досі «будовою із землі та дерева»? Але ж тут дерево — рідкість, особливо в зовсім позбавленому лісів Північному Китаї, і, якщо тільки споруда має бути бодай трохи важливою, забезпечення деревом вимагає «шалених витрат», грошових і трудових. Так, урядник XVI

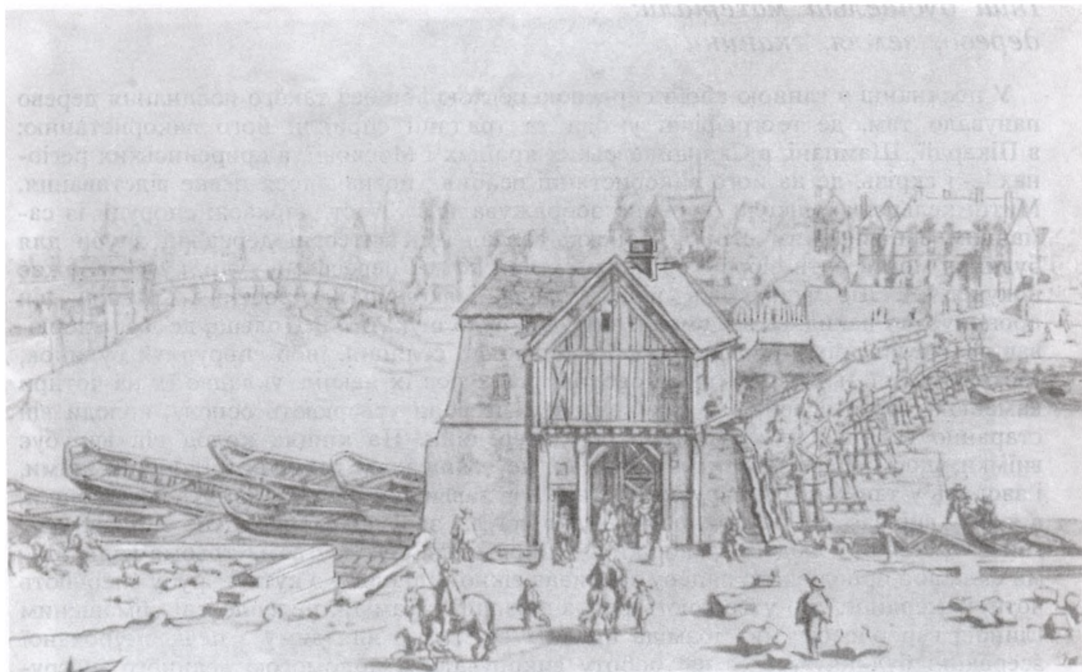

Дерев'яний міст Турнель у Парижі близько 1620 р. Малюнок Матана. (Власність автора.)

ст. нагадує народне прислів'я із Сичуані: «З тисячі чоловік, що йдуть у гори по дерево, повертається звідти лише п'ятсот». І цей самий очевидець розповідає нам, що в Хубеї та Сичуані щороку, коли оголошували про те, що для імператорських споруд потрібне дерево, «селян душили сльози розпачу» [23].

Загалом у Китаї (і в сусідніх з ним регіонах, що в певному сенсі перебувають під його культурним впливом) будували на землі «з твердих матеріалів» — звісно, якщо брати до уваги, що *все відносне*. Навпаки, Південно-Східна Азія (Лаос, Камбоджа або Сіам, облишаючи райони В'єтнаму, що спізнали китайського впливу) здебільшого зберегла будинки й комори на палях. Отже, неминучі легкі споруди з дерева та бамбука з дерев'яними й саманними латами та покрівлею «з трави для хижин» — еквівалентом наших солом'яних покрівель [24]. Чи не є ця відносна міцність будівель у Китаї доказом міцності його сільської економіки, його глибокого життя?

Іслам також будував із твердого матеріалу. І рицар Шарден, з ретельністю, яка по черзі то захоплює, то втомлює, показав це на прикладі Персії, де він виявився незрівнянним спостерігачем, чому сприяли також його любов до країни та ентузіазм. Хоч у Персії не бракувало каменю, там панувала цегла. І як підмурок, і сама собою вона годилася для всього, тим паче, що склепіння, яке увінчувало будинки, мурувалося з цегли. Тільки великі споруди мали подеколи стелі, що їх підтримували дерев'яні колони та пілястри. Але ця цегла — обпалена, червона й тверда (в цьому разі за сто штук платили одне екю) або тільки висушена на сонці (а в цьому випадку ціна становила всього два-три су) — була крихким матеріалом. Тож будинки, «досить далекі від краси наших», швидко руйнувалися — навіть палаци, якщо їх не підтримували. І люди, бідні чи багаті, вспадковуючи будинок, звичайно воліли його розвалити, аби на цьому місці спорудити свій

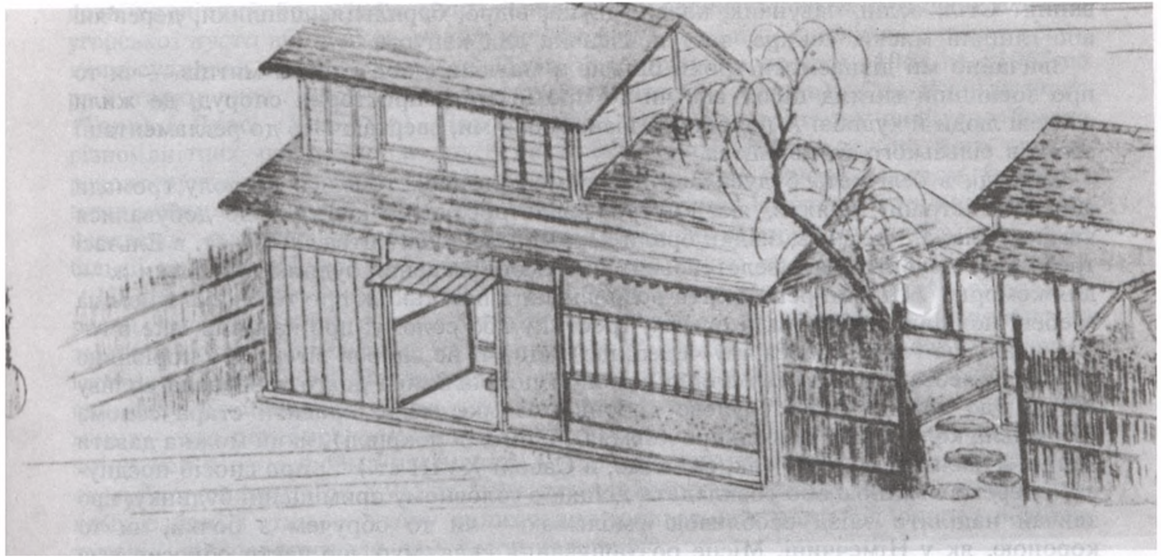

Японський будинок. Стародавній китайський будинок споруджувався за таким взірцем. (Галерея Жанет Остьє.)

власний [25]. Отже, ми добре бачимо, що у світі панувала ієрархія будівельних матеріалів, яка давала змогу класифікувати архітектури світу, порівнюючи їх між собою.

Найтендітнішим із жител залишалося шатро кочовиків. Його матеріал варіювався — повстина, сукно з козячої або верблюжої вовни,— як варіювалися його форма й пропорції. Але неміцна споруда пережила віки. Було це необхідністю чи крайнім засобом? Досить було певної кон'юнктури, випадку, щоб кочовик осів і змінив свою оселю. Так, безперечно, траплялося певною мірою наприкінці Римської імперії. А ще частіше таке відбувалося під час турецьких завоювань і примусового переходу, який супроводжував їх, на осілість на Балканах. Так було в колоніальному Алжирі вчора й у всіх мусульманських країнах нині.

Сільське житло Європи

Нам із давніх-давен відомі в усьому світі дві великі категорії будинків: сільські та міські. Цілком очевидно, що перші становили більшість; вони були радше притулками, ніж будинками,— притулками, призначеними для вдоволення елементарних потреб людей та свійських тварин. Людині Заходу дуже важко уявити собі сільські оселі країн ісламу або решти Азії в їхній повоєнній реальності. Як і з інших поглядів, привілейованим континентом була тут, з погляду історичної науки, Європа. Хоч там привілей і був вельми помірний.

Європейський селянський будинок не фігурує, якщо можна так висловитися, в літературних пам'ятках. Так, класичний його опис у Ноеля дю Фая — це тільки швидкий начерк бретонського будинку в середині XVI ст. [26]. Так само можна оцінювати й опис (1790 р.) фінського хутора неподалік від Санкт-Петербурга, хоч він і вирізняється досить рідкісною точністю: ось гурт дерев'яних, дуже зруйнованих халупок, утворює хутір; житло — проста закурена кімната, двоє маленьких хлівів, лазня (сауна), піч для сушіння пшениці або жита. А вмеблю-

вання? Стіл, ослін, чавунчик, казан, діжка, відро, барильця, шаплики, дерев'яні або глиняні миски, сокира, заступ, сікачка для капусти [27].

Звичайно ми дізнаємося трохи більше з малюнків або картин митців — чи то про зовнішній вигляд цілих сіл, чи то про інтер'єр просторих споруд, де жили місцеві люди й худоба. А ще більше дізнаємося ми, звертаючись до регламентації звичаїв сільського будівництва.

Справді, в селі хата будувалася або ремонтувалася тільки з дозволу громади або адміністрації шляхти, яка контролювала доступ до кар'єрів, де добувалися камінь і глина, і до лісів, звідки брали дерево для будівництва. У XV ст. в Ельзасі треба було зрубати п'ять велетенських дерев для зведення будинку й стільки ж — для комори [28]. Ці самі регламенти розповідають нам також про те, яким чином на гребені покрівлі переплітали очерет, тростину або солому; про каміння, яке в горах клали на гонту (дерев'яну черепицю), щоб її не здирав вітер; про порівняно невелику небезпеку пожежі для солом'яної покрівлі, яка довго зазнавала впливу негоди; до того ж — про чудове добриво, за яке може правити стара солома з покрівлі, коли її замінюють; про корм із соломи (з покрівлі), який можна давати худобі в часи браку паші (як, скажімо, в Савойї XVIII ст.) [29]; про спосіб поєднувати дерево з глиною або розкладати дошки в головному приміщенні будинку; про звичай наділяти заїзд особливою емблемою — чи то обручем з бочки, чи то короною, як у Німеччині. Місце розташування села, мур, що часто обносив усю сукупність будівель, фортеця, якою не раз була церква, водопостачання (річкова вода, водограй, колодязь), розподіл площі сільської хати між житлом для людей, приміщенням для худоби та стодолами — ось скільки відомо деталей, які збереглися до самого XIX століття й навіть пізніше. У Варзі (Ньєвр), бургундському містечку, радше сільського вигляду, будинки багатих виявляються селянськими, і реєстри, що описують їх у XVII ст., майже не згадують інших приміщень, окрім єдиної великої житлової кімнати — водночас кухні, спальні та «світлиці» [30].

Протягом приблизно двадцяти років розкопки, що проводилися на місцях розташування покинутих сіл — у (колишньому) СРСР, Польщі, Угорщині, Німеччині, Данії, Голландії, Англії, а віднедавна й у Франції — потрохи заповнюють

Німецькі селянські будинки з солом'яною покрівлею (XVI ст.); на передньому плані — віз і криниця з противагою. Гравюра на дереві з «Космографії» Мюнстера (1543 р.). Німецький національний музей, Нюрнберг. (Фото музею.)

доти хронічний брак інформації. Старовинні селянські хати, знайдені в землі угорської *пусти* або деінде, виявляють форми й деталі — скажімо, цегляну піч,— яким судилося стати увічненими. Перші французькі розкопки (1964-го і 1965-го рр.) торкнулися трьох покинутих сіл: Монтегю (Аверон), Сен-Жан-ле-Фруа (Тарн) і Драсі (Кот-д'Ор). Перше досить велике, в третьому знайдено багато різноманітних предметів, а друге настільки добре розкопане, що його можна реконструювати — з його укріпленням, ровом, критим бойовим входом, брукованими вулицями з ріштаками, одним з його кварталів із двома, а може, й трьома церквами, які будували щоразу на тому самому місці, причому вони мають куди більші розміри, ніж остання каплиця, яку ще видно на поверхні...[31]

Ці розкопки засвідчили відносну рухомість сіл та хуторів: вони створювалися, росли, зменшувалися, а то й мандрували. Іноді то було повне й безповоротне залишення населених місць, на взірець тих *Wüstungen*, що їх відзначали німецькі історики й географи. Найчастіше в межах однієї території відбувалося просто переміщення центру тяжіння, і з покинутого села рухомість, люди, худоба, каміння — все перебиралося за кілька кілометрів. І під час такої мінливості могла змінитися й сама форма населення. Густо забудоване велике лотарингське село, *очевидно,* належить до XVII ст.[32] І в ту саму епоху зароджувалися гаї у вандейському районі Гатин — у міру виникнення ізольованих один від одного великих хуторів, що перетворили там увесь краєвид[33].

Але чимало сіл або будинків дійшло до нас, хай і в зміненому вигляді. Варто на них поглянути. Поруч із містами-музеями є й села-музеї, вирушаючи від яких і рухаючись назад, можна дістатися до далекого минулого; головною проблемою при цьому русі буде точно датувати етапи. Отже, широкі дослідження — їхні результати опубліковані для цілої Італії[34] й повинні бути опубліковані для Франції (всього 1759 невиданих монографій)[35] — накреслюють можливі шляхи реконструкції. Там, де плин життя не надто пришвидшився, як, наприклад, на Сардинії, часто трапляються незаймані селянські будинки, пристосовані порізному, але пристосовані всі згідно з достатком жильців до свого призначення залежно від різних районів острова[36].

А втім, який турист, який мандрівець не розшукує таких будинків самостійно, без спеціального наукового обстеження? Скажімо, інтер'єри гірських будинків, що зберігаються в Інсбурзькому музеї, або якийсь савойський будинок, який ще й досі стоїть не зруйнований на догоду смакам відпускників,— будинок з дерев'яним комином — *la borne*,— де коптять окости та ковбаси. Таким самим чином у Ломбардії знайдеш якісь великі селянські хати XVII ст., а в Каталонії — чудову садибу — *masia* — XV ст. з розкішного каменю, із склепіннями, з арками[37]. В останніх двох випадках це певний знак того, що ви зустріли будинки заможних селян. І звісно ж, як рідкість.

Міські будинки та помешкання

Але, безперечно, легше зробити візит міським багатіям, зрозуміла річ, у Європі, бо за межами Європи від старовинних будинків, за винятком князівських палаців, майже нічого не збереглося; їх підвів будівельний матеріал, з якого вони були зведені. Тому в нас нема надійних доказів. Тож залишимося в межах тісного континенту.

Музей Клюні в Парижі навпроти Сорбонни — особняк клюнійських абатів — був завершений 1498 р. менш ніж за 13 років Жаком д'Амбуазом, братом кардинала, який тривалий час був міністром Людовіка XII. Попервах цей особняк правив за пристановище для молоденької вдови Людовіка XII — Марії Англійської. Споруда нашого Національного архіву в кварталі Маре з 1553-го по 1697-й р.

Драсі, село виноградарів на пагорбах Бургундії, покинуте в 1400—1420 рр. Розкопки розкрили приблизно 25 жител. На фото — два будинки. На передньому плані типовий будинок, він складається з винного погреба, над яким розташована комора, та великого житлового приміщення з долівкою із утрамбованого грунту. Маленькі вікна з великими косяками, ніша у вимурованій стіні.

була резиденцією Гізів, тоді як Мазарині жив, якщо можна так сказати, в 1643—1649 рр. у Національній бібліотеці. Будинок Жака Самюеля, графа Куберського (сина Самюеля Бернара, що був за часів Людовіка XIV багатющим купцем Європи), на вулиці Бак, 46, за кілька метрів від бульвару Сен-Жермен, спорудили в 1741—1744 рр. Через дев'ять років, 1753 р., його господар збанкрутував, і навіть Вольтер потерпів від цього... [38] Та якщо замість Парижа мова зайде про таке місто, як Краків, що так чудово збереглося, то ми могли б зробити візит чи то князеві Чарторизькому, чи то Вежинеку, багатому купцеві XIV ст., чий будинок, де ще й нині можна пообідати, стоїть на Ринковій площі — *Rynek*. У Празі ми могли б, ризикуючи заблукати, відвідати величезний і надто бундючний будинок Валленштейна на березі Влтави. В Толедо ж музей герцогів Лерма, безперечно, оригінальніший, ніж дім Ель Греко...

Ось вони — паризькі помешкання XVI ст., скромні й щонайбільше на два поверхи; ми можемо завдяки сховищу Нотаріального архіву наново накреслити їхні плани, так ніби вони пропонувалися б майбутнім клієнтам-покупцям. Ці плани промовляють самі за себе, але це зовсім не житла для всіх [39]. Бо навіть коли розгорнулося неймовірно широке, на думку парижан XVII—XVIII ст., будівництво, бідні й далі жили в злиденних умовах — гірше, ніж сьогодні, а цим чимало сказано.

Вмебльовані кімнати в Парижі (їх звичайно тримали виноторговці або цирульники) — брудні, повні вошей і блощиць — були пристановищем для публічних жінок, злочинців, чужинців, юнаків без засобів для існування, які тільки-но приїхали з провінції. Поліція безцеремонно провадила в них обшуки. Люди з біль-

шим достатком жили на нових антресолях, збудованих архітекторами зі знижкою, в приміщеннях «на взірець льохів» або на останніх поверхах будинків. Як правило, що вище ви підіймалися, то нижче було соціальне становище мешканця. На сьомому, на восьмому поверхах, у мансардах і на горищах мешкала злидота. Дехто з неї вибивався; так жили Грез, Фрагонар, Верне й «не червоніли за це». Але інші? В «Сен-Марсельському передмісті», найгіршому з усіх, 1782 р. «ціла родина займає (часто) одну кімнату... де вбогі постелі не запнуті занавісками, а кухонне начиння валяється на підлозі разом з нічними горщиками». Наприкінці кожного тримісячного терміну винайму відбувалися численні кваплива й ганебні переїзди. Найстрашнішим був переїзд під Різдво, в зимовий мороз. «Вантажник чіпляє на свої гаки все домашнє майно злидаря: постіль, сінник, стільці, стіл, шафу, кухонне начиння. Він спускає все його багатство з шостого поверху й знову тарабанить на сьомий... Тож правду казали, що в одному-однісінькому будинку передмістя Сент-Оноре (близько 1782 р.) стільки грошей, скільки їх у цілому кварталі Сен-Марсель, разом узятому...» А періодично цей квартал терпів іще від повеней Б'євру — «річки мануфактури Гобелен» [40]. А що сказати з приводу тісно притиснутих один до одного будинків у містечках, на зразок Бове,— каркасних, з погано заповненими стінами: «дві кімнати внизу, дві нагорі й по родині в кожній кімнаті» [41]! Або про дижонські будинки — «цілком витягнені у глибину, які на вулицю виходять тільки вузьким фасадом», із загостреними гребенями «у вигляді безглуздого очіпка», також виготовлених з лат і саману [42].

Те саме становище скрізь, хоч куди ступи. Так, у голландських містах і в самому Амстердамі біднота жила в низеньких будиночках або в напівльохах. Такий бідний будинок — а він був правилом до загального розквіту XVII ст.— це дві кімнати: «передня й задня». Коли ці будинки збільшувалися в розмірах, стаючи відтоді «буржуазними», вони, залишаючись із вузьким фасадом і вміщуючи в собі звичайно тільки одну родину, виростали якомога у висоту й у глибину; нарощувалися напівльохи, поверхи, кімнати на консолях, усі із закапелками та прибудовами; кімнати сполучалися між собою приступками або східцями завширшки з драбину [43]. В будинку Рембрандта позад парадної кімнати містилася кімната з альковом та ліжком, де відпочивала хвора Саскія.

У XVIII ст. вирішальною розкішшю стане передусім відмова від звичної організації житла в багатих. Біднота потерпить від такої відмови, але це вже інше питання. З'явилося, з одного боку, житлове приміщення — місце, де їдять, сплять, де виховуються діти, де жінка виконує лише роль господині будинку й де товпляться, за великого надлишку робочої сили, служники, що працюють (або вдають, що працюють), вони говіркі й зухвалі, але й залякані: коротко кажучи, одна підозра, одна-однісінька крадіжка означають в'язницю або й шибеницю... А з другого боку, з'явився будинок, де працюють, крамниця, де торгують, навіть кабінет, де гають більшу частину своїх днів [44]. Доти існувала певна нерозважливість: крамниця або майстерня містилися у власному будинку господаря, і тамтаки він поселяв своїх працівників та підмайстрів. Звідси й пішла характерна форма будинків купців та ремісників у Парижі, будинків вузьких (з причини цін на землю) і високих: унизу містилася крамниця, а над нею — помешкання господаря, а ще вище — кімнати працівників. І достоту так само 1619 р. кожен лондонський пекар давав у себе притулок своїм дітям, служникам та пекарчукам; увесь цей гурт становив «родину» — «*the family*»,— на чолі якої стояв сам майстер-пекар [45]. Навіть королівські секретарі за часів Людовіка XIV мали службові кабінети у власних помешканнях.

У XVIII ст. все змінилося. І слід думати, що то було розв'язання вимушене, накинуте логікою великого міста, бо, на превеликий свій подив, ми стикаємося з цим так само в Кантоні, як і в Парижі або в Лондоні. У XVIII ст. китайські

1. БУДИНОК ТРАКТИРНИКА ЖАНА АЛЕРА З ДВОХ КОРПУСІВ І ГАЛЕРЕЄЮ
(Arch. Nat.; Min. Centr. XIX-269.9 juillet 1540)

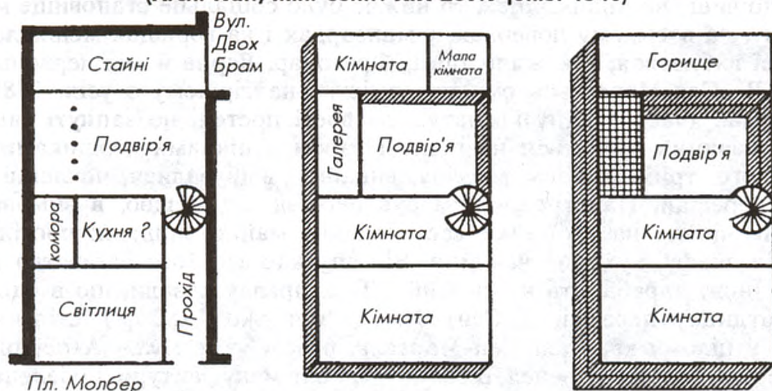

2. БУДИНОК НІКОЛА БРАЙЄ, ПРОКУРОРА ШАТЛЕ, З ДВОХ КОРПУСІВ
(Arch. Nat.; Min. Centr. LIV-2. 28 mai 1528)

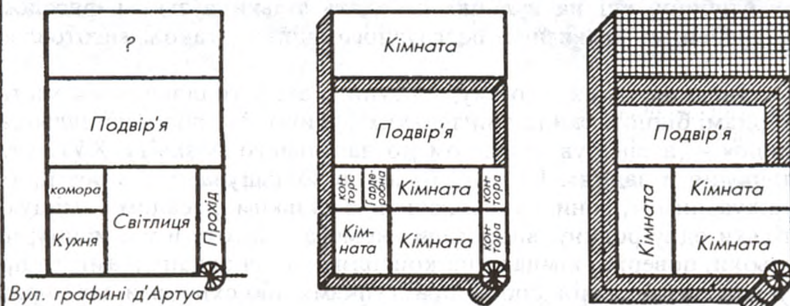

3. БУДИНОК ЖОРЖА ДЕКЛО, АПТЕКАРЯ, ТОРГОВЦЯ ПРЯНОЩАМИ, З ОДНОГО КОРПУСА
(Arch. Nat.; Min. Centr. CXXII-56. 4 août 1541)

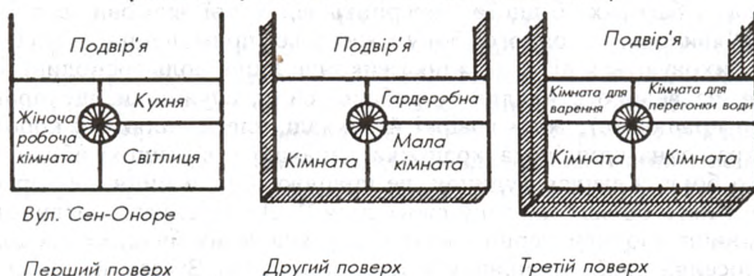

ПАРИЗЬКІ ЖИТЛА В XVI ст.

купці, пов'язані з європейцями, тримали крамниці окремо від житлових будинків. Те саме було й у Парижі, де заможні торговці щовечора полишали свою крамницю й вирушали до кварталу, де мешкали їхні дружини й діти [46].

Яке ж нещастя для справедливого осмислення нами світу, що óбрази, чужі Європі, приховані від нашої цікавості. Схеми й вигляд будинків мусульманських країн, Китаю, Індії, що їх ми подаємо, ризикують видатися — і видаються! — позачасовими. Навіть міста не розкривають перед нами свого справжнього обличчя — читач може послатися на те, що ми ведемо мову в цій книзі навіть про Пекін. Тим більше, що мандрівники, які залишили для нас свої свідчення, не володіли скрупульозною допитливістю Монтеня: вони схильні були малювати величаві картини, що їх чекали їхні можливі читачі, описувати не каїрські будинки, а піраміди, не вулицю або крамнички на ній і навіть не оселі сановників у Пекіні або Делі, а імператорське «замкнене місто» з його жовтими стінами чи палац Великого Могола...

Урбанізовані села

Одначе ж цілком очевидно, що у всесвітньому масштабі поділ між будинками міст і сіл надто категоричний. На рівні багатих родин між ними відбувався взаємовплив, бо коли не брати до уваги окремих змін, на зразок тих, що в XVI і XVII ст. оновили цілком і вельми виразно англійське село [47], переміни в селах були віддзеркаленням і наслідком самого блиску міста. Тільки-но в місті накопичувалося надто багато грошей, воно їх розміщувало, вкладало в найближчих селах. І воно робило б це навіть у тому разі, коли б багатих не вабила земля, яка давала їм шляхетство, не вабили великі чи принаймні надійні зиски, право юрисдикції в селі та вигоди шляхетських резиденцій.

Таке повернення до полів було сильною рисою Заходу. В XVII ст. із загальною зміною культури воно перетворилося на шаленство, що охопило буквально всіх. Шляхетська й буржуазна земельна власність «розповзлася» довкола міст, як олійна пляма. Архаїчними й «селянськими» залишалися тільки околичні регіони, захищені від цих хижацьких апетитів. Бо міський власник стежив за своїм фільварком, оберігав свою ренту, свої права; з його земель до нього надходили хліб, вино, птиця. Принагідно він мешкав у фільварку й нерідко перебудовував для власного користування частину споруд, об'єднуючи земельні ділянки, зводячи «огорожі» [48].

Цим і пояснювалося існування довкола Парижа такої кількості фільварків, панських будинків, «заміських осель». Це саме стосується й «селянських будинків» у сільській місцевості Провансу; і флорентійських заміських резиденцій, які після XVI ст. утворювали за межами міста другу Флоренцію, так само багату, як і справжня; або венеціанських вілл у долині Бренти, що запозичили в старого міста саму його сутність. У XVIII ст. міськими палацами нехтували задля сільських вілл. Цілком очевидно, що в усьому цьому відігравали свою роль і міркування вигоди, хоч би де це було — на околицях Лісабона, Рагузи, Дижона, Марселя, Бордо, Мілана, Нюрнберга, Кельна, Гамбурга, Гааги чи Лондона. В усіх англійських селах у XVIII ст. будувалися дорогі шляхетські будинки. Збірка гравюр, що вийшла у світ 1779 р. [49], подає опис і зображення 84 таких «замків», зокрема будинки герцога Орфордського в Готоні, що в графстві Норфолк (будівництво якого розпочато Уолполом 1722 р. і завершено 1755 р.), з його величезними залами, мармуром, галереями. Одначе одна з найчудовіших подорожей у пошуках неокласичних вілл XVIII ст. ще й нині (хоча вже стає пізно!) привела б нас на околиці Неаполя, аж до Торре-дель-Греко, вілл Барри в Сан-Джорджо, Кремано в Портичі, у сусідстві з Палаццо Реале, Резіни в Торре-Аннунціаті. Все це розкіш-

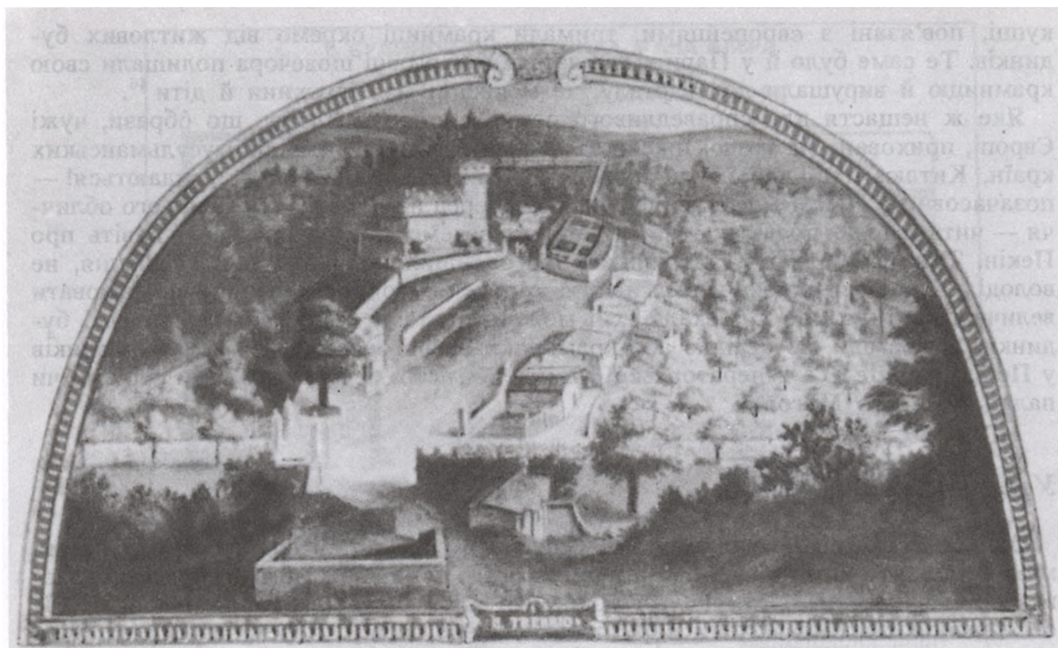

Вілла Медичі в Треббіо (долина річки Сієве, притоки Арно) з церквою, садками, сільськими спорудами. Укріплений будинок у середньовічному стилі, пристановище «про всяк випадок», належав померлому 1528 р. Джованні делле-Банде-Нере, батькові Козимо, першого великого герцога Тосканського. (Фото Скали.)

ні вілли, чудові літні резиденції, розташовані між морем та схилами Везувію.

Ця колонізація містом села, очевидна в Європі, була скрізь. Так було з тими будинками, що їх зводили обабіч Босфору стамбульські багатії [50] або ж алжирські реїси * — на пагорках Алжирського узбережжя, де росли «найгарніші в світі сади» [51]. Якщо на Далекому Сході таке явище не було відверто явним, то це пояснюється відсутністю безпеки в тамтешніх селах і ще більше — недостатністю документації, що ми її маємо. 1577 р. Бернардино де Ескаланте писав у своїй книжці (зі слів інших мандрівників) про заміські будинки багатих китайців «з їхніми садками, гайками дерев, вольєрами та ставками» [52]. Московський посол, що приїхав у листопаді 1693 р. на околиці Пекіна, був у захваті від «безлічі заміських будинків або пишних замків, що належали мандаринам і жителям столиці... з широким каналом перед кожною садибою та камінним містечком для переходу через нього» [53]. Тут ідеться про стародавню традицію. Принаймні з XI ст. китайська література розхвалювала чарівність і вигоди цих будинків на джерельних водах, що завжди стояли біля штучного ставка з «пурпуровими й яскраво-гарячими» квітами водяних лілій. Зібрати там бібліотеку, спостерігати там за лебедями та за «лелеками, що чатують на рибу», або «вистежити кроликів, що вилазять з-під землі», й простромити їх своїми стрілами «просто біля нори» — хіба може бути більша втіха на цій землі? [54]

* Тут: адмірали піратського флоту (*араб.*).

ІНТЕР'ЄРИ

Передусім слід намалювати зовнішній вигляд будинків; потім — як вони виглядають ізсередини. Ніхто не може сказати, нібито друге зробити простіше, ніж перше. Справді, знову виникають проблеми класифікації, інтерпретації, загальної картини в масштабах цілого світу. І цього разу побачити те, що зберігається, що повільно змінюється, означає накреслити основні риси картини. Але інтер'єри не змінюються щоразу, коли мова заходить про бідноту, хоч би де вона жила, або про цивілізації, замкнуті в собі, майже нерухомі,— загалом про бідні чи збіднілі цивілізації. Тільки Захід залишався під ознакою безперервної зміни. Такий уже привілей панів.

Бідні без меблів

Перше правило — нестатки бідних — самоочевидне. Якщо воно встановлене для найбагатшої цивілізації, яка найшвидше змінюється,— європейської, то воно *a fortiori* * дійсне для інших. А бідні в селах і бідні в містах жили на Заході майже зовсім без меблів. Їх у них не було чи майже не було, принаймні до XVIII ст., коли почала поширюватися елементарна розкіш (стільці — адже доти вдовольнялися ослонами [55],— вовняні матраци, перини), коли в окремих місцевостях з'явилися селянські парадні меблі, пофарбовані або ретельно прикрашені різьбленням. Але це було винятком. Посмертні описи майна, документи достовірні, свідчать про це в ста випадках проти одного. В Бургундії ще у XVIII ст., якщо абстрагуватися від дуже нечисленних заможних селян, меблі в поденника або дрібного хлібороба були однакові в своїй убогості: «...гак для підвішування котла над вогнем, казанчик, ринки, сковорідки, діжа для замісу тіста... скриня, що замикається на ключ, дерев'яне ліжко з чотирма колонками, з пуховим матрацом і периною, подушка-валик, іноді — вишивка (покривало на ліжку); дрогетові штанці, куртка, гетри; деяке знаряддя (заступи, кайла)». Але до XVIII ст. ті самі описи обмежувалися деяким манаттям: ослоном, столом, табуретом, дерев'яним ліжком, сінником... З XVI ст. по XVIII ст. у Бургундії складено силу-силенну родинних протоколів «зі згадкою про людей, що сплять на соломі... не мають ні ліжка, ні меблів», що їх відокремлює від свиней тільки перетинка» [56]. І давайте вірити власним очам. На картині Адріана Броувера (1605—1638 pp.) четверо селян співають хором у вбого вмебльованій кімнаті: кілька табуретів, ослін, барило, що править за стіл, на якому поруч із ганчіркою лежить хліб і стоїть глек. Це не випадковість. Старі бочки, розпиляні навпіл, навіть перетворені на крісла з бильцем, використовувалися для будь-яких потреб у сільських шинках, таких любих серцю голландських митців XVII ст. А на полотні Яна Стена дошка, покладена на бочку, стала для молодого селянина партою на час уроку письма, що його дає йому мати, яка стоїть біля нього. І він ще не належав до найзнедоленіших, якщо довкола нього вміли читати й писати! Кілька слів із старого тексту XIII ст.— самі собою справжня картина: в Гасконі, яка все ж таки була «багата на білий хліб і чудове червоне вино», селяни, «посідавши навколо вогню, мають звичку їсти без столу й пити всі з однієї чарки» [57].

Все це досить логічно: злидні були повсюдні. Цікаво, що французький королівський указ 1669 р. приписував знести «оселі, збудовані на жердинах волоцюгами та неробами», на узліссях [58]. Ці курені примушують згадати ті, що їх звели

* Тим паче (*латин.*).

кілька англійців, які 1664 р. втекли від лондонської чуми й сховалися в лісі [59]. В містах видовисько було таке саме сумне: в Парижі у Сен-Марсельському й навіть у Сент-Антуанському передмістях у достатку жили лише кілька столярів; у Ле-Мані та Бове ткачі жили в цілковитих злиднях. Але й у Пескарі, в містечку з тисячею мешканців на березі Адріатичного моря, обстеження 1564 р. відзначало, що три чверті родин, які прийшли сюди з місцевих гір або з Балкан, практично не мали житла й жили в скотищах (уже тоді бідонвілі!). Проте місто, попри всю свою крихітність, мало свою фортецю, свій гарнізон, свої ярмарки, порт, соляні розробки й містилося в тій самій Італії другої половини XVI ст., життя якої було пов'язане з океанською величчю та коштовними металами Іспанії [60]. В багатющій Генуї щозими бездомні бідарі продавали себе на галери як добровільних каторжан [61]. У Венеції злидарі зі своїми родинами жили на спорохнявілих човнах біля набережжя (*fondamenta*) або під мостами на каналах — це були брати китайських ремісників, що без упину пересувалися в пошуках роботи вгору й униз по річках, які протікали через міста, на своїх джонках або сампанах разом з родинами, свійськими тваринами й птицею.

«Російська вечеря». В цій «ізбі» XVIII ст. майже зовсім відсутні меблі, а колиска висить на мотузку. Гравюра Ле Пренса. Національна бібліотека, Кабінет естампів. (Фото Національної бібліотеки.)

Традиційні цивілізації, або Незмінні інтер'єри

Друге правило: традиційні цивілізації залишаються вірними своєму звичному обрамленню. Якщо абстрагуватися від окремих варіацій — порцеляни, картин, бронзи, то китайський інтер'єр можна віднести з однаковим успіхом як до XV ст., так і до XVIII ст. Традиційний японський будинок був у XVI або XVII ст. таким самим, як ми можемо його бачити ще й нині, за винятком кольорових гравюр, які почали його прикрашати у XVIII ст. Те саме спостерігається й у Індіях. А мусульманський інтер'єр минулих часів можна уявити собі з усіх недавніх картин.

Утім, неєвропейські цивілізації, крім китайської, були бідні на меблі. В Індії практично не було ні стільця, ні столів: слово «месей» у тамільській мові походить від португальського *mesa* — стіл. Не було стільців і в Чорній Африці, де бенінські художники вдовольнялися імітацією європейських стільців. Не було стільців і в країнах ісламу або в тих країнах, які зазнали його впливу. В Іспанії у «Антиалькорані» (1532 р.) Переса де Чинчона серед інших нападок на морісків є й такий дещо дивний доказ переваги: «Ми, християни, сідаємо на добрій висоті, а не на землі, як тварини» [62]. В нинішній мусульманській частині Югославії, наприклад у Мостарі, ще два десятки років тому був звичним низький столик, довкола якого сиділи на подушках їдці. Такий столик зберігається в деяких родинах, вірних традиції, і в багатьох селах [63]. 1699 року голландським купцям радили везти з собою до Московії міцний папір, бо, мовляв, у московитів мало столів, а що найчастіше доводиться писати на коліні, то потрібен міцний папір [64].

Звичайно, Захід мав не тільки переваги над іншими країнами. Останні знайшли для жител та вмеблювання вирішення дотепні й часто-густо куди дешевші, ніж західні. В своєму активі й вони мали переваги: іслам — свої громадські лазні (вспадковані, проте, від Риму), Японія — вишуканість і охайність найпересічніших інтер'єрів, винахідливість у розподілі простору.

Коли Осман-ага повертався після свого нелегкого звільнення (за десять років до цього під час узяття Липови його захопили до полону, а достоту кажучи — обернули в рабство австрійці), він проїздив через Буду, відвойовану християнами 1686 р., і був вельми щасливий тієї весни 1699 р., що зміг сходити «в чудові лазні цього міста» [65]. Зрозуміла річ, ішлося про ті турецькі лазні, збудовані на березі Дунаю під стінами фортеці, куди з часів османського панування мав безкоштовний вхід кожен, хто цього бажав.

В очах Родриго Віверо [66], що побачив японські будинки в 1609 р., вони з боку вулиці не були такими гарними, як іспанські, але переважали їх красою внутрішнього інтер'єру.В найскромнішому з японських будинків усе зранку прибрано, ніби сховано від нескромного погляду — скажімо, подушки; скрізь мати з рисової соломи, світлі перетинки приміщень, усе розкладено в суворому порядку.

Проте скільки ж і відставання! Нема опалення. Загалом, як і в середземноморській Європі, розраховували, що про це попіклується сонце. А воно нерідко піклувалося дуже погано. На всіх землях турецького ісламу не було навіть камінів, якщо не рахувати монументального каміну стамбульського сералю. Єдиним обігрівачем була жаровня, коли можна було роздобути деревне вугілля або сам жар. У сучасній Югославії мусульманські оселі завжди без печей. Каміни були в Персії, причому в усіх багатих будинках, але були вони вузькі, «бо перси, намагаючись уникнути диму й заощадити дрова, які там дуже дорогі, спалювали їх у стоячому положенні» [67]. Зате не було камінів ні в Індії, ні в Індонезії, ні на Філіппінах, де, до речі, вони ніколи не були потрібні. Не знала їх і Японія, де, однак, буває подеколи вельми холодно: дим від кухонного вогню «має тільки один вихід — через отвір у даху»; жаровні насилу обігрівали погано огороджені приміщення [68], тому купання в дерев'яному шаплику з гарячою водою — майже окро-

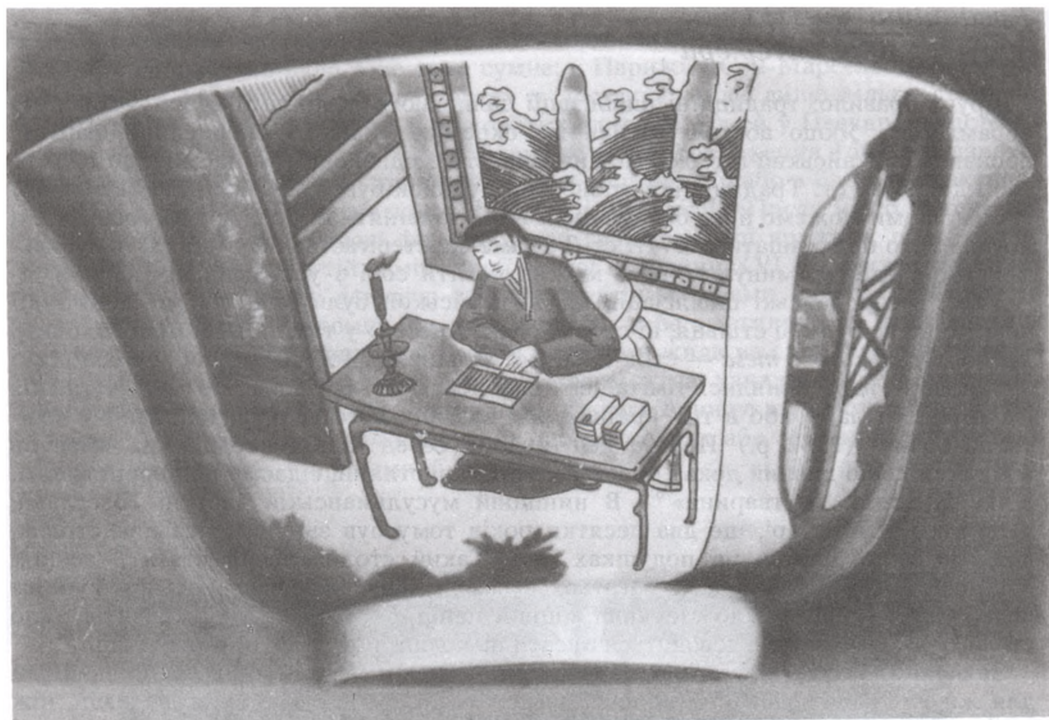

Китайська чаша початку XVIII ст.: вчений читає в альтанці, сидячи на стільці (цілком імовірно, що це зображення епізоду з роману). Музей Гіме. (Фото М. Кабо.)

пом, що його мав кожен дім, було засобом не тільки помитися, а й зігрітися.

У Північному Китаї, так само холодному, як і Сибір, навпаки, спільну кімнату зігрівали, «розводячи вогонь у маленькій печі, що стоїть біля східців на узвишші, яке розташоване в глибині кімнати й на якому сплять. У Пекіні в багатих людей печі більші: їхні комини проходять під житловими приміщеннями, а опалюють печі знадвору». Одне слово, певна подоба центрального опалення. Але в бідняцьких будинках найчастіше вдовольнялися примітивною жаровнею — «сковорідкою з гарячим жаром» [69]. Так само було й у бідняцьких помешканнях Персії, де нерідко буває дуже холодно [70].

Отже, за дуже небагатьма винятками, опалення не було, або майже не було. Не було, або майже не було, й меблів. Країни ісламу знали сякі-такі скрині з цінного кедра, де зберігали одяг, тканини й родинні коштовності; щонабільше там послуговувалися низьким столиком, подеколи — великою мідною тацею, покладеною на дерев'яну раму. Ніші в стінах кімнат виконували роль шаф, у всякому разі, в турецьких та перських будинках. Але «жодних ліжок чи стільців, які маємо ми; жодних дзеркал, жодних столів або круглих столів на одній ніжці, жодних шафочок і жодних картин». Нічого, крім матраців, що їх розстеляють увечері й згортають уранці, багатьох подушок і захопливих барвистих вовняних килимів, частогусто звалених один на одного [71], тих самих килимів, у яких християнський світ завжди кохався. Але це і меблювання кочовиків.

Багатства, що їх бачиш у стамбульських музеях,— це коштовні тканини, нерідко вишиті стилізованими тюльпанами, це кручені склянки (так зване «соловейкове око»), розкішні ложки з гірського кришталю, слонової кістки, перцевого дерева, інкрустовані міддю, сріблом, перламутром або коралом; це кіпрська або ще ліпше — китайська порцеляна, розкішні коштовності й два-три чудові трони, цілком усіяні рубінами, смарагдами, бірюзою й перлами. Таке саме враження справляє ретельний перелік скарбів курдського князя, що його захопили турецькі війська в липні 1655 р.,— скарбів, які розпродали з аукціону: скринь із слонової кістки, кипарису та ебенового дерева, шкатулок, інкрустованих іскристими самоцвітами, пляшечок із трояндовою водою, що сяяли діамантами, курильниць для ароматичних пахощів, книжок, надрукованих на Заході, списків Корану, виконаних подеколи славетними кранописцями й прикрашених коштовним камінням, срібних канделябрів, китайської порцеляни, агатових чаш, ізнинських кухлів та тарелів, зброї, гідної «Тисячі й однієї ночі»— шаблі з лезами із дорогих булатів у позолочених піхвах, срібні булави, вишивані золотом сідла і, нарешті, сотні тигрових шкур і сила-силенна килимів... [72]

Двоякі китайські меблі

Протягом століть, які нас тут цікавлять, у Китаї не відбувалося різких змін, але відбувалося приховане ускладнення вмеблювання, що відрізняло Китай від інших неєвропейських країн. Справді ж, він є винятком зі своїми багатими вишуканими меблями, зі своїми цінними породами дерева, часто-густо привезеними ду

Два способи сидіти. Тут зображений мініатюрист; перська копія портрета якогось турка, що його приписують Джентіле Белліні (1424—1507 рр.). Зібрання Ж. Дусе. (Фото Жиродона.)

...А тут — намальований Шарденом письменник (XVIII ст.). Національна бібліотека, Кабінет естампів.

здалеку, із своїм лаком, шафами, етажерками з хитромудро прилаштованими полицями, високими й низькими столами, стільцями, лавами й табуретами, зі своїми ліжками, що звичайно мали запони — приблизно так само, як це було на Заході в минулому. Найпомітнішою рисою було використання столу зі стільцем, табуретом або ослоном (бо це передбачає певний спосіб життя). Зауважмо, однак, що все це не було винаходом Стародавнього Китаю. Коли Японія запозичила *всі* матеріальні предмети цивілізації танського Китаю (618—907 рр.), ретельно скопіювавши їх, вона не відкрила там ні стільця, ні столу. Власне, сучасні японські меблі достоту відповідають архаїчному китайському вмеблюванню: низькі столики, підлокітники, що дозволяють зручніше сидіти навпочіпки, мати (японські *татамі*) на більш-менш примітних узвишшях, низько розташовані меблі (етажерки й вишикувані вервечкою скрині), подушки — все тут пристосоване для життя на рівні долівки.

Мабуть, стілець з'явився в Китаї в II чи III ст. н. е., але йому потрібно було ще багато часу, аби стати звичайною меблею (перше зображення стільця належить до 535—540 рр.— різьблена стела в музеї Канзас-Сіті, США). Походження його, певне, європейське, хоч би яким кружним шляхом він пройшов, дістаючись до Китаю (через Персію, Індію чи північні регіони Китаю), до того ж його первісна назва, яку використовують і нині, означає «варварське ложе». Цілком імовірно, що попервах стілець правив за почесне сидіння — світське або духовне. І навіть зовсім недавно стілець у Китаї берегли для почесних гостей, для осіб похилого віку, а табуретом послуговувалися куди ширше — як у середньовічній Європі.

Але по-справжньому важливе те, що сидяча постава, яка вимагає користування стільцем або табуретом, а отже, певного способу життя, низки певних рухів тілом, суперечить традиції азійських країн, як, утім, і всіх неєвропейських країн. Якщо стілець і пройшов через Персію або Індію, то він не домігся по дорозі успіху в народів цих країн. Але ж у XIII ст. , наприклад, на китайському сувої, що веде нас по сільському шляху, а відтак через китайське місто, можна побачити як у сільських заїздах, так і в міських крамничках високі столи з ослонами й різноманітними сидіннями.

Для Китаю таке надбання збіглося з новим мистецтвом жити, тим більш самобутнім, що воно не виключало давніх способів існування. Отож, в Китаї складуться два типи меблів — високих і низьких. Велика спільна кімната, така характерна для всього Північного Китаю, виявиться, до речі, двоякою: на долішньому рівні стілець, табурет і ослін супроводжуватимуться високим столом і високою шафою (часто-густо з висувними шухлядами), але шифоньєра або комода, суціль складеного з таких шухляд, Китай ніколи не знав, хіба що в пізніші часи й в окремих випадках як наслідування Європи в XIX ст. Меблі давнього типу, або японські, стояли на горішньому рівні — на просторому узвишші, змурованому з цегли й заввишки з ослін, у другій частині приміщення; це *кан,* що його обігрівають внутрішні димарі, вкритий матами або повстю, подушками, барвистими килимами, з низьким столиком і такими самими низькими шафами та скринями. Саме на ньому сплять узимку, не боячись холоду; тут-таки, сидячи прямо на долівці кану, й приймають гостей, частують їх чаєм. І тут-таки жінки шиють або тчуть свої килими. Китаєць, перше ніж полізти на кан, роззувається; на ногах у нього лишаються тільки «чобітки» із синього полотна, підшиті білим ватином, що їх людина мусить носити завше бездоганно чистими. В Південному Китаї не було потреби в опаленні, проте й там були ці два типи меблів. Отець де Лас Кортес, роблячи замальовки побаченого ним на початку XVII ст. в районі Кантона, зображує китайців, що обідають за квадратним столом, сидячи на стільцях. І коли він нам малює паланкін, то хоч би як той вирізнявся легкою дерев'яною конструкцією, збудований він був на тому самому принципі, що й європейські ноші.

Зроблений вище побіжний огляд ставить проблему все ж таки разючих видозмін форм, але не дає її розв'язання. Бачити в цьому випадкове поширення стільця й численні наслідки його впровадження — одне з тих спрощених пояснень, якими так ряснiють історії техніки дня вчорашнього. Реальність (до цього ми ще повернемося, розглядаючи питання загалом у наступному розділі) завше була куди складніша. Справді ж у Китаї (скажемо грубо, вже до XIII ст.) спостерігався чималий потяг до подвійного способу життя й своєрідного поділу між життям навсидячки й життям навпочіпки, просто на землі. Друге було звичайне, перше ж — офіційне: трон монарха, крісло мандарина, лави й стільці в школах... Усе це вимагає пояснень і досліджень, що перебувають за межами наших можливостей. Проте слід констатувати знаменну обставину: те, що в цілому світі існували дві форми поведінки в повсякденному житті — постава навсидячки й навпочіпки. Останнє було поширене повсюдно, за винятком Заходу; і тільки в Китаї обидві форми вживалися поруч. Пошуки походження такої форми поведінки в Європі привели б до античності, до самих джерел західної цивілізації.

Але ось кілька образків немовби у вигляді підсумку. В японському повозі, запряженому биками, нема сидіння для візника, наче так і треба. На перській мініатюрі монарх на своєму широкому троні сидить по-турецькому, сплівши ноги. Ще вчора в Каїрі кучери на найманих фіакрах, маючи перед сидінням оберемок соломи, сиділи з підібганими під себе ногами, хоч могли б їх витягти вперед. Зрештою, йдеться, мабуть, про майже біологічну різницю[73]: відпочивати по-японському, вклякнувши на коліна й сидячи на п'ятах, або схрестивши ноги, як у Туреччині та інших мусульманських країнах, або ж навпочіпки, як це часто

«Жінки Індостану» в години трапези — мініатюра-ілюстрація до «Історії Індії» Мануччі. Національна бібліотека, Кабінет естампів.

роблять індійці, неможливо чи принаймні важко для європейця. Європейський спосіб сидіти видався японцям таким дивовижним, що вони визначили його кумедним висловом «звісити ноги»... Та ось узимку 1693 р. мандрівник Джемеллі Карері їде в турецькій, точніше — в болгарській «каруці» з Галліполі до Адріанополя. В повозі не було сидіння. «А що я зовсім не звик сидіти долі, схрестивши ноги по-турецькому,— пише він,— я почував себе дуже кепсько в цій каруці без сидіння, зробленій так, що не знайдеш жодного європейця, якому тут не було б так само незручно». Через два роки він же в індійському паланкіні «мусив лежати, простягшись, наче на ліжку» [74]. Нам така вимушена постава видасться не вельми тяжкою! Але й у Пекіні повози частенько не мали сидінь, і Джон Барроу бурчить слідом за Джемеллі Карері, «що для європейця це наймерзенніший вид повозу, який тільки можна собі уявити» [75].

Лиш китайці були звичні до двох постав, не вбачаючи в них жодної різниці (хоч китайці татарського походження власне майже не сприйняли стільця й столу; з цього погляду в Пекіні була навіть відмінність у стилі життя між татарським і китайським містами). Один француз, якого 1795 р. сприйняли в Пекіні за члена голландського посольства, розповідав: «Мандаринам спало на думку посадовити нас, схрестивши ноги. Але, побачивши, що це створює нам великі незручності, відвели нас до великого будинку зі столами й стільцями», вмебльованого вельми розкішно; там «на узвишші лежав великий килим, а внизу розпалили вогонь» [76]. На Заході аналогічну ситуацію створило в Іспанії взаємне накладення іберійської та мусульманської культур. Свої міркування Перес де Чинчон, що ми вже наводили з приводу мусульман, «які сідають на землі, наче тварини», повторив у іншій, на перший погляд незрозумілій формі: «На землі, наче жінки». І справді, саме іспанські жінки тривалий час, аж до XVII ст., сиділи по-арабському, на подушках. Звідси й вислів «*tomar la almohadilla*» (буквально: взяти подушку) на означення того, що якась придворна дама отримала право сидіти в присутності королеви. За часів Карла V в залах, де вітали гостей, для жінок відводилося узвишшя з подушками й низькими меблями [77]. Можна було подумати, що ти в Китаї.

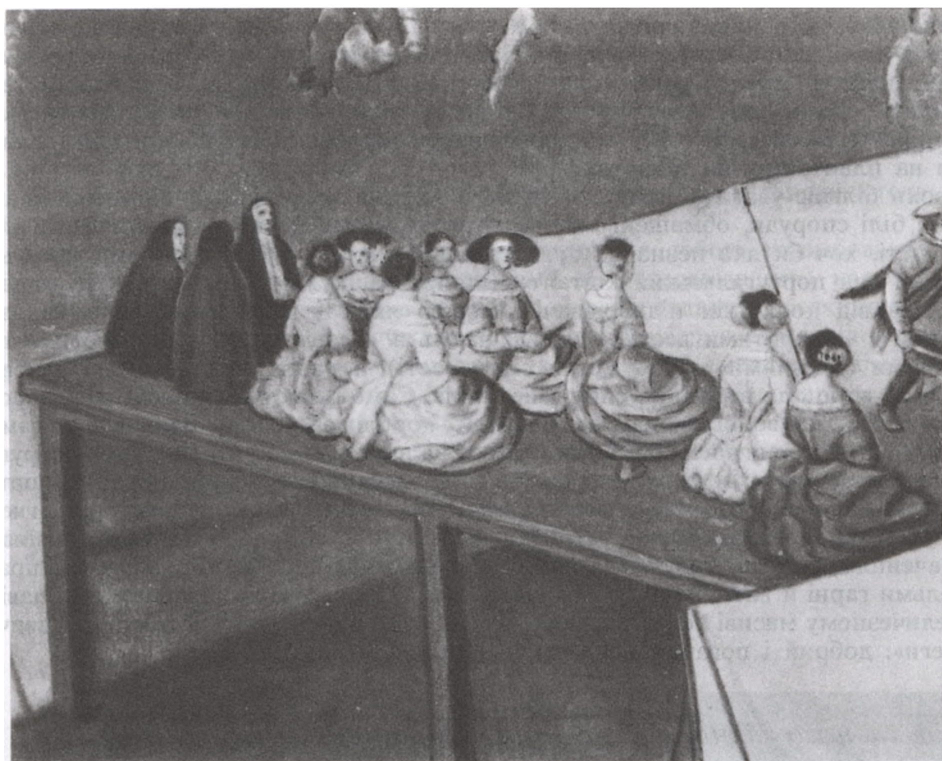

Полювання на лань в Аранхуесі 1665 р.: на ньому присутні придворні дами, що сидять по-мусульманському на подушках. Саме під трибуною, на якій вони прилаштувалися, заб'ють загнаних мисливцями тварин. Фрагмент картини Мартінеса дель Масо. Музей Прадо. (Фото Маса.)

У Чорній Африці

Убогість людей і вбогість цивілізацій — наслідки одні й ті самі. А для «культури» вони нагромаджуються; в підсумку виникає подвійна вбогість, і злидні тривають упродовж століть. Саме таке видовисько являє собою Чорна Африка, на якій хотілося б трохи затриматися, щоб одержати швидке й наочне підтвердження.

На берегах Гвінейської затоки, де зачепилася й утвердилась європейська торгівля рабами, не було густонаселених міст на західний чи китайський взірець. З перших же невеличких сіл, що стали приступними для нашої допитливості завдяки розповідям мандрівників, ми бачимо селянські спільноти, не скажу «горопашні» (це слово саме по собі майже не має сенсу), але, в усякому разі, такі, що зазнали чимало злигоднів.

Справді, тут не було справжніх жител: глиняні хижки, зроблені із жердин, з очерету, «круглі, наче голубники», подеколи побілені вапном, без меблів (не рахуючи горщиків та корзин), без вікон, їх щовечора ретельно обкурюють димом, аби прогнати страшенно кусючих москітів. «Не всі звикли, як вони (негри),— писав отець Лаба (1728 р.),— просякати, наче окіст, запахом диму, від якого стає

бридко тим, хто починає провідувати негрів»[79]. Облишмо цю «огиду» й не надаватимемо їй надто великого значення. Бразильські історики та соціологи виразно кажуть нам (та врешті-решт ніхто не мусить у це вірити), що втеклі негри, які осідали в *сертані*, утворюючи незалежні республіки, і навіть негри у своїх міських нетрищах (*mucambos*) у XIX ст. провадили здоровіший спосіб життя, ніж їхні пани на плантаціях чи в містах[80].

Трохи більше уваги — й ми побачимо в Африці поруч із звичайними хижами абиякі білі споруди, обмащені вапном; і це вже була розкіш порівняно з долею більшості, хоч би яка незначна була така відмінність. Ще більше вирізняються будинки «на португальський кшталт» (щоправда, дуже нечисленні), бо взірець прийшов від колишніх підкорювачів, мовою яких і далі розмовляли «князі»: будинки з «відкритими вестибюлями», навіть з «невеликими, дуже чистими дерев'яними сидіннями» (щоб могли сісти гості) й навіть зі столами, і напевне пальмове вино для вибраних співтрапезників. Саме в таких будинках жили вродливі мулатки, що володіли серцями місцевих королів або ж (що означало те саме) якогось багатого англійського купця. Щось на зразок тієї куртизанки, яка керувала «королем» Барре; вона була вдягнена «в невеликий сатиновий корсет на португальський кшталт» і носила у вигляді спідниці одну (!) з тих чудових настегнених пов'язок, що надходять з острова Сант-Яго або із Зеленого Мису... пов'язку із значенням, бо послуговуються ними тільки визначні особи; ці пов'язки й справді вельми гарні й витончені»[81]. Ця цікава побіжна картинка доводить, що навіть на величезному масиві африканських земель один одному протистояли два звичні «береги»: добрий і поганий боки життя, злидні й розкіш.

Захід та його різноманітне вмеблювання

Оригінальність Заходу в сфері вмеблювання та внутрішнього опорядження приміщень проти самого Китаю і решти світу полягала, безперечно, і в його прагненні до змін, і в порівняно швидкій еволюції, якої ніколи не знав Китай. На Заході все змінювалося. Звісно, не день у день. Але ніщо не уникло багатогранної еволюції. Ще один крок у будь-якому музеї, нова зала — і вся картина змінилася. Це відбувалося б зовсім інакше, якби ми опинилися в іншому регіоні Європи. Спільними були тільки великі перетворення, що перекривали значні зрушення, наслідування, більш чи менш усвідомлені запозичення.

Спільне життя Європи змішувало, таким чином, різні барви, що вперто зберігалися: Північ — це не Південь, європейський Захід — не Новий Світ, а стара Європа — не та нова Європа, що простягається на схід аж до дикого Сибіру. Меблі ж — свідки такого протистояння, такого самоутвердження крихітних «вітчизн», на які ділиться західний світ. Чи треба ще повторювати, що характерові суспільства, яке постійно брало участь у цьому процесі, належало своє слово. І нарешті, вмеблювання, точніше, все загалом опорядження будинку свідчить про широкий економічний та культурний рух, який підштовхував Європу до того, що сама вона охрестила *Просвітництвом*,— до поступу.

Підлога, стіни, стелі, двері й вікна

Якщо виходити із звичного вмеблювання нинішніх жител, то, коли добре поміркувати, все тут виявиться старою спадщиною, давніми здобутками: письмовий стіл, на якому я пишу, шафи, де складаю білизну, шпалери, наклеєні на стінах, сидіння, дерев'яний паркет, потинькована стеля, розташування кімнат, камін,

сходи, присутність усіляких дрібничок, гравюр, навіть картин. Відштовхуючись від простого сьогоднішнього інтер'єру, я можу відновити в уяві давню еволюцію, «прокрутити» в зворотний бік фільм, який приведе читача до старожитної розкоші — старожитної, одначе такої, що зароджувалася дещо припізніло. Це означає накидати опорні точки, описати абетку історії меблювання, і нічогісінько більше. Але починати слід спочатку.

Житлова кімната завжди мала свої чотири стіни, свою підлогу, стелю, одне або кілька вікон, одні або кілька дверей.

Долівку на першому поверсі довго становитиме собою втрамбована земля, відтак її накриватимуть камінними плитами або (керамічними) кахлями. І на старовинних мініатюрах кахляна підлога довго виглядатиме розкішно: це була розкіш, намалювати яку було дуже просто. А втім, візерунчасті кахлі використовувалися з XIV ст., так звані «свинцеві» кахлі (покриті емаллю свинцевої барви, на графітовій основі) з'явилися в XVI ст., а в XVII ст. скрізь, навіть у скромних оселях, підлогу покривали керамічними плитками. Але мозаїчної підлоги не було до кінця XVII ст., в усякому разі, у Франції. Що ж до *паркету* в сучасному його розумінні, так званого «збірного», то з'явився він у XIV ст., але тільки у XVIII ст. пішла велика мода на нього, з численними варіантами: «мозаїчний», кутом... [82] Потреба в дереві зростала. Вольтер міг написати: «Колись дуби гнили в лісі, нині ж їх розробляють на паркетну підлогу».

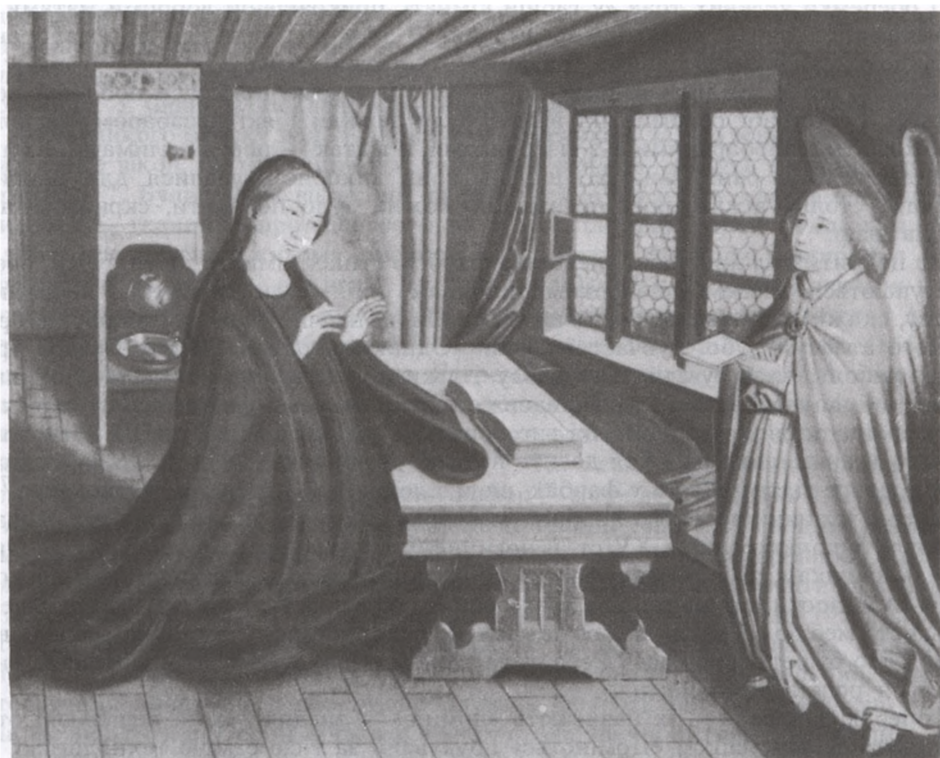

Інтер'єр бюргерського будинку в Південній Німеччині XV ст. Картина невідомого майстра. Музей мистецтв, Базель.

Стелю тривалий час називали «підлогою»: вона й справді була тільки підлогою горища або горішнього поверху; її підтримували лежні й сволоки, що виходили назовні,— грубі в пересічних будинках, обтесані, декоровані або оббиті тканиною — в багатих оселях. На початку XVII ст. мода, що прийшла з Італії, прикрила сволоки та лежні дерев'яними кесонами, різьбленими, позолоченими або прикрашеними міфологічними сюжетами. Тільки у XVIII ст. ввійшли в моду гладенькі стелі. Тиньк і штучний мармур прикрили дерев'яну конструкцію, і бувають випадки, коли нині під їхнім шаром у окремих старовинних будинках знаходять сволоки й лежні, розмальовані три століття тому орнаментом і гербами [83].

Найцікавіший звичай давнини аж до XVI ст. й навіть пізніше полягав у тому, аби встеляти підлогу першого поверху й житлових кімнат соломою взимку й зеленим листям та квітами — влітку: «Вулиця Фуар, колиска наших факультетів словесності та природничих наук, завдячує свою назву соломі, якою встеляли підлогу авдиторій» [84]. Така звичка панувала й у королівських палатах. Під час бенкету, який улаштувало місто Париж у червні 1549 р. на честь Катерини Медичі, його організатори потурбувалися про те, щоб «розсіяти по залі ніжні запахущі трави» [85]. На картині невідомого автора 1581-го чи 1582 р., де зображено нічний бал з нагоди вінчання герцога де Жуайєза, паркет устелений квітами. І до того ж треба було щоразу замінювати свіжими ці квіти, ці трави, цей очерет. В Англії не завжди було так, у всякому разі, якщо вірити словам Еразма Роттердамського, тож бруд і покидьки самі по собі нагромаджувалися на такій підстилці. Незважаючи на ці незручності, якийсь лікар іще 1613 р. рекомендував використовувати такі оберемки зелених трав «у гарній кімнаті, прикрашеній добрими матами або килимами, а внизу встеленій розмарином, м'ятою, материнкою, майораном, лавандою, шалфеєм та іншими травами» [86]. Солома, трава, з додачею очерету або косариків, що їх стелили вздовж стін,— усі ці сільські прикраси поблідли перед матами з плетеної соломи, які відомі були завжди і які незабаром навчилися виготовляти різнобарвними й з візерунками, а відтак — перед килимами. Килими з'явилися дуже рано, яскраві, щільні, вони використовувалися для накриття підлоги, столів, ніжки яких не завжди можна було побачити, скринь і навіть верхів шаф.

На покритих олійною або клейовою фарбою стінах кімнати квіти, гілки, очерет поступаються місцем шпалерним тканинам, які могли «робити з будь-якого краму, скажімо, з оксамиту, камчатної тканини, парчі, її дешевої підробки, брюггського атласу, грубої рубчастої вовни». Однак, як радив 1762 р. Саварі, треба було, либонь, застосувати таку назву тільки до «*bergames*», позолоченої шкіри (маються на увазі відомі вже впродовж століть іспанські *guadameciles*), вовняних шпалерних тканин з ворсом, які виготовляють у Парижі та Руані, й інших шпалерних тканин, що з'явилися досить недавно й робляться з тику, який дозволяє доволі добре відтворювати у фарбах, ще й з лощінням, персонажі та зелень» [87]. Ці шпалерні тканини високого лощіння із зображенням різних персонажів, мода на які була започаткована в XV ст. й повинна бути поставлена в заслугу фландрським ремісникам, згодом мануфактра гобеленів довела до технологічної досконалості. Але проти них виступала їхня висока собівартість. І до того ж збільшення кількості меблів у XVIII ст. обмежить їх використання: поставиш перед ними комод або буфет, пояснював Себастьєн Мерсьє, і ось уже чудові персонажі виявляються розрізаними навпіл.

Паперові шпалери — їх називають «доміно» — завдяки своїй дешевизні отримали вирішальні успіхи. «Домінотьє» друкували за тією самою технологією, яку використовували для виготовлення гральних карт. «Цей вид паперових шпалер... тривалий час використовували тільки селяни та паризький простолюд для прикрашання й, сказати б, обклеювання деяких кутків у їхніх халупах і в їхніх кімнатах

та крамницях. Але до кінця XVII ст. їх довели до такого ступеня досконалості й привабливості, що, крім великих партій шпалер, які вивозять до чужих країн і головних міст королівства,— в Парижі нема жодного будинку, хоч би який розкішний він був, де не було б якогось місця — чи то гардероба, чи то ще таємничішого приміщення, обклеєного таким папером або досить приємно ним прикрашеного» (1760 р.) [88]. Дійшло до того, що коли віддавали квартирантам мансарди, то вони неодмінно мали бути обклеєними мережаними шпалерами, іноді надто строкатого візерунка, скажімо, в біло-чорну смужку. Бо існували й мереживні шпалери; не всі вони були такі розкішні, як виконаний на китайські мотиви взірець мюнхенського Національного музею, що належить до 1770 р.

Принагідно стіни обшивали й дерев'яними панелями. З XIV ст. англійські теслі виготовляли з данського дуба панелі для обшивки стін, що водночас були засобом боротися з холодом [89]. Ці панелі траплялися як у невеликому робочому кабінеті будинку Фуггерів у Німеччині (XVI ст.) — прості й поліровані, так і в салонах французького XVIII ст., чий декор стане взірцем для цілої Європи, враховуючи Росію,— розкішно різьблені, пофарбовані й позолочені.

Але настає час відчинити *двері й вікна*. Аж до XVII ст. двері були вузькі; відчинялися вони назовні, в них могла пройти тільки одна людина. Великі двостулкові двері прийдуть пізніше. Вікно ж ризикує виявитися, варто лише нам повернутися в минуле (або, якщо йдеться про якісь селянські будинки, то ще й у XVIII ст.), простою, цілком дерев'яною віконницею. Коли ж вітраж, що доти був привілеєм церковної споруди, дійшов до приватних будинків, неправильної форми шибка, оправлена в свинець, була надто важка, та й надто дорога для того, аби віконну стулку робити рухомою. Тоді в нерухомому заскленому вікні відчинятиметься одна-однісінька кватирка — так розв'язали проблему в Німеччині, або ж, наприклад, поєднають нерухомі засклені рами з рухомими дерев'яними панелями, як у Голландії. У Франції засклені рами найчастіше були глухі, бо Монтень відзначав, що «великого блиску надає шибкам (у Німеччині) те, що в них немає закріплених глухо вікон, на наш кшталт», тож вони, мовляв, можуть «вельми часто їх протирати» [90]. Були також вікна, що відчинялися із стулками з пергаменту, проскипидареної тканини, проолієного паперу, з платівок гіпсу. Тільки в XVI ст. з'явиться по-справжньому прозоре скло, подальше його поширення буде нерівномірне. Швидке — в Англії, де з 60-х років XVI ст. воно з'явиться в селянських будинках разом з різким зростанням хліборобського багатства Англії й розвитком скляного виробництва [91]. Але приблизно в той самий час (1556 р.) Карл V, вирушаючи з Фландрії до Естремадури, потурбувався про закупівлю скла [92] ще до досягнення мети своєї подорожі. Їдучи по Німеччині, Монтень, починаючи з Епіналя, відзначав: «Нема жодного найменшого сільського будиночка, вікна якого не були б тут засклені» [93]. Таке саме зауваження зробив через шістдесят років страсбуржець Бракенгоффер [94] з приводу Невера й Буржа. Але два мандрівники, що виїхали з Нідерландів до Іспанії 1633 р., проводять розмежовувальну лінію південніше: віконні шибки зникли, тільки-но мандрівники перебралися через Луару в Сомюрі. Одначе східніше, в Женеві, найпримітніші будинки задовольнялися в той самий час папером замість шибок [96]. І ще 1779 р., коли в Парижі світло проникало через шибки до кімнат найпослідущих найманих робітників, у Ліоні та в деяких провінціях зберігалося, додає наш інформатор, застосування проолієного паперу, особливо в шовкоткачів, бо світло від такого вікна «м'якше» [97]. В Сербії шибка у вікнах стала звичною тільки в середині XIX ст.: ще 1808 р. вона була рідкістю в Белграді [98].

Ще один аспект повільної еволюції: через невеликий розмір шибок та чере необхідність міцно їх закріплювати віконні рами мали багато дерев'яних попере

Іспанська жаровня «Народження св. Елуа». Фрагмент картини П. Нуньєса. Каталонський музей мистецтв, Барселона.

чок. Довелося чекати XVIII ст., поки утвердилося велике вікно, ставши, принаймні в багатих будинках, нормою.

Про цю запізнілу модернізацію безліч різних свідоцтв, як і слід було чекати, подають художники. Типове вікно на голландський кшталт з нерухомою шибкою у верхній його частині й дерев'яними стулками, що відчиняються, в нижній частині не було в якийсь певний момент нормою для цілої Європи від одного краю до іншого. На «Благовіщенні» Мартина Шонгауера ми бачимо вікно, яке відповідає такому взірцеві, але якась інша картина тієї самої епохи показує нам тільки вузьку скляну стулку, що відчиняється, а ще одна — зовнішня дерев'яна віконниця — зачиняє глухе вікно. В різних випадках дерев'яна стулка буває одинарною чи подвійною тощо... Тут є внутрішні фіранки, а там їх немає. Взагалі була ціла низка вирішень проблеми, як провітрювати чи освітлювати будинки, а також захиститися від холоду та яскравого денного світла, що могло розбудити тих, хто спав. Усе залежало від клімату, а також від звичок: Монтень не схвалив у Німеччині того, що там не було «ніякого захисту від холоду або від вітру, крім звичайної шибки, анітрохи не прикритої деревом», цебто вікна не мали ні зовнішніх, ні внутрішніх віконниць. А в ліжок у німецьких заїздах не було запон [99].

Камін

Приблизно до XII ст. не було каміна, що стояв біля стіни. Доти місце круглого центрального вогнища обмежувалося кухнею. Обігрівалися жаровнями або грілками (*choffarettes)* [100]. Але дуже швидко, від Венеції, високі комини якої так часто змальовували художники, і аж до Північного моря, від кордонів Московії і аж до Атлантики, камін знайде собі місце й у головній кімнаті, де кожен шукав собі сховку від холоду.

Піч первісно мурували з цегли, а згодом, від XVII ст., вона покривалася металевим аркушем; поліна лежали в ній на підставці для дров. Задню стінку печі, її «серце», накривала вертикальна чавунна плита, часто-густо з візерунками (серед них траплялися й вельми гарні), яка називалася «протиосердям» — «*contre-coeur*». У каміні кріпився до кільця гак, що мав ступінчасті вирізи, завдяки яким можна було змінювати висоту підвісу, на цей гак чіпляли над вогнем чавунчик, а найчастіше — казан, де постійно підігрівалася вода. Їжу варили на припічку перед вогнем, використовуючи близькість полум'я, а ще ліпше — гарячий жар, яким можна було обкласти навіть зверху накривки чавунчика. Сковорідки з довгими руків'ями також дозволяли із вигодами послуговуватися вугільним жаром.

Природно, що в багатих будинках камін став важливим декоративним елементом загальної кімнати: ковпак над вогнем прикраситься барельєфами, дашок над каміном — фресками, його опори покриються ліпленням і завершуватимуться різьбленими консолями та капітелями. Витяжний ковпак одного каміна в Брюгге наприкінці XV ст. прикрашало «Благовіщення» художника школи Жерара Давіда [101].

Але ці чудові каміни тривалий час залишалися конструктивно примітивними, схожими з технічного погляду на каміни селянських будинків початку XX ст.: надто широкий вертикальний комин, що дозволяв у разі потреби пролізти двом коминярам, створював таку тягу, що той, хто сидів біля вогню, наражався на небезпеку обпектися з одного боку, тимчасом як другий його бік змерзав. Звідси й походила тенденція дедалі збільшувати розміри каміна, так щоб камінні лави вміщувалися під його дашком обабіч вогнища [102]. Саме тут сідали господарі й гості, коли поліна перетворювалися на гарячий жар, саме тут, «під ковпаком», вони розмовляли.

Така система, прийнятна для кухні (та й то небеззастережно!), була жалюгідним опалювальним засобом. Узимку в крижаному домі тільки біля каміна можна було сховатися від холоду. Два каміни на протилежних боках Дзеркальної галереї у Версалі неспроможні були нагріти це величезне приміщення. Куди надійніше було вдатися до рятівного хутряного одягу. Та чи цього було досить? Принцеса Палатинська записує 3 лютого 1695 р.: «На королівському столі вино й вода в кухлях замерзали». Ця деталь ліпше за безліч інших здатна нагадати нам, яким некомфортабельним був будинок XVII ст. В ту епоху холод міг стати суспільним лихом — ріки вкривались кригою, зупинялися млини; по всій країні бродили небезпечні зграї вовків, ширилися пошесті. Коли холод ставав дедалі суворішим, як це було 1709 р., «простолюдини помирали від морозу як мухи» (2 березня 1709 р.). З січня через відсутність опалення, пише далі принцеса Палатинська, «припинилися всі видовища, як і всі процеси в судах» [103].

Одначе все зміниться близько 1720 р.: «З часів регента люди справді твердять, що взимку живуть у теплі». До цього прийдуть завдяки успіхам «камінології», що їх досягли коминярі та пічники. Пощастило розгадати таємницю «тяги». Вогнище каміна звузили, заглибили, витяжний ковпак опустили нижче, сам камін (тобто комин) зігнули, бо рівний комин уперто й далі курив [104]. (Озираючись назад, можна навіть спитати себе, як удалося великому Рафаелеві, якому доручили примусити каміни герцога д'Есте перестати бути курними, впоратися з цим не-

легким завданням). До того ж успіхи ці були тим ефективніші, що тепер ішлося вже про те, аби опалювати приміщення розумних розмірів; не зали палаців Мансара, а кімнати особняків, споруджених Габрієлем. (Жюль Ардуен-Мансар (1646—1708 рр.) — головний архітектор Людовіка XIV, за його проектами був збудований Будинок інвалідів, перебудований Версальський палац та інші. Жак Анж Габріель (1698—1782 рр.) — знаменитий французький архітектор, за його проектами були споруджені готель Крийон та Малий Тріанонський палац.— *Приміт. ред.*). Каміни з кількома вогнищами (принаймні з двома — так звані «поплііньєрівські») дозволять опалювати будинки разом з кімнатами служників. Отже, із запізненням, але сталася революція й у опаленні.

Однак це не означає, нібито настала пора ощадливої витрати дров, як про це мріяв автор однієї книги — «Заощадження дров», що побачила світ за століття до того (1619 р.), бо вогнища, ставши ефективнішими, мовби за помахом чарівної палички зробилися куди численнішими. До того ж із наближенням зими не було жодного міста, яке не хвилювала б проблема перевезення й розпилювання дерева на дрова. Ще напередодні Революції в Парижі з середини жовтня «в усіх кварталах міста знову спостерігається метушня. Вулиці загачені тисячами навантажених дровами возів з розладнаними колесами; поки з цих возів скидають дрова, поки їх пиляють, поки переносять, усі перехожі наражаються на небезпеку, що їх розчавить, зіб'є з ніг або поламає їм ноги. Заклопотані вантажники грубо й квапливо скидають поліна з возів, аж бруківка гуде. Вантажники наче глухі, сліпі, їх цікавить тільки одне — якнайхутчіше розвантажити свої дрова, хай і з небезпекою для голів людей, що повз них проходять. Потім приходить трач, швидко орудує пилою й розкидає довкола себе дрова, ні на кого не дивлячись» [105].

Така сама картина спостерігалася в усіх містах. У Римі — це торговець дровами з віслюком, що взявся постачати свій товар додому клієнтові. Хоч Нюрнберг стоїть посеред величезних довколишніх лісів, але 24 листопада 1702 р. селяни, що перебували під його юрисдикцією, дістали розпорядження постачати на міський ринок половину своїх дров'яних запасів [106]. А по вулицях Болоньї ходили в пошуках наймача дроворуби.

Печі й грубки

Монтень трохи поквапився, коли сказав, що нібито в Німеччині немає «жодного каміна». Зробимо уточнення: ніяких камінів не було в спальнях заїздів або в спільних кімнатах. На кухні завжди був камін. Але передусім німці «вважають, що заходити до них на кухню вельми непристойно». Мандрівцеві залишається зігріватися тільки в просторій спільній кімнаті, де постояльці їдять і де височіє *Kachelhofen* — порцелянова грубка [107]. Нарешті, камін у них не «за нашою модою»: «Вони споруджують печі посередині чи в кутку кухні, займаючи ледь не всю ширину цієї кухні під камінний комин: це великий квадратний отвір завширшки з сім-вісім кроків, що проходить через весь будинок до самого його даху. Це дає їм простір, щоб розмістити в одному місці своє велике «вітрило», яке в нас, у наших коминах, зайняло б стільки місця, що перешкоджало б проходженню диму» [108]. Таке «вітрило» — це вітрякові крила, що їх пускав у рух потік диму та гарячого повітря і які обертали вертлюг... Та досить поглянути на ілюстрацію на с. 253, щоб обійтися без докладніших пояснень коли не з приводу самої цієї механіки, то принаймні з приводу вертлюга, високої грубки та кухарювання, стоячи рівно, а не зігнувшись, як це робилося у Франції, в Женеві [109] або в Нідерландах.

Опалювальна піч зустрічалася далеко за межами Німеччини — в Угорщині, Польщі, Росії, а невдовзі — й у Сибіру. Це були звичайні печі, змуровані з ка-

міння, з цегли, подеколи зліплені з глини. У Німеччині з XIV ст. робили грубки легшої конструкції: з гончарної глини (*Töpferthon*). Порцелянові кахлі, що облицьовували її, часто-густо були розмережаними. Перед грубкою робили лежанку, де можна було посидіти й поспати. 1527 р. Еразм Роттердамський пояснював: «У грубній (цебто в кімнаті, що опалюється грубкою) ви скидаєте чоботи, взуваєте черевики, якщо бажаєте, перевдягаєте сорочку; біля грубки розвішуєте мокрий від дощу одяг і прилаштовуєтеся біля неї самі, щоб висохнути» [110]. «Принаймні,— як пише Монтень,— об неї не обпечеш обличчя, не обпалиш чоботи й не надокучатиме тобі дим, чого не скажеш про Францію» [111]. В польських будинках, де за браком готелів приймали кожного приїжджого, Франциск Павійський спав разом з усіма членами родини господаря й приїжджими гістьми на широких ослонах, накритих подушками та хутром; ослони стояли круг кімнати, де була грубка. З цього скористався якийсь Октавіан, що вибрав собі місце біля однієї з дам господарської родини, дам, «які його подеколи добре приймали, а інколи й дряпали» — і все це тихцем, нікого не будячи [112].

У Франції печі з полив'яної глини з'явилися близько 1520 р., через п'ять років після Мариньяно; але початок їхнього успіху датується тільки XVII ст., а остаточно вони утвердилися лише в наступному столітті. До речі, ще 1571 р. в Парижі й каміни були рідкістю [113]. Часто доводилося обігріватися жаровнями. У XVIII ст. паризька біднота й далі послуговувалася *brasier*, в яких горіло кам'яне вугілля.

Жінка перед грубкою (Голландія XVII ст.). Офорт Рембрандта. Національна бібліотека, Кабінет естампів.

Приготування їжі не згинаючись: німецький камін з піднятим вогнем (1663 р.). Ілюстрація до „Mendelsche Brüderbücher". Міська бібліотека, Нюрнберг. (Фото Арміна Шмідта.)

Тому нерідко ставалися отруєння чадом [114]. У всякому разі, у Франції камін врешті-решт відіграватиме важливішу роль, ніж печі, які використовували здебільшого в холодних країнах Сходу та Півночі. 1788 р. Себастьєн Мерсьє відзначив: «Яка різниця між піччю та каміном! Сам вигляд печі гасить мою уяву» [115].

Зауважмо, що в Іспанії не було ні печей, ні камінів «в одному помешканні... там користувалися лише жаровнями». Графиня д'Онуа, що розповідає про це, додає: «Непогано, мабуть, що за браком дров у цій країні не відчуваєш у них потреби» [116].

Що ж до Англії, то в історії каміна вона посідає особливе місце, бо починаючи з XVI ст. брак лісу дедалі більше спонукав там до використовування як палива кам'яного вугілля. Це спричинило цілу низку перебудов вогнища; найважливішу з них запропонував Рамфорд наприкінці XVIII ст.: вона ставила собі за мету відбивати тепло каміна до кімнати [117].

Меблярі перед марнолюбством покупців

Хоч би який сильний потяг до змін мали багаті, інтер'єри та меблі ніколи не змінювалися вельми швидко. Мода зазнає змін, але повільно. Для цього було багато причин: оновлення означало величезні витрати. Ще важливіша: виробничі можливості залишалися обмеженими. Так, принаймні до 1250 р. не було механічної пили з водяним приводом [118]. *Узагалі* не було аж до XVI ст. й іншого матеріалу, крім дуба; ось тоді й почалася в Антверпені мода на горіх та екзотичні породи дерева. Навіть більше, все залежало від рівня ремесла, а він еволюціонував повільно. Між XV та XVI ст. від теслів відокремилися столяри — саме ті, хто працює з «малим деревом», тобто з порівняно невеликими виробами. Відтак у XVII ст. з лав самих столярів виокремилися червонодеревці, яких тривалий час називали «столярами з облицювання та інкрустації» [119].

Протягом століть теслі споруджували будинки й меблі. Звідси й великі розміри, міцність, певна відверта грубуватість «готичних» меблів — важких шаф, що кріпилися до стіни, велетенських вузьких столів, лав, що їх використовували куди частіше, ніж табурети чи «стільці» («*chaires*»), скринь з погано обтесаних широких дощок, «з'єднаних у стик та скріплених залізними стрічками на цвяхах — *pentures*», з їхніми важенними замками [120]. А втім, скрині були так само меблями, як і обозним майном. Їхні дошки тесали сокирою; рубанок, стародавній інструмент, відомий у Єгипті, як і в Греції та Римі, в Північній Європі почав відігравати свою роль лише з XIII ст. Дошки скріплювали залізними цвяхами. Потім повільно поширюється з'єднання в паз, на шипах, у лапу; ще пізніше стали застосовувати дерев'яні цвяхи, нагелі (пізнє вдосконалення), нарешті, залізні шурупи, які давно були відомі, але почали широко застосовуватися тільки у XVIII ст.

Інструменти: сокири, тесла, долота, киянки, токарні верстати з лучковим приводом (для великих деталей, наприклад, для обточки ніжки стола) або з ручним і педальним приводом (для дрібних деталей) — усі ці знаряддя, відомі здавна, були спадком, що прийшов здалеку, за посередництвом римського світу [121]. Старожитні інструменти й способи роботи збереглися, до речі, в Італії, де тільки й трапляються предмети меблів, які дійшли до нас і належать у часі до 1400 р. І там-таки, в Італії, спостерігався прогрес і була (технічна) перевага: ця країна постачала готові меблі, поширювала їхні взірці, способи їхнього виготовлення. Щоб у цьому пересвідчитися, досить подивитися, наприклад, у мюнхенському Національному музеї на італійські скрині XVI ст., які так відрізняються своїм вигадливим різьбленням, своїми ніжками, шліфованим деревом, вишуканими формами від скринь, що належать до тієї самої доби, скринь із решти Європи. Висувні шухляди, що пізно з'явилися на північ від Альп, прийшли туди також із півдня по долині Рейну. Англія ознайомиться з ними тільки в XV ст.

До самого XVI ст. і навіть у XVII ст. було правило фарбувати меблі, стелю й стіни. Треба уявити собі старовинні меблі з їхніми скульптурами, пофарбовані в золотий, срібний, червоний, зелений кольори, однаково властиві як палацам та будинкам, так і церквам. Це свідчить про палку прихильність до світла, до яскравих барв у темних приміщеннях, що погано сполучаються із зовнішнім середовищем. Подеколи меблі, перш ніж їх пофарбувати, обпинали тонкою тканиною й тинькували, аби колір не підкреслив якихось ганджів дерева З кінця XVI ст. меблі почали просто натирати воском або покривати лаком.

Але як простежити складну біографію кожного з цих предметів меблів? Вони з'являються, модифікуються, але майже не зникають із часом. Вони без упину зазнають тиранічного впливу архітектурного стилю й внутрішнього планування будинку. Цілком імовірно, що лава, поставлена перед каміном, у разі потреби доповнювалася вузьким прямокутним столом. Співтрапезники сиділи з одного його боку, спиною до вогню, грудьми до столу. Про те, що круглий стіл розв'язує

Мисник XV ст. із золотим посудом. «Історія Александра Великого». Музей Пті-Пале, Париж. (Фото Бюлло.)

проблему старшинства, говорить іще легенда про короля Артура. Але такий круглий стіл міг стати звичним лише разом із стільцем, який пізно здобув свої права, прибрав своєї форми й переваги в кількості. Первісний «стілець» був монументальний, він призначався для середньовічного шляхтича; для решти була лава, табурети, ослінчики й дуже згодом — стільці [122].

У такому змаганні одних видів меблів з іншими арбітром було суспільство, інакше кажучи — часто-густо марнославство. Так, мисник — це меблевий предмет, створений для кухні, вид столика для посуду, часто — простий стіл, на який ставили «страви» й численний посуд, необхідний для обіду, що його збиралися подати. В будинках шляхтичів другий мисник знайшов собі місце в світлиці: в ньому виставляли золотий, срібний або вермелевий посуд, жбани, глеки, кухлі. Він мав більше або менше гірок, поличок, число яких визначалося рангом господаря дому: дві — в барона, а далі більше й більше в міру просування по ієрархічній драбині титулів [123]. На картині, на якій зображено бенкет Ірода, мисник

з вісьмома гірками свідчить про незрівнянну царську гідність — на самій верхівці драбини. І нарешті, що куди важливіше: мисник ставили просто на вулиці на свято тіла господнього «перед килимами, якими були прикрашені будинки». Томас Коріейт, англійський мандрівник, побачивши 1608 р. на паризьких вулицях безліч мисників, заставлених срібним посудом, був у захопленні від цього [124].

Як приклад можна коротко накреслити історію *шафи* — від старожитних важких взірців, скріплених залізними стрічками, до виробів XVII ст., що вже «обуржуазилися», за словами історика, який не дуже полюбляв «фронтони, антаблементи, колони й пілястри» стилю Людовіка XIII [125]. Шафа могла тоді досягати чималих розмірів, вряди-годи таких, що ухвалювали розпиляти її навпіл, звідки й пішла «низька шафа» — нова форма меблів, яка успіху не мала. Отже, шафа перетворилася на престижний предмет меблів, принагідно розкішно прикрашений різьбленням та візерунками. У XVIII ст. вона втратить це становище, принаймні в будинках вельмож, і, бувши переведена на роль гардероба (одежної шафи), зникне із світлиць [126]. Але впродовж століть вона залишатиметься гордістю селянських будинків і помешкань простих людей.

Велич, а потім поступовий відступ на задній план — таке вважала для себе за вигідне й мода. Саме це промовисто засвідчує *кабінет* — вид меблів із шухлядами або з відділеннями, де складали предмети туалету, письмове приладдя, колоди карт, коштовності. Він був властивий готичному мистецтву. Перші його успіхи належать до XVI ст. Кабінети епохи Відродження, прикрашені напівкоштовними самоцвітами, або ж кабінети на німецький кшталт були модні у Франції. За Людовіка XIV деякі з таких виробів набудуть вельми великих розмірів. А у XVIII ст. на його засадах утвердиться успіх *секретера*.

Але ще більшої уваги варта історія кар'єри *комода*, який небавом посяде перше місце; саме він по-справжньому скине з трону шафу. Комод народився у Франції в найперші роки XVIII ст. І достоту так само, як можна собі уявити — на прикладі якогось бретонського селянського меблевого предмета або деяких міланських меблевих виробів,— перші шафи, схожі на скрині, поставлені сторчма, так і ідею комода можна трактувати як ухвалу поставити одну на одну невеличкі скрині. Але й ідея, й реалізація — явища пізні.

Висунутий новою модою в епоху витонченої вишуканості, комод одразу ж став розкішним меблевим виробом із вигадливим візерунком. Його форма, прямолінійна чи зігнута, пласка чи опукла, масивна чи елегантна конструкція, інкрустації, дорогі породи дерева, бронза, лак невідступно йтимуть за законами мінливої моди, в тім числі й моди на «китайське», з добре відомими відмінностями стилю Людовіка XIV від стилю Людовіка XV або Людовіка XVI. Основний елемент умеблювання — меблевий виріб багатих — комоди тільки в XIX ст. набудуть загального поширення.

Але чи була різноманітна історія таких меблевих предметів, узятих один за одним, і історією меблювання?

Тільки ансамблі багато важать

Ні, поодинокий меблевий предмет, хоч би який він був характерний, не створює й не виявляє ансамблю. Але ж багато важить лише цілісність [127]. Звичайно музеї з їхніми окремими предметами навчають нас тільки абетки складної історії. Головне те, що лежить за межами властиво меблевого предмета: його розташування, вільне чи невільне, атмосфера, манера жити — як у кімнаті, де стоїть цей предмет, так і поза нею, в цілому будинку, частиною якого ця кімната була. Як жили, як їли, як спали в цьому окремому невеличкому світі, світі, ясна річ, розкішному?

Перші вірогідні свідоцтва стосуються пізньої готики, зокрема завдяки картинам голландських або німецьких художників, де предмети й меблі виписані з такою самою любов'ю, що й персонажі, наче низка зображених на полотні натюрмортів. «Народження св. Йоанна» Яна ван Ейка або якесь «Благовіщення» Ван дер Вейдена дають конкретне уявлення про атмосферу загальної кімнати XV ст. І досить тільки відчинити двері в анфіладу інших кімнат, щоб розпізнати кухню, де порядкують служники. Щоправда, цьому сприяє й сюжет: зображення благовіщення й пологів Пречистої Марії, з їхніми ліжками, скринями, гарним відчиненим вікном, лавою перед каміном, дерев'яним цебром, де купають новонародженого, чашкою юшки, яку простягають породіллі, дають не менш яскраве уявлення про будинок, ніж тема Тайної вечері про обряд трапези, незалежно від того, написана картина Карпаччо, Гольбейном-старшим чи Шонгауером.

Незважаючи на грубувату невибагливість меблів і їхню нечисленність, ці замкнені кімнати пізньої готики, принаймні в північних країнах, створюють враження теплого затишку кімнат, огорнутих бганками розкішних яскравих тканин, що міняться різними відтінками кольору. Єдина справжня розкіш у таких приміщеннях: запони й покривала ліжок, настінне драпування, шовковисті подушки. Шпалерні тканини XV ст. з їхніми барвистими фарбами, їхнім сяйним тлом, усіяним квітами й тваринами, теж свідчать про смак до кольору, про потребу в ньому, так ніби тогочасний будинок був реакцією на зовнішній світ і, наче укріплений «монастир, замок, обведене муром місто, огороджений сад», був захистом від труднощів матеріального життя, що приховано відчувалося.

Але в епоху, коли Італія Відродження, що набагато випередила економічно решту країн, формувала нову розкіш чванькуватих князівських дворів, ми бачимо,

Буржуазний інтер'єр XVII ст., Голландія: багато світла, стриманість, велика спільна кімната, де навпроти ліжка із запоною стоїть клавесин; інші кімнати розташовані анфіладою. Музей Бойманса — ван Бенінгена, Роттердам. (Фото Фрекена.)

Фламандський інтер'єр XVII ст.: у величезній парадній залі з розкішним і переобтяженим декором зібрано все — великий камін, ліжко з балдахіном, стіл, за яким бенкетують гості. Музей декоративного мистецтва, Париж.

як на півострові з'являється зовсім відмінне від намальованого вище обрамлення — врочистіше й величніше, в якому архітектура й меблі, повторюючи у своїх фронтонах, карнизах, медальйонах і скульптурах одні й ті самі мотиви й одні й ті самі монументальні лінії, прагнуть до пишноти, до грандіозності, до підкреслення соціального статусу. Інтер'єри італійського XV ст. з їхніми колонадами, з величезними, прикрашеними різьбленням ложами під балдахінами та їхніми монументальними сходами вже породжують дивне передчуття Великого століття, такого життя двору, яке буде своєрідним парадом, театральним видовиськом. Цілком очевидно, що розкіш тут ставала засобом керувати.

Перестрибнімо через двісті років. У XVII ст. в убранні будинку, скажімо, у Франції, Англії, навіть у католицьких Нідерландах, жертвують усім на догоду думці світу, соціальної значущості (звісно ж, були й винятки, наприклад, серед інших — у Голландії та Німеччині, що відзначалися великою простотою). Світлиця стала величезною, з дуже високою стелею, ще більше орієнтованою на зовнішній світ, підкреслено врочистою; вона переобтяжена орнаментами, скульптурою, парадними меблями (прикрашеними важким різьбленням, сервантами й буфетами) з такими самими парадними предметами столового срібла. На стіни також поначіплювали тарілок, блюдець, картин, а самі стіни розмалювали складними композиціями (як у салоні Рубенса з його химерами). А шпалерні тканини, що й далі залишалися у великій моді, також змінили свій стиль у бік деякої помпез-

ності та вельми дорогого й іноді позбавленого смаку ускладнення гами відтінків.

Проте ця велика парадна зала була й загальною житловою кімнатою: в усьому врочистому декорі, зображеному на стількох фламандських картинах, від Ван де Бассена до Абрагама Босса та Ієронімуса Янссена, ложе, що звичайно стояло поруч з каміном і приховувалося широкою запоною, міститься в тій самій залі, де нам показують співтрапезників, що зібралися на пишний обід. А з іншого боку, розкіш XVII ст. не знала тисяч вигод, починаючи з такої, як опалення. Не знала вона й затишку. Самому Людовікові XIV у Версалі під час відвідин пані де Монтеспан конче доводилося проходити через кімнату попередньої фаворитки панни Лавальєр [128]. Так само в паризькому особняку XVII ст. на другому поверсі, що вважався шляхетним поверхом і відводився для господарів дому, всі кімнати, передпокої, салони, галереї, спальні, які нерідко мало відрізнялися одна від одної, розташовувалися анфіладою. І щоб дістатися до сходів, усім, навіть служникам, зайнятим своїми звичними клопотами, треба було перетнути всі ці кімнати.

XVIII ст. принесло новації саме в цій галузі. Тодішня Європа зовсім не відмовиться від світської пишноти; вона жертвуватиме більш, ніж будь-коли, всім задля думки громади, але індивідуум відтоді намагатиметься відгородити від зовнішнього світу своє приватне життя. Життя змінюється, змінюються меблі, бо цього бажають, до цього прагнуть люди, а велике місто їм сприяє в цьому. Досить було здатися на волю плину. В Лондоні, Парижі, Санкт-Петербурзі — в цих містах, що так швидко й самостійно росли,— все дорожчало й дорожчало. Розкіш ставала нестримною, бракувало місця, і виникала потреба, аби архітектор максимально використовував обмежений простір, куплений на вагу золота [129]. В цю епоху остаточно утверджуються сучасний особняк та сучасні апартаменти, замислені для менш грандіозного, зате приємнішого життя. За Людовіка XV в Парижі можна зустріти оголошення про здавання внайми помешкання «з десяти кімнат, враховуючи передпокій, їдальню, вітальню, внутрішню світлицю, обладнану на зиму (отже, з опаленням), маленьку бібліотеку, салон і спальню з гардеробами» [130]. Таке оголошення було б неможливе за часів Людовіка XIV.

Як пояснював один тогочасний автор, особняк поділявся відтоді на три групи приміщень: кімнати для звичаїв, або для «громади», кімнати з усіма вигодами, де приймали друзів; кімнати парадні, або розкішні; нарешті, особисті покої, кімнати для родинного комфорту та затишку [131]. Надалі завдяки такому поділові житла кожен житиме певною мірою на свій смак. Вітальні відокремилися від кухні, їдальня — від салону, спальня перетворилася на особливе царство. Л. Мамфорд вважає, що відтоді кохання, яке доти було літнім заняттям, стало цілорічним [132]. Цьому ніхто не зобов'язаний вірити (дати народжень у реєстрах громадянського стану доводять навіть протилежне), але то правда, що близько 1725 р. накреслиться «внутрішній поділ помешкань», якого не знали ні Рим, ні Тоскана за Медичі, ні Франція за Людовіка XIV. Це нове планування приміщень, «яке так доладно поділяє помешкання й робить його таким зручним і для господаря, і для служників» [133], не було просто питанням моди. В таких «невеликих квартирах з чималою наповненістю (цебто з більшим числом приміщень)... маєш багато в малому просторі» [134]. Згодом Себастьєн Мерсьє напише: «Наші малі квартири розташовані й поділені, як заокруглені й гладенькі мушлі, і в них приємно мешкаєш при світлі й у просторах, що доти не використовувалися й були явно темні» [135]. До речі, один розсудливий автор додає: «Колишній спосіб життя (величезні будинки) був би надто дорогий; нині ми не такі багаті» [136].

Натомість уся пристрасть до розкоші спрямовувалася на меблі: нескінченне число дрібних їхніх взірців із вигадливим опорядженням, що не так захаращували приміщення, як попередні, пристосовані до нових розмірів спалень, невеликих салонів та кімнат, але й максимально відповідали новим потребам у комфорті й затишку. Так з'явилися маленькі столики найрізноманітніших форм, столики із

гнутими ніжками, ломберні, нічні, письмові столи, великі круглі столи, підставки тощо. Прихід комода та цілої низки м'яких крісел теж відбувся на початку століття. Для всіх цих крісел-новинок вигадувалися назви: «пастушка», «маркіза», «герцогиня», «туркеня», «опівнічне», «дорожне», «афінянка», «крісло-кабріоле», або ж переносне... [137] Така сама вищуканість спостерігалася й у декорі: скульптурне й візерунчасте ліплення, розкішне й часто-густо перевантажене прикрасами столове срібло, бронза та лакові вироби в стилі Людовіка XV, екзотичні породи дерева, дзеркала, канделябри, трюмо, шовкове драпування, китайська порцеляна й саксонські дрібнички. Це була епоха франко-німецького рококо, що так чи інакше справило вплив на цілу Європу; в Англії — епоха великих колекціонерів, арабесок зі штучного мармуру Роберта Адама й спільного царювання китайських дрібничок і так званого китайського орнаменту, «вдалого поєднання двох стилів», як твердила 1774 р. стаття в «Уорлд» [138]. Одне слово, простота нової архітектури не призвела до суворості у внутрішньому оздобленні. Навпаки, грандіозність зникла, але найчастіше поступалася примхливості.

Розкіш і комфорт

Ця розкіш не завжди супроводжувалася тим, що ми назвали б «справжнім» комфортом. Опалення було ще поганеньке, вентиляція — сміховинна, їжу варили по-сільському, часто-густо на деревному вугіллі на переносних грубках «з цегли, обкладених деревом». Квартири не завжди мали вбиральню на англійський взірець, а її ж винайшов сер Джон Герингтон ще 1596 р. А коли вона з'явилася, то ще залишилося налагодити роботу клапана або сифона або принаймні встановити витяжну руру, щоб позбавити будинок отруйних запахів [139]. Недосконалість очищення канав для нечистот у Парижі породила проблеми, якими 1788 р. зайнялася сама Академія наук. А нічні горщики й далі виливали через вікна, як це робилося завжди: вулиці становили собою клоаки. Парижани тривалий час «справляли свою потребу під тисовими деревами» в Тюїльрійському саду. Коли швейцарські гвардійці вигнали їх звідти, вони перебралися на береги Сени, які «були огидні однаково що для погляду, що для нюху» [140]. Ця картина належить до часів царювання Людовіка XVI. І всі міста — великі й малі, як Льєж, так і Кадис, як Мадрид, так і містечка Верхньої Оверні — як правило, перетинав канал або потік, який «убирав у себе все, що люди воліли йому довірити», так званий «лайновик» (*merderel*) [141] — усі вони більш чи менш перебували в однаковому становищі.

В цих містах XVII та XVIII ст. ванна кімната була рідкісною розкішшю. Блохи, воші й блощиці кишіли як у Лондоні, так і в Парижі,— в житлах багатих і в помешканнях бідарів. А що ж до освітлення будинків, то свічки різних гатунків і олійні лампи зберігаються до того часу, коли з'явиться — а станеться це тільки на початку XIX ст.— голубе полум'я освітлювального газу. Але тисячі хитромудрих первісних способів освітлення, від смолоскипа та ліхтаря, бра, канделябра або люстри, такі, якими нам їх показують старовинні картини, теж були пізньою розкішшю. Дослідження з'ясувало, що в Тулузі вони по-справжньому поширилися тільки близько 1527 р. [142]. Доти освітлення майже не було. І за цю «перемогу над ніччю», що стала предметом гордості й навіть хвастощів, довелося дорого заплатити. Треба було вдатися до воску, сала, оливкової олії (точніше до субпродукту, який добували з неї, так званої «пекельної олії»). А у XVIII ст. все більше й більше — до китового жиру, що приніс багатство голландським та гамбурзьким китобоям, а в пізніший період — тим портам Сполучених Штатів, про які в XIX ст. говорив Мелвілл.

Тож якби ми з'явилися непроханими гостями в інтер'єрах минулих часів, то швидко почували б себе ні в сих ні в тих. І надлишків, хоч би які гарні вони були (а часто вони були захопливі!), нам би забракло.

КОСТЮМИ І МОДА

Історія костюма не менш анекдотична, ніж це здається. Вона ставить багато проблем: сировини, процесів виготовлення, собівартості, стійкості культур, моди, соціальної ієрархії. Хоч би скільки він змінювався, костюм скрізь уперто свідчив про соціальні протилежності. Отже, закони проти розкоші були наслідком розважливості урядів, але великою мірою — і наслідком роздратування найвищих класів суспільства, коли ті бачили, що їх наслідують нувориші. Ні Генріх IV, ні його зять не могли б змиритися з тим, аби дружини й дочки паризьких буржуа вдягалися в шовк. Але ніколи ніхто не міг нічого вдіяти з бажанням піднятися вище по суспільній драбині або з прагненням носити одяг, який був на Заході ознакою такого просування. І керманичі ніколи не перешкоджали позірній розкоші поважних шляхтичів, незвичайній пишноті вбрання венеціанських породіль або виставкам нарядів, за привід для яких правив у Неаполі похорон.

Так само було й у пересічному світі. В Рюмежі, фландрському селі біля Валансьєнна, багаті селяни, записує 1696 р. у своєму щоденнику місцевий священик, жертвували всім задля розкоші костюма: «...юнаки в капелюхах із золотим або срібним галуном і у вбранні, що відповідало цим капелюхам; дівчата із зачісками заввишки з фут та в гідних цих зачісок шатах». «З небезпечним зухвальством відвідують вони щонеділі шинок». Але час спливає, і той самий священик повідомляє нам: «Якщо не рахувати недільних днів, коли вони ходять до церкви або до шинку, селяни (багаті й бідні) такі нечупарні, що сам вигляд дівчат виліковує чоловіків від похоті, і навпаки — вигляд чоловіків відвертає від них дівчат»...[143] І це відновлює звичний лад, упроваджуючи його в буденне життя. У червні 1680 р. пані Севіньє із захватом, змішаним з обуренням, приймає «вродливу орендаторку з Бодега (в Бретані), вдягнену в сукню з голландського сукна на муаровій підшивці, з прорізними рукавами», яка, на жаль, винна була їй 8 000 ліврів[144]. Але це все ж таки виняток, яким є й селяни в брижах на зображенні свята місцевого святого у німецькому селі, що належить до 1680 р. Звичайно ж усі ходили босоніж, або ж майже босоніж, а на самих міських ринках досить було одного погляду, аби відрізнити буржуа від простолюду.

Якби суспільство було нерухоме...

Усе було б не таке мінливе, якби суспільство залишалося більш-менш стабільне. І так найчастіше й було, навіть для верхівки місцевої ієрархії. В Китаї задовго до XV ст. костюм мандаринів був одним і тим самим — від околиць Пекіна (з 1421 р.— нової столиці) до провінцій Сичуань та Юньнань, які китайці тільки-но освоювали. І шовковий убір із золотим вишиванням, який намалював 1626 р. отець де Лас Кортес,— це той самий убір, що його ми ще не раз побачимо на багатьох гравюрах XVIII ст., з тими самими «шовковими різнобарвними чобітками». У себе вдома мандарини вдягалися в просте бавовняне вбрання. Свій пишний костюм вони надягали при виконанні службових обов'язків як соціальну маску, як свідоцтво справжньості своєї особи. В суспільстві, справді майже нерухомому, така маска практично не зміниться впродовж століть. Навіть струси маньчжурського завоювання починаючи з 1644 р. не порушили старожитної рівноваги або ж порушили дуже мало. Нові володарі накинули своїм підданим гоління голови (за винятком одного пасма) й змінили парадні шати колишніх часів. І це все; взагалі не так уже й багато. В Китаї, зауважував один мандрівець 1793 р., «крій одягу рідко змінюється через моду або (чиюсь) примху. Шати відповідають статусу людини й порі року, в яку вона їх носить; і вони завше шиються однаково. Навіть у жінок майже не буває нових мод, хіба що в розмі-

Суддя. Китайський малюнок на шовку XVIII ст.
Давня колекція Лоо.

щенні квітів та інших прикрас, що їх вони носять на голові» [145]. Японія також була консервативна, може, й усупереч своєму бажанню, через жорстку реакцію Хідеєсі [Тойотомі Хідеєсі (1536—1598 pp.) — фактичний правитель Японії в 1582—1598 pp., один з творців централізованої японської держави]. Століттями вона залишалася вірною *кімоно,* одягові домашньому, яке мало відрізняється від сучасного кімоно, і «*дзинбаорі* — розфарбованій ззаду шкіряній куртці», яку звичайно вдягали, коли йшли по місту чи по селу. [146]

В таких суспільствах зміни відбувалися, як загальне правило, лише внаслідок політичних струсів, що зачіпали весь суспільний лад. В Індії, майже цілком завойованій мусульманами, став нормою, в усякому разі для багатих, костюм переможців-моголів, цебто *піжама* і *чапкан* (вид приталеного каптана). «Всі портрети раджпутських князів (за єдиним, здається, винятком) зображують їх нам у придворних шатах — неспростовний доказ того, що найвище індуське панство загалом перебрало звичаї та манери могольських володарів» [147]. Те саме можна сказати й щодо Турецької імперії: скрізь, де відчувалися сила й уплив османських султанів, їхнє вбрання ставало обов'язковим у найвищих класів — як у далекому Алжирі, так і в християнській Польщі, де турецька мода набагато пізніше й з великими труднощами поступиться місцем перед французькою модою XVIII ст. Усі

ті наслідування відтак протягом століть майже не зазнавали змін; взірець залишився незмінний. У своїй «Загальній картині Оттоманської імперії», що побачила світ 1741 р., Мураджа Оссонський зауважує: «Моди, що є тираном європейської жінки, майже не хвилюють цієї статі на Сході: там сливе завжди одна й та сама зачіска, той самий крій одягу, той самий гатунок тканин» [148]. У всякому разі, в Алжирі, що став турецьким 1516 р. і був приречений ним залишатися до 1830 р., жіноча мода за три століття мало змінилася. Короткий опис, за який ми маємо бути вдячні отцеві Аедо, що перебував там у полоні близько 1580 р., «міг би з дуже незначними поправками бути використаним для пояснення гравюр 1830 р.» [149]

Якби на світі жили самі тільки бідні

У такому разі не виникло б і саме це питання. Все залишилося б непорушним. Нема багатства — нема й свободи вибору, нема можливості змін. Ігнорувати моду — доля бідноти, хоч би де вона жила. Костюми бідних, хоч би якими гарними або примітивними вони були, залишаться такими самими, як були. Гарний, цебто святковий, убір найчастіше переходив від батьків до дітей; століттями він зостанеться самим собою, без зміни, незважаючи на нескінченну різноманітність національного і провінційного одягу. А примітивний, цебто повсякденний, робочий костюм створювався на базі найдешевших місцевих ресурсів і змінювався ще менше, ніж парадний.

Якими були індіанки Нової Іспанії за часів Кортеса у своїх довгих, іноді вишитих бавовняних хітонах, а *пізніше* — вовняних, такими були вони й у XVIII ст. Чоловічий костюм, звісно, змінився, але лише настільки, наскільки переможці й місіонери вимагали гідного вбрання, що прикривало колишню наготу. Як одягалися тубільці в Перу у XVIII ст., так вони вдягаються й нині: в *пончо* — квадратний шматок домотканого сукна з вовни лами із розрізом посередині, куди людина просовує голову. Нерухомість панувала й у Індії, причому завжди: сьогодні, так само, як і вчора, як давним-давно, індієць вдягається в *дготі*. В Китаї «селяни й простолюдини» завше виготовляли свій одяг з бавовняної тканини... найрізноманітніших кольорів» [150]. Насправді це була довга сорочка, звужена в стані. Японські селяни 1609 р. і, безперечно, набагато століть раніше були вдягнені в такі самі підбиті бавовною кімоно [151]. У своїй «Подорожі до Єгипту» (1783 р.) Вольней дивувався з костюма єгиптян — «цієї складеної в кілька разів тканини, закрученої на поголеній голові; цього довгого вбрання, що спадає від шиї до п'ят і радше приховує тіло, ніж його огортає» [152]. То був вельми давній убір, ще давніший, ніж костюм багатих мамлюків, який, своєю чергою, був і в XII ст. такий самий. А що ж до бідних мусульман, яких описав у Чорній Африці отець Лаба, то як він оцінює їхнє вбрання, коли воно там зовсім відсутнє? «В них нема сорочок, вище штанів вони обгортають тіло клаптем тканини, який підв'язують поясом; більшість людей ходять простоволосі й босоніж» [153].

Європейські бідарі були дещо ліпше вдягнені, але й вони не надто тішили свою фантазію. 1828 р. Жан-Батист Се писав: «Зізнаюсь вам, що мені не подобається застигла мода турків та інших народів Сходу. Вона нібито увічнює їхній тупий деспотизм... Наші сільські мешканці певною мірою турки в тому, що стосується моди: вони раби відсталості, і на старих картинах, що зображують війни Людовіка XIV, ви бачите селян і селянок, змальованих у одязі, що мало відрізняється від того, який ми бачимо на них нині» [154]. Таку саму думку можна висловити й про більш ранній період. Якщо, наприклад, порівняти картину Пітера Артсена (1508—1575 рр.) й два полотна Яна Брейгеля (1568—1626 рр.) з Мюнхенської

пінакотеки, що всі зображують юрму на ринку, то досить потішно констатувати передусім, що в усіх трьох випадках з першого погляду вирізниш скромних продавців або рибалок серед гурту городян — покупців або гультіпак: вони одразу ж упізнаються по вбранню. Але інший висновок, ще цікавіший, полягає в тому, що приблизно впродовж півстоліття, яке розділяло двох митців, одяг буржуа дуже змінився: високі іспанські коміри, обрамлені в Артсена простим жабо, змінилися в Брейгеля справжніми брижами, що їх носять і жінки, і чоловіки. Але народний жіночий костюм (з відкритим відкладним коміром, невеликим корсажем, фартушком на спідниці в складку) залишився майже достоту таким самим, за винятком єдиної відмінності, якою був очіпок,— безперечно оригінальної. 1631 р. в селі Верхньої Юри вдова отримуватиме за заповітом чоловіка «пару черевиків і сорочку, і це що два роки, і сукно з грубої вовни — що три роки» [155].

Щоправда, селянський костюм, однак, залишаючись зовні майже таким самим, усе ж таки зміниться в деяких важливих деталях. Так, близько XIII ст. у Франції та за її межами почали носити натільну білизну. У XVIII ст. в Сардинії було правилом на знак жалоби носити незмінно одну й ту саму сорочку протягом року, а це принаймні означає, що селянинові сорочка була відома й що його відмова перевдягти її була певною жертвою. Але ж ми знаємо, що колись, іще в XIV ст., заможні й бідні, якщо судити з багатьох відомих картин, спали вночі голяка.

Втім, один демограф XVIII ст. завважив, що «короста, лишаї та всі шкірні й інші захворювання, які виникають від недостатньої охайності, в минулі часи були надто поширені лише через відсутність білизни» [156]. Справді ж, як доводять книги з медицини та хірургії, у XVIII ст. ці недуги хоч і не зникли повністю, але відступили. Той самий спостерігач XVIII ст. відзначав також загальне поширення за його часів грубого вовняного одягу серед селян. «Французький селянин,— пише він,— погано вдягнений, і лахміття, що прикриває його наготу, ледь захищає його від негоди. Одначе здається, коли говорити про одяг, що становище селянина не таке жалюгідне, як було раніше. Для бідного вбрання не предмет розкоші, а необхідний захист від холоду: полотно — одяг багатьох селян — захищає їх недостатньо... та ось уже кілька років... як стало куди більше селян, що носять вовняний одяг. Довести це легко, бо достеменно відомо, що з певного часу в королівстві виготовляється велика кількість грубих вовняних тканин; і якщо ці тканини зовсім не вивозять, то неминуче їх використовують для того, щоб вдягати велике число французів» [157].

Це були пізні й обмежені поліпшення. Трансформація одягу французьких селян явно відставала від такої самої трансформації англійських селян. Не поспішатимемо робити висновок, нібито вона була загальна. Ще напередодні Революції селяни в Шалонне та Бресе були вдягнені «тільки в пофарбоване у чорне полотно», пофарбоване за допомогою дубової кори. І «цей звичай такий поширений, що через нього зазнали занепаду ліси». Та й «у Бургундії одяг (у той час) не становить важливої статті (селянського) бюджету» [158]. Так само й у Німеччині на початку XIX ст. селянин залишався вдягненим у полотно. 1750 р. в Тиролі ті пастухи, яких ми бачимо на картині зображеними в ролі персонажів поклоніння пастухів, одягнені в полотняну сорочку до колін, а гомілки й ступні їхні залишалися оголені або ж на ногах у них були самі тільки підметки, прикріплені шкіряним ремінцем, намотаним навколо литок. У Тоскані, регіоні, що вважався багатим, сільський мешканець ще у XVIII ст. вдягався виключно в домоткану тканину, цебто в конопляне полотно або наполовину з конопель і наполовину з вовни (*mezzelane*) [159].

Селяни, що розмовляють. Фландрія, XVI ст. (приписується Брейгелю Старшому). Безансонський музей. (Фото Жиродона.)

Європа, або Шаленство моди

Тепер ми можемо підійти до Європи багатих, Європи мінливих мод, не ризикуючи загубитися серед такої безлічі примх. Передусім ми знаємо, що ці примхи зачіпали тільки вельми невелику кількість людей, які зчиняли великий галас і напускали туману, бо, мабуть, усі решта, навіть найзлиденніші, милувалися ними й заохочували їх у найбільшій їхній екстравагантності.

Ми знаємо також, що шалене захоплення змінами моди рік у рік по-справжньому утвердиться пізно. Щоправда, вже венеціанський посол при дворі Генріха IV повідомив нам: «Людину не вважають за багату, якщо в неї нема 25—30 уборів різного фасону; і вона повинна їх змінювати щодня» [160]. Але мода означала не тільки багатство, кількість, надмірність. Вона полягала й у тому, аби все змінити на зовсім інше в бажаний момент: це було питанням пори року, дня, години. Одначе навряд чи таке царство *моди* утвердилося в усій своїй повноті раніше 1700 р., того моменту, до речі, коли це слово, набувши другої молодості, поширилося в цілому світі в своєму новому значенні: не відставати від сучасності. Тоді ж і все набрало сенсу моди в нинішньому розумінні. А доти все ж таки справа з модою розвивалася не так уже й швидко.

Справді ж, якщо грунтовно повернутися в минуле, то врешті-решт ніби відкр ваєш стоячу воду — стародавню ситуацію, аналогічну становищу в Індії, Ки або країнах ісламу, якою ми її описали. Правило непорушності цілком зберіга свою дієвість, бо аж до початку XII ст. костюм спокійнісінько залишався в Євр таким самим, як він був за часів галло-римських: довгі хітони до п'ят у жінок, колін — у чоловіків. А загалом — століття й століття непорушності. Коли відб валася якась зміна, на взірець подовження чоловічого одягу в XII ст., вон зазнавала страшної критики. Ордерик Віталій (1075—1142 рр., нормандськи хроніст, майже ціле життя провів у нормандському монастирі Сент-Евруль, авт Хроніки «Церковна історія») сумував із приводу шаленства моди в одязі йо часу, зовсім, на його думку, зайвого. «Старий звичай майже цілком зруйнувал нові вигадки»,— заявив він [161]. Твердження дуже перебільшене. Навіть упли рестових походів був менший, ніж вважалося: він упровадив у вжиток шовк розкішні хутра, але істотно не змінив форми костюма в XII—XIII ст.

Великою зміною стало вкорочення близько 1350 р. чоловічих шат — укоро чення ганебне на погляд осіб гречних і похилого віку, оборонців традицій. Про довжувач справи Гійома Нанжийського (пом. 1300 р., французький хроніс чернець монастиря Сен-Дені, автор життєписів Людовіка IX та Філіппа III, щ ввійшли до латинського зведення «Великих французьких хронік») писав: «Приб лизно цього року чоловіки, особливо шляхтичі, зброєносці та їхній почет, деяк городяни та їхні служники, запровадили таке коротке й таке вузьке вбрання, щ воно дозволяло бачити те, що сором'язливість воліє приховувати. Дивитися на ц для народу було вельми дивно» [162]. Цей костюм, що облягає тіло, виявитьс довговічним, і чоловіки більш ніколи не повернуться до довгого вбрання. Що ж д жінок, то їхні корсажі стали тісно облягати їхній стан, вимальовувати форми, а широкі декольте порушували глуху поверхню сукні — все це теж викликал осуд.

У певному сенсі цими роками можна датувати перший вияв моди. Бо надал в Європі стане діяти правило змін у одязі. А з іншого боку, якщо традиційни костюм був приблизно однаковий на цілому континенті, то поширення коротког костюма відбуватиметься нерівномірно, не без опору та його пристосуванн врешті-решт ми побачимо, як формуються *національні* моди, що більш-мен впливають одна на одну: костюм французький, бургундський, італійський, анг лійський тощо. Східна Європа почне зазнавати після розпаду Візантії вплив турецької моди, що дедалі зростатиме [163]. Згодом Європа стане багатоманітно принаймні до XIX ст., хоча й готовою досить часто визнавати лідерство (*le dership*) якогось привілейованого регіону.

Так, у XVI ст. у найвищих класів увійшов у моду чорний сукняний костюм, його запровадили іспанці. Він ніби правив за символ політичної переваги «все вітньої» імперії католицького короля. На зміну пишному костюмові італійськ Відродження, з його великими квадратними декольте, широкими рукавам золотими й срібними мереживами та вишивками, золотавою парчею, темн червоними атласами й оксамитами, що став взірцем для значної частини Євро прийшла стриманість костюма іспанського з його темним сукном, камзолом, тісно облягав стан, штанами з пуфами, коротким плащем і вельми високи коміром, обрамленим невеликим жабо. Навпаки, у XVII ст. запанував так звани французький костюм з його яскравими шовками й вільнішим кроєм. Зрозумі річ, найдовше чинила опір цій спокусі Іспанія. Філіпп IV (1621—1665 рр.), вор барокової пишноти, накинув своїй знаті сувору моду, вспадковану від час Філіппа II. Тривалий час при дворі був заборонений кольоровий одяг (*vestido de color*); чужинець допускався туди тільки належним чином «одягнений у чорне». Так, посланець принца Конде, що був тоді союзником іспанців, зміг добитися аудієнції, лише змінивши свій костюм на темне суворе вбрання. І тільки близько

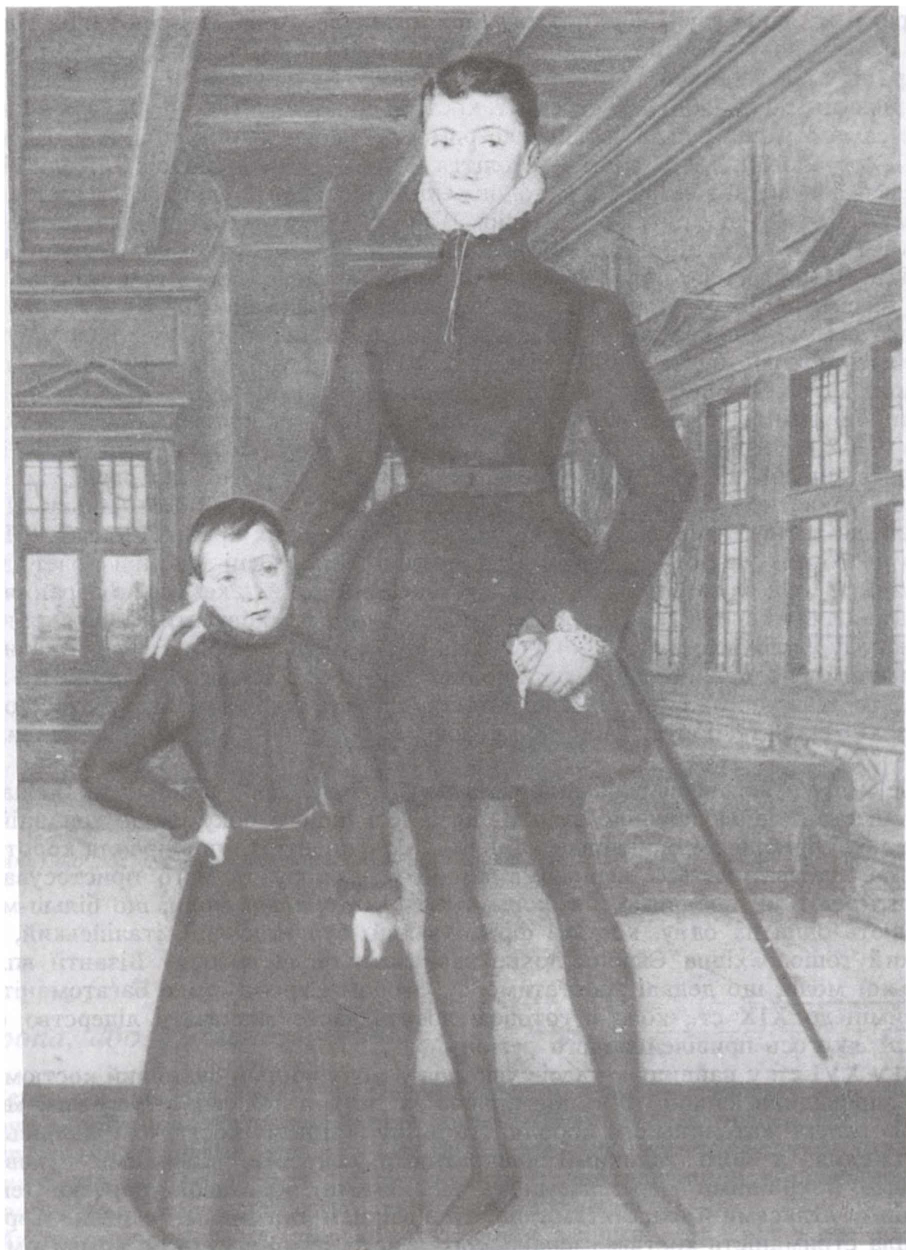

Чорний костюм за іспанською модою, в який одягнений лорд Дарнлі та його молодший брат. Портрет Ганса Еворта (1563 р.). Віндзорський палац.

1670 р., по смерті Філіппа IV, чужинська мода проникає до Іспанії й до самісінького її серця — Мадрида, де закріпити її успіх судилося позашлюбному синові Філіппа IV, другому донові Хуану Австрійському [164]. Але до Каталонії новації в одязі прийшли після 1630 р., за десять років до повстання проти влади Мадрида. В той самий час цією модою захопився і двір статгаудера в Голландії, хоча чимало було й таких, хто виступав проти неї. Портрет бургомістра Амстердама Бікера (1642 р.) у Національному музеї зображує його в традиційному костюмі на іспанський кшталт. Це, безперечно, визначалося й приналежністю до того чи того покоління: так, на картині Д. ван Сантвоорта (1635 р.), на якій намальований зі своєю родиною бургомістр Дирк Баас Якобс, його дружина й сам він у брижах за старовинною модою, але ж усі їхні діти вдягнені згідно з новими смаками (див. ілюстрацію на с. 280). Конфлікт між двома модами був і в Мілані, але він мав інший сенс: Мілан належав тоді до іспанських володінь, і на карикатурі середини того самого століття традиційно вдягнений іспанець, очевидно, напучує міланця, що віддав перевагу французькій моді. Чи можна вигледіти в поширенні цієї моди в цілій Європі певний занепад Іспанії?

Ця послідовна перевага припускає те саме пояснення, яке ми висували з приводу поширення могольського одягу в Індії або костюма османів у Турецькій імперії: Європа, *незважаючи* на свої сварки або ж з *їхньої причини,* була однією-єдиною родиною. Законодавцем був той, ким найбільше захоплювалися, і зовсім не обов'язково найсильніший, або, як вважали французи, найулюбленіший, або ж найвитонченіший. Цілком очевидно, що політична перевага, яка справила вплив на цілу Європу, так ніби вона однієї чудової днини міняла напрям свого руху або свій центр тяжіння, не одразу ж позначилася на всьому царстві мод. Були й розбіжності, і відхилення, і випадки неприйняття, і повільність. Французька мода, що переважала з XVII ст., стала по-справжньому панівною тільки у XVIII ст. Навіть у Перу, де розкіш іспанців була тоді небачена, чоловіки 1716 р. вдягалися «на французький взірець, найчастіше — в шовковий камзол (привезений з Європи), з химерною мішаниною яскравих барв» [165]. У всі кінці Європи епохи Просвітництва мода приходила з Парижа у вигляді ляльок-манекенів, що вельми рано з'явилися. І відтоді ці манекени панують неподільно. У Венеції, старовинній столиці моди та доброго смаку, в XV і XVI ст. одна з найстаріших крамниць називалася (й нині ще називається) «Французька лялька» (*La Piavola de Franza*). Уже 1642 р. польська королева (вона була сестрою імператора) просила іспанського кур'єра, якщо він вирушить до Нідерландів, «привезти їй «ляльку», вдягнену на французький штиб, яка могла стати взірцем для її кравця»,— польські звичаї в цій галузі їй не подобалися [166].

Цілком очевидно, що таке зведення до однієї панівної моди завжди супроводжувалося певним замовчуванням. Поруч існувала, як ми зазначали, величезна інерція бідноти. Існували також, височіючи над поверхнею моря моди, місцевий опір і регіональна замкненість. В істориків костюма напевне викликають розпач відхилення, спотворення в загальному розвитку. Двір бургундських Валуа був надто близький до Німеччини, та й надто самобутній, аби наслідувати моду французького двору. Там стало можливим у XVI ст. загальне поширення фіжм, і ще більше, до того ж протягом століть,— повсюдне захоплення хутром, але і його кожен носив по-своєму. Брижі могли видозмінюватися від скромного рюшу до величезних мереживних брижів, що їх ми бачимо на Ізабеллі Брандт на картині, де Рубенс намалював її поруч із собою, або ж на дружині Корнеліса де Воса на картині з Брюссельського музею, де поряд з нею та двома своїми дочками зображений і сам митець.

Травневого вечора 1581 р., після вечері (*doppo disnar*) до Сарагоси приїхало троє юних венеціанців — знатних, вродливих, життєрадісних, розумних, образливих і самовдоволених. Повз них проходить процесія із святими дарами, слідом за

Цокколі — своєрідні мініатюрні ходулі, якими послуговувалися жінки, щоб уберегтися від калюж на венеціанських вулицях; якийсь час, у XVI ст., мода на них поширилася й за межами Венеції. Баварський Національний музей, Мюнхен.

нею йде юрма чоловіків та жінок. «Жінки,— сердито записує оповідач,— украй потворні, з обличчями, пофарбованими в усі барви, що виглядало дуже дивно, в дуже високих черевиках, а точніше — в *цокколі* (*zoccoli*) [167] за венеціанською модою, і в мантильях, модних у цілій Іспанії». Цікавість спонукала венеціанців підійти до процесії ближче. Але той, хто бажає бачити інших, стає в свою чергу об'єктом уваги, його помічають, на нього показують пальцем. Чоловіки й жінки, що проходять повз венеціанців, починають реготати, кидають їм образливі слова. «І все це просто тому,— пише той самий Франческо Контарині,— що ми носили *німфи* (мереживні комірці) більшого розміру, ніж цього вимагає іспанський звичай. Хто кричав: «Ти ба, до нас у гості прийшла вся Голландія!» (під цим мислилося все голландське полотно або то просто була гра слів, пов'язана з *olanda* — полотном, з якого виготовляли простирадла й білизну), а хто: «Що це за велетенське салатне листя!». Це нас добре насмішило» [168]. Абат Локателлі, що приїхав 1664 р. до Ліона з Італії, виявився не такий стійкий і недовго чинив опір «дітям, що бігали назирці за ним» по вулицях. «Мені довелося відмовитись від «цукрової голівки» (високого капелюха з широкими крисами)... від кольорових панчіх і вдягтися цілком по-французькому» — в «капелюх Дзані» з вузькими крисами, в одяг з «великим коміром, що більше пасував лікареві, ніж священнослужителеві, в сутану, що сягала мені до половини стегна, в чорні панчохи, вузькі черевики... з срібними застібками замість шнурків. У такому уборі... я не здавався собі більше священиком» [169].

Герцогиня Магдалина Баварська, портрет роботи Пітера де Вітте, прозваного Кандід (1548—1628 рр.). Пишний костюм: шовк, золото, самоцвіти, перли, дорогі вишивки та мережива. Мюнхенська пінакотека.

Чи була мода легковажна?

Зовні мода видається вільною в своїх виявах і примхах. Насправді ж її шлях багато в чому визначений заздалегідь, а спектр можливостей для вибору врешті-решт обмежений.

Своїм механізмом вона розкриває факт запозичення культурних явищ, у всякому разі, правила їхнього поширення. І будь-яке таке розповсюдження повільне за самою своєю природою, пов'язане й з самим механізмом передачі, і з обмеженнями, що їх воно накладає. Ось як глузував англійський драматург Томас Деккер (1572—1632 рр.), згадуючи запозичення в одязі, зроблене його співвітчизниками в інших народів: «Ширінька прийшла з Данії, комір камзолу та його корсаж — із Франції, «крила» (пуфи на плечах) та вузький рукав — з Італії, коротка камізелька — від голландського перекупника з Утрехта, великі штани — з Іспанії, а чоботи — з Польщі» [170]. Такі свідоцтва про походження моди не обов'язково вірогідні, але вони, безумовно, точно відбивають розмаїття її складових елементів. І потрібен був не один сезон, аби виробити з них рецепти, прийнятні для всіх.

У XVIII ст. розвиток моди пришвидшився і, отже, пожвавився, але легковажність зовсім не стала загальним правилом у цьому безмежному царстві, легковажність, про яку залюбки говорили свідки й дійові особи. Вислухаймо Себастьєна Мерсьє, доброго спостерігача, здібного побутописця, хоч, звісно, не дуже великого мислителя, причому вислухаємо його, не беручи всього сказаного ним беззастережно на віру. 1771 р. він писав: «Я боюсь наближення зими через суворість цієї пори року... Саме тоді зароджуються галасливі й безбарвні збіговиська, де безглуздо панують усі нікчемні пристрасті. Смак до легковажності диктує закони моди. Всі чоловіки перетворюються на розманіжених рабів, цілком підкорених жіночим примхам». І ось знову починається «цей потік швидкоплинних мод, фантазій, розваг». І ще: «Якби мені прийшло в голову написати трактат про мистецтво зачіски, який подив викликав би я в читачів, розповівши їм, що є триста-чотириста способів підстригати волосся поважної особи!» Ці цитати цілком відповідають звичному тонові автора, який залюбки виступав у ролі мораліста, але ніколи не пропускав нагоди й розважити читача. Куди більша спокуса сприйняти Мерсьє серйозно, коли він оцінює еволюцію жіночої моди свого часу. Фіжми «наших матерів», прорізна тканина оборок, «обручі, що обперізують їх, уся ця безліч мушок, окремі з яких подеколи схожі на справжні латки,— пише він,— усе це зникло, за винятком непомірної висоти жіночих зачісок: почуття смішного не змогло відкинути цей останній звичай, але та вада врівноважується смаком і вишуканістю, які переважають у структурі цієї елегантної споруди. Загалом жінки сьогодні вдягнені ліпше, ніж будь-коли раніше, їхнє вбрання поєднує легкість, поважність, свіжість і вишуканість. Сукні з легкої (індійської) тканини оновлюються частіше, ніж сукні, що виблискували золотом і сріблом; вони, сказати б, дотримуються відтінків барв різних пір року...» [171]

Ось вам чудове свідоцтво: мода ліквідовує й оновлює — виконує подвійну роботу, а отже, вдвічі важчу. Новацією, про яку йдеться, були вибивні індійські тканини з бавовни, порівняно недорогі. Але ж і вони не за один день поширилися в Європі. І історія тканин однозначно свідчить про те, що все тісно пов'язане на цьому карнавалі моди, де запрошені були менш вільні, ніж це здавалося на перший погляд.

Справді ж, чи така вже легковажна річ мода? Чи, може, вона становить собою, як ми вважаємо, глибинну рису, що характеризує певне суспільство, економіку, цивілізацію? Його пориви, його можливості, його вимоги, його радощі життя? 1609 р. Родриго Віверо зазнав кораблетрощі біля японських берегів, пливучи на великому, водотоннажністю з 2 000 тонн, кораблі до Акапулько (в Новій Іспанії)

з Маніли, де Віверо тимчасово виконував обов'язки генерал-капітана. Майже одразу ж жертва кораблетрощі перетворилася на почесного гостя на цих островах, сповнених цікавості до всього чужинецького, а відтак — на своєрідного надзвичайного посла, який зробив спробу (до речі, марну) закрити Японські острови для голландської торгівлі. І який також плануватиме — і теж марно — вивезти рудокопів з Нової Іспанії, щоб налагодити ефективнішу експлуатацію срібних та мідяних рудень архіпелагу. Додаймо, що цей симпатичний персонаж був розумний і виявився добрим спостерігачем. Якось у Йєддо він розмовляв про те, про се із секретарем сьогуна. Секретар докоряв іспанцям за їхні гордощі, за їхню велику зарозумілість, а відтак — слово за словом — торкнувся їхньої манери вдягатися, «різноманітності їхніх костюмів — галузі, в якій іспанці такі непостійні, що, мовляв, що два роки вдягаються на новий кшталт». Як же не приписати ці зміни їхній легковажності та легковажності урядовців, що допускають такі зловживання? Що ж до самого секретаря, то він міг би показати, «спираючись на свідоцтва традиції та старовинні папери, що його народ понад тисячу років не змінював свого костюма» [172].

Шарден, який прожив у Персії десять років, був так само категоричний (1686 р.): «Я бачив шати Тамерлана, що їх зберігають у скарбниці Ісфахана; вони скроєні достоту так само, як це роблять нині, без найменшої відмінності». «Бо убори людей Сходу, — пише далі він,— зовсім не підкоряються моді, вони завжди пошиті за одним фасоном. І... перси... залишаються так само вірні собі і в тому, що стосується барв, відтінків і гатунків тканини» [173].

Я не засуджую цих дріб'язкових зауважень. Насправді ж майбутнє належало, хай навіть унаслідок простого збігу, суспільствам, досить безтурботним, аби дбати про зміну барви, матеріалу й крою костюма, а також про зміну порядку соціальних категорій і карти світу, інакше кажучи, суспільствам, які поривали із своїми традиціями. Бо все нероздільне. Хіба Шарден не веде мови про тих-таки персів, які «зовсім не зацікавлені в нових винаходах та відкриттях», які «вірять, ніби володіють усім, що необхідно для задоволення потреб та забезпечення вигод життя, і цим удовольняються»? [177] Достойності й кайдани традиції... Може, щоб відкрити дорогу інновації, знаряддю всього прогресу, потрібна була певна невгомонність, що стосувалася й одягу, фасону й зачіски? А може, потрібен і певний достаток, щоб плекати будь-яке новаторство?

Але мода мала й інші значення. Я завжди думав, що великою мірою вона виникає з бажання привілейованих будь-що відрізнятися від маси, яка стоїть нижче за них, спорудити перепону, бо, як писав 1714 р. один сицилієць, що перебував у Парижі, «нема нічого такого, що примусило б вельмож так зневажати роззолочені шати, як побачити їх на тілі наймерзенніших на світі людей» [175]. Отже, слід було винаходити нові «роззолочені шати» або ж нові відмітні риси, хоч би якими вони були, впадаючи в розпач щоразу, коли випадало бачити те, що «все вельми змінилося і (що) нові буржуазні моди — як чоловічі, так і жіночі — відтворюють моди, узвичаєні в людей шляхетного походження» [176] (це мовлено 1779 р.). Цілком очевидно, що натиск наслідувачів і послідовників без упину надихав цю гонитву. Але якщо все це було саме так, то тільки тому, що привілей багатства виштовхував на передній план певну кількість нуворишів. Спостерігалося піднесення на соціальній драбині, утвердження певного добробуту. Був і матеріальний поступ, без нього нічого не змінювалося б так швидко.

До того ж моду свідомо використовував світ купецтва. 1690 р. Ніколас Барбон співав їй славу: «*Мода або зміна сукні... є духом і життям торгівлі*» («*Fashio or alteration of Dress... is the spirit and life of trade*»). Завдяки їй «велике число торговців залишається в русі» й людина живе ніби у вічній весні, «ніколи не бачачи осені свого одягу» [117]. Виробники ліонських шовків скористались у XVIII ст. тиранією французької моди, аби накинути за кордоном свою продукцію й подолати

Таких турків, намальованих Белліні в XV ст., можна було б у майже незмінному вигляді побачити на картинах XIX ст. Лувр, зібрання Ротшильда. (Фото Роже-Віолле.)

конкуренцію. Їхні шовкові вироби були чудові, але італійські ремісники відтворювали їх дуже легко, особливо коли поширилася практика надсилання взірців. Ліонські фабриканти знайшли швидку відповідь: вони почали утримувати малювальників, так званих «ілюстраторів шовку», які щороку цілком оновлювали шовки. Коли копії надходили на ринок, вони були вже старомодні. Карло Поні опублікував листування, що не залишало жодного сумніву щодо хитрощів ліонців у цьому разі [178].

Мода була водночас і пошуком нової мови, аби відкинути колишню, способом для кожного покоління заперечувати попереднє й відрізнятися від нього (принаймні якщо йшлося про суспільство, де існував конфлікт поколінь). Текст, що належить до 1714 р., твердить: «Від кравців вимагається більше праці для вигадки, ніж для самого шиття» [179]. Але в Європі проблема саме в тому й полягала, щоб винаходити нову мову, відтісняючи стару. Стійкі цінності — церква, монархія — ще більше прагнули зберегти колишнє обличчя, принаймні ту саму оболонку: черниці ходили в одязі жінок середньовіччя; бенедиктинці, домініканці, францисканці залишалися вірні своєму вельми давньому вбранню. Церемоніал англійської монархії сягає щонайменше війни Червоної та Білої троянд. Це був свідомий рух проти течії. Себастьєн Мерсьє не помилявся щодо цього, коли писав 1782 р.: «Коли я бачу церковного служку, то кажу собі: ось так усі були вдягнені за часів правління Карла VI...» [180]

Два слова про географію тканин

Перш ніж ми завершимо історію костюма, вона повинна привести нас до історії тканин та текстильних виробів, до географії виробництва та обміну, до повільної роботи ткачів, до регулярних криз, що їх спричиняла відсутність сировини. Європі бракувало вовни, бавовни й шовку, Китаю — бавовни, Індії та країнам ісламу — тонкої вовни. Тропічна Африка купувала чужоземні тканини на берегах Атлантики або Індійського океану в обмін на золото й рабів. Ось у такий спосіб бідні народи оплачували тоді свою закупівлю предметів розкоші!

Зрозуміла річ, що існувала певна постійність зон виробництва. Так вимальовується зона, ареал вовни, що досить мало змінилася з XV по XVIII ст., якщо облишити досвід Америки з її вельми тонкою вовною вігоні та грубою вовною лами. Цей ареал охоплював Середземномор'я, Європу, Іран, Північну Індію, холодний Північний Китай.

Отже, в Китаї були свої вівці, «і вовна там дуже поширена та дешева». Одначе ж «китайці зовсім не вміють робити з неї сукна на європейський взірець» і вельми захоплюються англійським сукном, хоч майже його не купують, бо в Китаї «англійські сукна коштують незрівнянно дорожче за найпрекрасніші шовкові тканини». Китайські щільні вовняні тканини грубі, це своєрідна волосяниця [181]. Проте китайці виготовляли деякі гатунки саржі, «досить тонкі й досить цінні... в які звичайно вдягаються взимку деякі люди похилого віку та поважні особи» [182]. Тож у китайців не було труднощів, пов'язаних із вибором. Вони мали шовк, бавовну, та ще два-три гатунки рослинних волокон, що легко піддавалися обробці, хоч і не були особливо поширені. І коли на півночі наставала зима, мандарини та великі пани вдягалися в соболі, а бідні люди — в овечі шкури [183].

Тканинам, як найскромнішому серед благ культури, вдавалося переміщуватися, впроваджуватися в нових регіонах. Вовна знайде свою землю обітовану в XIX ст. у Австралії. Шовк з'явився в європейському світі, безперечно, в епоху Траяна (52—117 рр.); бавовна полишила Індію й заполонила Китай починаючи з XII ст.; ще раніше, близько X ст., вона дісталася до Середземномор'я за посередництвом арабського світу.

Найяскравішими з цих мандрівок були подорожі шовку. Йому потрібні були століття, аби прийти до Середземномор'я з Китаю, де таємницю його вирощування старанно оберігали. Попервах китайці не виказували жодного бажання допомогти поширенню шовку. Не набагато більше доброї волі виявила й Сасанидська держава, що лежала між Китаєм та Візантією й пильно оберігала свої кордони з обох боків. Юстиніан (527—565 рр.) був не лише будівничим собору св. Софії і творцем Кодексу, що носить його ім'я; він став і імператором шовку, зумівши після безлічі злигоднів упровадити у Візантії культуру шовкопряда, шовковицю, розмотування коконів та прядіння цінної нитки. Таким чином Візантія здобула багатство, яке вона старанно берегла впродовж століть.

Та все ж таки до XV ст., з якого починається ця книга, шовк уже майже чотириста років існував у Сицилії та Андалусії. В XVI ст. шовк (і шовковиця разом з ним) розповсюдився в Тоскані, Венеції, Ломбардії, Нижньому П'ємонті, в долині Рони. Найостаннішим успіхом шовку було те, що він у XVIII ст. дістався аж до Савойї. Без цього спокійного просування дерев та розсадників для розведення шовкопрядів шовкова промисловість у Італії та за її межами не домоглася б такого виняткового успіху, який прийшов до неї з XVI ст.

Мандри бавовника та бавовни були не менш дивовижні. Європа досить рано ознайомиться з цим цінним видом тканини й особливо — з XIII ст., коли внаслідок скорочення вівчарства почало бракувати вовни. Тоді ж і поширилася тканина-ерзац: *бумазея* на лляній основі та з бавовняним пітканням. На ці тканини була велика мода в Італії, та ще більша — на північ від Альп, де в Ульмі й у Аугсбурзі,

«Вовняна Англія» — різьблена латунна платівка з Норсліча (Глостер), що зображує померлого 1501 р. купця Вільяма: його ноги спираються на вівцю та паку вовни з товарним знаком купця. (Фото видавництва А. Колен.)

в заальпійській зоні, над якою здалеку панувала і яку надихала Венеція, починається великий успіх бавовняного оксамиту (*Barchent*). Справді ж, велике місто правило за порт, що імпортував бавовну у вигляді прядива або кіп сирцю (так звана «*бавовна під вовну*»). В XV ст. з Венеції двічі на рік вирушали по нього до Сирії великі кораблі. Ясна річ, бавовну обробляли й на місці, наприклад у Алеппо та в його околицях, вивозячи потім до Європи. В XVII ст. така груба синя тканина з бавовни, аналогічна матерії наших традиційних кухонних фартухів, використовувалася для простонародного одягу на півдні Франції. Пізніше, у XVIII ст., на європейських ринках з'являться індійські вироби з бавовни — тонкі вибивні тканини, ті самі ситці («*indiennes*»), якими жіноча клієнтура втішатиметься аж до того дня, коли промисловий переворот дозволить англійцям виготовити їх незгірше за вмілих індійських ткачів, а потім і розорити їх.

Льон та коноплі залишилися приблизно в тих самих регіонах, де вони й з'явилися, ледь просунувшись на Схід — до Польщі, Прибалтики та Росії, але майже не полишаючи Європи (коноплі, одначе, траплялися і в Китаї). За межами країн Заходу (враховуючи й Америку) ці текстильні волокна не мали особливого успіху, проте вони зробили чималі послуги: простирадла, столова та натільна білизна, мішки, селянські сорочки та штани, парусина, мотузяні вироби — всі вони вийшли з цих рослин, з однієї чи другої, а то й з обох разом. У інших місцях — в Азії, навіть в Америці,— їх неухильно витісняла бавовна, навіть на корабельних щоглах, хоча на китайських та японських джонках віддавали перевагу все ж бамбуковим рейкам, достойність яких постійно вихваляли фахівці з морської справи.

Якби ми заходжувалися зараз вивчати історію виготовлення тканин, а відтак

давати характеристику різним численним їхнім гатункам, то нам би треба було багато сторінок плюс грубезний словник уживаних термінів, бо чимало з цих термінів, що дійшли до нас, не завжди означують ті самі вироби, а подеколи стосуються й таких, про які ми не знаємо нічого певного.

Але нам доведеться при потребі повернутися до великого розділу про текстильну промисловість у другому томі цієї праці. Всьому свій час.

Моди в широкому розумінні та їхні коливання в межах довгої часової тривалості

Мода панувала не в самому тільки вбранні. «Повчальний словник» («*Dictionnaire sentencieux*») так визначив це слово: «Манера вдягатися, писати й діяти, якою користуються французи, й так і сяк, у тисячу різних способів, аби надати собі більше привабливості та вишуканості, а іноді й постати в смішнішому вигляді». Ця мода стосувалася геть усього: то був взірець, на який орієнтувалася будь-яка цивілізація. Мислення було цією модою не менше, ніж костюм; нею було як влучне слівце, так і кокетливий рух, манера приймати гостей за столом, старанність, з якою запечатували листи. Модою була й манера розмовляти: так, 1768 р. казатимуть, що «буржуа мають служників (*domestiques*), люди шляхетного походження — лакеїв (*laquais*), а священики — прислужників (*volets*)». Мода була й у манері їсти: час їди варіювався в Європі залежно як від місцевості та соціального прошарку, так і від моди. У XVIII ст. словом «обід» (*diner*) означували те, що ми назвали б сніданком: «Ремісники обідають о дев'ятій годині (ранку), провінціали — о дванадцятій, парижани — о другій, ділові люди — о пів на третю, а великі пани — о третій». А що ж до «вечері» (*soupé*), цебто нашого обіду, то «в містечках вона починалась о сьомій годині, у великих містах — о восьмій, у Парижі — о дев'ятій і при дворі — о десятій. Великі пани й фінансисти (тобто сама верхівка) вечеряють регулярно, люди мантії, судді — ніколи, чиновницька дрібнота — як вийде». Звідси й вислів, що став майже прислів'ям: «Мантія обідає, а Фінанси вечеряють» [184].

Мода — це манера ходити і, такою самою мірою, манера вітатися. Чи варто скидати при цьому капелюха чи ні? Мабуть, звичай скидати капелюха перед королем прийшов від неаполітанських аристократів, поштивість яких вразила Карла VIII; вона й стала за взірець.

І нарешті, до моди належить і те, як доглядають тіло, обличчя, волосся. Якщо ми трохи зупинимося на трьох останніх сюжетах, то тільки тому, що вони простежуються легше, ніж інші. З їхнього приводу можна зауважити, що й тут у моді відбувалися дуже повільні коливання, аналогічні тим тенденціям, тим *trends*, що їх економісти розкривають під квапливим і дещо безладним рухом поточних цін. Такий повільний рух назад і вперед був іще одним з облич, ще однією з реальностей європейської розкоші та моди XV—XVIII ст.

Охайність у всі часи й у всіх людей була не бозна-яка. Дуже рано привілейовані стануть відзначати нечупарність бідноти, що викликає огиду. Так, 1776 р. один англієць здивувався з «неймовірної неохайності» французьких, іспанських та італійських бідарів: вона, мовляв, «робить їх менш здоровими й більш потворними, ніж бідарі Англії» [185]. Додаймо до цього, що скрізь, або ж майже скрізь, селянин прикривався вбогістю, яку він виставляв напоказ, захищаючись у такий спосіб від шляхтича чи агента податкового відомства. Але якщо говорити тільки про Європу, то чи були такими вже чистими самі привілейовані?

Практично тільки в другій половині XVIII ст. усталився звичай (для чоловіків) носити замість простих коротких штанів на підшивці «кальсони, які щодня змі-

нюють і які підтримують чистоту». І ми вже відзначали: дуже мало було лазень, та й ті у великих містах. Що ж до купання в лазні та охайності, то Захід у XV—XVII ст. зазнав фантастичних масштабів регресу. Лазні, давня спадщина Риму були правилом у цілій середньовічній Європі — як приватні, так і вельми численні громадські лазні, з їхніми ванними, парильнями та лежаками для відпочинку або ж із великими басейнами, з їхньою скупченістю голих тіл, чоловічих і жіночих упереміж. Люди зустрічалися тут так само природно, як і в церкві; і ці купальні заклади були розраховані на всі класи, тож їх обкладали сеньйоріальними митами на взірець млинів, кузень і шинків [186]. А що стосується заможних будинків, то всі вони мали в льохах «купальні»; тут були парильні й цебри — звичайно дерев'яні, з набитими, наче на бочках, обручами. У Карла Сміливого був рідкісний предмет розкоші; срібна ванна, яку возили за ним по полях битв; її знайшли в його таборі після розгрому під Грансоном (1476 р.) [187].

Починаючи з XVI ст. громадські лазні дедалі рідшають, поступово майже зникаючи,— з тієї причини, як тоді казали, що звідти поширювалися різні зарази й страшний сифіліс. І безумовно, з причини діяльності проповідників — католиків чи кальвіністів,— що немилосердно таврували лазні як розсадник безсоромності й загрозу моралі. Проте в приватних осіб ванні кімнати зберігатимуться ще досить довго. Однак поволі миття у ванні стане лікувальним засобом, але не звичкою для дотримання охайності. При дворі Людовіка XIV нею послуговуватимуться лише у виняткових випадках, зокрема, в разі захворювання [188]. До того ж у XVII ст. громадські лазні, які збереглися, врешті-решт перейшли до рук цирульників-хірургів. І тільки в Східній Європі практика користування громадськими лазнями із середньовічною простодушністю залишиться чинною аж до

Ванна XV ст., або завдяки якій хитрий Лізіар, граф де Форе, зумів потайки побачити через шпаринку, зроблену невірною служницею в стіні, чарівну Евріанту під час купання. «Роман про фіалку». Національна бібліотека, Париж.

останніх хутірців. На Заході ж вони часто-густо ставали будинками розпусти для багатих клієнтів.

З 1760 р. мода впровадила купання в Сені, що влаштовувалися на борту спеціально збудованих кораблів. «Китайські лазні», споруджувані біля острова Сен-Луї, згодом довго були модними. Одначе репутація таких закладів залишалася сумнівною і охайність зовсім не домоглася вирішальних успіхів [189]. За словами Ретифа де Ла Бретонна (1788 р.), у Парижі майже ніхто не купався, «а ті, хто це робить, обмежуються одним-двома разами за літо, цебто за рік» [190]. У Лондоні 1800 р. не було жодного купального закладу. І навіть значно пізніше леді Мері Монтегю, досить високопоставлена й вельми вродлива англійська дама, розповідала, що вона якось відповіла особі, яка звернула увагу на сумнівну чистоту її рук: «А що ви називаєте брудом? А що ви сказали б, побачивши мої ноги?» [191]

За таких умов майже не доводиться дивуватись із скромних масштабів виробництва мила, а воно ж було започатковане ще за часів римської Галлії. Його рідкісність сама становила проблему; цілком імовірно, що саме вона була однією з найголовніших причин високої дитячої смертності [192]. Тверді мила, що завозилися з країн Середземномор'я, служили для особистої гігієни, до їхнього числа входили й запашні гатунки мила, які повинні були «мати мармуровий візерунок і бути напахченими, аби отримати право торкатися щік усіх наших франтів» [193]. Рідинні поташні гатунки мила (на півночі) призначалися для прання простирадел та інших тканин. А взагалі підсумок вельми вбогий — але ж Європа була континентом мила «*par excellence*»! У Китаї мила не було, так само, як там не було й натільної білизни.

З ретельним доглядом паній за своєю вродою нам доведеться ще зачекати аж до XVIII ст. та його відкриттів, які доповнюють старовинну спадщину. Тоді кокетка могла вільно займатися своїм туалетом по п'ять-шість годин поспіль — спочатку з допомогою служниць, а ще ліпше — свого перукаря, базікаючи із своїм панотцем або «коханцем». Головною проблемою було волосся, яке вкладалося в такі височенні споруди, що очі красунь, одразу ж здавалося, були розташовані посередині їхніх постав. Куди легшою роботою було нарум'янювати обличчя, тим паче що відтінок наносився вельми щедро. І тільки яскраво-червоний колір рум'ян, якого вимагали у Версалі, визначав вибір: «Скажи мені, які ти використовуєш рум'яна,— і я скажу тобі, хто ти». Було безліч парфумів: есенція фіалкова, трояндова, жасминова, нарцисова, бергамотова, лілійна, півникова, конвалійна; а в Іспанії вже давно впровадили в моду міцні парфуми, виготовлені на основі мускусу та амбри [194]. Як зауважив 1779 р. англійський автор: «Кожна француженка має себе за своїм туалетним столиком у всім убранні генієм смаку та вишуканості. І вона уявляє собі, нібито немає таких прикрас, які можна винайти для надання людському обличчю більшої вроди, на які вона не мала б виключного права» [195]. Що такі підробки вже набули широкого розповсюдження, підтверджує «Повчальний словник», який дає таке визначення: «Туалет — це набір усіх пудр, усіх есенцій, усіх рум'ян, необхідних для того, щоб перетворити зовнішність і зробити юною та чарівною саму старість і саму потвору. Саме за допомогою туалету виправляють вади зросту, роблять собі брови, вставляють зуби, створюють обличчя і, нарешті, змінюють поставу й шкіру» [196].

Але ще куди легковажнішими були моди на зачіски, навіть у чоловіків [197]. Скажімо, носитимуть вони довгі а чи короткі чуби? Сприймуть вони бороду та вуса а чи не сприймуть? І дуже вражає той факт, що в цій такій специфічній галузі індивідуальні примхи мода завжди тримала у шорах.

На початку Італійських війн Карл VIII та Людовік XII були безбороді й носили довге волосся. Нова мода — борода й вуса, але з коротким чубом — прийшла з Італії. Впровадив її, як нам розповідають, папа Юлій II (у чому можна засумніватися), якого, мовляв, згодом стали наслідувати Франциск I (у 1521 р.) та Карл

V (у 1524 р.). Ніякої вірогідності в цих датах немає. Достоту відомо тільки те, що ця мода підкорила цілу Європу. «Коли Франсуа Олів'є, який потім став канцлером, прийшов 1536 р. до парламенту, щоб отримати посаду рекетмейстра, його борода перелякала членів палат, що засідали спільно, й викликала протести з їхнього боку. Олів'є прийняли тільки за тієї умови, що він відмовиться від бороди». Але ще гучніше, ніж парламенти, повстала проти звичаю «вирощувати на обличчі щетину» церква. До самого 1559 р. потрібні були навіть королівські грамоти про затвердження, аби примусити неслухняні капітули, за якими стояли традиція й стара мода, прийняти того або того бородатого єпископа чи архієпископа.

Зрозуміло, капітули не змогли взяти гору. Але й самих переможців добряче стомили їхні власні успіхи. Справді ж, такі моди практично трималися щонайбільше — століття. Від початку правління Людовіка XIII волосся знову стає довге, борода й вуса — коротші. І знову ж таки тим гірше для тих, хто відстав! Боротьба пішла через інші речі, але не змінила свого сенсу. І ось дуже швидко ті, хто носив довгу бороду, «виявилися до певної міри чужинцями у власній країні. Дивлячись на них, люди схильні були вважати, що ті приїхали з віддалених регіонів. Саме таке пережив Сюллі... Коли його покликав до свого двору Людовік XIII, який забажав дізнатися про його думку з приводу дуже важливого питання, молоді придворні не змогли стриматися від сміху, побачивши героя з довжелезною бородою, в костюмі, якого вже тут не носили, його поважну поставу та манери, властиві старому дворові». Отож борода, вже «скомрометована», цілком

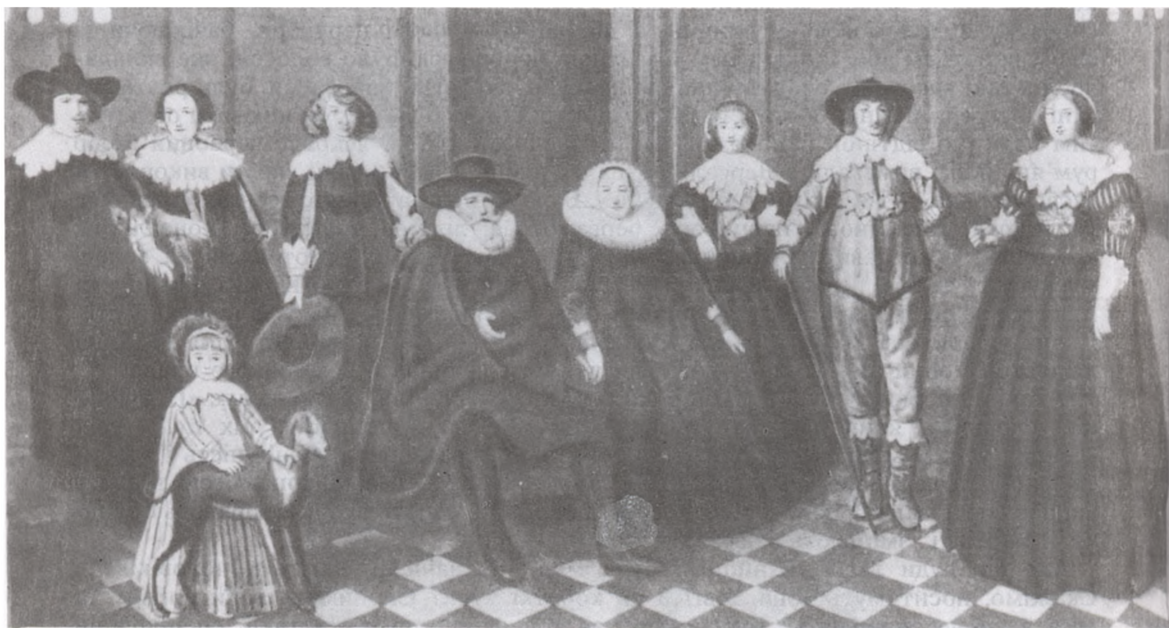

Моди й покоління. На цьому родинному портреті, виконаному 1635 р. Д. ван Сантвоортом, бургомістр Дірк Якобс та його дружина перебувають ще в «іспанському» періоді моди: темні костюми, брижі, в нього — довга борода й пишні вуса. Але всі їхні діти вдягнені за новою, франко-голландською, модою: вузькі барвисті штани, великі відкладні коміри — полотняні й мереживні. Старший син, як і належить, носить невеличкі вусики й натяк на борідку. Державний музей, Амстердам. (Фото Роже-Віолле.)

логічно й далі зменшувалася доти, аж коли нарешті «Людовік XIV зовсім заборонив носити навіть невеличку, «клинцем», борідку. Брати-картезіанці були єдині, хто від неї не відмовився» (це було сказано 1773 р.). Адже церква за самою своєю натурою, як завше, відчувала відразу до змін; а раз прийнявши, вона їх зберігала й по закінченні моди на них у силу куди менш очевидної логіки. Коли близько 1629 р. почалася мода на «штучне волосся», яка невдовзі приведе до перук, а згодом — і до напудрованих перук, церква знову виступить проти такої моди. Чи може священик відправляти службу Божу в перуці, яка приховує його тонзуру? Це стало предметом запеклих суперечок. Проте самі перуки не перестали від цього існувати, і на початку XVIII ст. Константинополь навіть ввозив до Європи «козячу вовну, перероблену для перук»!

Головним у всіх цих легковажних епізодах була тривалість таких мод, що змінювали одна одну,— приблизно по цілому століттю. Борода, що зникла за Людовіка XIV, знову ввійде в моду тільки з романтизмом, а відтак після першої світової війни — близько 1920 р.— втратить своїх прихильників. Чи вистачило цих змін на століття? Ні, бо з 1968 р. знову почали носити довге волосся, бороду та вуса. Не станемо ні перебільшувати, ні применшувати значення всього цього. В Англії, де близько 1800 р. не було й 10 млн. жителів, 150 000 носили перуки (якщо вірити в те, про що твердило податкове відомство). А щоб цей невеликий приклад узгодити з нормою, яку ми спостерегли, пошлімося на текст, що належить до 1779 р.; він, безперечно, правдивий, у всякому разі, в масштабах Франції: «Селяни й простий люд... завше так чи інакше голили бороду і носили коротку й погано доглянуту чуприну» [198]. Якщо навіть і не сприймати цієї заяви в буквальному розумінні, можна побитися об заклад, що й цього разу є можливість того, що, з одного боку, серед більшості спостерігалася нерухомість, а з другого — з боку розкоші, був рух.

Що сказати наприкінці?

Всі ці реальності матеріального життя: їжа, напої, житло, одяг, мода нарешті — не мали тісного зв'язку між собою, не перебували в кореляції, яку досить було б відзначити раз і назавжди. Провести різницю між розкішшю та вбогістю — це тільки первісна класифікація, одностороння й сама з себе не досить точна. Правду кажучи, всі ці реальності не були виключно продуктом вимушеної необхідності. Людина харчується, будує житло, вдягається тому, що вона не може чинити інакше. Але попри все це людина могла б харчуватися, влаштовувати житло й вдягатися інакше, ніж це вона робила насправді. Стрибки мод свідчать про це в «діахронному» плані, а контрасти в світі, в будь-яку мить минулого й теперішнього — в «синхронному»? Справді ж, ми тут перебуваємо не просто у сфері «речей та слів», розуміючи цей останній термін ширше його звичного значення. Йдеться про мови культури з усім тим, що людина в них вносить, запроваджує поступово, підсвідомо стаючи бранцем цих мов перед своєю повсякденною чашкою рису або своєю щоденною скибкою хліба.

Щоб зрозуміти новаторські книги, на зразок книги Маріо Праца [199], головне з самого початку уявити собі, що ці речі й ці мови слід розглядати як цілісність. Це твердження безперечне для спожитку в широкому розумінні. Воно безсумнівне й у рамках (окремих) суспільств. Якщо розкіш і не надто придатний засіб, аби підтримувати або штовхати економіку вперед, то вона (все ж таки) засіб тримати суспільство в руках, зачаровувати його. Нарешті, свою роль відіграють і цивілізації — дивні сукупності матеріальних цінностей, символів, ілюзій, примх та інтелектуальних побудов... Одне слово, аж до найглибших шарів матеріального життя встановлюється невмисно ускладнений порядок, в якому беруть участь підсвідомість, нахили, неусвідомлений тиск з боку економіки, суспільств, цивілізацій.

Розділ 5

ПОШИРЕННЯ ТЕХНІКИ: ДЖЕРЕЛА ЕНЕРГІЇ ТА МЕТАЛУРГІЯ

Техніка — це все: як потужний, так і терпеливий і одноманітний вплив людини на зовнішній світ. Це швидкі зміни, що їх ми, либонь, надто поспішно називаємо революціями (революція пороху, революція в океанському мореплавстві, революція друкарської справи, водяних млинів та вітряків, машинного виробництва), але це також повільне поліпшення процесу та знарядь праці й численні операції, що, звісно ж, не мають новаторського значення: руки моряка, який тягне снасті, селянина, який іде за плугом, рудокопа, який копає свою штольню, коваля за ковадлом... Усі такі операції й рухи — плід нагромадженого вміння. Марсель Мосс сказав: «Технічним я називаю ефективний традиційний акт» [1], загалом акт, що передбачає роботу людини над людиною, вишкіл, розпочатий і продовжений справіку.

Нарешті, техніка така сама різноманітна, як і історія, й неминуче відзначається і її повільністю, і її двоїстістю. Техніка пояснюється історією й у свою чергу її пояснює, хоча кореляція, в тому чи тому сенсі, ніколи не буває повною. В цій галузі, що розширилася до крайніх меж історії загалом, є не *єдина* дія, а *багато* дій, у ній є багато відступів та багато «складнощів». Це в жодному разі не прямолінійна історія. Майор Лефевр де Ноетт, чиї праці залишаються гідними захоплення, не мав рації, ставши на шлях спрощеного матеріалізму. Не шийний хомут, що замінив з IX ст. нагрудні посторонки (від чого зросла сила кінської тяги), поступово скасував рабство людей (Марк Блок вважав неправильним таке довільне «вирівнювання» процесу) [2]. І достоту так само не поворотне кермо, що кріпиться до ахтерштевня, поширене поперваx у північних морях, починаючи з XII ст. підготувало, а відтак і забезпечило таку важливу справу, як Великі відкриття [3]. Й знову ж таки сприймемо в найліпшому разі як потішний дотеп твердження Л. Уайта, нібито окуляри, зробившись з XV ст. явищем звичайним і тим самим збільшивши кількість читачів, посприяли інтелектуальному злету Відродження [4]. Але ж скільки ще чинників можна зачепити! Чи не було причиною цього книгодрукування або ж із тим самим успіхом — дотеп за дотеп! — внутрішнє освітлення в будинках, що також стало загальним явищем: уже скільки це годин, виграних для читання й писання! І все ж таки передусім варто було б поставити собі запитання про мотиви цієї нової пристрасті до читання й пізнання,— економісти сказали б про «зрослий попит» на знання,— бо хіба не було задовго до переможного походу окулярів, ще з часів Петрарки, самовідданих пошуків стародавніх рукописів?

Одне слово, загальній історії або, якщо хочете, суспільству в широкому розумінні цього слова завжди було що сказати в такій суперечці, де техніка ніколи не виступала сама з себе. Суспільство — це повільна, непомітна, складна історія; це пам'ять, що наполегливо повторює вже знайдені, знайомі розв'язання, яка уникає складнощів та небезпечних мрій про будь-що інше. Кожен винахід, що постукав у двері, мав би був чекати цілі роки або навіть століття, щоб увійти чи бути впровадженим у реальне життя. Було *inventio* (винахід), відтак, набагато пізніше, його продовження — *usurpatio*, коли суспільство досягло потрібного ступеня сприйнятливості. Так було з косою. В XIV ст. після пошестей, які завдали населенню

Косовиця в Нідерландах: наприкінці XVI ст. це було ще винятком. Картина Брейгеля Молодшого (близько 1565—1637 рр.). (Фото Жиродона.)

Заходу страшної шкоди, картина смерті, озброєної косою, «Смерть-косар» — *der Schnitter Tod*,— стала невідчепною ідеєю. Але ця коса служила тоді виключно для того, щоб косити нею траву на луках; вона рідко була знаряддям женця. Колосся тоді більш чи менш високо стинали серпом, солому залишали на пні для корму худобі, а для підстилки використовували листя й гілочки, що їх приносили з лісу. Незважаючи на величезне розростання міст, незважаючи на перетворення Європи на поля зернових культур (те, що німецькі історики називали *die Vergetreidung*), коса, винна нібито в тому, що вона, мовляв, спричиняє осипання зерна, починає застосовуватися для збирання врожаю тільки в XIX ст.[5] Лише тоді потреба в швидшій роботі й те, що певна втрата зерна стала допустимою, забезпечили переважне розповсюдження цього швидкого знаряддя.

Сотня інших прикладів свідчить про те саме. Скажімо, так було з паровою машиною, винайденою задовго до того, як вона стала поштовхом до промислової революції (або ж сама стала її наслідком?). Узята сама по собі, подієва історія винаходів виявляється, отже, грою кривих дзеркал. І сенс суперечки досить влучно відбила чудова фраза Анрі Піренна: «Америку (відкриту вікінгами) було втрачено одразу ж після відкриття, бо вона ще не була потрібна Європі»[6].

Що ж це означає, як не те, що техніка подеколи бувала тим *можливим*, до чого люди не могли дійти й чого не могли використати в повному обсязі з причин передусім економічних і соціальних, а також із психологічних, а вряди-годи вона була й тією *стелею*, в яку впиралися зусилля людей у матеріальному, «технічному» плані? В цьому, останньому випадку варто одного чудового дня проломити стелю, і тоді технічний прорив ставав би вихідною точкою різкого пришвидшення. А проте рух, що руйнував перепони, ніколи не був просто *внутрішнім* розвитком техніки чи науки самих із себе, напевне ні, в усякому разі, до XIX ст.

КЛЮЧОВА ПРОБЛЕМА — ДЖЕРЕЛА ЕНЕРГІЇ

У XV—XVIII ст. людина мала в своєму розпорядженні власну м'язову силу, силу свійських тварин, енергію вітру, проточної води, деревного вугілля та вугілля кам'яного. Загалом то були різноманітні, хоч поки що скромні джерела енергії. Прогрес, як ми, освічені подальшими подіями, знаємо, мав би був орієнтуватися на кам'яне вугілля, що використовувалося в Європі з XI—XII ст., а в Китаї, як спонукають нас вважати джерела, ще з IV тисячоліття до н. е. І особливо його слід було б використовувати систематично у вигляді коксу в чорній металургії. Але людям треба буде ще дуже багато часу, щоб розгледіти у вугіллі щось інше, ніж допоміжне паливо. Та й саме відкриття коксу не призвело до негайного його застосування [7].

Рушій — сила людських м'язів

Людина із своїми м'язами становить собою зовсім не найкращий двигун: його потужність, виміряна в кінських силах (підняття 75 кг на один метр за секунду), нікчемна — між трьома й чотирма сотими кінської сили проти 27—57 сотих кінської сили в запряженого коня [8]. Форе де Белідор твердив 1739 р., що для виконання роботи однієї кінської сили потрібно було сім чоловік [9]. Інші виміри — 1800 р. людина за день могла «виорати 0,3—0,4 га, переворушити сіно на 0,4 га луків, зжати серпом 0,2 га, намолотити приблизно 100 літрів хліба» [10] — промовляють про безперечну низьку продуктивність людської праці.

Одначе за Людовіка XIII робочий день однієї людини оплачувався з розрахунку не 1/7, а 1/2 дня роботи коня (8 і 16 су); такий тариф справедливо оцінював людську працю значно вище. Річ у тім, що цей незначний за потужністю двигун завжди був дуже гнучкий. Людина мала у своєму розпорядженні численні знаряддя, багато з них належали до найдавніших часів: молот, сокиру, пилу, кліщі, заступ — і елементарні приводи, що використовували її власну силу: свердло, коловорот, блок, журавель, домкрат, важіль, педаль, руків'я, гончарний круг. Для трьох останніх інструментів, що колись прийшли на Захід чи то з Індії, чи то з Китаю, Ж. Одрикур запропонував вдале визначення — «людський привод». Найскладнішим серед усіх, що базувався на людському приводі, був, зрозуміла річ, ткацький верстат, де все зводилося до простих рухів: спершу одна нога, потім друга працювали педалями, піднімали спершу одну, відтак другу половину основи, тимчасом як рука прокидала човник з ниткою піткання.

Отже, людина сама з себе становила чималі можливості. Вона була спритна й гнучка: за свідченням 1782 р., в Парижі носій тягав на спині «вантажі, від яких і сам кінь здохнув би» [12]. П. Ж. Пуансо дав у своєму «Другові хліборобів» (1806 р.) таку пораду, яка просто приголомшує, якщо взяти до уваги пізню дату її появи: «Варто було б рішуче зажадати, аби всі землі перекопували заступом. Ця праця напевне була б набагато вигіднішою, ніж оранка плугом, і в багатьох кантонах Франції віддають перевагу саме цьому знаряддю, бо велика звичка в цих місцевостях до заступа відчутно скорочує операцію: одна людина може скопати за 15 днів 487 (квадратних) метрів землі на глибину 65 сантиметрів, і самого такого копання цілком досить. Тоді як оранка плугом повинна повторитися чотири рази, перш ніж можна буде сіяти на твердих грунтах; до того ж земля ніколи не буває так добре перекопана й розпушена, як після копання заступом... Ви побачите, що то погана ощадливість — орати плугом, коли ми не маємо великого простору для землеробства, й це найголовніша причина, через яку розоряються майже всі дрібні фермери... Доведено, далі, що врожайність на оброблених у такий спосіб (за допомогою заступа) землях утричі вища, ніж на всіх

інших. Заступ, яким послуговуються для обробітку полів, повинен бути принаймні вдвічі довший і міцніший за той, що його використовують, працюючи на городі; цей останній... не витримав би тих зусиль, які доцільно докладати для того, щоб скопати щільно влежану за зиму землю й достатньо її розпушити» [13].

Не ставитимемося до всього цього просто як до умогляду: часто-густо поденники в селах обробляли свої клапті землі якщо не заступом, то принаймні кайлом. Це був, як висловлювалися у XVIII ст., обробіток «уручну», або «оранка руками» («*cultiver á bras*») [14]. Проблема тут у тім, як розрахувати, що вийде з такого абсурдного, на китайський кшталт, «впровадження в сівозміну», якби замість того, щоб бути винятком, воно стало правилом. Чи тоді змогли б проіснувати й навіть скластися міста Заходу? І що сталося б з худобою?

Тільки така людина з порожніми руками постійно траплялася в Китаї нового часу. 1793 р. один мандрівець відзначав: там не тільки людська праця «коштує найдешевше, але її зовсім не бережуть щоразу, коли є безперечна певність, що її буде непогано використано»; причому вірити останньому застереженню не обов'язково. Людина тяжко працювала киркою, тягнула замість буйвола плуга, проводила по полях воду, пускала в рух «ланцюгові помпи», для млива зерна застосовувала майже виключно ручні жорна («це було заняттям величезної кількості жителів»), переносила мандрівників, піднімала небачені тягарі, двигала на плечах з допомогою коромисла вантажі, обертала камені паперових млинів, тягала линвою кораблі, тимчасом як «у багатьох інших країнах для цього найчастіше використовують коней» [15]. На Великому каналі, що пролягає від Янцзи до Пекіна, найвищий із шлюзів, який називався «Тяньфіцзя, цебто Цариця й володарка Неба», діяв не у звичайний спосіб, коли відчиняється і зачиняється брама. Кораблі перетягували з одного б'єфа до іншого з допомогою коловоротів і «певної кількості линв і снастей, що їх тягнуть по один і другий бік каналу 400—500, а то й більше чоловік, залежно від ваги та розмірів корабля». Отож отець де Магальянш мав рацію, говорячи про цю операцію (важкість і небезпечність якої він

Щоб тягти линвою, потрібно було шість китайців, аби впоратися з кожним із навантажених коштовностями човном. Китайська картина XVIII ст. Національна бібліотека, Кабінет естампів.

Деталь зображення срібного рудника в Кутній Горі (близько 1490 р.). Корзини з рудою підіймає коловорот, який запускають у рух двоє людей. На цьому ж руднику були й більші коловороти з кінним приводом. Але все це ще найпростіші засоби. Навпаки, в добу Агриколи, що настала через п'ятдесят років, підняття забезпечували величезні водяні колеса. Відень. Архів образотворчих матеріалів Австрійської Національної бібліотеки.

особливо підкреслював) як про приклад китайської звички виконувати «всілякі механічні роботи з куди меншою кількістю інструментів, ніж ми, й набагато легше»? [16] Через ціле десятиріччя, 1695 р., Джемеллі Карері також стане захоплюватися шидкістю китайських носіїв, які рухаються із своїми паланкінами весь час підтюпцем і виконують це так само швидко, як і «маленькі татарські (цебто монгольські) коні» [17]. 1657 р. один єзуїт спорудив у Пекіні пожежну помпу, здатну викидати воду «на сто долонь угору», яку запускала в дію *людська сила* та вітер [18]. Але ж навіть у Індії норії, цукрові млини й олійницькі преси обертали за допомогою тяглових тварин [19]. Та ось приклад протилежних крайнощів: картина Хокусаї показує нам у Японії і в XIX ст. видовисько майже неймовірне: цукрову тростину товчуть тільки вручну.

Отці-єзуїти пояснювали ще 1777 р.: «Питання корисності машин та робочої худоби не так просто розв'язати, принаймні в країнах, де землі заледве вистачає для того, щоб прогодувати жителів. Чому послужили б машини та худоба? Тому, що частина місцевих мешканців стала б по-філософському настроєною (!), цебто такими людьми, які нічогісінько не роблять для суспільства й перекладають на нього весь вантаж турбот про їхні потреби, їхній добробут і, що ще гірше, тягар своїх сміховинних і безглуздих ідей. Люди в наших селах (це аргументують єзуїти-місіонери в Китаї), виявившись у деяких повітах чи то в надлишковій кількості, чи то без роботи, наважуються вирушати в пошуках праці до Великої Татарії, до заново підкорених країн, де наше хліборобство робить чималі успіхи...» [20] І, видимо, це дуже розумно. До того ж справедливо, що в той час для китайського хліборобства була характерна потужна внутрішня й зовнішня колонізація. Але саме цей випадок дозволяє відзначити, що хліборобський процес не здатний був тоді супроводжувати демографічне зростання, а тим паче його випереджати.

Чи варто довго розводитися про працю людей у Тропічній Африці чи в Індії? Під час поїздки Аурангзеба до Кашміру йому довелося розвантажити верблюдів перед першими ж крутими схилами Гімалаїв. Верблюдів заступили від 15 000 до 20 000 носіїв — одних примусили служити, інших «привабила принада з 10 екю за 100 фунтів вантажу» [21]. Марнотратство, скажете ви. Інші ж подумають: «Економія, заощадження!» В лікарні «Бісетр» (1788 р.) воду з криниці піднімали силою дванадцяти коней, «але з міркувань розумної ощадливості, яка дає ще більшу перевагу, відтак стали використовувати на цій роботі дужих і міцних в'язнів» [22]. І подумати тільки, що так говорив мораліст Себастьєн Мерсьє! І достоту те саме згодом ми побачимо в бразильських містах, де при нагоді чорні невільники замінювали коней і тягли вручну важко навантажені вози.

Немає жодного сумніву, що головна умова прогресу — розумна рівновага між повсюдною працею людини та іншими джерелами енергії, які замінюють її. Там же, де людина змагалася з ними надмірно, як це було в античному світі або в Китаї, де машинному виробництву стала на перешкоді дешева людська праця, вигода насправді була ілюзорна; так було з рабами в Греції та Римі й із занадто працездатними і занадто численними кулі в Китаї. І справді, прогрес неможливий без неабиякого підвищення цінності людини. Тільки-но вона стає джерелом енергії з певною собівартістю, доводиться думати про те, як їй допомогти або, достоту кажучи, як її замінити.

Караван лам у Перу. Картина Теодора де Брі. Національна бібліотека, Кабінет естампів. (Фото Жиродона.)

Сила тварин

Заміна людини стала можливою вельми рано завдяки свійським тваринам; а втім, ця розкіш дуже нерівномірно розподілена по світу. Історія таких «двигунів» буде яснішою, якщо з самого початку розмежувати Старий та Новий Світ.

В Америці все виглядає просто. Єдиною значною спадщиною індіанських цивілізацій була лама, «андська вівця» — досить жалюгідна в'ючна тварина, але єдина серед усіх інших здатна призвичаїтися до розрідженого повітря високих Кордильєр. Решта тварин, за винятком вігоні та індика, прийшли з Європи — бики, барани, кози, коні, собаки, свійська птиця. Найважливішими для господарської діяльності були мули та коні, що дедалі більше й більше ставали основними перевізниками скрізь, окрім Північної Америки, окремих регіонів колоніальної Бразилії та особливо аргентинської пампи, де до самого XX ст. використовувалися, як правило, повози, запряжені биками.

По широчезних просторах Нової Іспанії пересувалися каравани мулів, полохаючи цілу округу гучним дзенькотом своїх дзвіночків; Александр Гумбольдт відзначав 1808 р. їхнє значення для перевезення товарів та кукурудзяного борошна, без якого не прожило б жодне місто, особливо багатющий Мехико [23]. Те саме відбувалося й у Бразилії, де через десять років Огюст де Сент-Ілер уважно спостерігав за такими караванами. Цей рух з його неодмінними правилами й переходами включав і «станції» зі змінними мулами — скажімо, в Порту-да-Естрелла біля підніжжя гір Серру-ду-Мар, перед самим Ріо-де-Жанейро [24]. Гоподарі караванів, бразильські *тропейрус* (*tropeiros*), фінансували виробництво бавовни, а перегодя й вирощування кави. Вони стали піонерами раннього капіталізму.

1776 р. у великому віце-королівстві Перу використали 500 000 мулів для торгівлі в узбережній зоні або в Андах або ж як запряг для карет (у Лімі). Чимале

королівство щороку ввозило близько 50 000 мулів з півдня, з аргентинської пампи. Там тварини жили на волі, за ними спостерігали здалеку кінні пеони, а відтак, зігнавши їх у велетенські табуни по декілька тисяч голів, гнали далеко на північ, до Тукумана й Сальти, де їх піддавали жорстокому дресируванню. В кінцевому підсумку й мули потрапляли чи то до Перу, чи то до Бразилії, зокрема на величезний ярмарок у Сорокабі, що в провінції Сан-Паулу [25]. Це виробництво й ця торгівля, на погляд Марселя Батайона, нагадують сьогоднішню автомобільну промисловість та «її внутрішній ринок на континенті, відкритому для моторизації» [26].

Для нерозвиненої Аргентини така торгівля була способом прилучитися до перуанського срібла або до бразильського золота: 500 000 мулів було в Перу, стільки ж, можливо,— в Бразилії, мули Нової Іспанії, та ще ті, що їх використовували в інших регіонах, у капітанствах Каркас, або Санта-Фе-де-Богота, або в Центральній Америці — це все напевне становило від одного до двох мільйонів голів в'ючних чи верхових (рідко тяглових) тварин. Скажімо, одна тварина на 5—10 жителів, цебто високий ступінь «моторизації», рухової сили, що обслуговувала як до обставин перевезення коштовних металів, цукру, кукурудзи. В усій решті світу не було нічого, що можна було б із цим пов'язати, за винятком Європи. Та й то — де як. Іспанія 1797 р. мала тільки 250 000 мулів на 10 млн. жителів, цебто приблизно на все населення Латинської Америки [27]. Навіть якщо ретельніші дослідження змінять цифри для Америки, диспропорція залишиться велика.

Інші європейські свійські тварини, особливо бики та коні, також розплодилися в Новому Світі. Бики в ярмі тягли за собою важенні вози пампи, а в колоніальній Бразилії — характерний *carro de boi* із суцільними колесами та рипучими дерев'яними вісями. Вони ж, дичавіючи, утворювали цілі стада. Так було в долині Сан-Франсиску (в Бразилії), де «цивілізація шкіри» нагадувала аналогічні картини в аргентинській пампі та на Ріу-Гранді-ду Сул — той самий надмір м'яса, смаженого або такого, яке з'їдали напівзвареним.

Що ж до коня, то, незважаючи на його надзвичайну численність, він, як і скрізь у світі, являв собою тут відмітну рису буйної і мужньої аристократії — аристократії панів і *пеонів,* які переганяли табуни. Вже наприкінці XVIII ст. по пампі скакали найдивовижніші вершники світу — *гаучо.* А скільки тоді коштував кінь? Два реали! Втративши одного коня, знаходили десять, незалежно від того, дають їх вам чи ви їх берете собі самі. А в бика не було навіть продажної ціни: він належав тому, хто його впіймає за допомогою *ласо* або *бола.* Одначе ціна на мула доходила в Сальті до 9 песо [28]. А що в Буеносі-Айресі чорний невільник часто-густо коштував 200 песо, то Новий Світ таким тарифом підвищував цінність людини, якій він, крім того, надавав у розпорядження цілий світ тварин.

У Старому Світі такий розвиток почався давно. Звідки й пішли вельми стародавні й ускладнені ситуації.

І все ж таки, озираючись назад, побачимо, що не було нічогісінько раціональнішого, ніж розповсюдження двогорбого та одногорбого верблюда по всій пустельній смузі Старого Світу, цьому нескінченному ланцюгу спекотних та холодних пустель, що простягся безперервно від Західної Сахари до Гобі. Спекотні пустелі — царство верблюда-дромадера, тварини мерзлякуватої, якій також жодною мірою не підходять гористі райони. Холодні степи й гори — регіон двогорбого верблюда. Лінія поділу між ними пролягає по Анатолії та Ірану. Як сказав 1694 р. один мандрівець: «Провидіння створило два види верблюда — один для спекотних країн, а другий для тих, що холодні» [29].

Одначе мав відбутися тривалий процес, щоб прийти до такого розумного розподілу. Дромадер з'явився в Сахарі ще на рубежі нашої епохи [30], а поширився там тільки з арабським завоюванням в VII — VIII ст. , і потім — із приходом у XI та XII ст. «великих кочовиків». Що ж до просування верблюда в західному напрямі,

то воно відбувалося з XI по XVI ст. завдяки тюркському натиску в Малій Азії та на Балканах. Ясна річ, двогорбий та одногорбий верблюди виходили за межі своїх відповідних ареалів [31]. Дромадер пройшов через Іран і з'явився в Індії, де продавався, як і коні, по високій ціні; він проник і південніше Сахари, на околиці негритянського світу, де йому на зміну приходили піроги та носії. За якийсь час він просунеться на північ, аж до меровінгської Галлії, тоді як двогорбий верблюд на сході хоч і не цілком підкорив Балканські країни, але траплявся там повсюдно до самого XIX ст. 1529 р. двогорбі верблюди забезпечували постачання турецької армії під стінами Відня. Достоту так само й на іншому кінці Старого Світу спостерігалося масове пересування двогорбого верблюда в Північний Китай. 1775 р. один мандрівник відзначив біля Пекіна поруч із тачками й одного верблюда, що «ніс (на спині) баранів» [32].

Країни ісламу практично володіли майже монополією на цю дужу тварину для місцевого перевезення, для оранки, для запуску в дію водопідіймальних пристроїв (хоча в присередземноморських районах можна було користуватися «послугами» віслюка, застосування якого було започатковане ще за стародавніх часів) і, нарешті, для караванних перевезень на далекі відстані в Сахарі, на Близькому Сході, в Середній Азії — для всіх зв'язків, які тільки можна записати до активу давнього й гнучкого капіталізму [33]. Дромадер та двогорбий верблюд підіймають досить великий вантаж — за даними одного документа 1708 р., 700 фунтів для найслабкіших тварин, досить часто — 800 (скажімо, в районі Ерзерума) й від 1000 до 1500 фунтів — між Тебризом і Стамбулом [34]. Явно йдеться про «легкі» фунти, що становлять менше 500 грамів; загалом середній вантаж становив приблизно 4—5 наших центнерів. Караван із 6 000 верблюдів перевозив від 2 400 до 4 000 тонн, тобто за тих часів — вантажність 4—6 солідних вітрильників. Країни ісламу, що довго були господарями всіх внутрішньоконтинентальних сполучень Старого Світу, здобули в цьому перевізному засобі вирішальний елемент для своєї торговельної першості.

Що ж до бика (а також буйвола та зебу), то він поширився в цілому Старому Світі; його зупинили тільки сибірські ліси на півночі, де проліг ареал північного оленя, дикого чи свійського, і тропічний ліс — на півдні, зокрема в Африці, де йому перетнула шлях муха *цеце*.

В Індії, де бик нерідко виступав у ролі нероби, його, проте, запрягали в плуга, примушували тягти позолочені повози, обертати жорна млина, правити за верхову тварину для вояків і навіть для поважних панів. Величезні каравани, що нараховували до 10 000 тварин водночас, перевозили там під наглядом погоничів з цікавої касти мурі навіть пшеницю або рис. У разі нападу чоловіки або жінки-мурі боронилися, стріляючи з луків. Але коли на вузьких шляхах Північної Індії, обрамлених деревами та стінами будинків, зустрічалися два каравани, ці потоки доводилося пропускати один після одного так, щоб вони не перемішалися між собою. А що ж до інших подорожніх, то вони застрягали на два-три дні, не маючи змоги пройти серед тварин ні вперед, ні назад [35]. Цих індійських биків дуже кепсько годували й ніколи не тримали в хліву. Китайський же буйвіл (значно рідкісніший) якщо й працював мало, то їв іще менше й мусив сам дбати про своє прогодування; майже дикий, він легко лякався подорожніх.

Звичайне видовисько, особливо в Європі: пара биків у ярмі, а за ними — навіть іще нині, наприклад, у іспанській Галісії,— дерев'яний віз із цільними колесами. Бика можна також запрягти, як коня, так роблять японці та китайці (нагрудні посторонки, а «не за роги») і вряди-годи — північні європейці (хомут). У бика як у тяглової тварини величезні можливості. Іспанський агроном Алонсо де Еррера, чия книжка побачила світ 1513 р., виступав як захисник бичачих запрягів та противник мулів: останні, мовляв, прудкіше ходять, зате бики орють глибше

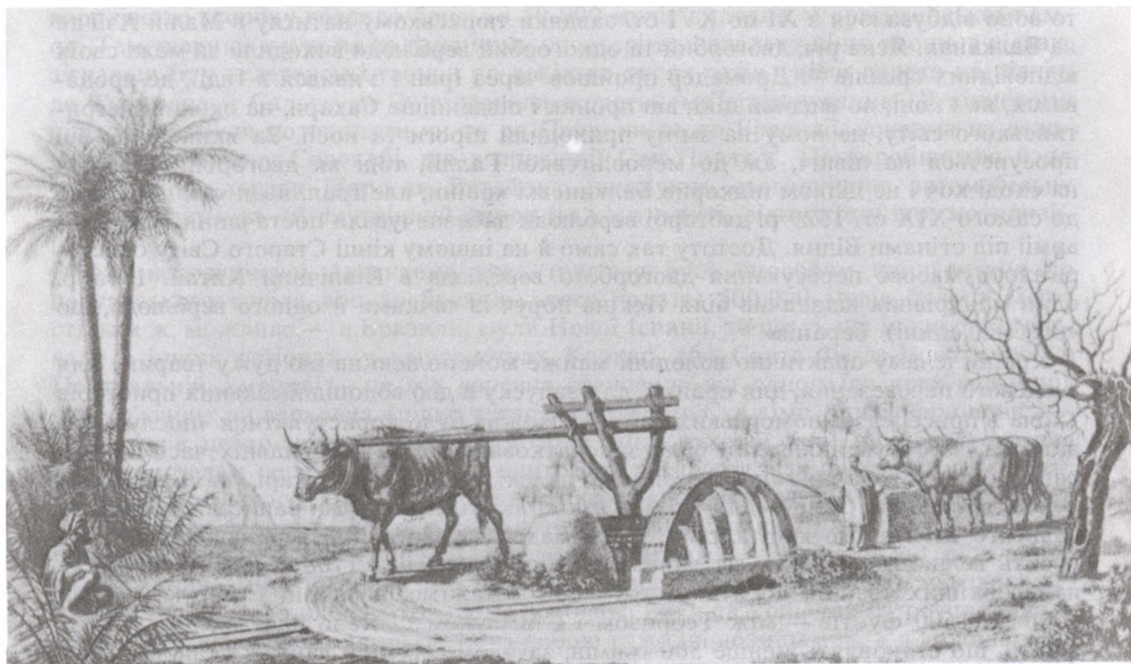

Єгипетська норія кінця XVIII ст. Гравюра з „Description de l'Egypte. Etat moderne" — збірника матеріалів, зібраних гуртом учених, що супроводжували Бонапарта під час Єгипетського походу, й опублікованих 1812 р. імператорським урядом. Національна бібліотека.

й ощадливіше [36]. На противагу цьому у Франції Шарль Етьєнн та Жан Льєбо співали славу коневі: «Три добрих бики з найкращих биків у Бурбонне або Фореза не зроблять стільки, скільки зробить один добрий кінь Франції (читай: Іль-де-Франсу) або Боса»,— писали вони 1564 р. [37] У 1758 р. Франсуа Кене продовжить давню суперечку: за його часів капіталістичне хліборобство, з використанням коней, витіснило традиційну агрикультуру, яка використовувала переважно биків [38]. За сучасними мірками, тяга коня дорівнює тязі бика. Але з урахуванням усіх обставин (кінь набагато швидкісніший, тривалість його щоденної роботи більша, зате він більше їсть і, старіючи, куди дужче знецінюється, ніж бик, що призначається для різниці), тож, повторюю, з урахуванням усіх обставин при рівній роботі бик обходиться на 30 відсотків дорожче за свого суперника. В Польщі XVII ст. за одиницю виміру правила площа, яку можна обробити з допомогою одного коня або пари биків.

Кінь — стародавній історичний персонаж. У Франції він присутній з неоліту, як про це свідчить широке, що простелилося більш ніж на гектар, скупчення кінських кісток у Солютре, біля Макона. В Єгипті він був присутній з XVIII ст. до н. е., а в римську епоху перетинав Сахару. Може, він походить з регіонів, що оточують Джунгарські ворота, в самісінькому серці Азії? В усякому разі, він так успішно поширився по всіх просторах Європи, що в XVI і XVII ст. дикі, точніше, здичавілі коні жили в лісах і чагарникових заростях Північно-Західної Німеччини, у Швейцарських горах, в Ельзасі та Вогезах. Картограф Даніель Шпекле писав 1576 р. про цих диких коней «у вогезьких лісах; вони плодяться й годуються самі по собі цілий рік. Узимку вони знаходять собі пристановище під стрімчаками... Коні вкрай люті, а по вузьких і слизьких скелях ступають вельми твердо» [39].

Тож кінь — стародавній житель Європи. Таке багатовікове знайомство з ним дозволило поступово створити для нього збрую (хомут із IX ст. на Заході і, раніше чи пізніше, сідло, стремена, вудила, повіддя, упряж, запряг цугом, підковування). За часів Риму погано запряжений кінь (нагрудні посторонки заважали тварині дихати) міг тягти за собою тільки порівняно невеликий вантаж і виконував не більшу роботу, ніж четверо рабів. І ось у XII ст. він раптом став працювати ефективніше — наче двигун при підвищенні його потужності в 4—5 разів — завдяки застосуванню хомута. Кінь, що доти був бойовим, стане надалі відігравати дуже велику роль у боронуванні, в оранці, в перевезеннях. Ця вельми важлива зміна була складником у низці інших змін: демографічного піднесення, застосування важкого плуга, поширення трипілля в північних районах континенту, зростання врожайності й очевидного ривка вперед Північної Європи.

Однак розповсюдження коней залишилося дуже нерівномірним. У Китаї коней було порівняно мало. 1626 р. отець де Лас Кортес писав: «Ми бачили їх тільки в королівстві Чжанцзінфу, і то були дрібні тварини з коротким кроком. Китайці їх не підковують і не користуються острогами. Їхні сідла та вудила зовсім не такі, як наші (ще у XVIII ст. використовувалися дерев'яні сідла й прості вірьовки замість повіддя). Трохи більше коней бачили ми в «королівствах» Фуцзінсу та Кантон, але ніколи не зустрічали їх у великій кількості. Мені сказали, що в горах є багато здичавілих коней і що люди мають звичку їх ловити й приборкувати» [40]. А що ж до мулів, то, повідомляв іще один мандрівець, їх там було мало й вони були досить дрібні; хоча продавалися мули дорожче за коней, бо їх легше годувати й вони краще зносять утому [41]. Якщо ж подорожній бажає в Китаї їхати на коні, то хай вибере собі добру тварину: поміняти її він не зможе, оскільки поштові підставні коні призначаються єдино для імператорської служби. Розумніше було й далі використовувати паланкін з носіями — легкий, швидкий, зручний, який несли, періодично змінюючись, 8 чоловік. До того ж транспортування багажу й товарів, чудово організоване через контори, куди досить було їх доправити (з тим, щоб по приїзді на місце знайти в іншій відповідній конторі), часто здійснювалося носіями або ж на ручних одноколісних візках, що їх штовхали один-два чоловіки, або ж, куди рідше, на в'ючних мулах чи віслюках [42]. Безперечно, можна було твердити, що «імператор Китаю наймогутніший володар світу своєю кіннотою», і 1668 р. Магальянш називав, видимо, точні цифри: 389 000 коней для війська, 175 000 — для поштових станцій, що призначалися по цілій імперії для державної служби [43]. Щоправда, це не завадило реквізувати під час походу на елетського хана в 1690 р. всіх коней приватних власників у Пекіні, навіть якщо вони були мандаринами [44]. Однак можна запитати себе, чи володіли всі піддані імператора, разом узяті, набагато більшою кількістю коней, ніж їхній володар. Справді ж, за деякими винятками (на зразок дрібних сичуанських коней), постачання Китаю кіньми відбувалося ззовні, завдяки спеціальним ярмаркам, що влаштовувалися на кордоні з Монголією та Маньчжурією! Ярмарки у Кайюані, або Гуанміні, або ж, починаючи з 1467 р., на околицях Фушуня [45]. Отже, за повідомленням, що належить до початку XVIII ст., імператорські закупки на таких ярмарках нібито становили 7 000 голів коней на рік, а закупки «поважних панів, цивільних і військових мандаринів» та решти населення «тільки вдвічі чи втричі перевищували це число». Цебто на півночі закуповували щороку щонайбільше 28 000 коней. Це небагато.

Ще рідкіснішими були коні в Іспанії або в Тропічній Африці. Марокканські коні, як справжній предмет великої розкоші, вимінювали в Судані на золотий пісок, слонову кістку, рабів; на початку XVI ст.— дванадцять невільників за коня, а згодом — на п'ять рабів більше [46]. З Ормуза до Індії споряджали цілі флотилії з вантажем коней, закуплених у Персії. В Гоа ціна на коня сягала 500 *пардойш*,

тобто 1 000 монгольських рупій, при цьому треба мати на увазі, що водночас молодий раб коштував від 20 до 30 пардойш [47].

Як зможе жити без ячменю та вівса цей куплений за таку високу ціну кінь? 1664 р. Тавернье писав: «У вигляді корму коням дають своєрідний грубий рогатий горох, який розмелюють невеликими жорнами, а відтак замочують, бо він надто твердий і тому дуже довго перетравлюється. Цей горох дають коням увечері та вранці; їх примушують з'їдати два фунти неочищеного чорного цукру, змішані з такою самою кількістю борошна, і фунт вершкового масла, яке шматками проштовхують їм у горлянку. Після цього їм ретельно миють рот, бо коні відчувають огиду до такого корму. Вдень їм дають лише деякі різновиди польових трав, що їх виривають із корінням і старанно промивають, аби на них не залишилося землі або піску» [48]. В Японії, де у вози запрягали, як правило, биків, яких завозили з Кореї, кінь був переважно верховою твариною для вельмож.

У мусульманських країнах кінь був серед свійських тварин аристократом. Він був ударною силою ісламу майже з самого початку його виникнення й ще більше — після його перших успіхів. Близько 1590 р. Джованні Ботеро визнавав перевагу волоської, угорської, польської, турецької кінноти. «Якщо вони тебе розбили, то ти від них не врятуєшся втечею, а якщо вони під твоїм ударом розсіялися, то ти їх не наздоженеш, бо, бувши схожими на соколів, вони чи то накидаються на тебе, чи то вмить вислизають» [49]. Крім того, коней у країнах ісламу була сила-силенна: один мандрівець 1694 р. бачив у Персії каравани з 1000 ко-

Маньчжурія, XVIII ст.: диких коней ловлять арканом, наче в аргентинській пампі. Саме так поповнювали імперську кінноту. В Китаї практично ніколи не розводили коней. Музей Гіме. (Фото музею.)

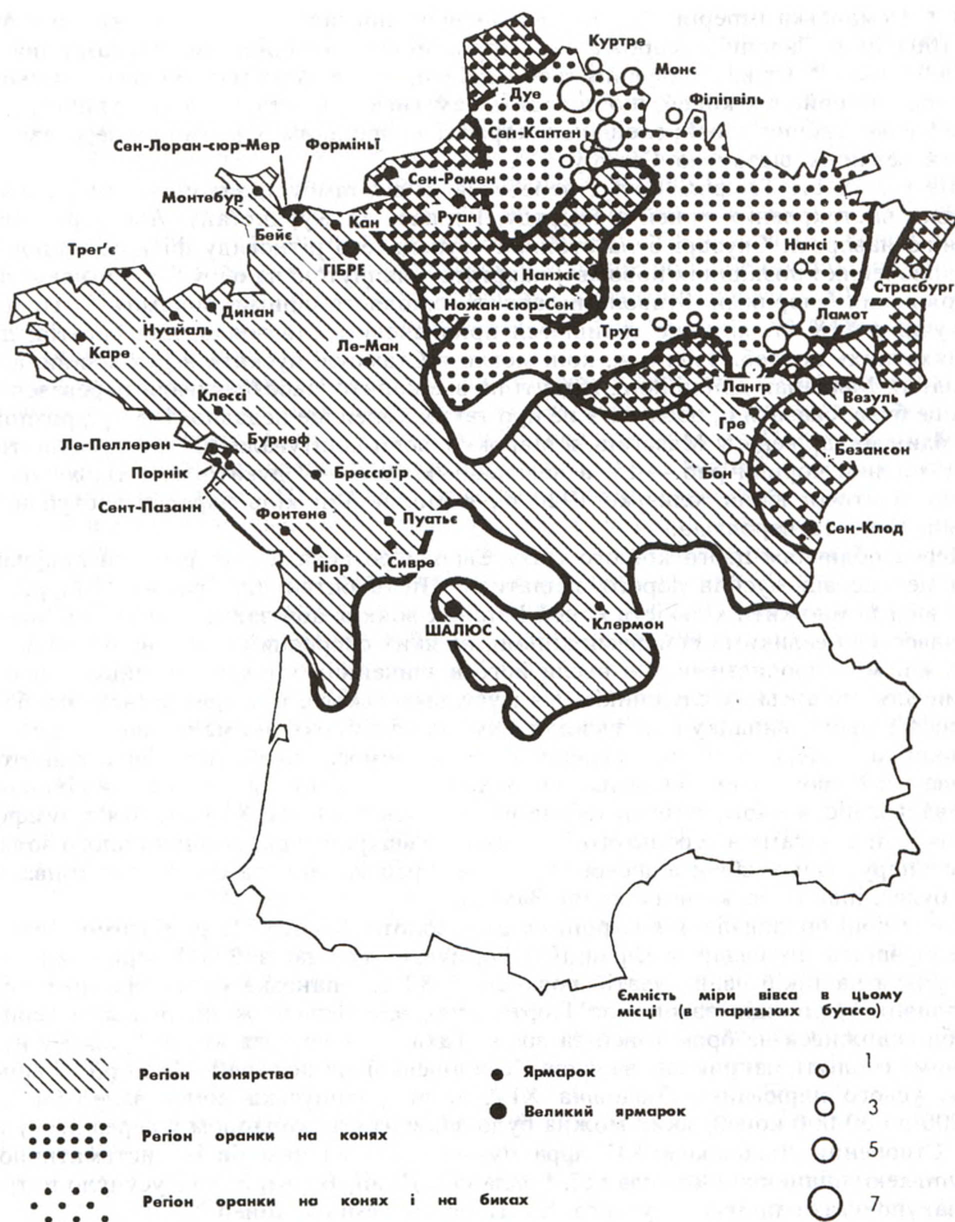

КОНЯРСТВО У ФРАНЦІЇ В XVIII ст.

Відзначимо, по-перше, зону конярства, по-друге, приблизні кордони Північного Сходу — регіону відкритих полів, трипільної сівозміни, великих ринків вівса та переважного використання коня для оранки. Ці дві зони цілком чітко вирізняються, але були й зони взаємного накладання (Нормандія, Юра, Ельзас та ін.). За межами Північно-Східної Франції панівним правилом була оранка биками. Винятком, коли для оранки головним чином використовували мула, був Прованс, окремі райони Лангедоку та Дофіне.

ней [50]. Османська імперія 1585 р. з військового погляду — це 40 000 коней в Азії та 100 000 в Європі; а ворожа їй Персія нібито володіла, за словами посла, 80 000 коней [51]. Отже, значущим «депо». Насправді ж Азія мала перевагу в цьому відтворенні бойових коней, що доводить сам вигляд Скутарі в Азії, куди зганяли велетенські табуни коней; спеціальні кораблі з відкидним бортом для перевезення коней везли їх відтак до Стамбула [52].

Ще в XIX ст. Теофіль Готьє, перебуваючи в Стамбулі, захоплювався, бачачи стільки чистокровних коней з Недждy, Гіджазу та Курдистану. Але перед пристанню навпроти Скутарі була стоянка «турецького різновиду фіакру,— *ароб*,— «позолочених і розкішних повозів», накритих «напнутою на обручі тканиною», але запряжених «чорними буйволами або ж сріблясто-сірими биками» [53]. Правду кажучи, в XIX ст. кінь ще залишався призначеним для вояка, для багатія, для «шляхетних» потреб. Звісно ж, коні могли в Стамбулі пускати в рух млини, а на Західних Балканах дрібні коні, підкуті на все копито, забезпечували перевезення. Але це була, сказати б, обслуга. І не про таких коней ще недавно, 1881 р., розповідав один мандрівець: у Мазагані, в Марокко, вони коштували 40—50 дукатів, тоді як 18-річний чорний раб — 16, а невільник-хлоп'я — 7 дукатів [54]. І тільки після першої світової війни, близько 1920 р., в Малій Азії кінь нарешті заступав на оранці бика та верблюда.

Перед обличчям цього кінного світу Європа розвивала свої ресурси повільно. І за цей досвід мусила дорого заплатити. Після битви під Пуатьє (732 р.) їй довелося помножити кількість коней і кінних вояків, аби захистити себе й вижити: завестися великими бойовими кіньми, на яких озброєний рицар вирушив би до бою, кіньми породистими, які несли його в звичайних умовах, та кіньми простішими для рицарських служників. І з мусульманського, й з християнського боку йшлося в цьому випадку про зусилля, зумовлені війною, що мали свої напружені періоди, а подеколи й свої перепочинки. Перемога швейцарців над кіннотою Карла Сміливого ознаменувала на Заході повернення до піхоти — пікінерів, а невдовзі після цього й до аркебузирів. Іспанський полк XVI ст. був тріумфом піхотинця. Так само з турецького боку яничар відкриває царювання пішого вояки. Проте поруч із ним зберігала своє значення турецька кіннота-спахії, яка тривалий час була ліпшою за кінноту країн Заходу.

Добрі коні продавалися в Європі на вагу золота. Коли 1531 р. Козимо Медичі, повернувшись до влади у Франції, сформував гвардію з 2 000 вершників, він розорився на такій чванькуватій розкоші. 1580 р. іспанська кавалерія враз і без особливих труднощів завоювала Португалію, але одразу ж після цього герцог Альба скаржився на брак коней та возів. Така сама нестача коней була й у наступному столітті, наприклад, за часів Каталонської війни (1640—1659 рр.) і впродовж усього царювання Людовіка XIV, коли французька армія залежала від 20 000 до 30 000 коней, яких можна було закупити за кордоном у середньому на рік. Створення Людовіком XIV французьких кінних заводів із систематичною закупівлею плідників у Фрисландії, Голландії, Данії, Варварії [55] не усунуло потреби закуповувати протягом усього XVIII ст. іноземних коней [56].

Чудових коней вирощували в Неаполі та в Андалусії: великих неаполітанських коней та невеличких іспанських коників. Проте без дозволу неаполітанського або іспанського короля ніхто не міг їх придбати навіть на вагу золота. Само собою зрозуміло, як з того, так і з того боку практикувалася активна контрабанда; на каталонському кордоні «перегінник коней» (*passador de cavalls*) навіть ризикував потрапити до рук інквізиції, якій доручили дещо незвичне спостереження за цією справою. В усякому разі, треба було бути вельми багатою людиною, такою, як маркіз Мантуанський, аби мати своїх агентів, які займалися б розвідкою ринків у Кастилії і далі, аж до Туреччини та Північної Африки, щоб закупити гарних коней, породистих собак, соколів [57]. Великий герцог Тосканський, чиї галери

(галери заснованого 1562 р. ордену св. Стефана) займалися піратством у Середземному морі, нерідко робив послуги варварійським корсарам в обмін на подарунки у вигляді чудових коней [58]. Коли в XVII ст. відносини із Північною Африкою спростилися, північноафриканські коні, привезені до Марселя, спокійно продавалися на ярмарках у Бокері. Незабаром Англія (з правління Генріха VIII), відтак із часів Людовіка XIV Франція, а за нею й Німеччина, де у XVIII ст. зросло число кінних заводів, зроблять спробу налагодити вирощування кровних коней на основі завезених арабських [59]. «Саме від них (цебто від арабських коней) виводять чи то безпосередньо, чи то шляхом схрещення найчудовіших коней у світі»,— пояснював Бюффон. Спостерігалося й успішне поліпшення західних порід. І до того ж зростало поголів'я. Австрійська кавалерія початку XVIII ст., що уможливила блискучі перемоги принца Євгенія над турками, частково була породженням цього поступу.

Водночас із розширенням на Заході вирощування верхових коней для кавалерії розвивалося й використання запряжних коней, необхідних для постачання армії і перевезення гармат. Армія герцога Альби, яка вдерлася до Португалії 1580 р., просувалася швидко завдяки реквізиції численних возів [60]. Уже у вересні 1494 р. військо Карла VIII дивувало населення Італії своєю польовою артилерією, гармати якої їздили швидко, причому тягали їх не бики, а великі коні, «пострижені по-французькому — без хвоста й вух» [61]. Керівництво часів Людовіка XIII [62] перераховує все, що було необхідне для пересування 20-тисячного війська, озброєного гарматами. Серед усього іншого — величезна кількість коней: для кухонного начиння, для багажу й посуду різних офіцерів, для інвентаря польової кузні, для теслярського інструменту, для валізок медика, але особливо для гармат і боєприпасів до них. Найбільші з гармат, батарейні, потребували не менше як 25 коней, аби тягати саму гармату, та ще принаймні дюжини для перевезення пороху й ядер.

Це була робота для важких північних коней, яких дедалі більше й більше вивозитимуть у південному напрямі. Мілан їх закуповував у німецьких купців принаймні з початку XVI ст. Франція їх отримувала від перекупників-євреїв Меца. Таких коней вимагав Лангедок. У Франції визначилися зони конярства: Бретань, Нормандія (ярмарок у Гібре), Лімузен, Юра...

Нам невідомо, чи відбулося у XVIII ст. відносне зниження цін на коней. Проте в Європі спостерігалося насичення, навіть перенасичення ними. На початку XIX ст. в Англії конокради та скупники коней утворюють самостійну соціальну категорію. У Франції напередодні Революції Лавуазьє нараховував 3 млн. биків та 1 780 000 коней, у тому числі 1 560 000 зайнятих у сільському господарстві (трохи більше 960 000 у регіонах, де використовували самих тільки коней, і 600 000 — там, де роботи виконувалися й за допомогою биків [63]. І це для Франції з її 25 млн. жителів. За рівних пропорцій Європа повинна була б мати 14 млн. коней та 24 млн. биків. Це треба записати в актив її могутності.

Мул також відігравав свою роль у Європі — в іспанському хліборобстві, в Лангедоці, в інших місцевостях. Кікран де Боже казав з приводу свого Провансу про мулів, що «ціна на них часто-густо перевищує ціну на коней» [64]. І, знаючи число мулів та їхніх погоничів, а також розвиток справ цих останніх, історик визначає на їхній основі ритми економічного життя Провансу XVII ст. [65] І нарешті, оскільки вози перетинали Альпи тільки по певних, спеціально визначених шляхах, на взірець перевалу Бреннер, то всі інші шляхи були винятковою сферою перевезень на мулах. У Сузі й у всій решті перевалочних пунктів таких альпійських перевезень на мулах про цих тварин говорили навіть, що вони є «великі перевізники». В числі важливих районів розведення віслюків та мулів назвімо й французький регіон Пуату.

Не було жодного міста, яке б не залежало від коней у своєму щоденному

постачанні, в своїх внутрішніх зв'язках, із своїми каретами або найманими екіпажами. Близько 1789 р. в Парижі нараховувалося приблизно 21 000 коней [66]. І цю масу слід було постійно оновлювати. Безперервно приходили каравани так званих «транспортів коней» («*voitures de chevaux*»), що складалися з 10-12 зв'язаних між собою тварин (кожен наступний кінь був прив'язаний до хвоста коня, що йшов поперед нього), які були накриті попонами й мали з обох боків полички для в'юків. Ці каравани збиралися в районі Сен-Віктор або на пагорбі св. Женевьєви; тривалий час був ринок і на вулиці Сент-Оноре.

Сена майже не використовувалася для громадського транспорту, якого, до речі, можна сказати, й не було; хіба що по неділях не завжди надійні човни — *galiotes* і *bachots* — возили роззяв до Севра або до Сен-Клу. Для тих, хто поспішав, могла стати у великій пригоді наймана бричка. Наприкінці століття по місту їздили дві тисячі поганеньких фіакрів, яких тягали списані коні й якими правували лихослови-кучери, змушені щодня платити по 20 су, «аби мати право їздити по бруківці». В цю епоху Париж славився своїми «заторами», і ми маємо тисячі конкретних їх замальовок. «Натщесерце,— каже один парижанин,— кучери фіакрів досить лагідні; ополудні мати з ними справу набагато важче, а ввечері — неможливо домовитися». Та ще їх і не знайдеш у години пік, скажімо близько другої години пополудні, під час обідів (наголошую, я кажу обідів — *diner*). «Ви відчиняєте дверці фіакра, хтось інший робить те саме з другого боку; ви сідаєте, сідає й він. І (відтак) доводиться їхати до комісара (поліції), щоб той вирішив, за ким залишається фіакр». У такі години можна було побачити позолочену карету, якій перегороджував проїзд фіакр, що їхав перед нею повільно, дрібною ступою, «весь перехняблений, покритий вигорілою на сонці шкірою, з дошками замість шибок» [67].

Та чи не був справжнім винуватцем таких заторів сам по собі старий Париж — це переплетіння старих вуличок, часто-густо обрамлених брудними будинками із скупченим населенням, тим паче, що Людовік XIV своїм указом 1672 р. заборонив розширення міста? Той самий Париж — такий достоту, яким він був за часів Людовіка XI. Може, місту бракувало катаклізму, що стер би з обличчя землі старий міський центр,— такого, як пожежа 1666 р. в Лондоні й землетрус 1755 р. в Лісабоні? Цю думку мимохідь заторкує Себастьєн Мерсьє, коли, нагадуючи про «неминуче», рано чи пізно, зруйнування Парижа, говорить про Лісабон, розлоге й потворне містечко, для якого вистачило трьох хвилин, щоб зруйнувати «те, що вже так давно мали б розвалити людські руки... Місто виросло наново, пишне й чудове» [68].

По шляху з Парижа до Версаля й назад котили вже вільніше екіпажі, що їх тягли худющі, «геть присадкуваті» коні, яких безжально підганяли. Між ними була «така сама відмінність, як і між жителями міста: одні — вгодовані, добре доглянуті, в гарній упряжі... Інші ж... з понурим виглядом перевозили лише служників двору або провінціалів» [69].

Таке саме видовисько можна було спостерігати в Санкт-Петербурзі, в Лондоні. В останньому випадку досить було б простежити день у день за прогулянками й поїздками Семюела Пепіса в найманих каретах за часів Карла II. Згодом він дозволить собі розкіш мати особистий екіпаж.

Важко собі уявити, що означали ці транспортні проблеми як при вантажних, так і при пасажирських перевезеннях. Отже, в усіх містах було повно стаєнь. Ковалі мали там власні будинки; це було щось на взірець нинішнього гаражу. Не забуватимемо також про проблему постачання вівсом, ячменем, соломою, сіном. У Парижі, пише 1788 р. Себастьєн Мерсьє, «той, хто зовсім не любить запаху свіжоскошеного сіна, не знає найприємнішого з ароматів. А той, хто цей запах любить, хай двічі на тиждень ходить до Пекельної брами (ця брама збереглася й донині на південь від площі Данфер-Рошро). Там вишикувалися довги-

ми вервечками вози, вщерть навантажені сіном; вони чекають на покупців... Постачальники будинків, що мають власні екіпажі, вже тут, вони вивчають якість товару; вони раптом висмикують паку сіна, мацають його, нюхають, жують — це стольники коней пані маркізи» [70]. Але найголовнішим каналом постачання залишалася Сена. Саме барка із сіном, що спалахнуло, зачепившись за арки Малого мосту, стала 28 квітня 1718 р. причиною пожежі будинків біля мосту та сусідніх житлових споруд [71]. У Лондоні купували сіно на ринку просто за заставою Уайтчепль. Так само було в Аугсбурзі, коли судити з великого полотна, що зображує чотири пори року на ринку Перлахплац у XVI ст.: поруч із дичиною та запасами дров на зиму ми бачимо там у жовтні сіно, яке привозять селяни. А зображення Нюрнберга показує нам мандрівного торговця, що продає з тачки солому, потрібну міським стайням.

Водяні й вітрові двигуни

У XI, XII та XIII ст. Захід спізнав свою першу революцію в техніці. Що означає ця революція? Розумітимемо під нею сукупність змін, що їх спричинило собою примноження числа водяних млинів та вітряків. Це «первісні двигуни», безперечно, досить скромні за потужністю: від 2 до 5 кінських сил на водяне колесо [72], інколи 5 і щонайбільше 10 кінських сил для крил вітряка. Але в економіці, погано забезпеченій енергією, вони означали чималий приріст потужності й відіграли певну роль у першому економічному піднесенні Європи.

Водяний млин, значно давніший, мав набагато більше значення, ніж вітряк. Він не залежить від непостійності вітру, а використовує воду, загалом менш примхливу. Водяні млини були поширеніші завдяки своїй давності, більшому числу рік та річок, водойм, відвідних каналів, водоводів, які могли примусити обертатися колесо з лопатями або плицями. Не забуваймо й про пряме використання течії кораблями-млинами — на Сені в Парижі, на Гаронні в Тулузі тощо. Не слід забувати також і про силу морського припливу та відпливу, часто використовувану як у мусульманських країнах, так і в країнах Заходу. Навіть там, де морські припливи й відпливи незначні. У венеціанській лагуні французький мандрівець 1583 р. замилувався єдиним водяним млином, побачивши його на острові Мурано: цей млин пускав у рух «натиск морської води, коли море припливає й відпливає» [73].

Перший водяний млин був із горизонтальним колесом, своєрідною примітивною турбіною; подеколи його називали *грецьким* (бо він з'явився в античній Греції) або ж *скандинавським* (бо він надовго зберігся в Скандинавії). З таким самим успіхом можна було б говорити про китайський, корсиканський, бразильський, японський, фарерський або середньоазіатський, оскільки в них водяне колесо оберталося в горизонтальній площині інколи до XVIII, а то й до XX ст., розвиваючи при цьому мінімальну потужність, яка дозволяє *повільно* обертати млиновий камінь. Нема нічого дивного, що такі примітивні колеса були в Чехії ще у XV ст. або близько 1850 р.— в Румунії. Біля Берхтесгадена млини цього типу з горизонтальним колесом із лопатями функціонували майже до 1920 р.

«Геніальним» розв'язанням став поворот колеса у вертикальну площину, здійснений римськими інженерами у I ст. до н. е. Рух, що його передає зубчаста передача, відтак стає горизонтальним при остаточному обертанні каменя, який до того ж обертається уп'ятеро швидше за приводне колесо; були й передачі із зниженим числом обертів. Такі перші двигуни аж ніяк не були примітивні. В Барбегалі, що біля Арля, археологи знайшли чудову римську споруду: акведук із

«штучним напором води» завдовжки понад 10 км, а в його кінці — 18 поставлених одне за одним коліс, справжніх послідовно ввімкнених двигунів.

Проте застосування таких пізньоримських пристроїв було обмежене кількома пунктами Імперії, і використовувалися вони виключно для розмелювання зерна. Зате революція XII—XIII ст. не тільки примножила число водяних коліс, а й поширила їх застосування в інших галузях. Цистерціанці розповсюдили ці колеса водночас із своїми кузнями по Франції, Англії, Данії. Минули століття — і в Європі від Атлантики до Московії вже не було села, яке не мало б власного мельника й водяного колеса, що його обертає потік, а то й наливного.

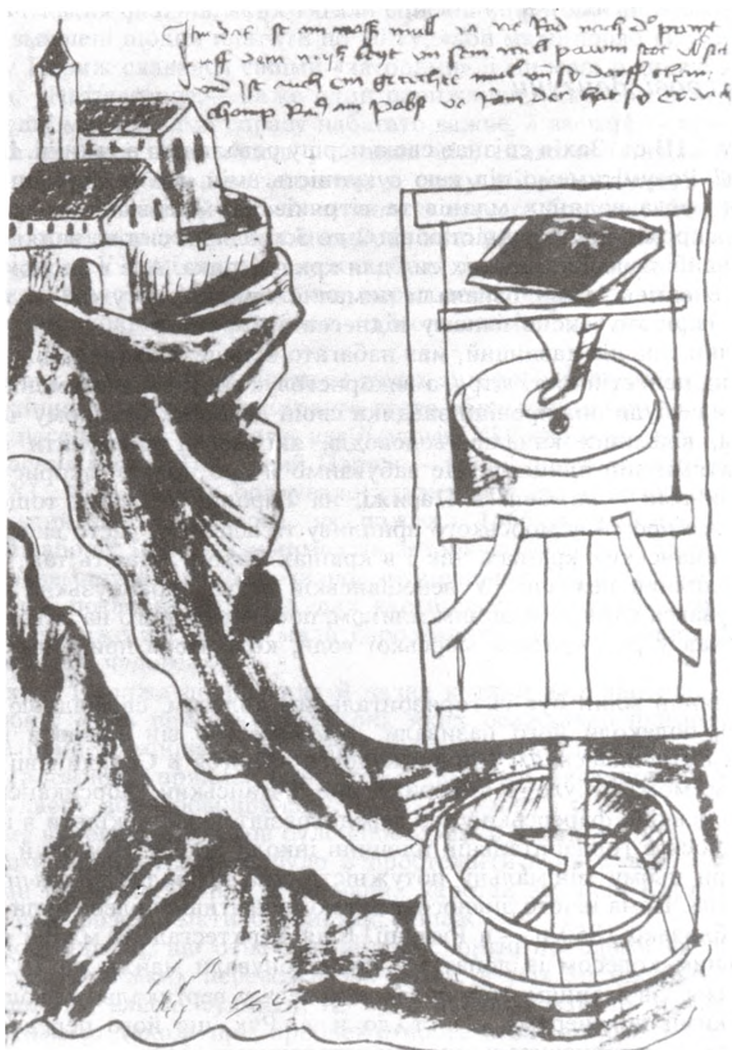

Цікаве зображення млина з горизонтальним водяним колесом, що належить до порівняно пізнього часу (1430 р.). Але йдеться про млин у Чехії, де довго утримувалася горизонтальна схема. Див. ілюстрацію до французької Біблії, відтворену в томі III цієї праці (розділ 5), де колесо вже вертикальне. (Документ автора.)

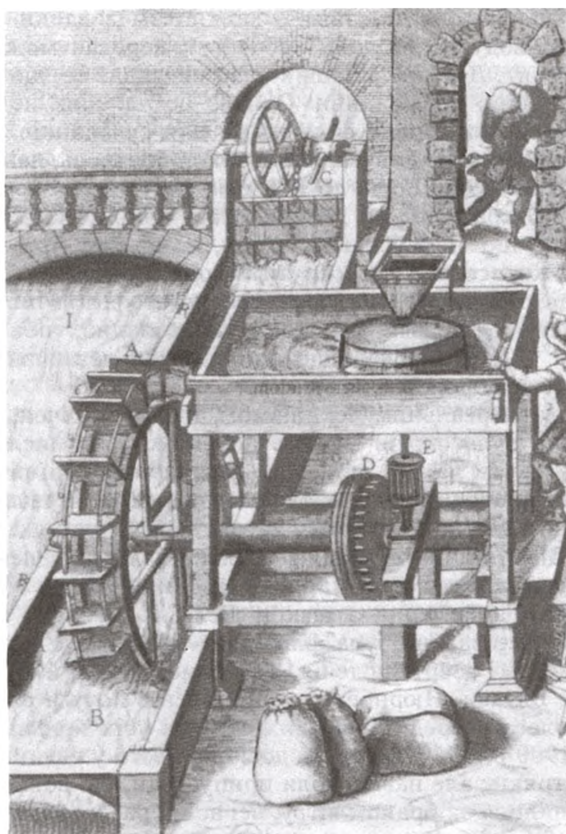

Механізм водяного млина (1607 р.): чудове зображення перетворення руху колеса у вертикальній площині в горизонтальне обертання каменя (на цей час таке відкриття вже нараховувало кілька століть). З книги V. Zonca „Novo teatro di machine". (Фото Національної бібліотеки.)

Застосування водяного колеса стало багатоманітним; воно пускало в рух ступи для руд, важкі гойдливі молоти, якими кували залізо, величезні била сукновалень, міхи металургійних печей, а також помпи, точила, дубильні млини і, нарешті, найостанніша новинка — млини паперові. Додаймо до цього пили, які з'являються з XIII ст., як доводить це зроблене близько 1235 р. креслення такого допитливого «інженера», яким був Віллар де Оннекур. Із незвичайним розквітом гірничої справи в XV ст. найкращі млини стали працювати на рудниках: коловороти з раверсом для підняття шапликів з рудою, потужні машини для вентиляції штолень або для відпомповування води норіями (безперервним ланцюгом з черпаками) й навіть усмоктувальними та нагнітальними помпами установки для забивання паль, де важелі давали змогу пускати в рух дуже складні механізми, які майже такими самими збережуться до XVIII ст., навіть пізніше. Ці чудові механізми (їхні велетенські приводні колеса подеколи сягали 10 м у діаметрі) можна бачити на дуже вдалих ілюстраціях до (трактату) «Про гірничу справу та металургію, у 12 книгах» («*De re metallica*») Георга Агриколи (Базель, 1556 р.), який узагальнює попередні праці, рекомендуючи їх читачеві.

У станах тартаків, у билах сукновалень, у молотах та міхах металургійних печей проблема зводилася до того, щоб перетворити рух обертовий на прямолі-

нійний, змінний за напрямом; це ставало можливим завдяки застосуванню кулачкових валів. З приводу необхідних зубчастих передач можна написати цілу книгу (і вона пишеться). Дивним у наших очах виглядає те, що дерево дозволяло здійснювати найскладніші розв'язання. Одначе це аж ніяк не означає, що такі шедеври механіки були звичайним видовищем для сучасників. Якщо їм доводилось зустрічатися з ними, вони дивувалися й захоплювались, навіть у пізніші часи. Коли 1603 р. Бартелемі Жолі, їдучи до Женеви, перетинав Юру, він помітив біля джерел Силанського озера в долині Нейроль такі млини, які обробляли «соснову та ялинову деревину, що її спускають згори, з крутих гір; славний пристрій, завдяки якому одне колесо, що його крутить вода, породжує багато рухів знизу вгору, й навпаки (це рух пили), а колода просувається під пилу в міру того, як вона працює... і наступне дерево змінює її так доладно, ніби все це робилося людськими руками» [74]. Цілком очевидно, що то було незвичайне видовище, яке заслужило на згадку в дорожніх нотатках.

Одначе млин став універсальним механізмом, тож сила річок, використовувалася вона цілком чи ні, була скрізь і конче потрібна. «Промислові» міста (а яке місто не було таким за тих часів?) пристосовувалися до течії річок, наближалися до них, загнуздували проточну воду, набуваючи вигляду міст напіввенеціанських, у всякому разі, бодай на трьох-чотирьох характерних вулицях. Це було типовим для Труа; в Бар-ле-Дюці й нині є вулиця Дубильників на відведеному рукаві річки. Сукновал Шалон учинив те саме з Марною (на якій є міст, що його називають мостом П'яти млинів), а Реймс — з річкою Вель, Кольмар — з Ілем, Тулуза — з Гаронною, на якій уже здавна була флотилія «плавучих млинів», читай: човнів з водяними колесами, які обертала течія. Так само чинила й Прага, розташована на кількох закрутах Влтави. Нюрнберг скористався з потуги річки Пегніц, і вона крутила численні колеса всередині міських стін і в усіх прилеглих селах (з них 180 ще працювали 1900 р.). У Парижі та довкола нього у великій пригоді ставали йому два десятки вітряків; але навіть коли припустити, що вони протягом року на жоден день не зупинялися за браком вітру, всі вони, разом узяті, не дали б і двадцятої частки борошна, необхідного для паризьких пекарів. Уздовж Сени, Уази, Марни та малих річок, зокрема Івет і Б'євр (на якій 1667 р. осіла королівська гобеленова мануфактура), працювало 1 200 водяних млинів, більша частина яких призначалася для розмелювання зерна. Справді, малі річки, які витікають з джерела, мають ту перевагу, що взимку їх вельми рідко сковує крига.

Чи було таке «захоплення» млинів містами загалом другим етапом у їхньому використанні? У своїй ще не виданій дисертації Робер Філіпп показав фазу, що передувала цьому,— первісне поширення млинів, які стояли (згідно із законами, що їх диктувала використовувана вода) в сільській місцевості, на околиці сіл, де в такий спосіб утвердилося, і на цілі століття, джерело енергії. Млин, який передусім призначався для розмелювання зерна, був тоді найважливішим знаряддям *доменіального господарства*. Саме шляхтич вирішував питання про його побудову, купував камені, надавав дерево й цеглу; внесок селян полягав у їхній праці. Доменіальне господарство становило собою низку самодостатніх базових одиниць. Але товарне господарство, яке зосереджувало у своїх руках і перерозподіляло товари, працювало на місто й закінчувалося містом, саме воно накине свою систему, наклавши її на попередню, і створить нову густоту розташування млинів, що відповідатиме його численним потребам [75].

Нарешті, млин був своєрідною стандартною мірою енергетичної бази доіндустріальної Європи. Оцініть між іншим зауваження вестфальця Кемпфера, лікаря-мандрівника, який, зупинившись 1690 р. на острівці в Сіамській затоці й бажаючи дати уявлення про стік ріки, каже: вона така повноводна, що могла б обертати колеса трьох млинів [76]. Наприкінці XVIII ст. у Галичині, що стала австрійською, статистика подає на 2 000 кв. верст і на 2 млн. жителів 5 243 водяні млини

(і лише 12 вітряків). Цифра, на перший погляд, надзвичайно велика, але 1086 р. «Книга Страшного суду» («*Domesday Book*») відзначала й 5 624 млини всього на 3 000 общин на південь від річок Северн та Трент [76]. І досить придивитися уважніше до численних невеликих коліс, що їх видно на стількох картинах, малюнках, планах міст,аби зрозуміти, наскільки вони були загальним явищем. У всякому разі, якщо в інших місцевостях співвідношення між водяними млинами й чисельністю населення було таке саме, як у Польщі, їх мало б нараховуватися напередодні промислового перевороту 60 000 у Франції [78] і приблизно 500 000—600 000 у Європі.

Ласло Маккаї в докладній і, на мою думку, так само блискучій статті, як і класична праця Марка Блока про водяний млин, приблизно потверджує ці цифри: «...від 500 000 до 600 000 млинів, що дорівнює 1,5—3 млн. кінських сил». Ці підрахунки робилися на основі орендних угод з урахуванням розмірів коліс (від 2 до 3 м у діаметрі), числа лопатей та плиць на них (у середньому близько 20), кількості намеленого за годину борошна (біля 20 кг на посад), числа коліс у кожного млина (одне-два або більше) і шляхом порівняння східно- і західноєвропейських млинів, загалом аналогічних, принаймні що ж до зернових млинів; причому приймається майже постійне співвідношення між водяними млинами та чисельністю населення (в середньому на засадах достоту відомих випадків 1 до 29). А що число млинів або величина приводних коліс зростали в такому самому темпі, в якому зростало населення, то між XII та XVIII ст. енергетична оснащеність мала б зрости вдвічі. В принципі кожне село мало свого млина. Там, де такий млин не міг функціонувати за браком вітру або достатньо потужних водяних потоків (як на Угорській рівнині), на допомогу приходив млин з кінним або навіть ручним приводом [79].

Вітряки з'явилися набагато пізніше за водяне колесо. Донедавна його мали за «вихідця» з Китаю; одначе ймовірніше, що він прийшов з нагір'їв Ірану або з Тибету.

В Персії, видимо, з VII ст. н. е. й уже напевне в IX ст. млини працювали завдяки вітрилам, установленим вертикально на колесі, яке саме рухалося в горизонтальній площині. Рух цього колеса, що передавався на центральну вісь, обертав жорно, яке мололо зерно. Що могло бути простішого: не виникало потреби орієнтувати млин, бо він завжди перебував у повітряному потоці. Й ще одна перевага: зв'язок між рухом вітряка та обертанням жорна не вимагав ніяких зубчастих передавальних пристроїв. Справді, у випадку млина для зерна проблема завжди полягала в тому, щоб запустити в рух жорно, яке обертається в горизонтальній площині — *mola versatilis* — і перетирає зерно на розташованому під ним нерухомому (або лежачому) жорні. Очевидно, такі млини поширилися від мусульман у Китаї та в Середземномор'ї. Вітряки нібито були в Таррагоні, на північному кордоні мусульманської Іспанії, з X ст. [80] Одначе ми не знаємо, як вони оберталися.

Адже, на противагу тому, що сталося в Китаї, де млин протягом століть обертатиметься в горизонтальній площині, великою подією на Заході було перетворення вітряка на колесо, встановлене вертикально, подібно до того, як це відбулося з водяними млинами. Інженери твердять, що модифікація була геніальна, бо потужність різко збільшилася. Саме такий млин нового зразка, сам по собі великий винахід, поширився в християнському світі.

Арльські статути фіксують його наявність у XII ст. В цей самий час він зустрічається в Англії та у Франції. В XIII ст. його прийняла вся Франція. В XIV ст. вітряки вже є в Польщі й навіть у Московії, куди вони потрапили через Німеччину. Невелика деталь: як твердять, хрестоносці не виявили в Сирії вітряків, вони самі принесли їх туди [81]. Випадків розриву в часі багато, але загалом Північна Європа в цьому плані випередила Південну. Так, скажімо, до північних регіонів Іспанії,

зокрема до Ламанчі, вітряк прийде пізно, тож, як переконує нас історик, переляк Дон Кіхота був цілком природним: для нього ці великі чудовиська були чимось небаченим. У Італії було інакше: в Дантовому «Пеклі» (1319 р.) Сатана вимахує своїми велетенськими руками, *«як вітряк удалині крилами б'є»* («*come un mulin che il vento gira*») [82].

Вітряк, куди дорожчий у експлуатації, ніж його родич, вимагав більших витрат за рівної роботи, зокрема на розмелення зерна. Але його використовували інакше. Величезна роль цих вітряків (*Wipmolen*) у Нідерландах з XV (а ще більше — після 1600 р.) полягала в запуску в рух нескінченних ланцюгів з черпаками, які збирали грунтові води й скидали їх у канали [83]. Отже, вони стануть одним із знарядь терпеливого відвоювання нідерландських земель під захистом дамб, що їх прикривають від моря та від тих озер, які утворилися на занадто довго розроблюваних у минулому торфовищах. І ще одна причина того, що Голландія стала батьківщиною вітряка: країна лежить у центрі обширного простору з постійними західними вітрами, що віють з Атлантики в напрямку Балтійського моря.

Поперваx увесь вітряк повертали довкола його вісі, аби зорієнтувати крила за вітром, як, скажімо, бретонські вітряки з характерною назвою «*канделябри*» [84]. Весь вітряк монтувався на центральній щоглі, і обертовий брус дозволяв повертати цілий комплекс. А що крила вигідно було розташовувати якомога вище над

Вітряк. Дерев'яна споруда XIV ст. Музей Клюні. (Фото Жана Руб'є.)

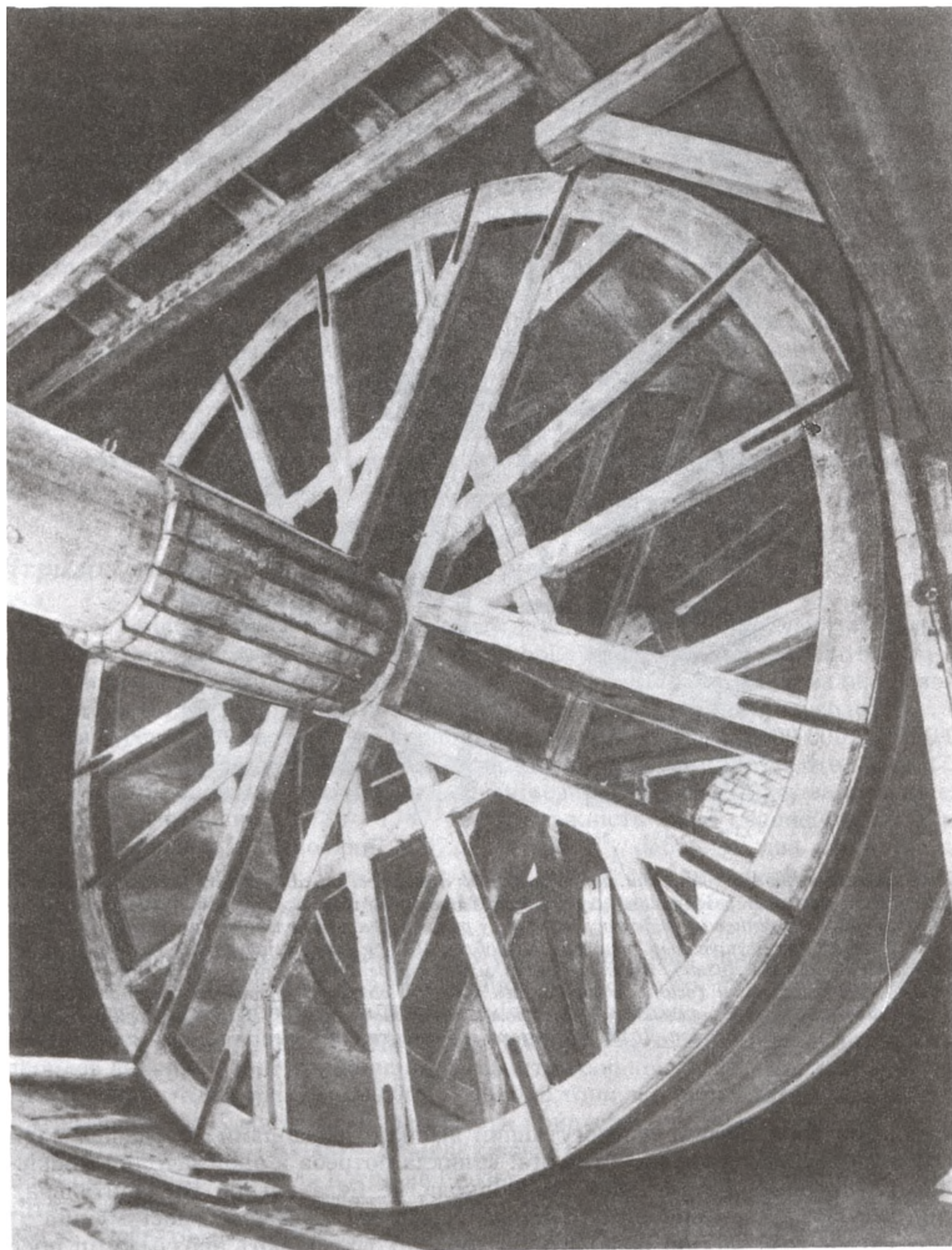

Машини й зубчасті передачі з дерева. Це велетенське колесо горизонтального коловорота було кліткою, яку запускали в рух троє людей, що пересувалися в ній. Мюнхен. Німецький музей, зібрання фотоматеріалів.

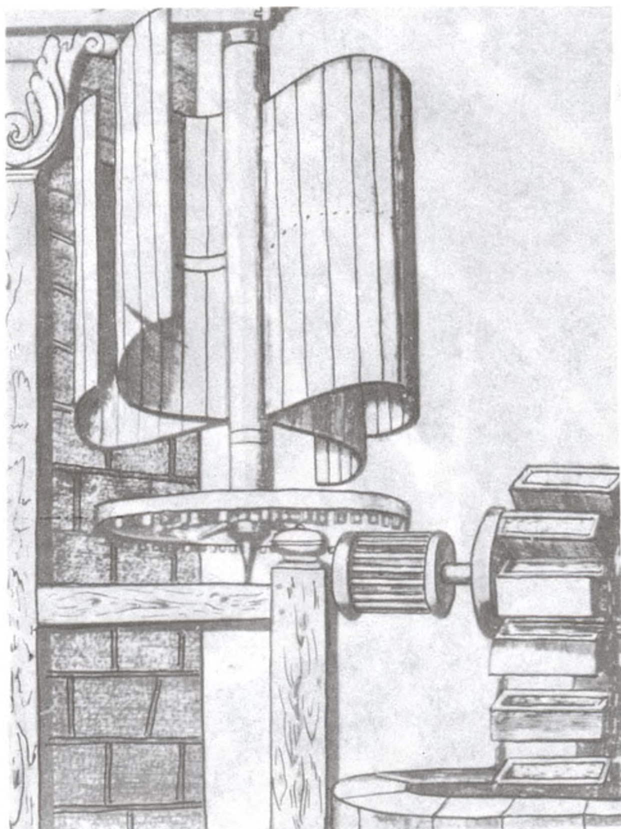

Вітряк з досить своєрідними крилами, що обертаються довкола вертикальної осі і, отже, не вимагають орієнтації їх за вітром. Перетворення руху тут було зворотне до того, яке мав водяний млин: попервах горизонтальний, він у кінцевому підсумку запускав у рух вертикальне колесо з черпаками, що підіймали воду (йдеться про осушувальні пристрої, розроблені 1652 р. для осушування боліт довкола Лінкольна та Кембриджа в Англії). В голландських млинах перетворення руху відбувалося двічі: спочатку він був вертикальний (згідно з обертанням крил), а відтак — горизонтальний при обертанні головного валу й знову вертикальний у колесі помпи. Малюнок з кн.: W. Blith. The english Improver, London, 1652. (Фототека видавництва А. Колен.)

землею, аби вони ловили наймогутніший вітер, то механізми передачі й жорна теж розташовувалися високо (звідси й виникла потреба в підіймачі для мішків із зерном). Маленька деталь: вісь крил ніколи не була суворо горизонтальна, її нахил регулювали емпіричним шляхом. Схеми не відмерлих досі млинів (на зразок схеми Рамеллі, що належить до 1588 р.) дозволяють зрозуміти ці прості механізми: передачу руху, системи гальмування, можливість установити замість єдиної пари центральних жорен дві пари бічних...

Навряд чи складніше було б пояснити роботу *Wipmolen*, який набував руху вгорі й передавав його вниз, туди, де працював ланцюг з черпаками, що відігравав роль помпи. Рух передавався валом через порожнинну центральну опору. Це призводило до певних труднощів (хоч їх і вдавалося долати), коли принагідно *Wipmolen* знову переробляли для розмелювання зерна.

Досить рано, за достовірними даними — в XVI ст., завдяки голландським

інженерам поширився вежовий вітряк: для переміщення крил досить було пересувати тільки рухомий верх споруди. В таких вітряках, які іноді називали «вітряками в блузах» (бо здалеку вони скидалися на селянина, вдягненого в робочий каптан), складнощі полягали в тому, що важко було полегшувати рух «шапки» по нерухомій частині вітряка, використовуючи дерев'яні полози або ж підшипники різних конструкцій. Всередині вітряка проблеми, які вимагали свого розв'язання, залишилися тими самими: керувати — зупиняти рух крил, змінювати положення лопатей, забезпечити повільне осідання з ковша зерна, яке через «вічко» проходить крізь верхнє обертове жорно, а головне — змінювати через посередництво зубчастої передачі напрям руху, який повинен перетворюватися з вертикального руху крил на горизонтальне обертання жорен.

У загальному сенсі великим прогресом було відкриття того, що один-однісінький двигун, одне-однісіньке колесо, хоч би то був водяний млин чи вітряк, могло передавати свій рух кільком знаряддям: не одному жорну, а двом або трьом; не самій тільки пилі, а й пилі та молоту; не одній ступі, а цілій низці, як у тій утішливій моделі (в Тиролі), що «товкла» зерно замість того, щоб його молоти (в цьому разі подрібнене зерно використовують для виготовлення висівкового хліба, що радше нагадував сухар, ніж хліб) [85].

Вітрило: приклад європейських флотів

Тут мова піде не про те, щоб поставити в усій її повноті проблему вітрильного озброєння кораблів, а про те, щоб уявити собі ту енергію, яку ставило на службу людям вітрило, один з найпопулярніших двигунів, що їх вони мали в своєму розпорядженні. Це безпомилково доводить приклад Європи. Близько 1600 р. Європу обслуговували торговельні кораблі водотоннажністю від 600 000 до 700 000 тонн — число, що його висувають із звичними застереженнями, цебто *щонайбільше — порядок величин.* А згідно з даними серйозної статистики, запровадженої у Франції, безперечно в 1786—1787 рр., тоннажність цього європейського флоту досягла напередодні Революції 3 372 029 тонн [86], цебто за два століття вона зросла, либонь, уп'ятеро. При трьох плаваннях у середньому на рік це склало б торговельний оборот у 10 млн. тонн, цебто вантажообіг одного нинішнього великого порту.

З цих цифр ми не можемо вивести потужності вітрових двигунів, що переміщували таку кількість вантажів, з тією відносною певністю, яку ми могли б мати, коли б ішлося про паровий вантажний флот. Щоправда, близько 1840 р., коли співіснували вітрильники й пароплави, вважалося, що за рівної тоннажності пароплав виконує роботу приблизно п'яти вітрильників. Отже, європейський флот мав пароплави тоннажністю 600 000—700 000 тонн або принаймні в рівнозначних цьому масштабах, і ми можемо ризикнути припустити величину (звісно, аж ніяк не гарантовану) між 150 000—233 000 кінських сил залежно від того, як оцінюємо ми потужність, що була потрібна близько 1840 р. для перевезення однієї тонни вантажу морем,— в одну чверть чи в одну третину кінської сили. Цю цифру слід було б набагато збільшити, коли брати до уваги й військові флоти [87].

Дерево — щоденне джерело енергії

Нині порівняльні підрахунки енергетичної оснащеності залишають осторонь роботу тварин, а в певному сенсі — і ручну працю людей; часто-густо забувається й дерево з його похідними. Але ж до XVIII ст. дерево, найперший з доступних матеріалів, було важливим джерелом енергії. Цивілізації епохи, що передувала

XVIII ст., були цивілізаціями дерева та деревного вугілля, так само, як цивілізації XIX ст. стануть цивілізаціями кам'яного вугілля.

Якщо поглянути на Європу, то все промовляє про це. Дерево широко присутнє в її спорудах, навіть цегляних; тут із дерева виготовляються сухопутні й морські засоби транспорту, машини й знаряддя (металеві частини, що належали до їхнього складу, були завжди легкі); з дерева виготовлялися ткацькі верстати й прядки, вичавні преси й помпи. З дерева робилася переважна частина знарядь для оранки: соха була цілком дерев'яна, а плуг найчастіше мав дерев'яний леміш із тонким гострим залізним лезом. З нашого погляду нема нічого більш незвичайного, ніж такі складні зубчасті паредачі, де всі дерев'яні деталі ретельно підігнані; їх можна, наприклад, побачити в Німецькому музеї, в Мюнхенському музеї техніки. Там є навіть кілька дзигарів XVIII ст., виготовлених у Шварцвальді, дзигарів, усі зубчасті коліщата яких зроблені з дерева, і, що трапляється куди рідше, круглі годинники, де теж використано цей крихкий матеріал.

Повсюдна присутність дерева в минулому мала величезне значення. Європа, так щедро наділена лісовими ресурсами, набувала в них одну з основ своєї сили. І порівняно з Європою країни ісламу (в довготривалому плані) послаблювались через брак таких ресурсів та їхнє виснаження, що дедалі прогресувало [88].

Звісно, нас мало б тут цікавити тільки те дерево, яке, згоряючи, перетворювалося безпосередньо на енергію для опалення будинків, для «гарячих» виробництв — плавилень, броварень, цукроварень, гут та черепичних заводів, для майстерень вуглярів, а також для солеварень, які часто використовували нагрівання. Та крім того, що запаси дерева, які відводилися на паливо, обмежувалися іншими формами його використання, ці останні в широкому масштабі підштовхували й до виготовлення всіх енерговиробних пристроїв.

Ліс однаково слугував людині для обігрівання, для спорудження жител, для виготовлення меблів, знарядь, для побудови фіакрів та кораблів.

Залежно від обставин, людині потрібне було дерево тієї чи тієї якості. Дуб — для будинків; десять різних видів дерев, від сосни до дуба або горіха,— для галер [89]; берест — для гарматних лафетів. Звідси — величезні спустошення. Так, для арсеналів жодні перевезення не були ні надто далекі, ні надто дорогі. В їхньому розпорядженні були всі ліси. Дошки й бруси, відвантажені в Прибалтійських країнах та в Голландії, з XVI ст. доправлялися до Лісабона й Севільї; будували навіть цілі кораблі, важкуваті, але дешеві, що їх іспанці відряджали до Америки, не маючи на увазі їхнього повернення назад до Іспанії. Ці кораблі завершували свою кар'єру на Антильських островах, а то й одразу ж по приїзді продавалися на злам — то були заздалегідь «приречені» кораблі (*los navios al travès*).

Отже, задля будівництва будь-якого флоту, дарма в якій країні, знищуються величезні масиви лісу. Для кораблебудівництва за часів Кольбера було надано для регулярного рубання лісу запаси цілого королівства; транспортування цих ресурсів провадилося по всіх суходільних шляхах, навіть по таких незначних, як Адур або Шаранта. Соснове дерево з Вогезів сплавлялося по річці Мерт, далі гужовим транспортом до Бар-ле-Дюка, де стовбури збирали в плоти — *brelles* — на Орнені, а звідти сплавляли по Со та Марні, а відтак по Сені [90]. Що ж до щогл для військових кораблів, деталей, які мали вирішальне значення, то Франція виявилася усуненою від торгівлі на Балтиці, яка через Ригу, а невдовзі й через Санкт-Петербург постачала ними переважно Англію. Французам не прийшло в голову використати ліси Нового Світу, особливо ліси Канади (що пізніше зробили англійці).

Тож французький флот був змушений застосовувати «складний рангоут». А такі штучні щогли — їх виготовляли, з'єднуючи кілька стовбурів і стягуючи їх залізними обручами,— не були такими гнучкими й ламалися, коли на них напи-

нали занадто багато вітрил. Французькі кораблі ніколи не матимуть переваги з швидкості над англійськими. Про це цілком виразно засвідчує зворотна ситуація, яка склалася на певен час: у роки війни англійських колоній в Америці за незалежність збройний нейтралітет закрив Балтійське море для англійців, і їм довелося вдатись до складених щогл, тоді перевага перейшла до їхніх супротивників [91].

Таке розтягання лісових ресурсів не було ні єдиним, ні навіть найнебезпечнішим у довготривалому плані. Селянин, особливо в Європі, безперестану корчував дерева, «розчищував» землі під оранку. Ворогом лісу були общинні права на лісові угіддя. В часи Франциска I Орлеанський ліс займав 140 000 арпанів, а через століття, як нам повідомляють, тільки 70 000. Цифри ці ненадійні, але можна бути впевненим, що з кінця Столітньої війни (яка сприяла наступові лісу на поля) й до правління Людовіка XIV активне розорювання порубів звузило лісові масиви приблизно до нинішніх меж [92]. Використовували будь-які приводи: 1519 р. ураган, «на який списали багато що», звалив від 50 000 до 60 000 дерев у лісі Бле (Голубому лісі), який у середині століття з'єднував ліонські лісові масиви із Жизорськими лісами. В прогалину, що утворилась, удерлася рілля, і єдність цих лісових масивів уже більш ніколи не відновилася [93]. Ще й нині, коли летиш з Варшави до Кракова, дивлячись на землю, можеш побачити, як довгі стрічки полів буквально врізаються в лісові масиви. Ще в XVI і XVII ст. французькі ліси стабілізувалися, але чому це сталося — внаслідок ретельних законодавчих заходів (скажімо, великого ордонансу 1573 р. чи заходів Кольбера) або ж через природно досягнуту рівновагу, коли землі, які ще можна було освоїти, не варті були цієї праці, бо були надто убогі?

Ті, хто веде підрахунки, могли б твердити, особливо маючи на увазі Новий Світ, що спалення лісу, створення за цей рахунок оброблюваних ділянок було самообманом, що руйнівник обмінював наявне багатство на таке, яке ще треба було створити, і друге не завжди неодмінно виявлялося ціннішим, ніж перше. Такий висновок явно помилковий: лісові багатства існують, тільки бувши залученими до економіки завдяки присутності безлічі посередників — пастухів, що приганяють свої стада (і не тільки свиней у пошуках жолудів), дроворубів, вуглярів, візників, народу дикого, вільного, ремесло якого в тім і полягає, аби експлуатувати, використовувати, руйнувати. Ліс має ціну, тільки коли його використовують.

До XIX ст. за межами влади цивілізацій залишилися ще величезні лісові масиви: ліси Скандинавії та Фінляндії; майже суцільний ліс між Москвою та Архангельськом, перетятий тонкими пасмами доріг; канадські ліси; ліси Сибіру, що їх мисливці залучали до ринків Китаю й Європи; тропічні ліси Нового Світу, Африки та Індонезії, де за браком хутрового звіра полювали на коштовні гатунки дерева — кампешеве в сучасному Гондурасі, «бразильське» («*pau brasil*», яке дає червону фарбу й яке рубають на узбережжі бразильського Північного Сходу), тикове в Декані, сандалове, трояндове в інших місцевостях...

Поруч з усіма цими способами використання дерево слугувало для приготування їжі, опалення будинків, для всіх «гарячих» виробництв, попит яких на нього зростав із страхітливою швидкістю. Приголомшливий приклад: у 1315—1317 рр. біля Дижона в лісі Лезе працювали 423 дроворуби та 334 погоничі биків перевозили дрова для потреб шести печей, які виготовляли теракотові кахлі [94]. Загалом на це багатство, за яке несамовито сперечалися (бо тільки воно видавалося надзвичайним), претендувало багато пайовиків. Як джерело палива ліс навіть у ті часи не міг порівнюватися з дуже скромною вугільною копальнею. А щоб зрубаний ліс відродився, треба було чекати 20-30 років. Під час Тридцятилітньої війни шведи, бажаючи роздобути грошей, вирубали в Померанії величезні масиви лісів, тож широкі терени потім перетворилися на голі піски [95]. Коли у XVIII ст. становище у Франції загострилося, очевидці твердили, що одна-

однісінька нагрівальна піч спалює стільки дров, скільки таке місто, як Шалон на Марні. Сільські мешканці, лютуючи, нарікали на кузні та плавильні, що пожирали ліси й не залишали палива навіть для пекарських печей [96]. У Польщі починаючи з 1724 р. часто-густо доводилося відмовлятися від випарювання розсолу на великих соляних копальнях у Величці й задовольнятися використанням пластин кам'яної солі через спустошення в довколишніх лісах [97].

Дерево як паливо, матеріал, що займає багато місця, й справді повинно бути під рукою. Перевозити його на відстань, що перевищує 30 км,— це розорення, якщо тільки перевезення не здійснюється саме собою, річковим шляхом або морем. У XVII ст. стовбури дерев, спущені по річці Ду, подорожували до самого Марселя. До Парижа «нове» дерево привозили цілими кораблями, а з 1549 р. почали «вигадувати й сплавляння дерева» — попервах із Морвану по течії рік Кюр і Йонна, а через дванадцять років — з Лотарингії і Барруа по Марні та її притоках. Спритність, із якою проводили під арками мостів каравани плотів до 250 футів завдовжки, викликала захват у паризьких роззяв. Що ж до деревного вугілля, то

Дроворуби за роботою. Прорізне зображення на білому тлі, мабуть, з Нижньої Бретані, близько 1800 р. Париж. Музей народних мистецтв і звичаїв. (Фототека видавництва А. Колен.)

з XVI ст. воно надходило до столиці з Сансу, з лісу От, а в XVIII ст. — з усіх приступних лісів, інколи на возах і в'ючних тваринах, але найчастіше по річках — Йонні, Сені, Марні, Луарі — на кораблях, «навантажених ущерть, та ще з надгородками (на палубі), щоб утримати вугілля, насипане вище бортів» [98].

З XIV ст. величезні плоти спускалися по польських річках до Балтійського моря [99]. Таке саме видовище, тільки куди грандіозніше, можна було спостерігати в Китаї: плоти сичуанського лісу, в яких колоди були зв'язані між собою вербовими линвами, сплавляли до Пекіна. Вони були більшими чи меншими «відповідно до багатства купця, але найдовші мали трохи більше як півльє» [100].

На великі відстані ліс доправляли морем. Так, «чорні вітрильники» везли деревне вугілля від мису Корсо до Генуї, а істрийські та кварнерські барки привозили до Венеції дрова, що їх вона спалювала за зиму. Іноді вітрильники тягли за собою на буксирі стовбур дерева з Малої Азії, яка постачала деревом Кіпр та Єгипет. Навіть тендітні галери привозили дрова до Єгипту, де брак палива нерідко мав характер драматичний [101].

Проте такі форми постачання мали свої межі. І велика частина міст повинна була вдовольнятися тим, що знаходила поблизу. Базелець Т. Платтер, який завершував своє навчання на медичному факультеті 1595 р. в Монпельє, відзначив відсутність лісів довкола міста: «Найближчий серед них — ліс сенпольських скловарень, за добрих три милі в бік Сельнева. Саме звідтіля до міста привозять дрова, де продають їх на вагу. Можна поставити собі запитання, де б вони взяли їх, якби зима була довга, бо спалюють вони у своїх камінах силу-силенну цих дров, усе одно тремтячи з холоду поруч із ними. Опалювальні печі в цій місцевості невідомі; пекарі набивають свої печі розмарином, середземноморським дубом та іншими чагарями, так їм бракує лісу на противагу тому, що є в нас» [102]. Що далі на південь, то більше наростала ця нестача дров. Іспанський гуманіст Антоніо де Гевара мав слушність: паливо в Медина-дель-Кампо коштувало дорожче, ніж те, що варилося в банячку [103]. В Єгипті за браком чогось ліпшого палили вичавлену цукрову тростину, на Корфу—жом від оливок; з нього робили брикети, які одразу ж клали сушитися.

Це величезного розмаху постачання вимагало широкої організації перевезень, підтримання в належному стані водяних шляхів, по яких сплавляли ліс, а також наявності широкої торговельної мережі й нагляду за запасами, щодо яких без упину зростало число урядових регламентів та заборон. Одначе навіть у країнах, багатих на ліс, він з кожним днем ставав дедалі рідкіснішим. Річ у тім, що поставало завдання якнайліпше його використовувати. Але ж, очевидячки, ні в гутах, ні на металургійних заводах не прагнули ощадливо використовувати паливо. Щонайбільше — намагалися перенести «вогняний завод» на інше місце, тільки-но радіус його постачання надто збільшувався. Або ж скорочували на ньому виробництво. Скажімо, домну, «збудовану 1717 р. в Долгайні, що в Уельсі», буде задуто лише через чотири роки, коли «нагромадять удосталь деревного вугілля для 36 з половиною тижнів роботи». Пересічно вона працюватиме тільки 15 тижнів на рік, і все це знову ж таки через паливо. Втім, через цю постійну «негнучкість» постачання доменні печі, як правило, «діяли лише один рік з двох або трьох, а то тільки рік з п'яти, семи або й десяти» [104]. За розрахунками одного експерта, в ці часи, що передували XVIII ст., середній металургійний завод, піч якого давала плавку протягом двох років, сам-один пожирав за два роки 2 000 га лісу. Звідси й напруженість, яка безперервно наростала з піднесенням економіки у XVIII ст. «Торгівля дровами стала у Вогезах промислом усіх жителів: кожен рубає якомога більше, і незабаром ліси будуть зовсім винищені» [105]. Саме з цієї кризи, для Англії латентної з XVI ст., врешті-решт народиться кам'яновугільна революція.

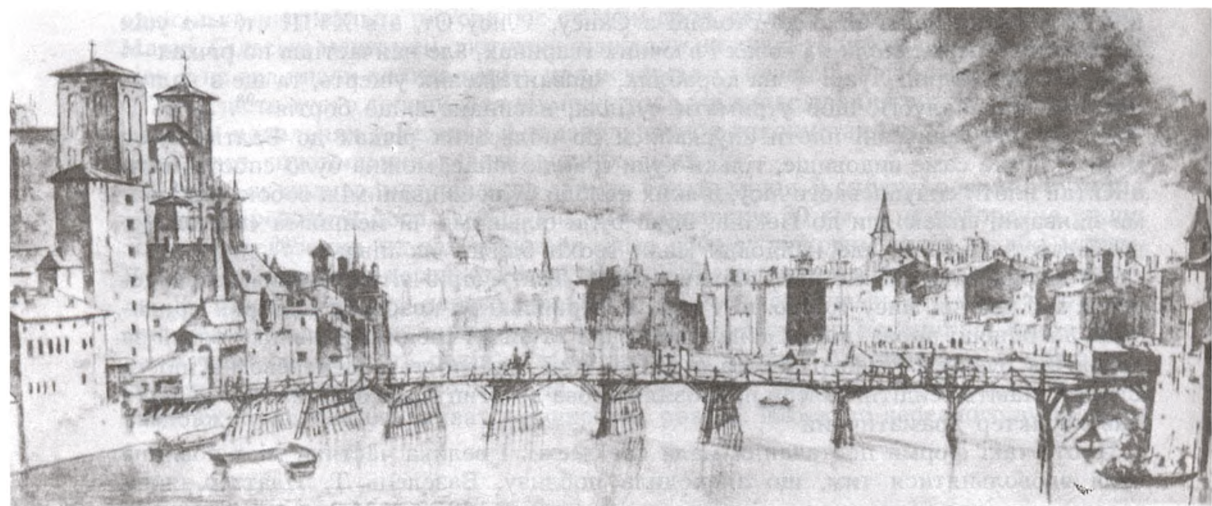

Ліон у XVII ст. мав іще дерев'яні мости. Малюнок Йоганнеса Лінгельбаха. Відень. Альбертина.

І, зрозуміла річ, панувала напруженість у цінах. Сюллі у своїй книзі «Королівські економіки» дійшов навіть до твердження, нібито «всі необхідні для життя припаси постійно зростатимуть у ціні й причиною того стане рідкісність дров, що дедалі збільшується»! [106] Починаючи з 1715 р. зростання цін пришвидшилося, «воно навально підіймається в останнє двадцятиріччя Старого порядку». В Бургундії «більше не знайти дерева для ремесла», а «бідарі обходяться без вогню» [107].

У таких галузях досить важко вирахувати навіть порядок величин. Одначе ми маємо у своєму розпорядженні принаймні грубі оцінки. 1942 р. Франція, змушена звернутися до дров'яного опалення, очевидно, використала 18 млн. тонн дерева, і з них приблизно половину у вигляді дров. 1840 р. використання у Франції доходило, видимо, до 10 млн. тонн дров і деревного вугілля без урахування дерева для будівництва [108]. Близько 1789 р. воно становило приблизно 20 млн. тонн. У самому тільки Парижі деревного вугілля й дров споживали тоді понад 2 млн. тонн [109], цебто понад 2 тонни на мешканця. Це надзвичайно висока цифра, але тоді довіз до Парижа кам'яного вугілля був мізерний: в 140 разів менший, ніж дров (різниця між 1789-м та 1840 рр. спричинена, цілком очевидно, роллю споживання кам'яного вугілля, що дедалі зростала). Якщо припустити, що співвідношення між Францією та Європою дорівнювало 1:10, то ця остання спалювала 200 млн. тонн дров близько 1789 р. і 100 млн. тонн близько 1840 р.

Виходячи саме з цього числа — 200 млн. тонн, слід провести ризикований підрахунок масштабів такого джерела енергії, як дерево, в кінських силах (HP). Дві тонни дров відповідають одній тонні кам'яного вугілля. Згодьмося з гіпотезою, що одну кінську силу *на годину* дає спалення 2 кг вугілля. Згодьмося також із гіпотезою, що енергія використовувалася приблизно впродовж 3 000 годин на рік. Тоді приступна для використання потужність буде порядку 16 млн. кінських сил. Ці розрахунки, які я показав фахівцям, дають лише вельми грубий порядок величин, а зведення до кінських сил водночас і задавнене, і ненадійне. До того ж необхідно враховувати й досить низький коефіцієнт корисної дії — щонайбільше 30% від витраченої енергії, цебто між 4 й 5 млн. кінських сил. За доіндустріальними енергетичними мірками така цифра залишається порівняно високою,

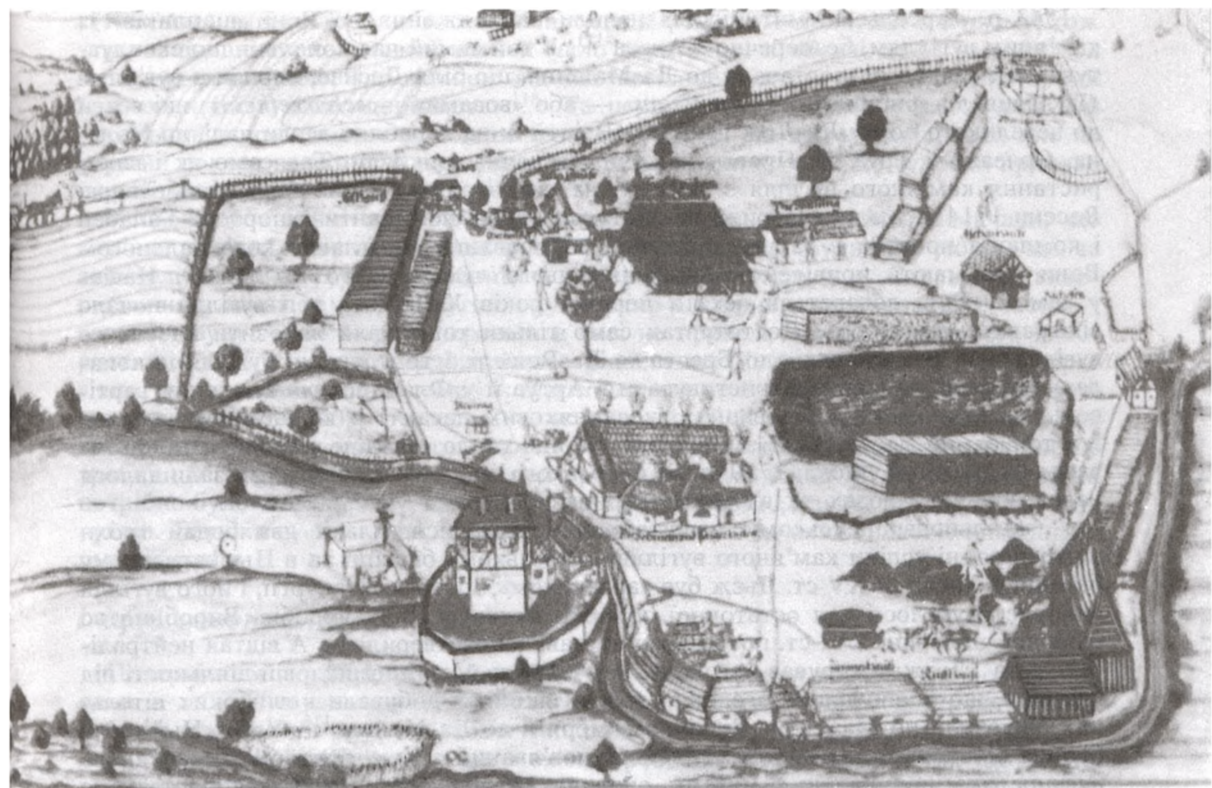

Плавильня міді в Тюрингії, що належала нюрнберзькій родині Пфінцингів. За паливо 1588 р. правило деревне вугілля. Дрова складені величезними штабелями. Нюрнберг. Державний архів.

але в цьому нема нічого помилкового: відзначмо, що, згідно з іще серйознішими, ніж наші, розрахунками, кам'яне вугілля в економіці США перевершило дерево тільки в 1887 р.

Кам'яне вугілля

Ні в Китаї, ні в Європі кам'яне вугілля не було чимось невідомим. У Китаї його використовували для опалення будинків, зокрема в Пекіні (за твердженням отця де Магальянша, протягом 4 000 років), для приготування їжі в домах вельмож та мандаринів; застосовували його також і «ковалі, пекарі, фарбувальники та інші» [110]. В Європі вугілля добували з XI—XII ст., скажімо, в неглибоких басейнах Англії, в районі Льєжа, в Саарі, в дрібних вугільних басейнах Ліонне, Фореза, Анжу, добували й для вапнякових печей, і для опалення будинків, і для деяких операцій металургійного виробництва (не для всього їхнього комплексу, крім тих випадків, коли йшлося про антрацит або про кокс, але кар'єра цього останнього почалася пізно, наприкінці XVIII ст.). Однак задовго до цього часу кам'яне вугілля посіло те незначне місце — в ковальських горнах, у «різальнях» («*fenderies*», де «різали» залізо), у волочильному виробництві, що виготовляло залізний дріт,— яке залишило йому деревне вугілля. І кам'яне вугілля перевозилося на чималі відстані.

1543 р. марсельські митниці відзначили надходження по Роні «шапликів» із кам'яним вугіллям, безперечно з Алеса [111]. В той самий час копальні, що експлуатувалися селянами, постачали до Ла-Машина, що біля Десиза, барила з вугіллям (їх називали «рибинами» — «*poissons*» — або «возами» — «*charretées*»), які везли до невеликого порту Ла-Лож на Луарі. Звідти їх на кораблях везли далі, до Мулена, Орлеана й Труа [112]. Правду кажучи, незначні приклади. Так само як і використання кам'яного вугілля з XVI ст. на солеварнях у Соно біля Монбельяра. Восени 1714 р., коли в Парижі не вистачало дров, негоціанти-імпортери Галабен і компанія провели в ратуші публічні випробування «шотландського пального». Вони отримають привілей на ввезення цього чужоземного вугілля [113]. Навіть у самому Рурі доведеться чекати перших років XVIII ст., аби вугілля почало відігравати свою роль. Достоту так само тільки тоді стали вивозити анзенське вугілля далі Дюнкерка — до Бреста та Ла-Рошелі. І тоді ж таки вугілля із копалень Булонне почали використовувати в Артуа й у Фландрії для опалення вартівень, на цегельнях, у броварнях, у вапнякових печах і в ковальських горнах. І в той самий час вугілля з копалень Ліонне стало швидше доходити до Ліона завдяки побудові після 1750 р. Живорського каналу. Найважчим залишалося перевезення на возах та в'ючних тваринах [114].

У загальноєвропейському масштабі спостерігалися тільки два бодай трохи помітні ранні успіхи кам'яного вугілля: в Льєзькому басейні та в Ньюкаслському басейні в Англії. З XV ст. Льєж був «арсеналом», містом металургії, і його вугілля використовувалося для остаточної обробки металургійних виробів. Виробництво в першій половині XVI ст. потроїлося чи навіть почетверилося. А відтак нейтралітет міста (Льєжем керував його єпископ) сприяв його промисловій діяльності під час війн, що розпочалися згодом. Вугілля, яке вже добували в глибоких штольнях, вивозили по Маасу до Північного моря й до Ла-Маншу [115]. Успіх Ньюкасла був ще більший за розмахом і виявився пов'язаний з тією революцією кам'яного вугілля, яка, починаючи з 1600 р., оновила Англію, дозволивши використати це паливо в низці великотоннажних виробництв: на добуванні солі з морської води, що її випаровували підігріванням, на виробництві листового скла, цегли, черепиці, на очищенні цукру, переробці галунів, які колись везли із Середземномор'я, а відтепер стали добувати на йоркширському узбережжі, вже не кажучи про хлібопекарські печі, броварні й величезних масштабів вугільне опалення будинків, яке століттями наповнювало Лондон смородом і відтепер стане наповнювати ще більше. Видобування вугілля в Ньюкаслі, що його стимулювало дедалі більше споживання, не переставало зростати: з 30 000 тонн у 1563—1564 рр. до 500 000 тонн у 1658—1659 рр. До 1800 р. цей видобуток, безперечно, наближався до 2 млн. тонн. Естуарій річки Тайн був постійно заповнений кораблями-вугільниками, що курсували передусім з Ньюкасла до Лондона; їхня вантажність у 1786—1787 рр. зросла до 348 000 тонн за шести плавань туди й назад на рік. Частина цього вугілля експортувалася, то було «морське вугілля» («*sea coal*»), що його відправляли досить далеко, принаймні на Мальту з XVI ст. [116]

Дуже рано люди дійшли висновку, що для використання кам'яного вугілля у виробництві заліза слід очищати його, як очищали дерево, спалюючи його в примітивних, накритих землею печах, де згоряння дерева давало деревне вугілля. Коксування стало відоме в Англії з 1672 р., і на нього навіть було видано пільгу. Перше випалювання кам'яного вугілля в Дербіширі датується 1642—1648 рр. Майже одразу ж місцеві броварі почали використовувати кокс замість соломи та звичайного вугілля при сушінні й розігріванні солоду. Це нове паливо надасть пиву з Дербі «прозорості й м'якості, які принесли йому славу» [117], позбавивши його поганого запаху звичайного вугілля. Пиво Дербі зробилося тоді найпершим пивом Англії.

Але в металургії тріумф коксу настав не одразу. 1754 р. один економіст писав:

«(Кам'яне) вугілля можна вогнем очистити від смоли й сірки, які є в ньому; тож утративши дві третини своєї ваги й мало втративши в обсязі, воно залишиться горючою речовиною, але вільною від тих компонентів, що видають неприємний дим, за який вугіллю дорікають» [118]. Та перших своїх успіхів у металургії цей «вугільний жар» доможеться лише близько 1780 р. На цьому запізненні, яке на перший погляд важко пояснити, нам доведеться зупинитися. Це чудовий приклад інерції щодо будь-якої новації [119].

У цьому розумінні китайський приклад ще показовіший. Ми зазначали, що кам'яне вугілля там відігравало свою роль у опаленні будинків, може, ще за тисячоліття до н. е., а у виробництві заліза — з V ст. до н. е. Справді ж, використання в печах кам'яного вугілля дуже рано посприяло виробництву й застосуванню чавуну. Така велика перевага в часі не привела до систематичного використання коксу під час надзвичайного піднесення Китаю в XIII ст., хоча вірогідно, що воно було тоді відоме [120]. *Вірогідно,* але не напевне, відоме. Інакше який чудовий доказ на користь нашої тези: енергійний Китай XIII ст. мав, мовляв, засоби до того, аби відчинити головну браму промисловому переворотові, але не зробив цього! Він нібито залишив цей привілей Англії кінця XVIII ст., якій самій потрібно було чимало часу, щоб скористатися з того, що, однак, уже було в неї під рукою. Техніка — тільки інструмент, і людина далеко не завжди може ним послуговуватися!

І щоб завершити...

Повернімося до Європи кінця XVIII ст., щоб сформулювати два пов'язаних одне з одним зауваження: перше — з приводу енергетичних ресурсів, узятих у їхній сукупності; друге — щодо машинної техніки, яка служила Європі.

1. Без ризику помилитися ми можемо розікласти за важливістю, що дедалі зменшується, джерела енергії, що їх мала у своєму розпорядженні Європа: передусім тяглова сила свійських тварин, 14 млн. коней, 24 млн. биків; вважаючи кожну тварину за 1/4 кінської сили, загалом 10 млн. кінських сил. Потім дрова, еквівалентні, можливо, 4 або 5 млн. кінських сил. Далі водяні колеса — між 1,5 млн. та 3 млн. кінських сил. Відтак самі люди — 50 млн. працівників, цебто 900 000 кінських сил. І нарешті — вітрило — щонайбільше 233 000 кінських сил, без урахування військового флоту. Нам далеко до цифр сучасного енергетичного балансу, ми знали це з самого початку. І не в цьому інтерес таких недосконалих підрахунків (ми ж не врахували ні вітряків, ні річкових кораблів, ні деревного, ні навіть кам'яного вугілля). Справді ж, важить те, що тяглові тварини й дрова безперечно посідають два перших місця (вітряки, не такі численні, як водяні колеса, могли становити лише одну третину або одну чверть потужності підкореної води). Якщо (технічне) розв'язання млина не мало подальшого розвитку, то частково з причин технічних (широке застосування дерева, а не заліза), але, головно, тому, що на місці розташування млинів неможливо було використати більшу потужність, а енергії в ті часи *не передавали на відстань.* Брак енергії був головною перепоною для економік Старого порядку. Середній водяний млин являв собою своєрідну революцію: він мав п'ятикратну продуктивність ручних жорен, які крутили двоє людей. Але перший же паровий млин дасть продуктивність уп'ятеро більшу, ніж водяний [121].

2. Проте «по цей бік» промислової революції була підготовча стадія. Упряжі, вогонь дерева, що горіло, потім ці елементарні двигуни, що використовують водяний і повітряний потоки, нарешті, збільшення числа працюючих людей — усі ці елементи викликали в період XV — XVII ст. певне піднесення Європи, повільне накопичення й зростання сил, потужності, практичного розуму. Саме на це старе просування спирався поступ 30—40-х років XVIII ст., що дедалі пришвидшу-

вався. Отже, відбувалася часто-густо ледь помітна, а то й зовсім непомітна, промислова «передреволюція», цебто нагромадження відкриттів, технічного поступу, і одні з тих відкриттів упадали в око, а інші ніби доводилося відкривати з лупою в руках. Це всілякі зубчасті й колінчасті передачі, домкрати, це «геніальна система шатун — кривошип», це маховик, що надає правильності всілякому рухові, прокатні стани, дедалі складніше машинне обладнання гірничих підприємств... А скільки інших інновацій: плетильний верстат, стрічкоткацький верстат (який називають верстатом з поперечкою), хімічні процеси. «Саме в другій половині XVIII ст. було зроблено перші спроби пристосувати для промислового використання токарні, свердлувальні, розточувальні верстати», знаряддя давно відоме. В цей час почалася й автоматизація рухів ткача й прядильника, яка стане вирішальною для «злету» англійської економіки [122]. Для того, щоб сповна використати збудовані або такі, що ще тільки виношувалися в задумах, машини, бракувало саме надлишку енергії, яку було б легко мобілізувати — я хочу сказати, передавати на відстань за своїм бажанням. Та знаряддя існували й безупинно вдосконалювалися. Дуже цікаво, як усі європейські мандрівники дивувалися з рудиментарного знаряддя Китаю та Індії, що контрастує з якістю й тонкістю їхньої продукції. «Вражає простота інструментів, які слугують для виготовлення найчудовіших китайських шовкових виробів»,— писав один з них [123]. Міркування, яке майже в тих самих словах зустрічаємо в іншого автора з приводу знаменитих бавовняних муслінів Індії [124].

Прийде пара, і все пришвидшиться на Заході, наче якимись чарами. Але ці чари пояснені: вони були підготовлені, зроблені можливими заздалегідь. Перефразовуючи історика (П'єра Леона), скажемо, що була еволюція, цебто повільне піднесення, а потім революція, цебто пришвидшення: два види руху, пов'язані один з одним.

Французький рудник близько 1600 р.: «Щоб домогтися успіху, треба витримати» (чавунна плита в каміні). Німецький музей, зібрання фотоматеріалів.

БІДНИЙ РОДИЧ — ЗАЛІЗО

Я певен, що оцінка заліза як бідного родича не видалась би ні серйозною, ні правдивою людям цілого світу починаючи з XV ст., а надто — у XVIII ст. Що сказав би про це Бюффон, господар металургійних заводів у Монбарі? А насправді ж саме нам, людям XX ст., ця епоха, й далека й близька, здається дивовижною й нібито жалюгідною з цього погляду.

Загалом металургійне виробництво використовувало ті самі основні процеси, що й нині, з доменними печами й механічними молотами; вся різниця — в кількості. В той час як нинішня домна «може за двадцять чотири години проковтнути три залізничні потяги коксу й руди», у XVIII ст. найдосконаліша з таких установок передусім працювала з перервами, й відтак вона, наприклад, з очисним пристроєм і з двома горнами, давала тільки 100—150 тонн заліза на рік. У наші дні випуск рахується на тисячі тонн. Двісті ж років тому говорили про «сто пезанів», цебто сучасні квінтали по 50 кг. Така різниця в масштабах. Вона розмежовує дві різні цивілізації. Як писав Морган 1877 р.: «Коли залізові вдалося стати найважливішим предметом виробництва, то була велика подія в розвитку людства» [125]. Польський економіст Стефан Куровський навіть твердить, що пульс усього економічного життя відчувається в привілейованій сфері металургійного виробництва: воно всьому підбиває підсумок і всьому передує [126].

Але аж до початку XIX ст. «ця велика подія» все ще не здійснилася. 1800 р. світове виробництво заліза в різних його формах (чавун, поковка, сталь) досягло тільки 2 млн. тонн [127], і ця напівобгрунтована цифра, з нашого погляду, видається вельми перебільшеною. Економічна цивілізація куди більшою мірою перебувала тоді під панівним впливом текстилю (врешті-решт, саме бавовна покладе початок англійській промисловій революції), ніж залізо.

І справді ж, металургія залишилася традиційною, архаїчною, мало вдосконаленою. Вона перебувала в залежності від природи, від ресурсів — від руди, якої, на щастя, було вдосталь, від лісу, якого завжди не вистачало, від мінливої сили водяних потоків. У Швеції селяни в XVI ст. виготовляли залізо, але тільки о порі весняної повені; кожен спад води в ріках у тих місцевостях, де стояли металургійні печі, спричинював перерву в їхній роботі. Нарешті, мало було (а то й зовсім не було) кваліфікованих робітників: найчастіше то були прості селяни, що в Ельзасі, що в Англії, що на Уралі. Не було й підприємств у сучасному розумінні слова. Скільки було в Європі господарів металургійних підприємств, які передусім були великими землевласниками, а щодо залізоплавильних заводів, то вони покладалися на управителів або на орендарів! І останній ризик: попит на залізо був непостійний, він часто-густо залежав від війн, що то спалахували, то гаснули.

Звісно ж, сучасникам усе це уявлялося зовсім в іншому світлі. Вони залюбки проголошували, що залізо — найкорисніше серед усіх металів, і всі вони мали нагоду бачити кузню (принаймні сільську або міського коваля), домну, кочегарку, плавильню. Справді, залишалося правилом місцеве розпорошене виробництво або постачання сировиною на короткі відстані. В XVIII ст. Ам'єн привозив залізо з Тьєрашу, менш ніж за 100 км від своїх міських ринків, і перерозподіляв ці вироби на своїх околицях у радіусі від 50 до 100 км [128]. Що ж до попереднього століття, то ми маємо щоденник одного з купців австрійського містечка Юденбург у Верхній Штирії — купця, який скуповував залізо, сталь, металеві вироби на найближчих металургійних заводах або в активному металургійному центрі — Леобені, щоб відтак їх відіслати далі [129]. Можна день за днем простежити деталі закупівель, продажу, перевезень, ціни, міри й заблукати в переліковї найрізноманітніших виробів, від «сирого» заліза, заліза в зливках, до різних гатунків сталі й залізного дроту (грубого — «німецького», і тонкого, «*вельш*» — «*Welsch*»), не рахуючи голок, цвяхів, ножиць, сковорідок, бляшаних виробів. Але ніщо з цього

всього не йшло далеко: навіть сталь, щоправда дорога, не перетинала Альпи в напрямі Венеції. Вироби металургії не були «мандрівниками», що їх можна було б порівняти із тканинами, якщо не брати до уваги предметів розкоші — толедських шпаг, зброї з Брешії або, коли повернутися до нашого юденбурзького купця, мисливських арбалетів, яких вимагав від нього Антверпен. Далекий обмін металургійної продукції (в XVI ст.— з Іберійського півострова, в XVII ст.— із Швеції, у XVIII ст.— з Росії) використовував річкові та морські шляхи й стосувався, як ми побачимо, лише скромних товарних мас.

Одне слово, до XVIII і навіть до XIX ст. залізо в Європі було нездатне, ні за масштабами його виробництва, ні за масштабами застосування, примусити схилити на свою користь матеріальну цивілізацію (і, природно, це було ще правильніше за межами Європи). Ми розглядаємо епоху, яка ще не знала плавлення сталі, відкриття пудлінгування, загального поширення виплавки чавуну на коксі, епоху, яка ще не знала довгої низки славетних імен та процесів: Бессемера, Сименса, Мартена, Томаса... Ми ще нібито перебуваємо на іншій планеті.

Початкова стадія найпростішої металургії

(за винятком Китаю)

Металургія заліза, відкрита в Старому Світі, поширилася там (безперечно, з району кавказького центру) дуже рано, з XV ст. до н. е. Всі цивілізації навчилися цього найпростішого ремесла раніше чи пізніше, ліпше чи гірше. Разючими виявляться тільки два приклади успішного розвитку: раннього — в Китаї, який видається подвійно загадковим дивом (своїм раннім характером, з одного боку, й своїм застоєм після XIII ст.— з другого), і пізнього, зате вирішального,— в Європі.

Китай мав незаперечну перевагу першості в часі: витоплювати залізо він умів

Японська кузня в XVII ст. (Фото Національної бібліотеки.)

Виготовлення мечів у Японії. Кування й шліфування (XVIII ст.). (Фото Н. Був'є.)

уже близько V ст. до н. е.; він рано почав застосовувати кам'яне вугілля і, *може,* з XIII ст. н. е. плавив руду на коксі, хоча це, останнє, й залишається досить проблематичне. А Європа отримає залізо в рідкому стані не раніше від XIV ст., виплавлення ж чавуну із застосуванням коксу, хоч над ним і замислювалися в XVII ст., матиме в Англії загальне поширення тільки після 80-х років XVIII ст.

Такий ранній розвиток у Китаї ставить перед нами проблему. Безперечно, застосування кам'яного вугілля дозволило досягти високих температур; до того ж використовувані руди з високим вмістом фосфору топилися при порівняно низькій температурі. Нарешті, поршневі міхи, що їх запускали в рух люди або водяні колеса з плицями, уможливлювали постійне дуття й високі температури всередині печей. Печей, які нічого спільного не мали з нашими; справді, це були «прямокутні канави, викладені з вогнетривкої цегли», в них розташовувалися *тиглі*, і кам'яне вугілля насипали купами між цими тиглями, в яких лежала руда. Отже, ця руда не вступала в безпосередній контакт із паливом, і при бажанні до неї можна було додавати ту або ту речовину, в тому числі й деревне вугілля. Послідовні плавки в тиглі дозволяли отримати чи то ковке залізо, чи то залізо, яке мало в собі більше чи менше кисню, цебто більш чи менш м'яку сталь. Продукт, добутий після двох послідовних плавок у тиглі, дозволяв китайцям серійно відливати плужні лемеші або казани. Захід пізнає це мистецтво тільки через вісімнадцять, а то й через двадцять століть. Звідси й виникла гіпотеза А. Г. Одрикура, що спиралася на дані філології, а саме: нібито чавуноплавильна піч (*Flussofen*), яка замінила в XIV ст. штирійську й австрійську шахтну піч (*Stückofen*), була не що інше, як завершальний етап передачі китайської технології, що потрапила попервах до Середньої Азії, а відтак до Сибіру, до турків і до Росії [130].

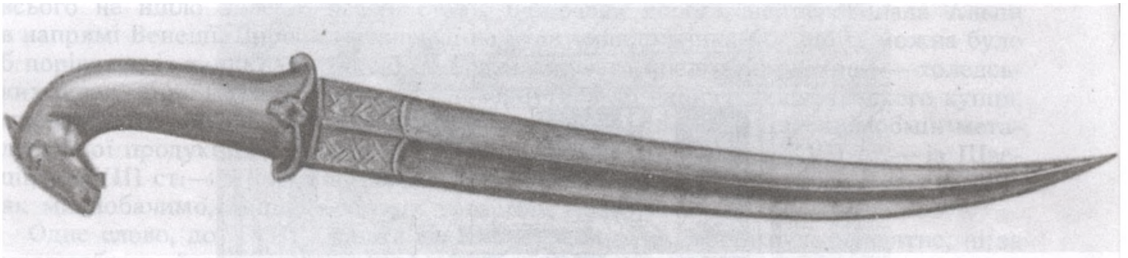

Індійський кинджал з руків'ям у вигляді кінської голови (XVII ст.). Сталь булатного вироблення й сірий нефрит. Лувр. Відділ східних старожитностей.

Азійська плавка в тиглях має у своєму активі й ще одне досягнення (дехто його вважає індійським з походження, а інші — китайським): виготовлення особливої сталі, «високоякісної вуглецевої», що нічим не поступається перед найкращими нинішніми доевтектоїдними гатунками сталі. Аж до XIX ст. її природа й спосіб виготовлення залишалися для європейця таємницею. Ця сталь, відома в Європі під назвою дамаської сталі, в Ірані — як «хвиляста сталь» (*пулад джаухердер*), у Росії — як *булат,* а згодом охрещена англійцями *«вутз»* (*wootz*), слугувала передусім для виготовлення шабель з незвичайно гострими лезами. Її вже варили в Індії, в царстві Голконда, коли там з'явилися європейці, й продавали злитками, що мали, за описом Тавернье, розміри невеликої хлібини і вагу 600—700 грамів. Злитки широко експортувалися — на Далекий Схід, до Японії, Аравії, Сирії, Росії та Персії. Шарден пояснював 1690 р., що перси цінували свою власну сталь «менше, ніж цю, а нашу — нижче за свою» [131] й саме з такої сталі виготовляли найкращі леза для своїх шабель. Ось характеристики цієї сталі: переливчастий блиск, хвилястий візерунок, що виникає у хвилину, коли охолодження в тиглі кристалізує в масі металу білі прожилки цементиту, дуже твердого карбіду заліза. Слава цієї вельми дорогої сталі була така, що португальці захопили 1591 р. біля індійського узбережжя корабель з її вантажем; але жоден коваль, лісабонський або іспанський, не зміг її кувати. Така сама невдача спіткала Реомюра (1683—1757 рр.), який замовив з Каїра взірець і вручив його паризьким ремісникам. Справді ж, булат, нагрітий до червоного, кришиться під молотом, а його переливчастий блиск зникає. Кувати його можна тільки при низькій температурі, або ж перетопленим у тиглі й відлитим наново. У перші десятиріччя XIX ст. чимало західних учених та російських металургів наполегливо намагалися розгадати таємниці булату, і вважається, що їхні дослідження навіть заклали основи металографії [132].

Така сукупність фактів пояснює, чому Індію визнали незаперечною батьківщиною дамаської сталі. Але в блискучій статті, збудованій на арабських та перських джерелах IX й XI ст. і на ще давніших китайських джерелах, Алі Мазахері висуває гіпотезу китайського походження індійської сталі, яку варять — запам'ятаймо це! — в тиглі! Як китайський чавун. І, ставлячи знак рівності між *шаблею* та відлитою в тиглі азійською сталлю, а на Заході — між *мечем* та прокованою й загартованою сталлю, дослідник викладає неймовірну історію булатної шаблі, що розповсюдилася по цілій Азії, дійшла до Туркестану (під час скіфських завоювань), до Індії, а відтак до Персії, країн ісламу й навіть до Московії. Сенсаційні перемоги сасанидської Персії над римськими легіонами, озброєними коротким рівним мечем з поганого заліза, нібито спиралися передовсім на використання кінними воїнами шаблі з дамаської сталі, що набагато перевершувала якістю зброю Заходу. І врешті-решт, мовляв, саме «шаблі (і Китаю) слід було б приписати військову перевагу азійських орд, які ринули... на римський світ і середньовічну Європу» [133].

Механізована кузня в Тиролі: міхи й гойдливий молот пускаються в рух водяним колесом; на передньому плані кулачковий вал (XVI ст.). Відень. Архів образотворчих матеріалів австрійської Національної бібліотеки.

За такого пріоритету в часі застій у Китаї після XIII ст.— якесь безглуздя. Там не спостерігалося ніякого поступу, а діяння китайських ливарників та ковалів були тільки повторенням уже досягнутого. Плавка чавуну на коксі, *якщо вона й була відома*, не мала розвитку. Все це важко збагнути й пояснити. Але й доля Китаю, взята загалом, ставить ту саму проблему, заплутану й ще погано вивчену.

Успіхи XI—XV ст.: Штирія і Дофіне

Інша проблема — це пізній успіх Європи. Зародки середньовічної металургії помітні в долинах Зигу, Саару або ж між Сеною та Йонною. Залізна руда трапляється майже скрізь; рідкістю було майже чисте, метеоритне залізо, яке в Європі використовували з латенських часів (латенський час — період від початку V ст. до н. е., коли в Західній та Центральній Європі панувала розвинута археологічна культура залізного віку, створена кельтськими племенами; назва пішла від поселення Латен на заході Швейцарії, де було відкрито перші її пам'ятки.— *Приміт. ред.*). Руду, потовчену, промиту, а при нагоді — й обпалену, вкладали в горно послідовними шарами, що чергувалися з шарами деревного вугілля; горни

були різної форми. Скажімо, в лісі От між Сеною та Йонною ями, викопані на схилах пагорбів, утворювали рудиментарні горни, без стін, «вітрові печі» («*fours à vent*»). Після задуву через два-три дні діставали невелику масу губчастого заліза з безліччю часточок шлаку, яку потім доводилося проковувати вручну, знову нагрівати (піддавати кільком «підігрівам» — «*chaudes*»), а відтак кувати на ковадлі [134].

Складніші горни — зі стінами, але ще відкриті — з'явилися рано; вони вже не задовольнялися природною тягою (на взірець тяги в простому каміні). Так, знайдена під час розкопок ландентальська піч у Саарі із стінами з обпаленої глини, яка працювала між 1000-м та 1100 pp. і була заввишки 1,5 м та з максимальним діаметром (при конічній формі) 0,65 м, мала два міхи [138]. Так само виглядає, з деякими варіаціями, й низка корсиканських, каталонських і нормандських горнів (останні будувалися для переробки шведської руди — *ossmurd*): вони цілком замкнені стінами, але не перекриті зверху, дуття здійснюється міхами середнього розміру, й загалом уся система була малопродуктивна. Ось порядок величин: руда з 72% умісту заліза мусила була давати металеву масу порядку 15% своєї ваги. Зрозуміла річ, так само виглядали й після XI ст. примітивні металургійні виробництва, на зразок таких живучих селянських у Європі або ж відсталих у своєму розвитку народів Старого Світу [136].

Починаючи з XI—XII ст. застосування в Європі водяного колеса призвело до вирішальних успіхів — успіхів дуже повільних, але яких так чи так буде досягнуто в усіх великих металоробних районах. Металургійні заводи на берегах річок прийшли на зміну заводам, що стояли в лісі. Вода пускала в рух величезні міхи, ступи, що подрібнювали руду, молоти, що проковували залізо після всіляких його «підігрівів». Цей поступ супроводжував становлення доменної печі наприкінці XIV ст. З'явившись у Німеччині (або, може, в Нідерландах), вона рано проникає до Східної Франції, скажімо, в долину верхів'їв Марни, тоді як у Пуату, Нижньому Мені та в усій Західній Франції аж до XVI ст. збережуться в глибині лісів заводи для варіння заліза з ручною обробкою [137].

Добрий приклад нових успіхів — Штирія. У XIII ст. з'явилася *Rennfeuer* — піч, цілком вимурувана з цегли чи каміння, із ручними міхами; в XIV ст.— *Stückofen*, шахтна піч, вища, ніж попередні, і з водяним дуттям; а наприкінці того самого століття — доменні печі, схожі на *Stückofen*, але ще вищі, із спеціальним приямком і сполучені в «дуттєвий дім», *Blähhaus* (ця назва з'явилася в документі 1389 p.). Поява великих шкіряних міхів, що ними рухала вода, і горна в доменних печах важлива тим, що вперше люди прийшли до *плавлення*; інакше кажучи, чавун виявився «відкритим» у XIV ст. З того часу на основі чавуну, єдиного вихідного матеріалу, отримуватимуть за бажанням чи то залізо — шляхом максимального вилучення кисню, чи то сталь — за неповного його вилучення. В Штирії намагатимуться виготовляти сталь [138]. Але аж до нових винаходів кінця XVIII ст. стара металургія найчастіше могла виробляти не сталь, а «сталисте залізо».

Одначе, відокремившись від доменного виробництва, ковальський цех зсунувся вниз за течією, бо завод, зберігаючи свою цілісність, ставав надто великим споживачем палива й мав труднощі в постачанні ним. Креслення 1613 р. показує нам лише один *Blähhaus*, відокремлений від свого ковальського цеху, який працював у тісному зв'язку з ним нижче за течією. Ця кузня мала великий молот з водяним приводом — «німецький», гойдливий молот; величезний дубовий брус правив йому за руків'я; залізний бовванець, що був властиво молотом, міг важити 500—600 фунтів. Його підіймало кулачкове колесо, яке відтак опускало молот на ковадло. Така величезна ударна сила зробилася необхідною для обробки сирого металу, якого стали виробляти з того часу дуже багато. Однак, оскільки залізо треба було обробляти знову й знову, були й малі молоти, так звані «молоти по-італійському», з підвищеною частотою ударів; прототип їхній, мабуть, прийшов із

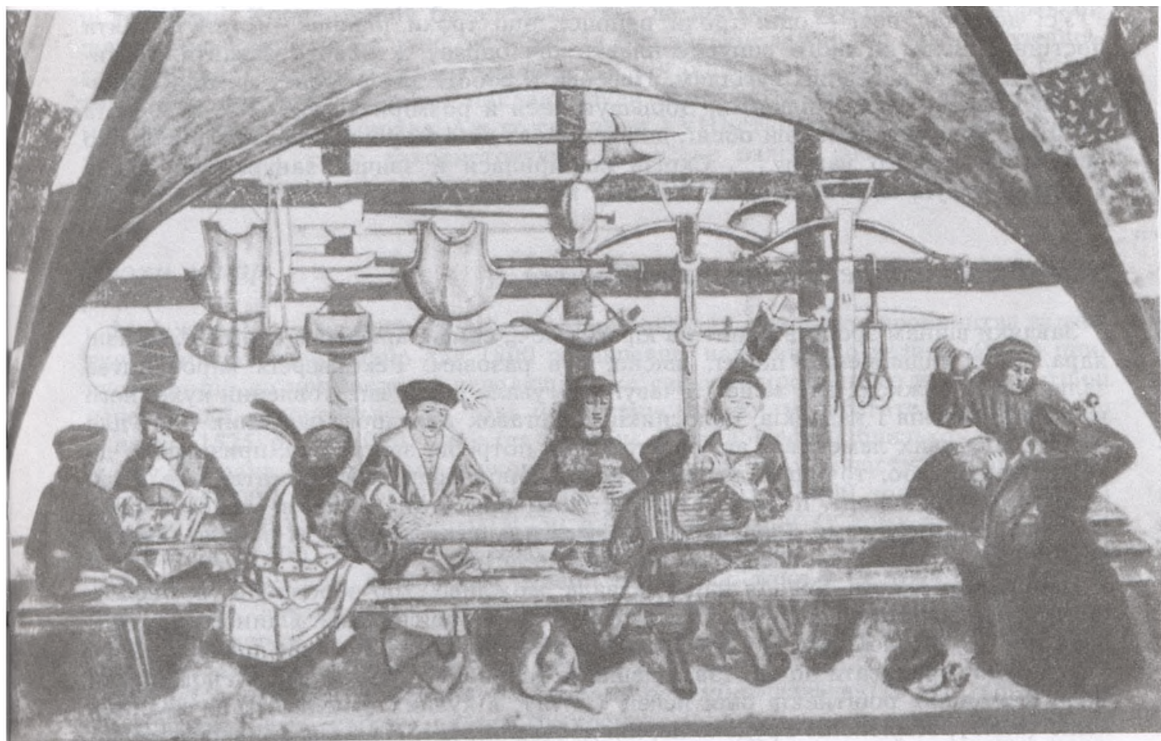

Заїзд XV ст. Люди, що сидять за столом, розвісили позад себе свою зброю. Фреска із замку Іссонь. (Фото Скали.)

Брешії, давньої «столиці заліза», через посередництво фриульських робітників [139].

Інший приклад, що ілюструє цей поступ, приведе нас до Західних Альп; він цікавий тим, що показує неабияку роль картезіанців у всьому цьому первісному піднесенні металургії. З XII ст. вони осіли в Штирії, Ломбардії, Каринтії і П'ємонті й «були тісно пов'язані з самим винаходом (до-) сучасної чорної металургії». Вони, видимо, стали винахідниками чавуну в Дофіне, в Альварі, у XII ст., в усякому разі, явно раніше, ніж у Штирії чи в інших районах, завдяки ранньому застосуванню грубого дуття з допомогою великих водяних труб (*trompes*), які перехоплювали всю воду альпійського потоку. З приходом сюди після 1172 р. тирольських робітників спосіб очищати чавун шляхом спалювання деревного вугілля й додачі залізного брухту нібито дозволив виробляти так звану *натуральну* сталь. Але вся ця хронологія малонадійна [140].

Насправді ж центр металургії мав свої особливі етапи еволюції, свої методи (зокрема, для очищення металу), свої таємниці, своїх клієнтів і свою можливість вибирати між випуском різних виробів. Одначе ж технічні методи, хоч би звідкіля вони брались, мали тенденцію перетворюватися на загальні, хай це навіть відбувалося тільки за рахунок переїзду проворних ремісників. Маленький приклад: близько 1450 р. двоє робітників, «вихідців із Льєжа», дістали на річці Авелон, біля Санліса, місце «для зведення загати, щоб потім збудувати тут плавильню або залізоробний завод» [141].

Усі домашні печі — одні трохи раніше, інші трохи пізніше — стануть діяти постійно; після кожного випуску плавки піч одразу ж заново завантажуватимуть рудою та деревним вугіллям. Перерви в роботі для ремонту чи для постачання ставали дедалі рідшими. Збільшувалися й розміри домен: між 1500-м та 1700 рр. вони подвоїли свій обсяг, довівши його до 4,5 куб. м, і давали щороку до двох тонн рідкого чавуну [142]. Скрізь поширилася й звичка занурювати залізо в рідкий чавун, щоб збільшити в ньому вміст кисню.

Епізодична концентрація виробництва

Завдяки війнам зростав попит на кіраси, мечі, списи, аркебузи, гармати, залізні ядра... Цей підвищений попит, звісно, був разовим. Реконверсія виробництва залишалася важкою, але залізо й чавун слугували й для виготовлення кухонного начиння, казанів і казанків, колосників, підставок для дров, чавунних плит для грубок, плугових лемешів. Такі багатозначні потреби, зростаючи, призводили до концентрації, або, точніше, до епізодичної концентрації виробництва, ще дещо слабкої, бо транспорт, паливо, рушійна сила, приступна лише в певному місці, постачання продуктами харчування, уривчастий ритм діяльності робили неможливим надто розвинуте зосередження виробництва.

Наприкінці XV ст. Брешія нараховувала, можливо, 200 зброярень (*botteghe*), ідеться про майстерні з одним господарем і 3—4 робітниками. Один текст говорить про 60 000 чоловік, що обробляли залізо. Цифра явно перебільшена, хоча б слід було зарахувати до неї (зваживши на всю округу, аж до віддаленої долини Валь-Камоніка) робітників біля печей (*forni*), в кузнях (*fucine*), біля водяних коліс (*mole*), землекопів і рудокопів, які добували руду, візників, які забезпечували її перевезення,— всіх цих людей, розсіяних довкола міста в радіусі 20 або 30 км від нього [143].

Таке саме становище було в XVI ст. і в Ліоні, який збирав вироби багатьох невеликих центрів металургійного виробництва, розкиданих довкола нього в радіусі понад 100 км. У Сент-Етьєнні ними були, в порядку важливості: залізний товар, аркебузи, алебарди і, в меншій кількості, набори шпаг та кинджалів-даг; у Сен-Шамоні — залізні вироби, аркебузи, застібки на гачках, петлі, остроги, терпуги й начиння, необхідне для прядіння й фарбування шовку: мідниці, «прядильні веретена»... Другорядні центри присвячували свої зусилля виробництву цвяхів (скажімо, Сен-Поль-ан-Жаре, Сен-Мартен, Сен-Ромен, Сен-Дидьє); у Тернуарі виготовлявся залізний товар; у Сен-Сенфор'єні — «*ulles*, або чавунні горщики»; в Сент-Андре — хліборобське знаряддя: заступи, металеві частини для сох. Трохи далі, у Віверолі, вироблялися «дзвіночки для мулів» (можливо, саме звідси походили ті дзвіночки, що їх вивозили за межі королівства італійські купці в Ліоні). Славу Сен-Бонне-ле-Шато створило виготовлення «ножиць для стриження» (овець) [144].

Ремісники, наприклад цвяхарі, самі привозили свій товар до великого міста на в'ючних тваринах, доповнюючи свій вантаж дещицею вугілля. Це свідчить про те, що таке виробництво використовувало кам'яне вугілля, що Ліон умів його застосовувати для опалення будинків (і навіть для вапнякових печей кварталу Вез), що готові вироби металургійного виробництва мали ліпший (чи гірший) обіг, ніж напівфабрикат — сире залізо.

Якщо ми розглянемо численні підприємства для випуску залізних виробів у Нюрнберзі та довкола міста, роботу шведської металургії в XVII ст., піднесення уральської промисловості у XVIII ст. або особливості металургійного виробництва Біскайї чи району Льєжа, скрізь ми зможемо констатувати одне й те саме — незначні розміри виробничих одиниць, їхню відносну розпорошеність і транспорт-

ні труднощі. Концентрація була тільки там, де пролягав річковий або морський шлях,— на Рейні, на Балтиці, на Маасі, в Біскайській затоці, на Уралі. Розташування Біскайї на березі океану, наявність гір з їхніми швидкими водяними потоками, букових лісів і багатих покладів руди пояснюють існування там великого металургійного виробництва. Аж до середини XVIII ст. Іспанія ще продавала своє залізо Англії; і, саме використовуючи іспанське залізо, англійці споряджали кораблі, які билися на морях з іспанським флотом [145].

Трохи цифр

Ми вже зазначали, що величина в 2 млн. тонн для світового виробництва заліза, яку називають приблизно для 1800 р., напевне, надзвичайно велика. Якщо припустити, що до промислової революції таке світове виробництво вдвічі чи втричі переважало європейське, то тоді це останнє тільки ненабагато перевищувало близько 1525 р., 100 000 тонн (за даними Джона Нефа); близько 1540 р., на думку Стефана Куровського, в якого ми запозичили також і наступні цифри, воно склало 150 000 тонн; 1700 р.— 180 000 тонн (з них 12 000 тонн припадало на Англію і 50 000 — на Швецію); 1750 р.— 250 000 тонн (у тому числі 22 000 — в Англії та 25 000 — в Росії); близько 1790 р.— 600 000 (з них 80 000 — в Англії, 125 000 — у Франції, 90 000 — у Швеції та 120 000 тонн у Росії) [146]. 1810 р. все європейське виробництво не перевищувало ще 1 100 000 тонн, а 1840 р.— 2 800 000 тонн, з яких приблизно половину давала Англія. Але тоді перша промислова революція була вже в розпалі.

У 70-х роках XX ст. Європа в *широкому розумінні* давала 720 млн. тонн сталі. Це однаково, що сказати: на всьому хронологічному відрізку, який охоплює ця книга, ще не настав залізний вік. Повернутися назад, за великий поріг промислової революції, і далі рухатися в глибину часу означає побачити зменшення ролі заліза й відвести йому скромне місце, яке видається нам за Старого порядку правилом. І врешті-решт виявити на початку шляху гомерівську епоху, коли панцир воїна «коштував три пари биків, меч — сім, а вудила для коня — більше, ніж сама тварина» [147]. «Наша» епоха, та, що розглядається в цій книзі, перебувала ще від одного свого кінця до другого під владою повсюдного дерева.

Інші метали

Як історики, ми маємо звичку ставити на перше місце предмети масового виробництва або обміну — не прянощі, а цукор, або ще краще — пшеницю, не рідкісні або коштовні метали, а залізо, основу повсякденного життя навіть у ті століття, коли люди ще мало були зацікавлені в його застосуванні. Погляд цей справедливий стосовно металів рідкісних, до того ж таких, що використовувалися дуже мало: сурми, олова, свинцю, цинку; ці, останні, взагалі почали застосовувати тільки наприкінці XVIII ст. Але не розв'язано — і ще далеко до розв'язання! — суперечки щодо коштовних металів — золота й срібла. Вони стали об'єктом таких спекуляцій, таких афер, яких не знало залізо, цей своєрідний «пролетар». Саме задля срібла було виказано дива винахідливості, про які нам розповідають чудові схеми до книги Агриколи про гірничу справу або про який-небудь разючий розріз шахт і штолень у Сент-Марі-о-Мін, у Вогезах. Саме задля срібла було добротно обладнано видобувні місця вельми цінної ртуті в Альмадені в Іспанії (метода амальгамування зробила із срібла з XV ст., а особливо з XVI ст. метал, який добували в промислових масштабах). Срібло правило за стимул поступу в гірничій справі (штольні, водовідлив, вентиляція).

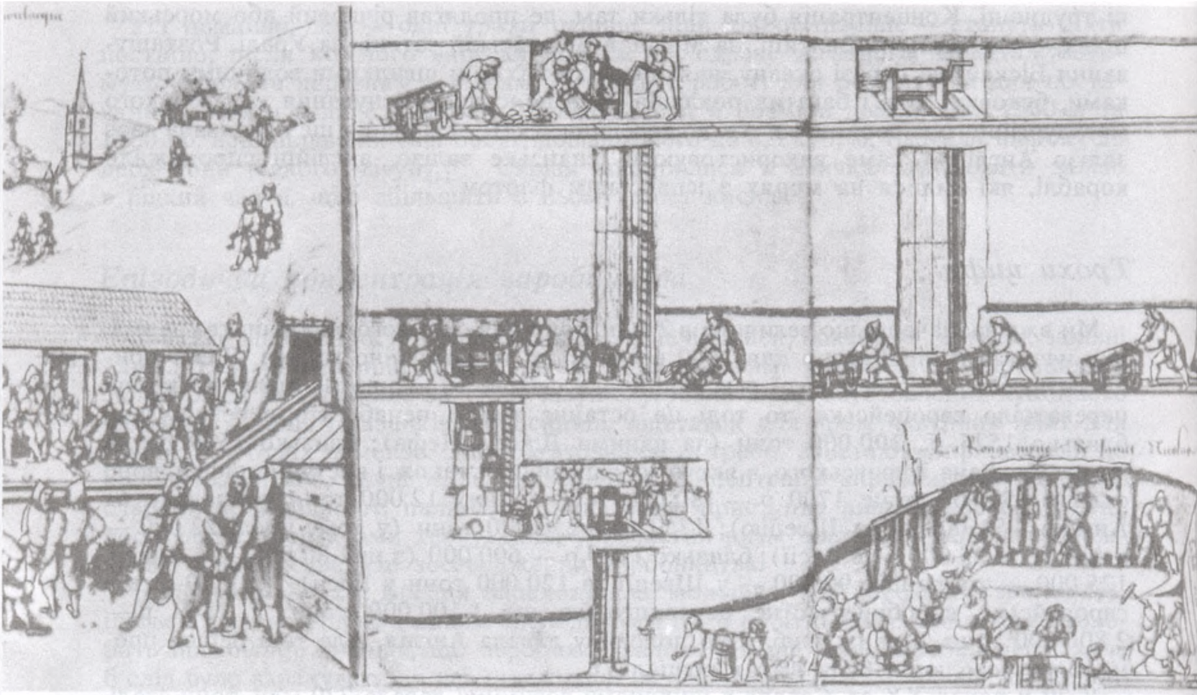

Срібні рудники в Ла-Круа-де-Лоррен у Вогезах, перша половина XVI ст. Штольні, сходи, коловороти, візки для перевезення руди. Ці рудники в селищі Ла-Круа розроблялися до 1670 р. Національна бібліотека, Кабінет естампів.

Можна було б навіть твердити, що мідь відігравала тоді таку саму роль, як і залізо, навіть була важливіша. Бронзові гармати були «аристократами» в артилерії. У XVIII ст. стало звично обшивати міддю корпуси кораблів. З XV ст. подвійне переплавлення міді з використанням свинцю виділяло срібло, що було в руді міді. Мідь виступала третім за значенням монетним металом поруч із золотом та сріблом. Їй сприяла до того ж відносна легкість металургійної переробки (відбивна піч може давати щодня 30 тонн міді). Допомагав розповсюдженню міді й ранній капіталізм, чим пояснювалися швидкий розвиток мансфельдських мідних рудників у Саксонії в XVI ст., згодом, у XVII ст.,— *бум* шведської міді і, нарешті, величезна спекуляція, об'єктом якої стала в ті часи японська мідь, перевезення якої монополізувала голландська Ост-Індська компанія. Жак Кер і ще більше Фуггери були «мідними королями». Навіть у наступні століття на амстердамській біржі можна було грати на мідь, як-то кажуть, із заплющеними очима.

Розділ 6

ТЕХНІЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ТЕХНІЧНА ВІДСТАЛІСТЬ

Такою була закляклість технічних засад. Інновації пробивалися між ними повільно. Поява артилерії, книгодрукування, початок океанського мореплавства були в XV—XVIII ст. великими технічними революціями. Але це тільки так заведено говорити. Жодна з цих революцій не відбувалася, сказати б, чвалом. І лише остання з них у кінцевому підсумку порушила рівновагу, створила у світі певну «асиметрію». Звичайно всі здобутки врешті-решт ширилися в цілому світі: і арабські цифри, і порох, і компас, і папір, і шовковик, і книгодрукування... Жодна з інновацій не залишилася слугувати якомусь одному гуртові людей, одній державі, одній цивілізації. Таке могло б бути в разі, якби інші не відчували в ній справжньої потреби. Технічні нововведення утверджувалися так повільно, що в сусіди вистачало часу й помилуватися ними, і ліпше з ними ознайомитися. Артилерія з'явилася на заході *незадовго* до битви під Кресі, а точніше — під час облоги Кале 1347 р., але важливим засобом ведення європейських війн вона стане лише починаючи з Італійського походу Карла VIII у вересні 1494 р., після півтора століття знайомства з чуток, «виношування», експериментів.

Окремі сектори економіки залишилися в особливому стані застою. Знову й знову ми стикатимемося із сповільненими темпами, з нездатністю, що викликала розпач, до швидких змін дещо перетвореного, але ж не ліквідованого Старого порядку — як у сфері транспорту (хоча починаючи з Магеллана світ уперше усвідомив свою морську цілісність), так і в галузі хліборобства, де успіхи революційного характеру зачепили тільки обмежені сектори й губилися серед маси рутинних методів.

ТРИ ВЕЛИКІ ТЕХНІЧНІ ІННОВАЦІЇ

Винайдення пороху

«Західний» націоналізм спонукає істориків науки та техніки заперечувати або применшувати запозичення Європи в Китаю. Хоч би що твердив Альдо Мієлі [1], чудовий, до речі, фахівець з історії точних наук, винайдення китайцями пороху зовсім не «легенда». З IX ст. н. е. вони виготовляли його з селітри, сірки та товченого деревного вугілля. Так само перші зразки китайської вогнепальної зброї, цілком імовірно, з'явилися в XI ст.; але перша *датована* китайська гармата належить тільки до 1356 р. [2].

Чи відбувалося незалежне паралельне відкриття пороху на Заході? Винайдення пороху безпідставно приписували самому великому Роджерові Бекону (1214 — 1293 рр.). З повною достовірністю гармата з'явилась у Фландрії близько 1314 або 1319 р., у Меці — 1324 р., у Флоренції — 1326 р., в Англії — 1327 р. [3], під час облоги Чивідалі у Фріулі — 1326 р. [4]. Може, її вже застосовували на бойовищі під Кресі (1346 р.), де, за словами Фруассара, «бомбардири» англійців тільки «приголомшили» французів Філіппа VI Валуа. Ймовірніше, що Едуард III застосував її наступного року в Кале [5]. Але нову зброю почали використовувати по-справжньому лише в наступному столітті, під час сповнених драматизму гуситських війн у самісінькому центрі Європи: з 1427 р. повстанці мали повози з легкими гарматами. Нарешті, артилерія відіграла вирішальну роль наприкінці війн Карла VII проти англійців — цього разу на користь колишніх переможених і через добре століття після Кале. Таке її значення, що помітно зросло, було пов'язане з винайденням близько 1420 р. зернистого пороху, який забезпечував миттєве й надійне згоряння, чого не давали колишні суміші, в яких щільність речовини виключала навіть найменший доступ повітря [6].

Одначе не схилятимемося до того, нібито йшлося про постійне застосування гармат. Нам більш чи менш відомо, що з XIV ст. артилерія відігравала якусь роль в Іспанії та Північній Африці. Але ось ми опиняємося 1457 р. між мурами

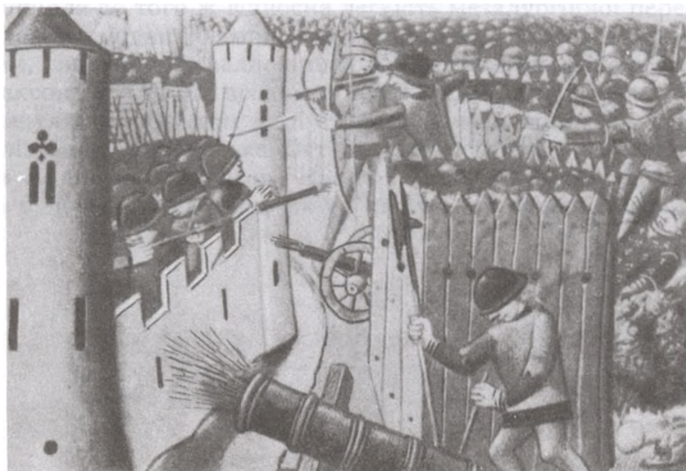

Артилерія, яка щойно народилася, впритул бомбардує мури міст. Мініатюра з: Martial de Paris (dit d'Auvergne). Vigiles de Charles VII. 1484 р. Національна бібліотека. Париж.

Артилерія стає рухомою. Польові гармати Карла VIII, встановлені на пересувному лафеті, супроводжують військо, яке йде по італійських шляхах. Національна бібліотека. Париж.

Сеути на марокканському узбережжі, в цьому містечку, яке мало вирішальне значення; його португальці утримували з 1415 р., а маври атакували його знову й знову. Послухаємо солдата — шукача пригод, який дістався сюди, щоб схрестити зброю з невірними: «Ми досить успішно стріляли в них із наших машин камінням... Маври із свого боку мали стрільців, озброєних луками та пращами... І впродовж цілого дня вони ще стріляли з кількох катапульт» [7]. Проте за чотири роки до цього, 1453 р., турки під мурами Константинополя застосували проти міста страхітливу бомбарду... Але в самій Іспанії під час облоги Бургоса 1475 — 1476 рр. і далі використовували камнемети-требюше. До цих деталей можна додати, що в Єгипті близько 1248 р. знали селітру під назвою «китайського снігу», а гармати напевне застосовували в Каїрі з 1366 р., в Александрії — 1376 р., а вже 1389 р. вони були звичним явищем не тільки в Єгипті, а й у Сирії. Така хронологія (Кале — 1347 р., Китай — 1356 р.) усе ж таки не встановлює пріоритету того чи того партнера щодо винайдення гармати. Однак Карло Чи-

полла вважає, що на початку XV ст. китайська гармата не поступалася своєю якістю європейській й навіть переважала її. Але наприкінці століття європейська артилерія стала набагато кращою за все те, що могла виробляти Азія. Звідси й той змішаний з подивом страх, який викликала в XVI ст. поява на Далекому Сході європейських гармат [8]. Загалом китайська артилерія не змогла чи не здатна була перебудуватися, пристосуватися до потреб війни. Один мандрівець відзначав 1630 р., що в передмістях китайських міст «виливають гармати, але не мають ні досвіду, ні вміння користуватися ними» [9].

Артилерія стає рухомою

Попервах гармата була легкою зброєю з короткою цівкою, скупо забезпеченою порохом (він був рідкісний і коштував дорого). І не завжди достоту відомо, щó насправді треба розуміти під їхніми назвами. Скажімо, термін *рібодекен* (*ribaudequin*) називатиме комплект з'єднаних одна з одною цівок, аналогічних цівкам аркебузи, тож його порівнювали з мітральєзою!

Відтак гармати збільшувалися в розмірі: в середньому з 136-ти до 272 кг за правління Ричарда II (1376 — 1400 рр.), судячи із взірців, що збереглися в лондонському Тауері. У XV ст. то були подеколи величезні бомбарди, на зразок німецьких «громових рушниць» (*Donnerbüchsen*) — жахливих бронзових труб, укладених на дерев'яні люльки, гармат, пересування яких ставило майже нерозв'язні завдання. Дивогармата «Страус» (*der Strauss*), яку 1499 р. місто Страсбург віддало в розпорядження імператора Максиміліана для того, щоб примусити підкоритись швейцарські кантони, рухалася так повільно, що насилу вислизнула з рук супротивника. І буденніший приклад: у березні 1500 р. Лодовіко Моро замовив у Німеччині «шість цівок важкої артилерії» — по шляху до Мілана дві з них розбилися [10].

Ще до того часу зародилася порівняно рухома артилерія великого калібру, здатна пересуватися вслід за військом: такими були гармати братів Бюро, гармата перемог Карла VII під Форміньї (1450 р.) та під Кастильйоном (1453 р.). Пересувна артилерія з бичачими запрягами була в Італії: ми бачимо її в невеличкій сутичці біля Моліначели 1467 р. [11]. Але тільки у вересні 1494 р., разом з Карлом VIII, прийшла до Італії гармата, поставлена на лафет, що жахало розважливих людей, і, забезпечена запрягом сильних коней, вона стріляла чавунними ядрами, а не камінними; застосування таких ядер швидко зробилося загальним, і ці снаряди ціляли вже не тільки в будинки обложеного міста, а й у його фортечні мури. Жодне укріплене місто, де доти все зводилося до того, щоб захистити або здати браму, не могло опертися такому бомбардуванню упритул. Бо гармати підтягували до самого підніжжя мурів, на зовнішній край рову, й одразу ж їх розташовували в захистки — «під дашком», як пише Жан д'Отон, хроніст Людовіка XII.

Поява цієї сили означала для укріплених міст понад три десятки літ хронічної слабкості: їхні укріплення падали, наче театральні декорації. Але поступово знайшлися й контрзаходи, тендітні камінні укріплення поступилися місцем перед грубезними земляними спорудами, ледь вивищеними над поверхнею землі; ядра загрузали в них, не завдаючи ніякої шкоди. А на найвищих майданчиках, *кавальєрах,* почали розставляти оборонну артилерію. Близько 1530 р. Меркуріо Гаттинара, канцлер Карла V, твердив, що досить 50 гармат, аби вбезпечити від зазіхань французів перевагу імператора в Італії [12]. Хіба 1525 р. фортеця Павія не затримала армії Франциска I, яку 24 лютого імперські війська несподівано атакували з тилу? Достоту так само вистояв Марсель перед Карлом V 1524 і 1536 рр., Відень — перед турками 1529 р., а згодом — 1552—1553 рр.— Мец

Артилерія на борту кораблів: неф під прапором з гербом адмірала Луї Мале, сьєра де Гравіля (пом. 1516 р.). Мініатюра з: Oliver de la Marche. Le Chevalier délibéré, Ms № 507. Музей Конде. Шантильї. (Фото Жиродона.)

перед імперською армією. Це не означало, що нібито міста не можна було вже брати несподіваною атакою, як, скажімо, Дюрен 1544 р., Кале 1558 р. або Ам'єн 1596 р. Але вже мовби передчувався реванш фортеці, настання епохи науково розробленої тактики облоги й оборони, з якою різко (але набагато пізніше) порве стратегія Фрідріха II, а відтак Наполеона, яких цікавило передусім не взяття міста, а знищення живої сили супротивника.

Проте артилерія поволі вдосконалювалася. Вона ставала раціональнішою, Карл V звів її 1544 р. до семи калібрів, а Генріх II — до шести. Найбільші гармати, що призначалися для облог та захисту міст, стріляли на 900 кроків; інші, так звані «польові»,— тільки на 400 [13]. Подальший розвиток відбуватиметься

повільніше: наприклад, у Франції система генерала де Вальєра, що належить до часів Людовіка XV, протримається аж до реформи Грибоваля (1776 р.), чиї чудові гармати пройдуть через усі війни Революції та Імперії.

Артилерія на борту кораблів

Гармата дуже рано розмістилася на кораблях, але й тут — якимось химерним і досить дивним чином. Уже 1338 р., отже, до битви під Кресі, гармати були на борту англійського корабля «Мері оф Тауер». А через три десятки років, 1372 р., на траверзі Ла-Рошелі «40 великих кастильських нефів» знищили вогнем своїх гармат англійські кораблі, всі позбавлені артилерії і нездатні боронитися [14]. Але ж, як вважають фахівці, артилерійське озброєння англійських кораблів стало правилом близько 1373 р.! Ніщо не доводить, що на борту галер венеціанської Синьйорії під час немилосердних війн з Генуєю близько 1378 р. була корабельна артилерія. Одначе 1440 р., а може, й раніше, це було вже доконаним фактом, як, безперечно, і на турецьких кораблях. У всякому разі, 1498 р. біля острова Мітилена турецький корабель тоннажністю 300 *ботте* (150 тонн), зіткнувшись із чотирма венеціанськими галерами, обстріляв їх із бомбард і завдяки дієвішому вогневі тричі влучав у ціль камінними ядрами, в тому ж числі одним завважки 85 фунтів [15].

Звісно ж, таке впровадження відбувалося не один день і не без труднощів. До 1550 р. (дата приблизна) на морі не було гармат з довгими цівками для стрільби прямим наведенням і настильного вогню; гарматні портики в XVI ст. ще не влаштовувалися регулярно в бортах кораблів з округлими обводами. Хоч би якою була небезпека, озброєні кораблі існували поруч з неозброєними. Я говорив про невдачу англійців перед Ла-Рошеллю 1372 р. Але в той час коли французькі капери в Атлантиці мали близько 1520 р. артилерію, португальські торговельні кораблі були позбавлені її. І це 1520 р.!

Одначе зростання каперства в XVI ст. незабаром примусить усі кораблі мати власні гармати й гармашів спеціально для їхнього обслуговування. Військові й торговельні кораблі майже не відрізнялися один від одного: озброєні були всі. Звідси й випливали в XVII ст. дивні суперечки про морський етикет. Бо за часів Людовіка XIV військові кораблі мали право на особливий салют при вході в порти за умови (про яку й точилися суперечки) не мати на борту товару, але ж усі вони мали комерційний вантаж.

Це корабельне озброєння, що стало загальним, невдовзі почало регулюватися більш-менш твердими правилами: стільки-то чоловік екіпажу й стільки-то цівок на тонну тоннажності. Від XVI ст. й навіть ще в XVII ст. це становило одну гармату на 10 тонн. Тож про англійський корабель, що кинув у квітні 1638 р. кітву біля Бендер-Аббаса на узбережжі Персії, яке пашіло жаром, ми можемо сказати, що він був недоозброєний: усього 24 гармати на 300 тонн водотоннажності. Цілком очевидно, що то була груба норма: є корабель і корабель, гармата й гармата; є багато й інших критеріїв озброєності, хай це буде хоча б число людей на борту. На Середземному морі, а небавом і на безмежних шляхах до Індії, англійські кораблі з кінця XVI ст. звичайно були надозброєні, маючи на борту більше людей та гармат, ніж інші: не захаращені товарами, їхні коридори дозволяли захищатися вельми спритно. Такі були причини їхніх успіхів [16].

Були й інші. Тривалий час великий корабель панував на морях, бо був надійніший, ліпше захищений і мав більше гармат, причому великого калібру. А в XVI ст. невеликі кораблі зробили запаморочливу кар'єру як *торговельні кораблі*, бо вони швидко завантажувалися й не дрімали в портах, і як *військові кораблі*, бо

зуміли ліпше озброїтися. Саме це пояснював кардиналові Ришельє в листопаді 1626 р. рицар де Разійї: «Якщо хтось ставив на перше місце страхітливі великі кораблі, то це тому, що вони несуть великі гармати, а кораблі середніх розмірів могли нести лише невеликі, не здатні пробити борт великого корабля. Але нині це (великі гармати на середньотоннажних кораблях) утворює квінтесенцію морської могутності, до того ж настільки, що корабель з двох сотень тонн несе гармати такого самого великого калібру, що й корабель вісімсоттонний» [17]. У разі зіткнення великий корабель навіть ризикував бути переможеним: ліпше керований і швидкісніший малий корабель міг його вразити на свій розсуд із своїх мертвих курсових кутів. На всіх морях світу успіх голландців та англійців був успіхом кораблів невеликого й середнього тоннажу.

Аркебузи, мушкети, рушниці

Неможливо сказати, коли саме з'явилася аркебуза, безперечно наприкінці XV ст., а практично — в перші роки XVI ст. За словами Вірного Служника, під час облоги Брешії 1512 р. її оборонці «почали стріляти із своїх гармат та аркебузів (!) так, що ядра й кулі літали, наче мухи» [18]. Саме аркебузи, а не бомбарди чи кулеврини взяли гору над рицарями давніх часів. Укріпленим замкам і якийсь час — містам було скрутно від артилерії. Шляхетного сеньйора Баярда скосив 1524 р. саме аркебузний постріл. «Хай би вчинив Господь так, щоб ця зловісна

Наїжачений гарматами флагманський корабель адмірала де Рюйтера (1607—1676 pp.) «Де Зевен Провінсьєн». Державний музей. Амстердам.

зброя ніколи не була винайдена!» — вигукнув згодом Монлюк, який розповідав, що 1527 р. він набирав у Гасконі 700 — 800 чоловік для експедиції де Лотрека проти Неаполя, якій судилося так погано скінчитися. «Що мені й пощастило зробити,— веде далі він,— за кілька днів... І було серед них чотири-п'ять сотень аркебузирів, а такого їх числа в ті часи майже не було у Франції» [19].

Ці зауваження, та й інші, створюють враження, що війська, які служили Франції, на початку цих змін відставали від німецьких, італійських і особливо — іспанських військ. Передусім, французька назва з самого початку була скалькована з німецького слова *Hackenbüchse* — це дало форму «*гакебют*» (*haquebute*), а відтак з італійського *archibugio*, що дало форму «*аркебуз*». Може, такі коливання термінології були характерні. Розгром французів під Павією 1525 р. пояснюється найрізноманітнішими причинами, в тім числі й важкими кулями іспанських аркебузирів. Згодом французи збільшили число аркебузирів (до одного на двох списоносців). Герцог Альба піде ще далі й поділить свою піхоту в Нідерландах на двоє рівних за чисельністю гуртів: стільки аркебузирів, скільки й списоносців. У Німеччині 1576 р. це співвідношення складало п'ять списоносців на трьох аркебузирів.

І справді, годі було відмовитися від списа, «царя зброї», як називали його ще в XVII ст., бо аркебузи, які треба було спирати на сошку, заряджати й перезаряджати, а також запалювати гніт, були надто повільні в застосуванні. Навіть коли на зміну аркебузі прийшов мушкет, Густав-Адольф іще зберіг на кожних двох мушкетерів одного списоносця. Серйозні зміни стануть можливими лише після появи рушниці — вдосконаленого мушкета, винайденого 1630 р. й поставленого на озброєння французького війська 1703 р.; після впровадження паперового патрона, який армія Великого Електора знала з 1670 р., а французька — тільки з 1690 р.; нарешті, з прийняттям на озброєння багнета, який усунув принципову двоякість у лавах піхоти. Наприкінці XVII ст. вся європейська піхота матиме рушницю й багнет, але на таку еволюцію потрібні були два століття [20].

У Туреччині все це розвивалося ще повільніше. У битві біля Лепанто (1571 р.) на турецьких галерах було куди більше лучників, ніж аркебузирів. І навіть 1603 р. португальський торговельний корабель, що зазнав нападу турецьких галер на траверзі острова Негропонт (Евбей), виявився «втиканим стрілами до самих марсів» [21].

Виробництво й бюджет

Артилерія й взагалі вогнепальна зброя спричинили величезні зміни у війнах між державами, в господарчому житті, в капіталістичній організації виробництва озброєння.

Поволі намітилася певна концентрація промисловості, хоча вона ще не визначилася остаточно, бо воєнна промисловість залишалась багатогалузевою: той, хто виготовляв порох, не виробляв цівок для аркебуз, або холодної зброї, або ж великих гармат. Відтак не можна було за своїм бажанням зосередити енергію в заданому пункті; по неї доводилося йти за течією рік, через лісисті зони.

Тільки багаті держави були здатні витримати небачені витрати на війни нового взірця. Вони усунуть зі сцени незалежні міста, які довго трималися на висоті завдань, що стояли перед ними. Ще 1580 р., перебуваючи проїздом у Аугсбурзі, Монтень захоплювався тамтешніми зброярнями [22]. У Венеції він міг би захоплюватися Арсеналом — величезною мануфактурою, що нараховувала під той час до 3 000 робітників, яких щоденно скликав на роботу великий дзвін собору Святого Марка. Само собою зрозуміло, що всі держави мали свої арсенали (Франциск

Аркебузири. Фрагмент фантастичного зображення битви під Павією (1525 р.), картини Рупрехта Геллера, що працював у Німеччині близько 1529 р. Національний музей. Стокгольм.

I заснував їх 11, а наприкінці його царювання в королівстві нараховувалося 13 арсеналів).

Усі держави мали великі зброярні: в Англії за правління Генріха VIII головними з них були лондонський Тауер, Вестмінстер і Гринвіч. Політика католицьких королів у Іспанії спиралася на арсенали в Медина-дель-Кампо та в Малазі [23]. Великий Турок мав свої — в Галаті та в Топ-Гані.

Але до промислової революції європейські арсенали найчастіше залишаються радше сукупністю майстерень, ремісничих виробництв, аніж мануфактурами з раціонально організованим виробництвом. Часто-густо ремісники навіть працювали на арсенал у себе вдома, на більш-менш значній відстані від нього! Хіба не було розважливою обережністю тримати порохові млини віддалік від міст? Такі млини зводилися звичайно в гірських або рідко населених місцевостях, скажімо, в Калабрії, в Ейфельському лісі біля Кельна, в Берзі. 1576 р., напередодні повстання проти іспанців, у Мальмеді тільки-но було зведено 12 порохових млинів. І всі ці підприємства, навіть ті, що у XVIII ст. розташувалися на річці Вуппер, притоці Рейну, отримували своє деревне вугілля з ламкого жостеру (*Faulbaum*), якому віддавалося перевагу перед іншими породами дерева. Вугілля треба було розтерти з сіркою та селітрою, а відтак просіяти, в результаті чого отримували чи то велико-, чи то дрібнозернистий порох.

Завжди ощадливі венеціанці наполегливо використовували менш дорогий великозернистий порох. Одначе було б ліпше, пояснював 1588 р. суперінтендант фортець (Республіки), «застосовувати тільки дрібнозернистий, як це роблять англійці, французи, іспанці й турки, які, отже, мають лише один порох для аркебуз та для гармат». У Синьйорії було тоді на складах 6 млн. фунтів такого великозернистого пороху, цебто по 300 пострілів на кожну з 400 гармат її фортець. Щоб довести запас до 400 пострілів на гармату, потрібно було мати ще 2 млн. фунтів, а отже, витрат 600 000 дукатів. Просіювати цей порох, аби одержати з нього дрібнозернистий, означало б збільшити витрати на чверть, цебто ще на 150 000 дукатів. Та оскільки заряд дрібнозернистого пороху був на третину менший, ніж великозернистого, заміна була б вигідна й за таких умов [24].

Хай читач вибачить нам, що ми втягуємо його в ці безнадійно застарілі бухгалтерські розрахунки. Зате він дізнається, що безпека Венеції вимагала пороху щонайменше на 1 800 000 дукатів, *цебто суми, яка перевищувала річні надходження власне венеціанського бюджету.* Ось що промовляє про надмір воєнних видатків, навіть коли війни не було. І ці цифри з роками зростали: 1588 р. «Непереможна армада», вирушаючи на північ, мала 2431 гармату, 7000 аркебуз, 1000 мушкетів, 123 790 ядер — отже, по 50 на гармату — плюс необхідну кількість пороху. Але 1683 р. Франція мала на борту кораблів свого флоту 5619 чавунних гармат, а Англія — 8396 [25].

З'явилося металургійне виробництво для потреб війни — в Брешії, на венеціанській території, від XV ст.; дуже рано — в Штирії, довкола Граца; довкола Кельна, Регенсбурга, Нердлінгена, Нюрнберга, Зуля [тутешній німецький арсенал аж до його зруйнування 1634 р. Тіллі (Йоганн Церклас Тіллі (1559 — 1632 рр.), граф — полководець Тридцятилітньої війни 1618 — 1648 рр.) був найвизначнішим центром виробництва зброї в Європі] [26]; у Сент-Етьєнні, де 1605 р. у «кожному арсеналі кульгавого чоловіка Венери» нараховувалося понад 700 робітників. Не кажучи вже про шведські доменні печі, збудовані в XVII ст. за участю голландського та англійського капіталів; тамтешні заводи де Геера виявляться здатними одразу ж, або майже одразу ж, постачити 400 гармат, які дозволять Сполученим провінціям 1627 р. зупинити просування іспанців на південь від Рейнської дельти [27].

Розквіт вогнепальної зброї стимулювало зростання виробництва міді, поки гармати виливали з бронзи, використовуючи ті самі компоненти, що й при литті церковних дзвонів (з XV ст. був уже відомий добрий сплав, що відрізнявся від

сплаву для дзвонів: 8 частин олова на 92 частини міді). Одначе з XVI ст. з'явилися залізні, насправді — чавунні гармати. З 2431 гармати «Непереможної армади» 934 були чавунні. Ця дешева гармата замінить дорогі бронзові й виготовлятиметься у великих масштабах. Був зв'язок між розвитком артилерії та розвитком доменних печей (наприклад, тих, що Кольбер спорудив у нас у Дофіне).

Але артилерія вимагає витрат не тільки на своє виробництво й постачання боєприпасами; дорого коштує і її утримання, її застосування. *Щомісячні* експлуатаційні витрати на ті 50 вогнепальних засобів — гармат, напівгармат, кулеврин, серпантин,— що їх іспанці мали 1554 р. в Нідерландах, становили понад 40 000 дукатів. Тож для того аби пустити ту масу в рух, потрібні були «малий обоз» з 473 коней для самих тільки вершників плюс «великий обоз» з 1014 коней та 575 возів, запряжених кожен четвериком, отже, всього 4777 коней, що дає майже 90 коней на гармату [28]. Зауважмо, що в цей самий час утримання однієї галери коштувало приблизно 500 дукатів на місяць [29].

Артилерія в масштабах цілого світу

У світовому масштабі техніка має значення сама собою, але важливий також і спосіб її використання. Турки, які були такі вмілі в земляних роботах, такі добрі гармаші і які не мали собі рівних у мінній війні під час облог, не змогли близько 1550 р. освоїти важкі одноручні кавалерійські пістолети [30]. Навіть більше, за словами очевидця, що спостерігав за ними 1565 р. під час облоги Мальти, вони «не так швидко перезаряджують свої аркебузи, як їх перезаряджують наші». Родриго Віверо, який захоплювався японцями, відзначав, що вони не вміли користуватися своєю артилерією, і додав, що японська селітра чудова, але порох у японців кепський. Це саме писав 1626 р. отець де Лас Кортес про китайців: вони випускають кулі із своїх аркебуз, використовуючи недостатній набій пороху [31]. А цей порох, скаже пізніше інший очевидець, поганий, грубий, придатний щонайбільше для салютів. У Південному Китаї (йдеться про 1695 р.) торгівля з європейцями привела до появи «рушниць із сім долонь завдовжки, які стріляють досить малою кулею; але це радше для розваги, ніж для справи» [32].

На Заході одразу ж оцінили важливість артилерійських шкіл, яких було чимало в містах, особливо в тих, які усвідомлювали, що перебувають під загрозою. Підмайстерки-гармаші, що навчалися в них, кожної неділі вирушали на стрільбище й поверталися звідти з оркестром на чолі. Незважаючи на величезний попит, Європа ніколи не відчуватиме браку в гармашах, аркебузирах, ливарниках. Деякі з них мандрували по світу, з'являлись у Туреччині, в Північній Африці, в Персії, Індії, Сіамі, Індонезії, в Московії. В Індії аж до смерті Аурангзеба (1707 р.) гармашами Великих Моголів були європейські найманці. Тільки після цього їх замінять мусульманами, причому заміна ця виявиться не рівноцінною.

Завдяки такому розвитку подій техніка в кінцевому підсумку слугувала й тим, і тим. Це більш-менш правильно для Європи, де успіхи компенсували невдачі. Якщо 1643 р. битва під Рокруа вилилася в тріумф французької артилерії (чого я не певен), то в найкращому разі то була сплата боргу — згадайте про аркебузи під Павією. Артилерія, звісно ж, не створювала постійної нерівності військової могутності на користь того або того володаря. Вона сприяла збільшенню вартості війни, а отже, ефективності державної влади й напевне — доходам підприємців. У світовому масштабі вона забезпечила Європі перевагу на далекосхідних морських околицях і в Америці, де гармати застосовувалися мало, зате аркебузний порох сказав своє слівце.

Проте щодо країн ісламу, то вони поділяли успіхи з європейцями. Іспанці застосували артилерію, штурмуючи Гранаду (1492 р.) і захоплюючи північноафриканські пресидіос (1497, 1505 р., 1409 — 1510 рр.). Достоту так само Іван Грозний використав артилерію, завойовуючи в мусульман Казань (1552 р.) та Астрахань (1556 р.). Але були й удари у відповідь з боку турків: узяття Константинополя (1453 р.), Бєлграда (1521 р.), перемога під Могачем (1526 р.). Турецькі вояки постачалися за рахунок християнської артилерії—з 1521-го по 1541 р. в Угорщині вони захопили 5000 гармат. Турки використовували свою вогневу могутність у жахливий на той час спосіб: під Могачем турецька артилерія, зосереджена в центрі бойового порядку, розірвала навпіл угорські лави. 1565 р. на захисників Мальти було скинуто 60 000 ядер, а на Фамагусту 1571 — 1572 рр.— 118 000. Навіть більше, артилерія надала туркам відчутну перевагу над рештою мусульманського світу (Сирією в 1516 р., Єгиптом у 1517 р.) і в їхній боротьбі з Персією: 1548 р. велике перське місто Тебриз упало після восьмиденного бомбардування. Запишемо до активу артилерії і похід Бабура, який 1526 р. в битві під Паніпатом завдяки своїм гарматам та аркебузам розгромив Делійський султанат. І невелика подія 1636 р.: три португальські гармати, встановлені на Великому китайському мурі, примушують тікати маньчжурське військо, продовживши існування мінського Китаю приблизно на десять років.

Цей перелік неповний, але ми можемо підбити підсумки. Беручи до уваги всі просування й відступи, можемо сказати, що артилерія не похитнула кордонів великих культурних комплексів: іслам залишився там, де він і був, Далекий Схід не було глибоко зачеплено, а Плессі — це вже 1757 р. Головне, що артилерія сама по собі поволі поширилась усюди, аж до того, що з 1554 р. вона з'явилася на кораблях японських піратів. А в XVIII ст. не було такого малайського пірата, який не мав би гармат на борту.

Від винайдення паперу до книгодрукування

Папір прийшов дуже здалеку, знову ж таки з Китаю, пройшовши через мусульманські країни [33]. Перші паперові млини запрацювали в Іспанії у XII ст. Але європейське паперове виробництво по-справжньому почалося з Італії в перші роки XIV ст. Від XIV ст. довкола Фабріано водяне колесо почало пускати в рух ступи — велетенські дерев'яні преси, або довбешки з різаками та цвяхами, які подрібнювали ганчір'я [34].

Вода слугувала водночас і рушійною силою, і інгредієнтом. А що виготовлення паперу потребує величезної кількості чистої води, то його виробництво влаштовуватимуть на швидких потоках, вище міст, які загрожують забруднити цю воду. Венеціанський папір виробляється довкола озера Гарда; дуже рано з'явилися паперові млини у Вогезах; так само було в Шампані, де великим центром виготовлення його став Труа, і ще в Дофіне [35]. В цьому розширенні папероробного виробництва значну роль відігравали італійські робітники та італійські капіталісти. На щастя, старого ганчір'я як сировини було вдосталь: від XIII ст. в Європі розширилося вирощування льону та конопель, полотняна білизна витіснила колишню вовняну білизну (коли така існувала). Для цієї мети могли придатися й старі вірьовки (як, скажімо, в Генуї) [36].

Проте нова галузь промисловості набула такого розквіту, що виникали кризи з постачанням сировиною; між папероробами та ганчірниками провадилися судові процеси; ганчірники мандрували по країні, їх вабили до себе великі міста або ж слава ганчір'я того чи того краю, наприклад Бургундії.

Папір не відзначався ні такою міцністю, ні такою красою, як пергамент; єдина його перевага полягала у вартості. Рукопис із 150 сторінок вимагав шкур дюжини овець [37], «а це означає, що саме переписування було найменшою з витрат на

Prologus. Prim'

Incipit epistola sancti Ieroni-
mi. Ad Paulinum presbiterum
de omnibus divine histo-
rie libris.

Capitulum
primum.

Frater am-
brosius mi-
chi tua munuscula perferens de-
tulit simul et suavissimas litte-
ras: que a principio amicicias
fidem iam probate fidei et veteris
amicicie nova preferebant. Ve-
ra enim illa necessitudo est. et christi
glutino copulata. quam non uti-
litas rei familiaris. non presen-
cia tantum corporum. non subdola
et palpans adulacio: sed dei timor
et divinarum scripturarum studia con-
ciliant. Legimus in veteribus histori-
is quosdam lustrasse provincias.
novos adisse populos maria tran-
sisse: ut eos quos ex libris no-
verant coram quoque viderent. Sic pita-
goras memphiticos vates. sic
plato egiptum et architam tarenti-
num eamque oram ytalie que quon-
dam magna grecia dicebatur la-
boriosissime peragravit. ut qui
athenis magister erat et potens. cu-
iusque doctrinas achademie gig-
nasia personabant. fieret peregrinus
atque discipulus malens aliena
verecunde discere quam sua impu-
denter ingerere. Denique cum litteras
quasi toto orbe fugientes persequi-
tur. captus a piratis et venunda-
tus. etiam tiranno crudelissimo pa-
ruit ductus captivus vinctus
et servus: tamen quia philosophus:
maior emente se fuit. Ad titum li-
vium lacteo eloquencie fonte ma-
nantem. de ultimis hispanie gal-
liarumque finibus quosdam venisse
nobiles legimus. et quos ad con-
templacionem sui roma non
traxerat: unius hominis fama per-
duxit. Habuit illa etas inaudi-
tum omnibus seculis celebrandumque
miraculum: ut urbem tantam ingres-
si. aliud extra urbem quererent.
Appollonius sive ille magus
ut vulgus loquitur sive philo-
sophus ut pytagorici tradunt: in-
travit persas. pertransivit caucasum.
albanos. scitas. massagetas.
opulentissima regna indie pene-
travit. et ad extremum latissimo phiso-
amne transmisso pervenit ad brag-
manas: ut hyarcam in throno
sedentem aureo. et de tantali fonte
potantem: inter paucos discipu-
los de natura. de moribus. de die-
rum ac siderum cursu audiret docen-
tem. Inde per elamitas. babiloni-
os. chaldeos. medos. assirios.
parthos. syros. phenices. ara-
bes. palestinos. reversus alexan-
driam: perrexit ethiopiam: ut gig-
nosophistas et famosissimam
solis mensam videret in sabulo:
Invenit ille vir ubique quod disce-
ret: et semper proficiens. semper se me-

Перша сторінка I тому Біблії, так званої тридцятишестирядкової Біблії з малярським орнаментом. Бамберг, робота Гутенберга, близько 1458—1459 рр. (Фото Національної бібліотеки.)

виготовлення рукопису». Але правда й те, що м'якість нового матеріалу, його однорідна поверхня заздалегідь пропонували його як єдино можливе розв'язання проблеми книгодрукування. Що ж до самого книгодрукування, то його успіх наперед готувався всім. Від XII ст. число читачів в університетах Заходу й навіть поза їхніми стінами відчутно зросло. Жадібна до книг клієнтура викликала швидке зростання числа майстерень переписувачів і настільки збільшила кількість правильних списків, що це спричинилося до пошуків способів швидкого їх розмноження — скажімо, відтворення мініатюр на кальці, принаймні їхньої мальованої основи. Завдяки таким засобам побачили світ справжні «видання»: до нас дійшло 250 списків завершеної 1356 р. «Мандрівки де Мандевіля», в тім числі 73 — німецькою та голландською, 37 — французькою, 40 — англійською мовами, 50 — латиною [38].

Винайдення рухливого шрифту

Не так уже важливо, хто став на Заході близько середини XV ст. винахідником друкарського складання — чи мешканець Майнца Гутенберг із своїми працівниками (що цілком імовірно), чи парижанин Прокоп Вальдфогель, який осів у Авіньйоні, чи Костер з Гарлема (якщо він узагалі існував), чи, може, хтось невідомий. Завдання наше полягає в тому, аби дізнатися, було чи не було це відкриття спонтанним винаходом, наслідуванням чи повторним відкриттям.

Бо Китай знав книгодрукування від IX ст., а в Японії буддистські твори друкувалися в XI ст. Але таке раннє книгодрукування з різьблених дерев'яних дощок, кожна з яких відповідала одній сторінці, було нескінченно довгим процесом. Між 1040-м і 1050 рр. у якогось Бі Шена народилася ідея рухливих літер, що революціонізувала справу: ці керамічні літери кріпилися воском до металевої форми. Вони майже не мали поширення, так само, як і літери, що з'явилися після них, відлиті з олова, які надто швидко стиралися. Але на початку XIV ст. використання рухливих дерев'яних літер стало звичним і дійшло навіть до Туркестану. Нарешті, в першій половині XV ст., упродовж півстоліття, що передувало «винаходу» Гутенберга, металеві літери, вдосконалені чи то в Китаї, чи то в Кореї, отримали широке розповсюдження [39]. Чи були вони перенесені на Захід? Саме це припустив Лоїс Ле-Руа, щоправда 1576 р., цебто дуже пізно. Португальці, «які плавали по цілому світу», писав він, привезли з Китаю «книги, надруковані письмом тієї країни, твердячи, що там їх використовують давно. Це спонукало декого думати, нібито цей винахід принесли до Німеччини через Татарію та Московію, а відтак передали іншим християнам» [40]. Така спадкоємність не доведена. Але було чимало мандрівників, і освічених мандрівників, які здійснювали поїздку до Китаю й назад, аби довести, що європейське походження винаходу в принципі виявилося абсолютно сумнівне.

В усякому разі, приблизно в 1440 — 1450 рр. склалося європейське книгодрукування — хай би там чим воно було: наслідуванням чи повторним відкриттям,— склалося не без труднощів, шляхом внесення послідовних виправлень, оскільки рухомі літери мали виготовлятися із сплаву з правильним дозуванням свинцю, олова й сурми, аби бути досить міцними, не будучи надто жорсткими (а поклади сурми були відкриті, либонь, тільки в XVI ст.). Потрібні були три неминучі операції: з дуже твердої сталі виготовити пунсони, на які наноситься рельєф літери; пробити ними в мідяній, зрідка — свинцевій, матриці заглиблення по формі літери; нарешті, залити матрицю сплавом, отримати літеру, яка використовуватиметься. Відтак треба було «скласти», закріпити рядки та інтерліньяж, змастити рядки фарбою й відтиснути їх на аркуші паперу. Друкарський прес з поперечкою з'явився близько середини XVI ст.; згодом, аж до XVIII ст.,

він майже не змінювався. Головною перешкодою було те, що літери швидко стиралися; щоб їх зміцнити, доводилось знову вдаватися до пунсонів, а ті теж стиралися в свою чергу, і, отже, треба було все робити спочатку. Це була справді ювелірна робота [41]. Нема нічого дивного в тому, що новий винахід виник у середовищі ювелірів, а не пішов, як це вважали, від виробників ксилографів, цих друкованих сторінок, відтиснутих від різьбленої дерев'яної дошки, покритої фарбою. Навпаки, якийсь час такі торговці народними картинками воювали з новим винаходом. Близько 1461 р. Альбрехт Пфістер, бамберзький друкар, уперше включив до надрукованої книги гравюру на дереві. Відтоді конкуренція стала неможливою [42].

Ремесло друкаря, що поволі вдосконалювалося, ще у XVIII ст. було таким самим, як за своєї появи, або дуже мало від нього відрізнялось. «Тому, що спосіб, яким друкували 1787 р., на момент, коли Франсуа І Амбруаз-Дидо придумав друкарський верстат, який дозволяв за один оберт гвинта віддрукувати *цілий аркуш*,— цей спосіб був такий, що коли б прийшов воскреслий Гутенберг до тогочасної друкарні, коли почав правити Людовік XVI, він одразу ж відчув би себе там, як удома, якщо відкинути незначні деталі» [43].

Винахід обійшов цілий світ. Як і гармаші в пошуках роботи, підмайстеркидрукарчуки з підручним матеріалом мандрували в пошуках щастя, десь осідаючи при нагоді й знову вирушаючи в дорогу, прийнявши запрошення якогось нового мецената. Перша надрукована в Парижі книга з'явилась 1470 р., в Ліоні — 1473-го, в Пуатьє — 1479-го, у Венеції — 1470-го, в Неаполі — 1471-го, в Лувені — 1473-го, у Кракові — 1474 р. Понад 110 європейських міст були відомі 1480 р. друкарськими верстатами своїх друкарів. Від 1480-го по 1500 рр. друкарська справа завоювала Іспанію, поширилася в Німеччині та Італії, прийшла до Скандинавських країн, 1500 р. 236 міст Європи мали свої друкарні [44].

Для так званих *інкунабул* — маються на увазі книги, видані до 1500 р. — підрахунки дають загальний тираж 20 млн. примірників. У Європі тоді було, можливо, 70 млн. жителів. У XVI ст. рух пришвидшився: 25 000 видань у Парижі, 13 000 — в Англії і, либонь, 8000 видань — у Нідерландах. На кожне видання слід припустити середній тираж із тисячу примірників, що становило для 140 — 200 тис. видань від 140 до 200 млн. книг. Але ж під кінець століття Європа, до самих її московських окраїн і включаючи їх, навряд чи нараховувала набагато більше як 100 млн. жителів [45].

Європейські книги та друкарські верстати вивозилися до Африки, до Америки, на Балкани (куди з Венеції прийшли мандрівні чорногорські друкарі), до Константинополя, куди біженці-євреї привезли західні друкарські верстати. Завдяки португальським плаванням друкарський верстат і рухомий шрифт досягли Індії й, звісно ж, столичного Гоа (1557 р.), відтак, 1588 р. — Макао, поруч з Кантоном, і 1590 р.— Нагасакі [46]. Якщо цей винахід, справді, й прийшов попервах із Китаю, то в той момент коло замкнулося.

Книгодрукування і велика історія

Книга, предмет розкоші, з самого початку була підпорядкована жорстоким законам прибутку, пропозиції та попиту. Обладнання в друкаря оновлювалося часто, робоча сила коштувала дорого, видатки на папір більш ніж удвічі перевищували всі інші, фонди окуповувалися повільно. Все ставило друкарні в залежність від кредиторів, які швидко стали господарями мережі збуту. Від XV ст. світ видавців мав своїх маленьких «фуггерів»: якогось Бартелемі Бюйє (пом. 1483 р.) в Ліоні; Антуана Верара в Парижі (господар каліграфічної та мініатюрної майстерень, він освоїв нову технологію й спеціалізувався на випуску

ілюстрованої книги для Франції і Англії); династія Джунтів, вихідців з Флоренції; Антона Кобергера в Нюрнберзі, може, наймогутнішого видавця свого часу, який від 1473-го до 1513 р. видав принаймні 236 творів; Жана Пті, господаря паризького книжкового ринку на початку XVI ст.; Альда Мануція у Венеції (пом. 1515 р.) або ж, як останній приклад, Плантена, який народився 1514 р. в Турені, а 1549 оселився в Антверпені, аби зробити там добре відому кар'єру [47].

Як усякий товар, книга була тісно пов'язана з дорогами, з перевезеннями, з ярмарками: Ліонським і Франкфуртським у XVI ст., Лейпцігським — у XVII ст. Загалом вона була засобом панування на службі Заходу. Будь-яка думка живе контактами, обміном. Книга розширила й пришвидшила потоки, що їх підготувала старовинна рукописна книга. Звідси випливало й певне пришвидшення, незважаючи на велику протидію. В XV ст., у часи інкунабул, переважала латина, а разом з нею — благочестива релігійна література. Тільки на початку XVI ст. видання античної літератури латиною та грецькою мовою почнуть слугувати наступальним цілям гуманізму. Трохи згодом книгу взяли на озброєння Реформація, а відтак і Контрреформація.

Одне слово, не можна сказати, що книга служила по-справжньому. Вона все розширила й усьому надала додаткової енергії. Варто наголосити, либонь, на одному з наслідків. Великим відкриттям, яке стало початковим поштовхом математичної революції XVII ст., виявилося, кажучи словами Освальда Шпенглера, відкриття числа функції — виразу $y=f\ (x)$ нашою сучасною мовою. Не могло б бути функції, якби не бралися до уваги поняття *нескінченно* малого й *границі*, поняття, які обидва присутні вже в Архімедових ідеях. А хто знав Архімеда в XVI ст.? Окремі обрані. Леонардо да Вінчі раз чи двічі гнався за одним з його рукописів, про який йому розповіли. Книгодрукування, яке повільно поверталося обличчям до наукових праць, потроху брало це завдання на себе: воно поступово повернуло людству грецьку математику й, крім праць Евкліда та Аполлонія з Перги (про конічний перетин), зробило приступною для всіх переможну думку Архімеда.

Чи лежить на таких порівняно пізніх виданнях відповідальність за повільний розвиток сучасної математики наприкінці XVI та на початку XVII ст.? Цілком імовірно. Але без них поступ міг би баритися й довше.

Подвиг Заходу: плавання у відкритому океані

Підкорення відкритого океану надало Європі загальну перевагу на цілі століття. Цього разу техніка — далекі плавання — створила «асиметрію» в світовому масштабі, створила привілейоване становище. Вибухове поширення Європи по всіх морях світу справді ставить важливу проблему: як так вийшло, що вміння плавати у відкритому морі, яке показали окремі народи, не стало *загальним здобутком* усіх морських цивілізацій світу? В принципі всі вони могли вступити в змагання. А залишилася освоювати океани сама тільки Європа.

Флоти Старого Світу

Факт цей тим більше несподіваний, що морські цивілізації з незапам'ятних часів знали одна одну, вони йшли через увесь Старий Світ суцільною смугою від європейської Атлантики до Індійського океану, Індонезії та узбережних морів Тихого океану. Жан Пужад вважає, що Середземне море та Індійський океан утворюють тільки обширну частину (єдиного) моря, те, що він визначає вдалим

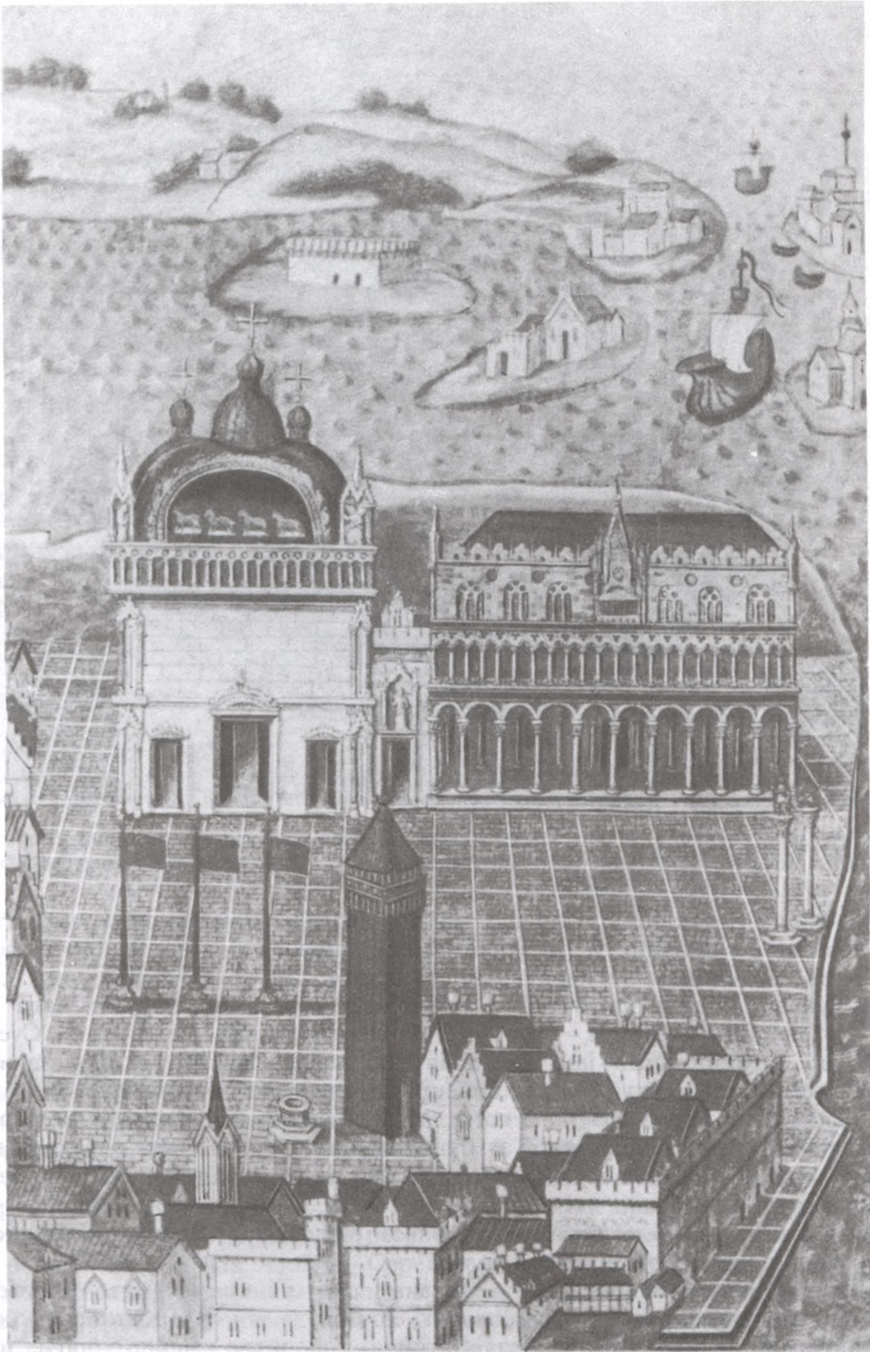

Фантастичне зображення Венеції (кінець XV ст.), на якому, однак, можна впізнати П'яцетту (майдан Св. Марка) з двома її колонами, Кампанніллою й Палацом дожів. Удалині серед вигаданих островів і там, де, очевидно, зображений вхід до лиману,— кораблі з квадратними вітрилами. Музей Конде. Шантильї. (Фото Жиродона.)

Корабель з трикутними вітрилами: малюнок на візантійській тарілці. Коринфський музей. (Фото Роже-Віолле.)

виразом «шлях до Індії» [48]. Справді, «шлях до Індії», мореплавна вісь Старого Світу, почався на Балтиці та Ла-Манші й споконвіку йшов до Тихого океану.

Суецький перешийок не перетяв його надвоє. До того ж упродовж століть один з рукавів Нілу з'єднувався з Червоним морем, пов'язуючи його таким чином із Середземномор'ям,— то був так званий канал Нехо, той «Суецький канал», що функціонував іще за часів Людовіка Святого й був засипаний трохи згодом. На початку XVI ст. Венеція та єгиптяни розмірковували над тим, аби відкрити його наново. А крім того, люди, тварини й кораблі (в розібраному вигляді) перетинали перешийок. Так було з флотом, який турки спускали в Червоне море в 1538-му, 1539-му і 1588 рр.: ці флотилії доправили сюди на верблюдах окремими деталями, які зібрали на місці [49]. Плавання Васко да Гами (1498 р.) не зруйнувало цієї стародавньої спільності Європи та Індійського океану, воно додало до неї новий шлях.

Таке сусідство зовсім не обов'язково вимагало мішанини. Ніхто так тісно не пов'язаний зі своєю практикою, як моряк, хоч би де він був. Китайські джонки, незважаючи на стільки їхніх переваг (вітрила, поворотне стерно, корпус, поділений на водонепроникні відсіки, наявність компаса з XI ст., величезні розміри починаючи з XIV ст.), дісталися до Японії, але в південному напрямі поширилися не далі Тонкінської затоки. Від широти Дананга й до віддалених африканських берегів панують незначних розмірів кораблі з трикутним вітрилом — індонезійські, індійські або арабські. Річ у тім, що *морські* кордони цивілізацій були

Озброєний гарматами торговий корабель початку XVII ст. на шляху до Індії; дощ летючих рибин. Мініатюра з: Théodore de Bry. Admiranda Narratio. Francfort, 1590. „Navigatio in Brasiliam Americae". Національна бібліотека.

такі самі стійкі (хто б міг подумати!), як і континентальні кордони. На морі, як і на землі, кожна цивілізація прагнула залишитися в своїх межах. Проте сусіди відвідували один одного: китайські джонки й вітрило опинились у Тонкінській затоці, бо Тонкін фактично перебував під китайським володінням. Якщо Суецький перешийок не був таким кордоном, хоча мав таку видимість і можливість, то тільки тому, що (різні) цивілізації регулярно переступали через нього. Скажімо, іслам, осівши на значній частині Середземномор'я, запровадив там так зване латинське вітрило, яке ще називали *аурика* — індійське за походженням, що з'явилося в Османській затоці, де його й відкрили для себе мусульмани. І потрібна була така історична трансгресія, аби трикутне вітрило утвердилося на Внутрішньому морі, справжнім символом якого воно стало у наших очах [50].

І все ж таки воно було цілком запозичене й замінило квадратне вітрило, яким послуговувалися всі народи Середземномор'я, від фінікійців до греків, карфагенян і римлян. Воно, до речі, зустрічало й опір, зокрема біля берегів нашого Лангедоку. Це незначна деталь. Але ще більший був опір у грецьких країнах, поки там панувала Візантія завдяки силі своїх ескадр і високоефективному раптовому застосуванню «грецького вогню». В усякому разі, нема чого дивувати-

ся з того, що таке трикутне вітрило опинилось у Португалії, яка відчувала сильний мусульманський вплив.

Навпаки, в Північній Європі, яка ще до XIII ст. пізнала могутнє відродження мореплавства, залишилося правилом квадратне вітрило, корпус, винятково міцний, будували з дощок, що перекривала одна одну, як черепиця на даху (обшивка борту *внакладку*). І нарешті, дивом з див Північної Європи було вертикальне навісне стерно, яким керували із середини корабля; фахівці, відштовхуючись від назви кормового підзору корпусу, називають його *ахтерштевневим* кермом.

Загалом були два типи європейських флотів — середземноморський і північноєвропейський,— які економічні (а не політичні!) завоювання протиставляли один одному, а лише відтак їх поєднали. Справді, починаючи з 1297 р., з першого прямого торгового плавання до Брюгге, генуезькі нефи [51], великі середземноморські кораблі, захопили найкращу з ліній сполучення з північними країнами. Відбувалося захоплення чужих кораблів, установлювалося панування на морі й водночас з цим ішло навчання. Розквіт Лісабона в XIII ст. був розквітом проміжного порту, який поступово засвоював уроки активного господарювання — морського, периферично орієнтованого й капіталістичного. За цих умов довгі кораблі Середземномор'я стали взірцем для флотів Північної Європи, запропонувавши їм цінне латинське вітрило. І навпаки, через ряд посередників, у тім числі й басків, на середземноморських верфах потроху прижилися конструкції обшивки борту внакладку, і особливо вертикальне навісне стерно, що дозволяло йти крутіше на вітер. Відбувалися обміни, змішування; і вони самі собою промовляли про те, що складається нова, єдина цивілізація — Європа.

Португальська каравела, що народилась близько 1430 р., була донькою від таких «шлюбів»: невеликий вітрильник з бортами внакладку мав вертикальне навісне стерно й три щогли — дві з квадратними вітрилами, одну з латинським. Латинське вітрило ставилося в подовжній площині асиметрично до щогли, яка несла його (рея з одного боку була довша й вища, ніж із другого); воно орієнтувало корабель, примушуючи його легко повертати. Прямі вітрила, що ставилися в поперечній площині судна, могли використовувати попутний вітер. Коли час «учнівства» в Атлантиці закінчиться, каравели та інші європейські кораблі, дійшовши до Канарських островів, спускатимуть трикутні вітрила й підійматимуть прямі, які до самого Карибського моря постійно надиматиме пасат.

Морські шляхи світу

Що ж було ставкою? Завоювання морських шляхів цілого світу. Ніщо не вказувало на те, що якийсь з численних морських народів був би більше за інших здатний виграти в гонитві, до якої так часто вдавалися, за цією метою. Все ж таки фінікійці на прохання єгипетського фараона здійснили плавання довкола Африки більш ніж за 2000 років до Васко да Гами. За кілька століть до Колумба, в 690 р., ірландські мореплавці відкрили Фарерські острови, а ірландські ченці близько 795 р. висадилися в Ісландії, яку 860 р. повторно відкриють вікінги. 981-го чи 982 р. Ерік Рудий досяг Гренландії, де норманська присутність збережеться до XV—XVI ст. Нещодавно знайшли гідну подиву карту, на якій нібито було показано 1440 р. позад Гренландії («Вінланд») узбережжя Американського континенту. 1291 р. брати Вівальді пройшли на двох галерах через Гібралтарську протоку, пливучи до Індії, а відтак пропали безвісти за мисом Джуби. Якби їм пощастило обігнути Африку, вони б на два століття пришвидшили початок процесу Великих відкриттів [52].

Усе це відбувалося в Європі. Але завдяки застосуванню від XI ст. компаса й появі від XIV ст. «великих чотирипалубних джонок, поділених на водонепро-

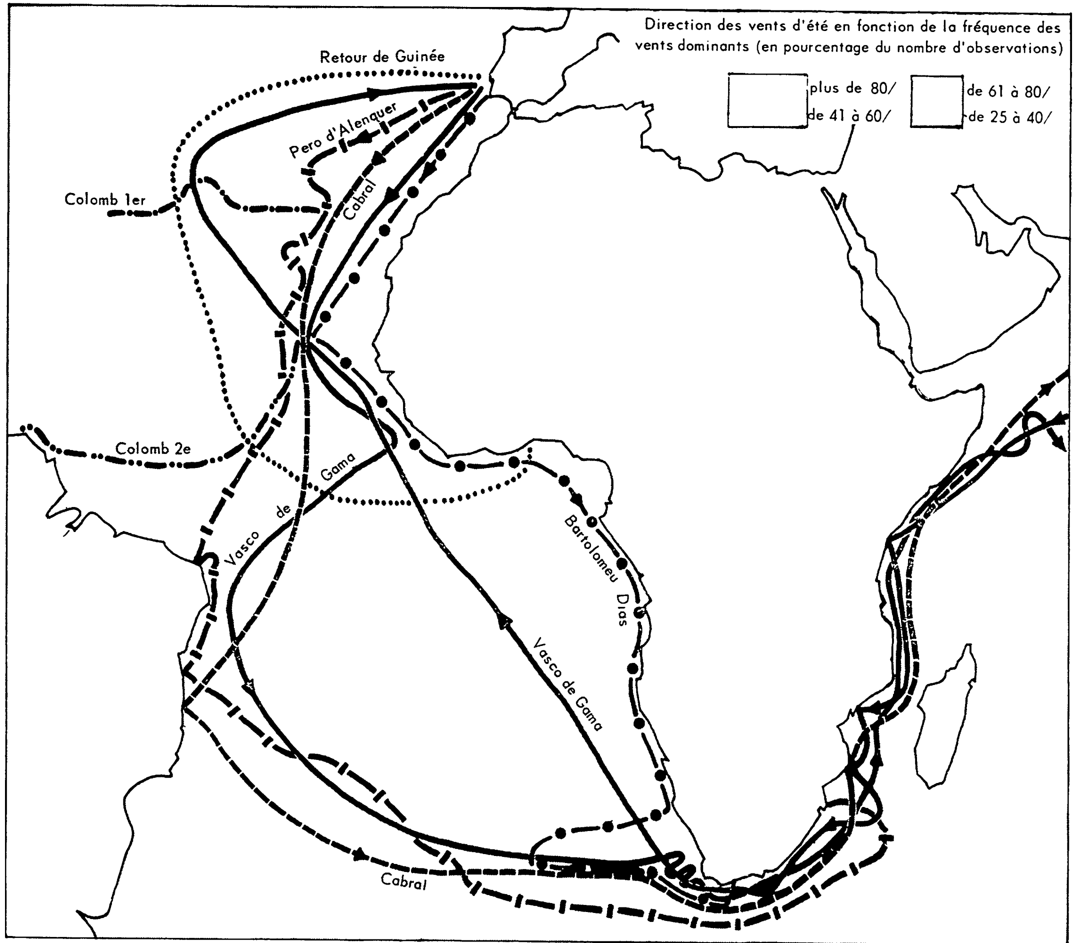

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ: ПЛАВАННЯ ПО АТЛАНТИЧНОМУ ОКЕАНУ НА ПІВДЕНЬ І НАЗАД

Ця схематична карта показує напрям північного й південного пасатів улітку. Ми знаємо, що пов'язані з ними повітряні маси переміщуються залежно від пір року. Маршрути плавань до Індії або з Індії до Європи підкорялися досить простим правилам. Вирушаючи до Індії, треба було йти з північним пасатом, а відтак під дією пасату південного — повернути до бразильських берегів. На зворотному шляху треба було використати попутний південний пасат, а потім перетнути зону пасату північного до зони вітрів середніх широт. У цьому сенсі пунктирна лінія шляхів назад з Гвінейської затоки (або, як казали португальці, повернення «з Міни» — «da Mina») показує необхідність віддалення від африканських берегів у відкритий океан при поверненні до Європи. Бартоломеу Діаш, чиє плавання передувало експедиції Васко да Гами, припустився помилки, пливучи на південь уздовж африканського узбережжя. Труднощі, які поступово допомогли з'ясувати ці правила під час перших плавань у відкритому океані, насправді були ще більші, ніж про це розповідають наші звичайні схеми До того ж для повноти картини не слід забувати про роль океанських течій, яка теж була важлива. ці течії то були сприятливі для плавання, то створювали додаткові перепони.

никні відсіки, з чотирма-шістьма щоглами, що могли нести 12 великих вітрил, і з командою із тисячі чоловік», китайці видаються, коли дивитися на них з ретроспективного погляду, такими, що не мали собі рівних. За часів царювання південних Сунів (1127—1279 рр.) вони прогнали арабські кораблі з морських шляхів у Південно-Китайське море; сказати б, рішуче підмели вулицю перед своїм будинком. У XV ст. китайські ескадри здійснюють дивовижні плавання під орудою великого євнуха Чжен Хе, мусульманина родом з Юньнані. Під час першої експедиції (1405—1407 рр.) він із 62 великими джонками дійшов до Індонезії. Друга (1408—1411 рр., 27 тис. чоловік, 48 кораблів) закінчилася підкоренням Цейлону, третя (1413—1417 рр.) — завоюванням Суматри, четверта (1417—1419 рр.) та п'ята (1421—1422 рр.) були мирними й завершилися дарами й послами. Четверта досягла Індії, п'ята — Аравії та Ефіопського узбережжя. Під час шостого плавання, яке швидко закінчилось, було привезено імператорське послання державцю й володарю Палембанга на Суматрі. Останнє, сьоме й, може, найсенсаційніше плавання, почалося з гавані Лунван у Нанкіні 19 січня 1431 р. Решту того року флот простояв у розташованих південніше портах Чжецзяна й Фуцзяні; 1432 р. подорож було продовжено через Яву, Палембанг, Малаккський півострів, острів Ланка, Калікут до Ормуза, який був метою експедиції і де 17 січня 1433 р. флот висадив китайського посла, мусульманина з походження, який, може, дістанеться до Мекки. Флот повернувся до Нанкіна 22 червня 1433 р. [53].

Нарешті, наскільки нам відомо, все зупинилося. Безперечно, мінському Китаю потрібно було протистояти загрозі, що відроджувалася з боку кочовиків півночі. 1421 р. столицю перенесли з Нанкіна до Пекіна. І сторінка виявилася перегорнута. Та все ж таки можна на мить уявити собі, що дало б можливе просування китайських джонок у бік мису Доброї Надії або, ще ліпше, до мису Голкового, південної брами між Індійським та Атлантичним океанами.

Ще одна втрачена можливість. Протягом століть арабські географи (першим був у X ст. ал-Масуді, який знав арабські міста Занзибарського берега) на противагу думці Птоломея говорили про те, що можна обійти Африканський континент морем. Вони приєдналися до непохитної думки християнської церкви, яка згідно з Біблією проголошувала єдність водяних мас морів. У всякому разі, повідомлення арабських мандрівників або мореплавців просочилися до християнського світу. Александр Гумбольт схилявся до думки про те, що слід вважати реальністю ту дивну подорож, яку нібито зробив близько 1420 р. один арабський корабель і про яку говорить легенда до карти Фра Мауро (1457 р.), венеціанського «незрівнянного географа» («*geographus icomparabilis*»). Корабель нібито пройшов у відкритому океані 2000 миль по «Морю пітьми», як араби називали Атлантичний океан, за 40 днів, а повернувся до вихідної точки за 70 днів [54].

Одначе ж саме Європі судилася заслуга розв'язання проблеми Атлантики, яка зі свого боку розв'язувала всі інші.

Проста проблема Атлантики

На карті Атлантика — це три великі течії, повітряні і морські, три розлогі «еліпси». Для того щоб по ній плавати без витрат зусиль, досить розумно використати напрями течій і вітру: тоді вони приведуть вас до місця призначення, а відтак — назад. Така, скажімо, течія, яку використовували вікінги в Північній Атлантиці; така сама течія, яку використав Колумб: три його кораблі течія донесла до Канарських островів, а відтак і до Антильських. А вітри середніх широт навесні 1493 р. пригнали їх назад через Азорські острови після того, як

провели їх поблизу від Ньюфаундленду. В Південній Атлантиці велика течія веде до американських берегів, а потім зносить аж до широти мису Доброї Надії, південного краю Африки. Все це можливе, щоправда, за однієї умови: знайти потрібний вітер, а вже знайшовши його, не втратити... Так звичайно траплялось у відкритому морі.

Все було б надзвичайно просто, якби плавання у відкритому океані було для моряків чимось природним. Але ж ранні подвиги ірландців та вікінгів загубилися в пітьмі віків. І для того аби Європа їх здійснила знову, треба було, щоб вона перейшла до активнішого матеріального життя, поєднала технічні досягнення Півночі й Півдня, познайомилася з компасом, з портуланами (морські карти перших навігаторів — XIII—XVI ст.) і особливо щоб вона подолала свій інстинктивний страх. Португальські першовідкривачі були на Мадейрі 1422 р., на Азорських островах — 1427 р.; вони пройшли вздовж африканських берегів. Найпростіше було дійти до мису Бохадор, але повернення виявилося важким, треба було йти проти вітру, назустріч північному пасату. Достоту так само куди легше було дістатися до Гвінейського узбережжя з його ринками рабів, золотого піску й перцю; але на зворотному шляху слід було перетнути пасат і впіймати вітри, що віють із заходу на схід, які можна знайти тільки на широті Сарагосо-

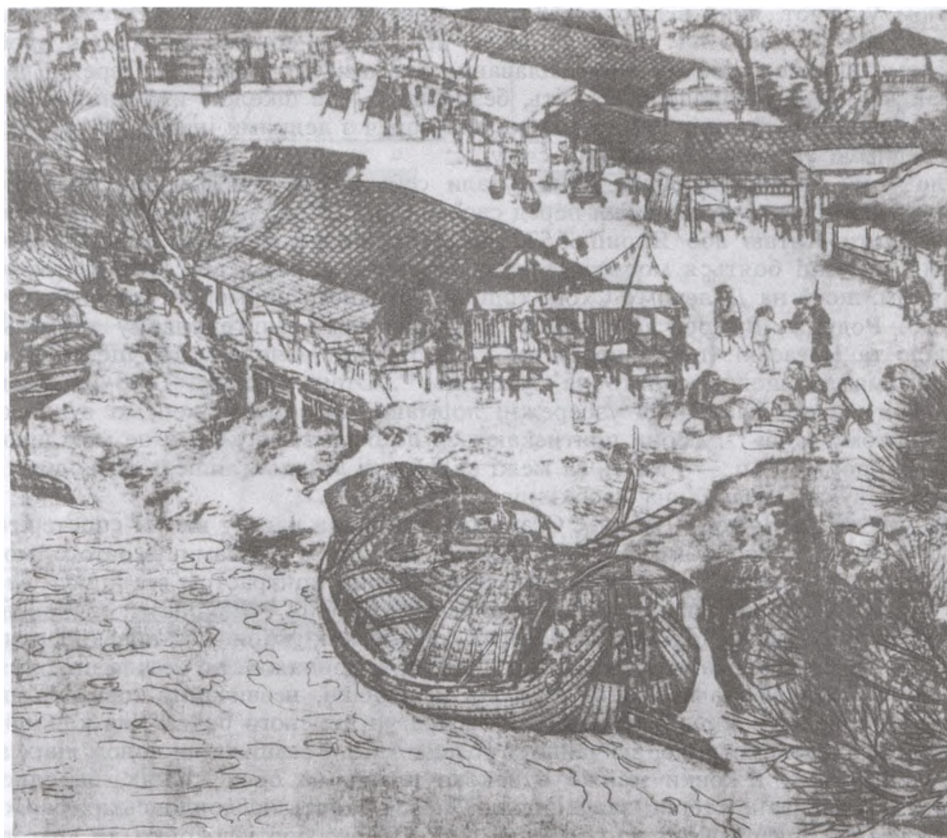

Китайські човни на річці. Національна бібліотека, Кабінет естампів

вого моря після місячного плавання у відкритому океані. І так само під час повернення з Ельміни (Сан-Жоржі-да-Міна був заснований 1487 р.) доводилось цілими днями йти проти супротивного вітру до Азорських островів.

Справді, найважче було зважитися на такий захід, «віддатися», згідно з тогочасним французьким поетичним виразом. Це був незвичайний подвиг, про сміливість якого ми забули так само, як наші онуки, безперечно, не знатимуть про відвагу подвигу нинішніх космонавтів. Як писав Клод Боден, «досить добре відомо, що королі Португалії, посилаючи ось уже сто років кораблі під вітрилом у відкритий океан», заволоділи «величезними багатствами Індії і наповнили Європу скарбами Сходу» [55]. Одне випливало з другого.

Навіть у XVII ст. було правилом якомога менше віддалятися від берегів. Томе Кано, чия книга вийшла в Севільї 1611 р., казав про італійців таке: «То не мореплавці відкритого океану» [56]. Щоправда, для моряків Середземномор'я, що ходили загалом від одного до іншого приморського «заїзду», «віддатися» означало щонайбільше пройти від Родоса до Александрії: чотири дні відкритого моря, водяної пустелі (якщо все буде добре); або від Марселя до Барселони по хорді тієї небезпечної дуги, що утворює Ліонська затока; або від Балеарських островів просто до Італії повз Сардинію, а інколи й до Сицилії. Однак найліпшим прямим плаванням по водяних просторах, що омивали Європу, була за колишнього стану кораблів і мореплавства подорож від Іберійського півострова до гирла Ла-Маншу й назад. Вона таїла в собі драматичні несподіванки бурхливої Біскайської затоки й дрібні брижі Атлантики. Коли 1518 р. Фердинанд розлучився із своїм братом Карлом V, флот, який віз його з Ларедо, проминув вхід до «каналу» Ла-Манш й опинився в Ірландії [57]. 1522 р. посол польського короля Дантишек зробив найдраматичніше в своєму житті плавання з Англії до Іспанії [58]. Перехід через Біскайську затоку впродовж століть, безперечно, був школою плавання в бурхливому відкритому морі. Тією школою, яка поруч з деякими іншими була, може, попередньою умовою завоювання світу.

Але чому тільки Європа? — запитували себе в XVI—XVIII ст. європейські спостерігачі й моряки, які мали перед своїми очима такі відмінні (від європейських) флоти Китаю або Японії. 1577 р. отець Мендоса одразу ж категорично заявив: китайці бояться моря, як люди, незвичні до того, аби «віддаватись» [59]. Річ у тім, що й на Далекому Сході ходили від одного приморського «заїзду» до іншого. Родриго Віверо, що плавав по японському Внутрішньому морю між Осакою та Нагасакі (цебто протягом 12—15 днів), заявляв, що, «перебуваючи в морі, майже щодня сплять на суходолі» [60]. Отець Дюальд 1693 р. твердив з приводу китайців: «Добрі узбережні лоцмани, але досить кепські судноводії у відкритому морі» [61]. «Вони притискаються до берега, наскільки це можливо,— пише Барроу 1805 р.,— і йдуть за межі видимості із землі лише тоді, коли їх до цього спонукає нездоланна необхідність» [62].

Наприкінці XVIII ст. Джордж Стаунтон, який мав нагоду вволю спостерігати за китайськими джонками в Чжилійській затоці, за межами Жовтого моря, пішов у своїх розмірковуваннях далі. «Дивовижним контрастом виглядали високий рангоут і складна снасть двох англійських кораблів («Лайона» й «Джакала», що везли посольство Макартні) посеред китайських джонок — низькобортних, простих, грубо збудованих, але міцних і містких, тоннажністю кожна приблизно 200 тонн». Він відзначив поділ корпусів на відсіки, незвичайну товщину двох щогл, «зроблених кожна з цілісного стовбура чи цілісного бруса»; на кожній — «велике квадратне вітрило, звичайно з розщепленого бамбука чи солом'яних або очеретяних мат. Джонки майже однаково пласкі на обох кінцях, на одному з яких розташоване стерно завширшки з ті, що стоять на лондонських баржах, і прив'язаних швартовими, що тягнуться від одного борту джонки до другого». «Джакал», менший за розмірами, ніж лінійний корабель «Лайон», був водо-

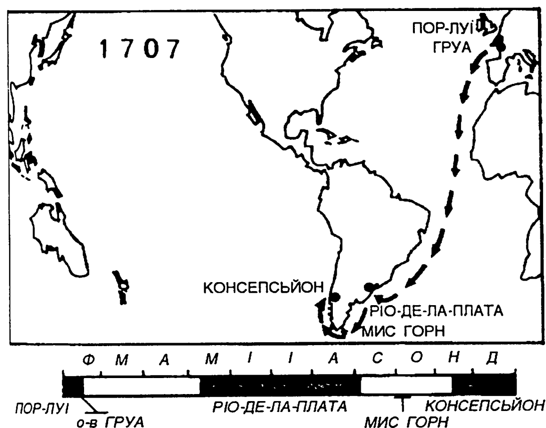

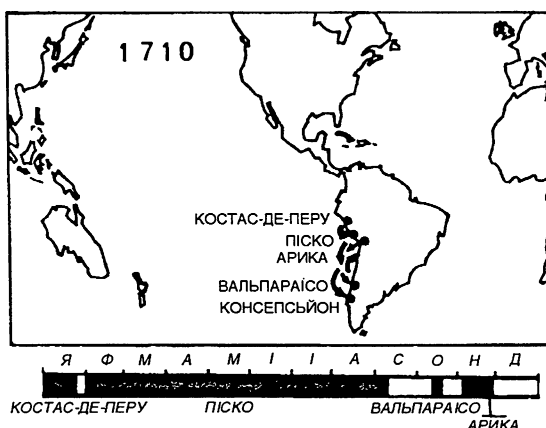

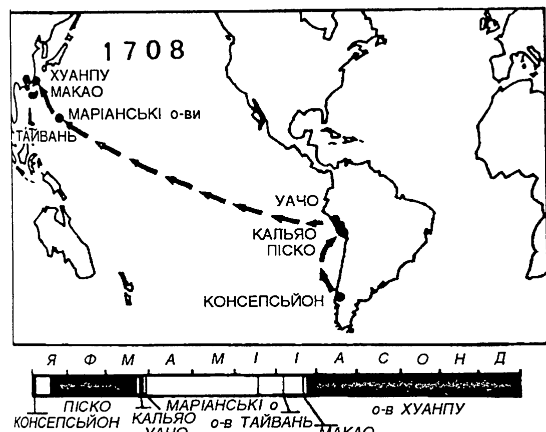

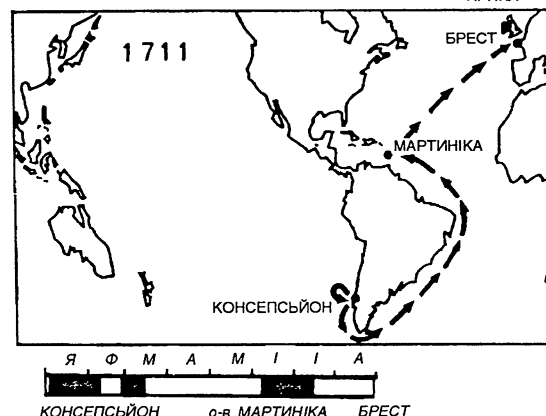

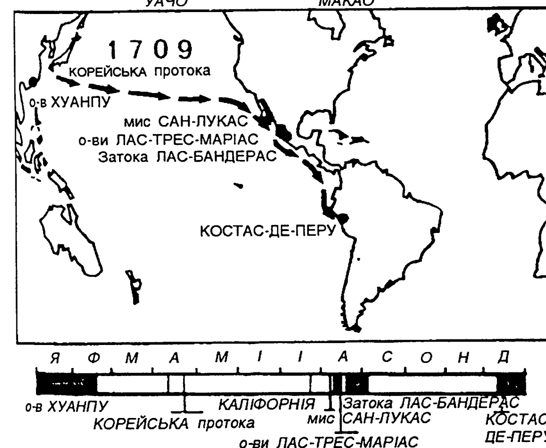

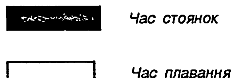

ПЛАВАННЯ КОРАБЛЯ «СЕНТ-АНТУАН»

під командуванням де Фрондада, що тривало 55 місяців. Простежити за цією подорожжю з дослідницькою метою — це певною мірою спосіб показати безмежність світу ще у XVIII ст. Як усі тогочасні кораблі, «Сент-Антуан» більше часу проводив у портах, ніж на морі. (За даними документа з Національної бібліотеки.)

тоннажністю лише 100 тонн. І ось він у Чжилійській затоці конкурує з джонками, які його, виявляється, переважають. «Щоправда,— пояснює Стаунтон,— цей бриг був споруджений для плавання з перемінним і часто-густо зустрічним вітром, який віє в європейських морях, і внаслідок цього витісняє подвійну кількість води, цебто сидить у воді вдвічі глибше, ніж китайські джонки рівної з ним тоннажності. Незручність утратити переваги бокового вітру — незручність, з якою стикаються європейські кораблі, які мають надто плоске дно,— не дуже відчувається в цих китайських морях, де кораблі загалом плавають лише із сприятливим мусоном (розумій: з попутним вітром). Крім того, вітрила китайських джонок зроблені так, аби легко обертатися довкола щогл, і утворюють з бортом кораблів такий гострий кут, що досить добре ловлять вітер, незважаючи на малу осадку джонки».

Висновок: «У китайців та сама перевага, що й у греків. Їхні моря схожі на Середземне обмеженістю своїх рубежів і великою кількістю островів, які видно з усіх боків. Слід також зауважити, що вдосконалення мореплавства в європейців належить до тієї самої пори, коли їхні пристрасті й потреби примусили їх здійснювати довгі подорожі по безмежному океану» [63].

Ви добре бачите, що ці спостереження на цьому й завершуються. Ми знову у вихідній точці, анітрохи при цьому не просунувшись уперед. Мореплавство у відкритому океані — це ключ до всіх морів світу. Але ніхто мені не доведе, що китайці чи японці були нездатні заволодіти цим ключем і використати його, якщо мати на увазі технічний бік питання.

Справді, в своїх дослідженнях сучасники та історики залишаються в полоні *технічних* розв'язань, від яких будь-що слід було б абстрагуватися. Адже розв'язання, мабуть, не було передусім технічним. Якомусь португальському лоцманові, який твердив перед королем Жуаном II, що з узбережжя Ельміни можна повернутись «при доброму здоров'ї на будь-якому кораблі», король наказав мовчати, пригрозивши кинути до в'язниці, якщо той базікатиме. Не менш доказовий приклад належить до 1535 р.: Діогу Ботелью повернувся з Індії на простій фюсті, яку португальський король наказав негайно спалити [64].

Наведемо ще один приклад — плавання тієї японської джонки, яка 1610 р. самостійно прийшла з Японії до Акапулько в Мексиці. Вона везла Родриго Віверо та його товаришів після кораблетрощі, яким японці подарували корабель; щоправда, його команда складалася з європейців. Але дві інші джонки, цього разу з японськими командами, зробили потім ту саму подорож [65]. Цей досвід доводить, що з технічного погляду джонка цілком здатна була позмагатися з океаном. Одне слово, пояснення чисто технічне нічого нам не дає.

Нині історики навіть починають думати, що каравела свій успіх мала б завдячувати не стільки своєму вітрильному озброєнню й своєму навісному стерну, скільки своїй малій осадці, яка «дозволяла їй заходити в узбережні зони й лимани», а ще більше іншому фактові: «оскільки вона була кораблем невеликих розмірів, то спорядити її коштувало відносно дешевше» [66]. Це вже применшення її ролі.

Анітрохи не легше пояснити неспроможність мусульманських кораблів. Їхні плавання по Індійському океану навпрямки, хоча, безперечно, вони й були легкі при перемінних мусонах, вимагали, проте, солідних знань, використання астролябії або ж «патериці Якова» — і це були кораблі добрих мореплавських якостей. Історія арабського лоцмана Васко да Гами, який прийняв маленьку португальську флотилію в Малінді й навпростець привів її до Калікута, досить показова. Як же за таких умов пригоди Синдбада-Мореплавця та його послідовників не призвели до арабського панування над світом? Як сталося так, що арабське мореплавство на південь від Мадагаскару та Занзибару практично зупинилося, якщо запозичити слова Відаля де Лаблаша, перед «страшною Мозамбікською

Шлях у XVII ст. ледь намічений. Фрагмент картини Яна Брейгеля «Вітряки». (Фото Жиродона.)

течією, яка шалено несе на південь», до вітрів «Моря пітьми»?[67] Я відповім насамперед, що ці арабські плавання в давнину дозволили ісламу панувати в Старому Світі аж до XV ст., як у нас уже була нагода це показати; і підсумок не такий уже й незначний. Відтак, навіщо араби стали б шукати шлях довкола мису Доброї Надії, маючи до своїх послуг у XII—XIII ст. Суецький канал? Що б вони там знайшли? Золотом, слоновою кісткою та рабами мусульманські міста й купці вже заволоділи на Занзибарському березі й у закруті Нігеру, на другому боці Сахари. В цій Західній Африці повинна була виникнути «потреба». Чи тоді

було заслугою Заходу те, що він, затиснутий на своєму тісному «мисі Євразії», відчув потребу в решті світу, потребу вийти з власного дому? Ніщо не було б можливе, повторює фахівець з китайської історії, без тиску *капіталістичних* міст Заходу... [68]. Вони виявились рушійною силою, без якої техніка залишилася б безсилою.

Це не означає, нібито саме гроші, капітал створили океанське мореплавство. Навпаки, в той час Китай та мусульманські країни були спільнотами багатими, вони мали те, що ми нині назвали б колоніями. Поруч із ними Захід іще був «пролетарем». Але починаючи від XIII ст. важливим було напруження довгої часової протяглості, яке піднесло його матеріальне життя й трансформувало всю психологію західного світу. Те, що історики назвали жадобою золота, або прагненням побачити світ, або жадобою прянощів, у галузі техніки супроводжувалося постійними пошуками *нововведень* та їхнього *утилітарного* застосування, цебто використання на службу людям, задля того, щоб забезпечити як полегшення їхніх зусиль, так і більшу їхню ефективність. Нагромадження практичних відкриттів, що засвідчували свідому волю до заволодіння світом, зросла цікавість до всього, що є джерелом енергії, надали Європі задовго до остаточного успіху її справжнього обличчя й створили передумови для її переваги.

ПОВІЛЬНІСТЬ СПОЛУЧЕНЬ

Перемога в океанському мореплавстві, що була величезним успіхом, величезною інновацією, створила всесвітню систему зв'язків. Але вона завершилася, нічого не змінивши в повільності й недосконалості самих сполучень, які залишилися одним з постійних обмежень економіки за Старого порядку. Аж до XVIII ст. плавання були нескінченні, а наземний транспорт нібито вражений паралічем. Нам можуть скільки завгодно говорити, що від XVIII ст. Європа створила величезну мережу діючих шляхів, але досить поглянути, наприклад, на серію невеликих полотен Яна Брейгеля в Мюнхенській пінакотеці, аби зрозуміти, що ще в XVII ст. дорога, навіть на рівнині, не була «стрічкою», по якій сам собою тік рух. Звичайно її траса ледь помітна. І її напевне не помічали б із першого погляду, якби по ній не йшли подорожні. А ці подорожні — це найчастіше піші селяни, віз, що везе на ринок дружину фермера з її корзинами, пішохід, який тягне за оброть худобину... Інколи, звісно, є й хвацькі вершники, і екіпажі, запряжені трьома кіньми, що бадьоро везуть буржуазну родину. Але на наступній картині вибоїни наповнені водою, вершники плентаються в багнюці, їхні коні застрягають у ній по самий скакальний суглоб, повози насилу повзуть, колеса тонуть в тванюці. Пішоходи, пастухи, свині розважливо вибирають надійніші придорожні укоси. Таке саме, а може, навіть іще гірше видовисько — в Північному Китаї. Якщо дорога «зіпсута» або якщо вона «дає чималий гак», вози, коні й пішоходи «рухаються по оброблених землях, щоб скоротити собі відстань і прокласти ліпшу дорогу, мало турбуючись про те, чи вже зійшли засіви або чи вже визріло зерно» [69]. Наводжу цю цитату, щоб зробити поправку до зображення інших великих шляхів Китаю, які підтримували в чудовому стані, посипали піском, вряди-годи брукували, шляхів, про які із захватом говорили європейські мандрівці [70].

У цій галузі з часів сунського Китаю чи Римської імперії до Європи Ришельє або Карла V ніщо не зміниться або зміниться вкрай мало! І все це тисне, обтяжує торговельний обмін і навіть просто морські взаємини. Тогочасна пошта витрачала тижні, навіть місяці на те, щоб дістатися до адресатів. Тільки починаючи з 1857 р., з прокладенням першого міжконтинентального океанського кабеля, говорячи словами Ернста Вагеманна, «простір зазнає поразки». Залізниця, пароплав, телеграф, телефон дуже пізно створять справжні масові комунікації у світовому масштабі.

Стійкість маршрутів

Отже, якийсь шлях у якийсь період. На цьому шляху — вози, в'ючні тварини, рідкісні вершники, заїзди, кузня, село, місто. Не подумайте, ніби це була недовговічна лінія, хоч би як слабо вона здавалася накресленою, навіть у аргентинській пампі або в Сибіру XVIII ст. Перевізники й мандрівники залишалися бранцями обмеженого вибору. Може, вони віддадуть перевагу тому чи тому маршруту перед якимсь іншим, аби уникнути дорожнього мита або обійти митницю, аж до того, що повернуться назад у разі труднощів. Вони поїдуть однією дорогою взимку, а іншою — навесні, залежно від ожеледиці або вибоїн. Але ніколи вони не зможуть відмовитися від доріг, прокладених раніше. Подорожувати означало користуватись послугами інших.

1776 р. швейцарський лікар Якоб Фріс, майор російської армії, за 178 годин подолав довгий шлях від Омська до Томська (890 км) із середньою швидкістю 5 км на годину, регулярно змінюючи коней на кожній станції, аби бути певним, що щасливо дістанеться до наступної [71]. Взимку не дістатись до неї означало

бути похованим під снігом. У внутрішніх регіонах Аргентини ще у XVIII ст. все полягало в тому, аби так розрахувати свій рух — незалежно від того, здійснювалась поїздка на запряжених биками важких возах, які приходили до Буеноса-Айреса з вантажем пшениці або шкір і вирушали далі порожняком до Мендоси, Сантьяго-де-Чилі або Жужуя, в бік Перу, чи ж віддавали перевагу подорожі верхи на мулі або коні,— аби в потрібний час перетнути пустелі (*despoblados*) і у визначеному пункті знайти будинки, селища, джерела води, продавців яєць і свіжого м'яса. Якщо мандрівникові набридне тісна будка його повозу, то хай він візьме двох верхових коней — одного для себе, іншого, щоб навантажити на нього «вдосталь спальних речей» — і скаче поперед каравану чвалом (бажано — між 2 годиною ночі та 10 годиною ранку, щоб уникнути спеки). «Коні настільки звичні здійснювати такі *перегони* за короткий час, що мчать учвал самі, без підганяння». Який же виграш? Швидко дістатись до «поштових станцій, які є найліпшими пристановищами, де мандрівець може перепочити собі на втіху» [72]. Тут харчувались, тут спали. Такі деталі допомагають збагнути такі слова автора XVIII ст. про перший відтинок шляху, від Буенос-Айреса до Каркараналя: «Впродовж цих трьох з половиною днів дороги (за винятком двох *перегонів*) ви знайдете вдосталь і дешево корів, овець чи курей» [73].

Такі пізні описи «нововідкритих» країв — Сибіру, Нового Світу — досить точно змальовують і картину подорожей по «старих» цивілізованих країнах у попередні століття.

Аби дістатись через Балкани до Стамбула, радив П'єр Лескалоп'є (1574 р.), «треба буде їхати від ранку до вечора, якщо якийсь потічок або лука не дадуть вам змоги спішитись і добути з речового мішка трохи холодного м'яса, а із спини коня або з луки вашого сідла — пляшечку вина, щоб легенько перекусити біля полудня, тимчасом як ваші коні, розгнуздані й спутані, пастимуться або їстимуть те, що їм дадуть». До вечора треба було доїхати до найближчого караван-сараю, де можна знайти харчі й напої. Це були «госпіталі» (в значенні «притулок», «приймальний будинок»), «збудовані мовби у вигляді межових стовпів кожного дня дороги... За браком ліпшого, в них зупиняються багатий і бідний; вони нагадують великі комори, а світло надходить до них через бійниці, зроблені замість вікон». Людей розміщують на «помостах» (*reliefz*), розташованих довкола критого подвір'я, і до помостів прив'язують тварин. «І таким чином кожен бачить свого коня й дає йому корм з помосту; а щоб дати коневі вівса й ячменю, вони (турки) використовують шкіряні мішки, з яких кінь і їсть, а зав'язки мішка пропущені за вуха коневі» [74]. 1693 р. один неаполітанський мандрівець описував ці заїзди ще простіше: «Вони не що інше... як довгі стайні, де коні займають середину; бокові краї дістаються (їхнім) господарям» [75].

У Китаї «Державний шляховик», виданий у XVIII ст., вказував шляхи, починаючи від Пекіна — з їхніми трасами й станціями, де мандаринам, що перебували в службових подорожах, надавали різні послуги за рахунок імператора: їх поселяли, годували, давали їм нових коней, нові човни, нових носіїв. Цими станціями, розташованими на відстані денного переходу одна від одної, були великі чи *другорядні* міста або замки, або ті «Йє» чи «Цзин», місця «постою та варти», «колись збудовані в тих місцевостях, де не було ніякого міста...». Згодом там часто виростали міста [76].

Врешті-решт подорожувати було заведено лише через ті місцевості, де міста й села лежали близько одне від одного. Такий путівник, як «Французький Улісс» (1643 р.), указує добрі заїзди — «Королівський сокіл» у Марселі, трактир «Кардинал» в Ам'єні — і радить вам (з розважливості чи в помсту господареві?) не зупинятися в Перонні в заїзді «Олень»! Вигоди, швидкість — усе це були привілеї країн густонаселених, з надійним порядком, цивілізованих: Китаю, Японії, Європи, країн ісламу. В Персії «кожні чотири милі знаходиш добрі караван-

сараї», і подорожування там коштує «дешево». Але наступного, 1695 р. той самий мандрівник, полишивши Персію, скаржиться з приводу Індостану: нема заїздів, нема караван-сараїв, нема змінних тварин для возів, продуктів харчування немає ніде, крім «великих селищ на землях Могола», і «спиш просто неба або під якимось деревом» [77].

Ще дивніше те, що морські маршрути встановлювалися заздалегідь. Одначе ж корабель прив'язаний до вітрів, течій, проміжних портів. В узбережних морях Китаю, як і в Середземному морі, каботаж був неминучий, берег притягував, правив за орієнтир каботажним мореплавцям. Що ж до плавань у відкритому морі, то й вони мали свої правила, продиктовані досвідом. Шлях між Іспанією та «Кастильськими Індіями» й назад був із самого початку зафіксований Христофором Колумбом; 1519 р. його трохи поліпшить Аламінос [78], і відтоді до самого XIX ст. цей маршрут залишиться незмінним. При поверненні назад він на півночі ішов уздовж 33-ї паралелі, що давало нагоду мандрівникам раптом зустрітися з північною суворістю. «Холод починав даватися взнаки,— відзначав 1697 р. один з них,— і деякі кавалери, які були вдягнені в шовк і не мали плащів, терпіли його на превелику силу» [79]. Так само Урданета відкрив 1565 р. й визначив раз і назавжди шлях від Акапулько до Маніли, з Нової Іспанії на Філіппіни й назад. Плавання туди було легке (3 місяці), а зворотне — важке й нескінченне, від 6 до 8 місяців, і пасажир платив за нього 1696 р. до 500 «восьмириків» (тобто по вісім реалів) [80].

Якщо все було добре, то кораблі йшли й зупинялися там, де діяло правило йти й зупинятись. На узвичаєних стоянках поповнювали запаси продуктів та води; в разі потреби можна було кренгувати корабель, відремонтувати його, замінити щоглу й довго відстоюватись у тихих гаванях. Усе було передбачено. На широті гвінейського узбережжя, де лиш малотоннажні кораблі могли підійти до самого берега, якщо вас захоплював шквал, перше ніж вітрила було взято на рифи, ви ризикували втратити щоглу. Тоді треба було, якщо була така можливість, іти до португальського острова Принсипі — *a ilha do Principe*,— замінити зламану щоглу, забрати цукор та рабів. У Зондській протоці розважливість підказувала пливти якомога ближче до узбережжя Суматри, а потім діставатися до Малаккського півострова: гористий берег величезного острова захищав кораблі від несподіваного шквалистого вітру, а води там були неглибокі. Коли спостигав ураган (як це трапилося з кораблем, який віз до Сіаму Кемпфера 1690 р.), слід було кинути кітву і, так само як кораблі, що видніли у сусідстві, зачепитися за неглибоке морське дно, перечікуючи пориви вітру.

Мінливості історії шляхів: їхнє значення

Головне, не перебільшуватимемо значення подій дорожньої історії. Ці події виникають, суперечать одна одній, часто-густо одна одну нейтралізують. Якщо ми до них придивимося, вони все пояснять. Ні, одначе, ніякого сумніву нема в тому, що зовсім не дрібні прискіпування на шляхах, що вели на ярмарки Шампані,— прискіпуванння, до яких вдавались французькі власті, а надто Людовік X Сварливий (1314 — 1316 рр.) — пояснюють занепад ярмарків. І навіть не налагодження від 1297 р. прямих і регулярних морських сполучень між портами Середземного моря та Брюгге, початок яким поклали великі генуезькі кораблі. Тоді, на початку XIV ст., змінювалася структура великої торгівлі: мандрівний торговець ставав дедалі рідшим, товари подорожували самі собою, а письмові документи здалеку регулювали їхнє пересування між Італією та Нідерландами, двома «полюсами» європейської економіки, і віднині відпадала потреба зустрічатися й щось обговорювати один з одним на півдорозі. Перевалочні центри Шам-

Дорожна станція й водночас місце зустрічей та торгівлі. („The Roadside Inn". Акварель Томаса Роулендсона, 1824 р.). У XVI—XVII ст. заїзд відіграє в Англії велику роль у розвитку вільного ринку, що не підкорявся міській регламентації (див. цю працю, том II). Вітуорт Арт Галлері. Манчестер.

пані втратили свою корисність. Кар'єра ж генуезьких ярмарків, другого центру міжнародних розрахунків, почнеться тільки в XV ст.[81]

Достоту так само не дошукуватимемося дрібних пояснень закриття близько 1350 р. великого шляху через Монголію. Від XIII ст. монгольське завоювання призвело до прямого зв'язку на суходолі між Китаєм, Індією та Заходом. Мусульманський світ виявився обійденим. І члени родини Поло — батько й дядько Марко, а відтак і сам Марко — були не єдиними, хто досягав далекого Китаю по безмежних, але напрочуд безпечних шляхах. Порушення цього зв'язку слід поставити на карб великого занепаду середини XIV ст. Бо занепало все одразу — як на Заході, так і в монгольському Китаї. І не припускатимемо того, ніби відкриття Нового Світу враз змінило найважливіші потоки земної кулі. Через століття після Колумба та Васко да Гами Середземномор'я й далі залишалося зосередженням міжнародного життя; спад настане пізніше.

Що ж до хроніки дорожнього життя на коротких просторових відтинках, то кон'юнктура звичайно загодя визначала успіх і неуспіх залежно від припливів і відпливів. Сумнівно, аби «політика вільної торгівлі» графів Брабантських була настільки визначальна, як це твердять; очевидно, вона була ефективна в XIII ст.,

коли ярмарки Шампані перебували в повному розквіті. Так само увінчались успіхом угоди Мілана з Рудольфом Габсбурзьким (1273 — 1291 рр.), що мали на меті забезпечити міланцям не обтяжений дорожніми зборами шлях від Базеля до Брабанта. Хто тоді б не домігся успіху? Але згодом, коли між 1350-м і 1460 рр. серія угод зберігала за тим самим шляхом митні привілеї, коли 1332 р. місто Гент за свій рахунок ремонтувало в районі Санліса той шлях, що вів з Гента на ярмарки Шампані [82], то в цьому слід бачити радше пошуки виходу з кон'юнктури, що стала несприятливою. Зате близько 1530 р., коли знову повернулись добрі часи, єпископові зальцбурзькому вдалося зробити доступною для гужового транспорту в'ючну стежку через Тауерн, не замінивши, однак, шляху через перевали Сен-Готард і Бреннер, за якими стояли Мілан і Венеція [83]. Річ у тім, що тоді вистачало роботи для всіх доріг.

Річкове судноплавство

Трохи води — і все посеред земельних масивів оживало. Таке старовинне життя легко собі уявити скрізь. Хто не згадав би в Гре активного судноплавства минулих часів на широкій і пустельній Саоні, коли вгору везли «ліонський товар» і вино, а вниз — пшеницю, овес, сіно? Без Сени, Уази, Марни, Йонни Париж би не їв, не пив і навіть не мав би опалення, яке відповідає його потребам. Без Рейну Кельн не був би ще до XV ст. великим містом Німеччини.

Якщо в XVI ст. географ описує Венецію, він одразу ж заводить мову про море й про великі водяні шляхи, які сходяться в її лагунах, про Бренту, По, Адидже. По цих шляхах і каналах барки й підштовхувані жердинами пороми приходили до великого міста. Але й найнезначніші водяні потоки використовувались повсюдно. На плоскодонних суднах, що спускалися по Ебро «від Тудели до Тортоси й до моря», ще на початку XVIII ст. перевозили порох, кулі, гранати та іншу амуніцію, виготовлену в Наваррі,— і це незважаючи на безліч труднощів, зокрема на «Флішський водоспад, де товари вивантажують, аби нижче за течією навантажити знову» [84].

Класичним регіоном річкового судноплавства в Європі ще більше, ніж Німеччина, були країни за Одером — Польща та Литва, де ще в середні віки розвинулося активне плавання по ріках на великих плотах із колод; на кожному плоті будувалась будка для плотарів. Цей великий транспортний поті кпоклав початок річковим портам Торунь, Ковно (Каунас), Брест-Литовськ; він же викликав нескінченні суперечки [85].

Одначе у світовому масштабі ніщо не могло зрівнятися із судноплавством Південного Китаю, від Голубої ріки (Янцзицзян) до кордонів Юньнані. Очевидець відзначав близько 1783 р.: «Від цього судноплавства залежить велика (внутрішня) торгівля Китаю, подібної якій нема в цілому світі... Скрізь бачиш безперервний рух кораблів, човнів, плотів (серед плотів трапляються завдовжки з півльє, які спритно вигинаються в річних закрутах); у кожному місці все це утворює ледь не плавучі міста. Шкіпери човнів так і живуть на них разом із своїми дружинами та дітьми, тож можна чудово пересвідчитися в справедливості розповідей більшості мандрівників, нібито там, у цій країні, майже стільки людей живе на воді, скільки в містах і селах» [86]. Уже отець де Магальянш писав: «У світі нема жодної країни, яка щодо навігації (розумій: річкового судноплавства) могла б зрівнятися з Китаєм...», де «є дві імперії — одна на воді, друга на суходолі, і стільки ж Венецій, скільки міст» [87]. Ось міркування очевидця: 1656 р. він упродовж чотирьох місяців підіймався до самої Сичуані по Янцзи, «яку називають Сином моря», по «Янцзицзян, що, наче море, безмежна й бездонна». Через кілька десятиліть, 1695 р., один мандрівець твердив, ніби китайці

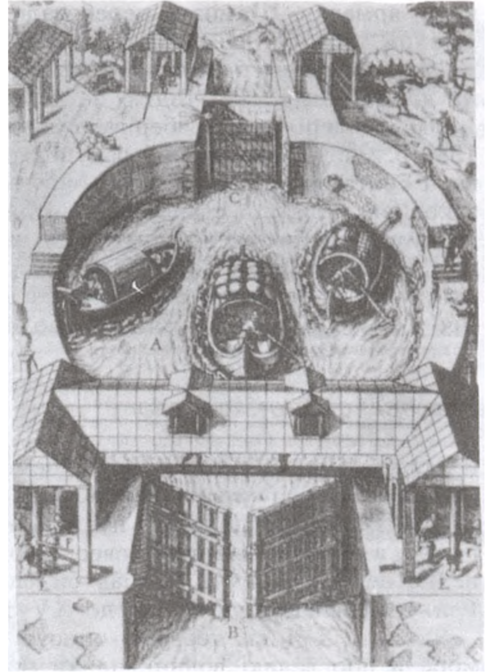

Механізми шлюзу, що їх намалював В. Дзонка 1607 р. На думку Віллена, винайдення шлюзу так само важливе, як і відкриття можливості використання пари; в усякому разі, це ознака значного технічного поступу на Заході. (Фото Національної бібліотеки.)

в принципі «люблять жити на воді, наче качки». Він пояснює: годинами, цілими днями пливеш посеред плотів, канали й ділянки рік у містах доводилося проходити, «пробираючись через силу-силенну човнів» з повільністю, яка викликає розпач [88].

Архаїчність транспортних засобів: застиглість, відставання

Якби ми зібрали докупи серію картинок, які зображують транспорт у всьому світі в XV—XVIII ст., і так, щоб ці картинки були подані читачеві без ретельно доданих легенд, він міг би безпомилково розставити їх у просторі. Хто не впізнав би китайський паланкін з носіями або ручний візок з дашком; індійських в'ючних биків або бойового слона; або турецьку гарбу на Балканах (або навіть у Тунісі); або каравани верблюдів у світі ісламу, ланцюжка африканських носіїв; дво- або чотириколісні вози Європи з їхніми биками чи кіньми?

Та коли б виникла потреба ці картинки датувати, трудність виявилася б нерозв'язною: транспортні засоби майже не змінювались. 1626 р. отець де Лас Кортес бачив у районі Кантона, як бігли китайці-носії, «піднявши крісло мандрівника на довгих бамбукових жердинах». 1793 р. Джордж Стаунтон описував тих самих худющих кулі «з їхнім лахміттям, солом'яними брилями та сандалями». По дорозі до Пекіна йому треба було перебратися з одного каналу на інший; човен підняли вручну за допомогою коловоротів і «в такий спосіб... його перетягли за коротший час, ніж його потрібно було б для шлюзування. Щоправда, доводиться використовувати більше людей; але в Китаї ця сила завше напоготові, коштує мало і їй постійно віддають перевагу перед будь-якою іншою» [89]. Достоту так само опис африканського або азійського каравану в Ібн Баттути

(1326 р.) можна було б замінити описами якогось безіменного англійського мандрівця XVI ст., або Рене Кайє (1799—1838 рр.), або німецького дослідника Георга Швейнфурта (1836—1925 рр.). Видовисько залишалося таким самим, ніби позачасовим. У листопаді 1957 р. я ще бачив на шляхах Польщі на околицях Кракова силу-силенну селянських вузьких чотириколісних возів, що їхали до міста, навантажених людьми й устелених сосновими гілками, глиця яких, наче волосся, мела дорожній порох позад возів. Видовисько це, яке нині, безперечно, переживає свої останні дні, так само було реальністю й у XV ст.

Те саме було й на морі: китайські або японські джонки, піроги з балансиром малайців або полінезійців, арабські кораблі на Червоному морі або в Індійському океані — все це були історичні персонажі, які майже не змінювалися. Ернст Захау, фахівець з історії Вавілону (1897—1898 рр.), описав ці арабські кораблі з дощок, зв'язаних пальмовим мотуззям, без жодного залізного цвяха, так само добре, як і Белон з Мана (1550 р.) або Джемеллі Карері (1695 р.). Останній записував з приводу корабля, який будувався в Дамані (Індія) в нього на очах: «Цвяхи були дерев'яні, а паклювали бавовною» [90]. Такі вітрильники збережуться до появи англійських пароплавів; і навіть ще нині вони то тут, то там роблять такі самі послуги, що й у часи Синдбада-Мореплавця.

У Європі

Цілком очевидно, що в Європі провести хронологічне розмежування можливо. Ми знаємо, що екіпажі з поворотним передком, які ведуть свій родовід від артилерійських повозів, стали *по-справжньому* використовуватися лише близько 1470 р.; що карети, в своєму зародковому вигляді, з'явилися тільки в другій половині або наприкінці XVI ст. (а шибки вставили в них лише в XVIII ст.); що диліжанси належать до XVII ст.; що поштові екіпажі для мандрівників та італійські наймані карети (візники-*vetturini*) з'являться тільки в епоху романтизму й що перші шлюзи датуються XIV ст. Але ці інновації не можуть приховати численні вияви постійності в основах повсякденного життя. Достоту так само й у мінливому світі кораблебудування були нездоланні верхні межі — межі тоннажу, швидкостей; вони становили щось постійне, «стелю».

Від XV ст. генуезькі каракки мали тоннажність 1500 тонн. Венеціанські кораблі тоннажністю тисячу тонн завантажувалися великими паками сирійської бавовни. Рагузинські вантажні вітрильники XVI ст. водотоннажністю 900 — 1000 тонн спеціалізувалися на соляній торгівлі, на перевезенні вовни, зерна, ящиків цукру, пак шкіри, що займали багато місця [91]. В XVI ст. морські гіганти — португальські каракки — тоннажністю 2000 тонн могли брати на борт понад 800 чоловік команди й пасажирів [92]. І тоді, якщо використане на їхній побудові дерево було недостатньо сухе, якщо в борту відкривалася теча, якщо буря викидала їх на мілину Мозамбікського узбережжя і якщо легші корсарські кораблі оточували такого мастодонта, захоплювали його й спалювали,— все це означало величезні матеріальні втрати. «Божа матір» («*Madre de Dios*»), захоплена англійцями 1592 р., не змогла піднятись по Темзі через свою осадку. Її водотоннажність перевищувала 1800 тонн, і сер Джон Берроу, помічник англійського мореплавця Релі, що взяв її, описував її, мов чудовисько [93].

Взагалі протягом доброго століття до «Непереможної армади» 1588 р. мистецтво морських верфей досягло свого рекордного рівня. Тільки багатотоннажні, або далекі перевезення, гарантовані фактичною чи взаконеною монополією, дозволяли розкіш такого великого тоннажу. Водотоннажність величних «індійських кораблів» (*indiamen*) кінця XVIII ст., що спеціалізувалися, незважаючи на свою назву, на торгівлі з Китаєм, майже ніколи не перевищувала 1900 тонн. Це

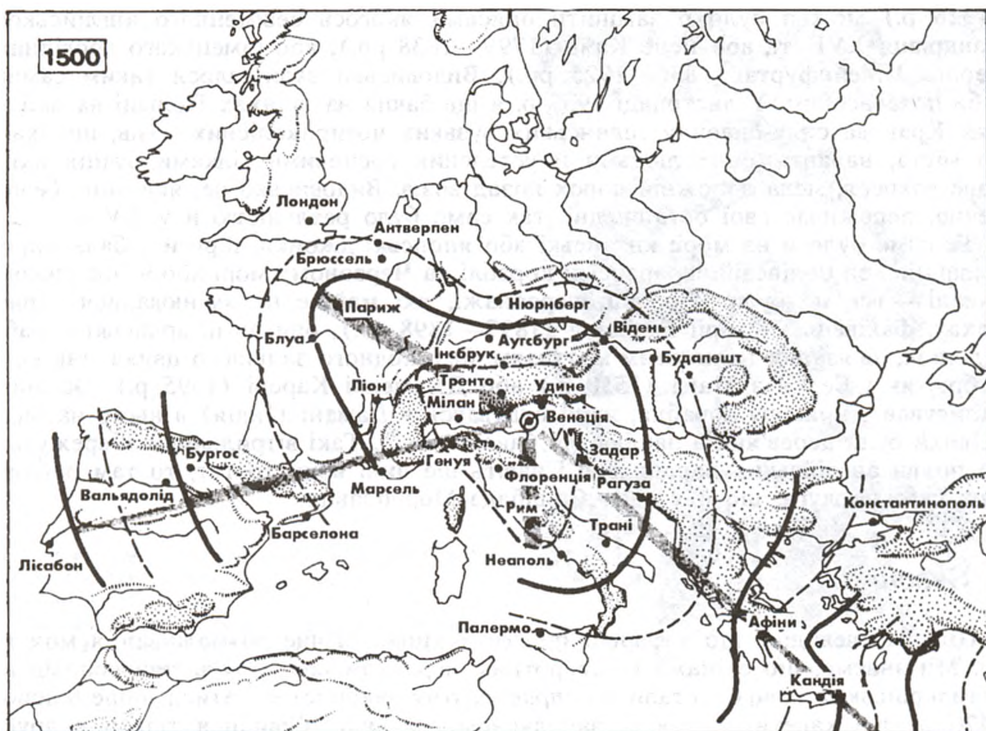
1500
Лондон
Антверпен
Брюссель
Париж
Нюрнберг
Відень
Блуа
Аугсбург
Інсбрук
Будапешт
Тренто
Лiон
Удине
Мiлан
Венеція
Бургос
Генуя
Задар
Флоренція
Рагуза
Вальядолід
Марсель
Константинополь
Рим
Барселона
Трані
Лісабон
Неаполь
Палермо
Афіни
Кандія

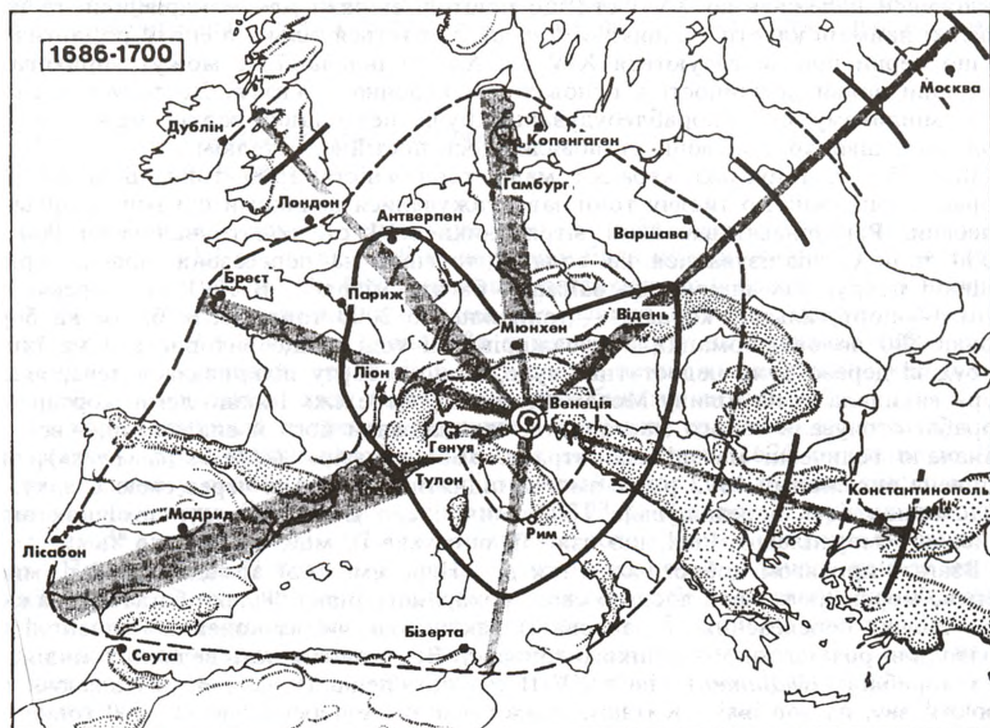
1686-1700
Москва
Дублін
Копенгаген
Гамбург
Лондон
Антверпен
Варшава
Брест
Париж
Мюнхен
Відень
Ліон
Венеція
Генуя
Тулон
Константинополь
Мадрид
Рим
Лісабон
Бізерта
Сеута

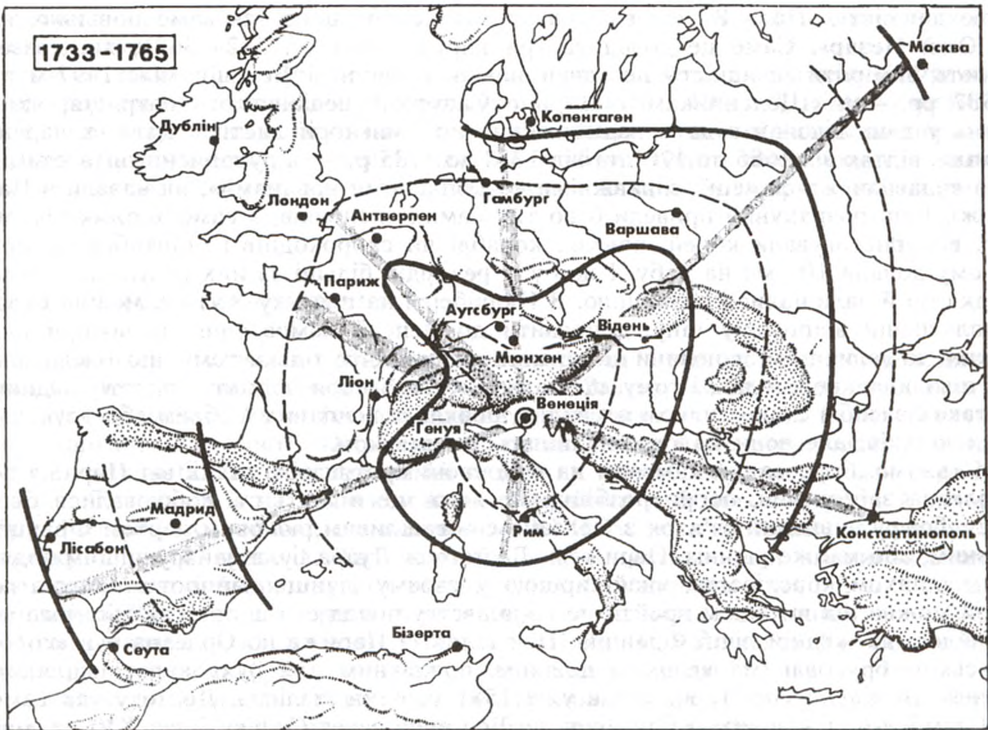

ЯК НАДХОДИЛИ НОВИНИ ДО ВЕНЕЦІЇ

Ізохронні лінії показують у загальному вигляді, тиждень за тижнем, час, необхідний для доправи листів; на всіх трьох картах листи надсилаються до Венеції. Перша карта складена за даними праць П. Сарделли (1500 р., точніше: 1496—1534 рр.). Друга й третя — за матеріалами венеціанських рукописних газет, що зберігаються в Лондонському Рекорд Офісі. Їх проаналізував для мене Ф. К. Спунер. Радіуси сірого кольору тим ширші, чим вища середня швидкість довозу. Різниця від однієї карти до іншої може виявитися досить значною для тієї чи тієї осі. Ці відмінності пояснюються збільшенням числа кур'єрів відповідно до вимог моменту. Загалом тривалі терміни доправи на третій карті схожі з термінами на першій, тоді як на другій такі терміни інколи явно менші. Такий доказ зовсім не може вважатися беззаперечним У принципі порівняння швидкостей треба було б проводити, виходячи з розмірів площ, обмежених ізохронними кривими того самого порядку. Але ці площі не окреслені з необхідною точністю. Одначе, якщо зробити спробу накласти їх одна на одну, вони постають у досить загальних рисах одного розміру; те чи те збільшення врівноважується тим чи тим скороченням. Навряд чи варто говорити, що перехід до площ у кв. км і до швидкості в днях проводився з необхідною обачністю.

була межа, визначена конструкційним матеріалом, вітрильним озброєнням, установленими на борту гарматами,— вона накладала свої обмеження. Але верхня межа — це протилежність середній величині. Аж до останніх днів вітрильного мореплавства по морях плавали дуже невеликі кораблі — 30, 40, 50 тонн. Тільки близько 1840 р. застосування заліза дозволить будувати більші корпуси. Доти корпус тоннажністю 200 тонн був правилом, 500 — винятком, а 1000 або 2000 тонн — курйозом.

Сміховинні швидкості і пропускна спроможність шляхів

На поганих шляхах — незначні швидкості. Так міркує людина 1979 р., і її погляд має свою слушність. Вона бачить величезні перепони для будь-якого активного життя в минулому ліпше, ніж сучасник, для якого це було повсякден-

ною дійсністю. Поль Валері вже казав: «Наполеон ішов так само повільно, як і Юлій Цезар». Саме це доводять три карти-схеми (с. 362—363), які дозволяють виміряти швидкість доставки новин у напрямі Венеції: між 1497-м та 1537 рр.— за «Щоденниками» Марино Сануто, венеціанського патриція, який день у день відзначав дати надходження до Синьйорії листів і дати їх надсилання; відтак від 1686 до 1701 та від 1733 до 1735 р.— за рупописними газетами, що видавалися у Венеції, справжніми «рукописними новинами», як казали в Парижі. Інші розрахунки привели б до тих самих висновків, а саме: що, як правило, використовували коней, повози, кораблі чи скороходців і щонайбільше при цьому долали 100 км на добу. І це були рекорди: більші за них результати були рідкістю й залишалися розкішшю. В Нюрнберзі на початку XVI ст. можна було, заплативши відповідну ціну, доправити до Венеції замовлення за чотири дні. Якщо до великих міст новини діставалися швидко, то тільки тому, що ті платили за швидкість пересилки, і тому, що завжди були засоби подолати простір. Одним з таких засобів стане, цілком очевидно, побудова всипаних щебнем або брукованих шляхів; але вони надовго залишаться винятком.

Скажімо, брукований каменем на всій своїй протяглості шлях від Парижа до Орлеана забезпечив, попри розбійників, яких ще в XVII ст. побоювалися біля лісу Торфу, швидкий зв'язок з Орлеаном — важливим річковим портом Франції, рівним, або майже рівним, Парижеві. До того ж Луара була найзручнішим водяним шляхом королівства, «найширшою у своєму річищі, найпротяглішою... по якій можна під вітрилом пройти по королівству понад сто шістдесят льє, чого не знайдеш на жодній річці Франції». Цей шлях із Парижа до Орлеана був «королівським брукованим» великим шляхом, придатним для руху карет, «шляхом возів» (*strada di carri*), як казав уже 1581 р. один італієць. Достоту так само й Стамбул-йол — шлях із Стамбула до Белграда через Софію — від XVI ст. мав свої повози, а у XVIII ст.— і свої розкішні гарби [94].

Поступ XVIII ст. виявився, наприклад, у Франції в розширенні мережі впорядкованих великих шляхів. Відкупна вартість оренди французької пошти піднялася з 1220 тис. ліврів 1676 р. до 8800 тис. ліврів 1776 р. Бюджет шляхового відомства (*Ponts et Chaussées*), що становив за Людовіка XIV 700 000 ліврів, досягав напередодні Революції 7 млн. [95]. Але ж бюджет цей забезпечував тільки витрати на будівництво, відкриття нових шляхів; підтримання в доброму стані старих здійснювалося коштом шарварку, запровадженого адміністративно близько 1730 р., скасованого Тюрго 1776 р. і того ж таки року відновленого; він проіснував аж до 1787 р. У Франції нараховувалося тоді приблизно 12 000 льє (цебто 53 000 км) збудованих шляхів і 12 000 льє будувалося [96].

І ось свого часу з'явилися диліжанси і в їхньому числі — знамениті «тюрготини». Сучасники мали їх за сатанинську, небезпечну витівку. Їхній «короб вузький,— казав один з них,— і місця там такі тісні, що кожен просить сусіду повернути йому його ногу або руку, коли треба виходити... Якщо на лихо мандрівник виявиться з великим животом або широкими плечима... доводиться кректати або тікати» [97]. Швидкість така шалена, нещасливих випадків сила-силенна, і ніхто не відшкодовує потерпілим збитки. На великих шляхах вибрукувана була, до речі, тільки вузька середня смуга, два екіпажі не могли розминутися без того, аби одне з коліс не потрапило на глинясте узбіччя.

Окремі рідкісні за нікчемністю коментарі вже провіщали ті, якими згодом зустрінуть першу залізницю. Коли 1669 р. диліжанс здолав шлях від Манчестера до Лондона за один день, вибухнули протести: це означало кінець шляхетного мистецтва верхової їзди, крах тих, хто виготовляв сідла й остроги і зникнення човнярів із Темзи [98].

Проте рух уперед тривав. Між 1745-м та 1760 рр. накреслилася перша революція в дорожніх перевезеннях: знизилися ціни перевезень, до того ж ще ско-

ристалося з цього «плем'я дрібних капіталістів-спекулянтів». Вони передвіщали настання нових часів.

І все ж таки скромні рекорди стосувалися тільки великих шляхів. У Франції поза «поштовими» шляхами, що викликали захват у Юнга [99], більшу частину року неможливо було із вигодами перевозити важкі вантажі й навіть, як додавав Адам Сміт, «подорожувати верхи; єдиний засіб урятувати свою шкуру — використати мулів» [100]. Села, що стояли далеко від шляхів, були приречені на своєрідну напів'ядуху.

Перевізники і перевезення

По закінченні жнив або збирання винограду чи в зимові місяці перевезення були другим ремеслом для мільйонів селян на Заході, що вдовольнялися досить скромною платнею. Ритм їхнього вільного часу визначав верхні й нижні точки транспортної активності. Перевезення, організовані й неорганізовані, завжди були заняттям бідних або принаймні людських гуртів, які мали вельми скромні доходи. Так само й на морі команди набиралися з бідняків Європи й цілого світу. Голландські кораблі, що панували в XVII ст. на всіх морях, не становили винятку з цього правила. Так само було й з дивовижними американськими моряками, «англійцями другого гатунку», як їх називали китайці, що почали наприкінці XVIII ст. підкоряти моря на крихітних, іноді водотоннажністю 50 — 100 тонн, кораблях, які плавали з Філадельфії або Нью-Йорка до Китаю. Подейкували, що ці люди були п'яні при першій-ліпшій нагоді [101].

Додаймо до цього, що підприємці-перевізники звичайно не були капіталістами великого штибу: вони мали малі прибутки. Ми ще повернемося до цього [102].

Але ж, незважаючи на помірність цін і доходів, перевезення самі з себе були пов'язані з великими витратами: для середньовічної Німеччини — в середньому 10 % *ad valorem* (від ціни товару), як вважає один історик [103]. Але така середня величина змінювалася залежно від країни й періоду. Ми знаємо для 1320-го і 1321 рр. ціни на сукна, що закуповувались у Нідерландах і вивозилися до Флоренції. Коли судити з шістьох відомих рахунків, транспортні витрати коливалися від 11,7 % *ad valorem* (нижня межа) до 20,3 %, що становило найвищий рівень [104]. Це — для товарів немасових і досить дорогих. Інші ж майже не перевозилися на далекі відстані. У XVII ст. доводилося «платити від 100 до 120 ліврів, аби привезти з Бона до Парижа бочку вина, яка часто коштує не більше як сорок ліврів» [105].

Ці витрати загалом були на суходолі більші, ніж на морі. Звідси й випливала певна млявість перевезень по суходолу на далекі відстані; це, щоправда, сприяло пожвавленню перевезень по річкових шляхах, але міста й шляхтичі збільшували на них транзитні мита. А звідси — затримки, перевірки, хабарі, втрата часу. Навіть у долині По або на Рейні купця доводили до того, що часто-густо він віддавав перевагу шляху на суходолі перед такими водяними шляхами, перекритими ланцюгами митних постів, перекинутих з одного берега на другий. Додаймо сюди чималий ризик розбійницьких нападів, які в цілому світі були звичайним явищем, *маргінальною* ознакою постійної економічної та соціальної недуги.

На противагу цьому шлях по морю означав своєрідний сплеск полегшеного життя, «свободу торгівлі». Існувала ніби премія для економіки, пов'язаної з перевезенням морем. Від XIII ст. вартість зерна в Англії зростала на 15 % щоразу, коли його перевозили по суходолу на відстань 80 км, тимчасом як гасконське вино привозилося з Бордо до Галла або до Ірландії всього за 10-відсотковим збільшенням ціни, незважаючи на тривалу подорож морем [106]. 1828 р. Жан-Батіст Се пояснював своїм слухачам у Колежі де Франс, що мешканці приатлан-

тичних міст Сполучених Штатів «опалюють свої будинки англійським кам'яним вугіллям, яке привозять до них більш ніж за тисячу льє, віддаючи йому перевагу перед дровами із власних лісів, що розкинулися за десять льє. Перевезення на десять льє по суходолу коштує дорожче, ніж за тисячу льє морем» [107]. Коли Ж.-Б. Се викладав своїм слухачам ці елементарні поняття (повторюючи аналогічні зауваження Адама Сміта), парових кораблів ще не було в експлуатації. Проте морський транспорт, починаючи з дерева, вітрила й навісного стерна, вже давно досяг своєї досконалості, ми б сказали межі *можливого,* безперечно тому, що знаряддя вдосконалюється в застосуванні.

І це в силу контрасту підкреслює і робить ще дивовижнішим відставання шляхового господарства. Йому, щоб досягти своєї досконалості, довелося чекати першого злету промислової революції, бурхливого часу 30-х—40-х років XIX ст., щоб опинитися на порозі розквіту залізниці. Справді, незадовго до того як залізниця прийшла на зміну, неймовірне перетворення шляхового господарства, починаючи з «тюрготин» на рейковому ходу, показало, що було можливо з *погляду техніки* здійснити набагато раніше. За тих часів спостерігалося розширення шляхової мережі: в США, де все вже тоді набирало грандіозних розмірів, вона зросла у вісім разів у 1800 — 1850 рр., в Австрійській імперії в 1830 — 1847 рр.— більш ніж удвічі; вдосконалилися повози й поліпшились поштові станції; відбулася демократизація перевезень. Ці зміни мали завдячувати своє зародження не якомусь конкретному технічному відкриттю. Вони просто виявилися наслідком великих укладень, цілеспрямованих систематичних поліпшень, бо тогочасне економічне зростання зробило їх і «рентабельними», і необхідними.

Транспорт як гальмо економіки

Наведені тут короткі пояснення не мали на меті дати опис транспорту; вони не змогли б, наприклад, узагальнити досить широкий коментар класичної праці В. Зомбарта [108]. Втім, я ще повернусь до деяких аспектів цього питання [109]. Я прагнув побіжно показати, якою мірою обмін, що не є знаряддям будь-якого економічного суспільства, що прогресує, виявився замкнений межами, які встановлював транспорт: його повільністю, слабкою пропускною спроможністю, нерегулярним характером і, нарешті, його високою собівартістю. Все впиралося в це «неможливе». Щоб звикнути до цієї реальності минувшини тривалої часової протяглості, нагадаємо слова Поля Валері, що вже наводилися: «Наполеон просувався так само повільно, як Юлій Цезар».

На Заході кінь, уособлення швидкості, був засобом переважно боротьби з відстанями — засобом, який ретроспективно видається нам сміховинним. Але Захід старався вдосконалити його службу: коней ставало дедалі більше, запряги з п'яти, шести, восьми коней дозволяли застосовувати важкі екіпажі, підстави на шляхах для пошти й мандрівників, що поспішають, давали змогу використовувати свіжих коней, та й самі шляхи ставали ліпшими... Якщо це було так, то, може, тому, що наземний транспорт переважав — і набагато переважав! — транспорт річковий і перевезення по каналах, постійно дуже повільні [110]. Навіть для транспортування вугілля на півночі Франції ще в XVIII ст. частіше користувалися гужовим транспортом, ніж послугами човнярів [111].

Ця ніби заздалегідь програна війна з простором спостерігається в усіх регіонах світу. Вирушити до Китаю або до Персії означало, *a contrario*, пересвідчитися в значенні коня, бо там найчастіше вдавалися до сили людини. В Китаї, як твердили, носій іде так само швидко, як і дрібні татарські коні. В Персії коні були чудові, але передусім як бойові коні й предмет розкоші, і «їхню збрую прикрашали золото, срібло й самоцвіти». Їх майже не використовували для

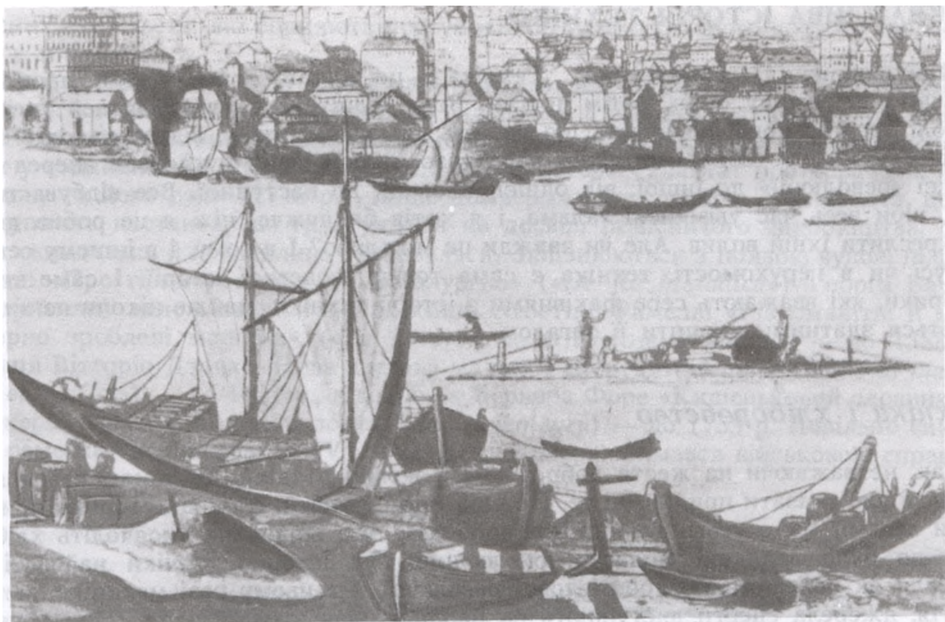

Варшава на лівому березі Вісли. Вздовж річки — безперервна вервечка кораблів; вантажні вітрильники, баржі, плоти. Малюнок Ц. Фогеля, кінець XVIII ст. (Фото Александри Скаржинської.)

перевезень і доставки термінових повідомлень. Зверталися саме до людини, саме їй доручали термінові листи, векселі, цінні товари. «Таких скороходів,— повідомляє нам 1690 р. Шарден,— називають *шатирами,* таку назву дають виїзним лакеям і всім тим, хто вміє добре бігати й швидко ходити. На шляхах їх легко впізнати по пляшці з водою й по заплічному мішку, який править їм за торбу, щоб нести в ній їжу на тридцять-сорок годин, потрібних на дорогу. Щоб іти швидше, вони нерідко полишають шлях і йдуть путівцями. І ще їх можна впізнати по взуттю й по дзвіночках на паску, які дзеленчать, наче дзвіночки на мулах, і що їх вони носять, аби підтримувати себе в бадьорому стані. Ці люди передають своє ремесло від батька до сина. З семи- або з восьмирічного віку їх навчають ходити великим кроком на одному подиху». І достоту так само «королівські розпорядження в Індії переносяться двома пішими гінцями, які весь час мчать бігом і змінюються що два льє. Пакет вони зовсім відкрито несуть на голові. Про їхнє наближення дізнаються з дзеленчання дзвіночків, як дізнаються про пошту із сурмлення ріжка форейтора. І коли вони дістаються до підстави, то падають ниць на землю, і з них знімають пакет, який одразу ж несуть далі двоє чоловіків, що тут стояли напоготові». Такі гінці долали за день від 10 до 20 льє [112].

НЕКВАПЛИВА ІСТОРІЯ ТЕХНІКИ

Пришвидшення, гальмування... Техніка — це й той, і той з цих процесів, найчастіше спершу один, потім другий. Вона підштовхує життя людей уперед, поволі досягає нової рівноваги, що лежить на вищому рівні, відтак надовго там затримується. Бо вона непомітно перебуває в застої або рухається вперед від однієї «революції» до іншої, від однієї інновації до наступної. Все відбувається так, ніби весь час увімкнені гальма, і я хотів би дужче, ніж я це робив досі, підкреслити їхній вплив. Але чи завжди це можливо? І в тому, і в іншому сенсі, в русі чи в нерухомості, техніка є сама товща людської історії. І саме тому історики, які вважають себе фахівцями з історії техніки, майже ніколи не виявляються здатними охопити її загалом.

Техніка і хліборобство

Так, незважаючи на жести доброї волі й великі розділи, де намагаються якнайшвидше сказати принаймні те, що слід про це знати, фахівці-історики приділяли вельми мало уваги техніці хліборобства. Але впродовж тисячоліть хліборобство було великою «індустрією» людини. Та історію техніки найчастіше вивчали як передісторію промислової революції. І в цьому разі механіка, металургія, джерела енергії виступають на перший план, навіть якщо хліборобська техніка і своїми рутинними прийомами, і своїми змінами (бо хліборобство змінюється, хоч би які повільні були ці зміни) спричинює собою величезні наслідки.

Розчищати землю під оранку — це одна технологія. Розорювати багаторічні перелоги — це інша технологія: тут потрібні великі плуги, могутні запряги й збільшення кількості робочої сили, необхідна допомога сусідів (робота *por favor* на розорюванні цілини в Португалії). Розширювати орні землі означає нищити на них ліс, корчуючи пні або залишаючи їх, випалювати, оборювати дерева; або ж осушувати землі, будувати дамби, зрошувати — всі ці технічні способи, що застосовувалися в Китаї так само, як у Голландії або Італії, де принаймні з XV ст. «боніфікації» земель стали великими заходами, в яких небавом регулярно стали брати участь *інженери*.

До того ж, як ми вже бачили, будь-який рух людства вперед, будь-яке збільшення числа людей відбувалися за якимось перетворенням у хліборобстві або принаймні супроводжували його. В Китаї, як і в Європі, нові рослини, вихідці з Америки (в першому випадку — кукурудза, арахіс, батат; у другому — кукурудза, картопля, квасоля), відзначили величезні повороти в історії. Але ж нові рослини — це, безперечно, технологія, яку належить винайти, пристосувати, вдосконалити; і все це завжди повільно, і навіть дуже повільно, але врешті-решт відбувається в масовому масштабі, бо хліборобство, обробіток землі,— це, сказати б, «масове з масового». А інновація ніколи не мала цінності сама з себе, а лише залежно від суспільних зрушень, які її підтримували й накидали.

Техніка як така

Отже, якщо ми поставимо запитання: чи існує техніка сама по собі? — відповідь напевне буде негативна. Ми вже це говорили й повторювали стосовно століть, що передували промисловій революції. Але ось недавня праця [113] дає таку саму відповідь і щодо нашого часу: звісно ж, нині наука й техніка об'єднуються, щоб панувати над світом, але така спілка неминуче припускає певну роль су-

часних суспільств, які сприяють поступові або гальмують його достоту так само, як у минулому.

Крім того, до XVIII ст. наука мало турбувалася про практичні розв'язання та їхні застосування. Такі винятки, як відкриття Гюйгенса (маятник — в 1656—1657 рр., пружинний годинниковий механізм — в 1675 р.), що означали переворот у годинниковій справі, або праця П'єра Бугера «Трактат про корабель, його будову та його рух» (1746 р.), лише підтверджують правило. Технологія, цебто сукупність настанов, що грунтуються на досвіді ремісничого виробництва, сяк-так складалася й неквапливо розвивалася. Запізнюються з появою чудові підручники: «Про гірничу справу та металургію» («*De Re Metallica*») Георга Бауера (Агриколи) належить до 1556 р., книга Агостіно Рамеллі «Різноманітні й майстерно зроблені машини» («*Le Diverse et Artificiose Machine*») — до 1588 р., праця Вітторіо Дзонкі «Нова вистава машин і споруд» («*Nuovo Teatro di machine ed edifici*») — до 1621 р., а довідник Бернара Форе «Кишеньковий словник інженера» («*Le Dictionnaire portatif de l'ingénieur*») — до 1755 р. Повільно виникло ремесло «інженера». В XV і XVI ст. «інженер» займався військовою справою,

Середньовічний підіймальний кран у Брюгге: масивна дерев'яна споруда з великим колесом, яке пускали в рух троє чоловіків. Баварська Державна бібліотека. Мюнхен.

пропонував свої послуги як архітектора, гідротехніка, скульптора, маляра. Тут до XVIII ст. також не було систематичної освіти! Школа мостів і шляхів була створена в Парижі 1743 р., Гірнича школа була відкрита 1783 р. і збудована на взірець саксонської Гірничої академії (*Bergakademie*), створеної 1765 р. у Фрейберзі, старовинному гірничопромисловому центрі Саксонії, звідки вийде стільки інженерів, зокрема, запрошених працювати до Росії.

Безперечно, на виробничому рівні ремесла самі по собі дедалі більше спеціалізувалися. 1368 р. швейцарський ремісник Йост Амман перераховує 90 різних ремесел; «Енциклопедія» Дідро називає 250; а 1826 р. каталог фірми «Пігот» у Лондоні подає для великого міста список 846 різних фахів — деякі з них виглядають потішно й напевне маргінальні [114]. І все це, не зважаючи ні на що, відбувалося дуже повільно. Технічні вирішення на місцях були перепоною. В середині XVI ст. страйки робітників-друкарів у Франції були викликані модифікацією друкарського верстата, яка спричинилася до скорочення числа робітників. Не менш характерним був і опір робітників упровадженню «довбешки» (*mailloche*) — удосконалення, що полегшувало орудувати *forces* — великими ножицями для стрижки ворси сукон. Більше того, якщо текстильна промисловість від XV до середини XVIII ст. мало розвивалася, то це тому, що її економічна й соціальна організація, поділ праці, що далеко просунувся, й убогість її робітників дозволяли їй, такій, якою вона була, вдовольняти потреби ринку. Скільки було перепон! Джеймс Уат мав підстави зізнатися своєму приятелеві Снеллу (26 липня 1769 р.): «В житті нема нічого безглуздішого, ніж винахідництво» (*«That in life there is nothing more foolish than inventing»*). Адже щоразу для того щоб домогтися успіху в цій сфері, треба було мати дозвіл спільноти.

У Венеції патенти на винаходи, серйозні чи несерйозні, зафіксовані у зводах реєстрів і справ Сенату [115], в дев'яти випадках з десяти вирішували насущні проблеми міста: робили приступними для плавання водяні потоки, які впадали в лиман; прокладали канали; підіймали воду; осушували заболочені землі; примушували працювати млини без застосування енергії води — і не без підстав, бо все відбувалося у світі стоячих вод; пускали в рух пили, жорна, молоти для подрібнення на порошок таніну або ж сировини, з якої виготовлялося скло. Суспільство диктувало свою волю.

Винахідник, якому пощастило зацікавити князя, міг отримати «патент на винахід або, достоту кажучи, привілей, що дозволяв монопольно експлуатувати якийсь винахід». Уряд Людовіка XIV щедро роздавав привілеї, що «стосувалися найрізноманітніших галузей техніки. Таким був, наприклад, спосіб економічного опалення, в яке пані де Ментенон уклала певні капітали». Але з тим самим успіхом справжні відкриття залишалися на папері, бо нікому не було в них потреби й ніхто не міг собі уявити таку потребу.

Ось так наївний винахідник перших років правління Філіппа II Бальтасар де Ріос марно пропонував збудувати гармату великого калібру, яку в розібраному вигляді переносили б на собі кілька сотень солдатів [117]. 1618 р. пройшла непоміченою «Природна історія джерела, яке горить біля Гренобля» (*«Histoire naturelle de la fontaine qui brûle prés de Grenoble»*); і все ж таки її автор Жан Тарден, турнонський лікар, досліджував у ній «природний газометр на джерелі» й привернув увагу до перегонки кам'яного вугілля в закритій ємності за два століття до тріумфу освітлювального газу. 1630 р., більш ніж за століття до Лавуазьє, перигорський лікар Жан Ре пояснював збільшення ваги свинцю й олова після прогартовування «входженням до них вагомої частини повітря» [118]. 1635 р. Швентер виклав у своїх «Фізико-математичних розвагах» (*«Délassements physico-mathématiques»*) принцип електричного телеграфу, завдяки якому «два індивідууми можуть спілкуватись один з одним за допомогою магнітної стрілки». Що ж до магнітної стрілки, то треба буде чекати дослідів Ерстеда 1819 р. «І тільки подумати, що Швентер відомий менше, ніж брати Шапп!» [119].

1775 р. американець Бюшнелл винайшов підводний човен, французький військовий інженер Дюпперон — мітральєзу, «військовий орга́н».

І все це марно. Достоту так само й Ньюкомен винайшов свою парову машину 1711 р. Через тридцять років, 1742 р., в Англії працювала єдина така машина, а дві було встановлено на континенті. Успіх прийшов у наступні 30 років: у Корнуоллі було споруджено 60 машин для відкачування води з олов'яних рудників. А проте наприкінці XVIII ст. у Франції використовувалося в чорній металургії тільки п'ять таких машин. Не менш показова й затримка виплавки металу на коксі, про яку ми вже вели мову.

Поступ затримували тисячі причин. Що довелося б робити з робочою силою, яка ризикувала залишитися без застосування? Монтеск'є вже дорікав млинам за те, що вони залишили без роботи сільськогосподарських робітників. Посол Франції в Голландії маркіз де Боннак у листі від 17 вересня 1754 р. вимагав собі «доброго механіка й причому здатного розкрити таємниці різних млинів та машин, які використовуються в Амстердамі й звільняють від застосування праці багатьох людей» [120]. Але саме ці витрати, це застосування — чи треба їх скорочувати? І «механіка» не пришлють.

Залишалося, нарешті, питання собівартості: воно найбільше цікавило капіталіста. Промислова революція в бавовнопрядінні вже просунулася далеко, а англійські підприємці, що організували прядіння на фабриках, і далі використовували ручну працю в ткацтві. Справді, труднощі завжди полягали в тому, щоб постачати ткачів нитками. З усуненням цього «вузького місця» навіщо було старатись у свою чергу механізувати ткацтво, якщо праця ткачів удома цілком задовольняла попит? Треба буде, аби цей попит дуже зріс і водночас посилилися вимоги збільшення заробітної платні ткачів для того, щоб вирішення питання про механізацію ткацтва стало неминучим. Але оскільки тоді винагорода за ручне ткацтво катастрофічно впала, то можна було ще довго бачити, як підприємці віддавали перевагу ручній праці перед новою технікою з простих міркувань собівартості. Можна поставити собі запитання, що відбулося б, якби англійський бавовняний *бум* зупинився на півдорозі... Тоді будь-яка інновація десять, сто разів опинялась перед перепоною, яку доводилося долати. То була війна невикористаних можливостей. Я матиму нагоду ще раз це повторити з приводу неймовірно повільного впровадження плавки чавуну на коксі, істотної, але неусвідомленої перипетії англійської промислової революції.

І все ж таки, відзначивши межі техніки, її очевидні можливості, не станемо недооцінювати її ролі, що була першорядною. Врешті-решт, у той чи той момент усе починає залежати від неї, від її втручання, що робиться необхідним. Поки повсякденне життя без особливих труднощів обертається на своїй орбіті, в межах своїх успадкованих структур, поки суспільство вдовольняється своїми шатами й почуває себе в них зручно, жодні економічні мотиви не спонукають до змін. Проекти винахідників (а вони були завжди) залишаються в ескізах. Але саме тоді, коли справи більше не йдуть, коли суспільство впирається в стелю можливого, і стає само собою обов'язковим звернення до техніки, прокидається цікавість до тисячі й одного вже зробленого винаходу, що досі не привертали до себе уваги. Серед них треба було розпізнати найкращий, той, що зруйнує перепону й відкриє інше майбутнє. Адже завше є сотні можливих, ніби приспаних новацій, що їх одного чудового дня виникає нагальна потреба розбудити.

Та чи не заслуговує кращого пояснення картина нинішнього дня з часу спаду 70-х років? У числі інших труднощів (поєднання безробіття та інфляції) — виявлена ненадійність нафтової енергії, що, як справедливо каже Менш, рекомендує єдине розв'язання: вдатися до інновації [121]. Але шляхи, по яких ідуть дослідження й капіталовкладення, були відомі задовго до 1970 р.: сонячна енергія, використання бітумінозних сланців, геотермальної енергії і газу, який отри-

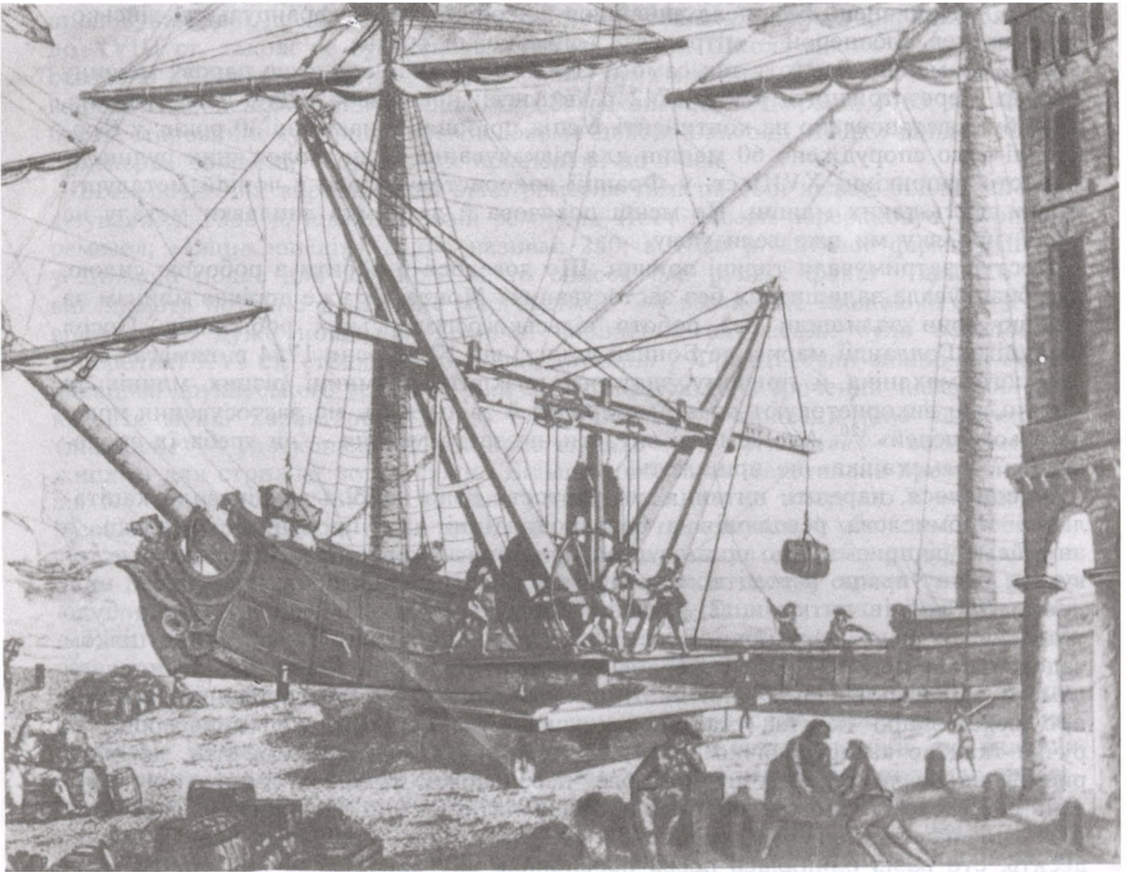

Подвійний підіймальний кран у дюнкеркському порту 1787 р. Понижувальна передача, легкість переміщення пристрою, поставленого на колеса, який обертається довкола своєї осі; конструкція частково виконана з металу. Це величезний поступ порівняно з брюггським краном, але поки що все пускає в рух сила людських рук. Національна бібліотека. (Фото М. Кабо.)

мують від ферментації рослин, або спирту у вигляді ерзацу бензину — всі вони використовувалися під час останньої війни, що їх швидко умільці довели до працездатного стану. Потім їх забули. Різниця полягала в тому, що нині велика загальна криза (одна з тих «криз століття», до яких ми ще повернемося) поставила всі розвинуті економіки в безвихідь: оновлюй або помри чи опинись у застої! Напевне ці економіки оберуть оновлення. Такий ультиматум, безперечно, передував кожному з великих піднесень економіки, які від століття до століття мали підтримку з боку техніки. В цьому сенсі техніка панує: саме вона змінює світ.

Розділ 7

ГРОШІ

Торкнутися грошей — означає піднятися на вищий рівень, на перший погляд вийти за межі цієї книги. Одначе ж, якщо розглядати всю сукупність фактів у більш загальній перспективі, грошовий обіг постає як інструмент, як структура й глибока закономірність будь-якої системи обміну, що ледь просунулася вперед. І особливо, хоч би де це відбувалося, гроші нашаровувалися на всі економічні та соціальні відносини. А внаслідок цього вони є чудовим «індикатором»: з того як вони обертаються, на які труднощі наштовхується їхній обіг, з того як грошова система ускладнюється, або ж з того як грошей бракує, можна досить упевнено судити про всю діяльність людей, аж до найскромніших явищ їхнього життя.

Гроші — це стародавня реальність, або, ліпше сказати, стародавній технічний засіб, предмет пожадливості й уваги; а проте вони не переставали дивувати людей. Вони здавалися людям таємничими, викликали в них тривогу. Передусім, вони були складні самі по собі: грошова економіка, що супроводжувала їх, ніде не склалася остаточно, навіть у такій країні, як Франція XVI і XVII ст., і навіть ще у XVIII ст. Вона проникла тільки в певні галузі й в окремі сектори і далі ставала на перешкоді функціонуванню інших. Бувши інновацією, така економіка була ще більше незвична тим, щó вона несла з собою, ніж сама по собі. Що ж вона принесла? Різні коливання цін на товари першої потреби; незрозумілі взаємини, в яких людина більше не впізнавала ні себе, ні своїх звичок, ні своїх давніх цінностей: її праця ставала товаром, а сама вона — «річчю».

Бретонські літні селяни в промовах, що в їхні вуста вкладає Ноель дю Фай (1548 р.), висловлюють свій подив і свою розгубленість. Якщо так погіршився добробут у селянських будинках, то це тому, що «ні курям, ні гусям, вважайте, не дають дорости до найліпшої якості, що їх не носять на продаж (цебто саме на міський ринок) інакше, як для того, щоб віддати гроші чи то панові адвокату, чи то лікареві (особам... майже невідомим учора): одному, щоб накапостити своєму сусідові, позбавити його спадщини або посадити до в'язниці; другому — щоб вилікувати людину від лихоманки, приписати їй кровопускання (якого, дякувати Богові, я жодного разу не випробував) або ж клістир. А від усього цього доброї пам'яті небіжчиця Тіфен Ла-Блуа (знахарка-костоправка) зцілювала без такого нескінченного партацтва, базікання та протиотрути, ледь не самим тільки «Отче наш». Та ось «заносять із міст до наших сіл» усі ті прянощі й кондитерські товари, від перцю до «зацукрених груш», зовсім «невідомих» нашим предкам і шкідливих для людського тіла, але без яких у нашому столітті і бенкет не бенкет — несмачний, погано влаштований і позбавлений прянощів». І один зі співрозмовників відповідає: «Присягаю перед Богом, кумочку, ви кажете щиру правду, мені здається, нібито я опинився в новому світі» [1]. Розмови туманні, але не позбавлені ясності, і перелік таких висловлювань можна продовжити по всій Європі.

Правду кажучи, всяке суспільство стародавньої «побудови», яке відчиняє двері грошам, рано чи пізно втрачає досягнуту рівновагу й вивільняє сили, які з цього моменту слабко піддаються контролю. Нова гра тасує карти, надає перевагу небагатьом, а решту перетворює на невдах. Під таким впливом будь-яке суспільство мало набути нового вигляду.

Мартін ван Реймерсваде. «Збирачі податків» (XIV ст.). Національна галерея. Лондон. (Фото Жиродона.)

Розширення грошової економіки — це була драма, що знову й знову повторювалася як у країнах, що давно до неї звикли, так і в таких, куди вона проникає наново, хоч вони й не одразу це усвідомлюють: в османській Туреччині кінця XVI ст. («бенефіції» спахіїв — *тимари* — поступаються місцем перед «чистою» приватною власністю), в токугавській Японії, що в той самий час чи близько нього стала жертвою типово міської і буржуазної за характером кризи. Але, коротше кажучи, можна було б чудово уявити собі ці важливі процеси, вивчивши

те, що відбувається ще нині на наших очах у деяких слабко розвинутих країнах — скажімо, в Тропічній Африці, де залежно від випадку понад 60 або 70 % обміну залишається поза сферою грошового обігу. Якийсь час людина ще може там жити поза ринковою економікою, «як равлик у своїй мушлі». Але вона є ніби засудженим з відкладеним надалі виконанням вироку.

І саме таких умовно засуджених, яким, до речі, не уникнути своєї долі, нам постійно показує минуле. То були досить наївні засуджені, дивовижно терпеливі. Життя било по них з усіх боків — справа, зліва, а вони подеколи не розуміли, звідки завдано удару. Була орендна платня, платня за житло, мита, обкладена спеціальним податком сіль, обов'язкові закупки на міських ринках, податки. І всі ці вимоги треба було так чи інак оплачувати дзвінкою монетою, а якщо не було срібної монети, то принаймні мідяною. Бретонський орендатор пані де Севіньє 15 червня 1680 р. привіз їй свою орендну платню: важенний вантаж мідних деньє, всього на суму 30 ліврів [2]. Мита на сіль, що їх тривалий час брали натурою, стали у Франції в обов'язковому порядку виплачуватися грішми після едикту від 9 березня 1547 р., ухваленого з намови оптових торговців сіллю [3].

«Дзвінку» монету тисячами шляхів упроваджували в життя. Новочасна держава була великим її постачальником (податки, грошові виплати найманцям, платня посадовим особам) і мала (не тільки вона!) чималу вигоду із зміни її власників. Володарів вигідних посад було досить багато: тут і збирач надзвичайного податку, і збирач мита на сіль, і лихвар, і власник, і великий купець-підприємець, і «фінансист». Їхні тенета були розкинуті скрізь. І природно, такі багатії нового роду, як і нинішні, не викликали симпатії. В музеях на нас дивляться з картин обличчя тих, хто оперував грішми; і не раз митець висловлював ненависть і презирство простої людини до них. Але ці почуття, ці приглушені або гучно висловлені вимоги, що плекали постійну народну недовіру до грошей як таких (недовіра, якої нелегко було позбутися першим економістам),— усе це в кінцевому підсумку майже не змінювало розвитку подій. Великі грошові потоки по цілому світу створювали маршрути, привілейовані перевалочні пункти, вигідні точки поєднання з торгівлею «королівськими товарами», що приносила величезні прибутки. Магеллан та Елькано здійснили кругосвітнє плавання у важких і драматичних умовах. А Франческо Карлетті й Джемеллі Карері — перший з 1590 р., а другий з 1693 р.— об'їхали земну кулю з мішком золотих і срібних монет та з паками добірних товарів. І повернулись додому [4].

Зрозуміла річ, гроші були ознакою (так само, як і причиною) змін та переворотів у грошовій економіці. Вони були тісно пов'язані з рухом, який її породжував і створював. У поясненнях, які в давнину робилися на Заході, гроші надто часто розглядались самі по собі, а визначення їм давалися шляхом порівняння. Гроші — це «кров суспільного організму» (банальний образ, що побутував задовго до відкриття Гарвея) [5], вони — «товар»; цю істину повторювали упродовж століть. За словами Вільяма Петті (1655 р.), «вони, сказати б, жир у політичному організмі: надлишок шкідливий для його рухливості, а брак викликає захворювання» [6],— це, радше, міркування медика. 1820 р. один французький негоціант пояснював, що гроші «зовсім не плуг, з допомогою якого ми обробляємо землю й вирощуємо плоди». Вони тільки допомагають обігу товарів «на взірець мастила, яке полегшує рух машини; коли її колеса досить притерлися, надлишок мастила лише шкодить їхній роботі» [7]; а це погляд механіка. Але такі образи все ж таки більше підходять, ніж досить спірне твердження Джона Локка, яке належить до 1691 р.: добрий філософ і кепський економіст, як ми сказали б, ототожнював гроші й капітал [8]; це приблизно те саме, що плутати гроші й багатство, міру й вимірювану величину. Всі ці визначення залишали осторонь головне, а саме — грошову економіку, яка насправді дала сенс існуванню грошей. Вона утверджувалася тільки там, де люди мали в ній потребу й могли витримати її

Одна з численних карикатур XVII ст., яка зображує смерть «Пана Кредиту», чий труп спочиває на передньому плані. Довкола нього засмучені люди. Йдеться про повсякденний кредит, який крамарі надавали бідним людям і який урвався за браком дзвінкої монети. Гравюру супроводжують такі слова пекаря, який звертається до клієнта: «Коли ти матимеш гроші, я матиму хліб!» („Wann du Geld hast, so hab ich Brod!"). Німецький Національний музей. Нюрнберг.

втрати. Рухливість грошей, їхнє ускладнення були функцією рухливості й ускладнення економіки, яка спричиняла їх. Врешті-решт, буде стільки видів монет і монетних систем, скільки буде економічних ритмів, систем і ситуацій. І в кінцевому підсумку все посідає певне місце в єдиній грі без будь-яких таємниць. За однієї умови: весь час, або майже весь час, повторювати собі, що була відмінна від нинішньої багатоповерхова грошова економіка Старого порядку, яка не завершилась і не поширилася на всіх.

Між XV і XVIII ст. на величезних просторах правилом залишався *прямий обмін* (*troc*). Але щоразу, коли виникала така потреба, на допомогу йому (як найперше вдосконалення) приходив обіг, сказати б, примітивних грошей, «недосконалої монети», всіх цих каурі та інших, які, однак, недосконалі тільки в наших очах; економічні системи, що їх сприймали, практично не могли витримати інших грошей. А часто-густо й самі металеві монети Європи мали свої вади. Як і прямий обмін, метал не завжди відповідає завданню, яке стоїть перед ним. І тоді, хай буде, що буде, свої послуги пропонував папір, точніше кредит, *пан кредит* (*Herr Credit*), як його глумливо називали в Німеччині у XVII ст. В основі своїй це був один і той самий процес на різних рівнях. Справді, будь-яка жива економіка виходить з власної «грошової мови», інновації запроваджуються згідно з її рухом, і тоді всі такі інновації виступають у ролі тесту. Система Лоу або сучасний їй скандал з англійською компанією Південних морів були зовсім іншою справою, ніж фінансові хитрощі повоєнного часу, безсовісні спекуляції або поділ сфер впливу між «групами тиску» [9]. У Франції народження кредиту було важке й відбувалося з великими перебоями, воно було очевидне, але ви-

разно болісне. Принцеса Палатинська вигукувала: «Я часто бажала, аби пекельний вогонь пожер усі ці векселі!» — і присягалась, що анічогісінько не тямить у цій ненависній системі [10]. Ця занепокоєність означала усвідомлення необхідності користуватися новою мовою. Бо грошові системи — це мови (хай і нам вибачать образні висловлюванння!), вони закликають до діалогу, вони роблять його можливим. Мови й існують лише остільки, оскільки існує діалог.

Якщо в Китаї не було складної грошової системи (за винятком дивної і затяжної «інтермедії» з його паперовими грішми), то це тому, що він не мав потреби в ній при контактах із сусідніми регіонами, які експлуатував,— Монголією, Тибетом, Індонезією, Японією. І якщо середньовічний іслам століттями панував на Старому континенті, від Атлантики до Тихого океану, тож тому, що ніяка держава, за винятком Візантії, не могла змагатися з його золотою та срібною монетою — *динарами* й *дирхемами*. Вони правили за зброю його могутності. І якщо середньовічна Європа нарешті вдосконалила свою монету, то саме тому, що їй належало «штурмувати» мусульманський світ, який стояв перед нею. Достоту так само грошова революція, що поступово опанувала в XVI ст. Турецьку імперію, випливала з вимушеного вступу її до «європейського концерту», що означало не сам тільки пишний обмін послами. Нарешті, Японія від 1638 р. зачинила свої двері для зовнішнього світу, але це тільки так мовилося: вона й далі залишилась відкрита для китайських джонок та для голландських кораблів, що мали спеціальні дозволи на в'їзд до неї. Шпарина була досить широка для проникнення до Японії товарів та грошей, що примушувало вживати заходів у відповідь, розробляти свої поклади срібла та міді. Ці зусилля виявилися пов'язані водночас із зростанням міст у Японії XVII ст. і з розквітом у привілейованих містах «справжньої буржуазної цивілізації». Все взаємопов'язане.

Ось що робить очевидною своєрідну зовнішню політику монетних систем, у якій провідною силою виявлявся закордон, що накидав «свою гру» чи то своєю силою, чи то своєю слабкістю. Розмовляти з іншим означало неодмінно знайти спільну мову, грунт для порозуміння. Заслугою «далекої торгівлі», *великого торговельного капіталізму,* було вміння розмовляти мовою всесвітнього обміну. Якщо навіть, як ми це побачимо в нашій другій книзі, такі обміни не мали пріоритету за своїм обсягом (торгівля прянощами була, навіть у вартісному вираженні, куди менша за хлібну торгівлю в Європі) [11], вони відігравали вирішальну роль завдяки своїй ефективності, своїй конструктивній новизні. Вони були джерелом будь-якого швидкого «накопичення». Вони вели за собою світ Старого порядку, і гроші слугували їм. Вони могли йти за обміном або випереджати його. Вони орієнтували економіку.

НЕДОСКОНАЛІ ЕКОНОМІЧНІ І ГРОШОВІ СИСТЕМИ

Опис елементарних форм грошового обміну був би нескінченним. Картин багато, і їх слід класифікувати. Навіть більше, діалог між грішми досконалими (якщо такі існують) і недосконалими висвітлює до самого коріння проблеми, що стоять перед нами. Якщо історія — це пояснення, то вона мусить тут виявитися вповні. За умови, що уникатиме певних помилок: не слід вважати, що досконалість і недосконалість не йшли пліч-о-пліч і не зливалися при нагоді; що два ці ряди не складали одну й ту саму проблему й що не обов'язково будь-який обмін (навіть ще й нині) живе за рахунок потенціалів. Гроші — це також і спосіб експлуатувати інших у себе вдома й за кордоном, спосіб «пришвидшувати гру».

Що це було так ще у XVIII ст., цілком очевидно доводить «синхронний» погляд на світ. На безмежних просторах і серед мільйонів людей ми опиняємося в гомерівській епосі, де ціна ахіллесового щита вираховувалася в биках. Про цю картину згадував і Адам Сміт. Він писав: «За словами Гомера, озброєння Діомеда коштувало тільки дев'ять биків, зате озброєння Главка — сотню». Такі «прості» людські спільноти становили те, що нині економіст назвав би «третім світом»: якийсь «третій світ» існував завше. І постійним його лихом було прийняття діалогу, завжди несприятливого для нього. А якщо виникала потреба, цей світ примушували до такого діалогу.

Примітивні гроші

Тільки-но відбувається обмін товарами, негайно ж стає чути й шелест грошей. Роль грошей, взірця всіх обмінів, намагається виконувати той товар, на який є найбільший попит, або ж той, якого є вдосталь. Так, сіль була грішми в «королівствах» басейнів Верхнього Сенегалу та Верхнього Нігеру й у Абіссінії, де, за словами французького автора 1620 р., куби солі «розпилювали на взірець гірського кришталю: на шматочки з палець завдовжки», і вони правили водночас і з гроші, і за їжу, «тож про них можна сказати з певною підставою, що гроші сво вони з'їдають у натурі». Яка ж велика небезпека, вигукував зараз же обережний француз, «що якось їхні гроші розтануть і обернуться на воду!» [12]. Бавовнян тканини відігравали ту саму роль на берегах Мономотапи (маються на уваз внутрішні райони міжріччя Замбезі та Лімпопо, де існувала держава народу шона, яку європейці називали Мономотапа.— *Приміт. ред.*) і на узбережж Гвінейської затоки; тут, торгуючи неграми, казатимуть «*індійська штука*», визначаючи цими словами кількість бавовняної тканини (з Індії), яка становила ціну однієї людини, а відтак і саму цю людину. Під «індійською штукою», незабаром казатимуть експерти, мається на увазі раб віком від 15-ти до 40 років.

На цьому самому узбережжі Африки за монету правили також *манілли* — мідяні браслети, золотий пісок *на вагу* й коні. Отець Лаба (1728 р.) пише про цих чудових коней, яких маври перепродують чорним: «Вони їх оцінюють по п'ятнадцять рабів за голову. Це досить кумедна монета, але кожна країна має свою моду» [13]. Англійські купці, щоб витіснити конкурентів, установили з перших років XVIII ст. неперевершений тариф: «Вони визначили за індійську штуку — невільника (ціну) з чотирьох унцій золота, або тридцять піастрів (срібних), або три чверті фунта коралу, або сім штук шотландської тканини». І однак же, в якомусь негритянському селі у внутрішніх районах курей — «таких ситих

і ніжних, анітрохи не гірших за каплунів і пулярок у інших країнах»,— було так багато, що ціна на них становила аркуш паперу за курку [14].

Інша монета африканських берегів — більші чи менші різнобарвні мушлі, з яких найвідоміші *зимбо* (на берегах Конго) й *каурі*. *«Зимбо,*— писав 1619 р. один португалець,— це певний вид морських слимаків, дуже дрібних, які самі по собі ніякої цінності чи ціни не мають. Варварство минулих часів запровадило в обіг цю монету, яку використовують і досі» [15]. А втім, ще й нині, в XX ст.! *Каурі* — це теж невеликі голубі, з червоними борозенками мушлі, з яких роблять низки. На загублених у Індійському океані Мальдивських та Лаккадивських островах ними завантажували цілі кораблі, що пливли до Африки, Північно-Східної Індії та Бірми. В XVII ст. голландці спеціально ввозили їх до Амстердама, аби скористатися з них у майбутньому. Колись *каурі* ходили в Китаї на шляхах, уздовж яких просувався буддизм, здобуваючи тут прихильників свого вчення. До того ж відступ *каурі* перед дрібною мідяною китайською монетою виявився неповним, бо в Юньнані, країні лісу та міді, вони, либонь, використовувалися аж до 1800 р. Недавні дослідження відзначають тут укладені в *каурі* контракти по найму та купчі грамоти, що належать до пізньої епохи [16].

Не менш дивною є й та монета, яку з подивом виявив один із журналістів, який нещодавно супроводжував Єлизавету II та герцога Единбурзького в Африці. «Тубільці внутрішніх районів Нігерії,— писав він,— купують худобу, зброю, сільськогосподарську продукцію, тканини й навіть своїх дружин не на фунти стерлінгів її британської величності, а за дивну монету з коралу, викарбувану (а правильніше сказати, виготовлену) в Європі. Ці гроші... народжуються в Іта-

Завойовник Китаю, імператор Хубілай наказав «карбувати» гроші з кори шовковиці, на яку ставлено імператорську печатку. „Livres des Merveilles", Mss. rf. 2810, f° 45. (Фото Національної бібліотеки.)

лії, де їх називають *olivette*; їх спеціально роблять у Тоскані, в одній ліворнській кораловій майстерні, яка збереглась до наших днів». Ці *оліветте*, просвердлені в центрі коралові циліндрики з жолобочками на зовнішній поверхні, нині перебувають в обігу в Нігерії, в Сьєрра-Леоне, в Кот-д'Івуар, у Ліберії й навіть далі. Покупець в Африці носить їх на паску у вигляді низок; кожен може власними очима оцінити його багатство. 1902 р. Гбеганзин купив за тисячу фунтів стерлінгів одну нестандартну *оліветту* вагою з кілограм і чудового кольору [17].

Але нам не вдалося б скласти вичерпного переліку таких несподіваних форм цих монет. Вони приховуються скрізь. Ісландія, згідно з регламентами 1413 та 1427 рр., на століття встановила справжній прейскурант на оплату товарів сушеною рибою: одна рибина за підкову, три — за пару жіночих черевиків, сто — за бочку вина, сто двадцять — за барильце масла тощо [18]. На Алясці або в Росії Петра I цю роль випало виконувати хутрові: інколи йшлося про квадратні клапті хутра, яких в окремих випадках було повно в касах царських військових скарбниць. У Сибіру податки збирали саме коштовним хутром, яке мало добрий збут, і саме «*мягкой рухлядью*» (хутряним товаром) цар робив численні платежі, зокрема своїм чиновникам. У колоніальній Америці залежно від району за гроші правили тютюн, цукор, какао. В Північній Америці індіанці використовували маленькі циліндрики білого й голубого кольору, виточені з мушель і нанизані мов намисто: то білі *вампуми* (*wamputs*), якими європейські колоністи на законних засадах користувалися до 1670 р. і які фактично збережуться принаймні до 1725 р. [19]. Достоту так само в XVI—XVIII ст. у Конго (в широкому сенсі, враховуючи й Анголу) зародилася мережа ринків і активних обмінів; і те, і те, звісно, обслуговувало головно «мінову торгівлю» білих та їхніх агентів-*помбейруш,* які часто-густо оселялися дуже глибоко у внутрішніх районах. Тут були в обігу дві лжемонети: *зимбо* та шматки тканини [20]. Для мушель був взірець: на мірчому ситі дрібні відокремлювалися від великих (одна велика дорівнювала десятьом дрібним). Що ж до тканин-грошей, то їхній розмір був різний: *лубонго* був завбільшки з аркуш паперу, а *мпусу* — із скатертину. Отже, ці гроші, які звичайно рахувалися на десятки, утворювали, як і металеві монети, шкалу цінностей з кратними й дробовими величинами. Могли мобілізовуватися й великі суми: 1649 р. король Конго зібрав 1500 пак тканини, що коштували приблизно 40 млн. португальських рейсів [21].

Щоразу, коли можна простежити долю таких лжегрошей після європейського проникнення, еволюція виявляється однією й тією самою, чи то йдеться про *каурі* в Бенгалії [22], чи то про *вампуми* після 1670 р. або конголезькі *зимбо,*— вона призводить до страхітливої інфляції, катастрофічної через накопичення запасів, через пришвидшений, а то й зовсім шалений обіг і через знецінення, яке супроводжує все це, стосовно панівних європейських валют. А сюди ще додається примітивна «фальшива монета»! В XIX ст. виготовлення європейськими майстернями фальшивих *вампумів* із стеклярусу спричинилось до повного зникнення старовинної монети. Португальці виявилися винахідливішими: близько 1650 р. вони заволоділи біля берегів острова Луанда «грошовими ловлями», цебто місцями добування *зимбо.* Але ж *зимбо* від 1575-го до 1650 р. вже знецінилися вдесятеро [23].

З усього цього слід зробити висновок, що кожного разу, коли первісні гроші й справді були грішми, вони виказували всі примхи й норови, властиві грошам. Їхні перетворення зводять докупи історію зіткнення між примітивними й розвинутими економіками, зіткнення, яке означало появу європейців на всіх морях світу.

Бронзовий жетон з тавром флорентійських купців Перуцці (дві груші). Пан Берноккі, який подарував її мені, зібрав у своїй колекції безліч аналогічних монет, які, очевидно, випускали флорентійські фірми для своїх внутрішніх потреб, бо часто-густо на них є тавра двох родин, що разом вели справи (діаметр 20 мм). (Фото М. Кабо.)

Мінова торгівля в самому центрі грошової економіки

Що ми знаємо гірше, то це те, що майже такі самі нерівні відносини збереглися всередині «найцивілізованіших» країн. Під досить тонкою шкуринкою грошової економіки збереглась первісна діяльність, яка змішувалась і стикалася з іншими видами діяльності, наприклад, при регулярних зустрічах на ринках і не менше — примусово, на велелюдних ярмарках. У серці Європи вижили рудиментарні форми економіки, з усіх боків оточені економікою товарно-грошовою, яка їх не усувала, зберігаючи їх для себе мовби як внутрішні колонії, що перебували під рукою. 1775 р. Адам Сміт говорив про одне шотландське село, «де нерідко бачиш, як робітник приносить булочникові або торговцеві пивом цвяхи замість грошей» [24]. Приблизно в той самий час у деяких глухих місцях каталонських Піренеїв сільські жителі йшли до крамниці з торбинками зерна для оплати своїх покупок [25]. Але є приклади й пізніші, й переконливіші. За свідченням етнографів, на Корсиці по-справжньому ефективна грошова економіка утвердилась тільки після першої світової війни. В окремих гірських районах «французького» Алжиру цих змін майже не спостерігалося до другої світової війни. Така одна з глибинних драм Ауресу аж до 30-х років XX ст. [26] і ця драма дозволяє уявити собі численні крихітні замкнені світи у Східній Європі, в якихось сільських або гірських районах або на американському Заході, поки поволі в різні часи їх підкорила собі товарно-грошова форма сучасності з досить схожими процесами (схожими, незважаючи на хронологічну віддаленість).

Мандрівник XVII ст. Франсуа Ла Булле повідомляє, що, скажімо, в Черкесії та Мегрелії, цебто між південними районами Кавказу й Чорним морем, «карбована монета зовсім не ходить». Там вдавалися тільки до натурального обміну, і данина, яку володар Мегрелії щороку виплачує Великому Туркові,— це данина «тканинами та рабами». Посол, якому доручалося доставити цю данину до Стамбула, стояв перед специфічною проблемою: як оплатити витрати на своє перебування в турецькій столиці? Справді, його супровід складався із тридцяти-сорока невільників, яких він продавав одного за одним, за винятком свого секретаря, з яким він розлучається лише в крайньому разі, додає Ла Булле. Після чого посол «повертається до своєї країни сам» [27].

Так само значущий приклад і Московії. На початку XV ст. в Новгороді «послуговувалися ще... тільки дрібною татарською монетою, частинами куничних шкурок, клаптями шкіри з тисненою печаткою. Тільки 1425 р. почали карбувати

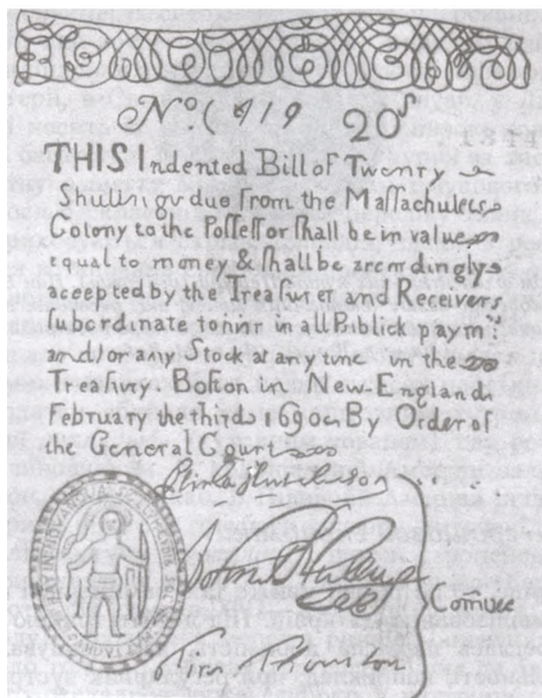
No (419 20s
THIS Indented Bill of Twenty Shillings due from the Massachusets
Colony to the Possessor shall be in value
equal to money & shall be accordingly
accepted by the Treasurer and Receivers
subordinate to him in all Publick paym^ts
and for any Stock at any time in the
Treasury. Boston in New-England
February the third 1690. By Order of
the General Court
Comittee

Грошовий білет, випущений 3 лютого 1690 р. колонією Массачусетс у Новій Англії. З архіву фірми Молсон у Монреалі, яка люб'язно надала мені його копію.

дуже грубу срібну монету. Але ж Новгород випереджав економіку Московії, всередині якої обмін тривалий час провадився в натуральній формі» [28]. Довелося чекати XVI ст., коли з'явилась німецька монета й зливки (адже торговельний баланс Московії був позитивний), аби розпочати регулярне карбування монети. Причому в скромних обсягах, а нерідко карбування монети залежало ще й від приватної ініціативи. У величезній країні тут і там зберігався натуральний обмін. І тільки від царювання Петра I області, доти ізольовані, вступили в контакт одна з одною. Відставання Росії від Заходу заперечувати годі: золоті запаси Сибіру, що мали вирішальне значення, почали по-справжньому розробляти тільки від 1820 р. [29].

Колоніальна Америка також являла собою дивовижне видовисько. Грошова економіка там утвердилась тільки у великих містах гірничих країн — Мексики, Перу — та в районах, що лежать ближче до Європи,— на Антильських островах і в Бразилії (остання невдовзі виявилась у привілейованому становищі через свої родовища золота). Це не була досконала грошова економіка,— аж ніяк! — але ціни в ній коливалися, що було ознакою вже певної економічної зрілості, тоді як до XIX ст. ціни не коливалися ні в Аргентині, ні в Чилі (яка, однак, постачала срібло й мідь) [30]. Ці ціни виявляли незвичайну стійкість, їх можна було б назвати мертвонародженими. По всьому Американському континенту товари часто-густо обмінювалися на товари. Феодальні або напівфеодальні концесії колоніаль-

них урядів були ознакою слабкого поширення дзвінкої монети. Природно, що свою роль відігравали недосконалі грошові знаки: шматки міді — в Чилі, тютюну — у Віргінії, «гроші-карточки» — у французькій Канаді, *тлакос (tlacos)* — у Новій Іспанії [31]. Такі *тлакос* (слово мексиканське) вважалися за 1/8 реала. То були дрібні монети, створені роздрібними торговцями, господарями тих дрібних крамничок, що їх називали *mestzas*, де продавали все: від хліба й горілки до китайських шовкових тканин. Кожен з таких крамарів випускав свою розмінну монету із власним тавром — дерев'яну, свинцеву, мідну. Принагідно такі жетони обмінювалися на справжні срібні *песо* й оберталися серед дріб'язку; деякі з них губилися, і всі вони були придатні для спекуляцій, особливо брудних. Якщо все це відбувалося саме так, то тому, що срібні гроші були тільки великої вартості; вони, власне кажучи, були в обігу на високому рівні, неприступному для простих людей. А крім того, кожна ескадра, що приходила до Іспанії, забирала з американських володінь увесь їхній білий метал. І нарешті, спроба створити мідяну монету 1542 р. зазнала краху [32]. Тож доводилося вимушено вдовольнятися хибною системою, майже первісними грішми. Чи не те саме сталося у Франції в XIV ст.? Виплати викупу за Іоанна Доброго виявилося досить, аби позбавити країну її готівкових грошей. І тоді король став випускати шкіряну монету, яку він викупить через кілька років!

Ті самі труднощі були й у англійських колоніях — як до, так і після їхнього визволення. В листопаді 1721 р. філадельфійський купець писав одному із своїх кореспондентів, що осів на Мадейрі: «Я мав намір відправити трохи пшениці, але тутешні кредитори вагаються, а гроші тут такі рідкісні, що ми потрапляємо, а правильніше сказати, вже якийсь час перебуваємо в лещатах через відсутність платіжних коштів, без яких торгівля — це заняття, повне несподіванок» [33]. У повсякденному обміні прагнули уникати таких «несподіванок». 1791 р. Клав'єр і Бриссо, вельми відомі персонажі нашої Революції, відзначали у своїй книзі про Сполучені Штати надзвичайне поширення натурального обміну. «Замість грошей, які безперестану виходять і повертаються до одних і тих самих рук,— писали вони із захватом,— там у селах взаємно задовольняють потреби один одного прямим обміном. Кравець, швець приїздять виготовляти вироби свого ремесла до хлібороба, який має потребу в цих виробах і який найчастіше постачає їх матеріалом і оплачує їхню працю продуктами харчування. Цей вид міньби поширюється на багато предметів; з того й того боку записують, що дають і що отримують, а наприкінці року з дуже незначною кількістю готівки розраховуються за безліч різних обмінів, які в Європі провадилися б тільки за допомогою великої суми грошей». І ось у такий спосіб створювався «великий засіб обігу без готівки» [34].

Така похвала натуральному обмінові й оплаті послуг натурою як свідоцтву прогресивної своєрідності молодої Америки досить потішна. В XVII і ще у XVIII ст. оплата натурою провадилася досить часто в Європі, де вона була пережитком минулого, коли такі обміни були правилом. Неможливо перерахувати вслід за Альфредом Допшем [35] усіх цих золінгенських ножарів, гірників, пфорцгеймських ткачів, шварцвальдських селян-годинникарів — і ті, і ті отримували платню натурою: продуктами харчування, сіллю, тканинами, латунним дротом, мірками зерна; всі такі продукти оцінювалися по вкрай завищеній ціні. То була *Trucksystem* (одне слово, натуральний обмін), яку так само добре в XV ст., як і Німеччина, знали Голландія, Англія, Франція. Навіть німецькі «посадові особи» Імперії, а *вже тим більше* муніципальні службовці, отримували частину своєї заробітної платні натурою. А скільком учителям ще в минулому столітті платили птицею, маслом, пшеницею! [36]. В індійських селах теж у всі часи платили своїм ремісникам (у ремісничих кастах справа вспадковувалася від батька до сина)

продовольчими товарами, а в портах Леванту *baratto* (натуральний обмін) від XV ст. був розважливим правилом усіх великих купців, у всякому разі щоразу, коли в них з'являлася для цього можливість. І безперечно, що, саме дотримуючись традиції натурального обміну, такі фахівці в галузі кредиту, як генуезці XVI ст., зметикували перетворити *так звані* безансонські ярмарки, де оплачувались векселі цілої Європи, на справжні *центри кліринговых розрахунків* ще до того, як з'явилося саме це слово. 1604 р. якогось венеціанця вразили ті мільйони дукатів, що переходили з рук до рук у Плезансі, де проводилися такі ярмарки, причому після їхнього завершення не видно було нічого, крім кількох жменьок екю, «золотих і в золоті» [37], цебто реальних грошей.

ЗА МЕЖАМИ ЄВРОПИ: ЕКОНОМІКИ І МЕТАЛЕВА МОНЕТА В ДИТЯЧОМУ ВІЦІ

Японія, країни ісламу, Індія та Китай посідають проміжне становище між Європою і первісною економікою — на півшляху розвитку активних і завершених товарно-грошових відносин.

В Японії і Турецькій імперії

В Японії грошова економіка розквітла з настанням XVII ст. Одначе обіг золотих, срібних і мідяних монет не зачепив там маси населення. Стародавні гроші, якими був рис, і далі функціонували, вантажі оселедця, як і раніше, обмінювалися на вантажі рису. Але трансформація поступово відбувалася. Незабаром селяни мали досить мідяної монети для того, аби платити нею податки з полів, засіяних не рисом. (На інших діяла стародавня система панщини та натуральної ренти). В західній частині Японії у володіннях *сегуна* третина селянських повинностей оплачуватиметься грішми. Деякі *даймио* (великі князі) невдовзі заволоділи такою значною кількістю золота й срібла, що платили своїм *самураям* (шляхтичам, що служили в них) білою або жовтою монетою. Цей розвиток проходив повільно через грубе втручання властей, через ворожість менталітету щодо нової системи, а самурайська етика забороняла своїм прихильникам думати й навіть говорити про гроші [38]. Селянському й феодальному світові протистояла Японія принаймні потрійної грошової системи — урядова, купецька й міська, насправді революційна Японія. Безперечними ознаками досягнення певної зрілості були коливання цін (про які нам відомо), особливо цін на рис, і коливання грошових повинностей селян, або, якщо бажаєте, різка девальвація 1695 р., на яку сегун зважувався, сподіваючись «примножити монету» [39].

Країни ісламу, що лежали між Атлантикою та Індією, мали грошову систему, одначе старовинну, яка залишилася замкнута у своїх традиціях. Розвиток її відбувався тільки з вигодою для Персії, активного перехрестя торговельних шляхів, Османської імперії та міста, що було винятком,— Стамбула. У XVIII ст. в цій величезній столиці прейскуранти фіксували в національних валютах ціни товарів і мита *ad valorem*; тут здійснювалися операції переказу грошей до Амстердама, Ліворно, Марселя, Лондона, Венеції, Відня...

В обігу були золоті монети — *султаніни*, які ще називали *фондуками*, або *фондукки* (*fonduc*, *fonducchi*): ціла монета, половина й чверть її; срібні монети — турецькі піастри, так звані *груш*, або *круш* (*grouch*, *qrouch*); за розмінні монети правили *пара* (*para*) й *аспре* (*aspre*). *Султанін* коштував 5 піастрів, *піастр* — 40 пара, *пара* — 3 аспре; найдрібнішою реальною монетою (срібною і мідною) в обігу був *менкір* (*menkir*), або *гедукі* (*gieduki*), що коштував чверть аспре. Цей стамбульський грошовий обіг давався взнаки далеко за межами цього міста — в Єгипті й у Індії через Басру, Багдад, Мосул, Алеппо, Дамаск, де жваву торгівлю провадили колонії вірменських купців. Усе це не викликає сумнівів. Цілком виразно спостерігалося певне псування монети, чужоземні монети оцінювалися вище за османські: венеціанський золотий цехин коштував п'ять з половиною піастрів, голландський талер та рагузинське скудо (срібні монети) дорівнювали 60 пара, а за чудовий австрійський талер, який називали *кара груш* (*чорний груш*) давали при обміні 101, а то й 102 пара [40]. Вже 1668 р. один венеціанський документ відзначав, що можна вигадати до 30 % на іспанських реалах, відісланих до Єгипту. Інший документ, від 1671 р., повідомлює, що на відси-

ланні до Стамбула цехинів, або *онгарі,* куплених у Венеції, можна було мати зиск від 12-ти до 17,5 % [41]. Отже, Турецька імперія чатувала на західну монету, яка була потрібна їй для її власного грошового обігу; вона виявляла неабиякий попит.

Вступав у гру й додатковий інтерес: у країнах Леванту «всі монети (які надходять туди) йдуть на переплавку і, перетворені на зливки, надсилаються до Персії та Індії; згодом вони з'являться у формі викарбуваних перських *ларинів* або індійських *рупій* [42]. Принаймні так твердив один французький текст 1686 р. Проте як до, так і після цієї дати західні монети цілісінькі надходили і до Ісфахана, і до Делі. Для купців труднощі полягали в тому, що в Персії всі монети, які вони ввозили, мусили доправлятися на монетний двір, де їх перекарбовували на ларини. В цьому разі купці втрачали на вартості самого карбування. Аж до 1620 р. ларин, своєрідна міжнародна монета на Далекому Сході, оцінювався там вище за свою реальну вартість, тож одне врівноважувало інше. Але впродовж XVII ст. ларин дедалі більше втрачав таку перевагу на користь *реала,* отож у часи Таверньє багато купців намагалися накопичити в Персії реали й контрабандою вивозили їх для своїх операцій в Індії, що сприяло широкій караванній та морській торгівлі в Перській затоці [43].

Індія

Індійський субконтинент давно, ще до нашої ери, був знайомий із золотими та срібними монетами. Впродовж тих століть, що нас цікавлять, там відбулися три піднесення грошової економіки — в XIII, XVI та XVIII ст. Жодне з них не було завершене й об'єднавче, але принаймні збереглася протилежність між Північчю (яка, починаючи від Інду та Гангу, була зоною мусульманського панування) і Півднем півострова, де вціліли індуїстські царства, в тому числі й царство Віджаянагар, яке довго процвітало. На Півночі існував (коли він існував) біметалізм срібла й міді; долішній рівень, «мідяний», був куди важливіший. Срібні монети, рупії чи їхні частини, коли круглі, коли квадратні, з'явились у XVI ст. Вони зачіпали тільки верхівку економічного життя: нижче функціонувала мідь, та ще гіркий мигдаль, цікава примітивна монета, що походила з Персії. Карбовані Акбаром золоті монети — *могури* (*mohurs*),— власне, в обіг не надходили [44]. Не так було на Півдні, де золото правило за основну монету в Декані; на нижчому рівні невелика кількість срібла й міді доповнювала монети-мушлі [45]. Золоті монети — то були, висловлюючись мовою Заходу, «пагоди»: монети малого діаметра, але великої товщини, які «коштують (у 1695 р.) стільки ж, скільки венеціанський цехин», і метал яких чистіший, ніж «метал іспанських пістолів» [46].

У XVIII ст. в монетному обігу зберігався безлад. Карбування розподілялося між численними монетними дворами: найважливішим, але не єдиним, був монетний двір у Сураті, великому порту на Гуджаратському узбережжі. За рівної проби металу віддавали перевагу монеті місцевого карбування перед іншими. А що карбування проводилося часто, то небезкорисливе втручання володарів штучно завищувало ціну нової монети, навіть якщо вона була гірша за стару, що нерідко траплялося. Тож 1695 р. Джемеллі Карері радив купцям перекарбовувати свою срібну монету «на тутешніх монетних дворах... а особливо, аби тавро було цього самого року, інакше втратиш піввідсотка. Такі послуги по карбуванню срібла зустрічаєш у всіх містах, які розташовані на кордонах володінь Великого Могола» [47].

І нарешті, Індія практично не виробляла ні золота, ні срібла, ні міді, ні *каурі.* Чужа монета надходила до країни через браму, яка ніколи не зачинялася, й постачала Індії основну частину її «монетної сировини». Португальці, підбадьорені

цим безладом, стануть карбувати монету, що конкурувала з індійською монетою. Достоту так само аж до 1788 р. існуватимуть батавійська рупія, та ще й перські рупії. Але постійний відплив коштовних металів з цілого світу з вигодою для Великого Могола та його держави і далі тривав. «Читачеві слід узяти до уваги,— пояснював 1695 р. якийсь мандрівець,— що все золото й срібло, яке перебуває в обігу у світі, врешті-решт збігаються до Могола як до свого центру. Відомо, те, що вивозять з Америки, обійшовши кілька європейських королівств, іде через Смірну по Шовковому шляху частково до Туреччини, а частково до Персії. Але турки не можуть обійтися без кави, яка надходить з Йємену або Щасливої Аравії; араби, перси й турки не можуть обходитися також і без індійських товарів. Це призводить до того, що вони надсилають великі грошові суми по Червоному морю до Мохи біля Баб-ель-Мандебської затоки, до Басри, що в глибині Перської затоки, до Бендер-Аббаса та Гоммерону (Камеруну), а звідти везуть їх на своїх кораблях до Індії». Так само закупки голландців, англійців та португальців у Індії провадились за золото й срібло, бо «тільки за готівку можна купити в індійців товари, які хочеш везти до Європи» [48].

Це навряд чи перебільшена картина. А що ніщо не дістається задарма, то Індія мусила без упину розплачуватися своїми коштовними металами. Це було однією з причин тяжкого життя, а також і розквіту «компенсаційних» виробництв, зокрема текстильного в Гуджараті, справжньої рушійної сили індійської економіки ще до появи Васко да Гами. Відбувалося активне вивезення товарів до близьких і далеких країн. Слід уявляти собі, що Гуджарат із своїм бавовноткацтвом нагадував середньовічні Нідерланди, які виробляли вовняні тканини. Від XVI ст. це ткацтво викликало велике піднесення ремісничого виробництва, яке захопило й райони, що прилягають до Гангу. У XVIII ст. бавовняні тканини, ситці, що їх купці ввозили великими партіями, наповнюватимуть Європу доти, аж доки вона зважиться виробляти їх сама й стане конкурентом цих купців.

Грошова історія Індії досить логічно йшла за розвитком Заходу: її монетою керували на відстані. Все відбувалося так, ніби для того аби відновити після 1542 р. карбування срібла в Індії, треба було чекати припливу до Європи, а відтак відпливу з неї американського білого металу. В. Магальяйш Годиньо детально розповів, як рупії карбували з іспанських реалів і перських ларинів (які часто-густо самі були перетопленими реалами). Так само золота монета — це повторно використане португальське золото, що походило з Африки, іспанське золото з Америки, а найбільше — венеціанські *цехини* [49]. Цей новий приплив сколихнув стару ситуацію в грошовій сфері, що спиралася на порівняно скромне забезпечення коштовними металами азійсько-африканського походження (золото з Китаю, Суматри й Мономотапи, японське й перське срібло) й середземноморського (венеціанське золото й срібло). Плюс до цього — також скромна кількість міді, що приходила із Заходу по Червоному морю. І плюс сила-силенна лжегрошей: каурі в Бенгалії та інших місцях, гіркий мигдаль, що ввозився до Гуджарату з Персії. Обіг міді, як і циркуляція золота й срібла, був порушений, у цьому разі — масовим ввезенням міді з Португалії, яке все ковтала могольська Індія. І так відбувалося доти, доки мідь стала рідкістю в Лісабоні, а відтак після 1580 р. цілком зникла [50]. Тоді ми побачимо в Індії мідний голод, незважаючи на заміну колишнього довозу довозом китайської та японської міді. Після правління Джагангіра, близько 1627 р., випуск мідяної монети в могольській Індії, доти щедрий, сповільнився, і срібло стало відігравати дедалі більшу роль у операціях, тоді як роль каурі знову зросла через необхідність частково замінити мідяні *пайси* (*paysahs*) [51].

Китай

Китай, сам по собі величезний масив, можна зрозуміти тільки в оточенні сусідніх із ним примітивних економік, від яких він залежить: Тибету, Японії (майже до XVI ст.), Індонезії, Індокитаю. Як винятки, що підтверджують правило, треба вилучити з такої загальної оцінки примітивних господарських систем, які оточували його, Малакку — вузол торговельних зв'язків, куди гроші стікалися самі собою; західний край Суматри з її містами, золотом і прянощами; досить густо вже заселений острів Ява, де мідяна монета — *caixas* — була зроблена на китайський кшталт. Хоч Ява ще тільки вступала в початкову стадію своєї грошової системи.

Отже, Китай жив поруч з країнами, що перебували в «дитячому» віці: в Японії за гроші довго правив рис; в Індонезії та в Індокитаї ними були китайські *caixas*, привозні чи відтворені на місці, або мідні «гонги», або золотий пісок на вагу, або ж олов'яні чи мідні гирки, а в Тибеті цю роль відігравав поруч із золотим піском привезений з далекого Заходу корал.

Ліворуч: китайська «банкнота» XIV ст. Випущена першим імператором династії Мін. Зібрання Ж. Ліона. (Фото Жиродона). Праворуч (згори вниз): монети мінської епохи XIV, XV, XII ст. Музей Чернуські, Париж.

Усе це пояснювало відставання самого Китаю й водночас певну замкненість його грошової системи, що посідала «панівне» становище. Китай міг, не боячись наразитися на небезпеку, дозволити собі неквапливий розвиток грошового обігу: йому досить було стояти вище своїх сусідів. Одначе окремо відзначмо геніальне розв'язання проблеми — паперові гроші, які загалом протрималися від далекого IX й до XIV ст.; розв'язання це було особливо дійове в монгольські часи, коли Китай на шляхах через Центральну Азію виявився відкритим одночасно для світу степів, для мусульманських країн і для Заходу. Паперові гроші, окрім тих внутрішніх вигод, які вони надавали при платежах між провінціями, дозволили зберегти срібло для тих витрат металу, яких вимагала ця торгівля із Середньою Азією та з європейським Заходом (зауважмо мимохідь, що тоді Китай *експортував* білий метал). Саме паперовими грішми імператор збирав певні податки, паперовими грішми, що на них, як нагадує нам Пеголотті, чужоземні купці мали обмінювати свою дзвінку монету, яку їм повертали, коли вони виїздили з країни [52]. Використання паперу стане відповіддю китайців на кон'юнктуру XIII—XIV ст., способом подолати труднощі, властиві архаїчній формі обігу важких мідних або залізних *caixas*, і пожвавити зовнішню торгівлю на Шовковому шляху.

Але із спадом XIV ст. та з перемогою селянської жакерії, яка привела до влади національну династію Мін, великий монгольський шлях на Захід було перервано. Емісія паперових грошей тривала, але далася взнаки інфляція. 1378 р. 17 паперових *caixas* коштували 13 — міддю. А через сімдесят років, 1448 р., треба було віддати тисячу папірців за 3 *caixas* у монеті. Така інфляція з тим більшою легкістю завдала удару паперу, що цей папір нагадував про ненависний режим монголів. Держава відмовилася від нього, тільки місцеві банки ще підтримували паперові гроші в обігу для локальних потреб. Відтоді в Китаї була тільки одна монета — його *caixas*, або *caches*, або, як казали європейці, мідяні *sapeques*. Вони були стародавнім винаходом, що з'явився за двісті років до н. е., а відтак упродовж століть вони дещо видозмінилися й вистояли проти сильної конкуренції з боку солі, зерна й ще серйознішої — з боку шовку (VIII ст.) й проти конкуренції, що знову виникла, з боку рису в XV ст., коли зникли паперові гроші [53]. На початку мінської епохи це були монети з суміші міді із свинцем (4 частини свинцю на 6 частин міді), «а це призводить до того, що їх легко можна зламати пальцями», з тавром тільки з одного боку, круглі за формою, з квадратною дірочкою, через яку пропускався мотузочок, що дозволяв збирати їх у низки по 100 або по 1000 штук. Отець де Магальянш, який помер 1677 р. і книжка якого вийшла 1688 р., відзначав: «Звичайно за одне екю, або китайський *таель*, дають низку з тисячі деньє; і такий обмін провадиться в банках і у вуличних будках, для цього призначених». Цілком очевидно, що китайські «деньє» не могли використовуватися для всіх операцій, бо були надто дрібною одиницею. Своєрідною більшою монетою, що стояла над ними, було вагоме срібло. Йшлося (стосовно золота, що відігравало обмежену роль, і срібла) не про монети, а про зливки «у форму човника; в Макао їх називають *paes*, золотими або срібними *хлібчиками*». Ті й ті, писав далі отець де Магальянш, мають різну цінність. «Золоті хлібчики коштують одне, два, десять і навіть двадцять екю; а срібні існують по півекю, по одному, десять, двадцять, п'ятдесят, а іноді — сто й триста екю» [54]. Португальський єзуїт уперто говорить про *деньє* та *екю*, але мова його цілком зрозуміла. Вточнимо тільки, що *таель* («екю») найчастіше був *розрахунковою монетою;* до цього виразу ми ще повернемося через кілька сторінок.

Насправді на цьому горішньому рівні значення мав лише срібний зливок. «Білий, як сніг», бо до нього домішували сурму, такий зливок був у Китаї важливим засобом при великих обмінах, причому таким важливим, що за Мінів

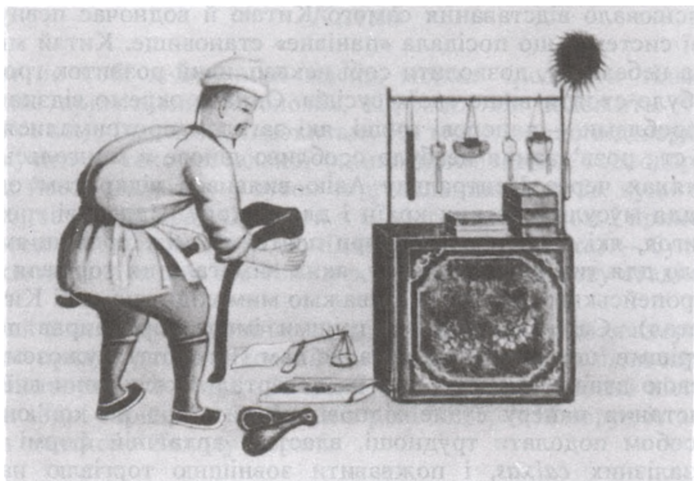

На пекінських вулицях: купець з величезними ножицями для різання срібних зливків і бéзмін для зважування шматків срібла.

Торговець мотузками для нанизування дрібної монети. Див. на ілюстрації (с. 394) такі монети з дірочкою в центрі та їхнє зображення на «банкноті» у вигляді нанизаних на мотузок в'язок. Національна бібліотека, Кабінет естампів.

(1368—1644 pp.) пожвавилася товарно-грошова економіка, що прагнула розширити свою сферу й примножити число своїх послуг. Згадаймо про лихоманку, пов'язану з китайськими вугільними копальнями (1596 р.) та про величезний скандал, до якого вона спричинилася 1605 р. Попит на срібло був тоді такий, що воно обмінювалося за курсом, який доходив до 5:1. Коли манільські галіони налагодили зв'язок з Новою Іспанією через Тихий океан, китайські джонки поспішали їм назустріч. У Манілі будь-який товар обмінювався тільки на білий метал Мексики, загалом на мільйон песо на рік [55]. Китайці, писав Себастьян Манрике, «спустилися б до пекла, аби знайти там нові товари для обміну їх на так давно жадані реали. Вони доходять до того, що своєю поганенькою іспанською мовою кажуть «*plata sa sangre*», цебто «срібло — це кров» [56].

У повсякденному житті срібні хлібчики не могли щоразу використовуватися цілими. Покупці «розрізають їх сталевими ножицями, які для цієї мети носять з собою, і ділять хлібчики на більші або менші монетки (цебто шматочки), залежно від ціни покупки». Кожен такий шматочок мав зважуватися; і покупець, і продавець послуговувалися невеликим безміном. Один європеєць говорив між 1733-м та 1735 рр.: «Майже нема жодного китайця, хоч би який убогий він був, який не носив би з собою ножиць і маленької ваги. Перші служать для різання золота й срібла і називаються *трапелін* (*trapelin*), а друга, яка служить для зважування металів, зветься *лідань* (*litan*). Китайці такі спритні в цих справах, що часто-густо відрізають на два ліари срібла або п'ять су золота так точно, що вдруге різати не доводиться» [57].

Ті самі деталі ми знаходимо й на століття раніше в отця Лас Кортеса, який 1626 р. дивувався з чудного знайомства всіх китайців з таким химерним платіжним засобом. Нема дитини, каже він, яка не вміла б визначити вартість металу в зливку й більшу чи меншу його чистоту. Найменші крихти металу підбираються за допомогою наповненого воском своєрідного дзвіночка, який вони носять на паску. Коли стружки набирається в ньому досить багато, варто тільки розтопити віск [58]. Чи варто було захоплюватися такою системою? Перший наш очевидець не вагався. «Якщо поміркувати про множинність видів нашої європейської монети,— писав він,— то я вважаю, що для китайців не мати її ні в золоті, ні в сріблі — велика перевага. Причина сього, на мою думку, полягає в тому, що, коли ці метали в Китаї мають за товари, їхня кількість, що туди ввозиться, не може викликати такого великого зростання цін на продовольчі та інші товари, як у країні, де досить звичні гроші у вигляді карбованої монети...» І наш ентузіаст додавав: «А втім, ціни на всі речі в Китаї так добре відрегульовані, що там майже не купують речей по ціні, що перевищує звичайну їхню ціну. Тільки європейці стають жертвами власної довірливості. Бо китайці постійно продають їм те, що ті купують, дорожче за звичні місцеві ціни» [59].

Щоправда, надто обширний Китай не був наповнений сріблом, хоч би що говорили про це історики, які описали його як «усмоктувальну помпу» для білого металу з цілого світу. Докази? Та величезна купівельна спроможність простої монетки з восьми реалів! Що така монетка коштувала від 700 до 1100 *caixas* (залежно від провінції і від різної, але все ж таки єдиної монети, що була там у обігу), мало що нам каже. Але на одну таку дрібну срібну монету 1695 р. «можна було протягом півроку мати найліпший хліб у світі»: явно йшлося про споживання однієї людини, цього разу — мандрівця з Заходу, який використовував з вигодою для себе незвично низьку ціну пшеничного борошна, що в Китаї мало цінувалося. Але врешті-решт за таку маленьку срібну монетку, яку виплачують щомісяця, той самий мандрівець міг би найняти й китайського служника, «аби той готував йому їжу», а за один *таель* (цебто 1000 *caixas*, що в той час становили еквівалент монети з восьми одиниць) забезпечити собі послуги китайця-служника «зрілого віку», який отримував, крім того, водночас

«чотири монети з восьми одиниць на прохарчування своєї родини», поки він супроводжуватиме нашого мандрівця, а саме Карері, до Пекіна [60].

Слід ураховувати також небачене тезаврування, просто велетенське з боку імператорської скарбниці (вже не кажучи про накопичення скарбів багатіями та чиновниками-казнокрадами). Проте ця нерухома маса срібла почасти залежала від ухвал і заходів уряду, а він використовував її для впливу на ціни. Саме це пояснює нам листування отців-єзуїтів 1779 р. За їхніми словами, цінність срібла стосовно речей за династії Цин змінилася, читай — ціни загалом зросли. А крім того, чи було срібло монетою в строгому сенсі слова, чи не було (а воно, звісно, нею не було), але Китай жив в умовах деякої роздвоєності срібно-мідяного біметалізму. Внутрішнім курсом був той, що встановлювався між «сапеками», з одного боку, та китайською «унцією» срібла, або срібним песо з восьми реалів, яке продавав західний купець,— з другого. Адже такий курс обміну срібла на мідь коливався залежно від днів, пір року, самих років, а передусім — від випуску в обіг срібла чи міді за розпорядженням імператорського уряду. Метою цього уряду було підтримувати нормальний грошовий обіг і щоразу, коли це було необхідно, ставити співвідношення срібла й міді в звичні рамки, випускаючи з імператорської скарбниці срібло, якщо воно робилося надто дорогим, або мідь — у протилежному разі. Китайські єзуїти казали: «Наш уряд понижує або підвищує курс срібла й монети відносно одна одної... Він забезпечив собі контроль над цим багатством у цілій імперії». Такий контроль був тим більше легкий, що держава володіла в Китаї всіма мідними рудниками [61].

Отже, не можна сказати, ніби гроші в Китаї були індиферентним, нейтральним знаряддям, а ціни — завжди дивовижно стабільними. Відомо, що деякі ціни перебували в русі, зокрема ціни на рис. У XVIII ст. ціни в Кантоні піднімуться під впливом європейської торгівлі внаслідок подвійної — у сфері монети й паперових грошей — революції, яка спроквола, глибоко проникла в усю стародавню економіку Серединної імперії [62]. Господарство узбережних районів — «економіка піастра» — похитнула господарство внутрішніх регіонів — «економіку сапека». А остання в своїй основі зовсім не була така інертна й спокійна, як це звичайно вважають.

Після сказаного читач, безперечно, згодиться з нашим поглядом: Китай стосовно грошового обігу був примітивніший, менш витончений, ніж Індія. Але його система відзначалася зовсім іншою стійкістю й очевидною єдністю. В Китаї були не такі гроші, як у всіх.

ДЕЯКІ ПРАВИЛА ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОШЕЙ

Європа стояла осторонь і була вже неабияким явищем. Вона знала всю гаму грошових систем: на найнижчому рівні, куди більше, ніж це звичайно заведено говорити,— натуральний обмін, натуральне господарство, примітивні гроші, дивні хитрощі, обхідні шляхи задля того, щоб зберегти дзвінку монету. А над цим — металеві гроші, золото, срібло й мідь, яких у Європі було порівняно багато. І нарешті, безліч форм кредиту, від позик під заставу, що їх надавали «ломбардці» або єврейські купці, до вексельного обігу й спекуляцій у великих торговельних містах.

І ці ігри не обмежувалися самою Європою. Саме у світовому масштабі проявляється й пояснюється ця система — широка мережа, накинута на багатство інших континентів. Те, що від XVI ст. «скарби» Америки вивозились аж до Далекого Сходу, перетворюючись там на місцеву монету або на зливки з вигодою для Європи,— деталь анітрохи не малозначна. Європа починала пожирати й поглинати цілий світ. Тож заперечимо деяким економістам минулого, та й нинішнім, які вдають, що сумніваються в її здоров'ї, і заднім числом нарікають на те, що вона нібито терпіла від постійної грошової «кровотечі» на користь Далекого Сходу. Передусім Європа від неї не помре. А відтак це приблизно те саме, що сказати про генерала, який бомбардує місто, котре буде захоплено, що він марно витрачає в цій операції свої ядра, порох і працю.

І нарешті, всі гроші світу будуть з'єднані одні з одними, хоч би тому, що в будь-якій зоні грошова політика зводилася до того, щоб привернути або відштовхнути назовні той чи той коштовний метал. І такий рух грошей іноді відчувався на величезних відстанях. В. Магальяйш Годіньо довів, що вже в XV ст. гроші Італії, Єгипту та Далекого Сходу утворювали системи, взаємно пов'язані між собою, достоту так, як самі європейські монети. Європа не мала змоги перебудувати таку організовану грошову структуру цілого світу на свій смак. Їй доводилося грати за місцевими правилами скрізь, де вона прагнула утвердитись. Одначе Європа й до завоювання Америки володіла порівняно великою масою коштовних металів, тому дуже часто домагалась того, аби гра розгорталася на її вигоду.

Суперечка між коштовними металами

Металеві гроші — це сукупність пов'язаних між собою монет: така-то монета становить десяту, або шістнадцяту, або двадцяту і так далі такої-то іншої. Звичайно використовували водночас кілька металів, коштовних чи ні. Захід зберіг три з них — золото, срібло й мідь з усіма невигодами й перевагами такого різноманіття. Переваги: вся система відповідала різним потребам розміну: кожен метал з відповідними монетами використовувався для певного кола операцій. За системи, яка складалася б із самих золотих монет, було б важко оплачувати дрібні повсякденні закупки, а якби йшлося про систему, обмежену міддю, виникали б чималі невигоди при великих платежах. Справді, кожен метал відігравав свою власну роль: золото призначалось для панів, великих купців (навіть церкви); срібло — для звичайних операцій; мідь, як і належить,— для низів: це були «чорні» гроші простолюду й бідарів. До неї вряди-годи додавали срібла, і вона швидко чорніла й завше заслуговувала на свою назву.

Спрямованість економіки та стан її здоров'я розгадується майже з першого погляду із того, який метал у ній панував. 1751 р. золото в Неаполі тезаврували, срібло витікало з королівства, а міддю, незважаючи на невелику кількість її

«Карбування монети», картина Ганса Гессе (1521 р.). Безперечно, картину мальовано в момент, коли місто Аннаберг отримало на вічні часи право карбувати монету, використовуючи метал тільки із своїх рудників. Ця картина зберігається в міському кафедральному соборі неподалік від вівтаря ремісничої корпорації гірників. (Фототека видавництва А. Колен.)

(1 500 000 дукатів проти 6 млн. дукатів сріблом та 10 млн. золотом), оплачували більшість угод, бо вона оберталася швидко і, хоч би яка погана була, «залишалась на місці» [63]. Та сама картина спостерігалася в Іспанії: 1724 р. «головна частина платежів провадиться... білоном (мідь з невеликим примісом срібла); перевезення його дуже обтяжливе й дороге, до того ж звичайно його приймають на вагу» [64]. Жалюгідний звичай, адже в ті самі часи у Франції чи в Голландії білон був тільки допоміжним засобом. Але Іспанії, яка, либонь, залишалася господинею срібла Нового Світу, інші держави дозволяли володіти цими далекими скарбами тільки за умови, що вона надасть змогу цим скарбам обертатись як грошам, «спільним для всіх націй», цебто буквально тельбушачи себе на користь інших. Як і Португалія стосовно золота, Іспанія стала «просто каналом» для білого металу своїх колоній. З флотом галіонів Карері приплив до Кадиса 1694 р., де побачив, як за один-однісінький день до бухти ввійшло «понад сто кораблів, які припливли сюди по срібло (на оплату) товарів, що їх вони відвезли до Індії; більша частина того металу, що приходить на галіонах,— закінчує він,— потрапляє до гаманця чужих націй» [65].

Навпаки, в країнах, що перебували на піднесенні, утверджувалося в ролі грошей чи то золото, чи то срібло. 1699 р. Лондонська торговельна палата, щоправда, описувала срібну монету «як кориснішу й уживану частіше, ніж золото». Але небавом почалося швидке зростання кількості золота у XVIII ст. 1774 р. Англія *de facto* визнала жовтий метал як законну й загальну монету, а срібло відтоді відігравало тільки допоміжну роль [66]. Одначе Франція й далі послуговувалась білим металом.

Нема потреби говорити, що то були грубі правила з очевидними винятками. Тимчасом як великі торговельні центри початку XVII ст. боялися мідяної монети, наче чуми, Португалія охоче брала її, але тільки для того, аби за своєю звичкою вивезти за мис Доброї Надії — до Індії. Тож не покладатимемося на деякі показовості. Навіть золото може нас одурити: так, османська Туреччина від XV ст. належала до зони золота (на базі африканського жовтого металу та єгипетської монети). Але до 1550 р. золота в Середземномор'ї та Європі було відносно багато; і якщо так само було в Туреччині, то лише настільки, наскільки вона правила європейській срібній монеті за один з етапів на її шляху до Далекого Сходу.

А втім, перевага тієї чи тієї монети (золота, срібла, міді) випливала здебільшого із взаємин різних металів одного з одним. Структура системи припускала їхнє суперництво. Цілком очевидно, роль міді звичайно була найнезначніша, бо дрібна монета мала ціну, що не зовсім відповідала металові, який був у ній; вона часто-густо мала «паперовий характер», відігравала роль дрібних асигнацій, як нині сказали б ми. Але й несподіванки залишалися можливими: через свою найнижчу цінність мідь у XVII ст. була зручним проводирем для могутніх первісних інфляційних стрибків у цілій Європі, особливо в Німеччині й аж до 1680 р.— в Іспанії [68], цебто в економічно нездорових країнах, які не знайшли іншого засобу для виходу із своїх труднощів. Навіть за межами Європи, скажімо в Персії, близько 1660 р. дрібна мідяна монета, «напівстерта, червона, як сороче м'ясо», наповнила ринки, і «день у день гроші (читай: срібло) стають у Гіспані (Ісфахані) рідкістю» [69].

Сказавши це, облишмо обговорювати мідь. Зостаються золото та срібло — грізні володарі. Виробництво їх було нерегулярне й ніколи не відзначалось великою гнучкістю, тож залежно від випадку одного металу виявлялося значно більше, ніж іншого, а відтак повільніше чи швидше становище змінювалося на протилежне, і так було раз за разом. Від цього відбувались завихрення, катастрофи, а ще більше — повільні й потужні пульсації, що були однією з характерних рис Старого порядку в грошовій сфері. «Срібло й золото — брати-вороги», ця істина добре відома. Карл Маркс сприйняв цю формулу. «Там,— писав він,— де золото і срібло на підставі закону одночасно функціонують як гроші, тобто як міра вартості, завжди робилися марні спроби розглядати їх як одну і ту саму матерію» [70]. Суперечка так ніколи й не скінчилася.

Теоретики минулого бажали б, аби за рівної ваги постійне співвідношення давало 12-кратну вартість срібла. Це напевне не було правилом, від XV до XVIII ст. курс, *ratio*, часто варіював довкола, точніше вище такого «природного» (або що таким вважалося) співвідношення. В *довготривалому плані* баланс коливався то на користь одного, то на користь іншого металу, не враховуючи коротких або локальних варіацій, на яких ми не можемо зараз затриматися.

Отже, в *довготривалому плані* білий метал високо цінуватиметься від XIII до XVI ст., загалом приблизно до 1550 р. Трохи спотворюючи значення слова, можна було б сказати, що тоді впродовж століть спостерігалась інфляція золота. Те золото, що карбувалося на монетних дворах Європи, надходило з Венеції, з Альп, з далеких промивалок Судану, а потім з перших колоніальних володінь у Америці. Тоді золоті монети було найлегше накопичити, тож саме золотими монетами послуговувалися володарі, здійснюючи свої задуми,— золотими монетами, що їх Карл VIII наказав карбувати напередодні свого походу до Італії [71], якими Франциск І та Карл V оплачували свої війни.

Хто ж виграє за такої відносно великої наявності золота? Само собою зрозуміло — власники срібних монет або срібла (в зливках), цебто аугсбурзькі купці, господарі срібних рудників у Богемії та в Альпах, а серед них — Фуггери, некороновані королі. З двох металів срібло було тоді надійною цінністю.

Банківський ділок — Якоб Фуггер. Деталь картини. Лоренцо Лотто. Музей образотворчих мистецтв. Будапешт. (Фото Снарка.)

І навпаки, починаючи з 1550-го й до 1680 р. настане надлишок білого металу: американські срібні рудники використовували нову технологію — амальгамування. І в свою чергу срібло стало двигуном великої і неослабної інфляції. Золото зробилось порівняно рідкісним і підвищилося в ціні. Той, хто раніше почав грати на золото, як генуезці в Антверпені з 1553 р., ставив на виграшну карту [72].

Після 1680 р., від початку експлуатації промивалок золота в Бразилії, баланс знову ледь похитнувся в зворотний бік. Аж до кінця століття спостерігалась радше стабільність, відтак легкий рух набере більш вираженого характеру. На Франкфуртському та Лейпцігському ярмарках у Німеччині співвідношення між двома металами (золото до срібла) від 1701-го до 1710 р. становило пересічно 1:15,27; між 1741-м і 1750 р. воно дійшло до 1:14, 93 [73]. Срібло принаймні не знецінювалося більше, ніж це було до випуску в обіг бразильського золота. Річ

у тім, що у світовому масштабі виробництво жовтого металу від 1720-го до 1760 р. щонайменше подвоїлось. Невеличка, але значуща деталь: близько 1756 р. золото знову з'явилось у Бургундії в руках селян [74].

У цій повільній грі, грі довгочасовій, будь-яка зміна в становищі одного з металів спричиняла зміну становища іншого, керувала ним. Таким був простий закон. Порівняно велика кількість золота в останні роки XV ст. «пустила в рух» срібні рудники Німеччини. І так само перший сплеск видобутку бразильського золота близько 1680 р. стимулював роботу срібних рудників Потосі (які до того ж дуже цього потребували) й навіть ще більше — гірничих підприємств Нової Іспанії, де широко прославилися Гуанахуато й багатюща жила Вета-Мадре.

Насправді ж такі коливання підлягають так званому закону Грешема, першовідкривачем якого, до речі, ні в якому разі не був цей радник Єлизавети Англійської. Його висловлювання добре відоме: погані гроші витісняють добрі. Залежно від тривалої кон'юнктури білі й жовті монети відіграватимуть по черзі в руках спекулянтів або у вовняній панчосі накопичувачів багатств роль менш «добрих» грошей, що виганяють інші, ліпші. Природно, така спонтанна гра могла пришвидшуватись внаслідок бурхливої діяльності державних властей, які без угаву впорядковували грошову систему, підвищували ціну золотих або срібних монет згідно з ринковими коливаннями, сподіваючись,— хоч це рідко виправдовувало себе,— відновити рівновагу.

Якщо підвищення було економічно виправдане, нічого не ставалося або ніщо не погіршувалося. Якщо підвищення було надто високе, наприклад, у випадках коли воно стосувалося золотих грошей, усі жовті монети сусідніх країн починали стікатися туди, де на них був підвищений попит — чи це була Франція Генріха III, чи Тіціанова Венеція, чи Англія XVIII ст. Якщо ситуація затягувалася, ці золоті гроші, оцінені надмірно високо, відігравали роль поганих грошей: вони витісняли срібну монету. Так часто буде у Венеції, а з 1531 р. такою постійно буде химерна обстановка на Сицилії [75]. А що вигідно було вивозити білий метал з Венеції або із Сицилії до Північної Африки або ще ліпше — до країн Леванту, то можна було йти на парі, що ці пересування, зовні абсурдні, ніколи не були безпричинні, хоч би що про це думали, хоч би що нам про це говорили тогочасні теоретики.

У цій сфері залежно від обставин у будь-який момент могло статися найнесподіваніше. В липні 1723 р. в Парижі Едмон Жан Франсуа Барб'є записав у своєму щоденнику: «В торгівлі зустрічаєш тільки золото; дійшло до того, що... розміняти луїдор (на срібні гроші) коштує до 20 су... З іншого боку, луїдори важать... і це велика перешкода. Доводиться мати в кишені маленький безмін» [76].

Відплив, нагромадження і тезаврування

Грошова система в Європі та за її межами хворіла на дві невиліковні недуги. З одного боку, спостерігався відплив коштовних металів за межі континенту; з другого — ці метали переставали мати обіг через накопичення й старанне тезаврування; внаслідок цього двигун без кінця втрачав частину свого пального.

Передусім коштовні метали безперервно виходили з потоків обігу на Заході ще в далекі часи Римської імперії — насамперед вони відпливали до Індії та Китаю. Сріблом або золотом доводилося платити за шовк, за перець, прянощі, лікувальні препарати й перли Далекого Сходу; то був єдиний засіб примусити їх рухатися на захід. Тому платіжний баланс Європи в цьому напрямі зводився з дефіцитом приблизно аж до 20-х років XIX ст., якщо говорити про Китай [77]. Ішлося про постійний, одноманітний відплив, про деяку структуру: коштовні метали самі по собі відпливали в бік Далекого Сходу через Левант, довко-

ла мису Доброї Надії і навіть через Тихий океан у XVI ст.— у вигляді іспанських монет з восьми реалів (*reales de a ocho*); у XVII та XVIII ст.— у вигляді «твердих песо» (*pesos duros*), тих самих «твердих піастрів», які, до речі,— і це ще один вияв постійності — були ідентичні *reales de a ocho*, змінилася тільки назва. І байдуже, чи відбувався відплив металу з Кадиської затоки, такої обширної, що вона була сприятлива для контрабанди, з Байонни та шляхом активної контрабанди через Піренеї, а чи з Амстердама й Лондона, де зустрічалося все золото світу. Навіть американському білому металу доводилося вирушати на французьких кораблях від перуанського узбережжя до Азії.

Інший напрям «утечі» металів — до Східної Європи по Балтійському морю. Справді, Захід поволі пожвавлював грошовий обіг цих відсталих країн, постачальниць пшениці, лісу, жита, риби, шкір, хутра, зате кепських покупниць. Саме це накреслилося в XVI ст. у торгівлі з Нарвою, вікном Московії на Балтику, пробитим 1558 р., а відтак закритим 1581 р. Або в торгівлі, розпочатій англійцями 1553 р. на Білому морі через Архангельськ. Такий самий був і сенс торгівлі Санкт-Петербурга ще в XVIII ст. Потрібні були такі вливання чужоземної монети, щоб у відповідь організувався експорт сировини, якого чекали. Голландці, які домагалися оплати за свої поставки текстильної продукції, тканини та оселедців, у кінцевому підсумку втратили перше місце в Росії [78].

Ще одна скрута — металеві гроші, на які був великий попит, мали б обертатися дедалі швидше. Але ж часто спостерігалася стагнація (і в самій Європі) через багатоманітні форми нагромадження, проти яких заперечуватимуть Франсуа Кене [79] та інші фізіократи (значно пізніше — лорд Кейнс), а також через такий алогічний вид нагромадження, що відхилявся від норми, як тезаврування — постійно відкрита безодня, яку можна було порівняти хіба що з такою безоднею, як «жадібна до срібла» Індія.

У Європі панувала в середні віки пристрасть до коштовних металів, до золотих прикрас, приблизно від XIII ст., щонайпізніше від середини XIV ст.— нова, «капіталістична» пристрасть до карбування монети. Але збереглася й дивна пристрасть і до коштовних предметів. В епоху Філіппа II гранди Іспанії заповідали своїм нащадкам скрині золотих монет, численні золоті й срібні вироби: навіть герцог Альба, що помер 1582 р. і не мав репутації багача, залишив своїм спадкоємцям 600 дюжин тарілок і 800 блюдечок із срібла [80]. Через два століття, 1751 р., Галіані оцінював тезавровані запаси металу в Неаполітанському королівстві як такі, що вчетверо перевищували кількість металу, який перебував в обігу. Він пояснював: «Розкіш зробила настільки звичайним усі срібні предмети — годинники, тавлинки, ефеси шабель і руків'я тростин, столові прибори, чашки, тарілки, що в це важко повірити. Неаполітанці, схожі на іспанців минулого майже в усьому щодо монет, бачать велике задоволення в тому, щоб зберігати у своїх скринях, які вони називають *scrittori* і *scarabattoli*, старовинні срібні речі» [81]. Себастьєн Мерсьє таким самим чином реагував на «нікчемне й пусте» багатство Парижа «в оподяджених золотом і сріблом меблях, коштовностях, у столовому сріблі (*vaissele plate*)» [82].

З цього приводу нема жодних надійних цифр. В. Лексіс у своїй ранній праці допускав для початку XVI ст. співвідношення 3:4 між тезаврованими коштовними металами та карбованою монетою, що перебувала в обігу [83]. У XVIII ст. пропорція повинна була змінитися, хоч, може, й не до рівня 4:1, про який говорив Галіані, прагнучи довести, що попит на коштовні метали залежить не тільки від їхнього використання як грошей. Щоправда, загальна маса цих металів від XVI до XVIII ст. небачено збільшилася: згідно з даними В. Лексіса, за грубим розрахунком, у пропорції 1:15 [84]. Відомі факти не спростовують цього: 1670 р. грошовий обіг у Франції був приблизно 120 млн. ліврів; через століття, напередодні Революції, він становив 2 млрд. В Неаполі 1570 р. запаси монети складали

700 000 дукатів, а 1751 р.— 18 млн. У XVII та XVIII ст. Неаполь і Італія були переповнені готівковою монетою, яка не використовувалася. Близько 1680 р. банкіри Генуї за браком чогось ліпшого пропонували чужоземцям свої гроші з 2:3 %. І одразу ж багато релігійних орденів скористалися з такого чудового джерела, аби позбутися старих боргів з 5,6 та 7 % [85].

У це втручалися й уряди: шляхом накопиченої в замку св. Ангела скарбниці Сикста V, скарбниці Сюллі в Арсеналі, скарбниці короля-фельдфебеля (Фрідріха-Вільгельма І Прусського), якою той зміг скористатись не більше, ніж своєю армією, що завжди була готова завдати удару (*schlagfertig*), але так жодного разу його й не завдала. Всі ці приклади відомі й не раз наводились. Є й інші, скажімо, приклад обачливих банків, створених (або відтворених) наприкінці XVI ст. й на початку XVII ст., у тім числі навіть славетного Амстердамського банку. З приводу нього уважний спостерігач писав 1761 р.: «Все срібло у вигляді монети справді лежить у банку... Тут не місце розглядати питання, чи не є поховане там срібло таким самим некорисним для обігу, як коли б воно лежало в надрах рудників. Я переконаний, що, не погіршуючи кредиту й не руйнуючи довіри, можна було б примусити його обертатися на користь комерції» [86]. Такого докору заслуговували всі банки, за винятком, як ми побачимо, по-своєму революційного Англійського банку, заснованого 1694 р.

Розрахункові гроші

Життя, пов'язане з грішми, саме по собі вимагало створення рахункової, сказати б «уявної», монети. Нема нічого логічнішого: грошам потрібна була єдина міра. Такою одиницею виміру, на взірець години, хвилини й секунди на нашому годиннику, й стала розрахункова монета (*monnaies de compte*).

Коли якогось дня 1966 р. ми кажемо, що золотий наполеондор коштує на Паризькій біржі 44,70 франка, то ми не виголошуємо істини, складної для розуміння. Але, по-перше, середнього француза звичайно майже не турбує цей курс і він не стикається щодня із старовинними золотими монетами; по-друге, франк, монета для реальних розрахунків, лежить у його гаманці у вигляді банківських асигнацій. А якщо якийсь паризький буржуа вказував, що такого-то місяця 1602 р. золоте екю коштувало 66 су, або, якщо бажаєте, 3 ліври 6 су, то передусім такий буржуа куди частіше зустрічався у своєму повсякденному житті із золотими й срібними монетами, ніж сучасні французи. Для нього це була обігова монета. З лівром же він, навпаки, не зустрічався ніколи — ні з ним, ні з су, що становив двадцяту частку лівра, ні з деньє, дванадцятою часткою су. То були уявні монети, що служили для розрахунку, для оцінки порівняльної вартості монет, для фіксації цін і заробітків, для торгової звітності, наприклад, яка потім може бути виражена в будь-яких реальних грошах місцевих або чужоземних, коли справа переходить від звітності до справжньої виплати. Борг у 100 ліврів зможе бути оплачений стількома-то золотими монетами, стількома-то срібними, а в разі потреби — допоміжною мідною монетою.

Жоден сучасник Людовіка XIV або Тюрго ніколи не тримав на долоні турського лівра або турського су (останні турські деньє були відкарбовані 1649 р.). Щоб знайти монети, які відповідали б розрахунковим грошам, довелося б повернутись далеко назад. Справді, нема жодної розрахункової одиниці, яка ніколи, в певний момент, не була б реальною монетою. Такими були турський лівр, паризький лівр, фунт стерлінгів, ліра італійських міст або венеціанський дукат, що став розрахунковою одиницею 1517 р., або іспанський дукат, який, хоч би що з цього приводу писали, перестав існувати як реальна монета від 1540 р., або ж «грос», фландрська розрахункова монета, яка походила від старовинного

срібного гроса, що його 1266 р. карбував Людовік Святий. Погляньмо, щоб вийти за межі Європи, на один з купецьких записів, який стосується Індії,— і виявимо ту саму проблему: «В цілій Індії розрахунки провадяться в звичайних рупіях вартістю 30 су» (а що це пише француз, то йдеться про 30 турських су). І він додає: «Це уявна монета, як французький лівр, англійський фунт стерлінгів або великий лівр Фландрії і Голландії. Ця ідеальна монета слугує для розрахунків за укладеними угодами, і треба при цьому пояснювати, чи то обігова рупія, чи рупія якоїсь іншої країни...» [87].

Пояснення буде повне, якщо додати, що реальні монети не переставали підвищуватися в ціні: уряди без упину *підіймали* ціну реальної монети, отже, знецінюючи розрахункову монету. Якщо читач простежить за нашою аргументацією, він легше зрозуміє перетворення турського лівра.

Приклад Франції доводить, що хитрощів з розрахунковою монетою можна було б уникнути. 1577 р. Генріх III, один із тих королів, яких найбільше паплюжили, вирішив під тиском ліонських купців ревальвувати турський лівр. Не було нічого простішого, ніж прив'язати розрахункову монету до золота. Саме це й удалося зробити слабкому урядові, коли він вирішив, що надалі розрахунки провадитимуться в *екю*, а не в *ліврах*; екю, реальна золота монета, «дзвінка й ваговита», вважатиметься за 3 ліври або 60 су. Результат був би той самий, якби завтра французький уряд вирішив, що наш 50-франковий білет віднині дорівнюватиме золотому луїдору й що всі розрахунки провадитимуться в луїдорах (щоправда, чи йому вдалося б це?). Операція 1577 р. буде успішною аж до похмурих років, що настали після вбивства Генріха III 1589 р. А відтак усе розладналося, як про це свідчать зовнішні обміни. Справжнє екю відокремилося від розрахункового екю: останнє завше дорівнювало 60 су, а перше котирувалося в 63, 65 і навіть понад 70 су. Повернення до розрахунку в турських ліврах 1602 р. було визнанням інфляції. Розрахункова монета знову відокремилась від золота [88].

І так воно буде до 1726 р. Уряд Людовіка XV не тільки поклав край довгій низці змін монети, він знову прив'язав турський лівр до золота, і система більше не змінювалася, якщо не брати до уваги незначних модифікацій. Остання з них — декларація від 30 жовтня 1785 р., яка під приводом відпливу жовтого металу підняла співвідношення золота до срібла, що було доти 1:14,5, на один пункт — 1:15,5.

Отже, Франція не дуже відмовлялася віддавати перевагу білому металу, бо в Іспанії, як і в Англії, курс був 1:16. Це не було дрібничкою. Золото у Франції було дешевше, ніж в Англії, і ввозити його на Британські острови з французького ринку для карбування на англійських монетних дворах було прибутковою операцією. І навпаки, з тих самих причин Англію покидав білий метал: як твердили, з 1710-го по 1717 р. на величезну суму — 18 млн. фунтів стерлінгів [89]. Від 1714-го до 1773 р. англійські монетні двори відкарбують у 60 разів більше (за вартістю) золотої монети, ніж срібної [90].

Європа XVIII ст. могла нарешті дозволити собі розкіш такої стабілізації. Доти розрахункові гроші, як великі, так і дрібні за справжньою вартістю, зазнавали постійних девальвацій, причому деякі з них — як турський лівр або польський грош — знецінювалися швидше за інші. Безперечно, такі девальвації були не випадкові: в країнах, що здебільшого експортували сировину, як Польща й навіть Франція, спостерігався своєрідний експортний *демпінг*.

У будь-якому разі девальвація розрахункової монети регулярно стимулювала зростання цін. Економіст Луїджі Ейнауді підрахував, що в підвищенні цін у Франції від 1471-го до 1598 р. (627,6 %) частка, спричинена знеціненням турського лівра, становила не менше як 209,6 % [91]. Розрахункові гроші не переставали знецінюватися до самого XVIII ст. Уже Етьєнн Паск'є писав у своїй праці,

Деякі золоті монети. Зліва направо: флорентійський флорин, близько 1300 р.; золотий флорин Людовіка Анжуйського, XIV ст.; золотий генуезький дженовіно, XIII ст. (Фото з Фототеки видавництва А. Колен.)

виданій 1621 р., через шість років після його смерті, що йому зовсім не здається вдалим прислів'я «"Його гудять, наче стару монету» стосовно людини з поганою репутацією, бо коли зважити на те, як ідуть справи наші у Франції, стара монета ліпша від нової, яка впродовж ста років постійно знецінювалася„» [92].

Запаси металу і швидкість грошового обігу

Напередодні Революції Франція володіла, мабуть, грошовими запасами з 2 млрд. турських ліврів, цебто за наявності близько 20 млн. жителів по 100 ліврів на душу. З невеликим спотворенням цифр у Неаполітанському королівстві було 1751 р. 18 млн. дукатів та 3 млн. жителів; на кожного жителя припало б 6 дукатів. До появи американського металу 1500 р. в Європі було, може, 2000 тонн золота й 20 000 тонн срібла — ці цифри запозичені з *украй* спірних розрахунків [93]. Коли оцінювати в сріблі, то це приблизно 40 000 тонн на 60 млн. жителів, цебто трохи більше 600 г на душу — цифра мізерна. За *офіційними* даними, флоти з Індії від 1500-го до 1650 р. вивантажували в Севільї 180 тонн золота й 16 000 тонн срібла. Це й величезна, й водночас скромна величина.

Але величини відносні. Йдеться про пожвавлення слабкого грошового обігу, хоч би що уявляли собі сучасники. Монета особливо переходила з рук до рук, «лилася водоспадом», як висловився 1761 р. португальський економіст [94]; кількість грошей збільшувалася за рахунок швидкості обігу, тієї самої швидкості обігу, про яку підозрював Даванцаті (1529 — 1606 рр.) і яку виявили Вільям

Петті та Кантійон (він вжив уперше цей вислів) [95]. При кожному обігу оплачувалися нові рахунки, а гроші увінчували всі обміни, як «стрижень, що скріплює конструкцію», за висловлюванням сучасного економіста. І ніколи не оплачувалася вся вартість закупок або вся вартість продажів, а тільки проста різниця між ними.

1751 р. в Неаполі були в обігу 1,5 млн. дукатів у мідяній монеті, 6 млн.— у срібній та 10 млн.— у золотій монеті (у тім числі 3 млн.— золотом у банках), цебто майже 18 млн. дукатів. Річна маса закупок і продажів може оцінюватися близько 288 млн. дукатів. Якщо взяти до уваги власне споживання, зарплатню натурою, обмінні торговельні операції, якщо подумати, як пояснює Галіані, «що селяни, які становили три чверті нашого народу, й десятої частки свого споживання не оплачують готівкою», то цю цифру можна знизити на 50 %. Звідси виникає така задачка: як здійснити платежі на 144 млн., маючи 18 млн. грошової маси? Відповідь: якщо кожна монета вісім разів змінить свого власника [96]. Отже, швидкість обігу є часткою від ділення суми платежів на грошову масу, що циркулює в обігу. Чи слід думати, що гроші стануть «сипатися» швидше, якщо зросте обсяг платежів?

Поставити цю проблему допомагає закон Ірвінга Фішера. Якщо масу обмінюваного продукту позначити через Q, його середню ціну — через P, грошову масу — через M, а швидкість її обігу — через V, то рівняння для економістів-початківців, одне слово, набере такого вигляду: $MV = PQ$. Якщо обсяг платежів зростає, то для того аби грошові запаси залишились постійними, треба, щоб зросла швидкість їхнього обігу, коли в даній конкретній економіці все залишається в рівновазі,— хоч то була б економіка Неаполітанського королівства чи якась інша.

Отже, мені здається, що під час економічного піднесення, яке супроводжувалося «революцією цін» у XVI ст., швидкість обігу зросла в такому самому темпі, як і інші елементи рівняння Фішера. Якщо *в кінцевому підсумку* виробництво, грошова маса та ціни зросли вп'ятеро, то, безперечно, й швидкість обігу збільшилася в п'ять разів. Цілком очевидно, що йдеться про середні цифри, які відкидають варіації короткочасної кон'юнктури (на взірець тяжкого спаду в справах у 1580 — 1584 рр.) або варіації локальні.

Навпаки, в певних пунктах обіг міг досягати ненормальних, виняткових швидкостей. Як казав сучасник Галіані, в Парижі екю могло за двадцять чотири години п'ятдесят разів перейти з рук до рук. «У цілому всесвіті нема й половини тих грошей, в яких виражаються витрати, що їх за рік робить одне тільки місто Париж, якщо підрахувати всі здійснені видатки, що їх оплачують грішми, від першого січня до останнього дня грудня в усіх станах держави, починаючи з королівського палацу й закінчуючи жебраками, які споживають на одне су хліба на день» [97].

Такий обіг монети непокоїв економістів, вони бачили в ньому джерело, сказати б, «Протея» будь-якого багатства (Протей, син Посейдона — в грецькій міфології морське божество, що володіло здатністю змінювати свою зовнішність.— *Приміт. ред.*), пояснення абсурдних парадоксів. Один з них пояснював: «Під час облоги Турне 1745 р. й за деякий час до цього зв'язки були урвані, командування опинилося в тяжкому становищі за браком грошей для виплати платні гарнізонові. Воно здогадалося позичити у військових крамниць 7000 *флоринів* — то було все, що там накопичилося. До кінця тижня ці 7000 флоринів повернулися назад до крамниць, де їх ще раз позичили. Відтак це повторювалося впродовж семи тижнів до здачі міста, тож одні й ті самі 7000 флоринів справили ефект 49 000» [98]. Можна було б навести безліч інших прикладів, скажімо майнські «гроші, випущені в обложеному місті» в травні — червні 1793 р. [99].

За межами ринкової економіки

Але повернімось до Неаполітанського королівства 1751 р. Грошова маса, що перебувала в обігу, судячи з усього, оплачувала половину угод — це було чимало, але й друга частина була величезна. Без грошей обходилися селяни, без них виплачували заробітну платню натурою (смальцем, сіллю, солониною, вином, олією). Тільки мимохідь зачіпав грошовий обіг зарплатню робітників текстильних підприємств, миловарень, винокурень у Неаполі та інших місцевостях. Працівники цих галузей, щоправда, брали участь у розподілі грошей, але ці гроші негайно витрачалися на купівлю продуктів харчування, буквально «з рук у рот» (*della mano alla boca*). Німецький економіст фон Шреттер ще 1686 р. казав, що одна із заслуг мануфактур—«примушувати переходити з рук до рук більше грошей, бо в такий спосіб вони дають змогу прохарчуватися великому числу

Лихвар. За будь-якої грошової системи й у всіх країнах світу лихвар був у центрі повсякденного життя. «Часослов Рогана. Березень». (Heures de Rohan, mois de mars). (Фото Національної бібліотеки.)

людей»[100]. Хоч би як дешево оплачувалися перевезення, але за них платили готівкою. Все це не заважало ні в Неаполі, ні в інших містах існуванню економіки натурального обміну й простого відтворення на рівних правах з рухомою ринковою економікою.

Ключовим висловом було часто-густо *baratto,* або *barattare,* або *dare a baratto. Baratto* — це натуральний обмін, що, як правило, широко використовувався в самому центрі левантинської торгівлі: тут задовго до XV ст. мистецтво полягало в тому, щоб обмінювати на прянощі, перець або чорнильні горішки тканини й скляні вироби Венеції, отже, не платити готівкою. У XVIII ст. в Неаполі звичним був обмін товарів на товари, причому кожен покладався на ціни, що їх згодом зафіксують власті (так звані ціни «оголошені», *alla voce*). Тоді кожну партію товару почали оцінювати в грошах, а відтак їх обмінювали відповідно до вартості товарів. Яке то було джерело задачок для школярів, які блідли, побачивши «Практичну арифметику» («*Arithmetica Pratica*») Алессандро делле Пурифікаціоне, що вийшла в Римі 1714 р.!

Barattare — це означає застосувати потрійне правило (*la regola di tre*), але до одного з трьох таких випадків: простого натурального обміну, наприклад, воску на перець; напівнатурального-напівгрошового обміну; натурального обміну на певний термін, «коли призначають дату для остаточного розрахунку»... Те, що ця операція фігурувала в підручнику з арифметики, свідчить, що й купці займалися міновою торгівлею, а така торгівля, як нам відомо, дозволяла (так само, як і вексель) «замаскувати розмір відсотка».

Все це — свідоцтво недоліків грошової економіки навіть в активному XVIII ст., яке ми, рухаючись від раніших епох, розглядали ледве як не рай. Адже грошові й ринкові зв'язки не обплутували всього життя людей, бідарі залишалися поза вічками їхніх сітей. До 1713 р. можна було сказати, що «коливання монети майже не цікавлять переважну більшість (бургундських) селян, які не мають початкових грошей»[101]. Такою була селянська дійсність скрізь і майже завжди.

Навпаки, інші сектори господарства, що процвітали, вже боролися з труднощами кредиту. Але то були вельми вузькі сектори.

ПАПЕРОВІ ГРОШІ І ЗНАРЯДДЯ КРЕДИТУ

Поруч з металевими грішми в обігу були гроші паперові (банківські білети) й гроші кредитні (платежі через рахункові книги, перекази з одного банківського рахунку на інший, те, що німець називає влучним словом *Buchgeld*, «книжкові гроші»; з погляду істориків економіки, збільшення маси *книжкових грошей* спостерігалося з XVI ст.).

Гроші в усіх їхніх формах і кредит, що розглядається в усій сукупності його знарядь, розділяє чітка грань. Кредит — це обмін двох поставок, поділених у часі: я тобі роблю послугу, ти оплатиш її мені згодом. Шляхтич, який авансує селянина насінням пшениці з умовою виплати боргу з майбутнього врожаю, відкриває кредит; і достоту так само корчмар, який не вимагає одразу ж зі свого клієнта платні за його замовлення, а записує її на рахунок питця у вигляді крейдяної риси на стіні (так звані *крейдяні гроші — l'argent à la craie*), або пекар, який постачає хліб і записує його вартість карбами на двох шматках дерева: один лишається в того, хто дає, а другий — у того, хто бере. Купці, що скуповують хліб у селян на пні або в тваринників — вовну ще до стриження овець, скажімо, в Сеговії або в інших місцях, чинять так само. І на цьому самому принципі грунтується вексель [102]. Той, хто дає його в якомусь місці, наприклад у XVI ст. на ярмарку в Медина-дель-Кампо, одразу ж отримує гроші; а той, хто його бере, поверне свої гроші в іншому місці через три місяці й згідно з обмінним курсом на момент платежу. Він сам забезпечує свій прибуток і сам оцінює ступінь ризику.

Якщо звичайні гроші для більшості сучасників були «кабалістикою, зрозумілою лише для небагатьох» [103], то такі гроші й водночас і не-гроші та такий грошовий механізм, що змішувався з простим письмом і зливався з ним, здавалися їм не просто складними, а сатанинськими, вони правили за джерело безугавного подиву. Італійський купець, який близько 1555 р. осів у Ліоні зі столом та письмовим прибором і створював там собі багатство, був особою страшенно скандальною навіть в очах тих, хто досить добре розумів, як оперують грошима і як функціонує механізм обмінних операцій. Ще 1752 р. людина такого інтелектуального рівня, як Девід Г'юм (1711 — 1776 рр.), філософ, історик і до того ж економіст, був запеклим противником «новостворених папірців», цих «акцій, банківських білетів і паперів державної скарбниці», а також противником державного боргу. Він пропонував не більше й не менше, як ліквідувати на 12 млн. паперових грошей, що, як він вважав, перебувають в обігу в Англії поруч з 18 млн. фунтів стерлінгів у монеті; за його словами, то був би найправильніший спосіб викликати приплив до королівства нових мас коштовних металів [104]. Яке ж лихо для нашої допитливості (але, звісно, не для Англії), що така система, протилежна системі Лоу, не була випробувана експериментально! Зі свого боку Себастьєн Мерсьє шкодував, що Париж «не наслідував прикладу Лондонського банку». Він описував старомодне видовисько платежів готівкою в Парижі: «Десятого, двадцятого й тридцятого числа щомісяця з десятої години й до полудня зустрічаєш носіїв із мішками, повними грошей, що згинаються під цим тягарем. Вони біжать так, наче на місто щойно напала ворожа армія. І це свідчить, що в нас не створили вдалого політичного символу (читай: банківського білета), який би замінив ці метали, що замість того аби подорожувати від каси до каси, мали б бути нерухомим символом. Лихо тому, хто повинен заплатити за векселем такого-то дня й у кого немає коштів!» Це видовисько тим більше вражало, що воно зосереджувалося на одній-однісінькій вулиці Вівьєнн, де, як завважив наш інформатор, «є більше грошей, ніж у решті міста: це кишеня столиці» [105].

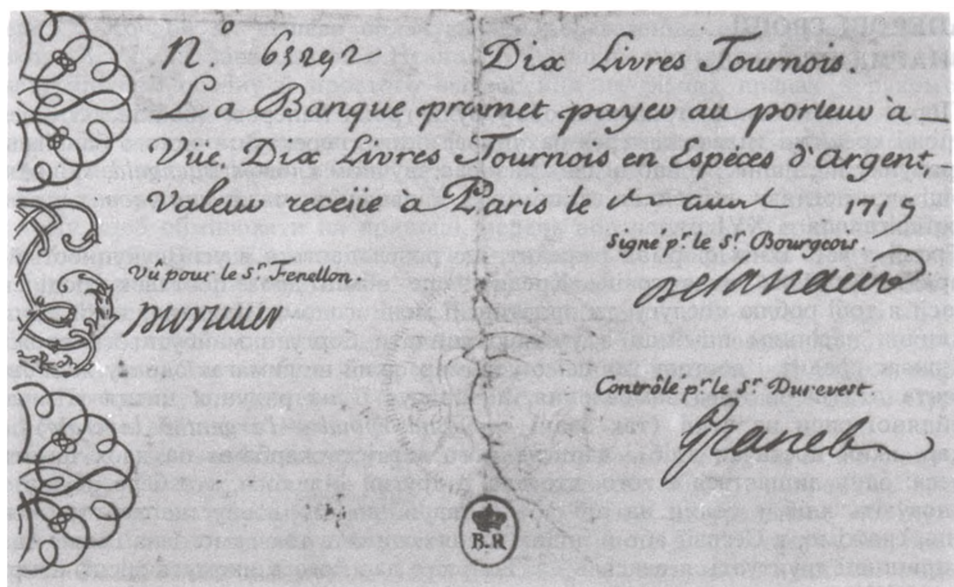

N.° 63292 Dix Livres Tournois.
La Banque promet payer au porteur à Vüe, Dix Livres Tournois en Espèces d'Argent, Valeur reçëüe à Paris le avril 1719
Signé p.r le S.r Bourgeois
Vû pour le S.r Fenellon.
Contrôlé p.r le S.r Durevest.
B.R

Банківський білет Лоу. Національна бібліотека. Париж. (Фото Жиродона.)

Це стародавня практика

«Перевищення» обсягу грошової маси над реальними грішми в суворому сенсі — явище давнє, навіть дуже давнє; цей винахід губиться в глибині століть. То була техніка, яку в ліпшому разі слід було б відкрити наново. Вже загалом з огляду на сам факт її давності вона більш «природна», ніж це здається.

Правду кажучи, з часу, коли люди навчилися писати й їм випало оперувати дзвінкою монетою, вони замінювали її листами, цидулками, зобов'язаннями, платіжними ордерами. За двадцять століть до нашої ери у Вавілоні, серед міських купців та банкірів, використовувалися записки й чеки; але, захоплюючись винахідливістю цих купців, не слід перебільшувати їхню сучасність. Ті самі прийоми існували в Греції або в елліністичному Єгипті, де Александрія зробилася «центром міжнародного транзиту, який найчастіше відвідували чужинці». Рим знав поточний рахунок, актив і пасив у книгах продавців срібла (*argentarii*). І нарешті, всі знаряддя кредиту — вексель, платіжне розпорядження, позиковий лист, банківський білет, чек — були знайомі купцям мусульманських країн, мусульманам і немусульманам, якими їх нам показують починаючи від Х ст. н. е. документи, так звані генізи (*geniza*), знайдені головним чином у синагозі Старого Каїра [106]. А Китай використовував банківські білети з IX ст. н. е.

Це далеке минуле повинно вбезпечити нас від дещо наївного захвату. Скажемо ж, що коли Захід знову відкрив ці старі знаряддя, то зовсім не йшлося про відкриття, схоже на відкриття Америки. Насправді будь-яка економіка, яка переживає труднощі з обігом металевих грошей, ніби внаслідок самої своєї природи й свого розвитку майже неминуче сама по собі приходила досить швидко до знарядь кредиту: вони випливали з її обов'язків і не меншою мірою — з її недосконалості [107].

Отже, в XIII ст. Захід наново відкрив переказний вексель, засіб для платежу на далеких відстанях, який з успіхом хрестових походів поширився вздовж усього Середземного моря. Раніше, ніж це було заведено вважати, цей вексель буде *переказним:* одержувач підписує його й продає іншому. Цілком очевидно, що при першому відомому переказі векселя 1410 р. такий вид обігу ще не був тим, чим він стане згодом. Подальший наступ: вексель більше не обмежуватиметься простим переїздом з одного місця в інше, як це було при його початковому використанні. Ділові люди стануть його пересилати з місця на місце, з ярмарку на ярмарок — це те, що у Франції називалося «обміном і переобміном» («*change et rechange*»), а в Італії — підписанням нового векселя (*ricorsa*). Такі методи, що означали «продовження» кредиту, стали загальними в період труднощів XVII ст. Тоді завдяки поблажливості ділових людей скрізь мандрували численні «авантурники»; було навіть цілком звичним оформляти векселі на себе, що широко розчиняло двері для безлічі надуживань. Правду кажучи, ці надуживання передували XVII ст.: нам відомі від 1590 р. переоформлення векселів на користь Фуггерів, а 1592 р.— на ліонські банки; навіть більше, в Генуї, місті інновацій, вони відомі з XV ст.

Не твердитимемо також, нібито банківський білет з'явився 1661 р. в касах Стокгольмського банку (там його використання, до речі, припинилося швидко — 1668 р.) або ж, що куди реальніше, в конторах Англійського банку 1694 р. Були білети й білети. Передусім з 1667 р. в Англії примножилося число платіжних ордерів (*orders*), прототипу банківських білетів, а ще раніше, в середні віки, звичайною справою було використання *goldsmiths' notes*, згодом прозваних *banker's notes*: золотарі в Лондоні брали на збереження гроші в обмін на векселі. 1666 р. лише в одного такого золотаря було в обігу 1 200 000 фунтів стерлінгів у векселях. До їхнього кредиту вдавався й сам Кромвель. Банківський білет майже спонтанно народився з комерційного вжитку. То було питання життя або смерті: 1640 р. король Карл I захопив у Тауері зливки цінних металів, що їх здали туди на збереження купці Сіті, і тоді купці знайшли для своїх авуарів сховище в золотарів (*goldsmiths*), створюючи в такий спосіб свої багатства аж до заснування Англійського банку.

Але Англія не володіла в цій галузі монополією на ранній розвиток. «Каса ді Сан Джорджо» («*Casa di San Giorgio*») принаймні від 1586 р. мала свої білети (*biglietti*), які починаючи з 1606 р. оплачуватимуться золотою або срібною монетою, залежно від того, який вклад їх гарантував. У Венеції банки «*di scritta*» («письмові») від XV ст. мали свої білети, які могли обмінюватись і оплачуватися.

Але новацією Англійського банку було те, що до функцій банку — зберігання коштів та їх переказу з рахунку на рахунок — він додав роль справжнього, свідомо організованого емісійного банку, здатного запропонувати великий кредит у білетах, фактична вартість яких набагато перевершувала його реальні грошові запаси. Як казав Лоу, зробивши це, банк учинив величезне доброчинство для торгівлі й для держави, бо він «збільшив число монети» [108].

Що ж до «письмових» грошей, то ми до них ще повернемося; вони з'являються разом з самим початком фаху банкіра: за бажанням клієнта один рахунок компенсує інший. Було навіть те, що ми назвали б рахунками без забезпечення, добре, що банкір на це приставав. А отже, такі гроші існували на самому початку періоду, який охоплює ця книга.

Гроші і кредит

Звісно ж, не завжди банківські білети й векселі мали широкий обіг. Треба запам'ятати міркування Д. Г'юма. У Франції навіть після запізнілого заснування Французького банку (1801 р.) ці білети цікавили тільки кількох паризьких купців та банкірів, але майже нікого — в провінції: нема сумніву, з причини незабутніх пекучих спогадів про банкрутство Лоу.

Одначе паперові гроші й кредит то в одній формі, то в іншій не переставали брати участь у грошовому обігу, зливатися з його течією. Переоформлений вексель (цебто проданий своїм власником шляхом передавального напису за його підписом — не на *звороті* аркуша, на якому він виписаний, а на його лицьовому боці, на противагу тому, як ми робимо з нашими чеками) з цього моменту вступав в обіг як *справжні гроші*. Продавалися навіть облігації державної позики, хоч би де ми її зустріли — у Венеції, у Флоренції, в Генуї, в Неаполі, в Амстердамі, в Лондоні. І достоту так само у Франції з її впровадженими 1522 р. рентами на паризьку Ратушу, рентами, що зазнали чимало змін. Коннетабль до Монморансі 1 листопада 1555 р. купив землю (фільварок Мариньї), заплативши рентами на Ратушу [109]. Філіпп II та його наступники в десяти випадках проти одного розплачуватимуться з діловими людьми *en juros* — державними рентами, перерахованими за номіналом. Отримуючи таке відшкодування, ділові люди в свою чергу оплачували тією самою «монетою» свої борги третім особам, перекладаючи на ближнього ризик і неприємності свого ремесла. Тут усе зводилося до того, аби перетворити короткотермінові борги (*asientos*, їхні позики королю) на консолідовану вічну або пожиттєву ренту. Але й сама участь у *асьєнтос* перепродувалася, вспадковувалась, перерозподілялась, вона перебувала в обігу на ринку, хоч би яким скромним він був [110]. Свого часу там існували й «акції» Амстердамської біржі. Існували й нескінченні ренти, які в усіх країнах Заходу засновувалися на міські гроші — ренти полів, виноградників, із селянських садиб. То було неосяжне видовисько, яке ми відзначаємо щоразу, коли маємо справу з більш чи менш точними спостереженнями. Продавалися навіть *cedole*, зобов'язання, які хлібні комори (*caricatiri*) Сицилії видавали власникам зерна, що зберігалося в них, а крім того, були в обігу й справжні *cedole* — за допомогою власників комор та високих властей [111]. І остання деталь: у Неаполі віце-король випускав *tratte* — дозвіл на вивезення зерна й навіть овочів; випускав він їх надто багато, і для венеціанських купців було звичною справою скуповувати їх нижче номіналу й таким чином оплачувати мито із знижкою [112]. Уявімо собі також у цьому русі туди-сюди величезну масу інших паперів різних назв і різного характеру. Щоразу, коли бракувало металевої монети, доводилося користуватись будь-якими засобами — і з'являлися або вигадувались паперові гроші.

Що ж до Парижа, то «варто зауважити, що в 1647-му, 1648-му та 1649 рр. гроші в торгівлі були такі рідкісні, що до проведення платежів тільки четверту їхню частину давали готівкою, а три чверті — білетами або векселями, підписаними на пред'явника; це слугувало для їх переказу, але не сприяло порядку. Отже, купці, негоціанти й банкіри запровадили між собою звичай розплачуватися один з одним у такий спосіб» [113]. Цей текст вимагав би коментарів — скажімо, в тому, що стосується векселів на пред'явника,— але інтерес, який становить цей документ, полягає в іншому. Коли бракує готівки, вдаються до кредиту, а він імпровізується. І загалом саме це радив робити Вільям Петті в своєму химерному «*Quantulumcumaque concerning money*» (1682 р., у вільному перекладі «Найменше, що можна б сказати про гроші»), де він розмірковує про форму запитань і відповідей. Запитання 26-е: «*Які є ліки, коли в нас надто мало грошей?*» Відповідь: «*Нам належить створити банк*». Треба заснувати банк,

машину для виробництва кредиту, для посилення ефекту існуючих грошей. А що Людовік XIV, зайнятий постійними війнами, не зумів створити банк, то йому довелося жити за рахунок допомоги фінансистів — «відкупників і прихильників» («*traitants et partisans*»), які під векселі позичали гроші на величезні витрати його війська за кордоном. Насправді ці кредитори позичали свої гроші й гроші, покладені в них на збереження третіми особами. А відтак вони самі себе винагороджували за рахунок королівських доходів. Що ж до короля, то як він міг би чинити інакше, коли б запаси коштовних металів у його королівстві були вичерпані?

Бо, зауважмо, йшлося завжди про те, аби активізувати або замінити по змозі дзвінку монету, яка виконувала своє завдання повільно, чи монету відсутню (бездіяльну). Безперервна, і вкрай необхідна, ця робота здійснювалася стихійно при нестачі дзвінкої монети або у випадках труднощів із нею. І така робота спричинилася до роздумів і здогадів про саму природу дзвінкої монети. Про що йшлося? Радше про штучне виготовлення грошей, сказати б, *ерзацу* грошей або, якщо хочете, грошей, які «піддаються керуванню». Всі ці засновники банків і в кінцевому підсумку шотландець Джон Лоу потроху усвідомлювали «економічні можливості того відкриття, згідно з яким гроші (і капітал у розумінні грошей) виявлялися придатними бути виготовленими або створеними за нашим бажанням» [114]. То було сенсаційне відкриття — куди більш сенсаційне, ніж відкриття алхіміків,— і яка спокуса! І яка віддушина для нас! Саме своєю, сказати б, повільністю, мовби бавлячись підпалюванням запалу, важкі металеві гроші на світанку економічного життя створили необхідний фах банкіра. Він — та людина, яка лагодила або робила спробу полагодити зіпсутий двигун.

Підемо слідами Шумпетера: все — гроші, все — кредит

І ось ми підійшли до останньої, найважчої з наших суперечок. Чи справді була принципова різниця між сутністю металевої монети, допоміжних грошей і засобів кредиту? Те, що їх розрізняють від самого початку, цілком нормально; але чи слід потім зблизити, а то, може, й злити їх воєдино? Це проблема, яка відкриває шлях стільком контроверзам; це проблема й сучасного капіталізму, який розгортався в цих сферах, знайшов там свої знаряддя й навіть зважився визначити їх як «усвідомлення свого власного існування». Само собою зрозуміло, що, починаючи цю суперечку, я не маю наміру її вести без кінця-краю. Ми повернемося до цього питання пізніше.

Принаймні аж до 1760 р. всі економісти уважно аналізуватимуть феномен грошей, узятий у його первісному вигляді. Згодом, упродовж усього XIX ст. й навіть пізніше — доти, як Кейнс усе перевернув,— вони виявлятимуть тенденцію розглядати гроші як своєрідний нейтральний елемент економічного обміну, або, точніше, як своєрідну завісу. Розірвати ту завісу й спостерігати те, що вона приховує, стане одним із звичайних підходів при «реальному» економічному аналізі. І вивчати далі не гроші та їхній власний механізм функціонування, а реальності, що лежать нижче: обмін товарів та послуг, потоки витрат і прибутків.

Перший період: згодимося з до певної міри колишнім, «номіналістським» поглядом на речі, властивим часові до 1760 р., і навмисне дотримуватимемося давньої меркантильної думки, що панувала кілька століть. Цей погляд приділяв виняткову увагу грошам, що розглядалися як багатство, як ріка, сила якої сама по собі зав'язує й завершує обміни, маса якої пришвидшує й сповільнює її плин. Гроші, точніше грошові запаси — це водночас і маса, і рух. Чи то збільшується

маса, чи то пришвидшується рух, результат виявляється приблизно той самий: все — ціни, заробітна платня (вона — повільніше), обсяг угод — іде на підвищення; інакше все занепадає. Отже, за таких умов слід би дійти висновку, що відбувається попросту збільшення маси, яка перебуває в русі, все одно, чи то провадиться прямий обмін товарів (натуральний обмін), чи то допоміжні гроші дозволяють укладати угоди, не вдаючись властиво до грошей, чи то угоду полегшує кредит. Одне слово, тільки-но всі використовувані капіталізмом інструменти вступають у такий спосіб у гру, вони стають лжегрішми або навіть справжніми грішми. І звідси випливає загальне примирення, перший урок якого дав Контійон.

Але якщо можна твердити, нібито все — гроші, то з таким самим успіхом можна, навпаки, твердити, що все — кредит, цебто обіцянка, що перетворюється на реальність через якийсь час. Навіть цей золотий луїдор мені дають як обіцянку, як чек (відомо, що справжні чеки — зняття грошей з певного рахунку — в Англії стали звичайною практикою тільки близько середини XVIII ст.); це чек на всю сукупність приступних мені матеріальних цінностей і послуг, серед яких я завтра або пізніше щось вибрав би. І тільки тоді ця монета виконає своє призначення в рамках мого життя. Як каже Шумпетер, «гроші в свою чергу не що інше, як знаряддя кредиту, право, яке дає доступ до єдиних засобів остаточного платежу, а саме: споживчих товарів. Нині (1954 р.) ця теорія, яка, природно, здатна набирати багатьох форм і вимагає численних доопрацювань, перебуває, можна сказати, на шляху до тріумфу» [115]. Коротко кажучи, все це можна розглядати в одному напрямі, а відтак — у другому. І без шахрайства.

Гроші і кредит — це певна мова

Гроші й кредит, як і плавання у відкритому морі, як книгодрукування, є технічні засоби, що самі собою відтворюються й увічнюються. Вони утворюють одну й ту саму мову, якою кожне суспільство розмовляє по-своєму, що її зобов'язаний розуміти будь-який індивідуум. Він може не вміти читати й писати, бо тільки висока культура живе під знаком писемності. Але не вміти рахувати означало б приректи себе на неможливість виживання. Повсякденне життя — це неодмінна школа цифр: словник дебету й кредиту, натурального обміну, цін, ринку, курсів грошей, що коливаються, захоплює й підкорює будь-яке бодай трохи розвинуте суспільство. Такі технічні засоби стають тією спадщиною, яка обов'язково передасться шляхом прикладу й досвіду. Вони визначають життя людей день у день, упродовж цілого життя, впродовж поколінь і століть. Вони створюють довколишнє середовище людської історії у світовому масштабі.

І достоту так само, коли якесь суспільство стає надто численним, коли його обтяжують вимогливі міста, що розширюють обміни, ця мова ускладнюється, щоб розширити проблеми, які виникають. Це те саме, що сказати: ці технічні засоби впливають передусім на самих себе, вони народжуються самі по собі, вони трансформуються під час власного руху. Якщо вексель, давно відомий у країнах переможного ісламу IX—X ст., народився на Заході в XII ст., то це тому, що гроші тоді повинні були переміщуватися на величезні відстані, через усе Середземномор'я й від італійських міст до ярмарків Шампані. Якщо ордер з обов'язковою оплатою, переоформлення векселя, біржі, банки, дисконт з'явилися згодом один за одним, то це тому, що система ярмарків з платежами, відкладеними на певний час, не відзначалася ні гнучкістю, ні частотою, необхідними для економіки, що пришвидшувала свій рух. Але на сході Європи такий економічний тиск став відчутним значно пізніше. Близько 1784 р., у момент, коли марсельці спробували зав'язати торгівлю з Кримом, один з них на підставі

власних вражень констатував: «Карбовані гроші зовсім відсутні в Херсоні й у Криму: тут бачиш тільки мідяну монету й паперові гроші, які не обертаються за браком засобів дисконтування». Річ у тім, що росіяни щойно окупували Крим і домоглися в Туреччини відкриття проток. І потрібні були ще роки, аби українська пшениця стала регулярно експортуватися по Чорному морю. А доти кому б спало на думку організувати в Херсоні облік векселів?

Грошова техніка, як і всі види техніки, відповідає, отже, на *потреби*, що довго, вперто й виразно виявляють себе. Що більше була країна економічно розвинута, то більше вона розширювала гаму своїх грошових і кредитних знарядь. І справді, в міжнародній грошовій єдності спільноти мали кожна своє місце: одні — привілейовані, інші плентались в хвості, а треті зазнавали тяжкої кари. Гроші — єдність світу, але вони й світова несправедливість.

Люди не так уже не усвідомлювали цей поділ і наслідки, до яких він спричинявся (бо гроші спливаються на службу до тих, хто володіє технологією їхнього обігу), як це можна було б думати. Есеїст Ван Аудермелен завважив 1778 р., що, читаючи авторів свого часу, «можна було б сказати, що є нації, які з часом мали б стати надзвичайно могутніми, і такі, які зовсім зубожіють» [116]. А на півтора століття раніше, 1620 р., Сципіон де Грамон писав: «Гроші, казали сім грецьких мудреців, є кров і душа людей; і той, у кого їх нема, проходить свій шлях, наче мрець серед живих» [117].

Вигляд міста Брив (департамент Коррез) з літака: приклад міста із заплутаними вуличками, спадщиною середньовіччя. (Фото Міністерства житлового будівництва.)

Розділ 8

МІСТА

Міста — це ніби електричні трансформатори: вони підвищують напругу, пришвидшують обмін, вони без упину керують життям людей. Хіба не виникли вони з найдавнішого, найреволюційнішого з усіх поділів праці: полів, з одного боку, і так званих міських видів діяльності — з іншого? «Протилежність між містом і селом починається разом з переходом від варварства до цивілізації, від племінного ладу до держави, від місцевої обмеженості до нації і проходить через усю історію цивілізації аж до нашого часу... » К. Маркс написав це в часи своєї молодості [1].

Місто — ніби цезура, розрив, нова доля світу. Коли воно виникає, несучи з собою писемність, то відчиняє двері того, що ми називаємо історією. Коли з настанням XI ст. місто відродилося в Європі, то почалося піднесення цього невеликого континенту. Тільки-но воно розквітає в Італії, настає Відродження. Так було з часів міських громад, полісів класичної Греції, з часів медіни в епоху мусульманського завоювання й до наших днів. Усі поворотні моменти зростання виявилися у вибуху урбанізації.

Що ж до питання про те, чи були міста причиною, джерелом зростання, то воно так само марне, як і питання про те, чи несе капіталізм відповідальність за економічне піднесення XVIII ст. або за промислову революцію. Тут певною мірою діяла така люба серцю Жоржа Гурвича «взаємність перспектив». Місто так само породжувало піднесення, як це піднесення породжувало його самого. Але що безперечно, то це те, що, навіть коли місто не породжувало піднесення цілком, воно обертало його собі на вигоду. І що така гра в місті виявляється легше, ніж у будь-якому іншому місці.

МІСТО ЯК ТАКЕ

Хоч би де воно було, місто завжди має передумовою певне число реальностей та процесів, причому з безсумнівною регулярністю. Не існувало міста без неодмінного поділу праці й не було жодного бодай трохи прогресивнішого проти попереднього поділу праці без утручання міста. Не було міста без ринку й не було регіональних або національних ринків без міст. Часто говорять про роль міста в розвитку й диверсифікації споживання, але вельмо рідко — про такий важливий, незважаючи ні на що, факт, що навіть найбідніший городянин неодмінно постачався через ринок, що місто загалом робило ринок повсюдним явищем. Але ж саме там і проходив фундаментальний вододіл між суспільствами та економіками, де вони опинялися по один або по другий бік межі ринку (я ще повернуся до цього). Нарешті, не існувало міст без влади, яка водночас і захищала, і примушувала, хоч би яка була форма такої влади, хоч би яка соціальна група її втілювала. А якщо влада існувала за межами міста, то в ньому вона набувала додаткового виміру, отримувала зовсім інше за характером поле діяльності. І нарешті, не було виходу в довколишній світ, не було далеких обмінів без міст.

Саме в цьому сенсі я міг написати з десяток років тому [2] — і дотримуюсь такого погляду й нині, незважаючи на вишукану критику Ф. Абрамса [3],— що «місто є завжди місто», хоч би де воно було як у просторі, так і в часі. Це в жодному разі не означає, що всі міста були схожі одні на одних. Але якщо абстрагуватися від дуже різних самобутніх рис, усі вони неодмінно розмовляли однією й тією самою *в своїй основі* мовою: це був безперервний діалог із селом, перша потреба повсякденного життя: поповнення людьми було так само необхідне для міста, як вода для млинового колеса;одними й тими самими були постійна погорда міст, їхнє прагнення відрізнятися від інших, їхнє обов'язкове розташування в центрі ближніх чи далеких зв'язків, їхні взаємини із своїми передмістями та іншими містами. Бо жодне місто ніколи не постає перед нами без «супроводу» інших. Одні міста були панами, інші — служниками або навіть рабами; вони утворювали й зберігали певну ієрархію, як у Європі, так і в Китаї або в інших країнах.

Від незначної ролі міст до їхнього глобального значення

Як незвичайне зосередження людей, розташованих близько один до одного будинків, що подеколи прилягають стіна до стіни, місто було аномалією в сенсі заселеності. Не те, щоб воно завше було повне народу або виглядало «розбурханим людським морем», як казав Ібн Баттута, захоплюючись Каїром з його 12 000 водоносів та тисячами найманих погоничів верблюдів [4]. Існували міста, що тільки-но зароджувалися, і деякі селища переважали їх числом жителів, як, скажімо, величезні села Росії в минулому й нині, як «сільські містечка» італійського півдня (*Mezzogiorno*), або півдня Андалусії, або сузір'я яванських сілець, що утворюють негусту тканину на цьому й «досі сільському острові». Але таким розбухлим селам, що навіть зливалися одне з одним, не судилося стати містами.

Адже значення мала не лише кількість. Місто існує як місто тільки в протиставленні нижчому способу життя, ніж його. Це правило не має винятків, і ніякі привілеї його усунути неспроможні. Не було жодного міста, жодного містечка, яке не мало б своїх сіл, свого клаптя сільського життя, яке не накидало б довколишній окрузі послуг свого ринку, користування своїми крамницями,

своїми мірами довжини й ваги, своїх лихварів, своїх законників, навіть своїх розваг. Щоб існувати, йому потрібно було панувати над якоюсь «імперією», хай навіть крихітною.

Варзі, що в нинішньому Ньєврі, на початку XVIII ст. нараховував якихось 2000 мешканців. Але це було справжнє місто зі своєю буржуазією: в ньому було так багато юристів, що мимоволі запитуєш себе, чим вони могли займатися навіть серед неписьменного й тому, цілком очевидно, вимушеного вдаватися по допомогу до чужого пера селянського населення. Але ці законники були й власниками; інші городяни володіли кузнями, чинбарнями, торгували дровами; остання категорія городян користувалася такою сприятливою обставиною, як торгівля «загубленими полінами» вздовж річки; іноді вони брали участь у величезних масштабів постачанні Парижа дровами, володіючи лісовими ділянками аж у далекому Барруа [5]. То був цілком типовий приклад містечка на Заході, яких там тисячі.

Для ясності треба було б мати очевидну й незаперечну нижню грань, яка визначала б початковий рівень міського життя. Але з цього приводу нема згоди, та її і не може бути. Тим паче, що така межа змінювалася з часом. Для французької статистики місто — це (ще й нині) поселення з мінімум 2000 жителів, тобто саме величина Варзі близько 1700 р. Для англійської статистики вихідна цифра становила 5000 чоловік. Тож, коли твердять, що 1801 р. міста нараховували 25% населення Англії [6], треба знати, що коли беруться за основу громади, які перевершують 2000 жителів, відсоток підійметься до 40.

Зі свого боку Ришар Гаскон, говорячи про XVI ст. , вважає, що «шістсот дворів (цебто від 2000 до 2500 жителів) були б, безперечно, досить вдалою нижньою гранню» [7]. Я ж думаю, що принаймні для XVI ст. така межа надто висока (може, на Ришара Гаскона справило надмірне враження порівняно велике число міст, що тяжіли до Ліона). В усякому разі, наприкінці середніх віків на цілу Німеччину нараховувалося тільки 3000 поселень, що отримали права міста. Але ж їхнє населення становило в середньому 400 чоловік [8]. Тобто звичайний поріг міського життя був для Франції, і безперечно, для всього Заходу (винятки тільки підтверджували правило), набагато нижчий за число населення Варзі. Так, у Арсі-сюр-Об, що в Шампані, якому Франциск I дозволив 1546 р. обгородити себе фортечними мурами,— місці розташування соляних складів та центрі архідияконату,— на початку XVIII ст. ще нараховувалося тільки 228 дворів, цебто 900 мешканців. Шаурс, де була лікарня й колеж, 1720 р. мав 227 дворів, Еруа — 265, Вандевр-сюр-Барс — 316, Пон-сюр-Сен — 188 [9].

Саме від таких низьких граней мають вести свої дослідження історики міста. Адже, як зауважив Освальд Шпенглер [10], малі міста в кінцевому підсумку «перемагали» прилеглу сільську місцевість, вони наповнювали її «міською свідомістю», хоча й самих їх нерідко «пожирали» й поневолювали більш заселені й активніші, ніж вони, поселення. Отже, ці міста опинялися в системі міст, що регулярно функціонували довкола якогось «міста-сонця». Але було б помилкою враховувати самі тільки міста-сонця — Венецію або Флоренцію, Нюрнберг або Ліон, Амстердам або Лондон, Делі або Нанкін чи Осаку... Скрізь міста утворювали ієрархію, і сама тільки вершина піраміди, хоч би яка значна вона була, не становила всього цілого. В Китаї ієрархія міст фіксувалася в частці, яка додавалася до назви (*фу* — місто першого рангу, *чжоу* — другого, *ян* — третього), і ієрархія ця не враховувала на ще нижчому рівні найпростіших містечок, що будувалися в бідних провінціях через «необхідність стримувати напівдикі народи, які насилу терплять тягар влади» [11]. Але саме такий рівень елементарних міських поселень, пов'язаних із сільським довкіллям, видно нам найгірше — однаково, що в Китаї, що на решті Далекого Сходу. Німецький лікар, який 1690 р. проїхав по йєдоському (токійському) шляху через одне містечко, де налічував 500 будинків, цебто

щонайменше 2000 жителів, враховуючи й передмістя [12]. Ця остання деталь сама по собі доводить, що то було саме місто. Але такі нотатки трапляються рідко. Одначе важливо було б зуміти оцінити всю масу міських систем, їхню загальну вагу, цебто знову ж таки опуститися до нижньої межі, до взаємодії міста й села. Такі загальні цифри підійшли б нам куди більше, ніж цифри часткові: можна було б покласти на одну шальку терезів усі міста, а на другу — все населення чи то імперії, чи то нації, чи то економічного регіону, а відтак вирахувати співвідношення між тією й тією вагою. І це був би досить надійний спосіб оцінки певних економічних і соціальних структур обстежуваної одиниці.

Або ж то був би принаймні досить надійний спосіб, якби такі відсоткові співвідношення було легко встановити з достатньою точністю. Ті, що їх пропонує книга Йозефа Кулішера [13], видаються, отже, надмірно високими, надто оптимістичними проти сучасних оцінок. Не говоритимемо вже про твердження Кантийона, який писав: «Загалом вважають, що половина жителів держави заробляє собі на шматок хліба й живе в містах, інша ж половина — в селі» [14]. Недавній розрахунок Марселя Рейнара дає для Франції часів Кантийона всього тільки 16% міського населення. До того ж усе залежить від рівня, взятого за основу. Якщо під словом «місто» розуміти поселення, що мали понад 400 жителів, то Англія 1500 р. мала 10% міського населення, а 1700 р.— 25%. Але якщо нижнім порогом вважати 5 000 чоловік, то 1700 р. цей відсоток становитиме тільки 13, 1750 р.— 16 і 1801 р.— 25. Отже, цілком очевидно, що довелося б переробляти всі розрахунки, виходячи з єдиного критерію, перше ніж ми зможемо з належною переконливістю порівнювати ступінь урбанізації різних регіонів Європи. Нині ж можна щонайбільше тільки накреслити якісь особливо високі або особливо низькі рівні.

Якщо звернутися до нижнього рівня, то найскромніші цифри в Європі стосуються Росії (2,5% 1630 р., 3 — 1724 р., 4 — 1796 р. і 13% — 1897 р.) Отже, 10-відсотковий рівень для Німеччини 1500 р. зовсім не вважався б незначним порівняно з цифрами для Росії. Нижній рівень — це й англійські колонії в Америці 1700 р., коли Бостон нараховував 7000 жителів, Філадельфія — 4 тис., Ньюпорт — 2600, Чарлстон — 1 100, Нью-Йорк — 3900 жителів. Проте від 1642 р. в Нью-Йорку, тоді Новому Амстердамі, голландська цегла «на сучасний кшталт» замінила дерево в будівництві будинків: очевидна ознака зрослого багатства. Хто не визнав би міського характеру цих ще незначних центрів? 1690 р. вони становили собою ту «міську напругу», яку допускало загальне населення з 200 000 чоловік і плюс ще якесь число, розсіяне в широкому просторі — загалом 9% цього населення. Близько 1750 р. населення Японії, тоді вже численне (26 млн. жителів), нібито нараховувало 22% городян [16].

Для високого рівня найімовірніше перевищення 50% рівня для Голландії (140 180 городян із загального населення 274 810 жителів, цебто 51% 1515 р., 59 — 1627 р., 65 — 1795 р.). За даними перепису 1795 р., навіть провінція Оверейссел, напевно не найпередовіша, досягнула рівня 45,6% [17].

Щоб тлумачити таку гаму цифр, залишається дізнатись, з якого моменту (може, близько 10%?) урбанізація населення досягає «первісного рівня ефективності». Чи не було згодом і іншого значущого порога, близько 50 або 40%, а то й менше? Чи взагалі не існувало порогів *à la* Вагеманн, починаючи з яких усе тяжіло б до тенденції змінюватися самохіть?

Місту потрібно було село, що лежало неподалік. Сцена на ринку. Картина Жана Мішлена (1623—1696 рр.): продавці — це селяни, що принесли сюди свої продукти. (Фото Жиродона.)

Поділ праці, що постійно оновлюється

При зародженні й упродовж усього життя міст у Європі та інших регіонах важливою була й залишалася одна й та сама проблема: йдеться про поділ праці між селом і міськими центрами, поділ, який ніколи остаточно не визначався й постійно знов і знов відновлювався. У принципі в місті розташовувалися купці, зосереджувались функції політичного, релігійного та економічного керівництва, ремісниче виробництво. Але тільки в принципі, бо такий поділ і далі коливався, схиляючись то в один, то в інший бік.

Справді, не думатимемо, що такий різновид *класової боротьби* розв'язувався *сам по собі* (*ipso facto*) на користь міста, яке було сильніше від свого партнера. Не слід також гадати, нібито село, як це звичайно вважають, передувало містові в часі. Звісно, часто було так, що розвиток «сільського оточення внаслідок прогресу виробництва робив можливим появу міста» [18], але саме місто не завжди було вторинним продуктом. У своїй захопливій книзі Джейн Джекобс твердить, що місто з'являється принаймні водночас із сільськими поселеннями, якщо не раніше [19]. Так, у VI тис. до н. е. Ієрихон та Чатал-Хююк у Малій Азії були містами, що створювали довкола себе села, які, забігаючи наперед, можна було б назвати сучасними. Це, певна річ, тією мірою, якою земля тоді була приступна як незайнятий і вільний простір, де можна було створювати поля майже в будь-якому місці. Така ситуація могла повторитися в Європі XI—XII ст. А ще ближче до нашого часу її можна було побачити в Новому Світі, де Європа відтворювала міста, ніби скинуті на парашуті на порожнє місце, міста, де жителі чи то самі, чи то з допомогою тубільців створювали села-годувальники. В створеному наново 1580 р. Буеносі-Айресі тубільці були чи то наструнчені вороже, чи то їх не було зовсім (що не менш серйозно), тож його жителі мусили добувати хліб у поті чола свого (й нарікали на це). Одне слово, їм довелося створювати своє село згідно з потребами міста. Майже такий самий процес, пов'язаний з «американським» просуванням на Захід, описував 1818 р. в Іллінойсі Морріс Беркбек. Він пояснював: «У тих місцях, де кілька нових колоністів купили в уряду землі для розорювання в сусідстві один з одним, власник, трохи передбачливіший щодо потреб країни та її майбутнього розвитку, здогадавшись, що його місце розташування сприятливе для зведення нового міста, розбиває свою землю (землю, продану йому урядом) на невеликі ділянки, розмежовані зручно прокладеними проїздами, і продає їх, тільки-но випадає нагода. На них споруджують житлові будинки. І передусім приїздить крамар (так називають торговця будь-якими предметами) з кількома ящиками краму і відкриває крамницю. Поруч з'являється заїзд і стає резиденцією лікаря й правника, який виконує функції нотаря й повіреного в справах; крамар харчується в заїзді, і тут-таки зупиняються всі приїжджі. Незабаром, у міру того як у тому виникає потреба, тут осідають коваль та інші ремісники. Неодмінний член общини, що зароджується,— вчитель, який виконує й роль священика для всіх християнських сект... Там, де раніше можна було побачити тільки людей, одягнених у шкури, тепер приходять до церкви в добротному синьому костюмі, а жінки — в коленкорових сукнях та солом'яних капелюшках... *Тільки-но місто зародилося,* швидко поширюється культура (читай: агрикультура), набуваючи чималого розмаїття на його околицях. Настає достаток продовольчих товарів» [20]. Чи не так це відбувалося й у Сибіру, цьому ще одному Новому Світі? Іркутськ зародився 1652 р., раніше від сусідніх сіл, які його годуватимуть.

Усе це йшло само собою. Села й міста корилися «обопільності перспектив»: я створюю тебе, ти створюєш мене; я паную над тобою, ти експлуатуєш мене — і так далі відповідно до вічних правил існування. Хіба села, близько розташовані

до міст, навіть у Китаї, не черпали користі з такого сусідства? Коли 1654 р. Берлін повертався до життя, його Таємна рада (*Geheimer Rat*) заявила: «Головна причина нинішніх досить низьких цін на зерно випливає саме з того, що майже всі міста, за небагатьма винятками, сплюндровані й не потребують хліба округи, а потреби своїх небагатьох жителів покривають за рахунок власних земель». Такі міські землі — хіба то не було село, що його відтворювало місто в останні роки Тридцятилітньої війни? [21]

Звичайно, зміни були оборотні: міста урбанізували села, а ці останні робили міста сільськими. Як пише Ришар Гаскон, з «кінця XVI ст. село — це безодня, яка поглинає міські центри» [22], хай навіть у сенсі скупівлі земель, створення сільськогосподарських фільварків або численних заміських будинків. Венеція в XVII ст. відвернулася від переваг морської торгівлі й усі багатства вклала у свої села. Всі міста світу — Лондон і Ліон, Мілан і Лейпциг, Алжир і Стамбул — зазнавали в той чи той момент такого перенесення центру тяжіння.

Фактично ніколи не можна було відокремити міста від села так, як відокремлюється вода від масла: в один і той самий час існували роз'єднання й зближення, розмежування й возз'єднання. Навіть у мусульманських країнах місто не відкидало села, незважаючи на різкий розрив, що відокремлював його від нього. Місто розвивало довкола себе городництво, деякі арики на міських вулицях тяглись у садки сусідніх оаз. Такий самий симбіоз спостерігався й у Китаї, де село використовувало як добрива нечистоти й покидьки міста.

Але навіщо доводити те, що ясно само по собі? До недавнього часу будь-якому місту доводилося мати джерела харчування біля самої своєї брами. Добре обізнаний з розрахунками історик-економіст вважає, що від XI ст. поселенню з 3000 чоловік, аби прожити, треба було володіти територіями десятка сіл, цебто загалом 8,5 кв. км, «маючи на увазі низьку продуктивність хліборобства» [23]. Насправді село повинно було утримувати місто, аби йому не доводилося побоюватися за своє існування: велика торгівля могла його прогодувати тільки у виняткових випадках. Так було тільки в кількох привілейованих містах: у Флоренції, Брюгге, Венеції, Неаполі, Римі, Генуї, Пекіні, Стамбулі, Делі, Мецці...

А втім, до самого XVIII ст. навіть великі міста зберігали в себе різні види сільськогосподарської діяльності. Вони надавали прихисток пастухам, сільським стражникам, рільникам, виноградарям (навіть у Парижі); вони мали *всередині* й *за межами* своїх стін пояс садів і городів, а трохи далі — поля, подеколи з трипільною сівозміною, як це було, скажімо, у Франкфурті-на-Майні, у Вормсі, Базелі або Мюнхені. В середні віки ляскіт батога погонича було чути в Ульмі, Аугсбурзі або Нюрнберзі поруч із самою ратушею, а свині вільно бродили по вулицях, таких брудних і вибоїстих, що переходити їх доводилося на ходулях або перекидаючи дерев'яні містки з одного боку на інший. У Франкфурті напередодні ярмарків квапливо встеляли головні вулиці соломою або деревними стружками [24]. І хто міг би подумати, що у Венеції ще 1746 р. доводилося забороняти відгодівлю свиней «у місті та в монастирях»? [25]

Що ж до численних містечок, то вони ледь відокремлювалися від сільського життя; можна було навіть почути про «сільські містечка». У винокурницькій Нижній Швабії Вейнсберг, Гейльбронн, Штутгарт, Еслінген усе ж таки везли до Дунаю виготовлене в них вино; втім, вино саме по собі було галуззю промисловості [26]. Херес-де-ла-Фронтера, що неподалік від Севільї, 1528 р. відповідав на опитувальний лист, що «місто має у своєму розпорядженні зібрані врожаї винограду, пшениці, олію та м'ясо», чого вистачає для його добробуту й пожвавлення торгівлі та ремісничого виробництва [27]. Коли 1540 р. алжирські корсари зненацька захопили Гібралтар, то це сталося тому, що вони, добре знаючи звичаї міста, обрали для нападу пору збирання врожаю винограду: всі жителі перебували за межами міста й ночували на своїх виноградниках [28]. Скрізь у Європі

міста дбайливо доглядали свої поля та виноградники. Щороку сотні й сотні магістратів, як, скажімо, в баварському Ротенбурзі або в Бар-ле-Дюці, оголошували про початок сезону збирання врожаю, коли «листя виноградної лози набуде тієї жовтої барви, яка свідчить про зрілість плодів». І навіть сама Флоренція щоосені наповнювалася сотнями бочок, перетворюючись на величезний ринок молодого вина.

Тогочасні міські жителі часто-густо тільки наполовину були городянами. Під час збирання врожаю ремісники й усі добрі люди залишали свої ремесла й свої домівки задля польових робіт, як, скажімо, в підприємливій і перенаселеній Фландрії XVI ст. Або ж у Англії ще перед самою промисловою революцією. Або ж у Флоренції, де в XVI ст. таке важливе суконне виробництво (*Arte*) було здебільшого зимовим видом робіт [29]. Реймський тесля Жан Пюссо в своєму щоденнику виявляв більше інтересу до збирання винограду, кількості вина, цін на пшеницю та на хліб, ніж до подій політичного життя або промислів. Під час наших Релігійних війн жителі Реймса та Еперне належали до різних таборів і на збирання винограду ті й ті вирушали під доброю охороною. Але, зауважив наш тесля, «епернейські злодії викрали міське стадо свиней (Реймса)... вони його пригнали до названого Еперне у вівторок, 30 березня 1593 р.» [30] Ішлося не тільки про те, аби дізнатися, хто візьме гору — прихильники Ліги чи беарнця (маються на увазі Католицька ліга та король Генріх IV — Генріх Наваррський.— *Приміт. ред.*), а хто засолюватиме й їстиме м'ясо. 1722 р. становище майже не змінилося, бо невдовзі якийсь трактат з економіки сумував з приводу того, що в малих містах Німеччини, навіть у центрах князівств, ремісники займалися хліборобством, як і селяни. Ліпше було б, якби кожен «залишався у своїй сфері». Міста, де не було б худоби й «великих нагромаджень гною», стали б чистішими й здоровішими. Розв'язання цієї проблеми, мовляв, полягало в тому, щоб «прогнати з міст... хліборобство й передати його до рук тих, кому це належить» [31]. Ремісники мали б ту перевагу, що вони продавали б свої вироби сільським мешканцям пропорційно до того, що селяни могли б з певністю регулярно продавати місту. І всі виграли б від того.

Якщо місто не залишило селу цілковитої монополії на вирощування сільськогосподарських культур та худоби, то й село в свою чергу не відмовилося від всілякої «промислової» діяльності на користь сусідніх міст. Воно мало в ній свою частку, хоч звичайно то була та частка, яку йому зволили залишити. Передусім село ніколи не зоставалося без ремісників. Колесо воза виготовляв і лагодив на місці, тут же в селі, стельмах; ошинював це колесо коваль (техніка гарячого ошинювання поширилась наприкінці XV ст.), який був у кожному селі, і такі роботи проіснували у Франції до самого початку XX ст. Більше того, у Фландрії та в інших місцях, де XI і XII ст. установилася своєрідна промислова монополія міст, від XV—XVI ст. розпочався великий відплив міських виробництв на сільські околиці в пошуках дешевої робочої сили й за межі досяжності міських цехів, їхньої опіки та дріб'язкового контролю. Місто, яке контролювало таких жалюгідних ремісників і за межами своїх мурів та панувало над ними, нічого при цьому не втрачало. Від XVII ст. і ще більше в наступному столітті село знову візьме на свої слабкі плечі досить велику частку ремісничих робіт.

Такий самий поділ відбувався й у інших регіонах, скажімо, в Росії, в Індії, в Китаї, тільки йшов він інакше. В Росії розв'язання переважної частини промислових завдань залишалося за селами, що жили натуральним господарством. Міські поселення не панували над ними й не турбували їх, як це робили міста Заходу. Тут ще не було справжньої конкуренції між городянами та селянами. Причина цього очевидна: повільне піднесення міст. Звісно ж, існувало кілька великих міст, незважаючи на ті лихоліття, що випадали на їхню долю (Москва, спалена татарами 1571 р. та поляками 1611 р., проте 1636 р. нараховувала

40 000 будинків) [32], але в слабкоурбанізованій країні села з необхідності мусили все робити самі. А крім того, великі земельні власники влаштовували, використовуючи своїх кріпаків, рентабельні промислові виробництва, і не сама тільки довга російська зима спричинялася до пожвавленої діяльності цих сільських жителів [33].

Достоту так само було самодостатнім село в Індії: активна община, здатна в разі необхідності переміститися цілком, аби уникнути тієї чи тієї небезпеки або надто тяжкого пригнічення. Воно платило місту загальну данину, а зверталося до нього лише в пошуках небагатьох товарів (наприклад, залізних знарядь). Аналогічним чином і в Китаї сільський ремісник знаходив у обробці шовку або бавовни додаткове джерело доходу в своєму нелегкому житті. Низький життєвий рівень селянина робив його вельми небезпечним конкурентом міського ремісника. 1793 р. на околицях Пекіна англійський мандрівець дивувався й захоплювався неймовірною роботою селянок, що вирощували шовкопрядів або пряли бавовну. «І нарешті, вони виготовляють свої тканини, бо вони — єдині ткалі в Імперії» [34].

Місто і зайшлий люд, особливо злидарі

Якби місто не забезпечувало свого поповнення новими людьми, воно перестало б жити. Воно вабило новачків. А часто-густо вони приходили самі по собі, бо їх манили сюди його освіченість, його реальні чи позірні свободи, його ліпші заробітки. Нові люди йшли сюди й тому, що спочатку села, а потім і інші міста більше не мали в них потреби й просто їх відштовхували. Звичайним і міцним було поєднання бідного району еміграції та пожвавленого міста: Фріулі й Венеції

Постачання Більбао з допомогою човнів та мулів. Товари розвантажують і складають у коморах. Деталі гравюри Франсиско Антоніо Ріхтера (кінець XVIII ст.). «Вигляд вельми благородного Більбао» („Vista de la muy poble villa de Bilbao"). (Колекція автора.)

(*фріули* — *Furlami* — давали їй чорноробів і служників), обох Кабілій і корсарського Алжира (верховинці приходили обробляти городи й садки міста та його околиць), Марселя й Корсики, міст Провансу й альпійських верховинців (*gavots*), Лондона й ірландців... Але в будь-якого великого міста буде десять, сто джерел набору робочої сили водночас.

1788 р. в Парижі «ті, кого називають чорноробами, майже всі — чужі (!). Савояри — чистильники чобіт, натирачі підлоги й пилярі дров: овернці... майже всі водоноси: лімузенці — муляри; ліонці — звичайно крючники й носії портшезів; нормандці — каменярі, мостильники вулиць і коробейники, лагодильники порцелянових виробів, торговці кролячими шкурками; гасконці — цирульники або карабени (цебто учні голярів); лотарингці — мандрівні шевці, відомі під назвою холодних чоботарів. Савояри живуть у передмістях, вони поселяються в кімнатах, кожну з яких очолює ватаг або літній савояр, що є економом і вихователем цих хлоп'ят, поки вони досягнуть такого віку, аби могти піклуватися про самих себе». Якийсь овернець, що торгує кролячими шкурками, скуповуючи їх уроздріб і, перепродуючи оптом, ходить туди-сюди «такий перевантажений, що марно намагатися розгледіти його голову й руки». І всі ці бідарі, як і належало, вдягалися в ганчірників набережної Ла-Феррай або Ла-Межиссері, де все вимінювалося: «Хтось заходить до крамнички чорний, наче ворон, а виходить з неї зелений, мов папуга» [35].

Міста приймали не тільки злидарів. Вони наповнювалися й «високоякісним» матеріалом на шкоду буржуазії сусідніх або далеких міст: багатими купцями, майстрами й ремісниками, чиїх послуг нерідко домагалися навперейми, найманцями, корабельними лоцманами, славетними вчителями й лікарями, інженерами, архітекторами, художниками... Можна було б, скажімо, зафіксувати на карті Центральної та Північної Італії пункти, звідки в XVI ст. приходили до Флоренції підмайстри й майстри її суконного виробництва (*Arte della Lana*); в попередньому столітті вони постійно йшли з далеких Нідерландів [36]. Так само можна було б позначити на карті місця, звідкіль з'явилися нові громадяни пожвавлених міст, что то був, наприклад, Мец [37], чи то навіть Амстердам між 1575-м і 1644 рр. [38]. Щоразу це проливало б світло на великий простір, пов'язаний з життям такого міста. Може, в кінцевому підсумку той самий простір, який можна було б обмежити радіусом його торговельних зв'язків, позначивши села, міста, ринки, що прийняли його систему мір, або його монету, або ж і те і те, або що при нагоді розмовляли його особливим діалектом.

Це було вимушене й безперервне поповнення. З біологічного погляду до XIX ст. місто майже не знало перевищення народжуваності над смертністю. В ньому спостерігалася надто висока смертність [39]. Якщо місто росло, то не саме собою. Та й із соціального погляду воно залишало «чорнову» роботу для зайшлого люду; як і нашим сучасним перенапруженим економікам, йому був потрібен для своїх послуг північноафриканець або пуерторіканець, пролетаріат, який швидко вичерпувався і який мусив швидко відновлюватись. «Сільські суспільні покидьки стають міськими»,— писав Себастьєн Мерсьє з приводу паризьких служників, їхньої, як повідомляють нам, 150-тисячної армії [40]. Існування такого зневаженого злиденного пролетаріату було відмітною рисою будь-якого великого міста.

Ще у 80-х роках XVIII ст. в Парижі щоденно помирало в середньому 20 000 чоловік. З цього числа 4000 віддавали Богові душу в лікарнях — чи то в Отель-Дьє, чи то в Бісетрі. Цих небіжчиків, «зашитих у ряднину», недбало закопували в Кламарі в спільній ямі, яку засипали негашеним вапном. Правду кажучи, щó могло бути зловіснішим, ніж віз, на якому, тягнучи його вручну, щоночі вивозили на південь мерців з Отель-Дьє? «Забрьоханий священик, дзвіночок і хрест» — це така була поховальна процесія злидарів. Лікарня — «Божий

дім? Усе тут суворе й жорстоке»: 1200 ліжок на 5 або 6 тис. хворих. «Новачка покладуть поруч з умирущим або з трупом...» [41]

Та й з самого початку життя не було щедріше. В Парижі бизько 1780 р. приблизно на 30 000 немовлят нараховувалося 7000 або 8000 покинутих дітей. Відносити таких дітей до лікарні було ремеслом: чоловік ніс їх за плечима «в оббитій зсередини коробці, куди можна було посадовити трьох дітей. Їх розміщують у сповитках навстоячки, дихають вони через верх коробки... Коли носій відкриває свою коробку, то нерідко знаходить там одну дитину мертвою й іде далі з двома живими, нетерпеливо намагаючись якомога швидше спекатися свого вантажу... І одразу ж вирушає назад до міста, аби знову взятися до роботи, яка дає йому прохарчування» [42]. Серед цих покинутих дітей чимало було тих, що походили з провінції. Це були досить дивні іммігранти!

Гордовитість міст

Кожне місто було — хотіло бути — окремим світом. Обставина, що особливо впадає у вічі: майже всі міста в XV—XVIII ст. мали фортечні мури. І ось вони виявились замкнуті в примусові геометричні обриси, укріплені й відокремлені таким чином навіть від простору, що безпосередньо належав їм.

Ішлося передусім про безпеку. Тільки в небагатьох країнах такий захист був зайвий, але виняток підтверджує правило. Наприклад, на Британських островах практично не було фортечних мурів довкола міст: отже, британці обійшлися, кажуть нам економісти, без великих марних витрат. У Лондоні старі міські стіни відігравали тільки роль адміністративної межі, хоча 1643 р. переляк парламентарів примусив їх нашвидкуруч обвести місто фортифікаційними спорудами. Не було фортечних укріплень і на Японському архіпелазі, також захищеному морем, або у Венеції, яка сама була островом. Не було фортечних мурів у країнах, певних у своїй могутності, таких, як велика Османська імперія, яка познайомиться з укріпленими містами тільки на загрозливих прикордонних територіях: в Угорщині — проти імперії, у Вірменії — проти персів. 1694 р. Еривань, де було трохи артилерії, та стиснутий передмістями Ерзерум були обведені подвійною фортечною огорожею, щоправда, без насипних споруджень. У решті регіонів турецький мир (*pax turcica*) спричинив руйнування старовинних фортечних мурів; вони занепадатимуть, як занепадають стіни покинутих фільварків — навіть чудові фортечні мури Стамбула, вспадковані від Візантії. Навпроти Стамбула — в Галаті 1694 р. «мури були напівзруйновані, і не видно було, аби турки збиралися їх відбудувати» [43]. Від 1574 р. у Філіппополі на Адріанопольському шляху більше не було навіть «подобизни брами» [44].

Але в інших місцевостях не було нічого схожого на таку певність. По всій континентальній Європі (в Росії більш чи менш укріплені міста спиралися на внутрішні фортеці, як Москва спиралася на Кремль), по всій колоніальній Америці, в Ірані, Індії, Китаї фортифікаційні споруди міст були неодмінним правилом. «Словник» Фюретьєра (1690 р.) так визначав поняття «місто»: «Місце проживання досить великого числа людей, звичайно замкнене мурами». Для багатьох міст Заходу таке «камінне кільце», зведене в XIII—XIV ст., «було зовнішнім символом свідомого прагнення до незалежності й свободи», яким було позначене розростання міст середньовіччя. Але часто-густо воно було в Європі творінням володаря, захистом від зовнішнього ворога [45].

У Китаї тільки дрібні або занепалі містечка більше не мали або не мали взагалі фортечних мурів. Звичайно укріплення були могутні, такі високі, що прикривали від сторонніх очей «дахи будинків». 1639 р. один мандрівник писав: «Усі міста збудовані на один кшталт: квадратом, з добротними цегляними мурами,

які вони обмащують тією самою глиною, з якої виготовляють порцеляну: і з часом вона так твердне, що її неможливо розбити молотком... Мури досить широкі, з вежами, спорудженими на античний штиб, майже схожі на укріплення римлян. Дві широкі великі вулиці звичайно перетинають місто навхрест, і ці вулиці такі прямі, що хоча вони й тягнуться на всю довжину міста, хоч би яке велике воно було, з цього перехрестя неодмінно видно всі чотири брами». Пекінський мур, свідчить той самий мандрівець, куди товстіший, ніж європейські мури, «такий товстелезний, що по ньому могли б поруч скакати чвалом дванадцять коней, не зачіпляючи один одного. (Не віритимемо йому на слово: інший очевидець веде мову про «20 футів ширини в підніжжі й про дюжину футів на верхівці» [46]. Вночі там стоїть сторожа, нібито місто перебуває в стані війни, але вдень брами стережуть тільки євнухи, які стоять там радше для того, аби збирати ввізне мито, ніж задля безпеки міста» [47]. 17 серпня 1668 р. величезна повінь затопила прилеглі до столиці села, забравши «буйністю вод... багато сіл і заміських будинків». Нове місто втратило при цьому третину своїх споруд, і «величезне число бідолах потонуло або було поховане під руїнами», але старе місто залишилося ціле: «Швидко зачинили (його) брами й позашпаклььовували всі дірки й шпарки в них сумішшю вапна та смоли» [48]. Чудова картина й чудове свідоцтво майже цілковитої герметичності цих огорож китайських міст!

Цікаво, що в ці століття *pax sinica* (китайського миру), коли ніяка небезпека не загрожувала містам зовні, фортечні мури стали майже системою нагляду за самими городянами. Зі своїми широкими пандусами вони дозволяли швидко збирати піхотинців і кавалеристів, які з висоти мурів панували над містом. Безперечно, відповідальні власті їх міцно тримали у своїх руках. До того ж у Китаї, як і в Японії, кожна вулиця мала власну браму, свою внутрішню юрисдикцію. За будь-якого інциденту, в разі якогось злочину браму вулиці замикали й відбувалося негайне (і нерідко криваве) покарання винного або затриманого. Ця система була в Китаї ще й тому вельми суворою, що поруч із будь-яким китайським містом височів квадрат міста татарського (маньчжурського), який пильно стежив за першим.

Часто фортечний мур разом з містом оточував частину полів та городів. Відбувалося все це з цілком очевидних причин: задля постачання міста у разі війни. Такими були, скажімо, фортечні мури, що швидко будувалися в Кастилії у XI—XII ст. довкола віддалених одне від одного сіл, де залишалося між ними досить місця, аби в разі тривоги зібрати там стада [49]. Це правило діяло скрізь, де фортечна огорожа на випадок облоги оточувала луки й садки, як у Флоренції, або орні землі, городи та виноградники, як у Пуатьє, який ще в XVII ст. мав майже такі самі розвинуті укріплення, як у Парижі; одначе місто так і не зуміло наповнити цієї занадто просторої оболонки. Так само й Прага не заповнить порожній простір між будинками Мала-Страни та фортечними мурами, спорудженими в середині XIV ст. Таке саме спостерігалося й у Тулузі близько 1400 р. , і в Барселоні, яка досягне пояса мурів, зведених довкола неї 1359 р. (на їхньому місці стоїть нині Рамбала), тільки через два століття — близько 1550 р.; і в Мілані всередині іспанських фортечних мурів.

Та сама картина й у Китаї: наприклад, місто на Янцзи «має мур завдовжки з десять миль, який охоплює пагорки, гори й незаселені рівнини, бо в самому місті мало будинків, а його мешканці воліють жити в передмістях, які досить великі». Того самого 1696 р. столиця Гуансі мала у своїй горішній частині «багато полів та городів і мало жителів» [50].

На Заході безпека тривалий час забезпечувалася з невеликими витратами: рів плюс вертикальний мур. Це мало стримувати розширення міста, куди менше, ніж про це твердять. Коли місто відчувало потребу в просторі, мур переносився, як театральна декорація, і стільки разів, скільки це було потрібно,— як, скажімо,

План Мілана після спорудження в XVI ст. нових іспанських укріплень. Вони додали до старого міста (зафарбована темним кольором частина) мало урбанізовану територію, де ще вільно розкинулися садки й поля. Кастелло, фортеця, яка тримала місто під своїм контролем, становила собою самостійне місто. Державний архів, Мілан.

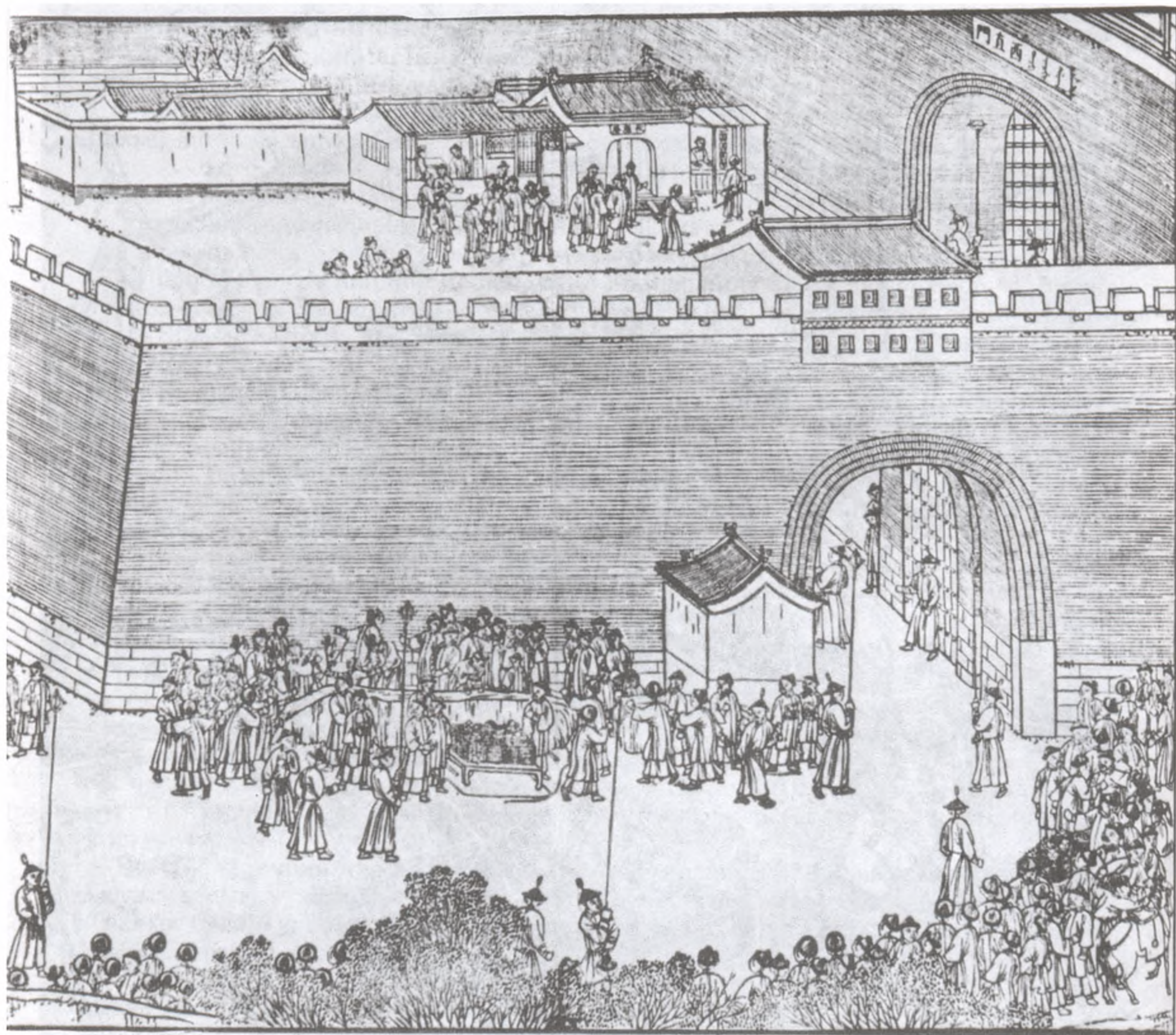

Міський мур і брама Пекіна на початку XVIII ст. Національна бібліотека, Кабінет естампів.

в Генуї, у Флоренції, Страсбурзі. Мур був нібито корсетом за міркою. Місто росте — і виготовляє собі інший.

Але споруджений і перебудований наново фортечний мур не переставав оточувати місто, визначаючи його територію. Захисна споруда, він водночас був його межею, кордоном. Міста витісняли на свою периферію максимум своїх ремісничих промислів, особливо таких, що вимагали багато місця: тож мур, окрім усього іншого, був і лінією економічного та соціального розмежування. Звичайно місто, розростаючись, приєднувало до себе деякі із своїх передмість, трансформуючи їх і відкидаючи трохи далі форми діяльності, чужі властиво міському життю.

Ось чому міста на Заході, що розширювалися повільно й безладно, мали такий заплутаний план — хвилясті вулиці з найнесподіванішими колінами,— цілком

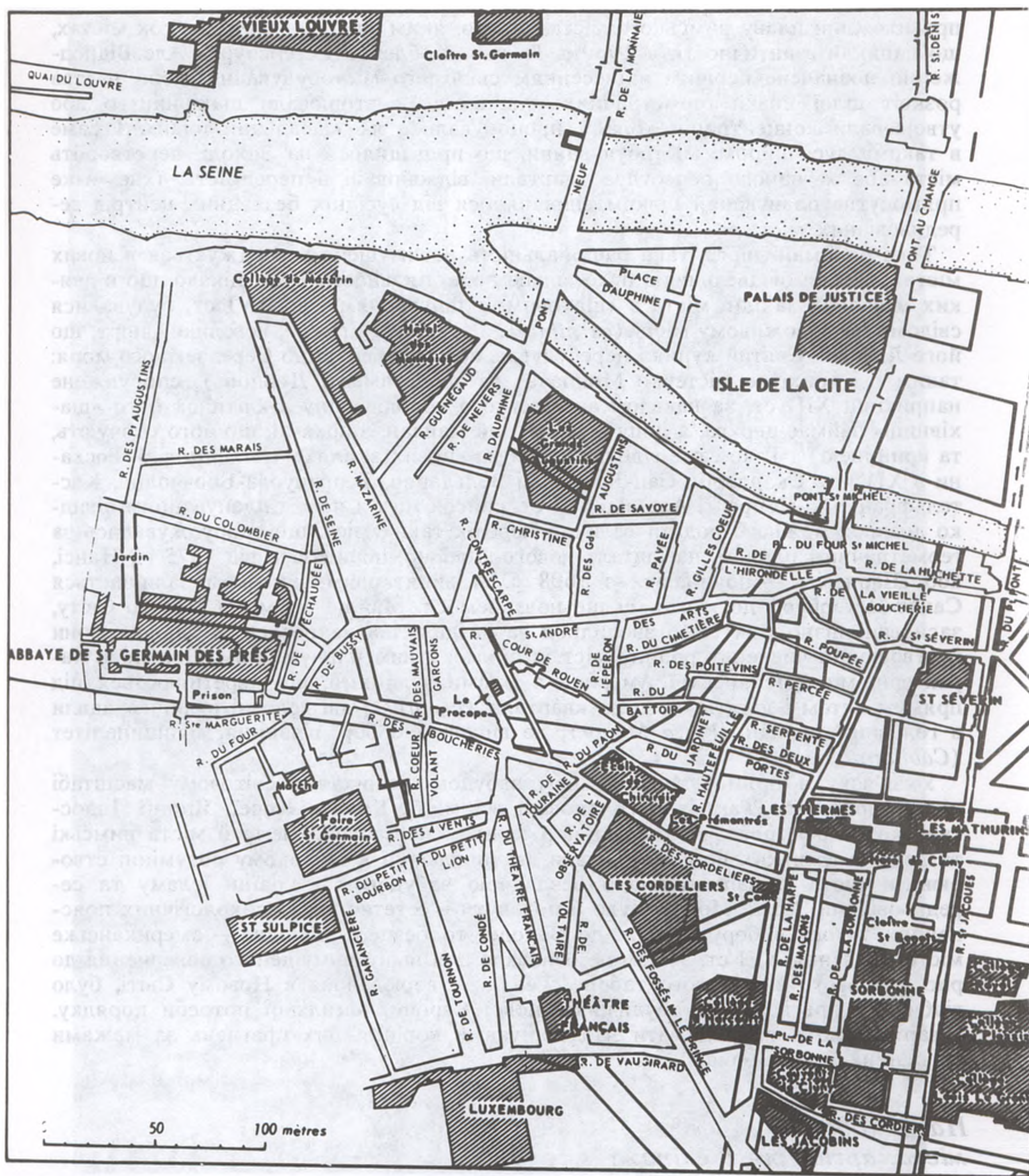

ПАРИЖ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ

Приклад західного міста із заплутаною вуличною мережею. На цьому давньому плані кілька сучасних магістралей, позначених товщими лініями (бульвари Сен-Мішель і Сен-Жермен), допоможуть читачеві орієнтуватися в старому Парижі: від Сорбонни до ярмарку Сен-Жермен-де-Пре й від Люксембурзького палацу до Нового мосту. Кав'ярня «Прокоп», заснована 1684 р., стоїть на вулиці Фоссе-Сен-Жермен навпроти того місця, де 1689 р. виріс (на цій самій вулиці, нині — вулиці Старої Комедії) театр «Комеді Франсез».

протилежний плану римського міста, такого, яким він зберігся в кількох містах, що виникли в античності: в Турині, Кельні, Кобленці, Регенсбурзі. Але Відродження позначене першим піднесенням свідомого містобудування, коли настав розквіт цілої низки геометричних планів, що повторювали шахівництво або утворювали концентричні кола й пропонувались як «ідеальний план». І саме в такому дусі широке містобудування, що провадилося на Заході, перетворить міста або ж наново перебудує квартали, відвойовані в передмість: їхнє чітке прямокутне планування цілком відрізнялося від сусідніх безладних центрів середньовічних міст.

Така одноманітність, така раціональність невимушено утверджується в нових містах, де для будівельників було вільне поле діяльності. Втім, цікаво, що в деяких випадках західні міста з «шаховим» плануванням і до XVI ст. будувалися свідомо на порожньому місці (*ex nihilo*). Таким був Егморт, невеликий порт, що його Людовік Святий купив і перебудував, аби мати вихід до Середземного моря: таким є і крихітне містечко Монпазьє (в департаменті Дордонь), споруджене наприкінці XIII ст. за наказом англійського короля: одну з клітинок його «шахівниці» займає церква, а іншу — ринковий майдан, з арками, що його оточують, та криницею [51]. Таке саме відбувалося й на «нових землях» (*terre nuove*) Тоскани в XIV ст.: Скарперія, Сан-Джованні-Вальдарно, Террануова-Брочченліні, Кастельфранко-ді-Сопра [52]. Але від XVI ст. список міст з новим плануванням швидко довшає; можна б подати великий перелік таких міст, що споруджувались за геометричним планом, на кшталт нового Ліворно, починаючи від 1575 р., Нансі, або Шарлевіля — починаючи з 1608 р. А винятковим випадком залишається Санкт-Петербург, до якого ми ще повернемося. Майже всі міста Нового Світу, засновані пізно, так само зводилися за заздалегідь накресленим планом: вони й утворюють численну родину міст із прямокутним плануванням. Особливо характерні міста Іспанської Америки з їхніми вулицями, що перетинаються під прямим кутом і ділять місто на квартали (*cuadras*); дві головні вулиці впадали в головний майдан (*Plaza Mayor*), де височіли собор, в'язниця, муніципалітет (*Cabildo*).

У зв'язку з прямокутним планом забудови виникає у світовому масштабі цікава проблема. Так були сплановані всі міста Китаю, Кореї, Японії, Індостанського півострова, колоніальної Америки (не забуватимемо й міста римські та деякі з грецьких полісів). Тільки дві цивілізації в широкому розумінні створювали міста із заплутаною й безладною забудовою — країни ісламу та середньовічний Захід. Можна було б потонути в естетичних і психологічних поясненнях такого вибору. Що ж до Заходу, то безперечно одне — американське містобудування XVI ст. зовсім не означало для нього вимушеного повернення до рис римського військового табору. Те, що створювалося в Новому Світі, було відбиттям прагнень містобудівників нової Європи, нагальної потреби порядку. І варто було б попрацювати над пошуками коріння цих прагнень за межами численних їхніх проявів.

На Заході: міста, артилерія і екіпажі

Починаючи від XV ст. міста Заходу переживали великі труднощі. Їхнє населення зросло, а артилерія зробила ілюзорними їхні фортечні мури, що забезпечували їм захист. Хоч би чого це коштувало, ці мури належало замінити величезними, наполовину заглибленими укріпленнями, які набували форми бастіонів, валгангів, кавальєрів, де спушена земля зменшувала можливість руйнування від ядер. Такі розтягнені по горизонталі укріплення вже не вдавалося перенести без

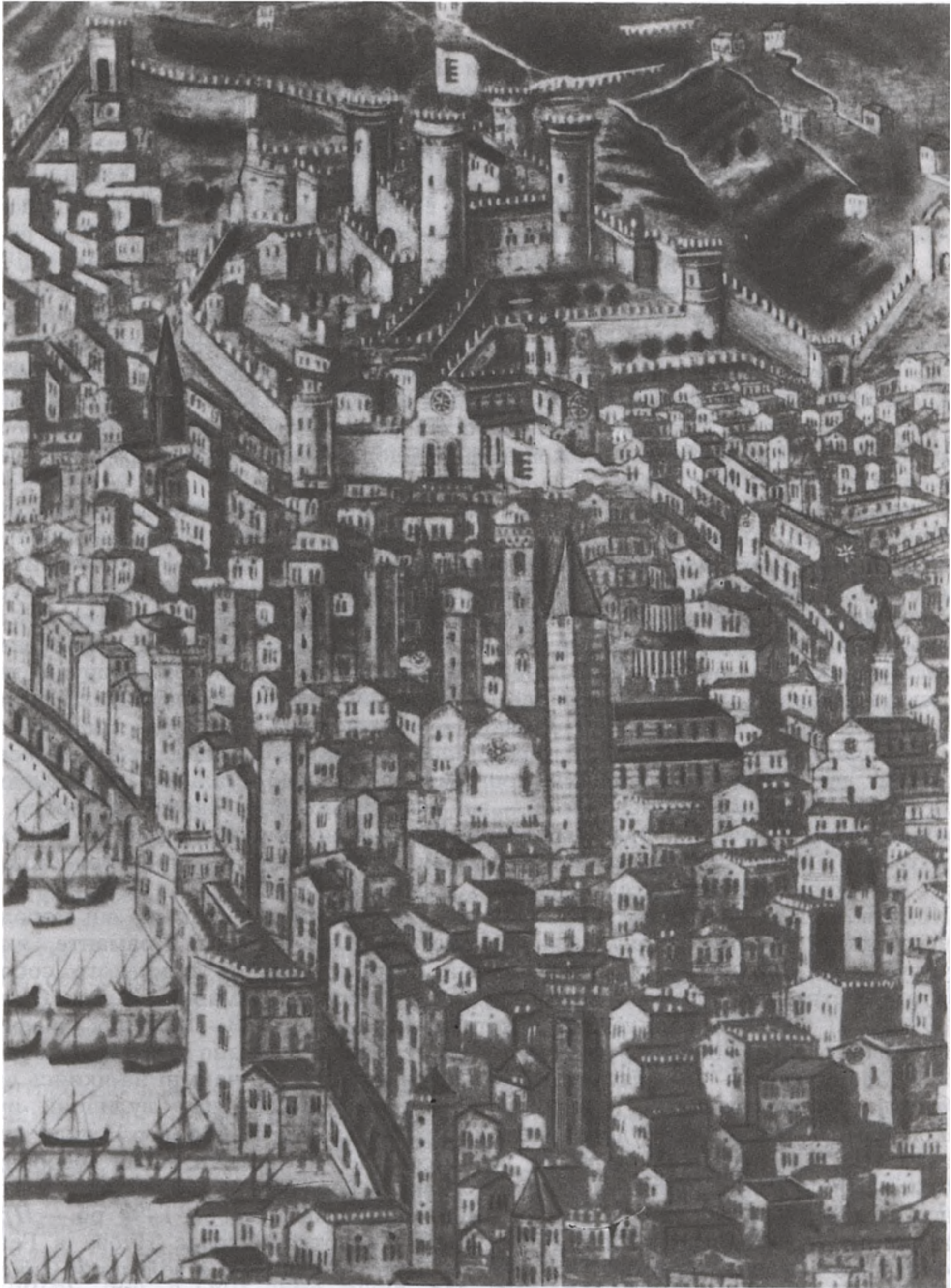

Генуя, затиснута між горами й морем і вимушена розширюватися вгору по горах, нагадувала собою лавину будинків, що котяться вниз по схилу від лінії укріплень до порту. Деталь картини XV ст. Морський музей, Пельї.

величезних втрат. А перед цими лініями фортифікаційних споруд треба було зберігати вільний простір, необхідний під час оборонних дій, і, отже, заборонити там зводити будинки, закладати городи й садити дерева. Або ж при потребі відновлювати пустирища, вирубуючи дерева й руйнуючи будинки, що й зробили в Гданську 1520 р. під час війни Польщі з Тевтонським орденом, і 1576 р. під час конфлікту міста з королем Стефаном Баторієм.

Отже, місто виявлялося блокованим у своєму розширенні й нерідко приреченим рости у вертикальному напрямі куди більше, ніж у недалекому минулому. Дуже рано в Генуї, Парижі, Единбурзі почали зводитися будинки з 5, 6, 8 й навіть 10 поверхів. Коли враховувати безперервне зростання цін на земельні ділянки, високі будинки скрізь ставали необхідністю. Якщо в Лондоні тривалий час віддавали перевагу дереву перед цеглою, то це пояснювалося серед усього іншого й тим, що воно давало змогу споруджувати не такі товсті й куди легші стіни тоді, коли п'яти-, шестиповерхові будинки приходили на зміну старовинним, звичайно двоповерховим спорудам. У Парижі «довелося обмежити надмірну висоту будинків... бо деякі приватні особи насправді зводили на будинку ще один будинок. Висота була обмежена (напередодні Революції) 70 футами (майже 23 м), не рахуючи даху» [53].

Венеція, перевага якої була в тому, що вона не мала фортечних мурів, могла розширюватися скільки завгодно: забивали кілька дерев'яних паль, привозили на човнах каміння — і в лимані зводився новий квартал. Дуже рано з'явилася змога витіснити на периферію виробництва, що загромаджували місто,— шкуродерів і чинбарів на острів Джудекка, Арсенал — на край нового кварталу Кастелло, скляні заводи (від 1255 р.) — на острів Мурано. Хто б не зачарувався сучасністю такого «зонування»? Проте Венеція мала свої чудові споруди, громадські й приватні, на Каналі Гранде — незвичайно глибокій стародавній річковій долині. Єдиний міст — міст Ріальто — з розвідним прогоном, що був дерев'яний до самої побудови 1587 р. нинішнього камінного мосту, з'єднував берег Фондако деї Тедескі (теперішній поштамт) з площею Ріальто, накреслюючи заздалегідь пожвавлену вісь міста — від площі Святого Марка до мосту на модній вулиці Мерчерія. Отже, місто просторе, воно широко розкинулося. Але в гетто — в штучно створеному й обведеному мурами місті — /простору /бракувало, й будинки тяглися вгору своїми 5 або 6 поверхами.

Коли в XVI ст. у Європі набув масового використання екіпаж, він породив невідкладні проблеми, спонукаючи до містобудівної хірургії. Браманте, який зруйнував в 1506—1514 рр. старовинний квартал довкола римського собору Святого Петра, був одним з перших у історії баронів Османів [Жорж Осман (1809—1891 рр.) — французький політичний діяч, у 1853—1870 рр. префект департаменту Сена; під його керівництвом було перебудовано Париж на основі нового планування.— *Приміт. ред.*]. Міста при потребі, принаймні на якийсь час, набували впорядкованості, їхній більший простір полегшував вуличний рух. Такою самою була й перебудова Неаполя П'єтро ді Толедо (1536 р.), який проклав кілька широких вулиць через усе місто, де, як колись казав Ферранте, «вузькі вулиці були небезпечні для держави» [Ферранте — Фердинанд І Арагонський (1431—1494 рр.) — король неаполітанський в 1458—1494 рр.— *Приміт. ред.*]. Або завершення прямої, пишної і короткої Страда Нуова в Генуї 1547 р., або ж ті три магістралі від П'яцца дель Пополо, які з волі папи Сикста V були прокладені через цілий Рим. І не без підстав одна з них, Корсо, стала головною торговою вулицею Рима. До міст проникали вози, а невдовзі — і карети, що пролітали чвалом. Джон Стоу, що був свідком перших перебудов Лондона, 1528 р. пророкував: «Всесвіт набув коліс». А наступного століття Томас Деккер повторив те саме: «На кожній лондонській вулиці вози й карети зчиняють такий гуркіт, що можна подумати, нібито цілий світ рухається на колесах» [54].

Географія міст і зв'язки між ними

Кожне місто виростає в якомусь певному місці, закріплюється на ньому й уже не полишає його, за дуже рідкісними винятками. Таке місцерозташування було більш чи менш удале, а початкові його вигоди й незручності зберігалися назавжди. Скажімо, мандрівець, що прийшов 1684 р. до Байї (Сан-Сальвадор), тодішньої столиці Бразилії, відзначав чарівність міста та велике число рабів у ньому, рабів, з якими, додав він, «поводяться вкрай по-варварському». Відзначив він і органічні вади топографії міста. «Нахил вулиць такий великий, що коні, запряжені у вози, не змогли б на ньому утриматися»: отже, тут не було возів, а були в'ючні й верхові тварини. Ще серйозніший недолік: властиво місто відокремлює від торговельних кварталів на березі океану справжній крутояр, тож доводилося «послуговуватися певним різновидом крану, щоб піднімати товари з порту до міст (і навпаки)» [55]. Нині підіймачі скоротили час такого підіймання або спуску, але необхідність у ньому й далі зберігається.

Так само Константинополь, розташований на Золотому Розі — Мармуровому морі й Босфорі, поділений надто широкими просторами морських вод і змушений був утримувати ціле плем'я човнярів і перевізників задля безперервних і не завжди безпечних переїздів морем.

Але такі незручності врівноважувалися серйозними перевагами, інакше ніхто не згодився б терпіти всі ці труднощі. Як правило, то були переваги віддаленого місцерозташування: географи мають звичку називати його «розташуванням» міста щодо сусідніх регіонів. На величезних просторах бурхливих морів Золотий Ріг був єдиною захищеною гаванню. І так само й розлога бухта Всіх Святих перед Сан-Сальвадором — це ніби Средземне море в мініатюрі, добре захищене за своїми островами, а на бразильському узбережжі — це один з найлегше досяжних пунктів для вітрильника, що йде з Європи. І лише 1763 р. столицю буде перенесено південніше, в Ріо-де-Жанейро, через розвиток золотих копалень у нинішніх штатах Мінас-Жераїс та Гояс.

Зрозуміла річ, усі такі привілеї були в довгочасовому плані минущими. Малакка знала століття справжньої монополії: «Вона командує всіма кораблями, які проходять через її протоку». А одного чудового дня 1819 р. виникне з небуття Сингапур. Але куди ліпший приклад — зміна Севільї Кадисом 1685 р. (від початку XVI ст. Севілья мала монополію на торгівлю з «Кастильськими Індіями», цебто іспанськими володіннями в Америці) через те, що кораблі з надто великою осадкою не могли більше пройти бару біля Санлукара-де-Баррамеди при вході в Гвадалквівір. Це була технічна причина й привід для змін, може, й розумних, але таких, що забезпечували можливості активній міжнародній контрабанді в надто просторій Кадиській затоці.

Минущі чи ні, але, в усякому разі, такі переваги місця розташування були необхідні для розквіту міст. Кельн лежав там, де зустрічалися два різних потоки перевезень по Рейну: один — у бік моря, другий — угору по річці, й зустрічалися біля його міських пристаней. Регенсбург на Дунаї був перевалочним пунктом для вантажів із кораблів з надмірно глибокою осадкою, що приходили до міста з Ульма, Аугсбурга, Австрії, Угорщини й навіть Валахії.

Може, ніде в світі нема місця, яке давало б більші переваги при далеких і близьких перевезеннях, ніж те, де розташований Кантон. Місто «за 30 льє від морських берегів і далі відчуває на своїх водяних просторах пульсацію припливів. А отже, там можлива зустріч морських кораблів, джонок або ж європейських трищоглових суден, з річковими сампанами, які досягають усіх, або майже всіх, внутрішніх регіонів Китаю завдяки каналам». «Я досить часто милувався чудовими видами Рейну й Маасу в Європі,— писав брабантець Ж.-Ф. Мішель

1753 р.,— але обидві ці ріки, разом узяті, не мають і чверті (того), чим захоплюєшся на самій цій річці в Кантоні» [56]. Одначе свій великий успіх у XVIII ст. Кантон завдячує тільки бажанню Маньчжурської імперії перенести торгівлю з європейцями якомога далі на південь. Європейські купці, якби вони мали свободу вибору, воліли б дістатися до Нінбо й до Янцзи: вони передчували піднесення Шанхая й розуміли, яку користь можна мати від проникнення в самісіньке серце Китаю.

І знову ж таки географія, певним чином пов'язана зі швидкістю, а точніше, з повільністю тогочасних перевезень, пояснювала виникнення тисяч дрібних міст. Ті 3000 міст різних розмірів, що їх нараховувала Німеччина в XV ст., були такою самою мірою й етапними пунктами на шляхах: за 4—5 годин дороги одне від одного на півдні й заході країни, за 7—8 годин дороги — на півночі й сході. І такі етапні пункти припадали не тільки на гавані, що з'єднували шляхи на суходолі (*venuta terrae*) й на морі (*venuta maris*), як казали в Генуї, а й подеколи на точки, де сходилися віз і річкове судно, або ж «в'ючний транспорт, який використовувався на гірських стежках, і віз, який застосовують для рівнин». Так само правильно й те, що будь-яке місто приймало (такі) перевезення, створювало їх наново, розсіваючи товари й людей, аби потім знову зібрати інші й інших, тощо.

Саме пересування всередині мурів і за їхніми межами правило за ознаку справжнього міста. Карері, що приїхав до Пекіна 1697 р., скаржився: «Того дня нам було скрутно через безліч возів, верблюдів, коней, які приходять до Пекіна й відходять з нього й яких там так багато, що насилу просуваєшся» [57].

Скрізь цю функцію перевезень робив відчутною міський ринок. Про Смірну той самий мандрівець міг сказати 1693 р., що вона «всього-на-всього єдиний базар і єдиний ярмарок» [58]. Але кожне місто, хоч би яке воно було,— це передусім ринок. Якщо ринку не було, то й місто було немислиме; навпаки, ринок міг розміститися біля якогось села, навіть на порожньому місці торгового рейду, на звичайному перехресті шляхів, і тут не конче мусило саме собою вирости місто. Справді, кожне місто має потребу в тому, щоб укоренитися за рахунок землі та людей, які його оточують.

Щотижневі або щоденні міські ринки живили повсякденне життя довколишньої округи; я вживаю цього слова в множині, думаючи, наприклад, про різні ринки Венеції, що їх перераховує «Мала хроніка» («*Cronachetta*») Марино Сануто. Був великий ринок на площі Ріальто, біля якого щоранку збиралися в збудованій для них відкритій галереї (*loggia*) торговці: споруда була завалена плодами, овочами, дичиною; трохи далі продавалася риба. На площі Святого Марка був інший ринок. Але кожен квартал мав і свій власний базар — на своїй центральній площі. Продукти харчування постачали довколишні селяни, падуанські садівники й човнярі, які привозили з Ломбардії все, аж до бринзи.

Цілу книгу можна було б написати про сам тільки паризький Центральний ринок (*Halles*) та його філіал на набережній Валле, що спеціалізувався на торгівлі дичиною; про регулярне запрудження міста вдосвіта булочниками з Гонеса, а посеред ночі — 5000 або 6000 селян, що приїздили напівсонні на своїх возах, «навантажених городиною, садовиною, квітами», або про мандрівних торговців, що вигукували: *«Ось макрель, ще жива! Купуйте, купуйте!», «Свіжий оселедець!», «Печені яблука!»,* або про торговців устрицями з їхніми криками: *«Підходь по устриці!»,* або про продавців помаранч: *«Португаль! Португаль!»*. Служниці з горішніх поверхів володіли досить натренованим слухом і добре орієнтувалися посеред цього гамору, тож не спускалися невчасно. Під час «Ярмарку окостів», що влаштовувався у вівторок Святого тижня, «юрма селян з околиць Парижа з раннього ранку збирається на паперті й на вулиці Нового собору Паризької Богоматері із силою-силенною окостів, сосисок і кров'янки, що їх

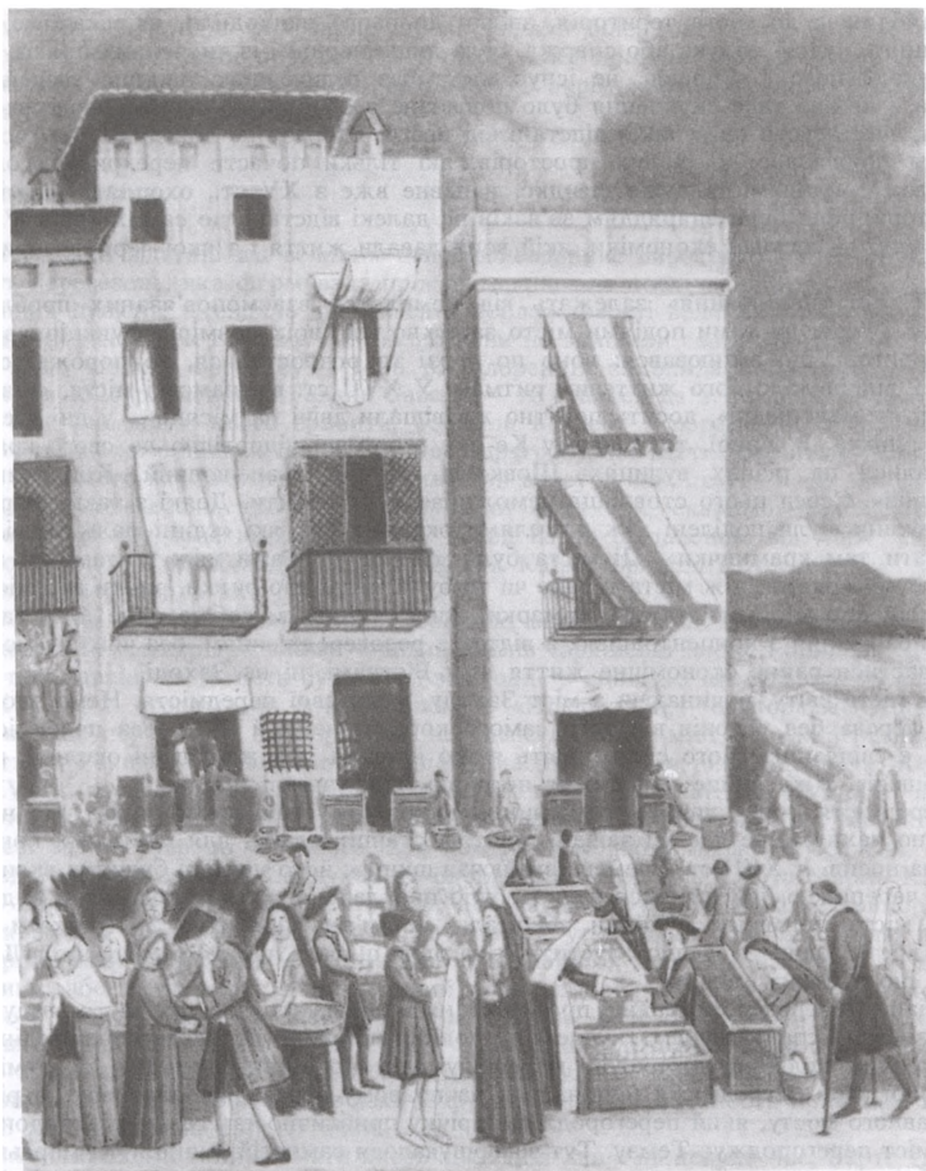

Ринок — Меркадо дель Борне — в Барселоні. Картина невідомого художника XVIII ст. (Фото Маса.)

вони прикрашають і увінчують лаврами. Яка профанація вінця Цезаря й Вольтера!» Зрозуміла річ, це говорить Себастьєн Мерсьє [59]. Але цілу книгу можна було б написати й про Лондон з його численними, поступово впорядковуваними ринками: перелік цих *markets* займає понад чотири сторінки путівника «Поїздка по острову Великобританія» («*A Tour through the Island of Great Britain*»), складеного Даніелем Дефо та його продовжувачами й 1775 р. перевиданого увосьме.

Найближча до міста територія, звідки до нього надходили, як, скажімо, до Лейпцига, чудові яблука або спаржа, була лише першим із численних поясів, що оточували його [60]. Справді, не існує міста без величезного напливу людей та добра, і кожне таке скупчення було пов'язане з особливою територією довкола міста, часто-густо на великій відстані від нього. Щоразу це доводило, що міське життя прив'язане до різних просторів, які тільки почасти перекривали один одного. Могутні міста дуже швидко, напевне вже з XV ст., охоплять надмірні простори; вони були знаряддям зв'язків на далекі відстані, до самих країв *Weltwirtschaft* — світової економіки, якій вони давали життя і з якої черпали прибуток.

Усі такі «поширення» залежать від комплексу взаємопов'язаних проблем. Згідно з тими чи тими подіями місто залежно від своїх розмірів функціонувало на просторі, що змінювався: воно по черзі то розросталося, то порожніло — все це відповідало його життєвим ритмам. У XVII ст. в'єтнамські міста, «у звичайні дні малолюдні», досить помітно жвавішали двічі на місяць — у дні «великого ринку». В Ханої, тодішньому Ке-шо, «торговці відповідно до свого краму збиралися на різних вулицях: Шовковій, Мідній, Капелюшній, Коноплянній, Залізній». Серед цього стовпища неможливо було пройти. Деякі з таких торгових вулиць були поділені між жителями окремих сіл, які «єдині мали привілей тримати там крамнички». Ці міста були «радше ринками, ніж містами» [61] або радше ярмарками, ніж містами; але чи то були міста або ринки, ринки або міста, ярмарки або міста, міста або ярмарки, вони становили собою одне й те саме: рух, пов'язаний з концентрацією, а відтак з розосередженням, без чого не могло б скластися раннє економічне життя ні у В'єтнамі, ні на Заході.

Всі міста світу, починаючи з міст Заходу, мали свої передмістя. Нема здорового дерева без пагонів від того самого кореня, нема й міста без передмість. Вони є свідченням його сили, навіть якщо йдеться про жалюгідні околиці, про «бідонвілі». Уже ліпше передмістя-нетрища, ніж узагалі ніяких.

Передмістя — це злидота, ремісники, моряки, це гучні виробництва, що неприємно пахнуть, це дешеві заїзди, поштові станції, стайні для поштових коней, житла носіїв. У XVII ст. Бремен «змінював шкіру»: його цегляні будинки вкривалися черепицею, брукувалися вулиці, було прокладено кілька проспектів. А довкола міста приміські будинки зберігали солом'яну покрівлю [62]. Приїхати до передмістя завше означало опуститися на один щабель, що в Бремені, що в Лондоні, що в інших місцях.

Тріана — передмістя, радше продовження Севільї, про яке так часто згадував Сервантес,— стала місцем скупчення злодіїв, шахраїв, дівчат легкої поведінки, продажних поліцаїв, джерелом матеріалу для поліційного роману, зрозуміло, з чорної серії. Передмістя починалося на правому березі Гвадалквівіру на рівні наплавного мосту, який перегороджував річку приблизно так само, як Лондонський міст перегороджує Темзу. Тут завершувалося самостійне підняття морських кораблів, що використовували приплив, кораблів, які припливали до Севільї із Санлукара-де-Баррамеди, Пуерто-де-Санта-Марія або з Кадиса. Звісно ж, Тріана не була б така колоритна й не мала б своїх шинків під навісами з виноградної лози, якби не було поруч з нею — рукою подати! — Севільї з її чужинцями — «фламандцями» або іншими, з її нуворишами-«перуанцями» (*peruleros*), що поверталися з Нового Світу, аби навтішатися своїм багатством. Перепис 1561 р. вказує для Тріани 1664 будинки й 2666 родин з розрахунку 4 чоловіки на родину, цебто солідне скупчення жител і понад 10 000 мешканців, власне самостійне місто [63]. Оскільки сумнівних видів діяльності було замало, аби місто могло існувати, Тріана мала своїх ремісників, що виготовляли кахлі з полив'яної порцеляни (*azulejos*) — сині, зелені, білі з геометричним рисунком, який свідчить про вплив ісламу (такі *azulejos* вивозилися в усі кінці Іспанії та Нового

Світу). В ній були й миловарні, що виробляли біле, господарче й рідке мило. Проте це було тільки передмістя! Карері, який проїхав 1697 р. через Тріану, зауважив: у місті «нема нічого визначного, окрім картезіанського монастиря, палацу й в'язниць Інквізиції» [64].

Ієрархія міст

На певній відстані від великих центрів неодмінно виростало містечко. Швидкість перевезень, яка формувала простір, визначала послідовний ряд регулярних етапних пунктів. Стендаль дивувався з поблажливості великих італійських міст щодо міст середніх і малих. Але якщо вони не знищили своїх суперників, з якими вели запеклу боротьбу — 1406 р. Флоренція захопила напіввимерлу Пізу, а Генуя 1525 р. засипала Гавань Савони,— то сталося це з тієї простої причини, що вони не могли цього зробити, бо мали потребу в переможених, бо велике місто не може обійтися без оточення з другорядних міст: одне йому необхідне для ткацького виробництва, для стриження ворсу сукон, друге — для організації гужових перевезень, третє — як морський порт (як, скажімо, для Флоренції Ліворно, якому вона віддає перевагу перед надто віддаленою від моря й ворожою Пізою; як Александрія або Суец для Каїра, Триполі й Александретта для Алеппо та Джидда для Мекки).

В Європі це явище виступало особливо виразно й містечка були численні. Рудольф Гепке перший вживе чудовий вислів «архіпелаг міст» з приводу Фландрії, показавши, як її міста були пов'язані одне з одним, а ще більше — з Брюгге в XV ст., а згодом — з Антверпеном [65]. «Нідерланди,— повторював Анрі Піренн,— це передмістя Антверпена», передмістя, повне міст, що жили активним життям. Такими самими, але в меншому масштабі, були ринки довкола Женеви в XV ст., місцеві ярмарки довкола Мілана в той самий час, а в XVI ст.— низка портів провансальського узбережжя, пов'язаних з Марселем,— від Мартига на березі затоки Бер до Фрежюса, або комплекс великих міських поселень, який об'єднував із Севільєю Санлукар-де-Баррамеду, Пуерто-де-Санта-Марія, Кадис; або цілий німб міст довкола Венеції; або зв'язки Бургоса з його аванпортами (зокрема, з Більбао), над якими він, навіть утративши своє значення, довго зберігав свій контроль; або Лондон у поєднанні з портами на Темзі й у Ла-Манші; або ж, нарешті, надкласичний приклад Ганзи. На нижній межі можна було б назвати Комп'єнь, що 1500 р. мав єдине місто-супутник — П'єрфон; або Санліс, який мав тільки один Крепі [66]. Ця деталь дозволяє сама з себе судити про масштаби Комп'єня та Санліса. Можна було б також скласти серію органіграм, що накреслили б ці зв'язки й функціональні залежності: правильні кола, лінії або перетини, прості точки.

Але такі схеми можуть мати якесь значення лише на певний час. Варто тільки було обігу грошей і краму пришвидшитися, навіть не змінюючи своїх улюблених шляхів, як проміжні пункти виявились неспроможними, переставали слугувати своїй меті й занепадали. 1782 р. Себастьєн Мерсьє зауважив, що «міста другого й третього порядку непомітно знелюднюються» через відплив його жителів до столиці [67]. Франсуа Моріак говорить про свого гостя-англійця, якого він приймав у себе в Південно-Західній Франції: «Він переночував у готелі «Золотий лев» у Лангоні й уночі пройшовся по сплячому містечку. Він сказав мені, що в Англії таких містечок більше нема. Наше провінційне життя — це й справді пережиток, те, що залишилося від світу, який зникає, а втім, може, вже зниклого. Я повіз свого англійця до Базаса. Який же контраст між цим сонним містечком та його великим собором, свідком тих часів, коли столиця Базаде була квітучою єпархією! Ми не уявляємо собі більше того часу, коли будь-яка провінція становила

світ, що розмовляв своєю мовою, будував свої пам'ятники, витончену й ієрархічну спільноту, яка ігнорувала Париж та його моди — страхітливий Париж, який живитиметься цією чудовою субстанцією й вичерпає її» [68].

Очевидно, Париж у цьому разі винен не більше, ніж Лондон: відповідальність лежить тільки на загальному розвитку економічного життя. Він «висмоктував» соки другорядних пунктів мережі містечок задля головних міст. Але такі головні міста у свою чергу створювали між собою мережу зв'язків, розширену до світового масштабу. Й усе починалося наново. Навіть у Томаса Мора столиця острова Утопія — Амаурот — оточена 53 містами. Яка ж то чудова міська мережа! Кожне містечко лежить на відстані менше ніж за 24 милі від своїх сусідів, цебто менше, ніж один день шляху. Але весь цей порядок змінився б, якби бодай трохи пришвидшилися перевезення.

Міста і цивілізації: мусульманський світ

Друга риса, яка притаманна всім містам і, однак, лежить у основі глибоких відмінностей в їхній зовнішності,— це те, що всі вони є продуктом своїх цивілізацій. У кожного з них був прототип. Це охоче повторював 1735 р. отець Дюальд: «Я вже казав в іншому місці, що нема майже ніякої різниці між більшістю міст Китаю й що вони досить схожі, тож варто тільки побачити одне з них, аби скласти собі уявлення про всі інші» [69]. Хто не згодився б із цією швидкою, але не позбавленою підстав оцінкою стосовно міст Московії, колоніальної Америки, мусульманських країн (Туреччини або Ірану) і навіть, щоправда, з куди більшими ваганнями, Європи?

Нема жодного сумніву, що в усьому світі ісламу, від Гібралтару що Зондських островів, існував певний тип мусульманського міста, приклад якого самого по собі може бути досить для нас як ілюстрації таких очевидних зв'язків між містами та цивілізаціями [70].

Звичайно це були міста величезні, розташовані далеко одне від одного. Низенькі будинки там стояли так скупчено, як зерна в плоді граната. Іслам забороняв (за деякими винятками: в Мецці, в її порту Джидді, або в Каїрі) будувати високі будинки, цю ознаку ненависної йому гордині. Не маючи змоги рости вгору, споруди заповнюють проїжджу частину вулиць, чого мусульманське право практично не забороняє. Вулиці ставали вуличками й у разі зустрічі двох віслюків з їхніми в'юками виявлялися перекритими.

У Стамбулі, писав 1766 р. один французький мандрівець, «вулиці вузькі й у погану погоду були б вельми незручні, якби не було обабіч хідників. Коли двоє людей стикаються на хіднику, комусь із них доводиться з нього сходити або протискатися в дверний отвір. Тут же ховаєшся від дощу, що захопив тебе зненацька. Будинки переважно двоповерхові, і горішній поверх виступає над першим. Майже всі будинки пофарбовані олійною фарбою. Така декорація робить стіни не такими похмурими й сумними, але сама вона майже завше фатальна. Всі ці будинки, навіть ті, що належать великим панам і найбагатшим туркам, споруджені з дерева та цегли й потиньковані вапном; ось чому нерідко трапляється, що вогонь за короткий час робить таке велике спустошення» [71].

Незважаючи на величезну різницю в характері місцерозташування, такою самою була й картина в Каїрі, як описував її Вольней 1782 р., або в тих містах Ірану, які на століття раніше, 1660 р., споглядав без особливого захвату інший француз — Рафаель дю Ман: «Вулиці міст... хвилясті, нерівні, повні кюветів, що їх копають ці негідники, аби в них ходити до вітру згідно із законом: аби сеча не оббризкала їх і не зробила нечистими» [72]. Враження Джемеллі Карері через

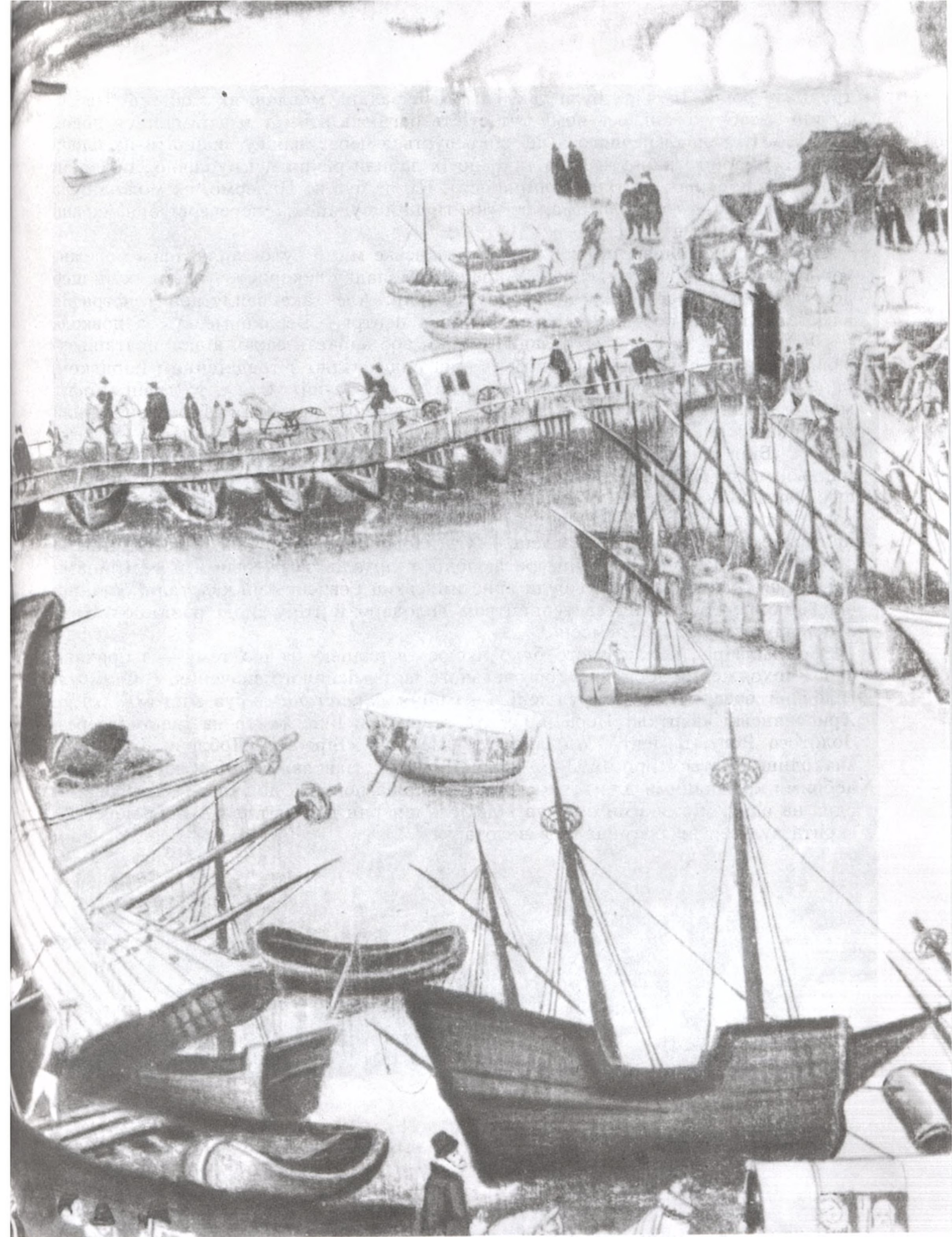

Севільський порт. Деталь картини, яку приписують Коельйо (XVI ст.). (Фото Жиродона.)

тридцять років, 1694 р., були такі самі: в Ісфахані, мовляв, як і по всій Персії, вулиці незабруковані, ось чому тут стоїть багнюка взимку й здіймається порох улітку. «Ця велика нечистота ще збільшується через звичку викидати на площі здохлих тварин і зливати кров тих, що їх забили різники, і публічно справляти свою нужду скрізь, де тільки опинишся». Ні, це був не Палермо, як можна було б припустити,— той Палермо, де «найгірший будинок... перевершує найкращі будинки Ісфахана» [73].

Цілком справедливо, що всяке мусульманське місто було заплутаним мереживом погано доглянутих вуличок. У кращому випадку використовувався схил, щоб дощ і потоки самі тільки й очищали вулиці. Але така заплутана топографія вимагала досить постійного планування: в центрі — Велика мечеть, а довкола неї — торгові вулиці — *сук,* склади — *хани,* або караван-сараї, а далі розташовувалися концентричними колами ремісничі ряди згідно з традиційним порядком, який завжди враховував поняття «чистий» і «нечистий». Отже, торговці парфумами й ладаном — «на думку фахівців з канонічного права, чисті, бо присвятили себе поширенню святого краму»,— розташовувалися якнайближче до Великої мечеті. Біля них — шовкоткацькі майстерні, ювеліри тощо. Ближче до зовнішньої межі міста знаходили собі пристановище гицелі, ковалі, гончарі, чинбарі, фарбувальники, босоногі погоничі віслюків, що горлають на своїх тварин. А відтак, біля самої брами,— селяни, що приходили сюди продавати м'ясо, дрова, прогіркле масло, городину, зелень — усі плоди своєї праці або «свого дрібного злодійства». Ще одна постійна риса: поділ кварталів за расовими й релігійними ознаками. Майже завше тут були християнський і єврейський квартали; останній звичайно перебував під заступництвом володаря й тому іноді розташовувався в центрі міста, як у Тлемсені.

Зрозуміла річ, кожне місто було якоюсь варіацією на цю тему — з причини свого походження або свого торговельного чи ремісничого значення. В Стамбулі головний базар — два споруджені з каміння *бешистани* — був містом у місті. Християнські квартали Пера й Галата становили інше місто на іншому березі Золотого Рогу. В центрі Адріанополя височіла «Біржа». «Поблизу цієї Біржі знаходиш (ідеться про 1693 р.) вулицю Серакі завдовжки з милю, заповнену добрими крамницями для всякого краму. Біржа покрита дошками, накладеними одна на одну, між якими є певна кількість шпарин для світла». А біля мечеті — «крита вулиця, де розміщалися золотарі» [74].

«Вигляд великого базару, або головного ринку» в Александрії кінця XVIII ст. Гравюра 1812 р., „Description de l'Egypte''. Національна бібліотека.

СВОЄРІДНІСТЬ МІСТ ЗАХОДУ

Захід досить рано став своєрідною розкішною частиною світу. Міське життя там було доведене до температур, які не трапляються в інших регіонах світу. Міста принесли невеликому континенту справжню велич, але ця проблема, хоч і добре знайома, не така вже проста. Точно визначити перевагу — це означає нагадати чи то про нижчий рівень, чи то про середню величину, стосовно якої вона є перевагою; це означає рано чи пізно прикре й зневірливе порівняння з рештою світу. Говорячи про костюм, про гроші, про міста, про капіталізм, ми, йдучи за Максом Вебером, не зможемо уникнути порівнянь, бо Європу завжди пояснюють «у зіставленні з іншими континентами».

Якими ж були відмінності й у чому полягала своєрідність Європи? Її міста існували під знаком свободи, яка не знала собі рівних; вони розвивалися як автономні світи й по-своєму. Вони перехитрували державу, збудовану на територіальному принципі: ця держава складатиметься повільно й виросте тільки за небезкорисливої допомоги міст і до того ж стане збільшеною й часто-густо безбарвною копією їхньої долі; міста панували над своїми селами, що складали для них справжні колоніальні світи задовго до появи самого терміну й піддавалися відповідному поводженню (і держави чинитимуть згодом так само). Міста через сузір'я містечок та нервову мережу міських перевалочних пунктів вели власну економічну політику, яка часто здатна була зламати перепони, і завше — створити або відтворити привілеї чи прихисток. Якби ми уявили собі, що сучасні держави скасовані, а торгові палати великих міст мають змогу діяти на власний розсуд, то нам удалося б багато що побачити.

Ці давні реальності впадають в очі навіть без допомоги такого досить довільного порівняння. Адже вони ведуть до головного питання, яке можна сформулювати в два-три різні способи: чому інші міста світу не знали такої відносно вільної долі? Хто заважав чи що заважало їм усім розвиватися вільно? Або ж іще один аспект тієї самої проблеми: чому доля західних міст розвивалася під знаком змін (вони змінили навіть свій фізичний вигляд), тим часом як інші міста порівняно з ними були ніби позбавлені історії, ніби занурені в тривалу нерухомість? Коли перефразувати термінологію Леві-Стросса, чому одні з них були схожі з паровими машинами, а інші — з дзигарями? Одне слово, порівняльна історія зобов'язує нас відповісти на всі «чому», пов'язані з такими відмінностями, й зробити спробу створити своєрідну «модель» (яка була б моделлю динамічною) міського розвитку, такого бурхливого на Заході, тоді як історія міст решти частин світу перебігала в часі вздовж довгої прямої лінії, без особливих подій.

Вільні світи

Вольності міст Європи — це сюжет класичний і досить добре висвітлений. Тож почнімо з нього.

Трохи спрощуючи, ми можемо сказати:

1. Захід утратив, саме втратив, свою міську структуру з кінцем Римської імперії; а втім, імперія зазнавала поступального занепаду своїх міст ще до вторгнення варварів. Після вельми відносного пожвавлення за меровінгських часів настав — де раніше, де пізніше — майже повний застій, своєрідна *tabula rasa* (буквально: «чиста дошка»).

2. Відродження міст починаючи з XI ст. пришвидшилося, накладаючись на піднесення сіл, на багатоманітне збільшення полів, виноградників, садків. Міста росли разом із селами, і часто міське право із своїми чітко визначеними конту-

рами виходило з общинних привілеїв гуртів сільських жителів. Місто було в багатьох випадках наново сприйнятою, наново сформованою сільською матерією. В топографії Франкфурта, що залишався «сільським» до самого XVI ст., багато вулиць зберегли у своїх назвах пам'ять про ліси, про гаї дерев, про болота, посеред яких виросло місто [75].

Таке перегрупування сільського населення логічно привело до міста, яке зароджувалося, представників політичної та соціальної влади в окрузі — шляхтичів, світських та церковних князів.

3. Ніщо з усього цього не буде можливе без загального повернення до здоров'я, до грошової економіки, що розширюється. Гроші — це мандрівець, який, може, й прийшов здалеку (на думку Моріса Ломбара, з мусульманського світу), але виявився діяльним і вирішальним чинником. За два століття до Фоми Аквінського Ален де Ліль казав: «Нині все — це не Цезар, а гроші». Сказати «гроші» — це те саме, що сказати «міста».

Тоді народилися тисячі й тисячі міст, але ж небагатьом з них судилося блискуче майбутнє. А отже, тільки певні регіони, урбанізовані «вглиб» і тим самим одразу виокремлені серед інших, відігравали цілком очевидну роль пришвидшувачів руху: зона між Луарою та Рейном, верхня й середня Італія, вирішальні пункти на середземноморському узбережжі. Купці, ремісничі цехи, промисловість, торгівля на далекі відстані, банки — все це там зароджувалося швидко. І водночас — зароджувалася буржуазія, певна буржуазія, і навіть певний капіталізм. Доля таких особливих міст була пов'язана не з самим тільки піднесенням села, а й з міжнародною торгівлею. До того ж вони вирізняться із сільських спільнот і позбудуться колишніх політичних пут. Розрив відбувався насильницьким шляхом або по-доброму, але завжди він був ознакою сили, великої кількості грошей та економічної могутності.

Довкола таких привілейованих міст невдовзі не стало держав. Так склалося в Італії і в Німеччині під час політичних струсів XIII ст. Цього разу (на противагу тому, як це відбувалося в казці) заєць випередив черепаху. В інших місцях — у Франції, в Англії, в Кастилії, навіть у Арагоні — держава на широких територіях відродилася досить рано; й саме це гальмувало розвиток міст, що до того ж розташовувалися в не надто пожвавлених економічних зонах. Ці міста «бігли» повільніше, ніж у інших місцях.

Але головне й непередбачене полягало в тому, що окремі міста зовсім «підривали» політичний простір, конституювалися в самостійні світи, в міста-держави, закуті в панцир отриманих або вирваних привілеїв, які слугували їм ніби «юридичними укріпленнями». На таких «причинах, що належать до права», історики минулого, мабуть, занадто наполягали, бо якщо такі причини могли виявитися вищими за причини, зумовлені географією, соціологією або економікою, або такими, що стоять на одному рівні з ними, то ці, останні, все одно відігравали важливу роль. Що таке привілей без матеріальної субстанції?

Насправді дивом на Заході було не стільки те, що спочатку все, або майже все, було знищене під час катастрофи V ст., а відтак ураз відродилося починаючи від XI ст. Історія заповнена такими віковими неквапливими рухами назад і вперед, такими розростаннями, народженнями й відродженнями міст: так було в Греції у V—II ст. до н. е., якщо хочете — в Римі, у світі ісламу — починаючи від IX ст., в сунському Китаї. Але щоразу при таких повторних піднесеннях існували два бігуни: держава й місто. Держава звичайно вигравала, і тоді місто й далі підлягало її важкій руці. Дивом було те, що в перші великі століття міського розвитку Європи повну перемогу отримало саме місто, в усякому разі в Італії, Фландрії та Німеччині. Воно набуло досить тривалого досвіду зовсім самостійного життя — це видатна подія, генезу якої зовсім не вдається окреслити з цілковитою достовірністю. Проте ясно видно його величезні наслідки.

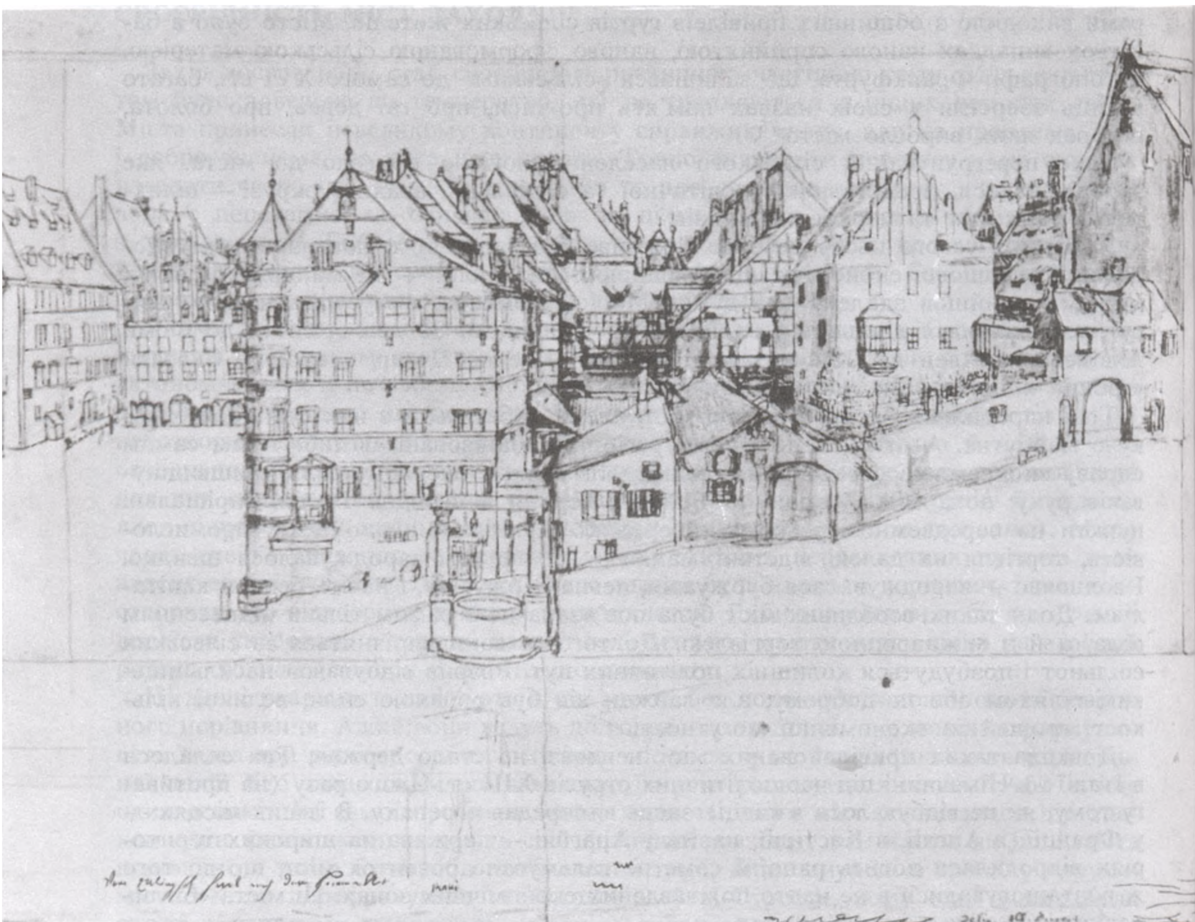

Площа Егідієн-Терезієнплац у Нюрнберзі. Малюнок Альбрехта Дюрера. Альтітадтмузеум, Нюрнберг.

Новизна міст

Грунтуючись на цій свободі, великі міські спільноти та інші міста, з якими вони були пов'язані, яким правили за взірець, збудували самобутню цивілізацію, що поширювала нову або оновлену технологію, або навіть наново відкриту через століття — все це не так важливо! Цим містам випало до кінця провести досить рідкісний політичний, соціальний і економічний експеримент.

У фінансовій сфері міста організували податки, фінанси, громадський кредит, митниці. Вони винайшли державні позики: можна було б навіть сказати, що Монте-Веккіо у Венеції насправді належить до першого випуску цінних паперів 1167 р., а банк «Каса ді Сан-Джорджо» (раннього взірця) — до 1407 р. Один за одним міста наново винаходили золоту монету слідом за Генуєю, яка карбувала *дженовіно,* може, з кінця XII ст. [76] Вони організували промисловість, ремесла, винайшли (або відкрили наново) торгівлю на далекі відстані, вексель, первинні

форми торговельних компаній та бухгалтерії. Вони також породили — і вельми швидко — свої форми класової боротьби. Адже якщо міста й були «громадами», то були вони й «суспільствами» в сучасному розумінні слова — зі своїми напруженостями, своїми братовбивчими війнами: знаті проти буржуа, бідних проти багатих («худий народ» — *popolo magro* — проти «ситого народу» — *popolo grasso*). Боротьба у Флоренції куди більше, ніж конфлікти на римський кшталт (зрозуміла річ, в античному Римі), власне, велася вже на порозі нашого раннього промислового XIX ст. Це доводить навіть сама тільки драма *чомпі* 1378 р. (Велике в Італії повстання передпролетаріату, під час якого безправні робітники — *чомпі* захопили урядові будинки й намагалися встановити свою владу.— *Приміт. ред.*).

Але це суспільство, поділене всередині, виступало єдиним фронтом проти зовнішніх ворогів, проти світу шляхтичів, володарів, селян — усіх, хто не був його громадянином. Такі міста були на Заході першими «вітчизнами», і їхній патріотизм був напевне більш обмежений, набагато більше усвідомлений, ніж був і ще довго буде патріотизм територіальний, що повільно виявляє себе в перших державах. Можна поміркувати з цього приводу перед потішною картиною, що зображує битву нюрнберзьких городян із маркграфом Казимиром Бранденбург-Ансбахським, що напав на місто 19 червня 1502 р. Не варто й запитувати, чи була вона намальована для нюрнберзьких буржуа. Вони зображені переважно пішими, в звичайному вбранні, без панцирів. Їхній ватаг у чорному костюмі сидить на коні й радиться з гуманістом Віллібальдом Піркгеймером. На Піркгеймері великий капелюх зі страусовим пір'ям, такий типовий для тієї епохи, і він — теж значуща деталь! — привів загін на підтримку справедливої справи міста, яке зазнало нападу. Бранденбурзці, що напали,— важкоозброєні кінні латники з обличчями, закритими заборолами шоломів. Як на символ міських вільностей, що протистоять владі володарів та шляхти, можна вказати на гурт із трьох чоловіків: двоє городян з відкритими обличчями гордо супроводжують до полону дуже цим засмученого рицаря в панцирі.

«Буржуа», маленькі міські вітчизни — абсурдні, зручні заяложені слова. Вернер Зомбарт дуже наполягав саме на зародженні своєрідного нового суспільства й ще більше — нового способу мислення. Він писав: «Якщо я не помиляюсь, саме у Флоренції наприкінці XIV ст. вперше зустрічається завершений буржуа» [77]. Що ж, якщо ваша ласка... Насправді ж захоплення влади 1293 р. головними цехами (*Arti maggiori*) — цехами сукнарів та фарбувальників (*Arte di Calimala*) — було у Флоренції перемогою старих і нових багатіїв, перемогою духу підприємництва. Зомбарт, як звичайно, волів ставити проблему в «ментальному» плані, розглядаючи еволюцію раціонального мислення замість того, щоб займатися еволюцією суспільства або навіть економіки через боязнь при цьому піти по шляху, по якому пішов Маркс.

Склався новий спосіб мислення, в загальних рисах — спосіб мислення ще раннього західного капіталізму, сукупність правил, можливостей, розрахунків, уміння жити й збагачуватися водночас. То була й ризикована гра: ключові слова торговельної мови «удача», «випадок», «розважливість», «обережність», «забезпечення» (*fortuna, ventura, ragione, prudenza, sicurta*) встановлюють межі ризику, від якого слід себе вбезпечити. Звісно ж, більше не було й мови про те, аби жити на кшталт знаті лише сьогоднішнім днем, так чи інакше намагаючись підняти свої доходи до рівня витрат; при цьому все визначалося саме витратами. А відтак — що Бог дасть! Купець берегтиме свої гроші, розраховуватиме витрати згідно з доходами, вклади — згідно з прибутками від них. «Пісковий годинник» перекинуто належним чином. Купець берегтиме й свій час: уже тоді один купець заявив, що *chi tempo ha e tempo aspetta, tempo perrde* [78]. Перекладено довільно, але логічно правильно: «Час — гроші».

На Заході капіталізм і міста — це було у своїй основі одне й те саме. Льюїс Мамфорд вважає, що «капіталізм, який зароджувався», замінивши владу «феодалів та цехів буржуазії» владою нової торговельної аристократії, розірвав вузькі межі середньовічних міст. Так, безперечно, одначе з тим, аби врешті-решт об'єднатися з державою, яка перемогла міста, але вспадкувала їхні заклади, їхній спосіб мислення і виявилася зовсім нездатною без них обійтися [79]. Важливо те, що, навіть занепавши як спільнота, місто й далі посідало чільне місце й керувало всім, справді або хоч би вдавано слугуючи володареві. Багатство держави й далі буде багатством міста: Португалія зводилася до Лісабона, Нідерланди — до Амстердама, першість Англії — це першість Лондона, столиці, яка після безкровної революції 1688 р. зробила Англію своєю подобою. Органічна вада економіки імперської Іспанії полягала в тому, що вона звелася не до якогось могутнього міста, вільного, здатного виробляти те, що йому було потрібне, й самому забезпечити справжню економічну політику, а до Севільї, яка перебувала під наглядом, розкрадалася казнокрадами-«чиновниками» й давно вже стогнала під пануванням чужоземних капіталістів. І достоту так само, якщо Людовік XIV не зумів заснувати «королівський банк», незважаючи на вироблені різні проекти (1703, 1706, 1709 рр.), то тільки тому, що перед монархічною владою Париж не становив собою міста-прихистку, яке було б вільне у своїх діях і відповідало саме за себе.

Чи піддаються моделюванню форми західного міста?

Говорячи про те, уявімо собі історію міст Європи, що включає в себе всі їхні форми — від грецького міста до міста XVIII ст., цебто все, що Європа змогла збудувати в себе й за своїми межами, на московському Сході й по той бік Атлантики. Є тисяча способів класифікувати цей матеріал згідно з його політичними, економічними або соціальними характеристиками. Політичний підхід: вирізняти столиці, фортеці, адміністративні центри в повному розумінні цього, останнього, слова. Підхід економічний: вирізняти порти, центри караванної торгівлі, торгові міста, промислові міста, фінансові центри. Соціальний підхід: складати перелік міст-рантьє, церковних, князівських резиденцій, ремісничих центрів... Це означає прийняти низку добре знайомих категорій, що розподіляються на субкатегорії, здатні відбити всілякі місцеві варіації. Така класифікація має свої переваги не так для вивчення проблеми міста, взятої загалом, як для вивчення тієї чи тієї економічної системи, чітко обмеженої в часі й у просторі.

Навпаки, деякі загальніші відмінності, що розглядаються в контексті минулої еволюції, дають нам можливість класифікації, кориснішої для нашої мети. Простіше кажучи, Захід упродовж свого історичного досвіду знав три основних типи міст: міста відкриті, цебто такі, що не відрізнялися від своєї округи й навіть злилися з нею (А); міста, замкнені в собі, закриті в найточнішому значенні цього слова, мури яких куди більше визначали межі сутності, ніж володінь (Б); нарешті, міста, що перебували під опікою, розуміючи під цим цілу гаму відомих форм підпорядкування володареві й державі (В).

А загалом передувало Б, а Б передувало В. Але цей порядок не мав нічого спільного із суворою послідовністю. Ішлося радше про напрями, про масштаби, в яких розгорталася складна доля західних міст — міст, які зовсім не розвивалися всі водночас або однаковим чином. Далі ми побачимо, чи підходить ця «гратчатка» для класифікації міст цілого світу.

Тип перший: місто античного взірця, грецьке або римське, відкрите в бік своїх сіл і на рівних з ними [80]. У своїх мурах приймали як рівноправних не тільки

вершників-евпатридів, а й любих серцю Арістофана дрібних селян-виноградарів. Тільки-но над Пніксом (місце народних зборів) здіймався дим, селянин на цей сигнал поспішав до міста на народні збори, де він засідав серед рівних. На початку Пелопоннеської війни вся сільська Аттика сама шукала сховку у великому місті й осіла там, поки спартіати плюндрували поля, оливкові гаї і будинки. Коли спартіати з наближенням зими відступали, дрібне селянство вирушало назад, на свої колишні місця проживання. Насправді грецька міська спільнота становила собою поєднання якогось міста з його великою сільською округою. Якщо це було так, то тому, що міста *тільки-но зародилися* (для такого масштабу одного-двох століть замало), тільки-но вирізнилися із сільської туманності; більше того, тоді ще не було й мови про вирізнення ремісничого виробництва, цього яблука незгоди, якого скуштують у майбутньому. Щоправда, Афіни мали передмістя гончарів, але ті мали тільки невеличкі крамнички. Пірей слугував для Афін портом, де кишіли метеки (особисто вільні, але позбавлені політичних і деяких економічних прав люди.— *Приміт. ред.*), вільновідпущеники та раби й де утвердилися ремесла (не вестимемо мови про промисловість чи передіндустрію). Цій діяльності протистояли передсуди хліборобської спільноти, яка зневажала її; а отже, вона залишалась справою чужинців та рабів. А головне, розквіт Афін тривав недостатньо довго для того, аби там назріли й виступили на передній план політичні та соціальні конфлікти «на флорентійський кшталт». Можна лише ледь помітити окремі симптоми. До того ж у селах були свої ремісники, свої кузні, куди взимку приємно було зайти погрітися. Одне слово, індустрія була зародкова, чужа спільноті й скромна. І так само, якщо пройтися по руїнах старих римських міст, то, вийшовши з брами, одразу ж опиняєшся в цілком сільській місцевості: не було передмість, а це означає, не було промислів, не було активного ремесла, добре організованого на власній території.

Тип закритого міста, замкнутої в собі крихітної і самодостатньої одиниці,— це середньовічне місто. Пройти за його фортечні мури — це було те саме, що перетнути державний кордон у сучасному світі. По той бік огорожі ви могли кепкувати із сусіда: він більше нічого не міг удіяти. Селянин, який відривався від землі й діставався до міста, одразу ж ставав там іншою людиною: він був вільний, цебто відкидав відомі ненависні обмеження (задля того, щоб визнати інші, сенс яких він далеко не завжди розумів заздалегідь). Але це не мало значення! Хай його шляхтич вимагає, аби його видали: якщо місто прийняло селянина, останній може глумитися з цього. У XVIII ст. в Силезії, а в Росії до самого XIX ст. ще можна було зіткнутися з такими претензіями, яких уже не було в інших місцях.

Правда й те, що коли міста й легко відчиняли свої брами, то ще замало було в них зайти, аби стати справжньою часточкою спільноти. Повноправні громадяни були меншістю, що ревно оберігала свої права, містечком у самому місті. 1297 р. Венеція стала ніби цитаделлю багачів завдяки «закриттю Великого Світу» (1297 р. було проведено реформу — так зване «закриття Великого Світу», *la serreta,*— яка усунула від керівництва навіть частину багатих купецьких родин; Венеціанська республіка перетворилася на олігархічну республіку.— *Приміт. ред.*). Венеціанські *нобилі* стали замкненою кастою, і на століття. І брама цієї цитаделі відчинялася перед будь-ким лише в рідкісних випадках. Нижче за нобилів категорія простих *громадян* (*cittadini*) була, безперечно, доступніша. Але Синьйорія дуже рано створила два типи громадянства: *de intus* і *de intus et extra*: перше — «часткове», друге — «повноправне». Та ще вимагалося 15 років постійного проживання в місті, аби домагатися першого, і 25 років — для отримання другого. З цього правила мало було винятків; воно було не тільки формальне, а й відбивало певні підозри. Сенатський декрет 1386 р. навіть заборонив новим городянам (у тім числі й повноправним) безпосередньо торгувати у Вене-

Вигляд мосту Нотр-Дам у Парижі, з його високими будинками, які знесуть тільки 1787 р. На правому березі поблизу Гревської площі — величезне й різноманітне торговище: пшениця, дрова й сіно. Гравюра XVIII ст. Музей Карнавале, Париж. (Фото Бюлло.)

ції з німецькими купцями в «Німецькому дворі» (*Fondego dei Tedeschi*) або поза його межами. Дрібні городяни були не менш недовірливі й ворожі щодо новоприбульців. За словами Марино Сануто, в червні 1520 р. простолюд сварився із селянами, які щойно прийшли з материка, завербовані у веслярі на галери та у вояки. Їм кричали: «Ледарі! Забирайтеся орати!» (*«Poltroni! Ande arar!»*)[81].

Зрозуміло, Венеція — це крайній приклад. До того ж збереження своєї конституції у 1797 р. вона завдячуватиме аристократичному й відчайдушно реакційному режиму та не менше завоюванню на початку XV ст. *Terre Ferme* — материкових регіонів, яке поширило її владу аж до Альп та Брешії. Венеція буде останнім полісом Заходу. Але й у Марселі XVI ст., аби отримати скупо дароване громадянство, слід було мати «десять років постійного проживання, володіти нерухомим майном, оженитися на міській дівчині». Інакше ви залишалися в загальній масі негромадян міста, «*manas*», селюків. Така концепція громадянства була правилом скрізь.

Упродовж усього цього великого історичного досвіду раз по раз помічаєш яблуко незгоди: кому належали промисловість, ремесла, їхні привілеї, прибутки від них? Фактично — місту, його властям, його купцям-підприємцям. Вони стануть вирішувати, чи слід позбавити (або спробувати позбавити) сільську зону міста права прясти, ткати, фарбувати, чи, навпаки, вигода полягає в тому, аби його надати. Як показує історія будь-якого міста, взятого самого по собі, в цьому русі сюди-туди все було можливе.

У міських мурах усе, що стосувалося праці (не наважуєшся сказати без застережень «промисловості»), регулювалося або мало регулюватися так, щоб догоджати ремісничим цехам, які мали монопольні права, виняткові й нечітко розмежовані, права, які під час сміховинних конфліктів, що легко виникали через цю невизначеність, люди обстоювали з люттю й жорстокістю. Міська влада не завжди зберігала контроль над становищем. Трохи раніше або трохи пізніше цехи з допомогою грошей закріплювали за собою переваги — явні, загальновизнані, почесні, й освячені грішми та владою. В Парижі «Шість корпорацій» (сукнарі, бакалійники, галантерейники, хутровики, панчішники та золотарі) від 1625 р. були міською купецькою аристократією. У Флоренції її становили цех сукнарів (*Arte della Lana*) і цех фарбувальників (*Arte di Calimala*), що фарбували привозні з Півночі сирові сукна. Але ніщо не показує цих старовинних реальностей ліпше, ніж музей німецьких міст. Наприклад, в Ульмі кожна корпорація мала своєрідну картину, виконану у вигляді триптиха: на бокових панно — сцени, характерні для ремесла, а в центрі, наче в дорогоцінному родинному альбомі,— численні маленькі портрети, що нагадують про покоління майстрів, які впродовж століть змінювали один одного в цій корпорації.

Ще один, виразніший приклад: ще у XVIII ст. місто Лондон та підлеглі йому поселення, що прилягали до його фортечних мурів, були володінням дрібних, безнадійно застарілих, але могутніх цехів. 1754 р. обізнаний економіст відзначав: якщо Вестмінстер і передмістя перебувають у стані безперервного піднесення, то причина цього очевидна. «Ці передмістя вільні й надають відкрите поле діяльності будь-якому підприємливому громадянину тоді, як Лондон виплекав у своїх мурах 92 такі компанії з різними винятковими правами (корпорації), численних членів яких щороку можна побачити на гамірливій урочистості лорд-мера, яке вони прикрашають своєю безглуздою пишнотою»[82]. Зупинімося на цій чудовій картині. І облишимо осторонь, по другий бік меж організації праці (довкола Лондона або в інших місцях) вільні ремесла, поза сферою впливу голів ремісничих цехів та їхніх посадових осіб, які водночас були перешкодою й захистом.

Остання категорія: міста, що перебувають під опікою центральної влади, перші міста сучасного типу. Справді, відтоді як держава міцно утвердилась, вона насильницьким чи ненасильницьким шляхом примусила міста коритися їй,

роблячи це з інстинктивною наполегливістю,— і так по цілій Європі, хоч куди б ми кинули свій погляд. У такий спосіб без зайвих слів діяли Габсбурги й Святий престол, німецькі князі й Медичі або французькі королі. І за винятком Нідерландів і Англії, скрізь міста були змушені коритися центральній владі.

Погляньте на Флоренцію. Медичі підкоряли її поступово: за часів Лоренцо Пишного все робилося заледве не з витонченістю. Але після 1532 р., з поверненням Медичі до влади, все пришвидшилося. В XVII ст. Флоренція вже тільки резиденція двору великого герцога: останній заволодів усім — грошима, правом розпоряджатися, розподілом почестей. Галерея, що загалом була таємним ходом, дозволяла володареві переходити через річку з палацу Петті на лівому березі річки Арно до Уффіці. Ця розкішна галерея, яка й нині існує на Понте-Веккіо, була тією ниточкою павука, яка дозволяла йому, перебуваючи на краю мережі, контролювати обплутане ним місто.

В Іспанії *коррехідори*, ніби «інтенданти» міст, підпорядкували «комуни» волі корони. Звісно, сама корона залишила дрібному місцевому панству не такі вже малі прибутки й почесті місцевій адміністрації, що тішили її марнославство; вона скликала делегатів міських радників — *рехідорів* (на яких «працювала» продажність посад) щоразу, коли збиралися кортеси, ці манірні збіговиська, які, щоправда, охоче подавали королю свої скарги, зате одностайно схвалювали королівські податки. У Франції «добрі міста» трималися за привілеї своїх муніципалітетів та свої різноманітні фіскальні пільги, але й вони були покірні. Королівський уряд своєю декларацією від 21 грудня 1647 р. наказав подвоїти ввізне мито... й присвоїв собі добру його половину. Париж, так само слухняний, часто примушували допомагати королівській скарбниці; він став і базою широкої фінансової операції з так званими рентами на Ратушу. Навіть Людовік XIV не полишав столиці: правду кажучи, Версаль не був відокремлений від сусіднього величезного міста, а королівська влада мала звичку постійно кружляти довкола могутнього міста (якого вона теж побоювалася); вона перебувала у Фонтенбло, в Сен-Жермені, в Сен-Клу; в Луврі вона була на краю, а в Тюїльрі — майже за межами самого Парижа. Правда ж, керувати цими перенаселеними містами було зручно здалеку, в усякому разі, час від часу? Філіпп II увесь час жив у Ескуріалі, а Мадрид тільки-но закладали. Згодом герцоги Баварські мешкали в Німфенбурзі, Фрідріх II — в Потсдамі, імператори — поруч з Віднем, у Шенбрунні. А втім, повертаючись до Людовіка XIV, зауважмо, що він, проте, не забував зміцнювати свою владу в самому Парижі й підтримувати там свій престиж. То за його правління було збудовано дві головні королівські площі: Віктуар та Вандомську; за нього повели «грандіозне будівництво» Будинку інвалідів. Завдяки йому Париж відкрився в бік прилеглих сільських місцевостей на кшталт міст барокко, коли проклали широкі підземні шляхи, по яких поїхали екіпажі й на яких влаштовувалися військові паради. А насправді ще важливішим було, з нашого погляду, запровадження 1667 р. посади лейтенанта поліції із широчезними повноваженнями. Другий власник цього звання, маркіз д'Аржансон, призначений на цю посаду, через тридцять років (1697 р.) створив, як пояснював Себастьєн Мерсьє, «механізм — не такий, який діє нині; але він перший винайшов головні пружини й передачі. Подейкують навіть, ніби нині цей механізм діє сам по собі» [83].

Інші варіанти розвитку

Але, ясна річ, розвиток міст відбувався не сам собою, він не був *ендогенним* явищем того чи іншого суспільства, яке накладало на нього обмеження й зсередини, й ззовні. В цьому плані наша класифікація, повторюю, надто проста. З урахуванням цього подивимося, як вона «діє» за межами чітко обмеженого регіону Західної Європи.

а) *Міста колоніальної Америки.* Нам треба було б сказати — Іспанської Америки, бо англійські міста залишалися особливим винятком: вони мусили жити самі собою, вийти із своєї «глушини» (*wilderness*), аби з'єднатися з широким світом. Якщо можна так сказати, то були середньовічні міста. Доля ж міст Іспанської Америки була простіша й обмеженіша. Це були гарнізони, загублені серед величезних ворожих просторів, збудовані наче римські військові табори всередині чотирьох земляних мурів; зв'язок між ними підтримувався транспортом, що рухався повільно,— повільно, бо проходив він по неосяжних незаселених просторах. Цікаво, що в епоху, коли середньовічне місто привілейованих громадян запанувало практично в цілій Європі, по всій іспано-португальській Америці за межами великих міст, резиденцій віце-королів, цебто організмів адміністративних і вже паразитичних — Мехико, Ліма, Сантьяго-де-Чилі, Сан-Сальвадор (Баїя) — переважав англійський взірець.

У такій Америці майже не було справжніх торгових міст або ж вони перебували на нерівному становищі. Скажімо, Ресифі, місто купців, виріс поруч з аристократичною Оліндою, містом великих плантаторів, *senhores de engenhos*, та рабовласників. Якщо хочете, він був тим самим, чим Пірей або Фалер для Афін Перікла. Буенос-Айрес після свого другого, вдалого, заснування 1580 р. теж був торговим селищем, щось на кшталт Мегари аб Егіни. Йому не пощастило в тому розумінні, що довкола міста були самі тільки дикуни, індіанські *bravos*, і його жителі нарікали на те, що в тій самій Америці, де білі лише використовували чужу працю, вони мусили заробляти свій хліб «у поті чола свого». Але з боку Анд із Ліми приходили каравани мулів або приїздили великі дерев'яні вози, і це було способом прилучитися до срібла рудників Потосі. Вітрильники привозили з Бразилії цукор, а небавом і золото; і завдяки контрабанді, якою займалися кораблі, що перевозили чорних рабів, місто підтримувало зв'язки з Португалією та Африкою. Але Буенос-Айрес залишався винятком серед «варварства» Аргентини, що народжувалася.

Звичайно американське місто було невелике, без тих «подарунків», що надходили здалеку. Воно мало самоврядування, його долею ніхто не цікавився. Землевласники були господарями міста, тут стояли їхні будинки із закріпленими вздовж фасаду кільцями для прив'язування коней. То були «почесні люди» — *os homens bons* — бразильських міських палат або господарі фільварків (*haciendados*) іспанських міських муніципалітетів (*Cabildos*). Це було щось на зразок малих Спарт або малих Фів часів Епамінонда. Так і хочеться сказати, що в Америці історія західних міст наново починалася з нуля. Природно, не було відмінності між ними та їхньою округою й не було виробництв, які треба було б ділити між ними. Там, де виникала промисловість, наприклад, у Мехико, вона була справою рабів або напіврабів. А середньовічне місто було б немислиме з кріпацькими ремісниками.

б) *Як класифікувати російські міста*? На перший погляд, міста, що збереглися або виросли в Московії після жахливої катастрофи татаро-монгольської навали, жили вже не за європейським західним часом. Одначе то були великі міста, як Москва або Новгород; але влада тримала їх у руках, подеколи з допомогою жорстких заходів. Ще в XVI ст. одне прислів'я твердило: «Хто може чинити опір Богу й панові великому Новгороду?» Але те прислів'я не зовсім правильне. Це

місто круто примушували коритися 1427 р., відтак 1477 р., коли йому довелося видати 300 возів золота. Страти, заслання, конфіскації проводилися раз у раз. А головне — то були міста, залучені в повільні потоки торгівлі на безмежних, уже азійських і далі ще диких просторах. 1650 р., як і в минулому, річкові, санні перевезення, каравани возів — усе це рухалося з дивовижною втратою часу. Часто-густо було навіть небезпечно наближатися до сіл і доводилося щовечора зупинятись під голим небом, наче на дорогах Балкан, розставивши вози колом у повній готовності до захисту.

З усіх цих причин московські міста не панували над своїми велетенськими селами; радше ці села рухали містами, ніж міста накидали свою волю винятково сильному в біологічному плані селянському світові, хай і злиденному, неспокійному й постійно рухливому. Головний факт — це те, що «врожаї з гектара в країнах Східної Європи від XVI до XIX ст. залишилися в середньому незмінними», і до того ж на низькому рівні [84]. Не було значного сільського надлишкового продукту; отже, не було й справжніх міст. Не було в Московії й тих другорядних міст, які їх обслуговували б і які були однією з характерних рис Заходу та його жвавих торговельних потоків.

Тож там жили численні практично безземельні закріпачені зовсім неплатоспроможні селяни, з погляду їхніх панів або навіть держави. Залишалося дати їм можливість чи то податися до міста, чи то стати наймитами в багатих селянських домах. У містах вони ставали жебраками, злодіями, дрібними ремісниками, вряди-годи — розбагатілими купцями та господарями мануфактур. А ті, що залишалися на місці, ставали ремісниками у власних селах або шукали необхідне додаткове джерело засобів до існування в торгівлі, розносячи крам або візникуючи,— цьому типовому селянському промислі. Це непогамовне прагнення піти на заробітки ніщо не могло стримати, тим паче, що найчастіше все відбувалося з благословення пана (*барина*), який бачив свою вигоду в тому, аби такі ремісники й купці, залишаючись у кріпацькому стані, й далі відбували свою панщину, хоч би яким було їхнє просування по соціальній драбині [85].

Ці та інші картини змальовують долю, яка, однак, нагадує те, що Захід міг пізнати на початку своєї урбанізації, щось таке, що можна порівняти (хоч воно й виразніше) з «паузою» XI—XIII ст., своєрідну інтермедію, під час якої все

Вигляд Старої площі (Plaza Vieja), головного ринку Гавани. «Топографічний альбом Америки» XVIII ст. Національна бібліотека, Кабінет естампів.

виростало з села, з життєвих соків селянства. Ми могли б сказати про проміжне становище між А та В, коли не склався середній етап еволюції. І володар одразу ж так і вродився, наче людожер із казки.

в) *Імператорські столиці Сходу й Далекого Сходу.* Коли полишаєш Європу, вирушаючи на Схід, виникають ті самі проблеми й ті самі двозначності, тільки куди глибші.

У світі ісламу міста, аналогічні містам середньовічної Європи, з'явилися, на якийсь час стаючи господарями своєї долі, тільки тоді, коли розпадалися імперії. Тоді ж наставали найкращі часи мусульманської цивілізації; але такі перепочинки були короткі, й користувалися ними міста, розташовані на периферії,— такою була, безперечно, Кордова, або ж такі справжні міські республіки XV ст., як Сеута до португальської окупації 1415 р., або Оран до захоплення його іспанцями 1509 р. Але правилом було місто володаря, часто халіфа, велике місто — чи то Багдад, чи то Каїр.

Імператорськими або в окремих випадках королівськими столицями були й міста далекої Азії — величезні, паразитичні, розкішні й мляві: що Делі, що Віджаянагар, що Пекін або до нього Нанкін (хоча останній нібито помітно відрізнявся від них). Нас не здивує великий вплив володарів. Тільки-но когось із них скидало своє місто, радше — свій двір, як з'являвся інший, і залежність відновлювалася. Не здивує нас і те, що такі міста були нездатні відібрати в сіл весь обсяг їхніх ремесел: то були міста водночас і відкриті, й підпорядковані. Крім того, соціальні структури як в Індії, так і в Китаї стримували вільний розвиток міста. Якщо місто не домоглося незалежності, то причиною того були не тільки паличні розправи мандаринів або жорстокості володарів стосовно купців чи простих городян: річ у тім, що суспільство вже пройшло попередньо визначену кристалізацію.

В Індії кастова система ділила й дрібнила заздалегідь будь-яку міську спільноту. В Китаї культ предків роду (*gentes*) протистояв суміші, яку можна порівняти з тією, що породила місто Заходу. Західне місто було справжньою машиною для трощення старих зв'язків, для зрівняння індивідів; приїзд іммігрантів створював у ньому, якщо хочете, середовище «американського взірця», де тон задавали люди із становищем, що визначали *спосіб життя (way of life)*. А з іншого боку, жодна незалежна влада не представляла китайського міста як чогось цілого перед лицем держави або очевидної могутності сіл. Села були «полюсом» живого, активного й мислячого Китаю. Місто, резиденція чиновників та великих шляхтичів, не було зосередженням ні ремесла, ні купецтва; в ньому не могла вільно рости жодна буржуазія. Тільки-но така буржуазія з'являлася, вона, зачарована розкішшю життя мандаринів, уже думала, як би перебігти на їхній бік. Міста зажили б своїм життям, накреслили б його, якби індивід і капіталізм мали там свободу діяльності. Але держава-опікун майже не допускала цього. Бажаючи того чи ні, вона на якісь періоди послаблювала свою увагу. Наприкінці XVI ст. з'явилася буржуазія й спалахнула ділова лихоманка, вплив чого можна впізнати в створенні великих залізоробних заводів біля Пекіна, в порцелянових майстернях Цзіньчжоу та ще більше — в піднесенні шовкового виробництва в Сучжоу, столиці провінції Цзянсу [87]. Але то був лише короткочасний спалах. Із маньчжурським завоюванням у XVII ст. китайська криза розв'яжеться не на користь міських свобод.

І лише Захід відверто схилився в бік міського розвитку. Міста Заходу штовхали його вперед. Повторюю: це була вельми важлива подія, але вона поки що погано пояснена з погляду її глибинних причин. Можна спитати себе, що сталося б з китайськими містами, якби на початку XV ст. китайські джонки відкрили мис Доброї Надії й цілком використали шанс завоювати світ.

Стамбул у XVI ст. Вид на затоку Золотий Ріг (фрагмент). Національна бібліотека, Кабінет естампів.

ВЕЛИКІ МІСТА

Тривалий час великі міста існували тільки на Сході й на Далекому Сході. Про це свідчить замилування Марко Поло: Схід був тоді регіоном імперій та великих міст. У XVI ст. і ще більше — в наступні два століття на Заході виростають великі міста; вони захоплюють перші ролі й відтоді з блиском утримуватимуть їх. Таким чином Європа надолужила відставання й позбулася своєї неповноцінності (якщо тільки така була). В усякому разі, тоді Європа вже прилучалася до розкоші, до нових радощів та прикрощів великих, і вже надто великих, міст.

На чиєму це сумлінні?
Відповідальність держав

Таке запізніле піднесення було б неможливе без постійного поступу держави. Держава приєдналася до нестримного ритму розвитку міст. У привілейованому становищі, заслужили вони того чи ні, опинилися відтоді їхні столиці. І віднині вони суперничали одна з одною в оновленні: де з'являться перші хідники, перші ліхтарі на вулицях, перші парові помпи, перші цілісні системи підведення й розподілу питної води, перша нумерація будинків? Усе це Лондон і Париж пізнали приблизно напередодні Революції.

І місто, яке не скористалося з такого шансу, неминуче опинялося на узбіччі. Що більше неторкнутою залишалася стара шкаралуща, то було більше ймовірності, що це місто запустіє. Ще в XVI ст. демографічне піднесення працювало на користь усіх міст без різниці, хоч би які були їхні розміри — великі чи малі. А в XVII ст. шанси на політичний успіх закріплюються лише за кількома містами, а решта зостаються осторонь політичного життя. Незважаючи на невтішну кон'юнктуру, ті окремі міста без упину росли, ваблячи до себе людей, набуваючи привілеїв.

На чолі руху стояли Лондон та Париж, а також Неаполь, що здавна був привілейованим містом і наприкінці XVI ст. уже нараховував 300 000 жителів. Населення Парижа, яке внаслідок французьких чварів скоротилося, либонь, до 180 000 в 1594 р., мабуть, подвоїлося в часи Ришельє. А за цими великими містами тяглися інші: Мадрид, Амстердам, відтак Відень, Мюнхен, Копенгаген і ще більше Санкт-Петербург. Тільки Америка із запізненням приєдналася до цього руху, але загальна чисельність її населення була ще дуже невелика. Бурхливий розквіт Потосі (100 000 жителів близько 1600 р.) був викликаний минущим успіхом гірничопромислового селища. Хоч би які яскраві були Мехико, Ліма або Ріо-де-Жанейро, вони запізнювалися із зосередженням великих мас людей. Близько 1800 р. в Ріо нараховувалося щонайбільше 100 000 жителів. Що ж до працелюбних і незалежних міст Сполучених Штатів, то їм було далеко до таких «королівських» успіхів.

Це зростання великих міських поселень, що збігалося з появою перших сучасних держав, певним чином пояснює стародавній феномен великих міст Сходу та Далекого Сходу: вони відповідали не густоті населення, яка мала б бути вища, ніж в Європі (відомо, що істина полягає саме в протилежному), а масштабам могутніх політичних об'єднань. Від XVI ст. в Стамбулі, безперечно, було 700 000 жителів, але за величезним містом стояла величезна Османська імперія. За Пекіном, де 1793 р. нараховувалося, либонь, 3 млн. жителів, був цілий Китай. За Делі — майже ціла Індія.

Приклад Індії показує, наскільки такі офіційного характеру міста були пов'язані з володарем, аж до абсурду. Політичні труднощі й навіть примхи володаря призводили до кількох переселень, «пересаджувань» столиці. За кількома ви-

нятками, що тільки підтверджують правило — Бенарес, Аллахабад, Делі, Мадура, Тричинополі, Мултан, Ганднар,— вони впродовж століть кочували на досить великі відстані. Навіть Делі двічі чи тричі пересувався — на малу відстань, у самому районі свого розташування, але все ж таки переміщувався, демонструючи щось на взірець танцю на місці. Столиця Бенгалії була 1592 р. в Раджинагалі, 1608 р.— у Дацці, а 1704 р.— Муршидабаді. І так само місто занепадало, хиріло, а в інших випадках помирало, тільки-но його володар полишав його. В разі, коли йому щастило, воно знову розквітало. 1664 р. в Лагорі будинки були «набагато вищі за будинки Делі та Агри, але за браком двору, який не приїздив сюди понад два десятки років, більша їх частина перетворилася на руїни. Залишалося тільки п'ять-шість значних вулиць, з яких дві-три були завдовжки з великий льє й де теж можна було побачити чимало споруд, що руйнувалися» [87].

А втім, можна безпомилково сказати, що Делі був містом Великого Могола куди більше, ніж Париж — містом Людовіка XIV. Хоч би які багаті були іноді там банкіри й власники крамниць на головній вулиці Чандні Чоук, вони нічого не означали порівняно з володарем, його двором та військом. Коли 1663 р. Аурангзеб здійснив подорож, яка привела його до Кашміру, за ним поїхало все місто, бо він не зміг би прожити без імператорських милостей і щедрот. Зібралася неправдоподібна юрма, яку французький лікар, що брав участь у подорожі, оцінить у 300—400 тис. чоловік [88]. Чи можна уявити собі Париж, який вирушає слідом за Людовіком XIV під час його походу до Голландії 1672 р. або за Людовіком XV 1744 р.— під час його поїздки до Меца?

Що більше нагадує сплеск європейських міст, то це сучасний йому розквіт міст Японії. Коли 1609 р. Родриго Віверо проїздив по архіпелагу й милувався ним, найбільшим містом був уже не Кіото, стародавня столиця, де гасла велич мікадо [89]. Його приблизно 400 000 жителів ставили місто на друге місце після Едо (500 000 жителів плюс величезний гарнізон, який з урахуванням родин воїнів більш ніж подвоював чисельність населення, цебто вона загалом перевищувала мільйон). Третє місце дісталося місту Осаки з 300 000 жителів. Одначе Осака, центр японського купецтва, перебувала на порозі великого зростання: 400 000 жителів 1749 р., 500 000 — 1783 р. [90]. XVII ст. стане в Японії століттям Осаки, століттям «буржуазним», якщо бажаєте, на флорентійський кшталт, з повним спрощенням життя патриціату й розквітом реалістичної літератури, деякими своїми особливостями народної, написаної національною, а не китайською мовою (мовою вчених), літературою, яка залюбки черпала натхнення в скандальній хроніці Квіткового кварталу [91].

Але незабаром першість перейде до Йєддо — столиці сьйогуну, авторитарного міста з його адміністративними установами, напливом багатьох власників — *даймйо*, зобов'язаних жити там половину року певною мірою під наглядом. Вони регулярно приїздили до міста або поверталися з нього в супроводі пишного кортежу. З часу сьйогунської реорганізації управління на початку XVII ст. даймйо збудували будинки в окремому кварталі, ізольованому від іншого населення й призначеному для маєтних, «єдиних, хто вивішує свої розфарбовані й позолочені герби в себе над брамами». Деякі з таких «гербових» брам коштували, за словами нашого очевидця-іспанця (1609 р.), понад 20 000 дукатів [92]. Відтоді Токіо (Йєддо) безперестану ростиме. У XVIII ст. він дорівнював, либонь, двом Парижам, але в ту далеку епоху Японія мала численніше населення, ніж Франція, і, безперечно, такий самий авторитарний уряд, одержимий ідеєю централізації, як і уряд у Версалі.

Чому слугували столичні міста?

За законами простої і переконливої політичної арифметики виявляється, що чим більша й централізованіша держава, тим більше шансів у її столиці бути перенаселеною. Це правило дійсне для імператорського Китаю так само, як і для Англії за Ганноверської династії або для Парижа Людовіка XVI та Себастьєна Мерсьє. І навіть для Амстердама, справжньої столиці Сполучених провінцій.

Такі міста — ми це побачимо — відзначалися величезними витратами; їхня економіка трималася в рівновазі тільки за рахунок зовнішніх зв'язків, за їхню розкіш мали платити інші. Тоді чому служили ці столиці на Заході, де вони так швидко виникли й так наполегливо накидали свою першість? Вони створювали сучасні держави — то було велике завдання й велика робота. Ці столиці означали поворот у світовій історії. Вони створювали той національний ринок, без якого сучасна держава була б чистою фікцією. Бо, правду кажучи, британський ринок народився не тільки з причини політичної унії Шотландії з Англією 1707 р. або акту про унію Ірландії з Британією (*Union Act*) 1801 р., і не внаслідок самого по собі доброчинного скасування такої безлічі внутрішніх шляхових мит, і не від пожвавлення перевезень, «шаленства каналів», і не від свободи торгівлі на морях, що омивають острови. Він склався куди більше з припливу та відпливу товарів до Лондона, який був ніби велетенським серцем, що все підкорювало своєму биттю, все обурювало й усе заспокоювало. Додайте до цього культурну, інтелектуальну й навіть революційну роль цієї «теплиці»: вона була величезна. Але ж за неї і доводилося платити, і платити дуже велику ціну.

Світи, що втратили рівновагу

За все доводиться розплачуватися — всередині міста й поза його межами, а ліпше сказати — там і тут водночас. Скажімо, Амстердам — чарівне місто. Воно швидко росло: 30 000 жителів у 1530 р., 115 000 — 1630 р., 200 000 — наприкінці XVIII ст. Місто більше прагнутиме до добробуту, ніж до розкоші; воно розумно здійснило розширення своїх кварталів, а його чотири напівциркулярні канали від 1482-го до 1658 р. були матеріальним виявом широкого збільшення міста на кштальт концентричних кілець стовбура дерев. Добре провітрюване, світле, із своєю зеленню, набережжями, водяними просторами, воно зберегло своє оригінальне обличчя. І було зроблено тільки одну, до речі, показову, помилку: на південному заході квартали району Йордаан віддано не вельми скрупульозним компаніям підприємців. Тут підмурки робилися погано, канали копалися вузькі, й увесь район виявився нижче від загального рівня міста. І ясна річ, тут мешкав «пролетаріат», перемішаний з марранами — єврейськими іммігрантами з Португалії та Іспанії, гугенотами-втікачами з Франції, злидарями найрізноманітнішого походження.

У Лондоні, велетенському місті Європи (860 000 жителів наприкінці XVIII ст.), той, хто забаг би помандрувати в глибину століть, ризикував би розчаруватися. Місто не скористалося повною мірою, якщо можна так сказати, із спустошення, яке вчинила пожежа 1666 р., аби раціонально перебудуватися, незважаючи на запропоновані проекти, зокрема чудовий проект Рена. Воно відбудовувалося безладно й погарнішало тільки наприкінці XVII ст., коли в його західній частині було розбито великі майдани: Голден-сквер, Гровнор-сквер, Берклі-сквер, Ред-Лайон-сквер і Кенсингтон-сквер [94].

Цілком очевидно, що торгівля була однією з рушійних сил величезної агломерації. Але Вернер Зомбарт показав, що 1700 р. з доходів від торгівлі могло жити щонайбільше 100 000 чоловік. І всі разом узяті вони не набрали б за статтею

доходів 700 000 фунтів стерлінгів — суми цивільного листа, поданого королю Вільгельму III. Насправді ж Лондон жив головно за рахунок корони, вищих, середніх і нижчих чиновників, яких вона утримувала, причому вищі чиновники одержували князівську платню з 1000, 1500, а то й 2000 фунтів стерлінгів. Місто жило також за рахунок аристократії та *джентрі*, які в ньому осіли, за рахунок тих членів палати общин, що від початку царювання королеви Анни (1702—1714 рр.) виробили звичку перебувати в Лондоні разом з дружинами й дітьми, та за рахунок з роками дедалі численніших отримувачів державної ренти. Бездіяльний «третій» сектор розширювався, користувався своїми рентами, грошовими виплатами на своє утримання, своїми надлишками й перетягував на користь Лондона рівновагу потужного економічного життя Англії, створюючи всередині неї своєрідну спільноту та марнотратні потреби [95].

В Парижі спостерігалася та сама картина. Місто, яке процвітало, зруйнувало свої фортечні мури, пристосувало вулиці для руху екіпажів, опорядкувало площі й зібрало величезне число бездіяльних споживачів. З 1760 р. ми бачимо в місті нескінченні будівельні майданчики; здалеку видніють величезні колеса їхніх підіймальників, що «підіймають у повітря важенне каміння» біля церкви Святої Женев'єви та в «парафії церкви Мадлени» [96]. «Друг людей» Мірабо-батько хотів би вигнати з міста 200 000 чоловік, починаючи з королівських чиновників та великих власників і закінчуючи позивачами, які, либонь, найбільше й хотіли б повернутися додому [97]. Щоправда, ці багатії або такі марнотратники мимоволі забезпечували засоби до життя «багатьом купцям, ремісникам, служникам, чорноробам» і стільком же священнослужителям і «клірикам, що носять тонзуру»! «В деяких домах зустрічаєш панотця,— розповідає Себастьєн Мерсьє,— якого називають другом дому, але який усього-на-всього служник... Відтак ідуть вихователі, які насправді теж панотці» [98]. Не рахуючи єпископів, що повтікали із своїх єпархій. Лавуазьє склав баланс фінансових операцій у місті: по статті витрат — 250 млн. ліврів на людей і 10 млн. ліврів на коней; а в активі — 20 млн. ліврів торгових прибутків, 140 млн. ліврів державних рент і виплат державним чиновникам, 100 млн. ліврів земельної ренти або доходів з підприємств, розташованих за межами Парижа [99].

Ніщо з тих реальностей не вислизнуло з-під уваги спостерігачів та економістів-теоретиків. «Багатства міст приваблюють (до себе) утіхи»,— сказав Кантийон: Кене зауважив: «Великі пани й багатії перебралися до столиці» [100], а Себастьєн Мерсьє намалював картину «невиробничих» жителів величезного міста. Італійський текст 1797 р. промовляє: «Ні, Париж не справжнє торгове місто, він занадто зайнятий власним постачанням, у ньому цінують тільки книги, твори мистецтва й моди, величезну кількість грошей, яка там перебуває в обігу, і гру на вексельних операціях, яка, коли виключити Амстердам, не має собі рівних за розмахом. Там уся промисловість спрямована виключно на предмети розкоші: килими мануфактури Гобелен або мануфактури Ласавоннері, багаті покривала з вулиці Сен-Віктор, капелюхи, що вивозяться до Іспанії, до Ост- і Вест-Індії, шовкові простирадла, тафта, позументи й стрічки, церковні шати, дзеркала (великі шматки дзеркального скла привозять із Сен-Гобена), золоті вироби, друковану продукцію» [101].

Та сама картина спостерігалася в Мадриді, в Берліні або ж у Неаполі. Берлін 1783 р. нараховував 141 283 жителі, в тім числі гарнізон з 33 088 чоловік (разом з родинами) і 13 000 службовців бюрократичного апарату (чиновники та їхні родини) плюс 10 074 служники, цебто, коли додати двір Фрідріха II, 50 000 державних «службовців» [102]. Взагалі випадок патологічний. А що ж до Неаполя, то на ньому варто зупинитись окремо.

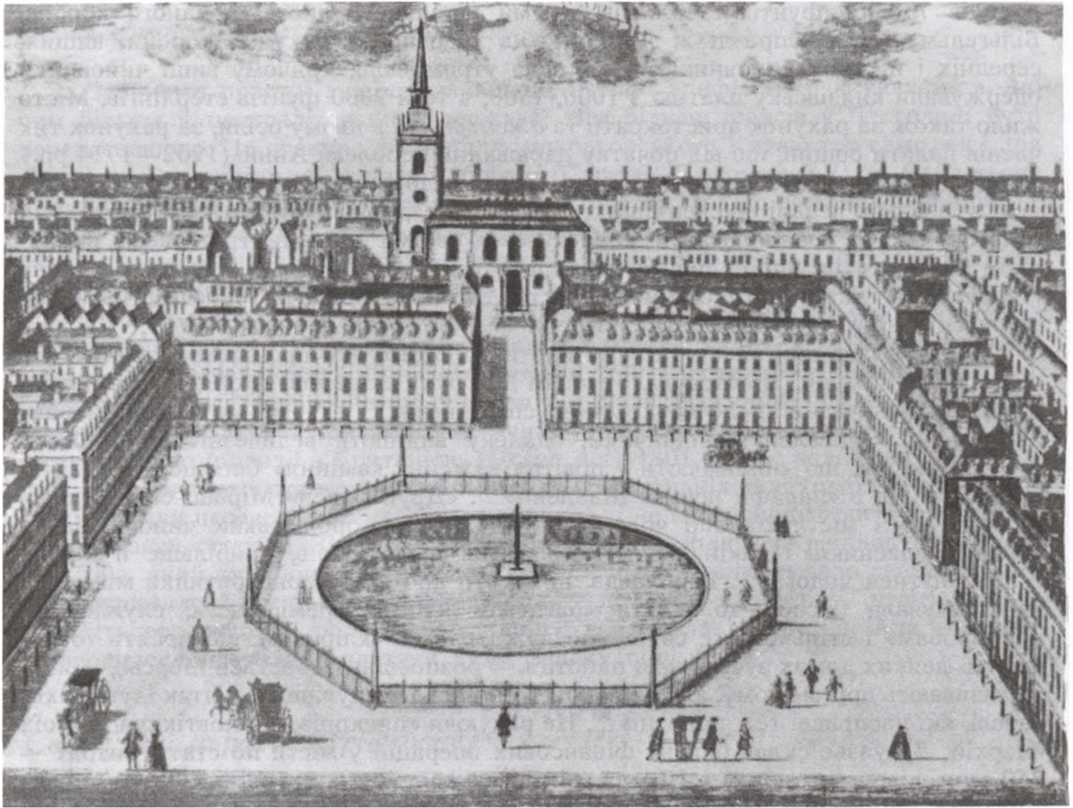

Площа Сен-Джеймс-сквер у Лондоні (XVIII ст.). Англійська гравюра. (Фото Роже-Віолле.)

Неаполь: від Палаццо Реале до Меркато

Напередодні Французької революції Неаполь, місто водночас брудне й гарне, злиденне й багатюще, але відверто жваве й веселе, нараховував 400 000, а то й 500 000 жителів. Після Лондона, Парижа та Стамбула то було нарівні з Мадридом четверте місто Європи. Від 1695 р. завдяки широкому прокладенню нових артерій Неаполь виріс у бік Борго-ді-К'яйа; сам Борго-ді-К'яйа, що лежить на другій неаполітанській затоці (перша — це Маринелла), використав для вигоди самих тільки багатих виданий 1717 р. дозвіл будувати за межами міських мурів; цей дозвіл стосувався майже виключно багатіїв.

Що ж до бідноти, то її район починався на просторому Ларго-дель-Кастелло, де відбувалися блазенські бійки через безкоштовні розподіли продовольства, і простягся аж до самого *Меркато* (Ринку), що був володінням бідарів і лежав перед рівниною Палуді, яка починається за міськими фортечними мурами. Біднота тіснилася там так скупчено, що її життя виходило, вихлюпувалося на вулицю: як і нині, там сушилася білизна на шворках, протягнутих через вулицю від вікна до вікна. «Більша частина злидарів не має даху над головою, на ніч вони знаходять прихисток у якихось печерах або стайнях, у зруйнованих будинках або в ніч-

ліжках, які, либонь, не ліпші за ті руїни й господарі яких, надаючи їм лише ліхтар і трохи соломи, впускають їх ночувати за один *грано* (дрібна неаполітанська монета) або за трохи більшу суму... Їх бачиш там,— пише далі князь Стронголі (1783 р.),— як вони сплять покотом, наче брудні тварини, без різниці віку й статі. Можна уявити собі всі неподобства, які там кояться, і чудових нащадків, зачатих там»[103]. Ці бідарі, ця крайня злидота в лахмітті, становили наприкінці XVIII ст. щонайменше 100 000 чоловік. «Вони буквально кишать там, не маючи родин, з державою їх не пов'язує ніщо, крім шибениці, а живуть вони так безладно, що тільки сам Бог міг би все те збагнути»[104]. Під час тривалого голоду 1763—1764 рр. люди помирали просто на вулицях.

Лихо полягало в їхній надто великій чисельності. Неаполь манив до себе злидарів, але прогодувати всіх не міг. Вони тут перебивалися, та й то насилу! Поруч з ними сяк-так животіли й напівголодні ремісники, нечисленна дрібна буржуазія. Великий Джамбаттиста Віко (1668—1744 рр.), один з останніх всеохопних умів Заходу, здатний розмірковувати *de omni re scibili* (*про всі доступні для пізнання речі*), отримував як професор Неаполітанського університету 100 дукатів на рік і міг жити, тільки даючи численні приватні уроки, приречений «ходити вгору й униз по чужих сходах»[105].

А над цією масою позбавлених усього на світі людей уявімо собі «надспільноту» придворних, великих земельних власників, прелатів, чиновників-казнокрадів, суддів, адвокатів, сутяжників... У кварталі юристів була одна з наймерзенніших точок міста — Кастель Капуаро, де засідала Вікарія, своєрідний парламент Неаполя, де правосуддя продавалося й купувалось і де «кишені та гаманцю загрожували численні злодюжки». Як же то виходить, запитував себе надто розважливий француз, що вся соціальна побудова ще тримається, коли зважити до того ж, що вона «обтяжена надмірним насильством, численними злидарями, несосвітенним числом челяді, значним чорним і білим духівництвом, військом з 20 000 чоловік, цілим гуртом вельмож та 30-тисячною армією судовиків»?[106]

Але ж система трималася, як трималася вона завше, як трималася в інших державах, і з невеликими витратами. Передусім не всі ці привілейовані мали вже такі прибуткові теплі місця. Мав би ти трохи грошей — і опинявся в числі вельмож. «Різник, чиїми послугами ми користуємося, відтоді, як він став герцогом (читай: купив собі аристократичний титул), торгує тільки руками своїх служників»[107]. Але ви не мусите зайвий раз вірити на слово президентові де Броссу. Головним було те, що завдяки державній владі, завдяки церкві, завдяки знаті й купецтву це місто притягувало до себе весь надлишковий продукт Неаполітанського королівства, що мало багато селян, пастухів, моряків, гірників, ремісників і погоничів, які працювали не покладаючи рук. Місто завжди харчувалося за рахунок такої зовнішньої стосовно нього праці з часів Фрідріха II, Анжуйської династії, іспанців. Церква, проти якої історик Джанноне спрямував 1723 р. свій чималий памфлет «Громадянська історія королівства Неаполітанського» («*Istoria civile del Regno di Napoli*»), володіла щонайменше двома третинами земель королівства, аристократія — двома дев'ятими. Ось що відновило баланс Неаполя. Щоправда, «сільському люду найнижчого стану («*gente piu bassa di campagna*») залишилася тільки одна дев'ята[108].

Коли 1785 р. король неаполітанський Фердинанд та його дружина Марія-Кароліна зробили візит великому герцогові тосканському Леопольду (до Тоскани епохи Просвітництва), горопашний неаполітанський король, що був більше *ладзароне*, неробою, ніж освіченим володарем, сердився через уроки, що їх йому давали, та реформи, які йому розхвалювали. Одного чудового дня він заявив своєму швагрові великому герцогу Леопольду: «Їй-Богу, я не можу зрозуміти, навіщо тобі вся ця наука: ти безперестану читаєш, твій народ чинить так само, як і ти, одначе твої міста, твоя столиця, твій двір — усе тут має вигляд похмурий

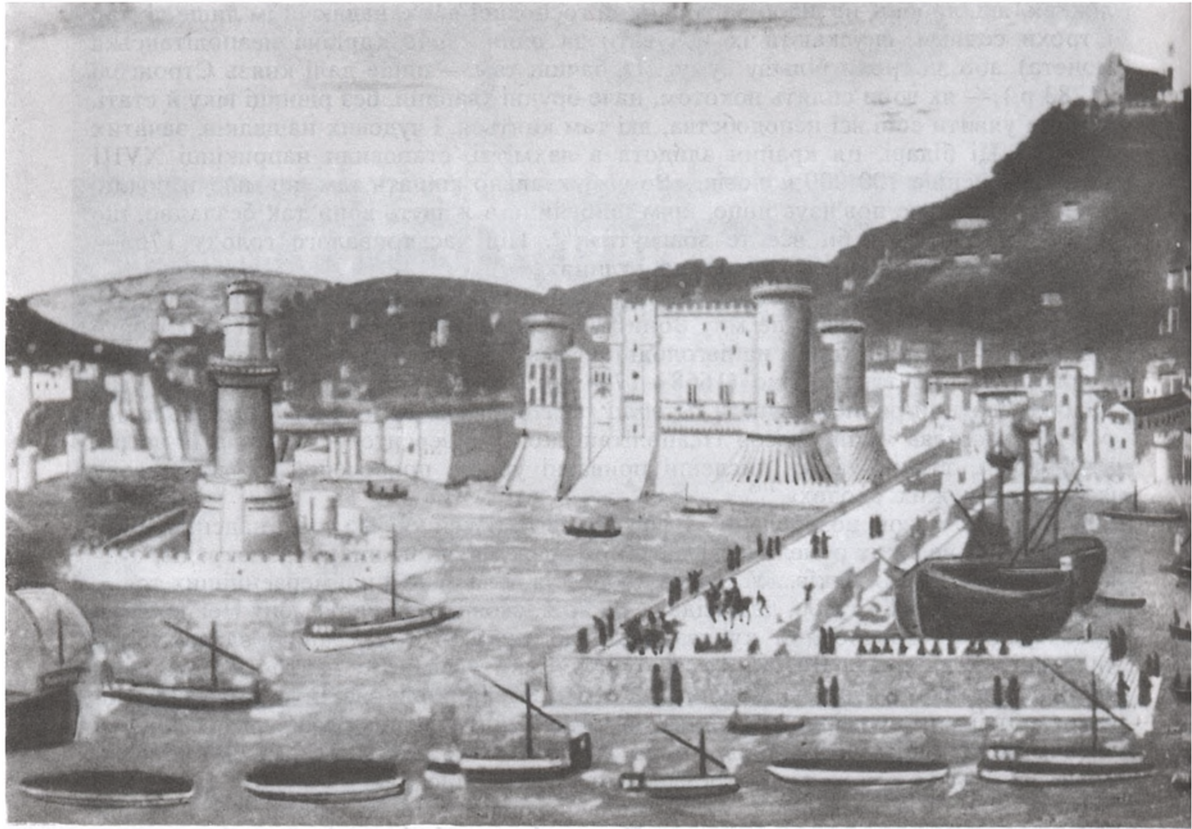

і сумний. А я нічого не знаю, і все ж таки мій народ найвеселіший з усіх народів» [109]. Але Неаполь, дивна столиця,— то було королівство Неаполітанське плюс Сицилія. Порівняно з ним Тоскана була клаптиком, що міг би вміститися в жмені.

Санкт-Петербург 1790 р.

Санкт-Петербург, нове місто, споруджене з волі царя, чудово демонструє дивовижні структурні аномалії та неврівноваженість таких великих міст початку сучасної епохи. Ми маємо ту перевагу, що в нашому розпорядженні є для 1790 р. добрий путівник по місту та його околицях, присвячений його автором, німцем Йоганном Готлібом Георгі, цариці Катерині II [110]. Нам буде досить його погортати.

Напевне небагато знайдеться менш сприятливих і більш невигідних для забудови місць, ніж те, де Петро І заклав 16 травня 1703 р. перший камінь майбутньої знаменитої Петропавловської фортеці. Потрібна була його непохитна воля, аби виникло місто на цих островах, на болотянистих землях, що лежали обабіч Неви та її чотирьох рукавів — Великої і Малої Неви, Великої і Малої Невки. Берег трохи здіймався лише на схід, у напрямі Ливарного двору та Олександро-Невсь-

Неаполь у XV ст. — вже значне місто. Ліворуч — замок Кастель дель Ово на острівці, велика фортеця Кастель Нуово, збудована анжуйцями, і мол, який поділяє навпіл порт, куди входить після визволення Іск'ї ескадра галер. На пагорбі Вомеро — картезіанський монастир Сан Мартіно. (Фото Скали.)

кої лаври, а на заході він такий низький, що повені були неминучі. Тривожний рівень води в річці спричиняв собою низку сигналів, що стали звичними: гарматні постріли, білі прапори вдень і засвічені ліхтарі на вежі Адміралтейства вночі, безперервне бамкання дзвону. Але небезпеки не перемагали, про неї просто сигналізували. 1715 р. місто цілком затопила повінь, 1775 р. це повториться. Щороку воно було під загрозою. І місту треба було ніби підвестися над цією смертельною небезпекою, яка існувала для нього на рівні землі. Природно, тільки-но заглиблюватися в землю на 2 фути, рідко коли на 7, як виступала вода, тож неможливо було мати льохи під будинками. Скрізь були потрібні камінні підмурки, незважаючи на їхню високу вартість, навіть для дерев'яних споруд, беручи до уваги те, наскільки швидко гнили колоди у вологій землі. Довелося також прокопати канали по всьому місту, зміцнити їхні краї фашинами, викласти берегові схили гранітними блоками; такими були Мойка та Фонтанка, що використовувались для руху кораблів, які підвозили дрова й продовольство.

Вулиці й майдани в свою чергу теж треба було підняти залежно від місцевості до 2—5 футів за допомогою фантастичного обсягу земляних робіт, цегляного й камінного мурування, за рахунок склепінь, що підтримували вибрукувану проїжджу частину й водночас давали змогу воді стікати з вулиць у Неву. Ця нелюдська робота провадилася систематично від 1770 р., починаючи з «парадних

„Nobilis Neapolitana" — вельможна неаполітанка, якої не видно за завісками портшезу (1594 р.). (Фото Національної бібліотеки.)

районів» Адміралтейської частини вздовж Великої Неви, і вів її генерал-лейтенант фон Бауер за наказом Катерини II й на кошти імператорської скарбниці.

Отже, міське будівництво було повільне й вельми дороге. Довелося наново спланувати мережу вулиць та майданів, обмежити бурхливе зведення будинків, перебудувати з каміння громадські споруди й церкви, такі, як віддалену Олександро-Невську лавру, перебудувати й багато інших будинків, хоча дерево й далі залишалося найуживанішим матеріалом. Воно мало такі цінні властивості: порівняне тепло всередині дерев'яного будинку, відсутність вогкості, дешевизна, швидкість будівництва з нього! Стіни складали не з тесаних брусів, як у Стокгольмі, а з кругляків. Тільки фасад інколи оббивали дошками: тоді можна було прикрасити його карнизами, яскраво пофарбувати. І остання перевага таких дерев'яних будинків: вони легко переплановуються, їх навіть цілком перевозили з однієї частини міста до іншої. В куди дорожчих кам'яницях перший поверх, часто облицьований гранітними плитами, правив за погреб, а в крайньому разі й за поганеньке житло. Перевагу віддавали кімнатам на горішніх поверхах, тож такі будинки мали звичайно два, часто-густо три, а іноді (зрідка) чотири поверхи.

Власне, Санкт-Петербург був досить жвавим будівельним майданчиком. По Неві проходили баржі, навантажені вапном, камінням, мармуром (його добували біля Ладозького озера або біля Виборга), гранітними брилами. Соснові колоди сплавлялися по ріці, від чого, як подейкували, їхня якість погіршувалася. Найцікавішим видовиськом на цих будівельних майданчиках були робітники — самі селяни з північних губерній, муляри або теслі. Теслі (по-російському *плотники*, що буквально означає складачі плотів; по-німецькому їх називали *Flossbauer*) не мали жодного іншого інструмента, крім сокири (*топора*); чорнороби, теслі, муля-

ри — всі вони приходили найматися о добрій порі року. Досить було кількох тижнів, аби на порожньому доти майданчику «з'явилися підмурки кам'яниці, стіни якої, обліплені робітниками, ростуть на очах, а скрізь довкола на кшталт справжнього села розкидані землянки, де ці робітники мешкають».

Місце розташування Санкт-Петербурга, зрозуміла річ, мало й свої переваги, згадати бодай транспортні вигоди й незрівнянну красу ріки, ширшої за Сену, більш пожвавленої, ніж сама Темза; Нева між Петропавловською фортецею, Васильєвським островом та Адміралтейською частиною становила собою одну з найчудовіших у світі містобудівних перспектив із круговидом на ріку. Нева надавала в розпорядження будівельників свої човни й баржі; з'єднувала Кронштадт, а починаючи з Васильєвського острова, де розташувалися торговельні квартали, Біржа й митниця, невське плесо перетворювалося на вельми пожвавлений порт біля моря. Отож Санкт-Петербург був саме тим вікном до Європи, яке Петро І забажав відчинити для життя свого народу, що нестримно розвивалося. Крім того, Нева дає місту питну воду, яку вважають бездоганною.

З настанням зими скута кригою ріка перетворювалася на санний шлях і місце народних гулянь. У дні *масниці* на ріці будувалися штучні крижані гори, що підтримувалися каркасом з дощок та брусів, і з верхівки цих гірок по довгій відкритій доріжці спускалися санчата, на яких відчайдух летів із шаленою швидкістю — «аж подих перехоплювало». Такі самі гірки зводилися скрізь — у парках або на подвір'ях будинків, але ті, що були на Неві, збирали під наглядом поліції силу-силенну людей: ціле місто приходило помилуватися видовиськом.

Через ріку та різні її рукави вели тільки наплавні мости. З них два — через Велику Неву. Найважливіший міст, біля площі, де й нині поруч з Адміралтейством височіє грандіозна й жива статуя Петра І (створена Фальконе або, ліпше сказати, *за задумом* Фальконе), вів на торговий Васильєвський острів. Він складався з 21 понтона, обабіч ті понтони притримувалися навантаженими й міцно закітвиченими баржами. Звідні прогони між цими понтонами дозволяли пропливати кораблям. На початку кожної осені цей міст, як і решту мостів, звичайно розводили; але від 1779 р. його залишали на місці, і він умерзав у кригу. Коли ж починала крига скресати, міст сам собою розривався, і тоді чекали чистої води, аби його відбудувати.

За задумом свого засновника, місто мало розвиватися на південь і на північ від ріки, починаючи від Петропавловської фортеці. Але розвиток ішов асиметрично: сповільнено на правому й досить швидко — на лівому березі Неви. На цьому, більш привілейованому березі Адміралтейська частина й Петровська (згодом — Сенатська) площа утворили центр міста (до Мойки, останньої протоки в південному напрямі, з одягненими в каміння набережжями). То була найменша частина міста, але найбагатша й найгарніша, єдина, де, не кажучи вже про споруди імператорського двору, кам'яниці були правилом (30 громадських споруд і 221 приватний будинок, нерідко палацового типу). Саме тут лежали славетні Мала й Велика Мільйонна вулиці, Невське набережжя, початкова частина Невського проспекту, Адміралтейство, Зимовий палац із своєю величезною Двірцевою площею, галереї Ермітажу, Сенат, Мармуровий Ісаакіївський собор, який так довго (1818—1858 рр.) споруджували на однойменній площі [111].

Свідоме, навмисне *зоннування* розділило багатих і бідних, відкинувши на периферію міста «незручні» види діяльності й промисли, наприклад візництво. Візники мали своє окреме місто за Лиговським каналом — убоге, з безліччю пустирищ, із скотопригінним ринком. На схід від Адміралтейства Ливарний двір (дерев'яний будинок, зведений 1713 р. і перебудований з каміння 1733 р.) стояв у сусідстві з Арсеналом, спорудженим у 1770—1778 рр. графом Орловим. У місті був і Монетний двір, були й свої млини на Неві нижче й вище міста; міські ремісники харчувалися ліпше, ніж ремісники шведські й німецькі: вони могли

ПЛАН САНКТ-ПЕТЕРБУРГА 1790 р.

A і B — Велика й Мала Нева; C і D — Велика й Мала Невка. В центрі, на північному березі Неви — Петропавловська фортеця. На Заході — великий Василівський острів, пов'язаний з Адміралтейством наплавним мостом. Просування міста на південь позначено трьома напівкруглими каналами.

дозволити собі пити каву щодня й горілку перед обідом. У місті ткали чудові тканини такого самого гатунку, що й голландські, а на околицях Шпалерна мануфактура, створена на взірець мануфактури Гобеленів, постачала розкішні килими. Найбільше суперечок викличе зосередження роздрібних крамниць у просторих Купецьких дворах, як у Москві. Від 1713 р. один такий Купецький двір був на «Петербурзькому острові», біля Петропавловської фортеці, відтак виник інший біля Адміралтейства. Внаслідок пожежі, що знищила 1736 р. перший ринок, його перенесли й розташували 1784 р. обабіч «великої Перспективи». Таке зосередження примушувало петербуржців до далеких пересувань. Але мети було досягнуто: за парадними кварталами зберегли й офіційний і житловий характер.

Цілком очевидно, це не усувало певного безладу: траплялося, що злиденні халупи стояли поруч із палацами, а городи, на які сходилися ростовські мужики-городники,— з парками, де у святкові дні грала військова музика. Та хіба могло бути інакше в місті, що швидко росло й мало такі переваги, як високі ціни, великий попит на робочу силу, чималі кошти й бажання уряду будувати. В Санкт-Петербурзі нараховувалося 74 273 жителі 1750 р., 192 486 — 1784 р., 217 948 жителів 1789 р. У місті було 1789 р. 55 621 матросів, солдатів і кадетів з їхніми родинами, цебто понад чверть його населення. Цей штучний бік характеру агломерації виявлявся у величезній відмінності між чисельністю чоловічого та жіночого населення: 148 520 чоловіків на 69 428 жінок. Петербург був містом гарнізонним, містом службовців та молоді. Якщо вірити цифрам хрещень і смертей, то в місті, очевидно, час від часу спостерігалося перевищення числа народжень; але неповні дані ризикують завести нас в оману. В усякому разі, переважання смертності людей віком від 20-ти до 25 років свідчать, що місто вабило до себе чимало юнаків та дівчат і що вони нерідко платили данину кліматові, лихоманці, сухотам.

Цей потік іммігрантів відзначався різноманітністю: чиновники або вельможі, що прагнули просування, молодші сини дворянських родин, офіцери, матроси, солдати, інженери, вчителі, художники, петрушечники, куховари, чужинці-вихователі, гувернантки, а ще більше — селяни, які цілими юрбами приходили до міста з довколишніх злиденних місцевостей. Вони ставали тут візниками, роздрібними торговцями продовольством (і їх навіть звинувачували — яка сумна іронія! — в тому, ніби вони винні за дорожнечу на ринках). Узимку вони з'являлися тут у ролі пилярів криги на Неві (то була робота фіннів): випиляні брили йшли для постачання льодовиків, які були на першому поверсі кожного великого будинку; або прибирачів снігу та ожеледиці за полтину на день, та їм ніколи не вдавалось цілком очистити простір довкола багатьох будинків. А ще в ролі кучерів на санях, що за копійку або за дві везли клієнта куди він скаже, через ціле велике місто; вони стояли тут на перехрестях, змінивши візників на прольотках, що возили клієнтів улітку. Що ж до фіннок, то вони легко влаштовувалися покоївками або кухарками й часто-густо вдало виходили заміж.

«Ці жителі... що складаються з таких різних національностей... зберігають свій особливий спосіб життя» — і цьому можна повірити. Православні церкви існували поруч з протестантськими храмами й з молитовними будинками *розкольників*. Наш очевидець (1765 р.) пише далі: «Не знайти іншого такого міста у світі, де, сказати б, усякий житель говорив би стількома мовами. Навіть серед служників найнижчого рангу нема таких, що не говорили б по-російському, по-німецькому й по-фінському, а серед осіб, які отримали якусь освіту, нерідко трапляються такі, які говорять вісьмома або дев'ятьма мовами... Інколи вони створюють з цих мов досить кумедну суміш» [112].

Своєрідність Санкт-Петербурга полягала саме в такій мішанині. Дійшло до того, що 1790 р. Георгі запитував себе: чи не існує особливий петербурзький характер? Він визнавав за петербуржцем смак до нового, до змін, до чинів, до добробуту, до розкоші й витрат. Витлумачмо це звичайною мовою: смаки столичного життя, що сформувалися з усіх поглядів на кшталт смаків двору. Останній задавав тон своїми запитами, своїми святкуваннями, що були так само загальними урочистостями, з чудовою ілюмінацією на будинку Адміралтейства, на офіційних спорудах, на багатих будинках.

Величезне місто в серці злиденної області без угаву створювало проблеми з постачанням. Звісно, нічого не було простішого, ніж привезти в рибниках на човнах живу рибу з Ладозького або Онезького озера. Але биків та баранів приганяли на тутешні різниці з України, Астрахані, Дону, Волги, цебто за 2000 верст, і навіть з Туреччини, з усіма наслідками, що випливали з цього. Хронічний дефіцит покривався коштом імператорської скарбниці й величезних доходів паноти.

Всі гроші імперії стікалися до князівських палаців та багатих будинків, де збільшувалося число килимів, комодів, цінних меблів, позолоченої різьби по дереву, розписних у «класичному» стилі стель. Ці будинки поділялися на безліч кімнат, як у Парижі й Лондоні, й число челяді в них виростало так само неймовірно швидко, як і там.

Мабуть, найхарактернішим видовиськом на вулицях міста й сільських шляхах, що ведуть до нього, був гучний рух возів та екіпажів, необхідних у велетенському місті з брудними вулицями й коротким світловим днем узимку. З цього погляду імператорський указ суворо фіксував права кожного на пишноту: тільки генерали-аншефи або особи відповідного рангу могли запрягати свою карету шестериком при двох форейторах, окрім кучера. Чин за чином униз — і ми доходимо до лейтенанта або купця, які мали право на парний запряг, і до ремісника або крамаря, які повинні були вдовольнятись одним конем. Низка приписів регламентувала також і лівреї служників залежно від рангу їхнього господаря. Коли відбувався імператорський прийом, карети, які приїхали на місце, робили невелике додаткове коло, що дозволяло кожному показати себе й інших подивитись. І хто тоді наважився б мати лише найманий екіпаж із кіньми в убогій збруї або кучера, вдягненого по-селянському? Та завершимо однією деталлю: коли придворних запрошували до Петергофського палацу, розташованого, як і Версаль, за межами міста, на захід від нього, в Санкт-Петербурзі, як подейкували, годі було знайти бодай одного коня.

Передостання подорож: Пекін

Ми могли б примножити число подорожей, щоразу доходячи того самого висновку: завше було потрібно, аби розкіш столиць лягала на чужі плечі. Жодна з них не змогла б жити з власної праці. Папа Сикст V (1585—1590 рр.), цей затятий селюк, погано розумів Рим свого часу: він бажав примусити його «працювати», вкорінити в місті промисловість — проект, який дійсність відкинула без того, щоб людям довелося особливо докладати до цього своїх зусиль [113]. Себастьєн Мерсьє разом з деким іншим мріяв перетворити Париж на морський порт, аби запровадити в ньому невідомі доти види діяльності. Хіба можливо, щоб Париж, на взірець Лондона, тогочасного величезного порту світу, залишався містом-паразитом, що живе чиїмось коштом!

Так було з усіма столицями, з усіма містами, де сяяло світло цивілізації і розквітли її надлишки, зайвина смаків і дозвілля,— з Мадридом і Лісабоном, з Римом і Венецією, яка наполегливо намагалася зберегти свою колишню велич, з Віднем, що в XVII—XVIII ст. піднісся на вершину європейського «вишуканого світу». А також із Мехико, Лімою, з Ріо-де-Жанейро, новою столицею Бразилії від 1763 р., яка так розквітала рік у рік, що її не впізнавали мандрівники, і ставала по-людському чудовою у своєму й без того розкішному природному обрамленні. Те саме відбувалося й з Делі, де зберігалася пишнота Великих Моголів, і з Батавією, де ранній голландський колоніалізм виплекав свої прегарні — але вже отруйні — квіти.

Що може бути ліпшим прикладом, ніж Пекін, столиця маньчжурських імператорів, розташована біля самої брами Півночі, що шість місяців на рік терпить жахливий сибірський холод — страшенні вітри й сніг з градом упереміж! Величезне населення (напевне 2 млн., а може, і 3 млн. чоловік) сяк-так пристосувалося до суворого клімату, який ніхто не зміг би витерпіти без величезної кількості «кам'яного вугілля, що горить і зберігає тепло в п'ять-шість разів довше, ні деревне» [114],а також без хутряного одягу, неодмінного о зимовій порі. В тронній залі імператорського палацу отець де Магальянш, книга якого з'явиться тільки

«Дрожки санкт-петербурзького городянина». Гравюра XVIII ст. Національна бібліотека. (Колекція Віолле.)

1688 р., побачив, як водночас там зібралося близько 4000 мандаринів, покритих «з голови до ніг неймовірно дорогим куничним і соболиним хутром». Багаті люди буквально загорталися в хутро, роблячи хутряні підкладки в чоботях, обшиваючи хутром сідла й стільці, підбиваючи ним намети; ті, хто був не такий багатий, задовольнялися м'якою, а бідарі — грубою овечою шкурою [115]. З настанням зими всі жінки «носять очіпки й шапки, їдуть вони верхи чи в паланкіні; і вони мають підстави так чинити,— визнавав Джемеллі Карері,— бо холод був нестерпний, незважаючи на мій підбитий хутром одяг». «Холод,— додає він,— був для мене надто сильний, і я вирішив полишити це місто (19 листопада 1697 р.)» [116]. Через століття, 1777 р., один отець-єзуїт записав: «Узимку холод такий, що не можна відчинити вікна на північний бік, а крига понад три місяці зберігає товщину півтора фута» [117]. Великий імператорський канал, який забезпечував постачання міста, крига сковувала від листопада до березня.

1752 р. імператор Цяньлун організував урочистий в'їзд до Пекіна на честь шістдесятиріччя своєї матері. Все було підготовлено для поїздки на пишно прикрашених кораблях по річках та каналах, але ранній мороз зіпсував урочистість. Марно тисячі служників лупцювали по воді, намагаючись завадити їй замерзнути, або витягували утворені крижини: імператорові та його супроводу довелося «змінити кораблі на сани» [118].

Пекін розгорнув свої два правильно спланованих міста, старе й нове, й свої численні передмістя (в принципі кожне з них лежало навпроти певної брами;

найрозвиненіше передмістя розташувалося на заході, звідки підходила до міста більша частина імператорських шляхів) посеред розлогої низької рівнини, яка відкрита всім вітрам і, що ще гірше, зазнає бурхливих повеней річок сільської місцевості, яка оточує її: Бейхе та її приток. Під час повені річки могли прорвати дамби, змінити течію, переміститися на відстань багатьох кілометрів.

Нове місто на півдні мало форму не надто правильного прямокутника й зливалося із старим своєю широкою північною стороною. Старе ж становило собою правильний квадрат із стороною меншою, ніж довга сторона прямокутника, що прилягає до нього. Квадрат був утворений старим мінським містом з імператорським палацом у центрі. 1644 р. під час узяття міста палац зазнав численних руйнувань, що довго впадали в око, хоч переможці й усували їх порівняно швидко. Зокрема, для того щоб замінити окремі великі бруси, їм доводилося звертатись до далеких ринків півдня — все це робилося із затримками, які легко собі уявити, і не завжди успішно.

Уже в мінську епоху з'ясувалося, що старого міста було замало, аби вмістити населення столиці, яке зростало, бо прямокутне місто з південного боку утворилося задовго до завоювання 1644 р. «З 1524 р. воно мало земляні стіни, а з 1564 р.— стіни й надбрамні вежі з цегли». Але після завоювання переможці залишили за собою старе місто; відтоді воно стане «татарським» містом, а китайців відкинули до південного міста.

Відзначмо, що й старе, і нове місто, обидва прямокутного планування, виникли порівняно недавно, що видно з незвичайної ширини вулиць, особливо тих, які йдуть з півдня на північ; ті, що тягнуться із сходу на захід, звичайно вужчі. Кожна вулиця мала свою назву «як, скажімо, вулиця Королівських родичів, вулиця Великої вежі, Залізних левів, Сушеної риби, Горілчана й так само інші. Продається книжка, що тлумачить лише назви вулиць та їхнє розташування, якою послуговуються служники, які супроводжують мандаринів, коли ті йдуть у гості й у свої суди, розносять їхні подарунки, їхні листи й розпорядження в різні кінці міста... Найгарніша серед усіх тих вулиць (хоч вона й пролягає із сходу на захід) — та, яку вони називають *Чанганцзяй*, цебто вулиця Вічного спокою... обмежена з півночі стіною королівського палацу, а з півдня — різними службовими установами та палацами великих панів. Вона така простора, що має в ширину понад 30 туазів (майже 60 м), і така знаменита, що вчені вживають її назву в своїх творах для позначення свого міста, беручи частину за ціле. Бо це те саме: сказати, що хтось перебуває на вулиці Вічного спокою або що він перебуває в *Пе-кімі*»[119].

На цих широких і добре провітрюваних вулицях було завжди людно. Отець де Магальянш пояснював: «У цьому місті така тьма-тьмуща людей, що я не зважуюся сказати цього й навіть не знаю, що зробити, аби мені повірили. Всі вулиці старого й нового міста кишать людьми — як великі, так і малі, як розташовані в центрі, так і ті, що ведуть на околиці. І скрізь таке страшенне велелюддя, що його можна порівняти хіба що з ярмарками або з церковними процесіями в нашій Європі»[120]. 1735 р. отець Дюальд, у свою чергу, констатував наявність «безлічі людей, які заповнюють ці вулиці, і заторів, що утворюються через дивовижно велике число коней, мулів, віслюків, верблюдів, тачок, возів, паланкінів, не рахуючи різних збіговиськ із сотні або двохсот чоловік, що скупчуються то тут, то там, аби послухати ворожбитів, баламутів, співаків та інших осіб, які читають або оповідають історії, здатні насмішити або розвеселити, чи різних дурисвітів, що торгують своїм лікарським зіллям і розхвалюють його чудовий ефект. Людину, яка не належить до простолюду, можуть зупинити будь-коли, якщо перед нею не їхатиме вершник, який розганяє натовп і вимагає дати дорогу»[121]. 1577 р. один іспанець, аби пояснити, наскільки переповнені людьми китайські вулиці, не знайшов нічого ліпшого, як сказати: «Коли б ви кинули пшеничну зернину, вона не змогла б упасти на землю»[122]. Через два століття англійський мандрівець відзна-

Пекінська вулиця на свята, в чеканні проїзду імператора. Перша чверть XVIII ст. Національна бібліотека, Кабінет естампів.

чав: «Скрізь довкола бачиш робітників із своїм інструментом, які шукають наймача, та крамарів, що торгують, розносячи свій крам» [123]. Така велелюдність вулиць явно пояснювалася великою чисельністю населення 1793 р. Тоді Пекін далеко не досягав площі Лондона, але був, очевидно, вдвічі або втричі більше населений.

При цьому будинки були ще низькі, навіть будинки багатих людей. Якщо в них виявиться, як це часто бувало, п'ять-шість квартир, то ці квартири не будуть розташовані одна на одній, як у Європі, а «одна за одною й поділені великими подвір'ями» [124]. Тож не слід уявляти собі на розкішній *Чанганцзяй* низки багатоповерхових фасадів, що зухвало дивляться в бік імператорського палацу. Передусім було б непристойно демонструвати велику розкіш перед будинком імператора, а потім кожен з таких приватних палаців звичайно виходив на вулицю самою тільки брамою, обабіч якої стояли два досить низькі будиночки, де мешкали служники, крамарі або робітники. Тож вулиці були обрамлені крамничками й усілякими майстернями з вивісками на високих стовпах, часто-густо прикрашених матерчатими прапорцями. Високі будинки великих панів стояли всередині садиб, вулиця ж найчастіше залишалася торгово-ремісницькою. Як завважив отець де Магальянш, «такий звичай зручний для публіки. Бо в наших (європейських) містах велика частина вулиць обрамлена будинками поважних осіб; а тому, щоб дістати собі все необхідне, треба ходити далеко — на ринок або до порту, тоді як у Пе-кімі (і так ведеться в усіх інших містах Китаю) маєш змогу купити біля самої своєї брами все, чого тільки забажаєш для домашнього господарства й для того, щоб прохарчуватися, і навіть для розваги, бо ті будиночки — це комори, шинки або ж крамниці» [125].

Таку картину становили собою всі без винятку китайські міста. Візьмеш якусь картинку XVIII ст., на якій зображена низка низеньких крамничок уздовж нанкінської вулиці, або обернені в бік подвір'я будинки Тяньцзиня, або ж якийсь коштовний (шовковий) «сувій» XII ст.,— скрізь бачиш ті самі сцени, ті самі шинки з їхніми ослонами, ті самі крамниці, тих самих носіїв вантажів, тих самих тачкарів із переповненими тканиною візками, ті самі бичачі запряги. Скрізь «життя бігцем», у якому людина насилу залишає місце для іншої людини (і то не завжди!), де кожен розштовхує інших ліктями, існуючи тільки завдяки праці, спритності й невибагливості. Ці люди живуть майже нічим, «вони мають захопливі винаходи для підтримання свого існування... Хоч би яка бридка й негодяща була якась річ, вона знаходить своє застосування й з неї мають якусь вигоду. Наприклад, у самому тільки місті Пе-кімі є понад тисячу родин (близько 1656 р.), які не можуть зайнятися чимось іншим, аби заробити собі на прожиток, крім продажу сірників та гнотів для запалювання вогню. І є принаймні стільки ж родин, які живуть лише за рахунок збирання на вулицях та в підмітальників шовкового, бавовняного й конопляного ганчір'я, клаптів паперу та інших таких речей, що їх вони миють і чистять, а відтак продають іншим людям, які їх використовують з різною метою й мають з того зиск» [126]. Достоту так само отець де Лас Кортес бачив 1626 р. в Південному Китаї біля Кантона носіїв, які на додаток до своєї роботи обробляли крихітний городець. А продавці супу з городини були класичним персонажем на будь-якій китайській вулиці. Одне прислів'я проголошує: «В китайському царстві не викидають нічого». Всі такі картини показують ступінь постійної і повсюдної вбогості. Саме над нею блищала розкіш імператора, панства, мандаринів; ця розкіш, здавалося, належала до іншого світу.

Мандрівники з виразними деталями описували в старому місті те окреме місто, яким був імператорський палац, наново зведений на терені палацу монгольської династії Юань; він цілком успадкував пишноту Мінів (хоч його й довелося звести з руїн 1644 р.). Дві огорожі, одна всередині іншої, обидві у «формі витягнутого прямокутника», обидві солідні й дуже високі, ізолюють палац від старого міста. Зовнішня огорожа «зсередини й ззовні покрита червоним цементом або вапном,

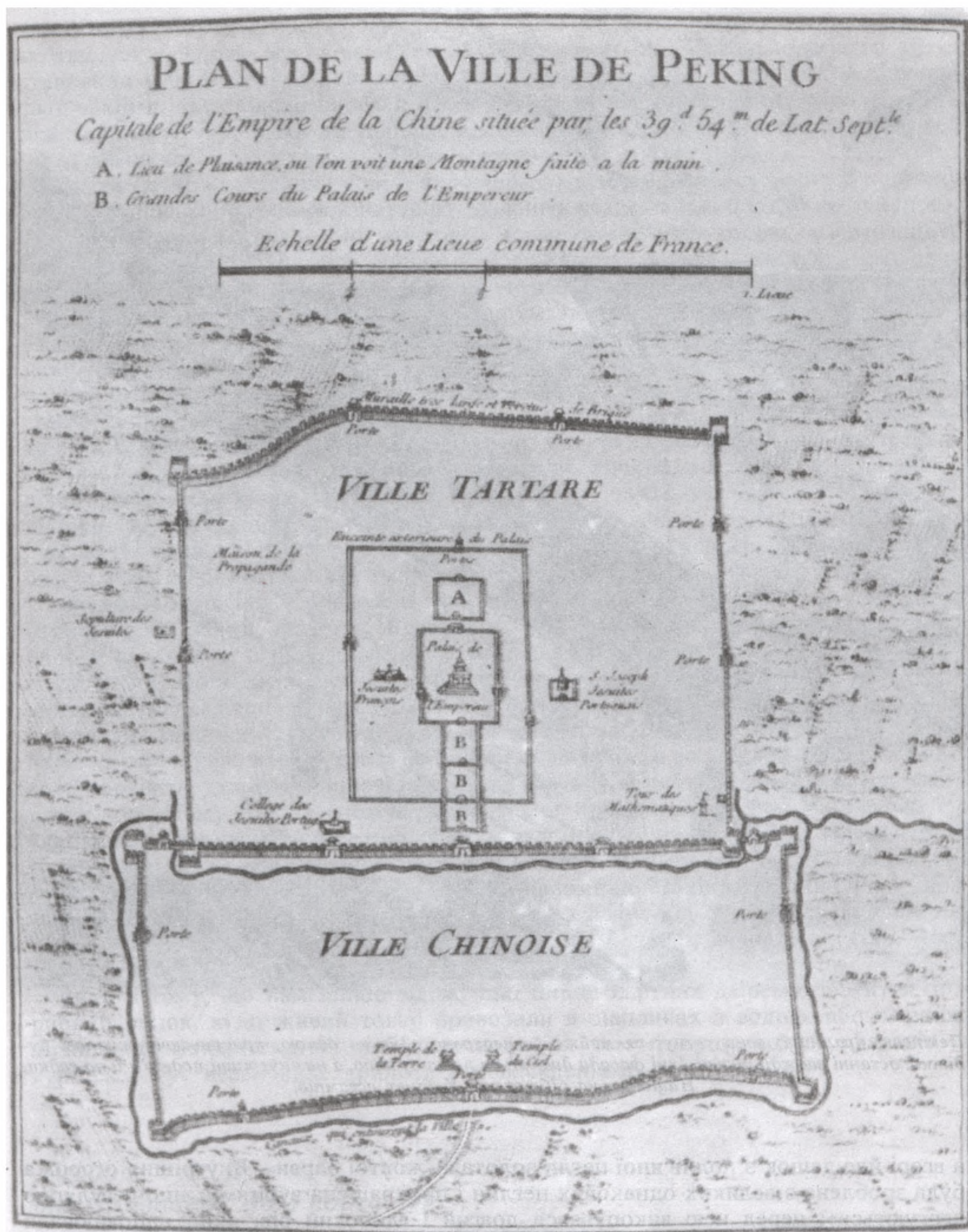

ПЕКІН У XVIII ст.

Схематичний план, який показує розташування трьох міст — старого, нового та імператорського. А — штучний пагорб у палаці; В — парадні подвір'я. (З „Histoire gênérale des voyages", t. v. p., 1748).

Пекінські крамниці: вони тягнуться майже безперервно одна за одною, прикриваючи житлові будинки; останні завжди низькі, їхні фасади дивляться не на вулицю, а на внутрішні подвір'я й на садки. Національна бібліотека, Кабінет естампів.

а вгорі йде дашок з полив'яної цегли золотаво-жовтої барви». Внутрішня огорожа була зроблена з великих однакових цеглин і прикрашена зубцями, «що регулярно чергуються»; перед нею викопувався довгий і глибокий рів, який наповнювали водою й «запускали в нього чудових рибин». Між огорожами зводилися палаци різного призначення й протікала річка з мостами, а в західній частині цього простору було величеньке штучне озеро [127].

Серце палацу містилося за другою огорожею, в замкненому Жовтому місті, де під захистом своєї гвардії, охоронців біля брами, протоколу, укріплень, ровів і просторих наріжних веж *цзяолю* з химерно вигнутими покрівлями жив імпера-

тор. Кожна споруда, кожна брама, кожен міст мали своє призначення, свої, якщо можна так висловитися, звичаї, пов'язані з ними. Розміри заборонного міста становили 1000 метрів на 780 метрів. Але легше описати його порожні й підупалі зали такими, якими вони постали після 1990 р. перед допитливими європейцями, ніж зобразити дивне життя народу, величезні масштаби якого вгадуються: все місто замикалося на цьому джерелі могутності й доброчинства.

Життя це можна уявити собі в належному масштабі з нескінченного переліку доходів імператора грішми й натурою (зверніть увагу на цей подвійний рахунок). Навряд чи ми можемо оцінити, що могли становити собою «вісімнадцять мільйонів шістсот тисяч екю сріблом» — сума, якої досягла до 1668 р. головна частина імпраторських доходів, не рахуючи тих доходів, знову ж таки грошових, що їх додавали до цього конфіскації, непрямі податки, коронні маєтки або фільварок імператриці. Куди «відчутніша» й цікава маса повинностей натурою, від яких просторі палацові комори тріщали: 43 328 134 «мішки рису й зерна», або ж понад мільйон голів солі, або ж величезна кількість кіновариі, лаку, сухофруктів, сувоїв шовку, легких шовків, шовку-сирцю, оксамиту, атласу, візерунчастих шовків, бавовняних або конопляних тканин, мішків з бобом (для імператорських коней), численні оберемки соломи, живі звірі, дичина, масло й олія, прянощі, дорогі вина, всілякі плоди [128].

Отець де Магальянш був у захваті від цієї сили-силенної продуктів, так само як і від нагромадження золотих і срібних тарілок, що, наповнені всіляким їством, височіли одна над одною під час імператорських торжеств. Так було, наприклад, 9 грудня 1669 р. після церемонії поховання отця Жана Адана [129] — того отця-єзуїта, який разом з отцем Вербістом, «на превеликий подив двору», зумів 1661 р. підняти на верхівку однієї з веж палацу велетенський дзвін, більший, ніж ерфутський, який (безперечно, несправедливо) мав славу найважчого й найбільшого дзвона Європи й світу. Щоб його встановити, потрібно було спорудити спеціальну машину й залучити до справи тисячі робочих рук. Вартові били в цей дзвін уночі з правильними інтервалами, щоб відзначати години. На вершині іншої вежі вартовий ударяв у відповідь по величезному мідяному барабану. Дзвін без язика, по якому били молотом, «має такий приємний і мелодійний звук, що здається, ніби породжує його не дзвін, а радше якийсь музичний інструмент» [130]. Тоді в Китаї час вимірювали горінням паличок або гнотів, що виготовлялися з тирси певної породи дерева, яке горить рівномірно. Західна людина, яка з повним правом пишається своїми дзигарями, на відміну від отця Магальянша виявить тільки помірне захоплення таким «винаходом, гідним дивовижної спритності цієї (китайської) нації» [131].

Лихо в тому, що нам ліпше відомі такі пишні картини двірського життя, ніж рибний ринок, куди живий товар привозили в шапликах з водою, або ті ринки дичини, де мандрівець міг побачити водночас тьму-тьмущу козуль, фазанів та куріпок... Тут незвичайне крилося в повсякденному.

Лондон: від Єлизавети до Георга III

Але ж повернімося з цієї далекої подорожі до Англії, де приклад Лондона дозволить нам завершити цей розділ, а з ним і цей том [132]. Про той чудовий випадок міського розвитку все відомо або все можна дізнатися.

З часу правління Єлизавети спостерігачі бачили в Лондоні особливий світ. Для Томаса Деккера то був «цвіт усіх міст», незрівнянно чудовіший своєю рікою, ніж сама Венеція: розкішна перспектива Канале Гранде — це, мовляв, тільки жалю-

гідне видовисько поруч з виглядом Лондона [133]. Семюел Джонсон (20 вересня 1777 р.) буде настроєний іще ліричніше: «Дуже втомитися від Лондона — означає втомитися від життя: бо Лондон має в собі все, що може запропонувати життя» [134].

Королівський уряд поділяв такі ілюзії, проте величезна столиця постійно нагонила на нього страх. В очах уряду місто було страховиськом, і треба було будь-що обмежити його розростання. Правду кажучи, можновладців і багатіїв непокоїла сама навала бідняків, а заразом і розширення міських нетриц, розмноження паразитів, що являло собою загрозу для всього населення, враховуючи й багатих, «*і, отже небезпеку для власного життя королеви та загрозу зростання смертності в усій нації»* (*and so a danger to the Queen's own life and the spreadding of a mortality over the whole nation*»),— писав Стоу, побоюючись за здоров'я королеви Єлизавети та всього населення [135]. 1580 р. з'явилася перша заборона нового будівництва (крім винятків на користь багатіїв), за нею пішли інші — 1593-го, 1607-го і 1625 pp. Внаслідок цього дедалі більше провадилися поділи існуючих будинків та зводилися потайки нові будинки з поганенької цегли, на подвір'ях старих будинків, осторонь від вулиць і навіть другорядних завулків, цебто відбувалося справжнє підпільне розростання міських нетрищ із халабуд на сумнівних з погляду прав власності ділянках. Якщо та або та з таких споруд потрапляла під удар закону, втрата була невелика. А отже, кожен випробовував своє щастя, а звідси народжувалися переплетіння, лабіринти вуличок, завулків, будинків з двома, трьома, чотирма входами чи виходами. 1732 р. Лондон нібито нараховував 5099 вулиць (*streets*), завулків (*lanes*) і майданів (*squares*) та 95 968 будинків. Отже, приплив, що підіймався, лондонського населення нічим не був обмежений й зупинений. Місто нараховувало (що цілком імовірно) 93 000 жителів 1563 р., 123 000 — 1580 р., 152 000 — 1593-го — 1595 pp., 317 000 — 1632 р., 700 000 — 1700 р. і 860 000 — наприкінці XVIII ст. Тоді Лондон був величезним місто Європи, порівнювати з ним можна було тільки Париж.

Лондон залежав від своєї річки. Він завдячував їй своє розташування у вигляді півмісяця («*like a half-moon*»). Лондонський міст, що перекривав ріку (за 300 м від сучасного *London Bridge*), був примітною рисою міського ландшафту. До висоти його розташування можна було використовувати течію припливу — настільки, що нижче мосту розташувався басейн (*pool*), цебто Лондонський порт з його численними причальними стінками, пристанями, з його лісом щогл. 1798 р. тут побувало 13 444 кораблі. Залежно від місць вивантаження ці вітрильники підходили до набережної Сент-Катрін, де звичайно швартувалися вугільники з Ньюкасла, до набережжя Біллінгсгейт — якщо везли свіжу рибу або якщо здійснювали регулярні рейси між Біллінгсгейтом та Грейвсендом. Тендери, баржі, човни з тентом (*tilt boats*), пороми, барки забезпечували переїзд з одного берега на інший, з морських кораблів до відповідних набереж, що було неминуче, коли такі набережжя містилися вище порту за течією: так було з причалом Вінтрі-Уорф, який приймав бочки з вином, що їх привозили з Рейну, з Франції, Іспанії, Португалії, з Канарських островів. Неподалік від нього височів Стильярд (або Стилльярд), що до 1587 р. був штаб-квартирою ганзейських купців, який «після вигнання чужоземних купців відведений для дегустації рейнських вин». І дійова особа п'єси Томаса Деккера скаже просто: «Зустрінемося нині після полудня в будинку рейнських вин, у Стилльярді» [136].

Використання ріки (як порту) виявляло тенденцію поширюватися далі вниз за течією, до моря, тим паче, що «доки» — внутрішні басейни на її закрутах — ще не було викопано, за винятком Брансуїк-Доку, який від 1656 р. використовувала Ост-Індська компанія. Другий док, Гринленд-док, збудують у 1696—1700 pp. для китобоїв. Але великі припливні басейни датуються останніми роками XVIII ст. Панораму торгового порту можна було побачити чи то від Біллінгсгейта, чи то

від Тауерської пристані, чи то, ще ліпше, від головного «замка́» на ріці — від Кастомгаузу, митниці, що згоріла 1666 р., але яку одразу ж відбудував 1668 р. Карл II. Ця панорама тяглася до Реткліфа, «безсоромного місця збору повій і злодіїв», до Лаймгаузу з його печами для випалювання вапна й чинбарнями, до Блекуоллу, де вдоволення помилуватися суднами було пов'язане з необхідністю терпіти «досить сильний запах дьогтю». Лондонський Іст-Енд, райони моряків, ремісників і злодіїв, не дуже приємно було бачити, а його сморід був, либонь, надто відчутний.

Злиденне населення бачило, як проходять перед ним багатства, вивантажувані з кораблів, що пришвартовувалися. Яка то була спокуса! 1798 р. «жахливе розбійництво, ареною якого стала Темза... і об'єктом якого зробилися всі види комерційної власності, особливо ж вироби з Ост-Індії, розглядається... як ледь не найстрашніше лихо». Найнебезпечнішими з цих злодіїв були навіть не «річкові пірати», що організовувалися у ватаги й принагідно крали якусь кітву або бухту линви, а нічні стражники, вантажники, матроси з ліхтерів і барж, «намулисті жайворонки», які нишпорили по річці нібито в пошуках старих снастей, старих залізних деталей або загублених шматків вугілля, і, нарешті, наприкінці ланцюга — скупники краденого [137]. Всі ці моралізаторські нарікання, почерпнуті з «Трактату про поліцію» (1801 р.), чудово показують місце підозрілого світу доків, широкої зони води, дерева, вітрил, дьогтю, злиденно оплачуваної праці, світу, що ніби перебуває за межами життя столиці, але пов'язаний з нею могутніми зв'язками; лондонець же часто-густо бачив самі лише наслідки таких зв'язків.

Як я вже зазначав, аж до побудови Вестмінстерського мосту, завершеного 1750 р., через Темзу вів єдиний міст. Обрамлений крамницями, він був своєрідною торговою вулицею, по якій нелегко було проїхати. Щоправда, на півдні він виходив на Саутуорк, жалюгідне передмістя з кількома тавернами, 5 в'язницями із сумною репутацією, кількома театрами (де були створені п'єси Шекспіра, але ці театри не пережили Революції), й двома-трьома цирками (Біар-гарден, Перісгарден). На півночі, на лівому, трохи вищому, ніж протилежний, березі ріки простягалося справжнє місто, ніби «передмостове укріплення, обернене на північ» з двома славетними високими орієнтирами — собором Святого Павла й Тауером. Справді ж, саме в північному напрямі йшов рух по низці шляхів, вуличок, завулків, якими Лондон був пов'язаний з графствами та з англійською «великою землею». Головні шляхи вели до Манчестера, Оксфорда, Данстебла й Кембриджа; все це були старовинні римські шляхи. По них відбувався своєрідний тріумфальний рух екіпажів, возів, а невдовзі — диліжансів і поштових коней. Уздовж цих осей суходільне життя Лондона поширювалося шляхами з твердим покриттям, що розходилися вусібіч від міста.

Отже, вздовж ріки, якщо стати до неї спиною, розташовувалося серце Лондона-Сіті, 160 га простору, заповненого будинками, вулицями, майданами в межах старих міських мурів. Зведені на стародавній римській фортечній огорожі, ці мури близько XII ст. зникли з боку ріки — там, де набережжя, пристані, понтонні мости вже дуже рано проривали їхнє марне прикриття. Навпаки, вздовж ламаної лінії, що грубо окреслює дугу, яка проходить від Блек-Фрайєрсстепсу або від Бердуелл-доку до Тауеру, мури збереглися. Вони мали сім брам: Ладгейт, Ньюгейт, Олдерсгейт, Криплгейт, Мургейт, Бішопсгейт і Олдгейт. Перед кожною з них висунуті далеко в передмістя шлагбауми показували межу, до якої поширювалася влада Лондона. Приєднані в такий спосіб передмістя утворювали округи за міськими мурами (*liberties*), подеколи немалі: шлагбаум перед Бішопсгейтом стояв майже біля Смітфілду, на захід від Голборну. Так само, вийшовши через браму Ладгейт, треба було пройти цілком Фліт-стріт, аби дістатися нарешті до Темпл-Бару коло гирла Стренду, що біля колишнього храму тамплієрів. Тривалий час Темпл-Бар буде просто дерев'яною брамою. Ось так Лондон, радше Сіті, задовго

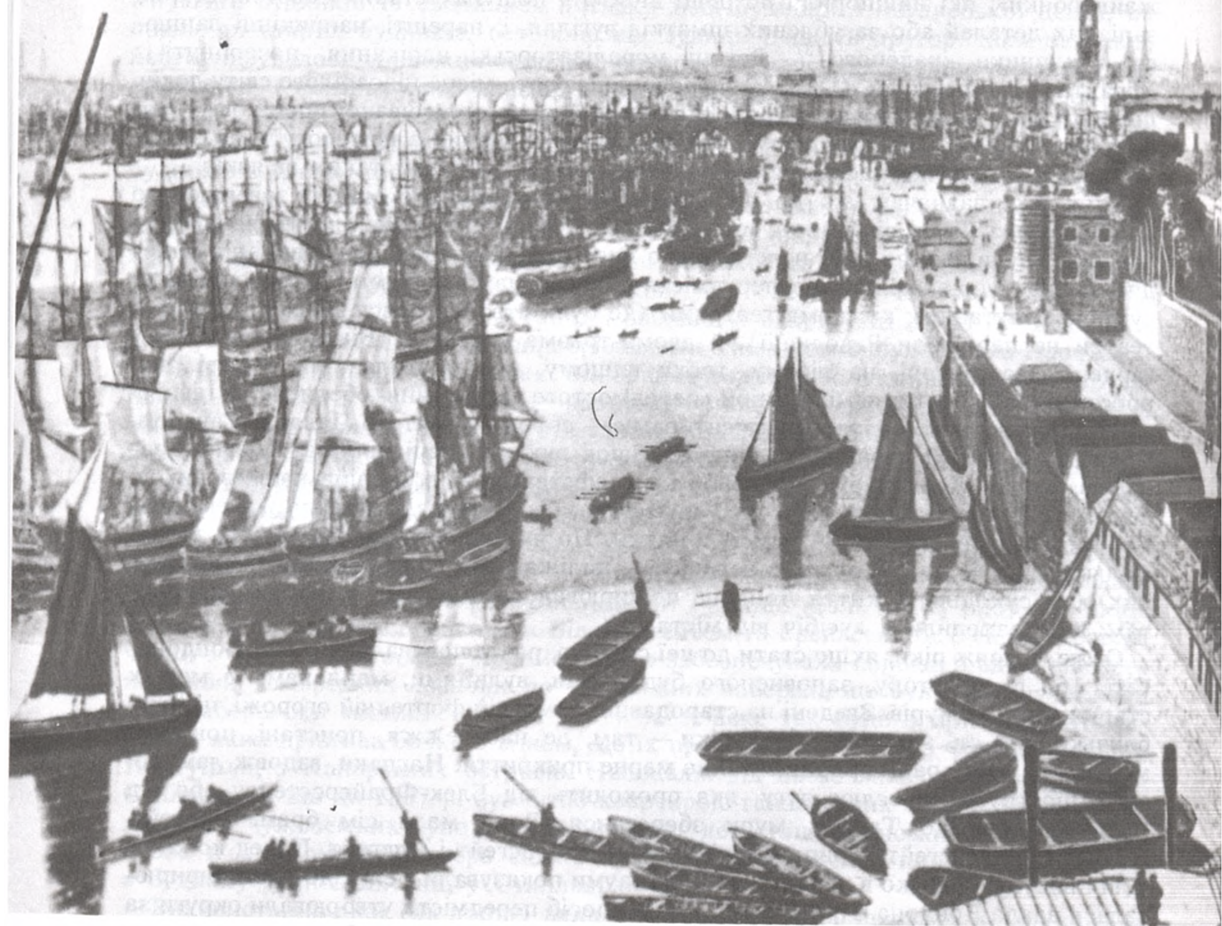

Лондонський порт і Тауер; удалині — собор Св. Павла. Кінець XVIII ст. Національна бібліотека, Париж. (Фото Жиродона.)

до правління Єлизавети вихлюпнувся із своїх тісних меж, поширившись на сусідні села й з'єднавшися з ними низкою шляхів та вулиць, забудованих будинками.

За часів Єлизавети й Шекспіра серце міста билося саме всередині міських мурів. Центр цього життя лежав уздовж осі, що простягнулася від лондонського мосту на північ і вела до брами Бішопсгейт по вулицях з різними назвами. Вісь захід — схід проходила по кількох вулицях від Ньюсгейту на заході до Олдгейту на сході. За Єлизавети «перехрестя» осей лежало в сусідстві із Стокс-Маркетом, біля західної кінцевої частини Ломбардт-стріт.

За два кроки звідси, на Корнгілл, височіла Ройял-Ексчейндж, заснована 1566 р. Томасом Грешемом і спершу названа в пам'ять антверпенської біржі — Королівською біржею (легенда на гравюрі XVIII ст. говорить: Лондонська біржа, простою мовою Ройял-Ексчейндж — *Byrsa Londinensis, vuelgo the Royal Exchange*). Цю, останню назву їй примусово «подарувала» Єлизавета 1570 р. Очевидці свідчать, що то було справжнє вавілонське стовписько, особливо близько полудня, коли туди приходили купці для своїх взаємних розрахунків. Але й довкола подвір'їв біржі найшиковніші крамниці постійно вабили багату клієнтуру. Неподалік від біржі стоять і Гілдголл, цебто взагалі лондонська Ратуша, і перший Англійський банк, який попервах, до того, як 1734 р. перебрався у свою пишну споруду, розміщувався в Гросерсголлі, на складах прянощів.

Інтенсивність лондонського міського життя виявлялася також і на ринках міста, наприклад на широкому просторі Вест-Смітфілду, поруч з міськими мурами, де по понеділках та п'ятницях продавали коней і худобу. Або на рибному ринку Біллінгсгейт на Темзі, або ж у самому серці Сіті, під свинцевою покрівлею Ліденголлі, що раніше був хлібною коморою, де у великих масштабах продавалися свіже м'ясо й шкіра. Але не можна було б усе розповісти про ці важливі центри, про таверни, ресторани, про театри, які звичайно були розташовані на околицях міста й тому їх так любили прості люди, або про кав'ярні (*coffee hous*), які вже в XVII ст. так охоче відвідували, що уряд стане міркувати над тим, як би їх заборонити. А що ж до кубел, то завдяки лихим язикам та хибним поглядам їх приписували всім вулицям, а не тільки тим зачиненим властями монастирям, де жебраки виступали в ролі *скваттерів*. Лондон отримував велику втіху, лихословлячи сам про себе.

Але не саме тільки Сіті було центром жвавого життя на берегах Темзи. Порівняно з ним Париж мав таку саму долю. Вестмінстер, що лежить вище Лондона, був зовсім іншим явищем, ніж Версаль (витвір пізніший, що виник з нічого, *ex nihilo*); то було просто старе й жваве місто. Вестмінстерський палац поруч з абатством, покинутий Генріхом XVIII, став місцем засідань парламенту й головних судів; тут зустрічалися юристи й позивачі. Королівська резиденція розташувалася трохи далі на березі Темзи, в Уайтголлі, «Білому палаці».

Отже, Вестмінстер був одночасно Версалем, Сен-Дені і, щоб усе зрівноважити, Паризьким парламентом (найвищий суд у королівській Франції.— *Примiт. ред.*). Все це говориться для того, аби відзначити надзвичайну привабливість цього, другого полюса розвитку Лондона. Так, Фліт-стріт, яка підлягала юрисдикції Сіті, була кварталом законників, адвокатів та прокурорів, а також юристів-початківців; вона вперто дивилася на захід. Більше того, Стренд, який лежав за межами Сіті й вів (на певній відстані від Темзи) до Вестмінстера, зробився районом вельмож, де вони звели свої будинки, і невдовзі там відкрилася ще одна Біржа (1609 р.): скупчення розкішних крамниць. За правління Якова І там викликали фурор модні товари та перуки.

У XVII та XVIII ст. бурхливий розвиток розсунув місто одразу ж у всіх напрямах. На околицях виросли жахливі квартали, найчастіше нетрища, з огидними халупами, з виробництвами, що спотворюють обличчя міста (зокрема, з числен-

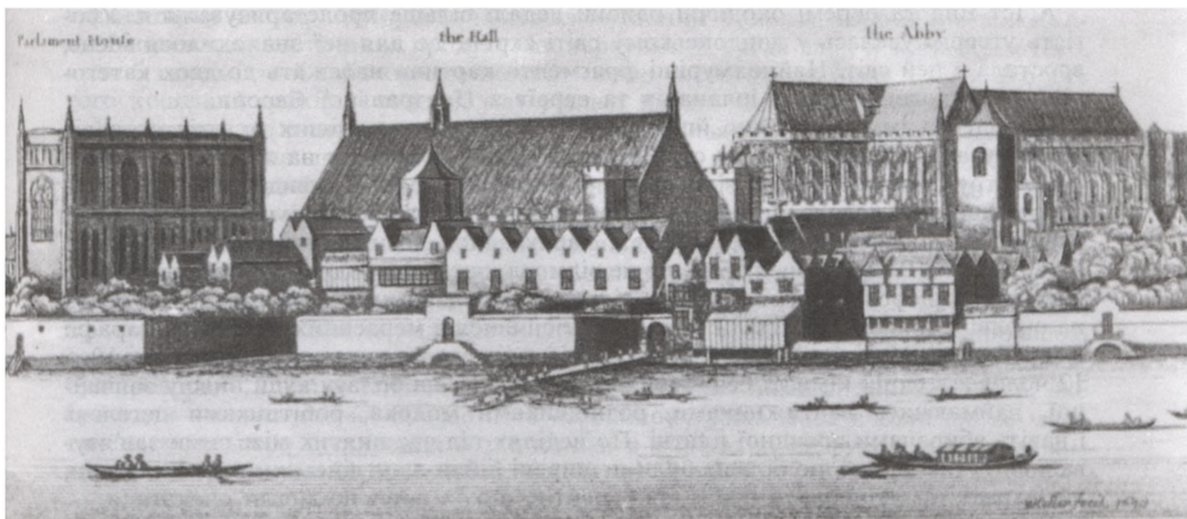

Лондон: Вестмінстер у часи Стюартів. Гравюра 1643 р. (Колекція Віолле.)

ними цегельнями, із свинарниками, де тварини годувалися міськими покидьками, з купами нечистот, з брудними вулицями — як, скажімо, в Уайтчепелі, де працювали знедолені — чинбарі. В інших місцях то були шовкоткачі або сукнарі).

За винятком західних районів, де сільські пейзажі й зелень уклинювалися в місто зеленими масивами Гайд-парку та Сент-Джеймс-парку, а також садків біля багатих будинків, село тікало з безпосередніх околиць Лондона. За часів Шекспіра й Томаса Деккера місто ще оточували зелені масиви з чистим повітрям, з полями, деревами, справжніми селами, де можна було пополювати на качок, побувати в справжніх сільських заїздах, аби попити пива й покуштувати печива з прянощами (в Годжсдоні) або *Islington whit pot* — своєрідного желе, що становило славу селу Айлінгтон. У ті роки, як писала остання з дослідниць творчості Томаса Деккера, «повітря, яким дихаєш у зовнішніх кварталах столиці, не завжди важке й нечисте; на півдні, на півночі й на північному заході разом з театрами в передмістя проникає вся веселість доброї старої Англії (*Merry England*), а також її тонка й схвильована уява... а з передмість — і за місто». *Merry England* — це означає Англія простодушно сільських століть середньовіччя; сприйняття романтичне й не конче фальшиве. Але таке щасливе поєднання триватиме недовго [138].

Весь цей лондонський ансамбль, що безперервно розширювався, розколеться на два міста, або, ліпше сказати, такий розкол завершиться. Розвиток у цьому напрямі, що почався задовго до того, пришвидшиться після Великої пожежі 1666 р., яка практично знищила серце Сіті, якщо не сказати, майже повністю все Сіті. Вже 1662 р., до цієї катастрофи, Вільям Петті пояснював, що Лондон росте в західному напрямі, щоб уникнути «диму, пари й смороду всіх цих людських скупчень у східній частині, бо панівні вітри дмуть із заходу... Тож палаци найповажніших осіб і будинки тих, хто від них залежить, пересуваються в бік Вестмінстера, а старовинні великі будинки в Сіті стають складами купецьких компаній або ж перетворюються на наймане житло» [139]. Так відбувалося «зіслизання» лондонских багатств на захід. Якщо ще в XVI ст. центр міста містився по сусідству з Корнгілл, то нині, 1979 р., він розташовується неподалік від Черинг-Кросс, цебто біля західного краю Стренду. Який же шлях він пройшов!

А Іст-Енд та окремі околичні райони дедалі більше пролетаризувалися. Убогість утверджувалась у лондонському світі скрізь, де для неї знаходилося місце, вростала в цей світ. Найпохмуріші фрагменти картини належать до двох категорій найзнедоленіших, до ірландців та євреїв з Центральної Європи.

Ірландська імміграція, що йшла спроквола з найголодніших округів острова, організувалася рано. То були селяни, яких удома прирікали на жалюгідне животіння структура земельних відносин і не меншою мірою — швидке демографічне зростання, яке довело острів до катастрофи 1846 р. Селяни, що звикли жити разом з тваринами в одних халупах, харчувалися незначною кількістю молока й картоплею. Вони, працелюбні, що не відмовлялися від жодної роботи, регулярно наймалися щороку о порі сінокосу сільськогосподарськими робітниками в селах на околиці Лондона й осідали там. Вони тіснилися в мерзенних нетрищах парафії Сент-Джайлс (північніше Сіті), що став ірландським кварталом, жили по 10—12 чоловік в одній кімнаті без вікон, згоджувалися на оплату куди нижчу звичайної, наймаючись вантажниками, розносниками молока, робітниками цегелень і навіть збирачами орендної платні. По неділях під час пиятик між ними зав'язувалися сутички; але ще більше були поширені бійки з англійськими пролетарями, які з радістю лупцювали своїх конкурентів, що їх вони не могли спекатися.

Такою самою була трагедія євреїв з Центральної Європи, що, вигнані 1744 р. з Чехії, а 1772 р.— з Польщі, тікали від переслідувань. 1734 р. їх було в Англії 5—6 тис., а 1800 р.— 20 000 в самому тільки Лондоні. Проти них оберталися наймерзенніші вияви народного гніву. Спроби синагог зупинити цю небезпечну імміграцію, що йшла через Голландію, були марні. А що могли робити ці бідолахи потім? Місцеві євреї їм допомагали, але вони не могли ні вислати іммігрантів з острова, ні забезпечити їхнього існування. Лондонські гільдії не приймали євреїв, відштовхуючи їх. І з необхідності євреї ставали лахмітниками, скупниками металобрухту, що з криком бродили по подвір'ях, подеколи з обшарпаним старим возом; вони ставали шахраями, грабіжниками, скупниками краденого. Їхні запізнілі успіхи в ролі професійних боксерів і навіть винахідників боксу «по-науковому» не відновили репутації євреїв, хоча славетний чемпіон Даніель Мендоса створив цілу школу [140].

І, правду кажучи, відштовхуючись саме від цього «нижнього поверху» бідноти, можна зрозуміти драму Лондона, злочинність, що процвітала в ньому, його «дно», його важке біологічне існування. Одначе скажу, що із забрукуванням вулиць, із створенням водогону, впровадженням будівельного контролю та успіхами міського освітлення матеріальне становище загалом поліпшувалося, як це було й у Парижі.

Що сказати наприкінці? Що Лондон поруч із Парижем був добрим прикладом того, чим могла бути столиця часів Старого порядку: блиск, за який доводилося розплачуватись іншим, скупчення небагатьох обраних, численних служників та злидарів, які, проте, були пов'язані один з одним певною спільною долею мешканців великої міської агломерації.

Якою спільною долею? Наприклад, неймовірним брудом вулиць, чий сморід був так само добре знайомий великому панові, як і простолюдину. Звісно ж, створювала цей бруд і сморід маса простолюду, але позначалися вони на всіх. Цілком імовірно, що саме в розпал XVIII ст. багато сіл були менш брудні, ніж великі міста, тож можна собі уявити середньовічне місто куди приємніше для життя й куди чистіше, ніж міста пізнішого часу, як це пропонує зробити Льюїс Мамфорд [141]. Середньовічне місто не згиналося під тягарем численності населення, що була водночас і славою, і лихом великих міст, воно було широко відкрите для своєї сільської місцевості; воду для себе воно знаходило всередині фортечних мурів і не мусило вирушати далеко в її пошуках. Справді, величезне місто не могло розв'язати завдань, що без упину росли, і передусім — забезпечити свою

елементарну чистоту: пріоритет належав питанням безпеки, боротьби з пожежами й повенями, постачання продуктами харчування, організації поліції. Крім того, коли б таке місто й забажало зайнятися своєю чистотою, то йому забракло б для того коштів. І найгірші ганебні матеріальні явища залишалися правилом.

Усе випливало з численності, з надто великої кількості людей. Але велике місто вабило їх. Кожна людина по-своєму отримувала якісь крихти від його подиву гідного існування й була в ньому часточкою, яка щось отримувала. Що в таких привілейованих містах завше можна було підібрати ці крихти, засвідчує їхній злочинний світ: він неодмінно збирався в найславетніших з них. Колгаун нарікав 1798 р.: «Становище... зовсім зінилося після скинення колишнього французького уряду. Всі злодюжки й крадії, які доти стікалися до Парижа з цілої Європи, мають відніні Лондон за головне місце збору, за арену, де вони з найбільшою користю можуть застосовувати здібності й управлятися в злодійстві». Париж було розорено, і пацюки тікали з корабля. «Незнання ними англійської мови, яке було для нас захистом... більше не є перепоною: наша мова ніколи ще не мала такого загального поширення й ще ніколи в цій країні не було таким звичним вживання французької мови, особливо серед молоді» [142].

Урбанізація — передвістя появи нової людини

Нема й мови про те, аби приєднатися до щирого консерватора, яким був Колгаун. Великі міста мали свої вади й свої заслуги. Повторюю: вони створили сучасну державу такою самою мірою, якою самі були створені нею. Під їхнім впливом росли національні ринки й самі нації. Ці міста перебували в центрі капіталістичного розвитку й тієї сучасної цивілізації в Європі, до якої кожен день додавав усе нові й нові барви. Для історика великі міста — це передусім чудовий «тест» для аналізу розвитку Європи та інших континентів. Належним чином тлумачити цей тест означає розчистити місце загальному погляду на всю історію матеріального життя й вийти за її звичні межі.

Взагалі ця проблема — проблема посилення в економіці Старого порядку. Міста становили собою в ній взірець глибокої неврівноваженості, асиметричного розвитку, нераціональних і непродуктивних вкладень у національному масштабі. Чи винні в цьому розкіш, апетити цих величезних паразитів? Саме про це говорить в «Емілі» Жан-Жак Руссо: «Якраз великі міста виснажують державу й є її слабкістю: багатство, яке вони виробляють,— це багатство уявне й ілюзорне, багато грошей з малим ефектом. Кажуть, ніби місто Париж коштує французькому королеві цілої провінції; я ж вважаю, що він коштує кількох провінцій. Річ у тім, що провінції живлять Париж з багатьох поглядів, що більша частина їхніх доходів йде на виплати в цьому місті й там залишається і більше ніколи не повертається ні народові, ні королю. Незбагненно, як це в наш час ощадливих людей не знайдеться когось, хто зміг би побачити, що Франція була б куди могутніша, коли б знищити Париж» [143].

Зауваження несправедливе, але тільки почасти. І проблема поставлена правильно. До того ж хіба людина кінця XVIII ст. не мала права, уважно вдивляючись у картину свого часу, поставити собі запитання, чи не передвіщають ці міста-чудовиська Заходу появи перепон розвитку, аналогічних тим, що існували в Римській імперії, яка загалом зводилася до Рима, до цього мертвого вантажу, або тим, що існували в Китаї, який утримував далеко на півночі інертну масу Пекіна? Перепон, затримок розвитку. Ми ж знаємо, що все було зовсім не так. Помилка якогось Себастьєна Мерсьє, який малював світ 2440 р. [144], полягала в тому, що він вважав, ніби цей світ майбутнього не змінить своїх масштабів. Він

16 4-71

бачив майбутнє в оболонці теперішнього, що було в нього перед очима, цебто Франції Людовіка XVI. Він і не підозрював тих безмежних можливостей, які відкриються ще перед дивовижними агломераціями його часу.

Насправді багатонаселені й частково паразитичні міста не утворювалися самі собою. Вони були такі, якими їм дозволяли бути, якими примушували їх бути суспільство, економіка, політика. Вони правили за міру, шкалу відрахунку. Якщо в містах неухильно поширювалася розкіш, то це тому, що так були влаштовані суспільство, економіка, культурні й політичні порядки; тому, що надлишки продукту, коли частково відсутнє ліпше застосування, люди воліли накопичувати. А головне — про велике місто не можна судити по ньому самому: воно включене в цілу систему міст і дає їм життя, але вони визначають його характер. Те, що відбувалося наприкінці XVIII ст.,— це поступальна урбанізація, яка в наступному столітті пришвидшиться. За зовнішньою картиною Лондона й Парижа відбувався перехід від певної манери, від певного способу життя до нового способу й до іншої манери. Світ Старого порядку, більш ніж на три чверті сільський, повільно, але неминуче розпадався. До того ж не самі тільки великі міста забезпечували важке становлення нових порядків. Адже факт, що в промисловій революції, яка ось-ось почнеться, столиці братимуть участь у ролі глядачів. Не Лондон, а Манчестер, Бірмінгем, Лідс, Глазго й численні пролетарські містечка дадуть початок новим часам. І навіть вкладатимуться в нові підприємства не капітали, накопичені патриціями XVIII ст. Лондон заволодіє цим рухом на власну користь, обплутавши його грошовими тенетами, тільки близько 1830 р. Нова промисловість на якийсь час ледь зачепить Париж, відтак відвернеться від нього під час свого справжнього становлення задля вугілля півночі Франції, водоспадів на ельзаських річках або лотарингського заліза. Все це відбудеться порівняно пізно. Французькі мандрівці, що відвідували Англію XIX ст. і так часто були настроєні критично, жахалися концентрації і потворності сучасної індустрії, «останнього кола пекла», як скаже Іполіт Тен. Але хіба знали вони, що Англія, яка стала жертвою урбанізації, скупчення людей у погано збудованих містах, малопридатних для доброго життя й не для цього створених,— хіба знали вони, що це майбутнє Франції і всіх країн, які ступили на шлях індустріалізації? Ті, хто бачить сьогодні Сполучені Штати або Японію,— чи завжди вони усвідомлюють, що перед їхніми очима розгортається картина більш чи менш близького майбутнього їхніх власних країн?

ЗАМІСТЬ ЗАКІНЧЕННЯ

Завершена книга, хай то буде навіть історичний твір, вислизає з-під влади автора. Ця книжка помандрувала далеко від мене. Але як сказати, що саме з її непокірності, з її примх, навіть з власної її логіки серйозне й має якусь цінність? Наші діти чинять по-своєму. Одначе ми відповідаємо за їхні вчинки.

Я волів би то тут, то там дати більше пояснень, аргументації, прикладів. Але книгу не можна «розтягти» за бажанням, головне ж, щоб окреслити всі дуже складні сюжети матеріального життя, потрібні були б систематичні, ретельні обстеження, не рахуючи безлічі уточнень. Усе це поки що відсутнє. Сказане в тексті або подане у вигляді образів вимагало б обговорень, доповнень, продовжень. Ми не вели мови ні про всі міста, ні про всі види техніки, ні про всі найпростіші реальності житла, одягу, столу.

Маленьке лотарингське село, де я виріс, жило ще в досить давньому часі: сільський ставок пускав у рух старе млинове колесо, камінна дорога, стара, як світ, пролягала перед самісіньким моїм будинком. І сам той будинок збудували наново 1806 р., в рік битви під Єною, і в потоці (*roises*), що протікав по западині посеред лук, колись вимочували коноплі. Досить мені про це подумати, і для мене знову розгортається ця книга. Кожен читач може її заповнити особистими враженнями, що залежать від якогось спогаду, якоїсь поїздки, чогось прочитаного. Персонаж із «Зигфрида та Лімузена», який їде рано-ранці по Німеччині 20-х років XX ст., почуває себе так, ніби він живе ще в часи Тридцятилітньої війни. За зворотом дороги, за рогом вулиці кожен може зробити таке повернення в минуле. І навіть у передових економіках присутні залишкові форми старовинного матеріального минулого. Вони зникають на наших очах, але повільно, і ніколи це не відбувається однаково.

Цей перший том тритомної праці, звісно ж, не претендував на те, щоб показати все матеріальне життя в цілому світі від XV до XVIII ст. Те, що в ньому запропоновано,— це спроба побачити сукупність усіх таких картин, від їжі до меблів, від техніки до міст, і при потребі розмежувати те, чим було матеріальне життя, і те, яке воно є нині. Власне, це важке розмежування; мені доводилося навіть свідомо порушувати межі, аби ліпше їх розпізнати, наприклад, у тому, що стосується вирішальних реальностей — грошей та міст. І ось це надавало моїй справі її первісного сенсу: якщо й не все побачити, то принаймні все з'ясувати, і неодмінно у світовому масштабі.

Друге завдання — спробувати класифікувати, довести до якогось ладу, звести розрізнений матеріал до його основних рис, спростити його, зробивши в такий спосіб можливим його історичне пояснення,— і все це на основі низки картин, які історики, врешті-решт, показують тільки зрідка і які явно позначені безладністю опису. Таке прагнення й кидає світло на цей том, надає йому його значення, навіть якщо програма в окремих випадках виявилася радше накреслена, ніж виконана, частково тому, що книга, яка призначається для широкої публіки,— це будинок, який слід звільнити від риштування. Але й тому, що йдеться, повторюю, про погано досліджену галузь — галузь, самі джерела якої належить знову відшукувати й перевіряти по одному.

Звісно, матеріальне життя постає передусім в «анекдотичній» формі тисяч і тисяч фактів. Або, може, скажімо, подій? Та ні, це означало б перебільшити їхнє значення і не зрозуміти їхньої природи. Те, що Максиміліан, імператор «Священної Римської імперії германської нації», під час бенкету (як показує нам малюнок) запускав руку в тарілку з їжею,— це пересічний факт, а не подія. Або ж те, що Картуш перед стратою віддає перевагу склянці вина перед запропонованою йому кавою... Це, так би мовити, історичний порох, мікроісторія в такому ж достоту сенсі, в якому Жорж Гурвич вів мову про мікросоціології: дрібні факти, які утверджуються як послідовна реальність, щоправда, при нескінченному повторенні. І кожен з них засвідчує про тисячі інших фактів, які *тривають,* пронизуючи мовчазну товщу часу.

Саме такі послідовності, такі «ряди», такі «факти довгої часової тривалості» привертали мою увагу: вони малюють лінії, що йдуть до обрію, і сам обрій усіх таких картин минулого. Вони вносять туди порядок, вони припускають деяку рівновагу, розкривають постійні властивості — загалом те, що там є більш чи менш пояснення в цьому гаданому безладі. «Закон,— казав Жорж Лефевр,— це постійна величина». Зрозуміла річ, тут ідеться про константи протягом певного строку, довгої чи середньої тривалості. І ми затрималися на перших довше, ніж на других, стосовно харчових рослин, одягу, будинків, стародавнього й вирішального поділу між селом та містом. Матеріальне життя легше піддавалося такій повільній еволюції, ніж інші сектори людської історії.

Читач завважить, що серед закономірностей я висував на перший план ті, які залежали від характеру цивілізацій та культур. Ця книга не без причини називається «*Матеріальна цивілізація*» — то свідомо обрана мова. Справді, цивілізації створюють зв'язки, цебто порядок, між тисячами благ культури, фактично різношерстих, на перший погляд чужих одне одному,— від тих, що пов'язані з духовним життям і розумом, до предметів і знарядь повсякденного життя.

За словами англійця, що їздив до Китаю 1793 р., «найпростіші знаряддя мають (там) деякі особливості в конструкції. Правду кажучи, часто-густо це ледь помітна різниця, але вона ясно вказує, що знаряддя, більш чи менш придатні для виконання тієї самої роботи, що й знаряддя інших країн, не були взірцем одне для одного. Скажімо, горішня поверхня ковадла, яка скрізь пласка й ледь похила, в Китаї має опуклу форму». І таке саме зауваження з приводу ковальських міхів: «Міх виконаний у вигляді коробки з настільки добре підігнаною рухомою накривкою, що, коли цю накривку відтягуєш назад, порожнеча, яка виникає в коробці, примушує повітря бурхливо вириватися через отвір на зразок клапана й у той самий час виходити з протилежного отвору» [1]. Звідси далеко до великих шкіряних міхів європейських металургійних заводів.

Це факт, що кожен світ з густим населенням виробив ряд найпростіших відповідей (на свої потреби) й виявляє прикру тенденцію триматися за ці відповіді в силу інерції, однієї з великих працівниць історії. І тоді — щó таке цивілізація, як не становлення в давнину певної людської спільноти в певному місці? Людство стало виявляти тенденцію до перетворення в *єдину спільноту* (і воно ще не досягло цього) лише з кінця XV ст. До того часу й усе більше й більше, в міру того як ми просуваємося в глибину століть, воно поділялося ніби між різними планетами, кожна з яких давала прихисток особливій цивілізації або особливій культурі із власною своєрідністю й власним довгим за тривалістю вибором. Навіть бувши близькими одне до одного, вирішення проблем не могли злитися докупи.

Довга часова тривалість і цивілізація, ці дві найкращі категорії, вимагають поруч із собою й додаткової класифікації, властивої всім суспільствам, які теж були скрізь присутні. Все пов'язане з людьми — соціальне: для історика чи для соціолога то в кінцевому підсумку думка, гідна Ла Паліса або пана Журдена (тобто банальна). Але банальні істини теж щось означають. Цілими сторінками

говорив я про багатих і бідних, про розкіш і злидні, про два (протилежні) «береги» життя. Ці істини одноманітні — що в Японії, що в Англії епохи Ньютона, що в доколумбовій Америці, де ще до приходу іспанців дуже суворі заборони регулювали носіння одягу, аби він відрізняв простий народ від його панів. Коли європейське панування довело тих і тих до статусу покірних «тубільців», регламентація й відмінності зникли (або ж майже зникли). Тканина одягу — груба вовна, бавовна або матерія з волокна агави (ми б сказали, мішковина) — тепер лише насилу дозволяла відрізняти їх один від одного.

Але ще більш, ніж про *суспільства* (слово це, незважаючи ні на що, досить розпливчасте), слід би говорити про *соціоекономіки*. Маркс мав слушність: хіба тому, хто володіє засобами виробництва, землею, кораблями, верстатами, сировиною, готовим продуктом, не належить і панівне становище? Одначе залишається очевидним, що самих тільки цих двох координат, суспільства й економіки, замало. Держава в багатьох формах, бувши водночас і причиною й наслідком, накидала свою присутність, порушувала відносини, зумисне чи мимоволі робила в них відхилення. Вона відігравала свою роль, часто вагому в тих спорудах, які за допомогою певної типології можна групувати в різні соцекономіки світу: одні — з рабством, другі — з кріпаками й шляхтою, треті — з діловими людьми й передкапіталістами. Це означає повернутися до мови Маркса, залишитись на його боці, навіть якщо відмовитися від його точних висловлювань або надто суворого порядку, за якого суспільство повинно було б переходити від однієї із своїх структур до іншої. Проблема залишається проблемою класифікації, проблемою продуманої ієрархії суспільств, починаючи з рівня матеріального життя.

* * *

Сам той факт, що такі проблеми — довготривалі цикли розвитку, суспільство, економіка, держава, ієрархія «соціальних» цінностей — виявляються неминучими на рівні скромних реальностей матеріального життя, доводить, що вже там історія постає із своїми загадками, своїми складнощами — тими самими, з якими стикаються всі суспільні науки, маючи справу із своїм предметом. Людина ніколи не зводилася до персонажу, який можна було б з припустимим спрощенням охопити цілком. Це марна мрія багатьох. Тільки-но зрозуміли людину в найпростішому її аспекті, як ця людина знову утверджується в звичайній своїй складності.

Та й не тому я присвятив роки праці цьому рівню історії, що вважав його простішим і яснішим. І не тому, що він нібито важливіший з кількісного погляду або що його звичайно нехтує «велика» історія. І не тому (хоча таке міркування й мало вагу в моїх очах), що цей рівень прирікав мене зайнятися чимось конкретним в нашу сучасну епоху, коли, що цілком логічно, філософія, соціальні науки й математизація знелюднюють історію. Таке повернення до живильного грунту спокушало мене, але не було вирішальним. А хіба можна домогтися доброго розуміння економічного життя, взятого загалом, не дослідивши передусім самі основи його споруди? Саме ці основи я бажав накреслити в цій книжці, і саме на них будуть збудовані два томи, які йдуть за нею й завершать справу.

З економічним життям ми вийдемо з рамок рутини, з рамок неусвідомленої повсякденності. Але економічне життя — це знову закономірності. Давній і прогресивний поділ праці викликав необхідні розмежування й контакти, якими живиться активне й свідоме щоденне життя з його мізерними прибутками, з його мікрокапіталізмом, який, ледь відірвавшись від звичайної праці, навіть ще не видається ненависним. А ще вище, на останньому «поверсі», ми помістимо капіталізм з його широкою орієнтацією, з його механізмом функціонування, який тоді

вже здавався більшості смертних сатанинським. Що спільного має ускладнення, спитають мене, із скромним життям у нижній частині шкали виміру? Може, все, бо воно залучає це життя до свого руху. З першого ж розділу цієї книги я намагався це показати, підкреслюючи перепади рівнів *позбавленого рівності світу* людей. Саме такі нерівності, несправедливості, суперечності, великі чи крихітні, пожвавлювали світ, без упину його перетворюючи у верхніх, єдиних по-справжньому рухомих його структурах. Бо сам тільки капіталізм володів відносною свободою руху. В різні часи він міг провести вдалу операцію там або тут, міг звернутися (навперемін або водночас) до проблем від торгівлі або від мануфактури, навіть до доходів від земельної ренти, від державних позик або від лихварства. Перед обличчям недостатньо гнучких структур матеріального життя (і не менше — звичайного економічного життя) йому було надано змогу вибирати галузі, куди він бажає вторгнутися, і ті, які він залишить напризволяще, без кінця відтворюючи із своїх первісних елементів свої власні структури й мимохідь поволі трансформуючи чужі.

Саме це зробило з передкапіталізму економічну «уяву» світу, джерело або примару будь-якого великого матеріального поступу й усіх найтяжчих форм експлуатації людини людиною. І не тільки з причини присвоєння «додаткової вартості», праці людей. А також і завдяки тій диспропорції в силах і становищі, яка веде до того, що, як у національному масштабі, так і в масштабі цілого світу, завше були, залежно від обставин, чи то місце, яке можна посісти, чи то сектор, вигідніший для експлуатації, ніж інші. Яким же величезним привілеєм було вибирати, мати змогу вибирати, навіть якщо насправді вибір був досить обмежений!

ПРИМІТКИ

До передмови

1. Перше видання цього тому входило до серії, що видавалася без посилань. Видавець згодився з тим, аби до другого й третього томів було подано примітки. Цілком очевидно, що ця ухвала мала стосуватися й виправленого та розширеного повторного видання цього, першого тому. Десять років тому зробити це було б легко. Та сьогодні, коли мої витяги надто часто виявлялися вийнятими з первісних картотек, мені довелося розшукувати сотні, тисячі посилань. І інколи марно. Я вибачаюсь перед істориками, які читають мене, за ті кілька випадків, коли позначка «посилання втрачене», на жаль, замінює посилання, яке не пощастило розшукати.

До розділу 1

1. Вислів Ернста Вагеманна.— Див.: Ernst Wagemann, *Economia mundial.* 1952, особливо v. I, p. 59 sq.
2. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc.* 1966, I, p. 139, sq.
3. Fernand Braudel. *La Mêditerranêe et le monde mêditerranien à l'êpoque de Philippe II.* 1966, I, p. 368 sq. Далі подаватиметься скорочено: *Mêdit.*
4. E. Wagemann. Цит. твір. I, p. 51.
5. Angel Rosenblat. *La Poblaciôn indigena y el Mestizaje en Amêrica,* I, 1954, p. 102—103.
6. Найхарактерніші праці: S. F. Cook et L. B. Simpson, «The Population of Central Mexico in the 16th Century», in: *Ibero-Americana,* 1948; W. Borah, «The Aborigenal Population of Central Mexico on the Eve of the Spanis Conquest», in: *Ibero-Americana,* 1963. Цифрові дані берклійської школи нині заперечуються, зокрема Чарлзом Верлінденом (Тиждень Прато, 1979).
7. Pierre Chaunu, *L'Amêrique et les Amêriques,* 1964, p. 105; Abbé Prêvost. *Histoire gênêrale des voyages,* X, 1759. p. 9.
8. D. A. Brading, *Mineros y comerciantes en el Mêxico borbônico, 1763—1810,* 1975, p. 18; Nicolás Sânchez-Albornoz. *La Poblaciôn de Amêrica latina desde los tiempos precolombinos,* 1973, p. 81; B.-N. Chagny. *Virol et chute de l'Empire aztèque,* (машинописний текст дисертації). Dijon, 1975.
9. Père A. Dávilla. *Historia de la fundaciôn y discurso de la provincia de Santiago de Mêxico, 1596—1625,* p. 100, 118, 516—517.
10. N. Sánchez-Albornoz, *op. cit.,* p. 118.
11. *Ibid.,* p. 121—122.
12. A. Grenfeld Price. *The Western Invasions of the Pacific and its Continents,* 1963, p. 167.
13. W. S. et E. S. Woytinski. *World Population and Production, Trends and Outlook,* 1953, et E. R. Embree. *Indians of the Americas,* 1939, (цит. за P. A. Ladame, *Le Rôle des migrations dans le monde libre,* 1958, p. 14).
14. P. A. Ladame, *op. cit.,* p. 16.
15. *Morphologie siciale,* 1938, p. 70.
16. Karl Lamprecht. *Deutsche Wirtschaftsgeschichte,* 1891, I, S. 163; Karl Julius Beloch, «Die Bevölkerung Europas im Mittelalter», in: *Zeitschrift für Sozialwissenschaft,* 1900, S. 405—407.
17. P. Mombert. «Die Entwicklung der Bevölkerung Europas seit der Mitte des 17. Jahr», in: *Zeitschrift für Nitonalökonomie,* 1936; J. C. Russel. *Late ancient and medieval Population,* 1958; M. Reinhardt, A. Armengaud, J. Dupaquier. *Histoire gênêrale de la population mondiale,* 1968.
18. «The History of Population and Settlement in Eurasia», in: *The Geographical Review,* 1930, p. 122—127.
19. Louis Dermigny. *La Chine et L'Occident. Le commeccoe à Canton au XIII siècle,* II, 1964, p. 472—475.
20. *Ibid.*
21. Див. таблицю на с. 23.
22. Leo Frobenius. *Histoire de la civilisation africaine,* 1936, p. 14 sq.

23. Père Jean-Baptiste Labat. *Nouvelle Relation de l'Afrique occidentale*, 1728, , p. 331 sq.
24. Отже, йдеться про період досить великої еміграції. Див. Michel Devèze. *L'Europe et la monde à la fin du XIII siècle*, 1970, p. 331 et note 586.
25. Згідно з офіційними цифрами *«pasajeros a Indias»*, 100 000 чоловік у XVI ст.; Г. Сеспедес де Кастільйо (G. Cespedes de Castillo, in: *Historia social y econômica de España y Amêrica*, dirigida por J. Vicens Vives, III, p. 393—394) вважає, що цю цифру слід подвоїти або й потроїти.
26. *Op. cit.*, p. 148.
27. *World Population, Past Growth and Present Trends*, 1937, p. 38—41.
28. Цит. стаття, с. 118.
29. L. Dermigny, *op. cit.*, II, p. 477—479, 481—482.
30. *Ibid.*, таблиця на с. 475 та обговорення на с. 472—475.
31. G. Macartney. *Voyage dans l'intêrieur de la Chine et en Tartarie faits dans L'annêes 1792—1794*, 1798, I, p. 209.
32. W. H. Moreland. *India at the Death of Akbar*, 1920, p. 16—22.
33. Особливо 1540, 1596, 1630 pp.; *Ibid.*, p. 11, 22, note I, 266.
34. Див. т. III цієї праці.
35. A. E., Indes Og., 18, f° 257.
36. *The Population of India and Pakistan*, 1951, p. 24—26.
37. Цит. стаття, с. 533—545.
38. Pierre Chaunu. *La Civilisation de l'Europe des Lumières*, 1971, p. 42.
39. Вельми багато таких відомостей у «Газетт де Франс». Так, наприклад, 1762 р. в Лондоні, Парижі, Варшаві, Копенгагені число смертей значно перевищувало число народжень. У останньому з цих міст 4512 померлих припадало на 2289 народжених, тоді як по країні загалом спостерігалася рівновага.
40. G. Macartney, *op. cit.*, IV, p. 113.
41. Public Records office (PRO), London, 30. 25.65, fol. 9, 1965. У Московії «нема нікого, хто знав би ремесло хірурга, за винятком кількох чужоземців з Голландії або Німеччини».
42. N. Sánchez-Albornoz, *op. cit.*, p. 188.
43. Paul Vidal de la Blach. *Principes de gêographie humanie*, 1922, p. 45.
44. René Grousset. *Histoire de la Chine*, 1957, p. 23.
45. W. Röpke. *Explication êconomique du monde moderne*, 1940, p. 102.
46. Див. книгу П'єра Гуру, що виходить з друку (Pierre Gourou. *Terre de Bonne Espêrance).*
47. Зокрема, за даними розкопок П. Норлунда й праць Т. Лонгстаффа. Див. Emmanuel Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mil*, 1967, p. 244—248.
48. «Discussion: post-glacial climatic Change», in: *The Quaterly Journal of the Royal Meteorological Society*, avril 1949, p. 175.
49. Eino Jutikkala. *«The Great Finnish Famine in 1696—1697»*, in: *The Scandinavian Economic History Review*, III, 1955, I, p. 51—52.
50. B. H. Slicher van Bath. «Le climat et les rêcoltes au haut Moyen Ane», in: *Settimana... deSpoleto*, XIII, 1965, p. 402.
51. *Ibid.*, p. 403—404.
52. Rhys Carpenter. *Discontinuity in Greek Civilization*, 1966, p. 67—68.
53. Oronce Fine. *Les Canons et documents très amples touchant l'usage et pratique des communs Almanachs que l'on nomme Ephêmêrides*, 1551, p. 35.
54. Якщо дотримуватися цифри 350 млн. чоловік для 1300 р. і 1 млрд. для 1800 р. Цих цифр ми триматимемося при наступних розрахунках.
55. Heinrich Bechtel. *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands vom 16. bis 18. Jahrhundert*, II, 1952, S. 25—26; Hermann Kellenbenz. «Der Aufstieg Kölns zur mittelalterlichen Handelsmetropol», in: *Jahrbuch des kölnichen Geschichtsvereins*, 1967, p. 1—30.
56. Ці цифри заперечував Робер Мантран. Robert Mantran. *Istanbul dans la seconde moitiê du XII siècle*, 1962, p. 44 sq.
57. Reinhard Thom. *Die Schlacht bei Pavia (24 Februar 1525)*, 1907.
58. Peter Laslett. *Un Monde que nous avons perdu*, 1969, p. 16.
59. *Mêdit.*, II, p. 394—396. Точний підрахунок неможливий (див. Hartlaub et Quarti), але турецький флот нараховував 230 галер, а християнський — 208 плюс 6 венеціанських галеасів. Турки втратили вбитими, пораненими й полоненими 48 000 чол.
60. J.-F. Michaud. *Biographie universelle ancienne et moderne*, 1843, t. 44, article «Wallenstein».

61. Ernest Lavisse. *Histoire de France,* 1911, III (I), p. 131.
62. Louis Dupré d'Aulnay. *Traité général des subsistances militaires,* 1744, p. 62.
63. Benedit de Vassalieu dit Nicolay Lyonnois. *Reccueil du règlement général de l'ordre et conduite de l'artillerie..,* 1613. B. N., (Bibliothèque Nationale), Ms. fr., 592.
64. Henri Lapeyre. *Géographie de l'Espagne morisque,* 1960.
65. Згідно з Робером Мандру (Robert Mandrou. *La France aux XII et XIII siècles,* 1970, p. 183—184), звичайно приймають цифру з 300 000. А. Люті (H. lüthy. *La Banque protestante,* p. 26) надає перевагу цифрі 200 000. В. Дж. Сковілл теж вважає, що збиток для французької економіки переоцінили (W. G. Scoville. *The Persecution of Huguenots and French Economic Development,* 1960).
66. Див. т. III цієї праці.
67. Andrea Navagero. *Il Viaggio fatto in Spagna,* 1563.
68. Karl Julius Beloch, art. cit., p. 783—784.
69. *Ibid.,* p. 786.
70. Bgartôme. *Oeuvres,* 1779, IX, p. 249.
71. H. Lüthy, *op. cit.,* I, p. 26.
72. G. Nadal et E. Giralt. *La Population catalane de 1553 à 1717,* 1960.
73. Barthelémy Joly. *Voyage en Espagne, 1603—1604,* p.p. L. Barreau-Dihigo, 1909, p. 13; усі ремісники у Фігерасі (Каталонія) — французи з Верхньої Оверні.
74. Cardinal de Retz. *Mémoires,* éd. 1949, III, p. 226.
75. Antoine de Brunel. *Viaje de España,* 1665, in: *Viajes estranjeros por España y Portugal,* II, 1959, p. 427.
76. Jean Herault, sire de Gourville. *Mémoires..,* 1724, II, p. 79.
77. Louis-Sébastien Mercier. *L'An deux mille quatre cent quarante, rêve s'il en fut jamais,* 1771, p. 335.
78. Emmanuel Le Roy Ladurie. «Démographie et funestes secrets: Le Languedoc», in: *Annales historiques de Révolution francaise,* oct. 1965, p. 397—399.
79. Antonie de Saint-Exupéry. *Terre des hommes.*
80. P. Vidal de la Blache, *op. cit.,* p. 10—11.
81. G. W. Hewes. «A Conspectus of the World's Cultures in 1950 A. D.», in: *University of Colorado Studies,* № 4, 1954, p. 1—22.
82. Залежно від того, брати населення світу за 400 чи 500 млн. чоловік.
83. K. J. Beloch, art. cit., p. 36, note II.
84. A. P. Usher, art. cit., p. 131.
85. H. Bechtel, *op. cit.,* p. 25—26.
86. Jean Fourastié. *Machinisme et bien-êtree,* 1962, p. 40—42.
87. Daniel Defoe. *A Review of the State of the British Nation,* 1709, p. 142, cité par Sydney Pollard et David W. Crossley. *The Wealth of Britain 1085—1966,* 1968, p. 160.
88. Johann Gottlieb Georgi. *Versuch einer Beschneibung der... Residenzstadt St. Petersburg,* 1790, S. 555, 561.
89. Johan Beckmann. *Beiträge zur Oekonomie..,* 1781, IV, S. 8. Бекманн зауважує у зв'язку з осушенням боліт у герцогстві Бременському: «Малі села (з 25—30 обійсть) легше примусити коритися, ніж великі, про що свідчить досвід».
90. Denis Diderot. *Supplément au voyage de Bougainville,* 1958, p. 322.
91. *Ibid.*
92. Adam Maurizio. *Histoire de l'alimentation végétale,* 1932, p. 15—16.
93. Alfonso de Escragnolle Taunay. *Historia geral das bandeiras paulistas,* 1924, 5 vol.
94. Georges Condominas. *Nous avons mangé la forêt de la Pierre-Génie Gôo...* 1957.
95. Ishwari Prasad. *L'Inde du VII au XVI siècle,* 1930, in: *Histoire du monde,* p.p. E. Cavaignac, VIII, p. 459—460.
96. Maximilien Sorre. *Les Fondements de la géographie humaine,* III, 1952, p. 439.
97. P. Vidal della Blache, *op. cit.,* p. 35.
98. G. Gondominas, *op. cit.,* p. 19.
99. P. de Las Cortes. *Relación del viaje, naufragio y captiverio..,* 1621—1626, British Museum, Sloane, 1005.
100. Амстердам. Національний музей. Азійський відділ.
101. *Beschreibung des japonischen Reiches,* 1749, S. 42.
102. J. A. Mandelslo. *Voyage aux Indes Orientales,* 1659, II, r. 388. Raport W. Bolts, A. N., A. E. [Archives Nationales, (Ministère) Affaires Etrangères], B III, 459, 19 messidor an V.
103. G. Macartney, *op. cit.* III, p. 12.
104. G. F. Gemelli Careri. *Voyage du tour du monde,* 1727, I, p. 548.
105. Père J.-B. Labat, *op. cit.,* V, p. 276—278.
106. J. A. Mondeslo, *op. cit.,* II, 530. Abbé Prévost, *op. cit.,* V, 1748, p. 190 (Kolben).

107. Abbé Prévost, *op. cit.*, III (1747), p. 180—181 et 646; V, 79—80.
108. *Journal d'un bourgeois de Paris, sous Charles VI et Charles VII,* 1929, p. 150, 304, 309.
109. Gaston Roupnel. *La Ville et la campagne au XVII siècle,* 1955, p. 38, note 117.
110. Albert Babeau. *Le village sous l'Ancien Régime,* 1915, p. 345, note 4 et 346; note 3; Maurice Balmelle. «La Bête du Gévaudan et le capitaine de dragons Duhamel», Congrès de Mende, 1955.
111. A. N., Maurepas, A. P., 9.
112. A. N., F 12, 721.
113. Jules Blache. *Les Massifs de la grande Chartreuse et du Vercors,* 1931, II, p. 29.
114. *Viaje por España y Portugal (1494—1495),* 1951, p. 42.
115. Посилання втрачене, але кілька аналогічних відсилань див. у кн.: Günter Franz, Der deutsche Bauernkieg, 1972, S. 79 sq.
116. J.-B. Tavenrnier. *Voyage en Perse, éd.* Cercle du bibliophile, s. d., p. 41—43.
117. H. Josson et L. Willaert, *Correspondance de Ferdinand Verbiest, de la Compagnie de Jésus (1623—1688),* 1938, p. 390—391.
118. J. A. Mandelslo, *op. cit.*, II, p. 523.
119. François Coreal. *Relation des voyages de François Coreal aux Indes occidentales... depuis 1666 jusqu'en 1697,* 1736, p. 40.
120. Rêginaldo de Lizarraga, «Descripción del Perũ, Tucumán, Río de la Plata y Chile», in: *Historiadores de Indias,* 1909, II, p. 644.
121. *Voyage du capitaine Narboroug (1669),* in: Prévost, *op. cit.*, XI, 1753, p. 32—34.
122. R. de Lizarraga, *op. cit.* II, p. 642.
123. Walther Kirchner. *Eine Reise durch Sibirien* (relation de Fries), 1955, S. 75.
124. Росіяни почали вивчати її з 1696 р. (Abbé Prévost, *op. cit.*, XVIII, p. 71.
125. A. E., M. et D., Russie, 7, 1774, f°s 235—236; Joh. Gottl. Georgi. *Bemerkungen einer Reise im Russischen Reich,* I, 1775, S. 22—24.
126. G. Macartney, *op. cit.*, I, p. 270—275.
127. Див. дослідження П. Губера (P. Goubert) — невидані праці практичної школи вищих досліджень, VI секції.
128. Villiam Petty, *op. cit.*, p. 185.
129. Erich Keyser. *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands,* 1941, S. 302. Wilhelm Schönfelder. *Die wirtschaftliche Entwicklung Kölns von 1370 bis 1513,* 1970, S. 128—129. Шенфельдер говорить про 30 000 померлих.
130. Günther Franz. *Der Dreissigsährige Krieg und das deutsche Volk,* 1961, S. 7.
131. L. Moscardo. *Historia di Verona,* 1668, p. 492.
132. G. Ftanz, *op. cit.*, S. 52—53.
133. Bernard Guenée. *Tribunaux et gens de justice dans le bailliage de Senlis à la fin du Moyen Age (vers 1380 — vers 1550),* 1963, p. 57.
134. Wilhelm Abel. *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters,* 1955, S. 74—75.
135. Moheau. *Recherches et considérations sur la population de la Frace,* 1778, p. 264.
136. François Dornic. *L'Industrie textile dans le Maine (1650—1815),* 1955, p. 173.
137. Yves-Marie Bercé. *Histoire des croquants: étude des soulèvements populaires au XVII siècle dans le Sud-Ouest de France,* 1974, I, p. 16.
138. Fritz Blaich. «Die Wirschaftspolitische Tätigkeit der Kommission zur Bekämpfung der Hungersnot in Böhmen und Mähren (1771—772)», in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschafts geschichte,* 56, 3, oct. 1969, S. 299—331.
139. *Almanacco di economia di Toscana del anno 1791,* Firenze, 1791, цит. за: *Médit...*, I, p. 301.
140. Що ж до Венеції див.: A. d. S. (Archivo di Stato) Venezia, Brera, 51, f° v°, 1540. Стосовно Ам'єна див.: Pierre Deyon. *Amiens, capitale provinciale. Etude sur la société urbaine au XVII siècle,* 1967, p. 14 et note.
141. *Mémoires de Claude Haton,* in: *Documents inédits de l'histoire de France,* II, 1857, p. 727—728.
142. G. Roupnel, *op. cit.*, p. 98.
143. A. Appadorai. *Economic Conditions in Southern India (1000—1500),* 1936, p. 308.
144. W. H. Moreland, *op. cit.*, p. 127—128.
145. Опис Ван Твіста, цит. за: W. H. Moreland. *From Akbar to Aurangzeb,* 1923, p. 211—212.
146. François Bernier. *Voyages... contenant la description des Etats du Grand Mogol...*, 1699, I, p. 202.
147. Eino Jutikkala, art. cit., p. 48.
148. Pierre Clément. *Histoire de la vie et de l'administration de Colbert,* 1846, p. 118.
149. G. Roupnel, *op. cit.*, p. 35, note 104.
150. Journal de Gaudelet, Ms. 748, Bibl. Dijon, p. 94, цит. за кн.: G. Roupnel, *op. cit.*, p. 35, note 105.
151. *Journal de Clement Macherel... cure d'Horthes (1628—1658),* p.p. E. Bougard, 1880, II, p. 142.

152. P. de Saint-Jacod, *op. cit.*, p. 196.
153. У міланських селах ще 1867 р. випікали раз-двічі на місяць. Paolo Mantegazza, *Igiene della cucina,* 1867, p. 37.
154. Зауваження банальне, але воно отримало вдале підтвердження в Е. Флорескано (Enrique Florescano, *Precios del maiz y crisis agricolas en Mexico, 1708—1810,* 1969), який зіставив (таблиця на с. 159) дати голоду й різних пошестей у Мексиці XVIII ст.
155. Samuel Tissot, *Avis au peuple sur sa santé,* 1775, p. 221—222.
156. Mirko D. Gremek, «Preliminaires d'une étude historique des maladies», in: *Annales, E.S.C.* (Annales: Economies, Sociétés, Civilisation), 1969, № 6, p. 1473—1483.
157. G. Roupnel, *op. cit.*, p. 28—29.
158. L.S. Mercier, *op. cit.*, III, p. 186—187.
159. Etienne Pasquier, *Les Recherches de la France,* 1643, p. 111.
160. Pierre de Lestoile, *Memoires et Journal...,* in: *Mémoires pour servir à l'histoire de France,* 2e série, t. I, 1837, p. 261.
161. H. Haeser, *Lehrbuch der Geschichte der Medicin,* III, 1882, S. 325 sq.
162. A. d. S. Genova, Spagna, 11, Cerare Giustiniano au Doge, Madrid, 21 agosto 1597.
163. Henri Stein, «Comment on luttait autrefois contre les épidémies», in: *Annuaire bulletin de la société de l'Histoire de France,* 1918, p. 130.
164. M. T. Jones-Davies *Un Peintre de la vie londonienne, Thomas Dekker,* 1958, p. 334—335.
165. Société des Nations, *Rapport épidémiologique de la section d'hygiène,* N 48, Genève, 24 avril 1923, p. 3.
166. A. d. S. Firenze, fondo Medici, 2 sett. 1603.
167. A. G. Price, *op. cit.*,p. 162.
168. *Ibid.*, p. 172, et M. T. Jones-Davies, *op. cit.*, p. 335, note 229.
169. M. T. Jones-Davies, *op. cit.*, p. 162.
170. Malherbe, цит. за: John Grand-Carterel *l'Histoire, la vie, les moeurs et la curiosité par l'image... 1450—1900,* 1927, II, p. 322.
171. Antonio Pérez, 1948, 2e edition, p. 50.
172. M. T. Jones-Davies, *op. cit.* p. 335.
173. Erich Woehlkens. *Pest und Ruhr im 16. und 17. Jahr,* 1954.
174. A. E., M. et D., Russie, 7, f° 298.
175. Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique,* VIII, 1959, p. 290 note 1; J. et R. Nicolas, *La Vie quotidienne en Savoie...,* 1979, p. 119.
176. Samuel Pepys, *The Diary,* éd Wheatley, 1897, V, p. 55—56.
177. Michel de Montaigne *Les Essais,* éd. Pléiade, 1962, p. 1018—1019.
178. Nicolas Versoris, *Livres de raison,* p. p. G. Fagniez, 1885, p. 23-24.
179. Etienne Ferrieres, цит. за: Gilles Caster, *Le Commerce du pastel et de l'épicerie à Toulouse, 1450—1561,* 1962, p. 247.
180. Jean-Paul Sartre. *Les Temps modernes,* octobre 1957, p. 696, note 15; J. et R. Nicolas, *op. cit.*, p. 123
181. Henri Stein, art. cit., p. 133.
182. Comte de Forbin, «Un gentilhomme avignonais au XVI siècle. Francois-Dragonet de Fogasses, seigneur de la Bastie (1536—1599)», in: *Mémoires de l'Académie de Vaucluse,* 2e serie, IX, 1909, p. 173;
183. Daniel Defoe. *Journal de l'année de la peste, 1722,* éd. Josephe Aynard, 1943, p. 24, 31, 32, 48, 66.
184. *Ibid.* préface, p. 13, citation de Thomas Grumble, *La vie du général Monk,* 1672, r. 264.
185. Див. з цього приводу чудову статтю: René Baehrel, «Epidémie et terreur: histoire et sociologie», in: *Annales historiques de la Révolution francaise,* 1951, N 122, p. 113—146.
186. Venezia, Marciana, Ms. ital., III, 4.
187. Père Maurice de Tolon. *Préservatifs et remèdes contre la peste, ou le Capucin charitable,* 1668.
188. Передмова Ейнара до кн.: D. Defoe, *op. cit.*, p. 13.
189. M. Fosseyeux. «La épidémies de peste à Paris», in: *Bulletin de la Société d'histoire de la médecine,* XII, 1913, p. 119; цитується Ейнаром у передмові до кн.: D. Defoe, *op. cit.*, p. 14.
190. C. Carrière, M. Courdurié, F. Rebuffat. *Marseille, ville morte. La peste de 1720,* 1968, p. 302.
191. Лист Монсиньйора Бельсенса, єпископа Марсельського, 3 вересня 1720 р., цит. Ейнаром у кн.: D. Defoe, *op. cit.*, p. 14.
192. Jean-Noël Biraben, *Les Hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens,* 1976, II, p. 185.
193. *Le Temps de la peste. Essai sur les épidémies en histoire,* 1978.
194. Ping-Ti Ho, «The Introduction of American Foods plants into China», in: «*American Anthropologist,* april 1955, p. 194—197.
195. E. J. F. Barbier. *Journal historique et anecdotique du règne de Louis XV,*1847, p. 176.
196. *Médit...,* I, p. 306.

197. G. Macartney, *op. cit.*, III, p. 267.
198. Pierre Goubert. *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVII siècle*, 1960, p. 41.
199. Michel Mollat, in: Edouard Perroy. *Le Moyen Age*, 1955, p. 308—309.
200. Germain Brice. *Nouvelle Description de la ville de Paris et de tout ce qu'elle contient de plus remarquable*, III, 1725, p. 120—123.
201. John Nickolls, *Remarques sur les désavantages et les avantages de la France et de la Grande-Bretagne*, 1754, p. 23.
202. Francois Coreal, *Relation des voyages aux Indes occidentales*, 1736, I, p. 95; Carsten Niebuhr. *Voyage en Arabie et en d'autres pays de l'Orient*, 1780, II, p. 401; Chardin. *Voyage en Perse et aux Indes orientales*, 1686, IV, p. 46; «великі надмірності з м'ясом та питвом смертельні в Індії» для англійців.
203. John H. Crose, *A voyage to the East Indies with observations of various parts there*, 1757, I, p. 33.
204. T. Ovington, *A Voyage to Surat*, 1689, p. 87, цит. за: Percival Spear. *The Nabobs*, 1963, p. 5.
205. G. Macartney, *op. cit.*, I, p. 321. У командах кораблів Кука й Бегенвіля за час їхньої стоянки в Батавії — «убивчій країні» — було більше мертвих та хворих, ніж за решту їхнього плавання. Abbé Prévost. *Supplément des voyages*, XX, p. 314 et 581.
206. Bernard Faÿ, *Ceorge Washington gentilhomme*, 1932, p. 40.
207. Abbé Prevost, *op. cit.*, IX, p. 250 (з посиланням на Ла Лубера).
208. Jean-Claude Flachat. *Observations sur le commerce et les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique...*, 1766, I, p. 451.
209. Щоденник Осман-аги, виданий Р. Кройтелем та О. Шписом під назвою «Der Gefangene der Giauren...», 1962, p. 210—211.
210. E. Keyser. *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands*, 1941, S. 381. Як правило, демографічне зростання міст відбувалося не ендогенним шляхом. Див.: W. Sombart, *Der Modern Kapitalismus*, II, S. 1124.
211. Joham Peter Süssmilch, *Die Göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts...*, 1765, I, S. 521.
212. Pierre de Saint-Jacob. *Les pausans de la Bourgogne du Nord au dernier siècle de l'Ancien Régime*, 1960, p. 545.
213. Згідно з публікаціями К. Віньяса та Р. Паса: *Relaciones de los pueblos de Espanã*, 1949—1963.
214. *L'Invasion germetique et la fin de l'Empire*, 1891, p. 322 *sq.*
215. *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, 1900, I, S. 472 sq.
216. Rechid Saffet Atabinen, *Contribution à une histoire sincère d'Attila*, 1934.
217. Henri Pirenne. *Les Villes et les institutions urbaines*, 1939, I, p. 306—307.
218. *Gazette de France*, 1650, *passim.*
219. *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492—1559*, 1919, S. I sq.
220. Деталі див.: Alexander und Eugen Kulischer. *Kriegs — und Wanderzüge. Weltgeschichte als Völkerbewegung*, 1932.
221. Otto von Kotzebue. *Reise um die Welt in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, 1830, I, S. 47.
222. F. J. Turner, The Frontier in American History, 1921.
223. Voyage du médecin Jakob Fries, publié par Kirchner, *op. cit.*, 1955. (Розповідь про подорож лікаря Якоба Фриса).
224. John Bell, *Travels from St. Petersburg to diverse parts of Asia*, 1763, I, p. 216.
225. Про початковий етап розкопок див.: W. Hensel et A. Gieysztor. *Les Recherches archéologiques en Pologne*, 1958, p. 48 et 66.
226. Boris Nolde. *La Formation de l'Empire russe*, 2 vol., 1952.
227. *Médit...*, I, p. 175.
228. *Médit...*, I, p. 100—101 et note.
229. G.F. Gemelli Careri, *op. cit.*, III, p. 166.

До розділу 2

1. Montesquieu. *De l'Esprit des lois*, Livre XXI, chap. 14, in: *Oeuvres complètes*, 1964, p. 690.
2. Цей вислів, що став прислів'ям, нібито належить Л. А. Фейєрбаху.
3. *Hackluyt's Voyages*, éd. 1927, I, p. 441, 448—449.
4. P. Goubert. *op. cit.*, p. 108 et 111.
5. K. C. Chang. *Food in Chinese Culture*, 1977, p. 7.
6. Claude Manceron. *Les Vingt Ans du Roi*,1972, p. 614.
7. Wilhem Abel. «Wandlungen des Fleischverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland seit dem ausgehenden Mittelalter», in: *Berichte über Landwirtschaft*, XXII, 3, 1937, S. 411—452.
8. Abbé Prévost, *op. cit.*, IX, p. 342 (voyage de Beaulieu).

9. A. Maurizio, *op. cit.*, p. 168.
10. Dr Jean Claudian. *Rapport prêliminaire de la Conférence internationale F.I.P.A.L.*, Paris, 1964 (машинопис), p. 7—8, 19.
11. Marcel Granet. *Danses et lêgendes de la Chine ancienne* 1926, p. 8 ет 19, note.
12. J. Claudian, art. cit., p. 27.
13. J. J. Rutlige. *Essai sur le caractère et les moeurs des Francois comparées à celles des Anglois,* 1776, p. 32.
14. M. Sorre, *op. cit.*, I, p. 162—163.
15. Pierre Gourou. «La civilisation du vêgital», in: *Indonêsie,* N 5, p. 385—396; див. рецензію Л. Февра в: *«Annales E.S.C.»* 1949, p. 73 sq.
16. P. de Las Cortes. *Relaciôn del viaje, naufragio y captiverio... 1621—1626,* Brithish Museum, Sloane, f^0 75.
17. Abbé Prévost, *op. cit.*, V, p. 486.
18. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, IV, p. 79.
19. *Ibid,* II, p. 59.
20. Мемуар про очаківський порт і про торгівлю, для якої він міг правити за перевалочний пункт. A. E., M. et D. Russie, 7, f^0 229.
21. A. E., M. et. D. Russie, 17, f°s 78 et 194—196.
22. V. Dandolo. *Sulle Cause dell'avvilimento delle nostre granaglie e sulle industrie agrarie...,* 1820, XL, p. 1 sq.
23. *Histoire du commerce de Marseille,*dir. par. G. Rambert, 1954, IV, p. 625 sq.
24. Etienne Juillard. *La Vie rurale dans la plaine de Basse-Alsace,* 1953, p. 29; J. Ruwet, E. Hêlin, F. Ladrier, L. van Buyten, *Marchê des cêrêales à Ruremonde, Luxembourg, Namur et Diest, XVII et XVIII siècles,* 1966, p. 44, 57 sq., 283—284, 289 sq.; Daniel Faucher, *Plaines et bassins du Rhône moyen,* 1926, p. 317.
25. M. Sorre, *op. cit.*, I, carte p. 241; ареал, що охоплює все Середземномор'я, Центральну та Південну Європу.
26. *Mêdit...*, I, p. 539—540.
27. B.N., Estampes, Oe 74.
28. *Mèdit...*, 1, p. 223.
29. Hans Haussherr. *Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit, vom des 14. bis zur Höhe des 19. j.,* 1954, S. 1.
30. *Mêdit...*, I, p. 544 et note 1.
31. Louis Lemery, *Traitê des aliments, ou l'on trouve la diffêrance et le choix qu'on doit faire de chacun d'eux en particulier...,* 1702, p. 113.
32. Див. таблицю в кн.: J.-C. Toutain, «Le produit de l'agriculture francaise de 1700 à 1958», in: *Histoire quantitative de l'économie française,* dirigée par Jean Marczewski, 1961, p. 57.
33. Jacob van Klaveren, *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens im 16. und 17 Jahrhundert,* 1960, S. 29, Anm. 31.
34. *Mêdit...*, II, p. 116.
35. Близько 1740 р. щонайменше 50 000 барил по 400 фунтів кожен. J. Savary. *Dictionnaire universel de commerce, d'histoire naturelle et des arts et mêtiers,* 5 vol., 1759—1765, IV, col. 569.
36. *Ibid.*, IV, col. 565; A.N., G^7, 1685, f^0 275; A.N., G^7, 1695, f^0 29.
37. Marciana, Chronique de Girolamo Savina, f°s 365 sq.
38. P. J. B. Le Grand d'Aussy. *Histoire de la vie privêe des Francais,* 1782, I, p. 109.
39. Abbê Prêvost, *op. cit.* V. p. 486 (voyage de Gemelli Careri); VI, p. 142 (voyage de Navarette).
40. Див. цю працю, т. II.
41. N.F. Dupré de Saint-Maur. *Essai sur les monnoies ou Rêflexions sur le rapport entre l'argent et les denrêes...,* 1746, p. 182 et note a.
42. Питання залишається відкритим, бо, згідно з опублікованими прейскурантами (див. зокрема Michèle Baumercuriale et Jean Meuvret, *Prix des cêrêales extraits de la mercuriale de Paris, 1520—1698,* 1960), коливання цін на пшеницю досить нерегулярно супроводжували коливання цін на овес. Див. графік на с. 183.
43. *Mêdit...*, I, p. 38 et note 4.
44. Pierre Deffontaines, *Les Hommes et leurs travaux dans les pays de la Mouenne Garonne,* 1932, p. 231.
45. L. P. Gachard. *Retraite et mort de Charles Quint au monastère de Yuste,* I, 1854, p.49.
46. Свідчення губернатора Дофіне Ландиг'єра, яке наводиться в кн.: Sée, *Esquisse d'une histoire économique et sociale de la France,* 1929, r. 250; L. Lémery, *op. cit.*, p. 110.
47. Archivo General de Simancas, Estado Castilla 139.
48. *Mêdit...*, I, p. 518.
49. Jean Georgelin. *Venise au siècle de Lumières,* 1978, p. 288.
50. J. Ruwet et *al.*, *Marchê des cêrêales..., op. cit.*, p. 57 sq.
51. P. de Las Cortes, *document cite* f^0 75.
52. Etienne Juillard, *Problèmes alsaciens vus par gêographe,* 1968, p. 54 sq.
53. M. Derruau. *La Grande Limagne auvergnante et bourbonnaise,* 1949.

54. Jethro Tull. *The Horse Hoeing Husbandry...,* 1733, p. 21 sq.
55. J.-M. Richard. «Thierry d'Hireçon, agriculteur artésien (13..—1328)», in: *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes,* 1892, p. 9.
56. François Vẹramale. *Les Classes rurales en Savoie au XVIII siècle,* 1911, p. 286.
57. Johann Gottlieb Georgi, *op. cit.,* p. 579.
58. René Baehrel. *Une Croissance: la Basse-Provence rurale (fin du XVI siècle — 1789),* 1961, p. 136—137.
59. B. H. Slicher van Bath. *Storia agraria..., op. cit.* p. 353 — 356; Jean-François de Bourgoing. *Nouveau Voyage en Espagne..,* 1789, III, p. 50.
60. P. G.Poinsot. *L'Ami des cultivateurs,* 1806, II, p. 40.
61. Див.: Marc Bloch. *Melanges historiques,* II, 1963, p. 664.
62. Mémoires de 1796, цит. за: I. Imberciadori. *La Campagna toscana nel'700,* 1953, p. 173.
63. B. H. Slicher van Bath. *Storia agraria dell'Europa occidentale,* 1972, p. 245—252, 338 sq.; Wilhelm Abel. *Crises agraires en Europe,XVIII—XX s.,* 1973, r. 146.
64. A. R. Paige. *Dictionnaire topographique du Maine,* 1777, II, p. 28.
65. Jacques Mulliez, «Du blé, mal necessaire. Reflexions sur les progrès de l'agriculture, 1750—1850», in: *Revue d'histoire moderne et contemporaine,* 1979, p. 30—31.
66. *Ibidem, passim.*
67. *Ibid.,* p. 32—34.
68. *Ibid.,* p.36—38.
69. *Ibid.,* p. 30 et 47 (особливо).
70. Olivier de Serres. *Le Théâtre d'agriculture et mesnage des champs...,* 1605, p. 89.
71. *Francois Quesnay et la physiocratie,* éd. de I.N.E.D. 1958, II, p. 470.
72. P. de Saint-Jacob, *op. cit.,* p. 152.
73. J.-C. Toutain, art, cit., p. 87.
74. Про всі ці цифри див.: Hans Helmut Wächter. *Ostpreussische Domänenvorwerke im 16 und 17. Jahrhundert,* 1958, p. 118.
75. J.-M. .Richard, art. cit., p. 17—18.
76. François Quesnay..., *op. cit.,* p. 461 (стаття «Зернові» в Енциклопедії).
77. «Production et productivité de l'économie agricole en Pologne», in: *Troisième Conférence internationale d'histoire économique,* 1965, p. 160.
78. Léonid Zytkovicz. «Grain yields in Poland, Bohemia, Hungary and Slovakia», in: *Acta Poloniae historica,* 1971, p. 24.
79. E. Le Roy Ladurie, *Les Paysans de Languedoc..., op. cit.,* II, p. 849—852; I, p. 533.
80. *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne, 1811,* II, p. 386.
81. E. Le Roy Ladurie, *op. cit.,* II, p. 851.
82. *Yield ratios, 810—1820,* 1963, p. 16.
83. H. H. Wächter, *op. cit.,* p. 143.
84. Jean Glenisson, «Une administration médiévale aux prises avec la disette. La question des blés dans les provinces italiennes de l'Etat pontifical en 1374—1375», in: *Le Moyen Age,* t. 47, 1951, p. 303—326.
85. Roggiero Romano, «A propos du commerce du blé dans la Méditerranée des XIV et XV siècles», in: *Hommage à Lucien Febvre,* 1954, II, p. 149—156.
86. Jean Meuvret. *Etudes d'histoire économuque,* 1971, p. 200.
87. *Médit...,* I, p. 302.
88. Ruggiero Romano. *Commerce et prix du blé à Marseille au XVIII siècle,* 1956, p. 76—77.
89. A. N., A.E., B[1], 529, 4 février 1710.
90. Andrea Metra. *Il Mentore perfertto de'negoziati,* 1797, V, p. 15.
91. Claude Nordmann. *Grandeur et liberté de la Suède, 1660—1792,* 1971, p. 45 et note.
92. Werner Sombart. Der moderne Kapitalismus, 1921—1928, II, S. 1035; Обсяги вивезення з Англії після 1697 р. та з Америки в 1770 р.
93. *Bilanci generali,* 2 serie, I,l, 1912, p. 35—37.
94. Jean Nicot. *Correspondance inedite,* p.p. E. Falgairolle, 1897, p. 5.
95. J. Nickolls, *op. cit.,* p. 357.
96. АЗПР (Архів зовнішньої політики Росії), с. 8813—261, а. 21. Ліворно, 30 березня 1795 р.
97. Werner Sombart. *Krieg und Kapitalismus,* 1913, S. 137—138.
98. J. Savary. *Dictionnaire...,*V, col. 579—580.
99. W. Sombart. *Der moderne Kapitalismus, op. cit.,* II, S. 1032—1033.
100. Fritz Wagner, in: *Handbuch der europäischen Geschichte,* hrsg. von Th. Schieder, 1968, IV, S. 107.
101. Yves Renouard. «Une expédition de céréales des Pouilles...» in: *Melanges d'archéologie et d'histoire de l'Ecole francaise de Rome,* 1936.
102. W. Sombart. *Der moderne Kapitalismus, op. cit.,* II, S. 1032.
103. *Médit...,*I, p. 543—545.
104. Точне посилання загублено.

105. Про організацію *caricatori* див.: *Médit...*, I, p. 525—528.
106. *Médit...*, I, p. 527.
107. *Médit...*, I, p. 577.
108. *Histoire du commerce de Marseille, op. cit.*, IV, p. 365 sq.
109. A. P. Usher, *The History of the grain trade in France, 1400—1710,* 1913, p. 125.
110. V.S. Lublinsky. «Voltaire et la guerre des farines» (В. С. Люблинский, «Вольтер и мучная война».— В книзі: «Збірник статей «В память акад. Е. В. Тарле», М., 1957).
111. Abbé Mably, «Du commerce des grains» in: *Oeuvres complètes,* XIII, 1795, p. 144—146.
112. Earl J. Hamilton, «Wages and Subsistence on Spanich Treasure Ships, 1503—1660», in: *Journal of Political Economy,* 1929.
113. Усі наступні цифри вирахувані Ф. Спунером. Див.: F. C. Spooner, «Régimes alimentaires d'autrefois: proportion et calculs en calories», in: *Annales E.S.C.*, 1961, p. 568—574.
114. Robert Philippe. «Une opération pilote: l'étude du ravitaillement de Paris au temps de Lavoisier», in: *Annales E.S.C., XVI,* 1961, таблиці, вміщені між с. 572 і 573; слід відзначити помилку в останній з них: замість 50 % треба читати 58 %.
115. Armand Husson. *Les Consommations de Paris,* 1856, p. 79—106.
116. Розрахунок зроблено на основі документів Музею Коррер (Museo Correr, Donà delle Rose, 218, fos 142 sq.). Виходячи з підрахунків, зроблених для 1603—1604, 1604—1605 і 1608—1609 сільськогосподарських років, і враховуючи баланс запасів зернових, середня величина споживання у Венеції становитиме близько 450 000 стара. Населення міста становило 150 000 чоловік, а споживання на душу —3 стара, цебто 180 кг (стара дорівнює 60 кг). Такі, до речі, цифри, встановлені офіційним обстеженням 1760 р. (3 стара пшениці або 4,3 стара кукурудзи).' (P. Georgelin, *op. cit.*, p. 209).
117. Witold Kula, *Théorie économique du système féodal..., XVI— XVIII s.*, 1970.
118. Robert Philippe, «Une opération pilote: l'étude du ravitaillement de Paris au temps de Lavoisier», in: *Pour une histoire de l'alimentation,* p. p. Jean-Jacques Hemardinquer, 1970, p. 65, tableau 5; A. Husson, *op. cit.*, p. 106.
119. Louis-Sébastien Mercier, *Tableau de Paris,* 1782, IV, p. 132
120. E. H Phelps Brown et Sheilla V. Hopkins. «Seven Centuries of Building Wages», in: *Economica,* August 1955, p. 195—206.
121. P. Giuseppe Prato. *La vita economica in Piemonte in mezzo a secolo XVIII,* 1908.
123. Paul Raveau, *Essai sur la situation économique et l'état social en Poitou au XVI siècle,* 1931, p. 63—65.
124. Jacques André, *Alimentation et cuisine à Rome,* 1961, p. 62—63.
125. J.-M. Richard, art. cit., p. 21.
126. Jean Meyer, *La Noblesse bretonne au XVIII siècle,* 1966, p. 449, notte 3.
127. Посилання не вдалося відновити.
128. O. Aga., *op. cit.*, p. 64—65.
129. N. F. Dupré de Saint-Maure, *op. cit.*, p. 23.
130. Alfred Franklin, *La Vie privée d'autrefois,* III, *La cuisine,* 1888, p. 91.
131. London, P.R.O. 30, 25, 157, Giornale autografo di Francesco Contarini da Venezia a Madrid.
132. J. Savary, *Dictionnaire..., op. cit.*, IV, col. 10.
133. L.-S. Mercier, *op. cit.*, XII, p. 242.
134. A. N., AD XI, 38, 225.
135. Denis Diderot, article «bouillie», *Supplément à l'Encyclopédie,* II, 1776, p. 34.
136. L.-S. Mercier, *op. cit.*, VIII, p. 154 sq.
137. L.-S. Mercier, *ibid.*, XII, p. 240
138. За документами, з якими я ознайомився у краківських архівах.
139. N. Delamare, *Traité de police,* II, 1710, p. 895.
140. *Ibid.*, édition 1772, II, p. 246—247; A. Husson, *op. cit.*, p. 80—81.
141. A. d. S. Venezia, Papadopoli, 12, f⁰ 19 v⁰.
142. Museo Correr, Donà delle Rose, 218, f⁰ 140 v⁰.
143. Листування пана де Компана, французького консула в Генуї. A. N., A. E., B[1], 511.
144. Antoine Parmentier, *Le Parfait Boulanger,* 1778, p. 591—592.
145. Jean Meyer, *La Noblesse bretonne au XVIII siècle, op. cit.*, p. 447 et note.
146. Necker, *Législation et commerce des grains,* chapitre XXIV.
147. *Diari della città di Palermo dal secolo XVI al XIX,* p.p. Gioacchino di Marzo, vol. XIV, 1875, p. 247—248.
148. N. Delamare, *op. cit.*, II, p. 1039.
149. *Gazette de France,* Rome, 11 août 1649, p. 749.
150. R. Grousset, *Histoire de la Chine, op. cit.*
151. Annuaire F.A.O., 1977.
152. G. Macartney, *op. cit.*, II, p. 232.
153. M. de Guignes, *Voyages à Pékin, Manille et l'Ile de France...*, 1784—1801, 1808, I, p. 354.

154. Vera Hsu et Francis Hsu, in: *Food in Chinese Culture,* p. p. K. C. Chang, *op. cit.*,p. 300 sq.
155. Pierre Gourou, *L'Asie,* nouvelle édition, 1971, p. 83—86.
156. Jules Sion, *Asie des moussons,* lère partie, 1928, p. 83—86.
157. R. W. Mote, in: *Food in Chinese Culture, op. cit.* p. 199.
158. P. Gourou, *op. cit.,* p. 86.
159. Див. мал. на с. 124—125.
160. J.-B. du Halde. *Description géographique, historique, chronologique, politique et physique de l'Empire de la Chine et de la Tartarie chinoise,* 1735, II, p. 65.
161. P. de Las Cortes, doc. cité, f^0 123 v^0.
162. Pierre Gourou, *L'Asie,* 1953, p. 32.
163. *Ibid.,* p. 30—32.
164. Для Сіама див.: E. Kämpfer. *Histoire naturelle... de l'Empire du Japon,* 1732, I, p. 69. Для Камбоджі див.: Eveline Porée-Maspéro, *Etudes sur les rites agraires des Cambodgiens,* 1942, I, p. 28; P. Gourou,*L'Asie, op. cit.,* p. 74.
165. P. de Las Cortes, doc. cité, $f^0$43 v^0.
166. G. Macartney, *op. cit.,* III, p. 287;*Dictionnaire archéologique des techniques,* 1964, I, p. 214—215; II, p. 520.
167. Michel Cartier, Pierre E. Will. «Démographie et institutions en Chine: contributions à l'analyse des recensements de l'époque impériale», in: *Annales de démographie historique,* 1971, p. 212—218 et 230—231.
168. Pierre Gourou, *Les Paysans du delta tonkinois,* 1936, p. 382—387.
169. Деталі запозичені в Eveline Porée-Maspéro, *op. cit.* I, 1942, p. 32 sq.
170. Jean Chardin, *Voyages en Perse,* 1811, IV, p. 10—105.
171. J. Fourastié. *Machinisme et bien-être, op. cit.,* p. 40.
172. Pierre Gourou, *L'Asie,* 1953, p. 55.
173. Pierre Gourou, *Les Pays tropicaux,* 4 éd., 1966, p. 95.
174. Див. статтю Дж. Спенса (J. Spence) в кн.: *Food in Chinese Cultur,* p. p. K. S. Chang, 1977, p. 270.
175. Abbé Prévost, *op. cit.,* VIII, p. 536 et 537.
176. J.-B. du Halde, *op. cit.,* II, p. 72.
177. P. de Las Cortes, doc. cité fos 54 et 60.
178. *Voyages à Pêkin, Manille et l'Ile de France... 1784—1801, op. cit.,* I, p. 320.
179. P. Gourou, *L'Asie, op. cit.,* p. 74, 262.
180. J. A. Mandeslo, *op. cit.,* II, p. 268.
181. J. Savary, *op. cit.,* IV, col. 561.
182. P. de Las Cortes, doc. cité f^0 55.
183. Matsuyo Takizawa. *The Penetration of Money Economy in Japan...,* 1927, p. 40—41.
184. P. de Las Cortes, doc. cité f^0 75.
185. Jacques Gernet. *Le Monde chinois,* 1972, p. 281—282, 648; Wolfram Eberhand, *A History of China,* 4 éd., 1977, p. 255.
186. Див. статтю Ф. В. Моута (F. W. Mote) в кн.: *Food in Chinese Culture,* op. cit., p. 198—200.
187. J. Spence, *ibid.*,p. 261 et 271.
188. Abbé Prévost, *op. cit.*,VI, p. 452—453 (du Halde).
189. J. Gernet. *Le Monde chinois, op. cit.,* p. 65—66; *Dictionnaire archéologiques,* 1964, II, p. 520.
190. Victor Bérard. *Les Navigation d'Ulysse, II, Pénélope et les Barons des îles,* 1928, p. 318—319.
191. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* IV, p. 102.
192. G.B. Samson. *The Western and Japan,* 1950, p. 241.
193. Michel Vié. *Histoire du Japon,* 1969, p. 99; Thomas C. Smith. *The Agrarian Origins of Modern Japan,* 1959, p. 102.
194. Th Smith, *ibid.,* p. 82, 92 sq.
195. *Ibid.,* p. 68 sq., 156, 208, 211; Matsuyo Takizawa. *The Penetration of money economy in Japan,* 1927, p. 34—35; 75—76; 90—92; *Recent trends in japanese historiography: bibliographical essays,* Міжнародний конгрес істиричних наук. М., 1970, т. I, с. 43—44.
196. Див. цю працю, т. III.
197. G. B. Samson, *op. cit.,* p. 237.
198. Вона описана у «Vie de Colomb par son fils» під датою 5 листопада 1492 р. як вид хлібного зерна, яке називають маїсом (кукурудзою), воно досить смачне, вариться в печі або висушується й мелеться на борошно». Див.: A. Maurizio, *op. cit.,* p. 339.
199. R. S. Mac Neish. *First annual report of the Tehuacan archaeological-botanical project,* 1961, et *Second annual report,* 1962.
200. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* VI, p. 30.
201. F. Coreal, *op. cit.*,I, p. 23.
202. P. Vidal de La Blache, *op. cit.,* p. 137.
203. Jean-Pierre Berthe. «Production et productivité agricoles au Mexique, XVI—XVIII siècles», in: *Troisième Conférence internationale d'histoire économique,* Munich, 1965.
204. F. Màrquez Miranda. «Civilisations précolombiennes, civilisation du maïs», in: *A travers les Amériques latines,* publ. sous la direction de

Lucien Febvre, *Cahier des Annales,* N^0 4, p. 99—100.
205. Marie Helmer. «Les Indiens des plateaux», in: *Cahiers d'outremer,* N^0 8, 1949, p. 3.
206. Marie Helmer, «Note brève sur les Indiens Yuras», in: *Journal de la société des américanistes,* 1966, p. 244—246.
207. Alexandre de Humboldt, *Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent fait en 1799 et 1800,* éd. de 1961, p. 6.
208. A. de Saint-Hilaire, *Voyages dans l'intérieur du Brésil,* lre partie, I, 1830, p. 64—68.
209. Rodrigo de Vivero. *Du Japon et du bon gouvernement de l'Espagne et des Indes,* p. p. Juliette Monbeig, 1972, p. 212—213.
210. Граф Дж. Гамілтон (J. Hamilton. *American Treasure and Price Revolution in Spain,* 1934, p. 213, note 1) знайшов помідори серед продовольчих закупок 1608 р. однієї андалуської лікарні.
211. Georges et Geneviève Freche. *Le Prix des grains, des vins et des légumes à Toulouse (1486—1868),* 1967, p. 20—22.
212. Carl O. Sauer. «Maize into Europe», in: *Alkten des 34. Internationales Amerikanischen Kongresses,* 1960, S. 781.
213. O. de Serres. *Le Théâtre de l'agriculture..., op. cit.,* II, p. 4.
214. A. Bourde. *Agronomie et agronomes en France au XVIII siècle,* 1967, I, p. 185, note 5.
215. Traian Stoianovich, «Le maïs dans les Balkans», in: *Annales, E.S.C.,* 1966, p. 1027 et note 3, p. 1029 et note 17
216. J. Georgelin, *op. cit.,* p. 205.
217. G. Anthony. *L'Industrie de la toile à Pau et en Béarn,* 1961, p. 17.
218. G. et G. Frêche, *op. cit.,* p. 20—22, 34—37.
219. Пам'ятна записка про Беарн та Нижню Наварру від 1700 р. B. N. Ms. rf. 4287, f^0 6.
220. Москва, АЗПР, ф. 72→5, с. 254, а. 29.
221. P. de Saint-Jacob, *op. cit.,* p. 398.
222. Jérôme et Jean Tharaud. *La Bataille de Scutari,* 24 éd., 1927, p. 101.
223. J. Georgelin, *op. cit.,* p.205 et 225.
224. G. et G. Frêche, *op. cit.,* p. 36.
225. Filippo Pigafetta et Duarte Lopez, *Description du royaume de Congo,* 1591, trad. de W. Bal., 1973, p. 76.
226. P. Verger, *Dieux d'Afrique,* 1954, p. 168, 176, 180.
227. Ping-Ti-Ho. «The Introduction of American food plants into China», art. cit.
228. Berthold Laufer. *The American Plant Migration, the Potato,* 1938.
229. Цит. за: R. M. Hartwell. *The Industrial Revolution and economic Growth,* 1971, p.127.
230. Краківський архів. Фонд Чарториських, c. 807, a. 19.
231. Johann Gottlieb Georgi, *op. cit.,* p. 585.
232. B. Laufer, *op. cit.,* p. 102—105.
233. E. Julliard, *op. cit.,* p. 213.
234. D. Mathieu. *L'Ancien Régime dans la province de Lorraine et Barrois,* 1879., p. 323.
235. K. N. Connell. «The Polato in Ireland», in: *Past and Present,* n^0 23, nov. 1962, p. 57—71.
236. Vers Dunkerque (1712): A. N., G^7, 1698, f^0 64; vers le Portugal (1765): A. N., F^{12}, f°s 143 sq.
237. Adam Smith. *The Wealth of Nations,* 1937, p. 161.
238. E. Roze. *Histoire de la pomme de terre,* 1898, p. 162.
239. J. Beckmann. *Beiträge zur Oekonomie, op. cit.,* V, S. 280.
240. Ch. Vanderbroeke. «Cultivation and consumation of the polato in the 17 th and 18th Centuries», in: *Acta historiae neerlandica,* V, 1971, p.35.
241. *Ibid.,* p. 21.
242. *Ibid.,* p. 35.
243. *Ibid.,* p. 28.
244. A. Smith. *The Wealth of Nations,* 1863, p. 35, цит. за: Pollard and Crossley, *op. cit.,* p. 157.
245. Louis Simond. *Voyage d'un Francais en Angleterre pendant les années 1810—1811.,* I, p. 160; про всяк випадок наведу маленьку деталь (Gabriel Sagard, *Le Grand voyage du pays des Hurons,* 1976): 1623 р. корабель, який віз автора до Канади, захопив невелике англійське судно, де знайшли барильце бататів у «вигляді великих бруквин, але куди ліпших на смак» (с. 16).
246. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* IV, p. 80.
247. Labat. *Nouveau Voyage aux isles de l'Amérique,* 1722, I, p. 353.
248. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* VI, p. 25.
249. *Ibid.,* VI, p. 89.
250. Ester Boserup. *Evolution agraire et pression démographique,* 1970, p. 23 sq.
251. P. Jean-François de Rome. *La Fondation de la mission des Capucins au Royaume de Congo,* trad. Bontinck, 1964, p. 89.
252. Otto von Kotzebue, *Reise um die Welt..., op. cit.,* I, S. 70—71.

253. Pierre Gourou. *L'Amérique tropicale et australe,* 1976, p. 29—32.
254. *Ibid.*, p. 32.
255. J.-F. de Rome, *op. cit.*, p. 90.
256. Georges Balandier, *La Vie quotidienne au royaume de Kongo du XVI au XVIII siècles,* 1965, p. 77—78.
257. Abbé Prévost, *op. cit.*, XII, p. 274
258. Louis-Antoine de Bougainville. *Voyage autour du monde,* 1958, p. 120.
259. James Cook, *Giornali di bordo,* I, 1971, p. 123—124.
260. *Ibid.*, I, p. 164.
261. *Ibid.*, I. p. 109.
262. Abbé Prévost, *Supplément des voyages,* XX, p. 126.
263. *Op. cit.*,XV, p. 1 sq.
264. *Ibid.*, p. 87.

До розділу 3

1. John Nef, *La Guerre et le progrès humain,* 1954, p. 24—25.
2. Erasme. *La Civilité morale des enfans,* 1613, p. 11.
3. Dr Jean Claudian, *Rencontre internationale F.I.P.A.L.*, nov. 1964, *Rapport préliminaire,* p. 34.
4. L. A. Caraccioli, *Dictionnaire critique, pitoresque et sententieux, propre à faire connaitre les usages du siècle, ainsi que ses bizarreries,* 1768, I, p. 24.
5. Geronimo de Uztáriz. *Theoría y práctica de comercio y de marina,* 1724, p. 348—349.
6. B. de Laffemas. *Reiglement général pour dresser les manufactures en ce royaume...,* 1597, p. 17.
7. Abbé Prévost, *op. cit.*, VI, p. 142 (voyage de du Halde).
8. L.-S. Mercier. *L'An deux mille quatre cent quarante, op. cit.*, p. 368, note a.
9. Werner Sombart. *Luxus und Kapitalismus,* 1922. S. 2.
10. Th. Dobzhansky. *L'Homme en évolution,* 1966, p. 369.
11. *Food in Chinese Culture,* p.p. K.C.Chang, *op. cit.*
12. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris,* 1782, Xi, p. 345—346.
13. *Food in Chinese Culture,* op. cit., p. 15, 271, 280.
14. Ortensio Landi, *Commentario delle più notabili e mostruose cose d'Italia,* s. d., p. 5—6.
15. «Voyage de Jérôme Lippomano», in: *Relations des ambassadeurs vénitiens sur les affaires de France au XVI siècle,* II, 1838, p.605 (Колекція невиданих документів з історії Франції).
16. A. Franklin, *op. cit.*, III, p. 205.
17. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.*, V, p. 79.
18. A. Caillot.*Mémoires pour servir à l'histoire des moeurs et usages des Francais,* 1827, II, p. 148.
19. L. A. Caraccioli. *Dictionnaire... sententieux..., op. cit.*, I, p. 349; III, p. 370; I, p. 47.
20. Marquis de Paulmy. *Précis d'une histoire générale de la vie privée des Français,* 1799, p. 23.
21. A. Franklin, *op. cit.*, III, p. 47—48.
22. *Le Ménagier de Paris, traité de morale et d'économie domestique composé vers 1393,* 1846, II, p. 93.
23. Michel de Montaigne, *Journal de voyage en Italie,* éd. de la Pléiade, 1967, p. 1131.
24. Rabelais, *Pantagruel,* liv. IV, ch. LIX et LX.
25. Philippe Mantellier. «Mémoire sur la valeur des principales denrées... qui se vendaient... en la ville d'Orléans», in: *Mémoires de la société archéologique de l'Orléans,* 1862, p. 121.
26. *Gazette de France,* 1763, p. 385.
27. Hermann van der Wee, «Typologie des crises et changements de structures aux Pays Bas (XV—XVI siècles)», in: *Annales E.S.C.*, 1963, n^0 1, p. 216.
28. W. Abel, «Wandlungen des Fleschverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland...», in: *Berichte über Landwirtschaft,* S. 415.
29. *Voyage de Jérôme Lippomano, op. cit.*, p. 575.
30. Thoinot Arbeau, *Orchésographie* (1588), 1888, p. 24.
31. W. Abel. *Crises agraires en Europe, XIII—XX siècles, op. cit.*, p. 150.
32. Ugo Tucci. «L'Ungheria e gli apporovvigionamenti veneziani di bovini nel Cinquecento», in: *Studia Humanitadis,* 2; Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento, 1975, p. 153—171; A. d. S. Venezia, Cinque Savii, 9, f^0 162; *Histoire du commerce de Marseille,* III, 1481—1599, par R. Collier et J. Billioude, 1951, p. 144—145.
33. L. Delisle. *Etudes sur la condition de la classe agricole et l'état de l'agriculture en Normandie au Moyen Age,* 1951, p. 26.
34. E. Le Roy Ladurie. *Les Paysans de Langueboc,* 1966, p. 177—179.

35. W. Abel, atr. cité, p. 430.
36. Noël du Fail. *Propos rustiques et facétieux,* 1856, p. 32.
37. G. de Gouberville,. *Journal...,* 1892, p.464.
38. C. Haton. *Mêmoires..., op. cit.,* p. 279.
39. W. Abel. *Crises agraires en Europe..., op. cit.,* p. 198—200.
40. André Plaisse. *La Baronnie du Neubourg,* 1961; Pierre Chaunu. «Le Neubourg. Quatre siècles d'histoire normande, XIV— XVIII», in: *Annales E.S.C.,* 1961, p. 1152—1168.
41. R. Grandamy. «La grande régression. Hypothèse sur l'évolution des prix réels de 1375 à 1875», in: *Prix de vente et prix de revient* (13 série), 1952, p. 52.
42. A. Husson. *Les Consommations de Paris, op. cit.,* p. 157; Jean-Claude Toutain, in: *Hostoire quantitative de l'èconomie francaise,* I, *Cahiers de l'I.S.E.A.,* 1961, p. 164—165; Lavoisier. «De la richesse de la France» et «Essai sur la population de la ville de Paris», in: *Mêlanges d'èconomie politique,* I, 1966, p. 597—598 et 602.
43. W. Abel.*Crises agraires en Europe..., op. cit.,* p. 353—354.
44. J. Milleret, *Dela rèduction du droit sur le sel,* 1829, p. 6 et 7.
45. Emil Mireaux. *Une Province francaise au temps du Grand Roi, la Brie,* 1958, p. 131.
46. Michel Morineau. «Rations de marine (Angleterre, Hollande, Suède et Russie)», in: *Annales E.S.C.,* 1965.
47. Paul Zumthor.*La Vie quotidienne en Hollande au temps de Rembrandt,* 1959, p. 88 sq.
48. L. Lémery, *op. cit.,* p. 235—236.
49. P. de Saint-Jacob, *op. cit.,* p. 540.
50. P. J. Grosley, *Londres,* 1770, I, p. 290.
51. *Mêmoires de Mademoiselle de Montpensier,* éd Cheruel, 1850—1859, III, p. 339
52. Abbé Prévost, *op. cit.,* X, p.128—129 (voyage de Tavernier).
53. R. de Vivero, *op. cit.,* p. 269.
54. Bernier F. *Voyages..., op. cit.,* 1699, II, p. 252.
55. P. de Las Cortes, doc. cité., p. 54.
56. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* IV, p. 474;
57. *Mêmoires concernant l'histoire, les sciences, les arts, les moeurs des Chinois par les missionnaires de Pêkin,* IV, 1779, p. 321—322.
58. Ho Shin-Chun, *Le Roman des lettrés,* 1933, p. 74, 162, 178.
59. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* IV, p. 107; P; de Magaillans, *Nouvelle Relation de la Chine,* 1688 (écrite en 1668), p. 177—178.
60. R. Mantran. *Istambul dans la second moitiè du XVII siècle, op. cit.,* p. 196.
61. G. F. Gemelli Careri, *op.cit.,* I, p 63—64.
62. *Ibid.,* V, p. 305.
63. R. Baehrel. *Une Croissance: la Basse Provence rurale..., op. cit.,* p. 173.
64. L. Simond. *Voyage d'un Francais en Angleterre..., op. cit.* II, p. 332.
65. L.-S. Mercier, *op. cit.* 1783, V, p. 77.
66. *Ibid.,* p.79.
67. A. Franklin, *op. cit.,* III, p. 139.
68. *Mêdit...,* I, p. 139.
69. L.-S. Mercier, V, p. 252.
70. *Ibid.,* p. 85.
71. *Voyage de Jèrôme Lippomano, op. cit.,* II, p. 609.
72. M. de Montaigne. *Journal de voyage en Italie,* p. 1131.
73. *Ibid.,* p. 1131.
74. Alfred Franklin. *La Vie privèe d'autrefois.* IX: *Variêtês gastronomiques,* 1891, p. 60.
75. M. de Montaigne. *Journal de voyage...,* p. 1136.
76. M. de Montaigne. *Essais,* éd. de la Pléiade, 1962, p. 1054 et 1077.
77. *Les Voyages du Seigneur de Villamont,* 1609, p. 473; *Coryate's Crudities,* (1611), éd. 1776, I, p. 107.
78. Alfred Franklin, *op. cit.,* I, *La civilite, l'étiquette et le bon ton,* 1908, p. 289—291.
79. Alfred Gottschalk. *Histoire de l'alimentation et de la gastronomie...,* 1948, II, p. 168 et 184.
80. M. de Montaigne, *Essais, op. cit.,* p. 1054.
81. C. Duclos. *Mêmoires sur la vie,* in: *Oeuvres,* 1820, I, p. LXI.
82. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* II, p. 61.
83. J.-B. Labat. *Nouvelle Relation de l'Afrique occidentale, op. cit.,* I, p. 282.
84. Baron de Tott. *Mêmoires,* I, 1784, p. 111.
85. Ch. Gérard, *L'Ancienne Alsace à table,* 1877, p. 299.
86. Див.: Alain Dubois, *Die Salzversorgung des Wallis 1500—1610. Wirtschaft und Politik,* 1965, S. 41—46.
87. Dr. Claudian, Première conférence internationale F.I.P.A.L. 1964, rapport préliminaire, p. 39.
88. A. Franklin. *La vie privèe d'autrefois, La cuisine, op. cit.,* p. 32, 33, 90.
89. *Mêdit...,* I, p. 138 et note I.
90. Archives des Bouches-du-Rhône, Amirauté de Marseille, B IX, 14.
91. J. Savary, *op. cit.,* II, col. 778.

92. L. Lémery, *op. cit.*, p. 301.
93. A. N., 315, AP 2, 47, Londres, 14 mars 1718.
94. G. F. Gemelli Careri, II, p. 77.
95. *Voyage... de M. de Guignes*, *op. cit.*, I, p. 378.
96. Patrick Colquhoun. *Traité sur la police de Londres*, 1807, I, 128.
97. Bartolomé Pinheiro da Veiga. «La Corte de Felipe III», in: *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, II, 1959, p. 136—137.
98. L. Lémery, *op. cit.*, p. 295.
99. Antonio de Beatis. *Voyage du cardinal d'Aragon...* (1517—1518), p. p. Madeleine Havard de La Montagne, 1913, p. 119.
100. J. Savary, *op. cit.*,V, col. 182; I, col. 465.
101. Caraccioli. *Dictionnaire... sentencieux*, *op. cit.*, I, p. 247.
102. Giuseppe Parenti. *Prime Ricerche sulla rivoluzione dei prezzi in Firenze*, 1939, p.120.
103. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, VI, p. 21.
104. *Journal de voyage en Italie*, *op. cit.*, p. 1152.
105. Montesquieu, *Voyages en Europe*, p. 282.
106. G. F. Gemelli Careri. *op. cit.*, II, p. 475.
107. A. Franklin, *op. cit.*, IX, *Variétés gastronomiques*, 1891, p.135.
108. Jacques Accarias de Sérionne. *La Richesse de la Hollande*, 1778, I, p. 14 et 192.
109. P. Boissonnade. «Le Mouvement commercial entre la Françe et les îles Britanniques au XVI siècle», in: *Revue historique*, 1920, p. 8; H. Bechtel, *op. cit.*, II, p. 53. Рибні тоні в Шонені були закинуті 1473 р.
110. Bartolomé Pinheiro da Veiga, *op. cit.*, p. 137—138.
111. J. Savary, *op. cit.*, III, col. 1002 sq.; Ch. de La Morandière, *Histoire de la pêche française de la morue dans l'Amerique septentrionale*, 1962, 3 vol., I, p. 145 sq. (про свіжозасолену тріску), p. 161 sq. (про сушену тріску).
112. A. N., série K (передана Іспанії), посилання неповне.
113. E. Trocmé et M. Delafosse. *Le Commerce rochelais de la fin du XV siècle au début du XVII*, 1952, p. 17—18 et 120—123; J. Savary, *op. cit.*, III, col. 1000.
114. J. Savary, *op. cit.*, III, col. 997.
115. B. N., n. a., 9389, рицар де Разійї — Ришельє, 26 листопада 1626 р.
116. A. N., A. E., B III, 442.
117. Paul Decharme. *Le Comptoire d'un marchand au XVII siècle d'après une correspondance inédite*, 1910, p. 99—110; N. Delamare, *Traité de police*, *op. cit.*, I, p. 607; Ch de La Monandière, *op. cit.*, I, p. l: Рибалки «звичайно кажуть: я взяв 25 на тисячу, що означає, що тисяча цих рибин важить після засолення 25 квинталів (1 квинтал —50 кг). Дуже велика тріска дає 60 квинталів на тисячу, середнього розміру—25, а дрібна—10 квинталів».
118. N. Delamare, *op. cit.*, III, 1722, p. 65.
119. АЗПР, № 7215—295, a. 28, Лісабон, 15 березня 1791 р.
120. G. de Uztáriz, *op. cit.*, II, p. 44.
121. N. Delamare, *op. cit.*, I, 1705 (1603).
122. *Variétés*, *op. cit.*, I, 316
123. A. Franklin. *La Vie privée d'autrefois*, III, *La Cuisine*, *op. cit.*, p. 19 et note. Ambroise Paré, *Oeuvres*, 1607, p. 1065.
124. N. Delamare, *op. cit.*, III, 1719, p. 65.
125. J. Accarias de Sérionne. *La Richesse de la Hollande*, *op. cit.*, I, p. 14 et 192.
126. Wanda Oesau. *Hamburgs Grönlandsfahrt auf Walfischfang und Robbenschlag vom 17—19 Jahrhundert*, 1955.
127. P. J.-B. Le Grand d'Aussy. *Histoire de la vie privée des Francais*, *op. cit.*, II, p. 168.
128. Kamala Markaniaga, *Le Riz et la mousson*, 1956.
129. J. André. *Alimentation et cuisine à Rome*, *op. cit.*, p. 207—211.
130. J. Savary, *op. cit.*, 19761, III, col. 704. Казали також «манигета» й навіть «маникета». A. N., F^{12}, 70, f^0 150.
131. Sempere y Galindo, *Historia del luxo y de las leyes sunturias*, 1788, II, p. 2, note l.
132. *Le Ménagier de Paris*, *op. cit.*, II, p. 125.
133. Gomez de Brito. *Historia tragico-maritima*, 1598, II, p. 416; Abbé Prévost, *op. cit.*, XIV, p. 314.
134. Dr. Claudian, *Rapport préliminaire*, art. cité, p. 37.
135. A. N. Marine B^7 463, f°s 65 sq.
136. Mably. *De la situation politique de la Pologne*, 1776, p. 68—69.
137. Boileau. *Satires*, éd. Garnier-Flammarion, 1969, *Satire*, III, p. 62 sq.
138. K. Glamann. *Dutsch-asiatic Trade, 1620—1740*, 1958, tableau n^0 2, p. 14.
139. Ernst Ludwig Carl. *Traité de la richesse des princes et de leurs Etats et des moyens simples et naturels pour y parvenir, 1722—1723, p. 236; John Nickolls. Remarques sur les avantages et désavantages de la France et de la Grande-Bretagne*, *op. cit.*, p. 253.
140. K. Glamann, *op. cit.*, p. 153—159. Ки-

тайський цукор зникає з європейського ринку після 1661 р.

141. G. Macartney, *op. cit.*, II, p. 186.
142. A. Ortelius. *Théâtre de l'univers,* 1572, p. 2.
143. Alice Piffer Canabrava. *A Industria do açucar nas ilhas inglesas e francesas do mar dos Antilhas (1697—1755),* 1946 (машинопис), f. 12 sq.
144. Я покладаюсь на прочитане мною про Кіпр. Великі продажі 1464 р. становили 800 квинталів: L. de Mas-Latrie. *Histoire de l'île de Chypre,* III, 1854, p. 88—90; 12 березня 1463 р. венеціанська торговельна галерея не знайшла цукру, аби завантажитися; це свідчить про скромні обсяги його виробництва. A.d.S. Venezia, Senato mar, 7, f^0 107 v^0.
145. Lord Sheffielad. *Observations on the commerce of the American States,* 1783, p. 89.
146. Ці цифри Лавуазьє для Парижа подаються за: R. Philippe, art. cit., tableau I, p. 569; Armand Husson. *Les Consommations de Paris, op. cit.,* p. 330.
147. Pierre Belon. *Les Observations de plusieurs singularitêz et choses mêmorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autre pays étranges,* 1553, p. 106 et 191.
148. Abbé Raynal. *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans lea deux Indes,* 1775, III, p. 86.
149. W. Sombart. *Der Moderne Kapitalismus, op. cit.,* II^2, S. 1031.
150. J.-F. de Rome, *op. cit.,* p. 62.
151. M. Pringle. *Observations sur les maladies des armées, dans les camps et dans les prisons* (франц. переклад), 1755, I, p. 6.
152. J. A. Franca. *Une ville des Lumières: la Lisbonne de Pombal,* 1965, p. 48; Suzanne Chantal. *La Vie quotidienne au Portugal après le tremblement de terre de Lisbonne de 1755,* 1962, p. 232.
153. Jean Delumeau. *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVI siècle,* 1957, p. 331—339; щодо Генуї див.: J. de Lalande. *Voyage en Italie,* VIII, p. 494—495.
154. *Variétés,* II, p. 223, note l.
155. J. Grosley. *Londres, op. cit.,* I, p. 138.
156. L.-S. Mercier. *L'An deux mille quatre cent quarante, op. cit.,* p. 41, note a.
157. L.-S. Mercier, *op. cit.,* VIII, 1783, p. 340.
158. B. Pinheiro da Veiga, *op. cit.,* p. 138.
159. *Food in Chinese Culture, op. cit.,* p. 229—230.
160. *Ibid.,* p. 291.
161. B. Pinheiro, *op. cit.,* p. 138.
162. A. N., A. E., B l, 890, 22 juin 1754.
163. Jean Bodin. *La Réponse... au Paradoxe M. de Malestroit sur le faict des monnoyes,* 1568, f l r.
164. Comte de Rochechouart. *Souvenirs sur la Révolution, l'Empire et la Restauration,* 1889, p. 110.
165. Francis Drake. *Le Voyage curieux faict autour du monde...* 1641, p. 32.
166. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* II, p. 103.
167. R. Hakluyt. *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation,* 1599—1600, II, p. 98.
168. Jean d'Auton. *Histoire de Louys XII roy de France,* 1620, p. 12.
169. *Félix et Thomas Platter à Montpellier, 1552—1559 et 1595—1599, notes de voyage de deux étudiants bâlois,* 1892, p. 48, 126.
170. *Médit...,* I, p. 180 et 190.
171. Le Loyal Serviteur.*La Trèr Joyeuse et très Plaisante Histoire composée par le Loyal serviteur des faits, gestes, triomphes du bon chevalier Bayard,* p. p. J.-C. Buchon, 1872, p. 106.
172. J. Beckmann, *op. cit.,* V, S. 2. Згідно з одним документом 1723 р., «з деякого часу, тільки-но з'явився звичай розливати вино в пляшки з товстого скла, особи різного стану заходилися виготовляти й продавати коркові затkавки». A.N., G 7, 1706, f 177.
173. *Histoire de Bordeau,* p. p. Ch. Higounet, III, 1966, p. 102—103.
174. Archivo General de Simancas, Guerra antigua, XVI, Mondéjar à Charles Quint, 2 décembre 1539.
176. J. Savary, *op. cit.,* V, col. 1215—1216; *Encyclopédie,* 1765, XVII, p. 290, article «Vin».
177. L.-S. Mercier, *op. cit.,* VIII, 1783, p. 225.
178. J. Savary, *op. cit.,* IV, col. 1222—1223.
179. L. A. Caraccioli, *op. cit.,* III, p. 112.
180. Bartolomé Bennassar, «L'alimentation d'une capitale espagnole au XVI siècle: Valladolid», in: *Pour une histoire de l'alimentation,* p. p. J.-J. Hemardinquer, *op. cit.,* p. 57.
181. Roger Dion. *Histoire de la vigne et du vin en France,* 1959, p. 505—511.
182. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.,* I, p. 271—272.
183. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* VI, p. 384.
184. A. Husson, *op. cit.,* p. 214.
185. K. C. Chang, in: *Food in Chinese Culture, op. cit.,* p. 30.

186. P. J.-B. Le Grand d'Aussy, *op. cit.*, II, p. 304.
187. *Ibid.*
188. *Storia della tecnologia,* p. p. Ch Singer et altri, 1962, II, p. 144.
189. *Ibid.*, p. 144—145, et J. Beckmann. *Beiträge zur Oekonomie,* 1781, V, S. 280.
190. G. Macaulay Trevelyan. *History of England,* 1943, p. 287, note l.
191. René Passet. *L'Industrie dans la généralité de Bordeau...,* 1954, p. 24 sq.
192. *Histoire de Bordeaux,* p. p. Ch. Higounet, *op. cit.*, IV, p. 500 et 520.
193. P. J.-B. Le Grand d'Aussy, *op. cit.*, II, p. 307—308.
194. *Ibid.*, II, p. 315.
195. A. Husson, *op. cit.*, p. 212 et 218.
196. A. N., A. E., B[1], 757, 17 juillet 1687. Лист Бонрепо до Сеньєле.
197. A.N., Marine, B[7], 463, f[0] 75.
198. Див., наприклад: N. Delamare, *op. cit.*, II, p. 975—976, або Постанову Парламентського суду від вересня 1740 р. про заборону пива під час голоду.
199. *Vom Bierbrauen,* Erffurth, 1575.
200. Посилання втрачене.
201. Estebanillo-González, «Vida y hechos», in: *La Novela picaresca española,* 1966, p. 1779 y 1796.
202. M. Gachard. *Retraite et mort de Charles Quint..., op. cit.*, II, p. 114 (ler février 1557).
203. André Plaisse. *La Baronnie du Neubourg. Essai d'histoire agraire, économique et sociale,* 1961, p. 202; Jules Sion. *Les Paysans de la Normandie orientale: étude géographique sur les populations rurales du Caux et Bray, du Vexin normand et de la valée de la Seine,* 1909, p. 154.
204. J. Sion, *ibid.*
205. René Musset, *Le Bas-Maine, étude géographique,* 1917, p. 304—305.
206. A. Husson, *op. cit.*, p. 214, 219, 221.
207. *Storia della techologia, op. cit.*, p. 145.
208. *Chroniques de Froissart,* 1868, XII, p.43—44.
209. M. Malouin. *Traité de chimie,* 1735, p. 260.
210. *Storia della tecnologia, op. cit.*, II, p. 147; Hans Folg, *Vem der geprant Wein nutz sey oder schad...,* 1493, cité *ibid,* S. 147, note 73.
211. Lucien Sittler. *La Viticulture et le vin de Colmar à travers les siècles,* 1956.
212. R. Passez, *op. cit.*, p. 20—21.
213. *Bilanci generali,* 1912, I[1], p. LXXVIII.
214. J. Savary, *op. cit.*, V, col. 147—148.
215. Мемуар стосовно інтендантства Трьох єпископатів: Меца, Туля та Вердена, 1698 р. B.N. Ms. fr. 4285, f[0] 41 v[0] 42.
216. Guillaume Géraud-Parracha. *Le Commerce des vins et des eaux de vie en Languedoc sous l'Ancien Régime,* 1958, p. 298 et 306—307
217. *Ibid.*, p. 72.
218. *Storia della tecnologia, op. cit.*, III, p. 12.
219. Jean Girardin. *Notice biographique sur Edouard Adam,* 1856.
220. L. Lémery, *op. cit.*, p. 509.
221. J. Pringle. *Observations sur les maladies des armées..., op. cit.*, II, p. 131; I, p. 14, 134—135, 327—328.
222. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.*, II, p. 19 sq.
223. L. Lémery, *op. cit.*, p.512.
224. Gui Patin. *Lettres, op. cit.*, I, p. 305.
225. Audiger. *La Maison réglée,* 1692.
226. J. Savary, *op. cit.*, II, col. 216—217.
227. 1710 р. нормандські купецькі старшини протестували проти постанови, що заборонила продаж будь-якої горілки, перегнаної не з вина. A.N., G[7], 1695, f[0] 192.
228. D'après N. Delamare, *op. cit.*, 1710, p. 975, et Le Pottier de La Hestroy, A.N., G[7], 1687, f[0]18 (1704), цей винахід нібито датувався XVI ст.
229. J. Savary, *op. cit.*, II, col. 208 (стаття «Горілка»).
230. J. de Léry. *Histoire d'un voyage faict en la terre du Brésil,* 1580, p. 124.
231. P. Diego de Haedo. *Topographia e historia general de Argel,* 1612, f[0] 38.
232. J. A. de Mandelslo, *op. cit.*, II, p. 122.
233. E. Kämpfer, *op. cit.*, III, p. 768 et I, p. 72.
234. *Mémoires concernant l'histoire, les sciences, les moeurs, les usages, etc. des Chinois* (праці отців-місіонерів у Пекіні), V, 1780, p. 467—474, 478.
235. G. Macartney, *op. cit.*, II p. 185.
236. Abbé Prévost. *Histoire générale des voyages,* XVIII, 1768, p. 334—335.
237. За зауваженням мого колеги й друга Алі Мазахері.
238. *Food in Chinese Culture,* p. p. K. C. Chang, *op. cit.*, p. 122, 156, 202.
239. Рукописна замітка Альваро Хари.
240. Посилання втрачене.
241. Мемуари панни де Монпасьє, цит. за: A. Franklin. *La Vie privée d'autrefois, le café, le thé, le chocolat,* 1893, p. 166—167.
242. Bonaventure d'Argonne.*Mélanges d'histoire et de littérature,* 1725, I, p. 4.

243. Листи від 11 лютого, 15 квітня, 13 травня, 25 жовтня 1671 р. й від 15 січня 1672 р.
244. A. Franklin,*op. cit.*, p. 171.
245. Archives d'Amsterdam, Koopmansarchief, Aron Colace l'Aîné.
246. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, I, p. 1407
247. L. Dermigny, *op. cit.*, I, p. 379.
248. Gui Patin. *Lettres*, I, p. 383, et II, p. 360.
249. Samuel Pepys. *Journal*, 1937, I, p. 50.
250. L. Dermigny, *op. cit.*, I, p. 384.
251. A. Franklin, *op. cit.*, p. 122—124.
252. L. Dermigny. *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton..., op. cit.*, альбом-додаток, табл. 4 та 5.
253. G. Macartney, *op. cit.*, I, p. 30—31 et IV, p. 227.
254. S. Pollard et D. Crossley. *The Wealth of Britain, op. cit.*, p. 166.
255. G. Macartney, *op. cit.*, IV, p. 218; L. Dermigny, *op. cit.*, II, p. 596 sq.
256. ЦДІА (Санкт-Петербург). Точне посилання втрачене.
257. *Food in Chinese Culture, op. cit.*, p. 70, 122.
258. Pierre Gourou.*L'Asie, op. cit.*, p. 133.
259. Цит. за:J. Savary, *op. cit.*, IV, col. 992.
260. G. Macartney, *op. cit.*, II, p. 56.
261. J. Savary, *op. cit.*, IV, col. 993.
262. Точне посилання втрачене. Аналогічне зауваження див. J. Barrow, III, 1805, p. 57.
263. P. de Las Cortes, doc. cité.
264. J. Savary, *op. cit.*, IV, col. 993.
265. G. de Uztáriz, *op. cit.*, (в перекладі французькою), 1753, II, p. 90.
266. Подальші деталі подані за: Antoine Galland. *De l'origine et du progrez du cafê. Sur un manuscrit (arabe) de Bibliothèque du Roy*, 1699; Abbé Prévost, *op. cit.*, X, p. 304 sq.
267. J.-B. Tavernier, *op. cit.*, II, p. 249.
268. *De plantis Aegypti liber*, 1592, chap. XVI.
269. Pietro della Valle. *Les Fameux Voyages...*, 1670, I, p. 78.
270. За свідченням його сина Жана де Ла Рока (Jean de La Roque. *Le Voyage de l'Arabie heureuse*, 1716, p. 364.
271. A. Franklin. *La Vie privêe d'autrefois, le cafê, le thê, le chocolat, op. cit.*, p. 33.
272. *Ibid.*, 22.
273. *Ibid.*, p. 36.
274. *De l'usage du caphê, du thê et du chocolat*, anonyme, 1671, p. 23.
275. A. Franklin, *op. cit.*, p. 45 et 248.
276. Щодо всього подальшого див.: Jean Leclant, «Le café et les cafés à Paris (1644—1693)», in: *Annales E. S. C.*, 1951, p. 1—14.
277. A. Franklin, *op. cit.*, p. 255.
278. Suzanne Chantal. *La Vie quotidienne au Portugal..., op. cit.*, p. 256.
279. P. J.-B. Le Grand d'Aussy, *op. cit.*, III, p. 125—126.
280. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.*, IV, p. 154.
281. Gaston Martin. *Nantes au XVIII siècle. L'ère des négriers, 1714—1774*, 1931, p. 138.
282. Pierre-Francois-Xavier de Charlevoix. *Histoire de l'Isle Espagnole ou de S. Dominique*, 1731, II, p. 490.
283. *Dictionnaire du commerce et des marchandises*, p. p. M. Guillaumin, 1841, p. 409.
284. Про каву різної якості див. листування Аарона Коласа — Aron Colace. Gemeemte Archief Amsterdam, *passim*, années 1751—1752.
285. M. Morineau. «Trois contributions au colloque de Göttingen», in: *De l'Ancien Rêgime à la Rêvolution francaise*, p. p. A. Cremer, 1978, p. 408—409.
286. Див. статтю Р. Парі (R. Paris) в кн.: *Histoire du commerce de Marseille*, dir. par G. Rambert, V, 1957, p. 559—561.
287. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris*. I, p. 228—229.
288. *Journal de Barbier*, p. p. A. de LA Vigeville, le 29 novembre 1721.
289. Згадано в Ісаака де Пінто: Isaac de Pinto. *Traitê de la circulation et du crêdit*, 1771, p. 5.
290. L.-S. Mercier, *L'An deux mille quatre cent quarante, op. cit.*, p. 359.
291. A. d. S. Venezia, Cinque Savii, 9, 257 (1693).
292. Jules Michelet, *Histoire de France*, 1877, XVII, p.171—174.
293. L. Lémery, *op. cit.*, p. 476, 479.
294. André Thevet. *Les Singularitez de la France antarctique*, 1558, p. p. P. Gaffarel, 1878, p. 157—159.
295. Storia della tecnologia, *op. cit.*, III, p. 9.
296. L. Dermigny, *op. cit.*, III, 1964, p. 1252.
297. За даними Джоан Терск (неопубліковане повідомлення, Тиждень Прато, 1979 р.).
298. За словами А. Теве. Див. A Thevet, *op. cit.*, p. 158.
299. J. Savary, *op. cit.*, V, col. 1363.
300. *Mêmoire* de M. de Monségur (1708), B. N., Ms. fr. 24 228, f[0] 206; Luigi Bulferetti e Claudio Costantini. *Industria e commercio in Liguria nell'eta del Risorgimento (1700—*

1861), 1966, p. 418—419: Jérôme de La Lande, *Voyage en Italie...*, 1786, IX, p. 367.
301. George Sand, *Lettres d'un voyageur*, éd. Garnier-Flammarion, p. 76; *Petite Anthologie de la cigarette*, 1949, p. 20—21.
302. Le Dermigny, *op. cit.*, III, 1253;
303. Згадується в: L. Dermigny, *ibid.*, III, p. 1253.
304. *Ibid.*, note 6.
305. Abbé Prévost, *op. cit.*, VI, p. 536 (voyage de Hamel, 1668).
306. Suzanne Chantal. *La Vie quotidienne au Portugal...*, *op. cit.*, p. 256.
307. P. de Saint-Jacob, *op. cit.*, p. 547.
308. Abbé Prévost, *op. cit.*, XIV, p. 482.
309. Див. т. III цієї праці.

До розділу 4

1. P. Goubert. *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 17730...*, *op. cit.*, p. 230.
2. Bartolomé Bennassar. *Valladolid au Siècle d'or. Une ville de Castille et sa campagne au XVI siècle*, 1967, p. 147—151.
3. Jean-Baptiste Tavernier, *Les Six Voyages...*, 1682, I, p. 350.
4. Власна документація автора.
5. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, II, p. 15.
6. S. Mercier. *Tableau de Paris*, *op. cit.*, I, p. 21, et 11, p. 281.
7. *Ibid.*, IV, p. 149.
8. E. J. F. Barbier. *Journal historique et anecdotique du règne de Louis XV*, *op. cit.*, I, p. 4.
9. Gaston Roupnel. *La Ville et la campagne au XVII siècle*, 1955.
10. X. de Planhol. «Excursion de géographie agraire. III partie: la Lorrain méridionale», in: *Géographie et histoire, actes du colloque international de l'Université de Nancy, Mémoire n⁰ 21*, 1959, p. 35—36.
11. F. Vermale, *op. cit.*, p. 287—288 et note.
12. P. de Saint-Jacob, *op. cit.*, p. 159.
13. René Tresse, «La fabrication des faux en France», in: *Annales E. S. C.*, 1955, p. 356.
14. A. de Mayerberg, *Relation d'un voyage en Moscovie*, 1688, p. 105.
15. M. de Guignes, *op. cit.* II, p. 174—175.
16. Abbé Prévost, *op. cit.*, VI, p. 24.
17. *Ibid.*, p. 26.
18. *Ibid.*, p. 69—70.
19. A. de Mayerberg, *op. cit.*, p. 105—106.
20. *La Pologne au XVIII siècle par un précepteur francais, Hubert Vautrin*, p. p. Maria Cholewo-Flandin, 1966, p. 80—81.
21. J. A. de Mandelslo, 1659, *op. cit.*, II, p. 270.
22. G. Masartney, *op. cit.*, III, p. 260; M. de Guignes. *Voyage à Pêking...*, 1808, II, p. 11, 180 et *passim*.
23. L. S. Yang. *Les Aspects économiques des travaux publics dans la Chine impériale*, 1964, p. 38.
24. Pierre Clément, Sophie Charpentier. *L'Habitation Lao, dans les régions de Vientiane et de Louang-Prabang*, 1975.
25. *Voyage du Chevalier Chardin en Perse*, 1811, IV, p. III sq.
26. Noël du Fail, *op. cit.*, p. 116—118.
27. Johann Gottlieb Georgi. *Versuch einer Beschreibung der Russisch Kayserlichen Residenzstadt S—t Petersburg...*, 1790, p. 555—556.
28. Hermann Kolesch. *Deutsches Bauerntum im Elsass. Erbe und Verpflichtung*, 1941, S. 18 «Коли орендатор забажає спорудити собі будинок, він добере 5 стовбурів: один на перемичку, один—на лежень, один — на платву й два — на гребеневі опори».
29. F. Vermale, *op. cit.*, p. 253.
30. Romain Baron. «La bourgeoisie de Varzy au XVII siècle», in: *Annales de Bourgogne*, juil.-sept. 1964. p. 191.
31. *Archéologie du village déserté*, 2 vol., Cahiers des Annales n⁰ 27, 1970.
32. X. de Planhol et J. Schneider. «Excursion en Lorraine septentrionale, villages et terroirs lorrains», in: *Géographie et histoire agraire, actes du colloque international de l'Université de Nancy, Mémoire n⁰ 21*, 1959, p. 39.
33. Docteur Louis Merle. *La Métairie et l'évolution agraire de la Gâtîne poitevine*, 1958, chap. III, p. 75 sq.
34. *Ricerche sulle dimore rurali in Italia*, p. p. Centro di Studi per la geographia etnologica, Université de Florence, à partir de 1938.
35. Henri Raulin — *La Savoie* (1977), перший том серії *L'Architecture rurale francaise. Corpus des genres, des types et variations*, серії, яка публікує дані обстеження, проведеного під керівництвом П. Дюшартра та Ж. Рив'єра в 1942—1945 pp.
36. O. Baldacci. *La Casa rurale in Sardegna*, 1952, n⁰ 9 des *Ricerche sulle dimore rurali* (названа вище серія).
37. C. Saibene. *La Casa rurale nella pianura e nella collina lombarda*, 1955; P.Vilar, *La Catalogne et l'Espagne...*, *op. cit.*, II.

38. Jacques Hilairet, *Dictionnaire historique des rues de Paris,* 1963, I, p. 453—454, 553—554, 131.
39. Madeleine Jurgens et Pierre Couperie. «Le logement à Paris aux XVI et XVII siècles», in: *Annales E. S. C.,* 1962.
40. Про все викладене вище див.: S. Mercier, *op. cit.,* I, p. 11 et 270.
41. P. Goubert, *op. cit.,* p. 230, note 34.
42. G. Roupnel, *op. cit.,* p. 114—115.
43. P. Zumthor. *La Vie quotidienne en Hollande..., op. cit.,* p. 55—56.
44. Lewis Mumford. *La Citê à travers l'histoire,* 1964, p. 485—486.
45. Peter Laslett. *Un monde que nous avons perdu, op. cit.,* p. 7—8.
46. Louis Dermigny. *Les Mêmoires de Charles de Constant sur le commerce à la Chine,* 1964., p. 145, et M. de Guignes, *op. cit.,* III, p. 51.
47. S. Pollard and D. Crossley. *The Wealth of Britain,* p. 97 sq.; M. W. Barley, in: *The Agrarian History of England and Wales,* p. p. Joan Thirsk, I, 1964, p. 745 sq.
48. Marc Vernard. *Bougeois et paysans au XVII siècle. Recherches sur le rôle des bourgeois parisiens dans la vie agricole au sud de Paris,* 1957.
49. William Watts. *The Seats of the Nobility and Gentry in a collection of the most intersting and picturesque views...,* 1779.
50. Fynes Moryson, *An Itinerary,* 1617, I, p. 265.
51. Bernardo Gomes de Brito. *Historia tragicomaritima,* VIII, 1905, p. 74.
52. Bernardino de Escalante. *Primeira Historia de China (1577),* 1958, p. 37.
53. Abbé Prévost, *op. cit.,* V, p. 507—508 (voyage de Isbrand Ides, 1693).
54. *Mêmoires...,* (праці отців-місіонерів у Пекіні), *op. cit.,* II, 1777, p. 648—649.
55. M. Gonon. *La Vie quotidienne en Lyonnais d'après les testaments, XIV—XVI siècles,* 1968, p. 68.
56. P. de Saitnt-Jacob, *op. cit.,* p. 553, 159.
57. *Le Guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle,* p. p. Jeanne Vielliard, 1963, p. 29.
58. *Ordonnance de Louis XIV... sur le fait des eaux et forests, 13 août 1669,* 1703, p. 146.
59. Daniel Defoe. *Journal de l'année de la peste,* p. p. J. Aynard, 1943, p. 115 sq.
60. *Mêdit...,* I, p. 415.
61. *Ibid.,* I, p. 234.
62. Цит. за: Louis Cardaillac.*Morisques et chrétiens. Un affrontement polêmique,* 1977, p. 388.
63. За свідченням Браніслави Тененті, доцента практичної школи найвищих досліджень.
64. Pierre Daniel Huet. *Mêmoire touchant le nêgoce et la navigation des Hollandais... en 1699,* p. p. P. J. Block, 1903, p. 243.
65. Osman Aga. *Journal, publiê par. R. Kreutel et Otto Spies, sous le titre: Der Gefangene der Giaueren,* 1962, S. 150.
66. Rodrigo de Vivero, *Du Japon et du bon gouvernement de l'Espagne et des Indes,* p. p. Juliette Monbeig, *op. cit.,* p. 180.
67. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* II, p. 17.
68. *Le Japon du XVIII siècle vu par un botaniste suêdois,* p. p. Claude Gaudon, 1966, p. 241—242.
69. M. de Guignes, *op. cit.,* II, p. 178.
70. Chardin, *op. cit.,* IV, p. 1207
71. *Ibid.,* IV, p. 19—20.
72. Arménag Sakisian, «Abdal Khan, seigneur kurde de Bitlis au XVII siècle et ses trésors», in: *Journal asiatique,* avril-juin 1937, p. 255—267.
73. Слово «біологія», що видалося деяким моїм критикам перебільшенням, не слід розуміти в прямому сенсі. Але будь-який дорослий європеєць нездатний без серйозного перебільшення сидіти годинами, схрестивши ноги по-турецькому (Шарден, який 10 років прожив у Персії, врешті-решт до цього звик і почував себе зручно). Правильне й протилежне: індійці та японці зізнавалися мені, що в паризькому кінотеатрі вони непомітно підтягували ноги на стільця, приймаючи те єдине положення, яке для них зручне.
74. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* I, p. 257.
75. John Barrow. *Voyage en Chine,* 1805, I, p. 150.
76. M. de Guignes, *op. cit.,* 1795, I, p. 377.
77. Marie-Loup Sougez, *Styles d'Europe: Espagne,* 1961, p. 5—7.
78. Я звичайно вживаю це слово, аби позначити рівень нижчий, ніж рівень «цивілізації».
79. J.-B. Labat, *op. cit.,* II, p. 327—328.
80. Gilberto Freyre. *Casa Grande e Senzala,* 1933; *Sobradod e Mucambos,* 1936.
81. J.-B. Labat, *op. cit.,* IV, p. 380.
82. C. Oulmont. *La Maison,* 1929, p. 10.
83. Henzi Havard. *Dictionnaire de l'ameublement et de la dêcoration...,* 1890, IV, p. 345; J. Wilhelm. *La Vie quotidienne au Marais, au XVII siècle,* 1966, p. 65—66.

84. A. Franklin, *op. cit., IX: Varietês gastronomiques,* p.16.
85. *Ibid.,* p. 19.
86. N.-A. de La Framboisière. *Oeuvres...,* 1613, I, p. 115.
87. J. Savary, *op. cit.,* IV (1762), col. 903.
88. *Ibid.,* II (1760), col. 114.
89. William Harrison. «An historical Description of the Iland of Britaine», in: R. Holinshed. *Chronicles of England, Scotland and Ireland,* 1901, I, p. 357.
90. M. de Montaigne. *Journal de voyage en Italie, op. cit.,* p. 1154.
91. S. Pollard et D. Crossley. *Wealth of Britain..., op. cit.,* p. 98, 112.
92. M. Gachard. *Retraite et mort de Charles Quinte,* II, p. 11.
93. M. de Montaigne. *Journal de voyage en Italie, op. cit.,* p. 1129.
94. Elie Brackenhoffer. *Voyage en France 1643—1644,* 1927, p. 143.
95. British Museum, Ms. Sloane, 42.
96. E. Brackenhoffer, *op. cit.,* p. 10.
97. Marquis de Paulmy, *op. cit.,* p. 132.
98. *Encyclopédie populaire serbo-croato slovène,* 1925—1929, III, p. 447, Я вдячний за ці дані в числі інших пані Браніславі Тененті.
99. M. de Montaigne. *Journal de voyage en Italie, op. cit.* p. 1130.
100. Edmond Maffei. *Le Mobilier civil en Belgique au Moyen Age,* s. d., p. 45—46.
101. З приводу сказаного вище див.: *Edmond Maffei. Le Mobilier civil en Belgique au Moyen Age,* p. 48—49.
102. Див. статтю Шарля Моразе (Charles Morazé) *Evantail de l'histoire vivante,* 1953, Mélanges Lucien Febvre I, p. 90.
103. Записки принцеси Палатинської цит. за: Docteur Cabanès, *Moeurs intimes du passé, 1e sêrie,* 1958, p. 44 et 46.
104. Ch. Morazé, art. cit., p. 90—92.
105. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.,* XII, p. 336.
106. Посилання втрачене.
107. Наводиться в: Cabanès, *op. cit.,* p. 32.
108. Montaigne. *Journal de voyage en Italie, op. cit.,* p. 1130—1132.
109. E. Brackenhoffer, *op. cit.,* p. 53.
110. Цит. за: Cabanès, *op. cit.,* p. 32.
111. *Ibid.,* p. 35.
112. B. N., Ms. fr. n.a. 6277, f^0 222 (1585).
113. Cabanès, *op. cit.,* p. 37 et note.
114. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.,* XII, p. 335.
115. *Ibid.,* X, p. 303.
116. Comtesse d'Aulnoy. *La Cour et la ville de Madrid; relation du voyage d'Espagne,* éd. Plon, 1874—1876, p. 487.
117. A. Wolf. *A history of Science, Technology and Philosophy in the 18th Century,* 1952, p. 547—549.
118. *Storia della tecnologia,* p. p. C. Singer et al., *op. cit.,* II, p. 653.
119. E. Maffei, *op., cit.,* p. 5; J. Savary, *op. cit.,* III, col. 840 et II, col. 224.
120. E. Maffei, *ibid.,* p. 4.
121. André G. Haudricourt, «Contribution à l'étude du moteur humain», in: *Annales d'histoire sociale,* avril 1940, p. 131.
122. E. Maffei, *op. cit.* p. 14 sq.
123. *Ibid.,* p. 27—28.
124. Цит. за: A. Franklin, *op. cit.,* IX: *Variêtês gastronomiques,* p. 8—9.
125. E. Maffei, *op. cit.,* p. 36.
126. Ch. Oulmont. *La Maison, op. cit.,* p. 68.
127. У цьому й полягає сенс чудової книги Маріо Праца (Mario Praz. *La Filosofia dell'arredamento,* 1964). Я широко нею користувався на кількох наступних сторінках.
128. Princesse Palatine. *Lettres,* 1964, p. 353, лист від 14 квітня 1719 р.
129. Будинок на Вандомський площі 1751 р. коштував 104 000 ліврів; а 1788 р. сторонець на Храмовій вулиці—432 000 ліврів. І ця сума покрила тільки основні роботи. (Ch. Oulmont. *La Maison, op. cit.,* p. 5).
130. *Ibid.,* p. 30.
131. *Ibid.,* p. 31.
132. L. Mumford. *La Citê à travrs l'hstoire, op. cit.* p. 487.
133. Gudin. *Aux mânes de Louis XV,* citê par Ch. Oulmont, *op. cit.,* p. 8.
134. *Ibid.,* p. 9.
135. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.,* II, p. 185.
136. Автор невідомий. *Dialogues sur la peinture,* цит. за: Ch. Oulmont, *op. cit.,* p. 9.
137. M. Praz. *La Filosofia dell'arredamento, op. cit.,* p. 62—63 et 148.
138. Цит. за: M. Praz, *ibid.,* p. 146.
139. L. Mumford, *op. cit.,* p. 488.
140. L.-S. Mercier. *Tableuo de Paris, op. cit.,* V, p. 22 et VII, p. 225.
141. Eugène Viollet-Duc, *Dictionnaire raisonnê*

d'archéologie française du XI au XVI siècle, 1854—1868, VI, p. 163.
142. G. Caster. *Le Commerce du pastel et de l'épicerie à Toulouse, 1450—1561, op. cit.,* p. 309.
143. *Journal d'un curé de campagne au XVII siecle,* p. p. H. Platelle, 1965, p. 114.
144. Marquise de Sévigné, *Lettres,* 1818, VII, p. 386.
145. G Macartney, *op. cit.,* III, p. 353.
146. J. Sion. *Asie des moussons, op. cit.,* p. 215.
147. K. M. Panikkar. *Histoire de l'Inde,* 1958, p. 257.
148. Mouradj d'Ohsson. *Tableau général de l'Empire ottoman,* cité par Georges Marçais, *Le Costume musulman d'Alger,* 1930, p. 91.
149. G. Marçais, *ibid.,* p. 91.
150. P. de Magaillans. *Nouvelle Relation de la Chine, op. cit.,* p. 175.
151. R. de Vivero, *op. cit.,* p. 235.
152. Volney,. *Voyage en Syrie et en Egypte pendant les années 1783, 1784, 1785,* 1787, I, p. 268.
153. J.-B. Labat, *op. cit.,* I, p. 268.
154. Jean-Baptiste Say, *Cours complet d'économie politique pratique,* V, 1829, p. 108.
155. Abbé Marc Bérthet. «Etudes historiques, économiques, sociales des Rousses», in: *A travers les villages du Jura,* 1963, p. 263.
156. Moheau, *op. cit.,* p. 262.
157. *Ibid.,* p. 261—262.
158. P. de Saint-Jacob, *op. cit.,* p. 542.
159. Luigi dal Pane. *Stiria del lavoro in Italia,* 1958, p. 490.
160. *Voyage de Jérôme Lippomano, op. cit.,* II, p. 557.
161. Orderic Vital. *Historiae ecclesiasticae libri tredecim,* 1845, III, p. 324.
162. Ary Renan. *Le Costume en France,* s.d., p. 107—108.
163. François Boucher. *Histoire du costume en Ociident,* 1965, p. 192.
164. Jacob van Klaveren, *Europäsche Wirtschaftsgeschichte Spaniens im 16 und 17 jahrhundert,* 1960. (Див. «мода» в покажчику й с. 160, приміт. 142); *Viajes de extranjeros por Espana, op. cit.,* II, p. 427.
165. Amédée Frézier, *Relation du voyage de la mer du Sud,* 1716, p. 237.
166. Estebanillo-González. *Vida y heshos...,*in: *La Novela picaresca espanola, op. cit.,* p. 1812.
167. Цокколі—це досить відкриті черевики на дуже високих підошвах, що вбезпечували венеціанок на прогулянках від дотику з вогкою землею.
168. Londres P. R. O. 30—25—157, Giornale autografo di Francesco Contarini da Venezia a Madrid.
169. S. Locatelli, *Voyage de France, moeurs et coutumes francaises,* 1664—1665..., 1905, p. 45.
170. M. T. Jones-Davies. *Un peintre de la vie londonienne, Thomas Dekker,* 1958, I, p. 280.
171. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.,* I, p. 166—167.
172. R. de Vivero, *op. cit.,* p. 226.
173. *Voyage du chevalier Chardin..., op. cit.,* IV, p. l.
174. *Ibid.,* IV, p. 89.
175. Jean-Paul Marana. *Lettre d'un Sicilien à un de ses amis,* p. p.V. Dufour, 1883, p. 27.
176. Marquis de Paulmy, op. cit., p. 211.
177. Ernst Schulin, *op. cit.* p. 220.
178. Carlo Poni. «Compétition monopoliste, mode et capital: le marché international des tissus de soie au XVIII siècle» (повідомлення на колоквіумі в Белладжо, машинопис).
179. J.-P. Marana, *op. cit.,* p. 25.
180. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris,* op. cit., II, r. 160.
181. J. Savary, *op. cit.,* V, col. 1262; Abbé Prévost, *op. cit.* VI, p. 225.
182. P. de Magallians, *op. cit.,* p. 175.
183. *Ibid.*
184. L.-S. Mercier. cité par A. Gottschalk. *Histoire de l'alimentation..., op. cit.,* II, p. 226.
185. J.-J. Rutlige. *Essai sur le caractère et les moeurs des Francois comparées à celles des Anglois,* 1776, p. 35.
186. Docteur Cabanès. *Moeurs intimes du passé, 2e série, La vie aux bains,* 1954, p. 159.
187. *Ibid,* p. 238—239.
188. *Ibid.,* p. 284 sq.
189. *Ibid.,* p. 332 sq.
190. Jacques Pinset et Yvonne Deslandres. *Histoire des soins de beauté,* 1960, p. 64.
191. Docteur Cabanès, *op. cit.,* p. 368, note.
192. L. Mumford, *op. cit.,* p. 586.
193. L. A. Caraccioli, *op. cit.,* III, p. 126.
194. A. Franklin. *Les magasins de nouveautés,* II, p. 82—90.
195. J.-J. Rutlige, *op. cit.,* p. 165.
196. L. A. Caraccioli, *op. cit.,* III, p. 217—218.
197. З приводу двох наступних абзаців див.: A. Fangé, *Mémoires pour servir à l'histoire de la barbe de l'homme,* 1774, p. 99, 269, 103.

198. Marquis de Paulmy, *op. cit.*, p. 193.
199. M. Praz. *La Filosofia dell'arredamento, op. cit.*

До розділу 5

1. M. Mauss. *Sociologie et anthropologie*, 1973, p. 371.
2. Marc Bloch. «Problèmes d'histoire des techniques». Реценз. на кн.: Commandant Richard Lefebvre des Noëttes. «L'Attelage, le cheval de selle à travers les âges. Contribution à l'histoire de l'esclavage», in: *Annales d'histoire économique et sociale*, 1932, p. 483—484.
3. G. La Roërie, «Les transformations du gouvernail», in: *Annales d'hstoire économique et sociale*, 1935, p. 564—583.
4. Lynn White. «Cultural climates and technological advances in hte Middle Ages», in: *Viator*, vol. II, 1971, p. 174.
5. Від 1730-го до 1787 р. ціла серія постанов Паризького парламенту забороняла заміну серпа косою. Див.: Robert Besnier. *Cours de droit*, 1963—1964, p. 55; див. також статтю René Tresse, in: *Annales, E. S. C.*, 1955, r. 341—358.
6. Посилання втрачене, можливо, йдеться про якусь доповідь Піренна.
7. Див. цю працю, т. III.
8. Abbot P. Usher. *Historia de las invenciones mecânicas*, 1941, p. 280.
9. Наводиться в: M. Sorre, *op. cit.*, II, p. 220.
10. Посилання втрачене.
11. E. Le Roy Ladurie. *Les paysans de Languedoc, op. cit.*,I, p. 468.
12. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.*, IV, p. 30.
13. P. G. Poinsot. *L'Ami des cultivateurs, op. cit.*, II, p. 39—41.
14. Memoire de Paris Duverney, A. N., F^{12}, 647—648 (пропозиція 1750 р. про звільнення від тальї «земель, що обробляються вручну»).
15. G. Macartney, *op. cit.*, III, p. 368; Abbé Prevost, *op. cit.*, VI, 126.
16. P. de Magaillans, *op. cit.*, p. 141, 148.
17. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, IV, p. 487.
18. *Ibid.*, p. 460.
19. Jacob Baxa. Guntwin Bruhns. *Zucker im Leben der Völker*, 1967, S.35. Зоннерат зробив досить точні замальовки цих простих машин. Див.: *Voyage aux Indes orientales et à la Chine*, 1782, I, p. 108, гравюра 25, прес для вичавлюванння олії.
20. *Mêmoires* (праці отців-місіонерів у Пекіні), *op. cit.*, 1977, II, p. 431.
21. Voyage de Francois Bernier, *op. cit.*, 1699, II, p. 267.
22. L.-S. Mercier.*Tableau de Paris, op. cit.*, VIII, p. 4.
23. A. de Humboldt. *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne, op. cit.*, II, p. 683.
24. A. de Saint-Hilaire, *op. cit.*, I, p. 64 sq.
25. Nicolás Sánchez Albornoz. *La Saca de mulas de Salta al Peru, 1778—1808*, видання Universidad Nacional del Litoral, Santa Fe, Argentina, 1965, p. 261—312.
26. Concolorcorvo. *Itinéraire de Buenos Aires à Lima*, 1962, introdiction de Marcel Bataillon, p. 11.
27. *La Economia española según el censo de frutos y manufacturas de 1799*, 1960, p. VIII et XVII.
28. N. Sánchez Albornoz, *op. cit.*, p. 296.
29. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, IV, p. 251.
30. Emilienne Demougeot. «Le Chameau et l'Afrique du Nord romaine», in: *Annales E. S. C.*, 1960, n^0 2, p. 244.
31. Xavier de Planhol. «Nomades et Pasteurs. I. Genèse et diffusion du nomadisme pastoral dans l'Ancien Monde», in: *Revue géographique de l'Etat*, n^0 3, 1961, p. 295.
32. M. de Guignes, *op. cit.*, I, 1808, p. 355.
33. Henri Pérès, «Relations entre le Tafilalet et le Soudan à travers le Sahara», in: *Mélanges... offerts â E. F. Gautier*, 1937, p. 409—414.
34. Точне посилання не знайдено (безперечно, A. N., A. E., B III). У всякому разі, ці дані підтверджує Таверньє. Див.: J.-B. Tavernier, *op. cit.*, I, p. 108.
35. Abbé Prévost, *op. cit.*, XI, p. 686.
36. *Libro de agricultura*, 1598, p. 368 sq.
37. C. Estienne et J. Liébaut. *L'Agriculture et maison rustique*, 1564, f 21.
38. *François Quesnay et la physiocratie, op. cit.*, II, p. 431 sq.
39. B. N. Estampes, 1576 — cartes et plans, Ge D 16926 et 16937.
40. P. de Las Cortes, document cité, British Museum, London.
41. J. de Guignes, *op. cit.*, III, p. 14.
42. Abbé Prévost, *op. cit.*, VI, p. 212—213; J.-B. du Halde, *op. cit.*, II, p. 57.
43. P. de Magaillans, *op. cit.*, p. 53—54.
44. Abbé Prévost. *Voyages..., op. cit.*, VII, p. 525 (Gerbillon).

45. Див. цю працю, т. II.
46. *Mêdit...*, p. 427.
47. Abbé Prévost, *op. cit.*, VIII, p. 263—264.
48. *Les Six voyages de Jean-Baptiste Tavernier, op. cit.*, II, p. 59.
49. Giovanni Botero. *Relationi universali*, Brescia, 1599, II, p. 31.
50. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, II, p. 72.
51. *Relazione di Gian Francesco Morosini, bailo à Costantinopoli*, 1585, in: *Le Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, p. p. E. Albéri, série III, vol. III, 1855, p. 305.
52. *Mêdit...*, I, p. 318.
53. Théophilie Gautier. *Constantinopole*, 1853, p. 166.
54. J. Leclerq.*De Mogador à Biskra, Maroc et Algêrie*, 1881, p. 123.
55. A. Babeau. *Le Village..., op. cit.*, p. 308, 343—344.
56. Про ці закупки в Англії, Ірландії, Іспанії, Алжирі, Тунісі, Марокко, Аравії, Неаполі, Сардинії, Данії, Норвегії див.: A.N., Ol, cartons 896 à 900.
57. A. d. S. Mantoue, A Gonzaga, Genova 757.
58. Я почерпнув ці дані, наскільки пам'ятаю, з документів фонду Медичі в Державному архіві Флоренції.
59. J.-B.-H. Le Couteulx de Canteleu.*Etude sur l'histoire du cheval arabe*, 1885, notament p. 33—34.
60. *Mêdit...*, I, p. 260.
61. Jules Michelet. *Histoire de France*, éd. Rencontre, V, 1966, p. 114.
62. Vasselieu, dit Nicolay. *Reglement gênêral de l'artillerie...* 1613.
63. Lavoisier, «De la richesse territoriale du royaume de France», in: *Collection des principaux êconomistes*, XIV, réimpression 1966, p. 595.
64. P. Quiqueran de Beaujeu. *La Provence Louêe*, 1614. Різниця в цінах зросла згодом, з розорюванням пагорків. 1718 р. мул коштував удвічі дорожче за коня. Див.: R. Baehrel, *Une Croissance: la Basse-Provence rurale, op. cit.*, p. 173.
65. R. Baehrel, *ibid.*, p. 65—67.
66. Lavoisier, *op. cit.*, p. 595; *Rêflexions d'un citoyen-propriêtaire*, 1792, B. N., Rp 8577.
67. L.-S. Mercier.*Tableau de Paris, op. cit.*, I, p. 151; IV, p. 148.
68. L-S. Mercier.*Tableau de Paris, op. cit.*, III, p. 300—301, 307—308.
69. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.* IX, p. 1-2.
70. *Ibid.*, X, p. 72.
71. E. J. F. Barbier, *op. cit.*, I, p. 1-2.
72. L. Makkai. «Productivité et exploitation des sources d'ênergie, XII—XVII»; неопублікована доповідь, Тиждень Прато, 1971.
73. Greffin Affagart. *Relation de Terre Sainte (1533—1534)*, p. p. J. Chavanon, 1902, p. 20.
74. F. Braudel. «Genève en 1603», in:*Mêlanges d'histoire... en hommage au professeur Anthony Babel*, 1963, p. 322.
75. Robert Philippe. *Histoire et technologie*, dactylogramme, 1978, г. 189.
76. E. Kämpfer, *op. cit.*, I, p. 10.
77. *Storia della tecnologia*, p. p. C. Singer, *op. cit.*, II, p. 621. Статистики для Польщі знайдено не було. Неповні дані див.: T. Rutowski. *L'Industrie des moulins an Galicie* (польською мовою), 1886.
78. До речі, таку саму оцінку дав і Вобан: Vauban. *Projet d'une dime royale*, 1707, p.76—77.
79. L. Makkai, article cité.
80. *Storia della tecnologia*, II, *op. cit.*, p. 625—627, et Jacques Payen, *Histoire des sources d'ênergie*, 1966, p. 14.
81. Lynn White. *Technologie mêdiêvale*, 1969, p. 108.
82. Cervantes. *Don Quichotte*, cité par. L. White, *ibid.*, p. 109; *Divine Comêdie, Inferno*, XXXIV, 6.
83. *Storia della tecnologia, op. cit.*, p. 630.
84. Щодо двох наступних абзаців див.: *ibid.*, III, p. 94 sq.
85. Взірець, що експонується в Німецькому музеї хліба (Ульм).
86. Ruggierro Romano. «Per una valutazione della flotta mercantile europea alla fine del secolo XVIII», in: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962, V, p. 573—591.
87. Усі наведені вище підрахунки були виконані за даними, що їх мені повідомив Ж.-Ж. Емардинкер.
88. Maurice Lombard. *L'Islam dans sa première grandeur*, 1971, p. 172 sq.
89. Bartolomeo Crescentio, *Nautica mediterranea*, 1607, p. 7.
90. *Annuaire statistique de la Meuse pour l'An XII.*
91. Paul W. Bamford. *Forests and French Sea Power, 1660—1789*, 1956, p. 69, 207—208 et

passim (дані, наведені в двох попередніх абзацах).

92. François Lemaire. *Histoire et antiquité de la ville et duché d'Orleans,* 1645, p. 44; Michel Davèze. *La Vie de la forêt francaise au XVI siècle,* 2 vol., 1961.
93. J. Sion. *Les Paysans de la Normandie orientale.., op. cit.,* 1909, p. 191.
94. R. Philippe, dactylogramme déjá cité, p. 17.
95. F. Lütge.*Deutsche Sozial-und Wirtschafts geschichte,* 1966, S. 335.
96. Bertrand Gille. *Les Origines de la grande métallurgie en France,* 1947, p. 69 et 74.
97. A. Keck, in: *Précis d'histoire des mines sur les territoires polonais* (польською мовою), 1960, p. 105; Antonina Keckowa. *Les Salines de la région de Cracovie, XVI—XVIII siècle* (польською мовою, резюме німецькою), 1969.
98. Для попереднього абзацу див. дані, подані Мішеліною Болан за матеріалами обговорень у бюро статистики міста Парижа.
99. Michel Devèze, невидана доповідь. Тиждень Прато, 1972.
100. P. de Magaillans, *op. cit.,* p. 163.
101. *Médit...,* I, p. 112, 354, 158.
102. Thomas Platter, *op. cit.,* p. 204.
103. Antonio de Guevara, *Epistres dorées, morales et famillières,* in: *Biblioteca de autores espanoles,* 1850, XIII, p. 93.
104. B.C. Jonson. «L'influence des bassins houillers sur l'emplacement des usines à feu en Angleterre avant circa 1717» in: *Annales de l'Est,* 1956, p. 220.
105. Посилання втрачене.
106. Наведено в: S. Mercier, *op. cit.,* VII, p. 147.
107. P. de Saint-Jacob, *op. cit.,* p. 488.
108. *Dictionnaire du commerce et des marchandises,* p. p. M. Guillaumin, 1841, I, p. 295.
109. J.-C. Toutain. «Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958: I, Estimation du produit au XVIII s.», in: *Cahiers de l'IS. E. A.,* juil. 1961, p. 134; Lavoisier, *op. cit.,* p. 603.
110. P. de Magaillans, *op. cit.,* p. 12—13.
111. *Médit...,* I, p. 200.
112. Guy Thuillier. *Georges Dufaud et les débuts du grand capitalisme dans la métallurgie, en Nivernais* au XIX *siècle,* 1959, p. 122 (і посилання в примітках). Інші приклади Louis Trenard, in: *Charbon et Sciences humaines,* 1966, p. 53 sq.
113. Max Prinet. «L'industrie du sel en Fnanch-Comté avant la conquête francaise», in: *Mémoires de la société d'émulation du Doubs,* 1897, p. 199—200.
114. M. Rouff. *Les Mines de charbon en France au XVIII siècle,* 1922, p. 368—386 et 418.
115. Jean Lejeune, *La Formation du capitalisme moderne dans la principauté au XVI siècle,* 1939, p. 172—176.
116. *Médit.,* I, 561.
117. J. Nickolls. *Remarques sur les avantages et les désavantages de la France et de la Grande-Bretagne, op. cit.,* p. 137.
118. *Ibid.,* p. 136.
119. Дивись цю працю, т. III.
120. John U. Neff. «Technology and civilization», in: *Studi in onore di Amintore Fanfani,* 1962, V, зокрема, p. 487—491.
121. Це ризиковані, а отже, спірні підрахунки. Всю проблему слід розглядати наново згідно з пропозиціями Ж. Лакоста (див. Jacque Lacoste. «Rétrospective énergétique mondiale sur longue période (mythes et réalités)», in: *Informations et réflexions,* avril 1978, n 1, який спирається на книгу Патнема (Putnam. *Energy in the future*). Він не ставить під сумнів класифікації енергетичних ресурсів, яку пропоную я, але вважає, по-перше, що енергія, яка була в розпорядженні людей індустріальної епохи, була значніша, ніж це твердять, але марно витрачалася ними; а по-друге, що «дерев'яна криза», яка стала помітною від XVI ст., за своїм впливом може порівнюватися з нафтовою кризою, яку переживаємо ми.
122. *Histoire générale des techniques,* p. p. M. Daumas, 1965, II, p. 251.
123. Abbé Prévost, *op. cit.,* VI, p. 223.
124. Див. цю працю, т. III.
125. Lewis Morgan. *Ancient Society,* 1877, p. 43.
126. Stefan Kurowski. *Historyczny proces wyrostu gospodarczego,* 1963.
127. E. Wagemann. *Economia mundial, op. cit.,* I, p. 127.
128. P. Deyon. *Amiens, capitale provinciale...,* op. cit., p. 137.
129. Ferdinand Tremel. *Das Handelsbuch des Judenburger Kaufmannes Clemens Körber, 1526—1548,* 1960.
130. A.-G. Haudricourt. «La fonte en Chine: Comment la connaissance de la fonte de fer a pu venir de la Chine antique à l'Europe mediovale», in: *Métaux et civilisations,* II, 1946, p. 37—41.

131. *Voyage du chevalier Chardin, op. cit.*,IV, p. 137.
132. N. T. Belaiew. «Sur le «damas» oriental et les lames damassées», in: *Métaux et civilisations,* I, 1945, p. 10—16.
133. A. Mazaheri, «Le sabre contre l'épée ou l'origine chinoise de «l'acier au creuset», in: *Annales E. S. C.,* 1958.
134. J. W. Gilles, «Les fouilles aux emplacements des anciennes forges dans la région de la Sieg, de la Lahn et de la Dill», in: *Le Fer à travers les âges,* 1956; Augusta Hure. «Le fer et ses antiques axploitations dans le Senonais et le Jovinien», in: *Bulletin de la société des sciences historiques... de l'Yvonne,* 1933, p. 3; «Origine et formation du fer dans le Sénonais», *ibid.,* 1919, p. 33 sq.; A. Goudard. «Note sur l'exploitation des gisements de scories de fer dans le département de l'Yvonne», in: *Bul. de la Société d'archéologie de Sens,* 1936, p. 151—188.
135. J. W. Gilles, art. cit.
136. J.-B. Labat, *op. cit.,* II, p. 305.
137. *Histoire générale des techniques, op. cit.,* p. p. M. Daumas, II, p.56—57.
138. Ferdinand Tremel. *Der Frühkapitalismus in Innerösterreich,* 1954, S. 52 sq.
139. *Ibid.,* p.53 et fig. 87.
140. Auguste Bouchayer. *Les Chartreux, maîtres de forges,* 1927.
141. B. Guenée. *Tribunaux et gens de justice dans le bailliage de Senlis à la fin du Moyen Age (ver 1380 — vers 1550), op. cit.,* p. 33, note 22.
142. *Storia della tecnologia,* p. p. C. Singer, *op. cit.,* III, p. 34; M. François, «Note sur l'industrie sidérurgique...», in: *Mémoires de la société nationale des antiquaires de France,* 1945, p. 18.
143. Я не знайшов використаного мною у Венеції (A. d. S. або музей Коррер) документа, який вказує чисельність робітників, які обробляють залізо. Добрий опис цього виробництва 1527-го, 1562-го та 1572 pp. див.: *Relazioni di rettori veneti in Terraferma,* XI, 1978, p. 16—17, 78—80, 117.
144. Richard Gascon. *Grand Commerce et vie urbaine au XVI siècle; Lyon et ses marchands,* 1971, p. 133—134.
145. Eli Hesksсher. «Un grand chapitre de l'histoire du fer: le monopole suédois», in: *Annales d'histoire économique et sociale,* 1932, p. 131—133.
146. *Op. cit.,* статистична таблиця поза текстом.
147. Arturo Uccelli. *Storia della tecnica,* 1945, p. 87.

До розділу 6

1. Aldo Mieli. *Panorama general de historia de la ciencia,* II, 1946, p. 238, note 16.
2. Carlo M. Cipolla. *Guns and sails in the early Phase of European Expansion 1400—1700,* 1965, p. 104.
3. *Storia della tecnologia,* p. p. C. Singer, *op. cit.,* II, p. 739.
4. Friedrich Lütge. *Deutsche Sozial-und Wirtschaftsgeschichte,* 1966, S. 209.
5. *Storia della tecnologia,* p. p. C. Singer, *op. cit.,* p. 739.
6. Lynn White. *Medieval Technology and Social Change,* 1962, p. 101.
7. Jorge de Ehingen. *Viage...,* in: *Viajes estranjeros por España y Portugal,* p. p. J. Garcia Mendoza, 1952, p. 245.
8. C. M. Cipolla «*Guns and sails in the early phase of european expansion..., op. cit.,* p. 10 ′—107.
9. C. de Renneville, *Voyages..., op. cit.,* V, p. 43.
10. Sanudo, *op. cit.,* III, 170 sq.
11. Michel Mollat, in: *Histoire du Moyen Age,* éd. p. E. Perroy, *op. cit.,* p.463.
12. Karl Brandi. *Kaiser Karl* V, 1937, S. 132.
13. W. Sombart. *Krieg und Kapitalismus, op. cit., S.* 84—85.
14. *Chroniques de Froissart,* éd. 1888, VIII, p. 37 sq.
15. Sanudo. *Diarii,* I, 1879, col. 1071—1072.
16. Ralph Davis, «Influences de l'Angleterre sur le déclin de Venise au XVII siècle», in: *Decadenza economica Veneziana nel secolo XVII,* 1957, p. 214—215.
17. Пам'ятна записка рицаря де Разійї кардиналові де Ришельє від 26 листопада 1926 р. (B. N., Ms. n. a., 9389, f^0 66 v^0).
18. Le Loyal Serviteur. *La Très Joyeuse et Très Plaisante Histoire... de Bayard, op. cit.,* éd. 1872, p. 280.
19. Blaise de Monluc. *Commentaires,* éd Pléiade, 1965, p. 34, 46.
20. Для двох попередніх абзаців див.: W. Sombart. *Krieg und Kapitalismus, op. cit.,* S. 78 sq.
21. Miguel de Castro. *Vida del soldado español Miguel de Castro,* 1949, p. 511.
22. M. de Montaigne. *Journal de voyage en Italie, op. cit.,* p. 1155.

23. *Mêdit...*, II, p. 167.
24. Звіт Саворньяна де Бразза для останніх років XVI ст. Він зберігається чи то в Державному архіві, чи то в музеї Коррер у Венеції.
25. W. Sombart, *op. cit.*, S. 88.
26. *Ibid.*, S. 93.
27. F. Breedvelt van Veen. *Louis de Geer 1587—1655* (нідерландською мовою), 1935, p. 40 et 84.
28. Близько 1555 р. (?) колишня серія «K» Національного архіву в Парижі, передана до Симанкаса.
29. *Mêdit...*, II, p. 168.
30. *Mêdit...*, II, p. 134.
31. P. de Las Cortes, doc. cité.
32. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, IV, p. 374.
33. A. Blum. *Les Origines du papier, de l'imprimerie et de la gravure*, 1935.
34. Lucien Febvre, H. J. Martin. *L'Apparition du livre*, 1971, p. 41—42.
35. *Ibid.*, p. 42 et 47.
36. *Ibid.*, p. 47.
37. *Ibid.*, p. 20.
38. *Ibid.*, p. 36.
39. T. F. Carter. *The Invention of printing in China and its spread westward*, 1925, *passim* et notament p. 211—218.
40. Loys Le Roy. *De la Vicissitude ou Variêtê des choses en l'Univers*, 1576, p. 100, цит. за: René Etiemble. *Connaissons-nous la Chine?*, 1964, p. 40.
41. L. Febvre, H. J.,*op. cit.*, p. 60 sq., 72—93.
42. *Ibid.*, p. 134.
43. *Ibid.*, p. 15.
44. *Ibid.*,p. 262 sq.
45. *Ibid.*, p. 368.
46. *Ibid.*, p. 301.
47. *Ibid.*,p. 176—188.
48. Jean Poujade. *La Route des Indes et ses navires*, 1964.
49. *Mêdit...*, I, p. 499.
50. Питання залишається спірним, хай навіть в очах одного такого фахівця, як Поль Адам. Одначе ж на єгипетській фресці, що зображує торгову експедицію цариці Гачепсут у Пунті (на Червоному морі), мене вразило зображення поруч з єгипетськими кораблями з квадратними вітрилами невеликого місцевого човна з трикутним вітрилом. Пояснення цієї деталі я марно намагався отримати в єгиптологів.
51. Див. цю працю, т. III.
52. Richard Hennig, *Terrae incognitae*, III, 1953, p. 122.
53. З часу виходу статті П. Пельйо на цю тему з'явилося чимало літератури: P. Pelliot. «Les grands voyages maritimes chinois au début du XV siècle», in: *T'oung Pao*, XXX, 1933, p. 237—452.
54. Alexandre de Humboldt. *Examen critique de l'histoire de la geographie du nouveau continent et des progrès de l'astronomie nautique aux quinzième et seizième siècles*, 1836, I, p. 337.
55. Jean Bodin. *La Rêpublique*, 1576, p. 6307
56. Thomé Cano. *Arte para fabricar... naos de guerra y merchante*, 1611, p. 5 v[0].
57. Laurent Vital. *Premier Voyage de Charles Quint en Espagne*, 1881, p. 279—283.
58. Краків. Музей Чарториських, 35, арк. 35 і 55.
59. G. de Mendoza. *Histoire du grand royaume de la Chine...*, 1606, p. 238.
60. R. de Vivero, *op. cit.*, p. 194.
61. J.-B. du Halde, *op. cit.*, II, p. 160.
62. J. Barrow, *Voyage en Chine, op. cit.* I, p. 62.
63. G. Macartney, *op. cit.*, II, p. 74—75.
64. Jacques Heers, in: «Les grandes voies maritimes dans le monde, XV—XIX siècles», *XII Congrès... d'histoire maritime*, 1965, p. 22.
65. R. de Vivero, *op. cit.*, p. 22.
66. J. Heers, in: «Les grandes voies maritimes...», art. cit., p. 22.
67. P. Vidal de La Blache. *Principes de gêographie humaine, op. cit.*, p. 266.
68. Виступ Джозефа Нідема в Сорбонні.
69. M. de Guignes. *Voyage à Peking..., op. cit.*, I, p. 353—354.
70. Abbé Prévost, *op. cit.*, VI, p. 170.
71. *Voyage du médecin J. Fries*, éd par W. Kirchner, *op. cit.*, p. 73—74.
72. *Concolorcorvo, op. cit.*, p. 56—57.
73. *Ibid.*, p. 56.
74. *Voyage faict par moy Pierre Lescalopier* publié, partiellement par E. Cléray, in: *Revue d'histoire diplomatique*, 1921, p. 27—28.
75. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, I, p. 256.
76. P. de Magaillans, *op. cit.*, p. 47 sq.
77. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.* III, p. 22—23.
78. Georg Friederici. *El Carácter del descubrimiento y de la conquista de Amêrica* (іспанське видання), 1973, p. 12.
79. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, VI, p. 335.
80. J. Heers. «Les grandes voies maritimes...», art.

cit., p. 16—17; W. Schurz, *The Manila Galleon,* 1959.
81. Jean-François Bergier. *Les Foires de Genève et l'économie internationale de la renaissance,* 1963, p. 218 sq.
82. M. Postan, in: *The Cambridge Economie History of Europe,* II, p. 140 et 147.
83. Otto Stolz. «Zur Entwicklungsgeschichte des Zollwesens innerhalb des alten Deutschen Reichs», in: *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte,* 1954, S. 18 (і примітку).
84. Geronimo de Uztáriz. *Théorie et pratique du commerce et de la marine,* 1753, p. 255.
85. M. Postan, in: *The Cambridge Economic History of Europe,* II, p. 149—150.
86. P. du Halde, *op. cit.,* II, p. 158—159.
87. P. de Magaillans, *op. cit.,* p. 158—159, 162, 164.
88. G. F. Gemlli Careri, *op. cit.,* IV, p. 319.
89. G. Macartney, *op. cit.,* IV, p. 17; III, p. 368.
90. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* III, p. 29.
91. Jacques Heers. *Gênes au XV siècle,* 1961, p. 274 sq.; *Médit.,* I, p. 527.
92. *Ibid.,* p. 277.
93. Звіт сера Джона Берроу про захоплення корабля див.: R. Hakluyt, *The Principal Navigations...,* 1925, V, p. 66 sq.; Alfred de Sternbeck. *Histoire des flibustiers,* 1931, p. 158 sq.
94. *Médit.,* I, p. 254, 260.
95. H. Cavailles. *La Route française, son histoire, sa fonction,* 1946, p. 86—94.
96. Henri Sée, *Histoire économique de la France,* I, 1939, p. 294.
97. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.,* V, p. 331.
98. Macaulay, цит. за: M. Kulischer, *Storia economica...,* op. cit., II, p. 552; Sir Walter Bezant, *London in the time of Stuarts,* 1903, p. 338—344.
99. Arthur Young. *Voyage en France,* 1793, I, p. 82.
100. A. Smith, *op. cit.,* II, p. 382.
101. L. Dermigni. *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIII siècle,* 1719—1833, *op. cit.,* III, p. 1131 sq.
102. Див. цю працю, т. II.
103. H. Bechtel, *Wirtschaftsgeschichte Deutschelands, op. cit.,* I, S. 328.
104. Armando Sapori. *Una Compagnia di Calimala ai primi del Trecento,* 1932, p. 99.
105. P. de Saint-Jacob, *op. cit.,* p. 164.
106. *Storia della tecnologia,* p. p. C. Singer, *op. cit.,* II, p. 534.
107. J.-B. Say. *Cours complet d'économie politique pratique,* 1966, II, II, p. 497, note 2.
108. *Der moderne Kapitalismus, op. cit.,* II, S. 231—420.
109. Див. цю працю, т. II.
110. Див. цю працю, т. II.
111. Marcel Rouff. *Les Mines de charbon en France au XVIII siècle (1744—1791),* 1922, p. 368 sq.
112. *Voyage du Chevalier Chardin..., op. cit.,* IV, p. 24 et 167—169.
113. Thierry Gaudin. *L'Ecoute des silences,* 1978.
114. *Storia della tecnologia,* p. p. C. Singer, *op. cit.,* III, p. 121.
115. A. d. S. Venezia, *Senato terra.*
116. Marc Bloch. *Mélanges historiques,* 1963, II, p. 836.
117. Arch. Simancas, E Flandes, 559.
118. A. Wolf. *A History of Science, technology and philosophy it the 16th and 17th centuries,* p. 332 sq.
119. D. Schwenter. *Deliciae physico-mathematical oder mathematische und philosophische Ezquick studen,* 1636.
120. A. N., A. E., B III, 423, La Haye, 7 sept. 1754.
121. Gerhard Mensch. *Das technologische Patt,* 1977.

До розділу 7

1. N. du Fail. *Propos rustiques et facétieux, op. cit,* p. 32—34.
2. Marquise de Sévigné, *op. cit.,* VII, p. 386.
3. A. N., H 2933, f⁰ 3.
4. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* I, p. 6, 10 sq. et *passim.*
5. Дата відкриття Гарвеєм кровообігу — 1628 р.
6. William Petty, «Verbum Sapienti» (1691), in: *Les Oeuvres économiques,* I, 1905, p. 132.
7. L. F. de Tollenare. *Essai sur les entraves que le commence éprouve en Europe,* 1820, p. 193 et 210.
8. Я маю на увазі *Some Consideration on the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money,* 1691. Див.: Eli Heckscher. *La Epoca mercantilista,* 1943, p. 648 sq.
9. Jacob van Klaveren. «Rue de Quincampoix und Exchange Alley, die Spekulations jahre 1719 und 1720 in Frankreich und England»,

in: *Vierteljahrschrift für Sozil-und Wirtschaftsgrchichte,* oct. 1963, S. 329—359.
10. Princesse Palatine. *Lettres... de 1672 à 1722,* 1964, p. 419, лист від 11 червня 1720 р.
11. Див. цю працю, т. II.
12. Scipion de Grammont. *Le Denier royal,* 1620, p. 20. Чимало авторів говорять про соляну монету у формі маленьких брусків, розміри яких, за їхніми словами, були різні залежно від місця.
13. J.-B. Labat, *op. cit.,* III, p. 235.
14. *Ibid.,* p. 307.
15. *Monumenta missioniaria africana, Africa occidental, VI, 1611—1621,* p. p. Brasio, 1955, p. 405.
16. Стаття Лі Цзяжуя (китайською мовою) позначена № 54 в «Revue bibliographique de sinologie», 1955.
17. Стаття в італійських газетах.
18. Paul Einzig, *Primitive money in its ethnological, historical and economical aspects,* 1948, p. 271—272.
19. *Ibid.,* p. 47 sq.; E. Ingersoll. «Wampum and its history» in: *American Naturalist,* 1883.
20. W. G. Randles. *L'Ancien Royaume du Congo des Origines à la fin du XIX siècle,* 1968, p. 71—72.
21. G. Balandier. *La Vie quotidienne au royaume de Kongo..., op. cit.,* p. 124.
22. Vitorino Magalhâes-Godinho. *L'Economie de l'Empire portugais au XV et XVI siècles,* 1969, p. 390 sq.
23. G. Balandier, *op. cit.,* p. 12—124.
24. Adam Smith. *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations,* éd. 1966, I, p. 29.
25. Pierre Vilar. *Or et monnaie dans l'histoire,* 1974, p; 321.
26. Isaac Chiva, машинописна доповідь про Корсику. Див.: Germaine Tillion. «Dans l'Aurès: le drame des civilisation archaiques», in: *Annales E. S. C.,* 1957, p. 393—402.
27. François Boullaye. *Les Voyages et observations du Sieur de la Boullaye...,* 1653, p. 73—74.
28. C. L. Lesur. *Des progrès de la puissance russe,* 1812, p. 96., note 4.
29. W. Lexis. «Beiträge zur Statistik der Edelmetalle», in: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik,* 1879, S. 365.
30. Ruggiero Romano. «Une économie coloniale: le Chili au XVIII siècle», in:*Annales E. S. C.,* 1960, p. 259—285.
31. Manuel Romero de Terrero. *Los Tlacos coloniales. Ensayo numismático,* 1935, p. 4—5.
32. *Ibid.,* p. 13—17. Мідяної монети не буде в Мексиці до 1814 р.
33. Посилання загублене.
34. E. Clavière et J.-P. Brissot. *De la France et des Etats Unis,* 1787, p. 24 et note 1.
35. Alfons Dopsch. Naturalwitrschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte, 1930.
36. *Mêdit...,* I, p. 351, note 2.
37. Museo Correr. Dona delle Rose, 181, f 62.
38. M. Takizawa. *The Penetration of Money economy in Japon..., op. cit.,* p. 33 sq.
3.9 *Ibid.,* p. 38—39.
40. Andrea Metra. *Il Mentore perfetto de'negozianti, op. cit.,* III, p. 125.
41. Venise Marciana. *Scritture... oro et argento,* VII-MCCXVIII, 1671; Ugo Tucci, «Les émissions monétaires de Venise et les mouvements internationaux de l'or», in: *Revue historique,* 1978.
42. A. N., A. E., B III, 265 (1686), Mémoires généraux.
43. V. Magalhães-Godinho, *L'Empire portuguais au XV et XVI siècles, op. cit.,* p. 512—531.
44. *Ibid.,* p. 353—358.
45. *Ibid.,* p. 358 sq.
46. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* III, p. 278.
47. *Ibid.,* III, p. 2.
48. *Ibid.,* III, p. 226.
49. V. Magalhães-Godinho, *op. cit.,* p. 357, 444 sq.
50. *Ibid.,* p. 323, 407 sq.
51. *Ibid.,* p. 356—358.
52. F. Balducci Pegolotti. *Pratica della mercatura,* 1766, p. 3—4.
53. Для попередніх абзаців див.: V. Magalhães-Godinho, *op. cit.,* p. 399—400.
54. P. de Magaillans. *Nouvelle Relation de la Chine, op. cit.,* p. 169.
55. V. Magalhães-Godinho, *op. cit.,* p. 518.
56. Maestre Manrique. *Itinerario de las Misiones que hizo el* Padre F. Sebastiàn Manrique, 1649, p. 285.
57. B. N., Ms. fr. n. a. 7503, f^0 46.
58. P. de Las Cortes, doc. cit., f^0 85 et 85 v^0.
59. Цитований документ, примітка 57.
60. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* IV, p. 43.
61. «Mémoire sur l'intérêt de l'argent en Chine», in:*Mêmoires concernant l'histoire, les sciences, etc.*» (праці отців-місіонерів у Пекіні), IV, 1779, p. 309—311.
62. L. Dermigny. *La Chine et l'Occident. Le Commerce à Canton..., op. cit.,* I, p. 431—433.

63. Abbé F. Galiani, *Della Moneta*, 1750, p. 214.
64. G. de Uztáriz, *op. cit.*, p.171.
65. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, VI, p. 353—354.
66. Див. цю працю, т. III.
67. Про це Kipper — und Wipperzeit, F. Lütge. *Deutsche Sozial-und Wirtschaftgeschichte, op. cit.*, p. 289 sq.
68. Earl J. Hamilton. «American Treasure and Andalusian Prices, 1503—1660», in: *Journal of Economic and Business History*, I, 1928, p. 17 et 35.
69. Raphaël du Mans. *Estat de la Perse en 1660*, p. p. Ch. Schefer, *op. cit.*, p. 193.
70. Карл Маркс. Капітал, т. I. — К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. 23, с. 103, приміт. 53.
71. Frank Spooner. *L'Economie mondiale et les frappes monétaires en France*, 1493—1680, 1956, p. 254.
72. *Ibid.*, p. 21.
73. Josef Kulischer. *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, 1965, II, s. 330.
74. P. de Saint-Jacob, *op. cit.*, p. 306.
75. Antonio della Rovere. *La Crisi monetaria siciliana (1531—1802)*, p. p. Carmelo Trasselli, 1964, p. 30 sq.
76. E. J. F. Barbier, op. cit., I, p. 158.
77. Див. цю працю, т. II, розділ II.
78. Про деталі, наведені в цьому абзаці, див. цю працю, т. III.
79. «Maximes générales», in: *François Quesnau et la physiocratie*, éd. I. N. E. D. *op. cit.*, II, p. 954 et note 7.
80. Werner Sombart. *Le Bourgeois*, 1926, p. 38—39.
81. F. Galiani. *Della Moneta, op. cit.*, p. 56.
82. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.*, I, p. 46.
83. W. Lexis. «Beiträge zur Statistik der Edelmetalle», art. cit.
84. *Ibid.*
85. Geminiano Montanari. *La Zecca*, 1683, in: *Economisti del Cinque e Seicento*, p. p. A. Graziani, 1913, p. 264.
86. I. de Pinto, *Traité de la circulation et du crédit, op. cit.*, p. 14.
87. B. N., Ms. fr., 5581, f⁰ 83; див. також *Il Mentore perfetto de'negozianti, op. cit.*, V, article «Surate», p. 309.
88. F. Spooner, *op. cit.*, p. 170 sq.
89. Josef Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, 1965, II, S. 344—345.
90. *Ibid.*
91. Передмова Луїджі Ейнауді до видання: *Paradoxes inédits du seingneur de Malestroit*, 1937, p. 23.
92. E. Pasquier. *Les Rechenches de la France, op. cit.*, p. 719.
93. F. Braudel et F. Spooner. «Prices in Europe frome 1450 to 1750», in: *Cambridge economic history of Europe*, IV, p. 445; цифри для американського золота й срібла цілком очевидно належать графові Гемілтону.
94. I. de Pinto, *Traité de la circulation..., op. cit.*, p. 33.
95. J. A. Schumpeter, *Storia dell'analisi economica*,1959, I, p. 386.
96. F. Galiani, *Della Moneta, op. cit.*, p. 278.
97. I. de Pinto. *Traité de la circulation..., op. cit.*, p. 34.
98. *Ibid.*, p. 34, note.
99. A. N. F^{12}, 2175, III. Документи 1810 та 1811 pp. про несплату боргів, зроблених під час облоги.
100. F. W. von Schrötter. *Fürstliche Schatz und Rent Cammer*, 1686, цит. за: Eli Heckscher, *op. cit.*, S. 652—653.
101. P. de Saint-Jacob, *op. cit.*, p. 212.
102. Див. цю працю, т. II., розділ II.
103. M. de Malestroit. «Mémoires sur le faict des monnoyes...», in:*Paradoxes inédits du seigneur de Malestroit*, p. p. Luigi Einaudi, 1937, p. 105.
104. D. Hume. «Essai sur la balance du commerce», in: *Mélanges d'économie politique, op. cit.*, p. 93.
105. L.-S. Mercier, *op. cit.*, IX, p. 319—320.
106. S. D. Gotein. «The Cairo Geniza as a source for the history of Muslim civilization», in: *Studia islamica*, III, p. 75—91.
107. H. Laurent. *La Loi de Gresham au Moyen Age*, 1932, p; 104—105.
108. John Law. «Premier mémoire sur les banques», in: *Oeuvres... contenant les principes sur le Numéraire, le Commerce, le Crédit et les Banques*, 1790, p. 197.
109. B. Schnapper. *Les Rentes au XVI siècle. Histoire d'un instrument de crédit*, 1957, p. 163.
110. Див. цю працю, т. II., розділ V.
111. *Médit...*, I, p. 527.
112. *Ibid.* p. 528.
113. Посилання втрачене.
114. J. A. Schumpeter, éd. italienne, *op. cit.*, I, p. 392.
115. *Ibid.*, p. 392.

116. *Recherches sur le commerce,* 1778, p. VI.
117. S. de Gramont. *Le Denier royal,* 1620, p. 9.

До розділу 8

1. Карл Маркс, Фрідріх Енгельс. Німецька ідеологія, т. 3, с. 46.
2. Див. перше видання цієї праці (с. 370).
3. In: *Towns and societies,* p. p. Philip Abrams and E. A. Wrigley, 1978, p. 9, 17, 24, 25.
4. *Voyages d'Ibn Battûta,* p. p. Vencent Monteil, 1969, I, p. 67—69.
5. R. Baron. «La bourgeoisie de Varzy au XVII siècle», in: *Annales de Bourgogne,* art. cit., p. 161—208, зокрема с. 163—181.
6. P. Deane, W. A. Cole. *British Economic Growth,* 1964, p. 7—8.
7. R. Gascon, in: *Histoire économique et sociale de la France,* p. p. Braudel et Labrousse, I[1] p. 403.
8. H. Bechtel. Wirtschaftsstil des deutsches Spätmittelalters, 1350—1500. 1930, S. 34 sq.
9. *Cahier de doléances des paroisses du bailliage de Troyes pour les états généraux de 1614,* p. p. Yves Durand, 1966, p. 7.
10. O. Spengler, *Le Déclin de l'Occident,* 1948, II, p. 90 sq.
11. J. B. du Halde. *Description géographique, historique, chronologique, politique et physique de l'Empire de la Chine et de la Tartarie chinoise,* 1785, I, p. 3.
12. E. Kämpfer, *op. cit.,* III, p. 72.
13. J. Kulischer, *op. cit.,* (італійське видання), II, p. 15—16.
14. R. Cantillon, *op. cit.,* p. 26; M. Reinhardt. «La population des villes...», in: *Population,* avril 1954, 9, p. 287.
15. J. Kulischer, *op. cit.;* для Росії Б. Ц. Урланіс (М., 1966, російською мовою) дає цифру 3,6 % (міське населення в 500 000 чоловік), ці дані наводяться в книзі: В. И. Павлов. Социально-экономическая структура промышленности Индии. Исторические предпосылки генезиса капитализма (конец XVIII — средина XIX в.), М., 1978.
16. C. Bridenbauch. *Cities in the Wilderness,* 1955, p. 6 et II. Для Японії див. дані проф. Фуросіми, наведені в: T. C. Smith. *The Agrarian origins of modern Japan,* 1959, p. 68.
17. Jan de Vries. *The rural economy in the golden age, 1500—1700,* 1974, tableau p. 86.
18. M. Clouscard. *L'Etre et le code,* 1972, p. 165;
19. Jane Jacobs. *The Economy of cities,* 1970.
20. Цит. за: J.-B. Say. *Cours d'économie politique, op. cit.,* IV, p. 416—418.
21. F. Lütge, *op. cit.,* p. 349.
22. R. Gascon, in: *Histoire économique et sociale de la France,* p. p. Braudel et Labrousse, I, p. 360.
23. За даними В. Абеля (посилання й обговорення див. у цій праці, т. III).
24. Georg Steinhausen. *Geschichte der deutschen Kultur,* 1904, S. 187.
25. *La Civiltâ veneziana del Settecento,* p. p. la Fondation Giorgio Cini, 1960, p. 275.
26. Посилання не знайдено.
27. Archivo General de Simancas. *Expedientes de hacienda,* 157.
28. «Saco de Gibraltar» in: *Tres Relaciones históricas, «Colección de libros raros o curiosos»,* 1889.
29. *Médit...,* I, 245.
30. Jean Pussot. *Journalier ou mémoires,* 1857, p. 16.
31. Ernst Ludwig Carl. *Traité de la richesse des princes et de leurs états,* 1723, II, p. 193 et 195.
32. A. de Mayerberg, *op. cit.* p. 220—221.
33. Див. цю працю, т. III.
34. G. Macartney, *op. cit.,* II, p.316.
35. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.,* IX, p. 167—168; VI, p. 82—83; V, p. 282.
36. *Médit...,* I, p. 313.
37. C.-E. Perrin. «Le droit de bourgeoisie et l'immigration rurale à Metz au XIII siècle», in: *Annuaire de la Société d'histoire et d'archéologie de la Lorraine,* XXX, 1921, p. 569.
38. H. J. Brugmans. *Geschiedenis van Amsterdam,* 8 vol., 1930—1933.
39. Див. вище, розділ I, приміт. 39.
40. Цит. за: Hugues de Montbas. *La Police parisienne sous Louis XVI,* 1949, p. 83.
41. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.* III, p. 226—227, 232, 239.
42. *Ibid.,* p. 239.
43. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.,* I, p. 370.
44. *Voyage... de Pierre Lescalopier, op. cit.,* p. 32.
45. Hans Mauersberg. *Wirtschafts-und Sozialgeschichte Zentraleuropaischer Städte in neueren Zeit,* 1960, S. 82.
46. *Voyage de M. de Guignes, op. cit.,* I, p. 360.
47. J. A. de Mandelslo, *op. cit.,* II, p. 470.
48. P. de Magaillans, *op. cit.,* p. 17—18.
49. Leopold Torres Balbas, *Algunos Aspectos del mudejarismo urbano medieval,* 1954, p. 17.

50. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, IV, p. 105.
51. P. Lavendan et J. Huguеney, *L'Urbanisme au Moyen Age,* 1974, p. 84—85 et fig. 279.
52. Charles Higounet. «Les «terre nuove» florentines du XIV siecle», in:*Studi in onore di Amintore Fanfani,* III, 1962, p. 2—17.
53. L.-S. Mercier, *op. cit.*, XI, p. 4.
54. M. T. Jones-Davies, *op. cit.*, I, p. 190.
55. F. Coreal. *Relation des voyages aux Indes occidentales, op. cit.*, I, p. 152 et 155.
56. H. Cordier. «La Compagnie prussienne d'Embden au XVIII siècle», in: *T'oung Pao,* XIX, 1920, p. 241.
57. G. F. Gemelli Careri, *op.cit.*, IV, p. 120.
58. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.*, VI, p. 221; V, p. 67; IX, p. 275.
60. J. Savary. *Dictionnaire..., op. cit.*, V, col. 381.
61. Vu Quoc Thuc, in: *Les Villes...*, p. p. Société Jean Bodin, 1954—1957, II, p. 206.
62. Посилання не знайдене.
63. D'après le *Padrón* de 1561, Archivo General de Simancas, *Expedientes de hacienda,* 170.
64. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, VI, p. 366—367.
65. Rudolf Häpke. *Brugges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt...*, 1908.
66. B. Guenée. *Tribunaux et gens de justice dans le bailliage de Senlis..., op. cit.*, p. 48.
67. L.-S. Mercier, *op. cit.*, III, 1782, p. 124.
68. Газетна стаття. Точне посилання загублене.
69. P. du Halde, *op. cit.*, I, p. 109.
70. Для подальших пояснень я використав невидані матеріали колоквіуму «Міста», проведеного Практичною школою високих досліджень 1958 р.
71. R. Mantran, *Istambul dans la seconde moitiè du XVII siècle, op. cit.*, p. 27.
72. Raphaël du Mans. *Estat de la Perse en 1660...*, p. p.Ch. Schefer,1890, p. 33.
73. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, II, p.98.
74. G. F. Gemelli Careri, *op.cit.*, I, p. 262.
75. W. Abel. *Geschichte der deutschen Landwirtschaft,* 1962, S. 48 und 49.
76. Giovanni Pecle, Giuseppe Felloni. *Le Monete genovesi,* 1975, p. 27—30.
77. W. Sombart. *Le Bourgeois, op. cit.*, p. 129.
78. C. Bec. *Les Marchands ècrivains a Flonence, 1375—1434,* 1964, p. 319.
79. L. Mumford, *op.cit.*, p. 328—329.
80. Наступні два абзаци натхнені ідеями Макса Вебера.
81. M. Sanudo. *Diarii, XXVIII,* 1890, col. 625.
82. J. Nickolls. *Remarque sur les avantages de la France..., op. cit.*, p. 215.
83. L.-S. Mercier.*Tableau de Paris, op. cit.* VIII, p. 163.
84. B. H. Slicher van Bath. *Yield Ratios, 810—1820, op. cit.*, p. 16.
85. Див. цю працю, т. III.
86. J. Gernet. *Le Monde chinois, op. cit.*, 371,
87. Abbé Prévost. Voyages..., *op cit.*, X, p. 104, d'après Bernier.
88. *Ibid.*, p. 103.
89. Rodrigo de Vivero. *Du Japon et du bon gouvernement de l'Espagne et des Indes,* p. p. Juliette Monbeig, 1972, p. 66—67.
90. Yasaki. *Social Change and the City in Japan,* 1968, p. 133—134, 137—139.
91. R. Sieffert. *La littèrature japonaise,* 1961, p. 110 sq.
92. R. de Vivero, *op. cit.*, p. 58 et 181.
93. L. Mumford. *La Citè à travers l'histoire, op. cit.*, p. 554—557.
94. P. Lavedan et J. Hugueney. *Histoire de l'Urbanisme, op. cit.*, p. 383.
95. W. Sombart. *Luxus und Kapitalismus, op. cit.*, S. 37 sq.
96. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.*,VIII, p. 192.
97. Merabeau père. *L'Ami des Hommes ou Traitè de la population,* 1756, 2 e partie, p. 154.
98. L.-S. Mercier. *Tableau de Paris, op. cit.*, I, p. 286.
99. Lavoisier. *De la richesse territoriale du royaume de France,* éd. 1966, p. 605—606.
100. F. Quesnay. «Questions intéressantes sur la population, l'agriculture et le commerce...', in: *F. Quesnay et la phisiocratie, op. cit.*, II, p. 664.
101. A. Metra, *Il mentore perfetto..., op. cit.*, V, p. 1—2.
102. W. Sombart. *Luxus und Kapitalismus, op. cit.*, S. 30.
103. Prince de Strongoli. *Ragionamenti economici, politici e militari,* 1783, I, p. 51, цит. за: L. dal Pane, in: *Storia del lavoro in Italia, op. cit.*, p. 192—193.
104. *Ibid.*
105. René Bouvier et André Laffangue, *La Vie napolitaine au XVIII siècle,* 1956, p. 84—85.
106. *Ibid.*, p. 273.
107. C. de Brosses. *Lettres historiques et critiques sul l'Italie,* an VII, II, p. 145.
108. R. Bouvier et A. Laffargue, *op. cit.*, p. 273.
109. *Ibid.*, p. 237.
110. Johann Gottlieb Georgi, *Versuch einer Beschreibung der... Residenzstadt St. Pe-*

tersburg, op. cit., цю книгу використано для написання подальших абзаців.
111. *Guide Baedeker Russie,* 1902, p. 88.
112. J. Savary, *Dictionnaire..., op. cit.*, V, col. 639.
113. J. Delumeau, *op. cit.*, p. 501 sq.
114. P. de Magaillans, *op. cit.*, p. 12.
115. *Ibid.*, p. 176—177.
116. G. F. Gemelli Careri, *op. cit.*, IV, p. 142 et 459.
117. Missionnaires de Pékin. *Mémoires concernant l'histoire, les sciences, les moeurs..., op. cit.*, III, 1778, p. 424.
118. Lettre du P. Amiot, Pékin, 20 octobre 1752, in: *Lettres édifiantes et curieuses écrites des missions étrangères,* XXIII, p. 133—134.
119. P. de Magaillans, *op. cit.*, p. 176—177.
120. *Ibid.*, p. 278.
121. J.-B. du Halde, *op. cit.*, I, p. 114.
122. G. de Mendoza. *Histoire du grand royaume de la Chine..., op. cit.*, p. 195.
123. Macartney, *op. cit.*, III, p. 145.
124. P. Sonnerat, *op. cit.*, VI , p. 126.
125. P. de Magaillans, *op. cit.*, p. 277—278.
126. Abbé Prévost, *op. cit.*, VI, p. 126.
127. P. de Magaillans, *op. cit.*, p. 278 sq.
128. P. de Magaillans, *op. cit.*, p. 268—271.
129. *Ibid.*, p. 272—273.
130. *Ibid.*, p. 150—151.
131. *Ibid.*, p. 153—154.
132. Пишучи наступні сторінки, я користувався такими працями: William Besant, *London in the Eighteenth Century,* 1902; André Parreaux. *La Vie qutidienne en Angleterre au temps de George III;* Léonce Peillard. *La Vie quotidienne à Londres au temps de Nelson et de Wellington, 1774—1852,* 1968; Lemonnier. *La Vie quotidienne en Angleterre sous Elizabeth;* T. F. Reddaway. *The Rebuilding of London after the Great Fire,* 1940; *The Ambulator or the strargew's Companion in a tour of London,* 1782; George Rude. *Hanoverian London,* 1971; M. Dorothy George. *London Life in the Eighteenth Century,* 1964.
133. M. T. Jones-Davies, *op. cit.*, I, p. 193.
134. *Ibid.*, p. 149.
135. John Stow. *A Survey of London* (1603), 1720, II, p. 34.
136. M. T. Jones-Davies, *op. cit.*, I, p. 177.
137. P. Colquhoun, *op. cit.*, I, p. 166.
138. M. T. Jones-Davies, *op. cit.*, I, p. 166.
139. W. Petty. *Traité des taxes et contributions,* in: *Les Oeuvres économiques de Sir William Petty,* 1905, I, p. 39—40.
140. P. Colguohon, *op. cit.*, I, p. 166—168, 250—251.
141. L. Mumford. *La Cité à travers l'histoire, op. cit.*, p. 375 sq.
142. P. Colquhoun, *op. cit.*, II, p. 301—302.
143. Jean-Jacques Rousseau, «Emile», in: *Oeuvres complètes,* IV, éd. Pléiade, 1969, p. 851.
144. S. Mercier. *L'An deux mille quatre cent quarante, op. cit.*

До замість закінчення

1. G. Macartney, *op. cit.*, III, p. 159.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

СПИСОК КАРТ, ГРАФІКІВ І СХЕМ

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

ЗМІСТ

Розділ 5

Розділ 6

Розділ 7

Розділ 8

Фернан Бродель

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV—XVIII ст.

Том 1

СТРУКТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ: МОЖЛИВЕ Й НЕМОЖЛИВЕ

Переклад з французької

Редактор *Валентин Корнієнко*
Відповідальна за випуск *Валентина Кирилова*
Технічний редактор *Любов Смолянюк*
Коректори *Валентина Барташ, Тетяна Білецька*

Здано до набору 27.04.94. Підписано до друку 11.05.95.
Формат 84×108[1]/32. Гарнітура Таймс.
Папір друкарський № 1. Друк офсетний.
Зам 4—71.

Видавництво «ОСНОВИ».
252133, Київ-133, бульвар Лихачова, 5.

Київське акціонерне товариство «Книга».
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

Бродель Фернан
Б88 Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. Том 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе (Переклав з французької Г. Філіпчук;— К. Основи, 1995.— 543 с.
ISBN 5-7707-7640-4 (т. 1)
ISBN 5-7707-7639-0

Фернан Бродель (1902—1986) — один із найвідоміших французьких істориків повоєнного часу. Метод його досліджень історії Західної Європи полягає в розгляді деталей матеріальної бази людського життя — оселі, харчів, одягу, техніки, грошей та інших факторів, які раніше ніколи не стояли в центрі відомих економічних історій.
Розрахована на фахівців та широке коло читачів.

Б $\frac{0503010000—006}{95}$ Без оголошення

ББК 63.3(0)

МАТЕРІАЛЬНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ, ЕКОНОМІКА І КАПІТАЛІЗМ, XV–XVIII СТ.